Visuddhimaggassa

Atthasaṁvaṇṇanābhūtā

Bhadantācariyadhammapālattherena katā

Paramatthamañjūsā nāma

Visuddhimaggamahāṭīkā

(Dutiyo bhāgo)

Ciraṁ Tiṭṭhatu Saddhammo - Marammaraṭṭhe Buddhasāsana Society - Buddhavasse 2552

Buddhavasse 2552 Marammavasse 1370 AD. 2008

Romanized from Myanmar version published in 1960

Ṭīkā Series 26

First published in 2008 by Ministry of Religious Affairs

Yangon, Myanmar

THE PĀḶI ALPHABET
IN BURMESE AND ROMAN CHARACTERS

VOWELS

အ a   အာ ā   ဣ i   ဤ ī   ဥ u   ဦ ū   ဧ e   ဩ o

CONSONANTS WITH VOWEL "A"

က ka	ခ kha	ဂ ga	ဃ gha	င ṅa
စ ca	ဆ cha	ဇ ja	ဈ jha	ဉ ña
ဋ ṭa	ဌ ṭha	ဍ ḍa	ဎ ḍha	ဏ ṇa
တ ta	ထ tha	ဒ da	ဓ dha	န na
ပ pa	ဖ pha	ဗ ba	ဘ bha	မ ma

ယ ya   ရ ra   လ la   ဝ va   သ sa   ဟ ha   ဠ ḷa   ံ ṁ

VOWELS IN COMBINATION

ာ ါ = ā   ိ = i   ီ = ī   ု ု = u   ူ ူ = ū   ေ = e   ော ေါ = o

က ka	ကာ kā	ကိ ki	ကီ kī	ကု ku	ကူ kū	ကေ ke	ကော ko
ခ kha	ခါ khā	ခိ khi	ခီ khī	ခု khu	ခူ khū	ခေ khe	ခေါ kho ...

CONJUNCT-CONSONANTS

က္က kka	င်္ဃ ṅgha	ဏ္ဌ ṇṭha	ဓျ dhya	ပ္လ pla	လ္လ lla
က္ခ kkha	စ္စ cca	ဏ္ဍ ṇḍa	ဓွ dhva	ပ္ဗ pba	လျ lya
ကျ kya	စ္ဆ ccha	ဏ္ဏ ṇṇa	န္တ nta	ဗ္ဘ bbha	လှ lha
ကြိ kri	ဇ္ဇ jja	ဏှ ṇha	န္တွ ntva	ဗျ bya	ဝှ vha
က္လ kla	ဇ္ဈ jjha	တ္တ tta	န္ထ ntha	ဗြ bra	သ္တ sta
ကွ kva	ည ñña	တ္ထ ttha	န္ဒ nda	မ္ပ mpa	သ္တြ stra
ချ khya	ဉှ ñha	တွ tva	န္ဒြ ndra	မ္ဖ mpha	သ္န sna
ခွ khva	ဉ္စ ñca	တျ tya	န္ဓ ndha	မ္ဗ mba	သျ sya
ဂ္ဂ gga	ဉ္ဆ ñcha	တြ tra	န္န nna	မ္ဘ mbha	ဿ ssa
ဂ္ဃ ggha	ဉ္ဇ ñja	ဒ္ဒ dda	နျ nya	မ္မ mma	သ္မ sma
ဂျ gya	ဉ္ဈ ñjha	ဒ္ဓ ddha	နှ nha	မျ mya	သွ sva
ဂြ gra	ဋ္ဋ ṭṭa	ဒျ dya	ပ္ပ ppa	မှ mha	ဟ္မ hma
င်္က ṅka	ဋ္ဌ ṭṭha	ဒြ dra	ပ္ဖ ppha	ယျ yya	ဟွ hva
င်္ခ ṅkha	ဍ္ဍ ḍḍa	ဒွ dva	ပျ pya	ယှ yha	ဠှ ḷha
င်္ဂ ṅga					

၁	၂	၃	၄	၅	၆	၇	၈	၉	၀
1	2	3	4	5	6	7	8	9	0

Visuddhimaggamahāṭīkā

Dutiyabhāga

Mātikā — Piṭṭhaṅka

12. Iddhividhaniddesavaṇṇanā

13. Abhiññāniddesavaṇṇanā

14. Khandhaniddesavaṇṇanā

Mātikā Piṭṭhaṅka

15. Āyatanadhātuniddesavaṇṇanā

16. Indriyasaccaniddesavaṇṇanā

Dukkhaniddesakathāvaṇṇanā

17. Paññābhūminiddesavaṇṇanā

Mātikā Piṭṭhaṅka

18. Diṭṭhivisuddhiniddesavaṇṇanā

19. Kaṅkhāvitaraṇavisuddhiniddesavaṇṇanā

20. Maggāmaggañāṇadassanavisuddhiniddesavaṇṇanā

Visuddhimaggamahāṭīkāya dutiyabhāge mātikā niṭṭhitā.

Visuddhimaggamahāṭīkāya dutiyabhāge

Sodhanapattaṁ

479 piṭṭhe 19 pantiyaṁ "dvattiṁsajavanavīthīsū"ti asuddhapāṭho, so "dvattijavanavīthīsū"ti sodhetvā gahetabbo. Tathā hi imissāyeva ṭīkāya paṭhamabhāge catutthajjhānakathāvaṇṇanāyaṁ 191 piṭṭhe "maggavīthito pubbe dve tayo javanavārā sadisānupassanāva pavattantī"ti vuttaṁ. Tathā sāratthadīpaniyā paṭhamabhāge 378 piṭṭhepi.

Visuddhimaggamahāṭīkā

(Dutiyo bhāgo)

Namo tassa Bhagavato Arahato Sammāsambuddhassa.

12. Iddhividhaniddesavaṇṇanā

Abhiññākathāvaṇṇanā

365. Saṁvaṇṇanāvasena anantarasamādhikathāya āsannapaccakkhataṁ dīpento **“ayaṁ samādhibhāvanā”**ti āha. “Abhiññā sampādetuṁ yogo kātabbo”ti vatvā tattha payojanavisese dassetuṁ **“evañhī”**ti-ādi vuttaṁ. Kiñcāpi thiratarabhāvo, vipassanābhāvanāsukhatā ca samādhibhāvanāya ānisaṁso eva, tathāpi pañca lokiyābhiññā yathāvuttasamādhibhāvanāya ānisaṁsabhāvena pākaṭā paññātāti tāsaṁyeva vasena yogino adhigatānisaṁsatā vuttā, cuddasadhā cittaparidamanena thirataratā vuttā. Lokiyābhiññāsu vasībhāvopi samādhisseva vasībhāvo, tathā ca “samāhito yathābhūtaṁ pajānātī”ti[1] vacanato **“sukheneva paññābhāvanaṁ sampādessatī”**ti vuttaṁ. **Tasmā**ti yasmā samādhibhāvanāya ānisaṁsalābho thiratarata, sukheneva ca paññābhāvanā ijjhati, tasmā abhiññākathaṁ tāva ārabhissāma, paññābhāvanāya okāse sampattepīti adhippāyo.

Bhagavatā pañca lokikābhiññā vuttāti sambandho. Na catukkajjhānamattameva idha sāsane sampādetabbaṁ, napi iddhividhañāṇameva, atha kho aññampi atthīti **uttaruttaripaṇītapaṇītadhammadesanatthañca.**

---

1. Saṁ 2. 12, 302; Saṁ 3. 363; Khu 10. 50; Khu 11. 38 piṭṭhesu.

Iddhivikubbananti iddhisaṅkhātaṁ pakativaṇṇajahanakiriyaṁ, idaṁ iddhīsu vikubbaniddhiyā padhānatāya vuttaṁ, iddhiṁ, vikubbanañcāti evaṁ vā attho daṭṭhabbo. Vikubbanassa visuṁ gahaṇampi vuttakāraṇeneva daṭṭhabbaṁ. Ākāsakasiṇavasena arūpasamāpattiyo na sambhavanti, ālokakasiṇañca odātakasiṇantogadhaṁ katvā **"odātakasiṇapariyantesū"**ti vuttaṁ kasiṇānulomādicittaparidamanavidhino adhippetattā, ākāsanimmānādi-atthaṁ pana tadubhayampi icchitabbameva. **Aṭṭha aṭṭhā**ti yathāvuttesu kasiṇesu ekekasmiṁ aṭṭha aṭṭha samāpattiyo. **Kasiṇānulomato**ti kasiṇapaṭipāṭito, paṭipāṭi ca desanāvasena veditabbā. **Jhānānulomo** pana paṭipattivasenapi. Ukkamanaṁ ukkantaṁ ukkantameva ukkantikaṁ, jhānassa ukkantikaṁ **jhānukkantikaṁ,** tato, jhānalaṅghanatoti attho. **Aṅgasaṅkantito** aṅgātikkamato. **Cittaṁ paridametabbaṁ** yadicchakaṁ yatthicchakaṁ jhānānaṁ samāpajjanādisukhatthaṁ, tesaṁ ārammaṇānañca sallakkhaṇatthaṁ. Evañhissa tattha visavitā samijjhatīti.

366. **Jhānaṁ samāpajjatī**ti kiṁ catubbidhampi jhānaṁ samāpajjati, udāhu ekekanti? Kiñcettha yadi catubbidhampi samāpajjati, aṅgasaṅkantito viseso na siyā, atha ekekaṁ ārammaṇasaṅkantito. Nāyaṁ doso ābhogavasena tesaṁ visesasiddhito. Yadā hi kasiṇānulomameva ābhujitvā tattha tattha kasiṇe jhānāni samāpajjati, na aṅgasaṅkantiṁ, tadā kasiṇānulomo. Yadā pana aṅgasaṅkantiṁ ābhujitvā jhānāni samāpajjati, tadā aṅgasaṅkanti veditabbā. Iminā nayena kasiṇānuloma-ārammaṇasaṅkanti-ādīnampi aññamaññaṁ viseso veditabbo. Idaṁ kasiṇānulomaṁ nāma cittaparidamananti adhippāyo.

Tathevāti "paṭipāṭiyā aṭṭhasu kasiṇesu satakkhattumpi sahassakkhattumpī"ti etassa upasaṁhārattho tathā-saddo. Paṭilomato cettha paṭipāṭi. Tenāha **"paṭilomakkamenā"**ti. Ayañhettha attho—paṭhamaṁ odātakasiṇe jhānaṁ samāpajjati, tato lohitakasiṇeti yāva pathavīkasiṇā vattabbā.

Punappunaṁ samāpajjananti "satakkhattuṁ sahassakkhattun"ti vuttaṁ bahulākāramāha.

Tatthevāti pathavīkasiṇeyeva. **Tato**ti pacchā tatiyajjhānato vuṭṭhānantarakālaṁ. **Tadevā**ti pathavīkasiṇameva. **Tato ākiñcaññāyatanan**ti tato pathavīkasiṇugghāṭimākāse pavattita-ākāsānañcāyatanasamāpattito vuṭṭhāya viññāṇañcāyatanaṁ amanasikaritvā taṁ laṅghitvā yathāvutta-ākāsānañcāyatanaviññāṇassa abhāve pavattitaṁ ākiñcaññāyatanaṁ samāpajjati. Pathavīkasiṇugghāṭimākāsakasiṇaṁ pathavīkasiṇapakkhikameva hotīti vuttaṁ **"kasiṇaṁ anukkamitvā"**ti. Atha vā aṭṭhasu kasiṇesu kassaci ukkamanaṁ idha kasiṇukkantikaṁ nāmāti āha **"kasiṇaṁ anukkamitvā"**ti. **Jhānukkantikan**ti ettha icchitaṁ avadhāraṇena nivattetabbaṁ, ukkamanassa ca sarūpaṁ dassetuṁ "evaṁ kasiṇan"ti-ādiṁ vatvā puna taṁ pakāraṁ saha nissayena sesakasiṇesu atidisanto **"evaṁ āpokasiṇādi -pa- kātabbā"**ti āha. Tenāha **"iminā nayenā"**ti-ādi. Yathā paṭhamajjhānamūlakaṁ pathavīkasiṇādīsu jhānukkantikaṁ dassikaṁ, evaṁ dutiyajjhānādimūlakampi taṁ yathārahaṁ dassetabbaṁ.

Tadevāti paṭhamajjhānameva. Kasiṇukkantikepi āpokasiṇādimūlikā yojanā vuttanayeneva kātabbā, tathā yathārahaṁ dutiyajjhānādimūlikā.

Lohitakasiṇato ākiñcaññāyatananti lohitakasiṇaṁ āvajjento abhimukhaṁ katvā tassa ugghāṭanena upaṭṭhite kasiṇugghāṭimākāse amanasikārena ākāsānañcāyatanajjhānaṁ samāpajjitvā tattha pubbe pavattaviññāṇassa apagamaṁ ārammaṇaṁ katvā ākiñcaññāyatanaṁ samāpajjati.

Itaresanti avasiṭṭharūpāvacarajjhānānaṁ. Na hi arūpajjhānesu aṅgasaṅkanti atthi, nāpi tāni pathavīkasiṇe pavattanti. Yaṁ pana aṅgārammaṇasaṅkantivacane "nīlakasiṇaṁ ugghāṭetvā ākāsānañcāyatanan"ti-ādi vuttaṁ, taṁ yathālābhavasena vuttaṁ, pariyāyena vāti daṭṭhabbaṁ. Nippariyāyato pana yathā aṅgasaṅkanti rūpajjhānesu eva labbhati, evaṁ arūpajjhānesu eva ārammaṇasaṅkanti. Tassa tasseva hi jhānassa ārammaṇantare pavatti **ārammaṇasaṅkanti.** Tenāha **"sabbakasiṇesu ekasseva jhānassa samāpajjanaṁ ārammaṇasaṅkantikaṁ nāmā"**ti.

Yathā pana “sabbakasiṇesū”ti iminā ākāsaviññāṇakasiṇānampi saṅgaho hotīti na sakkā vattuṁ idha aṭṭhannaṁyeva kasiṇānaṁ adhigatattā, evaṁ sabbampi arūpajjhānaṁ “ekaṁ jhānan”ti na sakkā vattuṁ aṭṭhannaṁ samāpattīnaṁ vasena cittaparidamanassa icchitattā. Tasmā āruppajjhānānaṁ vasena aṅgārammaṇasaṅkanti pariyāyena vuttāti veditabbaṁ. Tathā hi pītakasiṇugghāṭimākāse yaṁ paṭhamāruppaviññāṇaṁ, tadārammaṇaṁ viññāṇañcāyatanaṁ sandhāyāha **“pītakasiṇato viññāṇañcāyatanaṁ samāpajjitvā”**ti. Iminā nayena sesadvayepi attho veditabbo. **Ekantarikavasenā**ti aññattho antara-saddo. Antarameva antarikaṁ, ekajjhaṁ antarikaṁ etasminti ekantarikaṁ, jhānasamāpajjanaṁ, tassa vasena. Yathā aṅgānaṁ, ārammaṇassa ca ekajjhaṁ aññathā viseso hoti, tathā samāpajjanavasenāti. So pana viseso heṭṭhimānaṁ tesaṁ aṅgārammaṇānaṁ samatikkamanavasena hotīti vuttaṁ **“ekantarikavasena aṅgānañca ārammaṇānañca saṅkamanan”**ti. “Idaṁ jhānaṁ pañcaṅgikan”ti-ādinā aṅgesu, “idaṁ pathavīkasiṇan”ti-ādinā ārammaṇesu ca vavatthāpitesu ekajjhaṁ tesaṁ vavatthāpane na koci viseso atthīti aṭṭhakathāsu ayaṁ vidhi nābhato. Evañca katvā jhānukkantikādīsu paṭilomakkamena, anulomapaṭilomakkamena ca ekantarikabhāvena labbhamānampi jhānādīnaṁ ukkamanaṁ na uddhaṭaṁ, tehi nayehi vināpi cittaparidamanaṁ ijjhatīti papañcaparihāratthaṁ vā te aṭṭhakathāsu anāgatāti daṭṭhabbaṁ.

367. **Abhāvitabhāvano** jhānābhiññāsu akatādhikāro. Tattha upanissayarahitopīti keci. Ādibhūtaṁ yogakammaṁ ādikammaṁ, taṁ etassa atthīti **ādikammiko,** pubbe akataparicayo bhāvanaṁ anuyuñjanto. Tenāha **“yogāvacaro”**ti. **Kasiṇaparikammampi bhāro**ti dosavivajjanādividhinā kasiṇamaṇḍale paṭipatti yāva uggahanimittuppatti kasiṇaparikammaṁ, tampi nāma bhāro, pageva iddhivikubbanāti adhippāyo. **Nimittuppādanan**ti paṭibhāganimittuppādanaṁ. **Taṁ vaḍḍhetvā**ti taṁ nimittaṁ, bhāvanañca vaḍḍhetvā. Na hi bhāvanāya vināva nimittavaḍḍhanaṁ labbhati. Keci upacārasamādhiṁ labhitvā appanāsamādhiṁ adhigantuṁ na sakkonti, tādisāpi bahū hontevāti āha **“appanādhigamo bhāro”**ti. **Appanādhigamo**ti vā aṭṭhannaṁ samāpattīnaṁ adhigamamāha. Aññova samāpattīnaṁ

upanissayo, añño abhiññānanti āha **"paridamitacittassāpi iddhivikubbanaṁ nāma bhāro"**ti. Khippaṁ nisanti nisāmanaṁ jhānacakkhunā pathavīkasiṇādijhānārammaṇassa dassanaṁ etassāti khippanisanti, sīghataraṁ jhānaṁ samāpajjitā, tassa bhāvo **khippanisantibhāvo.** Ambatarunicitaṁ[1] mahāmahindattherādīhi otiṇṇaṭṭhānaṁ **therambatthalaṁ.** Yathā paṭipakkhavijayāya yodhājīvā nimmalameva asitomarādiṁ gahetvā vicaranti, evaṁ bhikkhunāpi kilesavijayāya nimmalāva jhānābhiññā vaḷañjitabbāti imamatthaṁ dassetuṁ **"tasmā"**ti-ādi vuttaṁ.

Patiṭṭhābhāvoti idha parassa upaddavūpasamanaṁ adhippetaṁ. Taṁ hi khippanisantibhāvatopi garutaraṁ accāyikakiccasādhanavasena vidhātabbato durabhisambhavatarattā. Taṁ pana **rakkhitatthera**nidassaneneva siddhampi tato garutarena aṅgāravassaparittāṇena vibhāvetuṁ **"giribhaṇḍavāhanapūjāya -pa- thero viyā"**ti āha. **Giribhaṇḍavāhanapūjā** nāma cetiyagirimādiṁ katvā sakaladīpe, samudde ca yāva yojanā mahatī dīpapūjā. **Pathaviṁ māpetvā**ti mārena pavattitaṁ aṅgāravassaṁ phuliṅgamattenapi yāva manusse na pāpuṇāti, tāvadeva ākāse pathaviṁ nimminitvā.

Balavapubbayogānanti garutarūpanissayānaṁ, iddhividhādīnaṁ hetubhūtamahābhinīhārānanti attho. **Aggasāvakādīnan**ti **ādi**-saddena ekacce mahāsāvake saṅgaṇhāti. **Bhāvanānukkamo** yathāvuttaṁ cittaparidamanaṁ. **Paṭisambhidādī**ti **ādi**-saddena ṭhānāṭhānañāṇādīnampi saṅgaho veditabbo, na sesābhiññānameva. Sāvakānampi hi ṭhānāṭhānañāṇādīni padesavasena ijjhanti. **Tasmā**ti yasmā pubbahetusampannasseva yathāvuttaṁ bhāvanānukkamaṁ vinā abhiññāyo ijjhanti, na itarassa, tasmā. **Aggidhamanādīhī**ti aggimhi tāpanakoṭṭanādīhi. **Yathā cā**ti **ca**-saddena lākhākārādīnaṁ lākhākoṭṭanādiṁ avuttampi saṅgaṇhāti. **Chanda -pa- vasenā**ti "chandavato ce abhiññā sijjhati, mayhampi sijjhatī"ti kattukamyatāchandaṁ sīsaṁ dhuraṁ jeṭṭhaṁ pubbaṅgamaṁ katvā, chandaṁ vā uppādetvā taṁ bhāvanāya mukhaṁ katvā jhānassa samāpajjanavasena. Eseva nayo sesesupi. **"Āvajjanādivasībhāvavasenā"**ti idaṁ aṭṭhasupi samāpattīsu sātisayaṁ vasībhāvāpādanaṁ sandhāya vuttaṁ. Tañca kho ādikammikavasena,

---

1. Ambataruṇacitaṁ (Syā)

na katādhikāravasenāti āha **"pubbahetu -pa- vaṭṭatī"**ti. Pubbahetusampannassa hi yaṁ jhānaṁ pādakaṁ katvā abhiññā nibbattetabbā, tattheva sātisayaṁ ciṇṇavasitāpi icchitabbā, na sabbatthevāti adhippāyo. "Catutthajjhānamatte ciṇṇavasinā"ti vacanato arūpasamāpattiyo vināpi abhiññā ijjhantīti vadanti. Tampi yadi pubbahetusampannassa vasena vuttaṁ, yuttameva. Athetarassa, tesaṁ matimattaṁ. **Yathā**ti yena pakārena yena vidhinā. **Etthā**ti etasmiṁ iddhividhanippādane.

368. **Tatrā**ti ca tadeva paccāmasati. **Pāḷinayānusārenevā**ti pāḷigatiyā anusaraṇeneva, pāṭhasaṁvaṇṇanānukkamenevāti attho. "Catutthajjhānaṁ upasampajja viharatī"ti vatvā "so"ti vuttattā āha **"adhigatacatutthajjhāno yogī"**ti. "Evaṁ samāhite"ti ettha **evaṁ**-saddo heṭṭhājhānattayādhigamapaṭipāṭisiddhassa catutthajjhānasamādhānassa nidassanatthoti āha **"evanti catutthajjhānakkamanidassanametan"**ti, catutthajjhānassa, tassa ca adhigamakkamassa nidassanaṁ. Yena samādhānānukkamena catutthajjhānasamādhi laddho, tadubhayanidassananti attho. Tenāha **"iminā -pa- vuttaṁ hotī"**ti. Yadipi "evan"ti idaṁ āgamanasamādhinā saddhiṁ catutthajjhānasamādhānaṁ dīpeti. Satipārisuddhisamādhi eva pana iddhiyā adhiṭṭhānabhāvato padhānanti āha **"catutthajjhānasamādhinā samāhite"**ti. **Upekkhāsatipārisuddhibhāvenā**ti upekkhāya janitasatipārisuddhisabbhāvena. Sabbapaccanīkadhammūpakkilesaparisuddhāya hi paccanīkasamanepi abyāvaṭāya pārisuddhi-upekkhāya vattamānāya catutthajjhānaṁ, taṁsampayuttadhammā ca suparisuddhā, suvisadā ca honti, satisīsena pana tattha desanā katāti āha **"upekkhāsatipārisuddhibhāvena parisuddhe"**ti. Parisuddhiyā eva paccayavisesena pavattiviseso pariyodātatā sudhantasuvaṇṇassa nighaṁsanena pabhassaratā viyāti āha **"parisuddhattāyeva pariyodāte, pabhassareti vuttaṁ hotī"**ti.

Sukhādīnaṁ paccayānaṁ ghātenāti sukhasomanassānaṁ, dukkhadomanassānañca yathākkamaṁ rāgadosapaccayānaṁ vikkhambhanena. "Sukhaṁ somanassassa paccayo, somanassaṁ rāgassa, dukkhaṁ domanassassā"ti[1] hi vuttaṁ. Yathā rāgādayo cetaso malāsucibhāvena "aṅgaṇānī"ti vuccanti, evaṁ

1. Vi-Ṭṭha 1. 124 piṭṭhe.

upagantvā kilesanaṭṭhena upakkilesāti āha **“anaṅgaṇattāyeva vigatūpakkilese”**ti. Tenāha **“aṅgaṇena hi taṁ cittaṁ upakkilissatī”**ti, vibādhīyati upatāpīyatīti attho. **Subhāvitattā**ti paguṇabhāvāpādanena suṭṭhu bhāvitattā. Tenāha **“vasībhāvappatte”**ti, āvajjanādinā pañcadhā, cuddasavidhena vā paridamanena vasavattitaṁ upagateti attho. **Vase vattamānaṁ hi cittaṁ** paguṇabhāvāpattiyā suparimadditaṁ viya cammaṁ, suparikammakatā viya lākhā **mudunti vuccati. Kammakkhame**ti vikubbanādi-iddhikammakkhame. **Tañca ubhayan**ti mudutākammaniyadvayaṁ.

Nāhanti-ādīsu na-kāro paṭisedhattho. **Ahan**ti satthā attānaṁ niddisati. **Bhikkhave**ti bhikkhū ālapati. **Aññan**ti idāni vuccamānacittato aññaṁ. **Ekadhammampī**ti ekampi sabhāvadhammaṁ na samanupassāmīti sambandho. Ayaṁ hettha attho—ahaṁ bhikkhave sabbaññutaññāṇena olokentopi aññaṁ ekadhammampi na samanupassāmi. **Yaṁ** vasībhāvāpādanena **bhāvitaṁ**, tathā punappunaṁ karaṇena **bahulīkataṁ,** evaṁ savisesamudubhāvappattiyā **muduṁ,** kammakkhamatāya **kammaniyañ**ca hoti. **Yathayidaṁ cittan**ti attano, tesañca paccakkhatāya evamāhāti. Yathā yathāvuttā parisuddhatādayo na vigacchanti, evaṁ subhāvitaṁ cittaṁ.

Tattha avaṭṭhitaṁ idha “ṭhitaṁ, āneñjappattan”ti ca vuttanti āha **“etesu parisuddhatādīsu ṭhitattā ṭhite, ṭhitattāyeva āneñjappatte”**ti. Yathā mudukammaññatā vasībhāvappattiyā lakkhīyanti, evaṁ vasībhāvappattipi mudukammaññatāhi lakkhīyatīti, mudukammaññabhāvena vā attano vase ṭhitattā “ṭhite”ti vuttaṁ. Yathā hi kāraṇena phalaṁ niddharīyati, evaṁ phalenāvi kāraṇaṁ niddharīyatīti niccalabhāvena avaṭṭhānaṁ āneñjappatti. Sā ca sampayuttadhammesu thirabhāvena, paṭipakkhehi akammaniyatāya ca sambhavantī saddhādibalānaṁ ānubhāvena hotīti “saddhādīhi pariggahitattā āneñjappatte”ti saṅkhepato vuttamatthaṁ vivarituṁ **“saddhāpariggahitaṁ hī”**ti-ādi vuttaṁ. Tattha **saddhāpariggahitan**ti evaṁ subhāvitaṁ vasībhāvappattaṁ etaṁ cittaṁ ekaṁsena abhiññāsacchikaraṇīyānaṁ dhammānaṁ abhiññāsacchikiriyāya saṁvattatīti evaṁ pavattāya saddhāya pariggahitaṁ yathāvuttasaddhābalena upatthambhitaṁ. **Assaddhiyenā**ti tappaṭipakkhena assaddhiyena hetunā na iñjati na calati na kampati, aññadatthu upari visesāvahabhāveneva tiṭṭhati.

Vīriyapariggahitanti-ādīsupi iminā nayena attho veditabbo. Ayaṁ pana viseso—**vīriyapariggahitan**ti vasībhāvāpādanaparidamanasādhanena vīriyena upatthambhitaṁ. **Satipariggahitan**ti yathāvutte bhāvanābahulīkāre asammosasādhikāya, kusalānañca dhammānaṁ gatiyo samannesamānāya satiyā upatthambhitaṁ. **Samādhipariggahitan**ti tattheva avikkhepasādhanena samādhānena upatthambhitaṁ. **Paññāpariggahitan**ti tassā eva bhāvanāya upakārānupakāradhammānaṁ pajānanalakkhaṇāya paññāya upatthambhitaṁ. **Obhāsagatan**ti ñāṇobhāsasahagataṁ. Obhāsabhūtena hi yathāvuttasamādhānasaṁvaddhitena ñāṇena saṁkilesapakkhaṁ yāthāvato passanto tato utrasanto ottappanto taṁ adhibhavati, na tena abhibhūyati. Tenāha **"kilesandhakārena na iñjatī"**ti. Etena ñāṇapariggahitaṁ hirottappabalaṁ dasseti.

Aṭṭhaṅgasamannāgatanti catutthajjhānasamādhinā samāhitatā, parisuddhatā, pariyodātatā, anaṅgaṇatā, vigatūpakkilesatā, mudubhāvo, kammaniyatā, āneñjappattiyā ṭhitatā, samāhitassa vā cittassa imāni aṅgānīti "samāhite"ti imaṁ aṅgabhāvena aggahetvā ṭhiti-āneñjappattiyo visuṁ gahetvā imehi aṭṭhahi aṅgehi samannāgataṁ. **Abhinīhārakkhaman**ti iddhividhādi-atthaṁ abhinīhārakkhamaṁ tadabhimukhaṁ karaṇayoggaṁ. Tenāha **"abhiññāsacchikaraṇīyānaṁ dhammānaṁ abhiññāsacchikiriyāyā"**ti.

Kāmaṁ nīvaraṇāni vikkhambhetvā eva paṭhamajjhānasamadhigamo, vitakkādike vūpasame eva ca dutiyajjhānādisamadhigamo, tathāpi na tathā tehi dūrībhūtā apetā vā yathā catutthajjhānato, cetaso malīnabhāvasaṅkhāta-uppilābhogakarehi nīvaraṇādīhi suṭṭhu vimuttiyā tassa parisuddhi pariyodātatā ca yuttāti āha **"nīvaraṇa -pa- pariyodāte"**ti. **Jhānapaṭilābhapaccayānan**ti jhānapaṭilābhahetukānaṁ jhānapaṭilābhaṁ nissāya uppajjanakānaṁ. **Pāpakānan**ti lāmakānaṁ. **Icchāvacarānan**ti icchāya avacarānaṁ icchāvasena otiṇṇānaṁ "aho vata mameva satthā paṭipucchitvā paṭipucchitvā bhikkhūnaṁ dhammaṁ deseyyā"ti-ādinayappavattānaṁ mānamāyāsāṭheyyādīnaṁ. **Abhijjhādīnan**ti **ādi**-saddenāpi tesaṁyeva saṅgaho. Abhijjhā cettha paṭhamajjhānena avikkhambhaneyyā, mānādayo ca tadekaṭṭhā

daṭṭhabbā "jhānapaṭilābhapaccayānan"ti anuvattamānattā. Vikkhambhaneyyā pana nīvaraṇaggahaṇeneva gahitā, kathaṁ pana paṭhamajjhānena avikkhambhaneyyā idha vigacchantīti? "Sabbe kusalā dhammā sabbākusalānaṁ paṭipakkhā"ti sallekhapaṭipattivasena evaṁ vuttaṁ jhānassa aparāmaṭṭhabhāvadassanato. Ye panettha "icchāvacarānaṁ abhijjhādīnan"ti imehi padehi kopa-apaccayakāmarāgabyāpādādayo gahitāti adhippāyena "jhānapaṭilābhapaccayānan"ti pāṭhaṁ paṭikkhipitvā "jhānapaṭilābhapaccanīkānan"ti pāṭhoti vadanti, taṁ tesaṁ matimattaṁ tathā pāṭhasseva abhāvato. Jhānapaṭilābhapaccanīkā ca nīvaraṇā ceva tadekaṭṭhā ca tesaṁ dūrībhāvaṁ vatvā puna abhāvavigamacodanāya ayujjamānattā. Nanu ca **anaṅgaṇasutta**[1] **vatthasuttesu**[2] ayamattho na labbhati, oḷārikānaṁyeva pāpadhammānaṁ tattha adhippetattā? Saccametaṁ, idha pana adhigatacatutthajjhānassa vasena vuttattā sukhumāyeva te gahitā, aṅgaṇūpakkilesatāsāmaññena panettha suttānaṁ apadisanaṁ. Tathā hi **"suttānusārenā"**ti vuttaṁ, na pana suttavasenāti. Avassaṁ ce tamevaṁ sampaṭicchitabbaṁ adhigatajjhānānampi kesañci icchāvacarānaṁ pavattisabbhāvato.

Iddhipādabhāvūpagamenāti iddhiyā pādakabhāvassa padaṭṭhānabhāvassa upagamanena. **Bhāvanāpāripūriyā**ti ito paraṁ kattabbassa abhāvavasena abhinīhārakkhamabhāvanāya paripuṇṇattā. **Paṇītabhāvūpagamenā**ti tato eva padhānabhāvaṁ nītatāya uttamaṭṭhena, atittikaraṭṭhena ca paṇītabhāvassa upagamanena. Ubhayañcetaṁ ṭhitiyā kāraṇavacanaṁ paripuṇṇāya bhāvanāya paṇītabhāvappattiyā **"ṭhite"**ti. **"Āneñjappatte"**ti idaṁ ṭhitiyā visesanaṁ. Tenāha **"yathā āneñjappattaṁ hoti, evaṁ ṭhite"**ti. Imasmiṁ pakkhe "ṭhite āneñjappatte"ti ubhayamekaṁ aṅgaṁ, "samāhite"ti pana idampi ekamaṅgaṁ. Tenevassa paṭhamavikappatto visesaṁ sandhāyāha **"evampi aṭṭhaṅgasamannāgatan"**ti.

Dasa-iddhikathāvaṇṇanā

369. **Nipphatti-atthenā**ti sijjhanaṭṭhena. **Paṭilābhaṭṭhenā**ti pāpuṇanaṭṭhena. **Tan**ti kāmitaṁ vatthuṁ. **Samijjhatī**ti nipphajjati. Pabbajjaṁ ādiṁ katvā yāva

---

1. Ma 1. 29 piṭṭhe. 2. Ma 1. 43 piṭṭhe.

jhānamaggā idha **nekkhammaṁ. Ijjhatī**ti pāpuṇīyati. **Paṭiharatīti pāṭihāriyan**ti yasmā paṭipakkhaṁ harati apaneti, tasmā pāṭihāriyaṁ. Attano paṭipakkhaṁ haratīti pāṭihāriyaṁ, nekkhammādi, paṭihāriyameva pāṭihāriyaṁ, yathā "vekataṁ, vesaman"ti ca.

Ijjhanaṭṭhenāti nipphajjanaṭṭhena. **Upāyasampadāyā**ti sampanna-upāyassa ñāyārambhassāti attho. **Ijjhatī**ti pasaveti[1]. **Sīlavā**ti ācārasīlena sīlavā. **Kalyāṇadhammo**ti dasakusalakammapathavasena sundaradhammo. Sīlasampattiyā vā **sīlavā.** Dānādisesapuññakiriyavatthuvasena **kalyāṇadhammo. Paṇidahissatī**ti patthessati.

Ijjhantīti vaḍḍhanti, ukkaṁsaṁ pāpuṇantīti attho. Sātisayanipphajjanapaṭilābhasijjhanabuddhi-atthe hi iddhi vuttā. **Sā dasavidhā**ti sabbā iddhiyo ānetvā atthuddhāravasena idhādhippetaṁ iddhiṁ dassetuṁ vuttaṁ. Bahubhāvādikassa adhiṭṭhānaṁ adhiṭṭhahanaṁ etissā atthīti **adhiṭṭhānā.** Vividhaṁ rūpanimmānasaṅkhātaṁ kubbanaṁ etissā atthīti **vikubbanā. Manomayā**ti jhānamanena nibbattibhāvato manomayā. Ñāṇassa vipphāro vegāyitattaṁ etissā atthīti **ñāṇavipphārā.** Ariyānaṁ ayanti **ariyā.** Yato kutoci kammavipākato jātā iddhi **kammavipākajā.** Sātisayapuññanibbattā iddhi **puññavato iddhi.** Kammavipākajā iddhi jātiyo paṭṭhāya hoti, itarā yadā tadā puññassa vipaccanakāleti evaṁ vā imāsaṁ viseso veditabbo. Āthabbanavijjābhinibbattā **vijjāmayā. Sammāpayogo** upāyapayogo ñāyārambho.

370. **Pakatiyā eko**ti sabhāvena eko. **Bahukan**ti bahuṁ. Tena aggahitaparicchedaṁ adhiṭṭhātabbassa anekabhāvaṁ dassetvā puna paricchedato dassetuṁ **"sataṁ vā"**ti-ādi vuttaṁ. **Āvajjatī**ti parikamma-saṅkhātena ābhogena ābhujati bhāvirūpe tena[2] parikammamanasikārena manasi karoti. **Ñāṇena adhiṭṭhātī**ti tathā parikammaṁ katvā abhiññāñāṇena yathādhippete bahuke adhiṭṭhāti[3], adhiṭṭhānacittena saheva bahubhāvāpattito bahubhāvāpādakaṁ iddhividhañāṇaṁ pavattento ca tathā adhiṭṭhātīti vuccati. Sesesupi eseva nayo.

---

1. Phalaṁ deti (Sī, Syā) 2. Bhāviyupetena (Ka) 3. Adhitiṭṭhati (Sī, Syā)

Evanti pakārattho evaṁ-saddo, tena sabbampi adhiṭṭhānappakāraṁ saṅgaṇhāti. **Adhiṭṭhānavasenā**ti "ñāṇena adhiṭṭhātī"ti[1] evaṁ vutta-adhiṭṭhānavasena nipphannattā.

371. **Pakativaṇṇan**ti pakatisaṇṭhānaṁ attano pākatikarūpaṁ. **Pakativaṇṇavijahanavikāravasenā**ti attano pakativaṇṇavijahanapubbakassa kumārakavaṇṇādivaṇṇavikārassa vasena.

372. **Imamhā kāyā**ti paccakkhabhāvena "imamhā"ti vuttā bhikkhussa karajakāyā. **Aññaṁ kāyan**ti aññaṁ iddhimayaṁ kāyaṁ. Tato eva iddhimayarūpavantatāya **rūpiṁ.** Abhiññāmanena nibbattattā **manomayaṁ. Nipphattivasenā**ti nipphajjanavasena. Abhiññāñāṇassa hi yathā manomayo kāyo nipphajjati, tathā pavatti **manomayiddhi.** Eseva nayo sesesupi. Yadi evaṁ kathamayameva manomayiddhīti? Ruḷhīvesā veditabbā yathā "manomayo attabhāvo"ti, yathā vā "gosamaññā visāṇādimati piṇḍe". Atha vā abbhantarato nikkhante[2], iddhimatā ca ekantasadise imasmiṁ nimmāne supākaṭo manasā nibbattitabhāvoti yathā sātisayo manomayavohāro, na tathā aññāsu adhiṭṭhānavikubbaniddhīsu samaññantaravantāsūti veditabbaṁ.

373. **Ñāṇuppattito pubbe vā**ti arahattamaggañāṇuppattito pubbe vā vipassanākkhaṇe, tatopi vā pubbe antimabhavikassa paṭisandhiggahaṇato paṭṭhāya. **Pacchā vā** yāva khandhaparinibbānā. **Taṅkhaṇe vā** magguppattisamaye. **Ñāṇānubhāvanibbatto viseso**ti sūriyassa uṭṭhitaṭṭhāne, samantato ca ālokakaraṇasamatthatā viya tasseva ñāṇassa ānubhāvena nibbatto sabbaso pahātabbapahānabhāvetabbabhāvanāpāripūrisaṅkhāto viseso. Vatthūni pana anantarāyatāvasena āgatāni. **Aniccānupassanāyā**ti saṅkhāre aniccato anupassantiyā balavavipassanāya. Āraddhavipassanassa hi yathāvuttavipassanāya pavattikkhaṇe tato pubbe, pacchā ca pakiṇṇakasammasanavāre niccasaññāya pahānaṭṭho ijjhati. Eseva nayo sabbattha. Kāmaṁ ettakāya saṅkhepatathāyapi adhippetattho

---

1. Khu 9. 385 piṭṭhe. 2. Nikkhanto (Syā)

pakāsitova, vitthārakathāya pana vibhūtataro hotīti āha **"vitthārena kathetabban"**ti.

Gabbhagatassevāti anādare sāmivacanaṁ. **Vuttanayenā**ti "pacchimabhavikassā"ti-ādinā **bākkulattheravatthum**hi vuttanayena.

Dārubhāraṁ katvāti dārubhāraṁ sakaṭe katvā, āropetvāti attho. **Ossajjitvā**ti chaḍḍetvā. **Sakaṭamūle**ti sakaṭasamīpe. **Vāḷayakkhānucarite**ti kururehi yakkhehi anuvicaritabbe. Yakkhapariggahitañhi rājagahanagaraṁ.

374. **Samādhito**ti paṭhamajjhānādisamādhito. **Pubbe**ti upacārajjhānakkhaṇe. **Pacchā**ti samāpattiyā ciṇṇapariyante. **Taṅkhaṇe**ti samāpannakkhaṇe. **Samathānubhāvanibbatto viseso**ti tasmiṁ tasmiṁ jhāne samādhitejena nibbatto nīvaraṇavikkhambhanavitakkādisamatikkamasaññāvedayitanirodhaparissaya sahanādiko viseso.

Kapotakandarāyanti evaṁnāmake araññavihāre. **Juṇhāya rattiyā**ti candālokavatiyā rattiyā. **Navoropitehi kesehī**ti itthambhūtalakkhaṇe karaṇavacanaṁ. **Yassā**ti pahārassa. **Tassā**ti yakkhassa. Khippanisantibhāvassa ukkaṁsagatattā thero tasmiṁ paharante eva samāpattiṁ samāpajjīti āha **"paharaṇasamaye samāpattiṁ appesī"**ti. Pāḷiyaṁ pana "nisinno hoti aññataraṁ samādhiṁ samāpajjitvā"ti[1] vuttaṁ. Ime pana therā samāpattito vuṭṭhānasamakālaṁ tena pahāro dinnoti vadanti.

Sañjīvattheranti kakusandhassa bhagavato dutiyaṁ aggasāvakaṁ mahātheraṁ sandhāyāha. So hi āyasmā araññādīsu yattha katthaci nisinno appakasireneva nirodhaṁ samāpajjati, tasmā ekadivasaṁ aññatarasmiṁ rukkhamūle nirodhaṁ samāpajji, taṁ sandhāya vuttaṁ **"nirodhasamāpannan"**ti-ādi. Cīvare aṁsumattampi na jhāyittha, sarīre kā kathā. Teneva hi thero "sañjīvo"tveva paññāyittha. **Ayamassā**ti assa āyasmato sañjīvattherassa yo nirodhasamāpattiyaṁ aggiparissayābhāvo, ayaṁ

1. Khu 1. 123 piṭṭhe Udāne.

samādhivipphārā iddhīti yojanā. Kathaṁ pana nirodhasamāpattiyaṁ samādhivipphārasambhavoti āha **“anupubba -pa- nibbattattā”**ti.

Paṭhamaṁ ṭhapitabhaṇḍakassāti sabbapaṭhamaṁ ṭhapitabhaṇḍakassa. Tañhi gahaṇakāle sabbapacchimaṁ gayhati. **Kālaparicchedavasenā**ti “ettake kāle gate vuṭṭhahissāmī”ti samāpattito pubbe katakālaparicchedavasena. **Bhītā viraviṁsū**ti rattandhakāre rūpadassanena “pisāco uṭṭhahatī”ti maññamānā. Ettakehi nāma bhaṇḍakehi ajjhotthaṭo nibbikāro “aho mahānubhāvo, aho vivekavāsī”ti ca **theragatena pasādena.**

Tattatelakaṭāhanti ādhārasīsena ādheyyamāha, kaṭāhe tattatelaṁ kaṭāhena āsiñcīti adhippāyo. **Vivaṭṭamānan**ti katthacipi alagganavasena bhassantaṁ.

Saparivārāti pañcahi itthisatehi saparivārā. **Rājānaṁ mettāya pharī**ti odissakamettāsamāpattiyā rājānaṁ phusi. **Khipitun**ti vijjhituṁ. **Oropetun**ti sarasannāhaṁ paṭisaṁharituṁ.

375. **Paṭikkūlādīsū**ti aniṭṭhādīsu. Aniṭṭhaṁ hi paṭikkūlaṁ, amanuññampi “paṭikkūlan”ti vuccati. **Ādi**-saddena apaṭikkūlādiṁ saṅgaṇhāti. **Tatthā**ti paṭikkūlārammaṇe. **Upekkhako**ti chaḷaṅgupekkhāya upekkhako. **Tatthā**ti paṭikkūlāpaṭikkūlabhede vatthusmiṁ. **Sato**ti sativepullappattiyā satimā. **Sampajāno**ti paññāvepullappattiyā sampajānakārī. **Ayan**ti ayaṁ paṭikkūlādivatthūsu apaṭikkūlasaññīvihārādikā khīṇāsavānaṁ aggamaggādhigamasiddhā cittissariyatā. Tenāha **“cetovasippattānaṁ -pa- vuccatī”**ti.

Aniṭṭhe vatthusmiṁ sattasaññite **mettāpharaṇaṁ vā** dhātuso paccavekkhaṇāya **dhātumanasikāraṁ vā** gūthādike dhātumanasikāraṁ karontoti yojetabbaṁ. **Apaṭikkūlasaññī viharatī**ti hitesitāya, dhammasabhāvacintanāya ca na paṭikkūlasaññī hutvā iriyāpathavihārena viharati. **Iṭṭhe vatthusmiṁ** ñātimittādike. Kesādi-asucikoṭṭhāsamattamevāti **asubhapharaṇaṁ vā** asubhamanasikāraṁ vā. Tattha rūpadhammajātaṁ **aniccan**ti-ādi-attho iti-saddo, tasmā aniccadukkhānattavipariṇāmadhammoti

manasikāraṁ vā karontoti yojanā. **Paṭikkūlāpaṭikkūlesū**ti iṭṭhāniṭṭhāni vatthūni ekajjhaṁ gahetvā vadati. Esa nayo itarattha. Yaṁ vā sattānaṁ paṭhamaṁ paṭikkūlato upaṭṭhitameva pacchā apaṭikkūlato upatiṭṭhati, yañca apaṭikkūlato upaṭṭhitameva pacchā paṭikkūlato upatiṭṭhati, tadubhayepi khīṇāsavo sace ākaṅkhati, vuttanayena apaṭikkūlasaññī vā vihareyya, paṭikkūlasaññī vāti ayamariyiddhi vuttā.

Cakkhunā rūpaṁ disvāti kāraṇavasena "cakkhū"ti laddhavohārena rūpadassanasamatthena cakkhuviññāṇena, cakkhunā vā kāraṇabhūtena, dvārabhūtena vā rūpaṁ passitvā. **Neva sumano hotī**ti gehassitasomanassassāyaṁ paṭikkhepo, na nekkhammapakkhikāya kiriyāsomanassavedanāya. **Chaḷaṅgupekkhan**ti iṭṭhāniṭṭhachaḷārammaṇāpāthe[1] parisuddhapakatibhāvāvijahanalakkhaṇaṁ chasu dvāresu pavattiyā "chaḷaṅgupekkhā"ti laddhanāmaṁ tatramajjhattupekkhaṁ. Yathāvuttamatthaṁ pāḷiyā samatthetuṁ **"paṭisambhidāyan"**ti-ādi vuttaṁ.

376. **Pakkhī-ādīnan**ti **ādi**-saddena devādīnaṁ saṅgaho. **Vehāsagamanādikā**ti pana **ādi**-saddena cakkhuvisuddhi-ādiṁ saṅgaṇhāti. Kusalakammena nibbattitvāpi akusalavipākānubhāvena sukhasamussayato vinipatitattā **vinipātikānaṁ. Jhānan**ti abhiññāpattaṁ jhānaṁ sandhāyāha. Vipassanāpi ukkaṁsagatā ubbegapītisahitā ākāse laṅghāpanamattāpi hotīti vuttaṁ **"vipassanaṁ vā"**ti. **"Paṭhamakappikānan"**ti idaṁ "ekaccānaṁ manussānan"ti imassa visesanaṁ daṭṭhabbaṁ. **Evamādīnan**ti **ādi**-saddena punabbasumātādīnaṁ saṅgaho daṭṭhabbo.

377. **Vehāsan**ti bhummatthe upayogavacanaṁ, accantasaṁyoge vā. Cakkavattī hi cakkaratanaṁ purakkhatvā attano bhavanato abbhuggantvā ākāseneva sineruṁ padakkhiṇaṁ katvā sakalacakkavāḷaṁ anusaṁyāyatīti. **Assabandhā**ti assapālā, ye assānaṁ yavadāyakā. Tathā **gobandhā.**

Cakkavatti-ādīnaṁ puññiddhiyā vitthāriyamānāya atipapañco hotīti puññavato iddhiṁ lakkhaṇato dassentena "paripākaṁ gate puññasambhāre

---

1. Iṭṭhāniṭṭhachaḷārammaṇāpāthehi (Ka)

ijjhanakaviseso”ti vatvāpi jotikādīnaṁ puññiddhiṁ ekadesena dassetuṁ **“ettha cā”**ti-ādi vuttaṁ. Tattha **suvaṇṇapabbato**ti sabbasuvaṇṇamayo pabbato. Tassa kira gahitagahitaṭṭhāne odhi na paññāyati. **Ekasītāmatte**ti ettha **sītā** nāma kasanavasena naṅgalassa gatamaggo. **Tumbaṁ** nāma āḷhakaṁ. **Cuddasa maggā**ti catuddasa kasanamaggā.

378. **Vijjaṁ parijapitvā**ti gandhārīvijjādikaṁ attano vijjaṁ katūpacāraṁ parivattetvā mantapaṭhanakkamena paṭhitvā.

379. **Sammāpayogenā**ti upāyapayogena, yathā yathicchitatthasiddhi hoti, tathā pavattitañāyārambhena. **Tassa tassa kammassā**ti[1] yathādhippetassa nipphādetabbakammassa[2]. **Ettha cā**ti “tattha tattha sammāpayogappaccayā ijjhanaṭṭhena iddhī”ti[3] imissā dasamāya iddhiyā niddesepi. **Purimapāḷisadisāvā”**ti samādhivipphāra-iddhi-ādīnaṁ niddesasadisāva. **Sakaṭabyūhādikaraṇavasenā**ti sakaṭabyūhacakkabyūhapadumabyūhādīnaṁ saṁvidhānavasena nibbattavisesoti sambandho. Gaṇitagandhabbādi **sippakammaṁ.** Sallakattakādi **vejjakammaṁ.** Irubbedādīnaṁ **tiṇṇaṁ vedānaṁ.**

“Ekopi hutvā bahudhāva hotī”ti-ādinā[4] adhiṭṭhāniddhiyā eva gahitattā āha **“adhiṭṭhānā iddhiyeva āgatā”**ti. **Imasmiṁ panatthe**ti imasmiṁ abhiññānisaṁsasaṅkhāte, iddhividhasaṅkhāte vā atthe.

380. “Ekavidhena ñāṇavatthun”ti-ādīsu koṭṭhāsattho vidha-saddo, “vividhampi senābyūhaṁ dassetī”ti-ādīsu vikappattho, tadubhayampettha yujjatīti dassento āha **“iddhividhāyāti iddhikoṭṭhāsāya, iddhivikappāya vā”**ti. Iddhi hi abhiññāsu eko koṭṭhāso, vakkhamānehi bhedehi anekappabhedā ca. **Vuttappakārasenā**ti vuttassa cuddasappakārassa, cittaparidamanassa samāhitatādippakārassa ca vasena. “Iddhividhāyā”ti tadatthassa sampadānavacananti āha **“iddhividhādhigamatthāyā”**ti. **“Kasiṇārammaṇato apanetvā”**ti idaṁ

1. Dhammassa (Sī)
2. Nipphādetabbadhammassa (Sī)
3. Khu 9. 391 piṭṭhe Paṭisambhidāmagge.
4. Dī 1. 73, 74; Ma 1. 98; Saṁ 3. 247, 247; Khu 9. 107, 385 piṭṭhādīsu.
5. Abhi 2. 323 piṭṭhe.
6. Khu 9. 388 piṭṭhe Paṭisambhidāmagge.

abhiññāpādakaparikammacittānaṁ samānasantānatāya vuttaṁ, naparikammacittassa kasiṇārammaṇattā. **Iddhividhābhimukhaṁ pesetī**ti nipphādetabbassa iddhividhassa abhimukhabhāvena pavatteti. Yaṁ hi "sataṁ homī"ti-ādinā parikammacittassa pavattanaṁ, tadevassa abhinīharaṇaṁ, iddhividhābhimukhapesanañca tatheva iddhividhassa pavattanato abhininnāmanaṁ idha parikammacittassa iddhividhe adhimuttīti āha **"adhigantabba-iddhipoṇaṁ iddhipabbhāraṁ karotī"**ti. Idha paccanubhavanaphusanā sacchikiriyāpattipariyāyā evāti dassento **"pāpuṇātīti attho"**ti āha. **Assā**ti iddhividhassa.

Ekopīti **pi**-saddo vakkhamānaṁ bahubhāvaṁ upādāya sampiṇḍanattho. So hissa paṭiyogī "ekopi hutvā bahudhā hoti, bahudhāpi hutvā eko hotī"ti. So ca kho bahubhāvaṁ nimminitvā ṭhitassa antarāva ekabhāvūpagamo. Yathākālaparicchedaṁ pana saraseneva ekabhāvūpagamo idha nādhippeto aniddhinimmānabhāvato. Tampi pubbekatakālaparicchedavasena siddhattā iddhānubhāvoyevāti keci. Aṭṭhāne vāyaṁ **pi**-saddo, eko hutvā bahudhāpi hoti, bahudhā hutvā ekopi hotīti sambandho. Imasmiṁ pakkhe pi-saddo vakkhamānaṁ ekabhāvaṁ upādāya "sampiṇḍanattho"ti vatvā "so hī"ti-ādi sabbaṁ yathārahaṁ vattabbaṁ. Bahubhāvanimmāne payojanaṁ dassetuṁ **"bahūnaṁ santike"**ti-ādi vuttaṁ. Tattha **bahūnaṁ santike**ti attanā nimmitānaṁ bahūnaṁ samīpe, tehi parivārito hutvāti adhippāyo. **Vā**-saddo avuttavikappattho, tena "dhammaṁ vā kathetukāmo"ti evamādi saṅgayhati. **"Ñāṇena adhiṭṭhahanto** evaṁ hotī"ti ānetvā sambandhitabbaṁ.

381. Bhavati ettha iddhīti **bhūmiyo,** jhānāni. **Etthā**ti ca hetumhi bhummavacanaṁ. Vivekato jātā bhūmi **vivekajabhūmi.** Vivekajaṁ hi paṭhamaṁ jhānaṁ nīvaraṇavivekasambhūtattā. Pītisukhabhūtā bhūmi **pītisukhabhūmi.** Dutiyajjhānañhi pītisukhabhūmibhūtañceva[1] pītisukhasañjātañca samādhivasena. Upari dvīsupi eseva nayo. **Iddhilābhāyā**ti iddhiyā adhigamāya. **Iddhipaṭilābhāyā**ti iddhiyā punappunaṁ labhamānāya, bahulīkaraṇāyāti attho. **Iddhivikubbanatāyā**ti iddhiyā vividharūpakāraṇāya, vikubbaniddhiyāti

1. Pītisukhabhūtañceva (Sī, Syā)

attho. **Iddhivisavitāyā**ti iddhiyā vividhānisaṁsapasavanāya. **Iddhivasitāyā**ti iddhiyā khippanisanti-ādibhāvāvahavasībhāvatthāya. **Iddhivesārajjāyā**ti iddhiyā paṭipakkhadūrībhāvena vigatasaṁkilesatāya suṭṭhu visāradabhāvāya. Catutthajjhānaṁ tāva iddhiyā bhūmi hotu tattha patiṭṭhāya nipphādetabbato, itarāni pana kathanti āha **"ettha cā"**ti-ādi. Tattha tīṇi jhānāni sambhārabhūmiyoti veditabbānīti sambandho. Tatiyajjhāne sukhapharaṇena, paṭhamadutiyesu pītipharaṇena sukhapharaṇena ca hetubhūtenāti yathārahavasena yojanā. Pharaṇaṁ cettha jhānassa subhāvitabhāvena sātisayānaṁ pītisukhānaṁ vasena jhānappaccayādinā sahajātanāmakāyassa paribrūhanaṁ, rūpakāyassa ca taṁsamuṭṭhānehi paṇītarūpehi paripphuṭatā. Tenāha bhagavā "pītisukhena abhisandeti parisandeti paripūreti parippharatī"ti[1]. **Sukhasaññan**ti jhānasukhena sahagataṁ saññaṁ. **Lahusaññan**ti taṁsampayuttalahutāsahagataṁ saññaṁ. **Okkamitvā**ti anupavisitvā. Tesu hi jhānesu sātisayāya lahutāya sampayuttaṁ sukhaṁ santānavasena pavattento yogī taṁ samokkanto viya hotīti evaṁ vuttaṁ. Saññāsīsena niddeso. Jhānasampayuttā hi lahutā vināpi iddhiyā ākāsaṁ laṅghāpanappamāṇappattā viya hoti. Lahubhāvaggahaṇeneva cettha mudukammaññabhāvāpi gahitā eva. Tenāha **"lahumudukammaññakāyo hutvā"**ti.

Iminā pariyāyenāti tiṇṇaṁ jhānānaṁ samāpajjanena sukhalahubhāvappattanāmarūpakāyassa sati cittaparidamane catutthaṁ jhānaṁ sukheneva iddhipaṭilābhāya saṁvattatīti iminā pariyāyena. Pakatibhūmiyā hi adhiṭṭhānabhūtā sambhārabhūmiyo pākārassa nemippadeso viyāti.

382. Iddhipādaniddese **cattāro**ti gaṇanaparicchedo. **Iddhipādā**ti ettha ijjhatīti iddhi, samijjhati nipphajjatīti attho. Ijjhanti vā etāya sattā iddhā vuddhā ukkaṁsagatā hontīti iddhi. Paṭhamenatthena iddhi eva pādoti iddhipādo, iddhikoṭṭhāsoti attho. Dutiyenatthena iddhiyā pādoti iddhipādo. **Pādo**ti patiṭṭhā, adhigamūpāyoti attho. Tena hi uparūparivisesasaṅkhātaṁ iddhiṁ pajjanti pāpuṇanti. Ayaṁ tāva aṭṭhakathānayo. Tattha iddhi-saddassa paṭhamo kattu-attho, dutiyo

---

1. Dī 1. 70; Ma 1. 344 piṭṭhādīsu.

karaṇattho vutto. Pāda-saddassa eko karaṇatthova. Pajjitabbāva iddhi vuttā, na ca ijjhantī, pajjitabbā ca iddhi pajjanakaraṇena pādena samānādhikaraṇā hotīti paṭhamena atthena "iddhi eva pādo iddhipādo"ti na sakkā vattuṁ. Tathā iddhikiriyākaraṇena sādhetabbāva vuddhisaṅkhātā iddhi pajjanakiriyākaraṇena pajjitabbāti dvinnaṁ karaṇānaṁ na asamānādhikaraṇatā sambhavatīti dutiyenatthena "iddhiyā pādo iddhipādo"ti ca na sakkā vattuṁ. Tasmā paṭhamenatthena samānādhikaraṇasamāso, dutiyena sāmivacanasamāso na yujjatīti paṭhamenatthena iddhiyā pādo iddhipādo, dutiyenatthena iddhi eva pādo iddhipādoti samāso yutto, yathāvuttopi vā, pādassa ijjhamānakoṭṭhāsa-ijjhanakaraṇūpāyabhāvato.

Pubbabhāgachandavasena **chandahetuko.** Sampayuttachandavasena **chandādhiko.** Pubbābhisaṅkhāravasena eva pana sahajātachandassāpi adhikatā veditabbā. Atha vā "chandañce bhikkhu adhipatiṁ karitvā labhati samādhiṁ, labhati cittassekaggataṁ, ayaṁ vuccati chandasamādhī"ti imāya pāḷiyā chandādhipatisamādhi **chandasamādhī**ti adhipati-saddalopaṁ katvā samāso vuttoti viññāyati. Adhipatisaddatthadassanavasena pana **aṭṭhakathāyaṁ** "chandahetuko chandādhiko vā samādhī"ti vuttaṁ. Tenevāha **"chandaṁ adhipatiṁ karitvā"**ti-ādi. **Padhānabhūtā**ti vīriyabhūtāti keci vadanti. Saṅkhatasaṅkhāranivattanatthaṁ pana **padhānaggahaṇaṁ.** Atha vā taṁ taṁ visesaṁ saṅkharotīti **saṅkhāro,** sabbampi vīriyaṁ. Tattha catukiccasādhakato aññassa nivattanatthaṁ **padhānaggahaṇaṁ. Padhānabhūtā** seṭṭhabhūtāti attho. Catubbidhassa pana vīriyassa adhippetattā bahuvacananiddeso. Yo pana "iddhiyā pādo iddhipādo"ti evaṁ samāsayojanāvasena pādassa upāyatthataṁ gahetvā iddhipādattho vutto, so paṭilābhapubbabhāgānaṁ kattukaraṇiddhibhāvaṁ, "chandiddhipādo"ti-ādinā[1] vā abhidhamme āgatattā chandādīhi iddhipādehi sādhetabbāya vuddhiyā kattiddhibhāvaṁ, chandādīnaṁ karaṇiddhibhāvañca sandhāya vuttoti veditabbo.

Vīriyiddhipāde **"vīriyasamādhipadhānasaṅkhārasamannāgatan"**ti dvikkhattuṁ vīriyaṁ āgataṁ. Tattha purimaṁ samādhivisesanaṁ vīriyādhipati samādhi **vīriyasamādhī**ti. Dutiyaṁ samannāgamaṅgadassanaṁ. Dve eva hi sabbattha samannāgamaṅgāni

---

1. Abhi 2. 232 piṭṭhe.

samādhi, padhānasaṅkhāro ca. Chandādayo samādhivisesanāni, padhānasaṅkhāro pana padhānavacaneneva visesito, na chandādīhīti na idha vīriyādhipatitā padhānasaṅkhārassa vuttā hoti. Vīriyañca samādhiṁ visesetvā ṭhitameva samannāgamaṅgavasena padhānasaṅkhāravacanena vuttanti nāpi dvīhi vīriyehi samannāgamo vutto hotīti. Yasmā pana chandādīhi visiṭṭho samādhi, tathā visiṭṭheneva ca tena sampayutto padhānasaṅkhāro, sesadhammā ca, tasmā samādhivisesanānaṁ vasena cattāro iddhipādā vuttā. Visesanabhāvo ca chandādīnaṁ taṁtaṁavassayavasena hotīti.

Atha vāti-ādinā nissayaṭṭhepi pāda-sadde upāyaṭṭhena chandādīnaṁ iddhipādatā vuttā. Teneva abhidhamme uttaracūḷabhājanīye "cattāro iddhipādā chandiddhipādo"ti-ādinā[1] chandādīnameva iddhipādatā vuttā. Pañhāpucchake ca "cattāro iddhipādā idha bhikkhu chandasamādhī"ti-ādināva[2] uddesaṁ katvāpi puna chandādīnaṁyeva kusalādibhāvo vibhatto. Upāyiddhipādadassanatthameva hi sutte, abhidhamme ca nissayiddhipādadassanaṁ kataṁ, aññathā catubbidhatā na hotīti.

383. **Chandādīni aṭṭhā**ti chandasamādhi vīriyasamādhi cittasamādhi vīmaṁsāsamādhīti evaṁ chandādīni aṭṭha. Kāmaṁ cettha catūsupi ṭhānesu samādhi samādhi eva, tathāpi iddhiṁ uppādetukāmatāchandasahitova samādhi iddhipaṭilābhāya saṁvattati, na kevalo. Evaṁ vīriyasamādhi-ādayopi. Tasmā chandādisahitā ete cattāro ca samādhī, chandādayo ca cattāroti aṭṭha pajjati iddhi etehi pāpuṇīyati, sayaṁ vā pajjanti iddhipaṭilābhāya sampajjantīti **padānī**ti vuccanti. Tenāha **"iddhipaṭilābhāya saṁvattantī"**ti. Yaṁ pana pāḷiyaṁ "chando na samādhī"ti-ādi, taṁ yadipi chandādayo samādhisahitāva iddhiṁ nipphādenti, tathāpi visuṁ nesaṁ padabhāvadassanaṁ. **Ekato niyuttova,** na ekeko hutvāti adhippāyo. **Niyuttovā**ti sahito eva, na viyutto.

384. **Anonatan**ti na onataṁ, vīriyena paggahitattā alīnanti attho. Tenāha **"kosajje na iñjatī"**ti, kosajjanimittaṁ na

---

1. Abhi 2. 232 piṭṭhe. 2. Abhi 2. 233 piṭṭhe.

calatīti attho. Uddhaṁ nataṁ **unnataṁ,** uddhataṁ vikkhittaṁ. Na unnataṁ **anunnataṁ,** avikkhittaṁ, samāhitanti attho. Tenāha **"uddhacce na iñjatī"**ti. Abhisaṅgavasena nataṁ abhinataṁ, na abhinataṁ **anabhinataṁ,** arattaṁ. Apagamanavasena nataṁ apanataṁ, kodhavasena vimukhaṁ. Na apanataṁ **anapanataṁ,** aduṭṭhaṁ. Diṭṭhiyā "ahaṁ, maman"ti nissayavasena na nissitanti **anissitaṁ.** Chandarāgavasena na paṭibaddhanti **appaṭibaddhaṁ. Rāgo** kevalaṁ āsattimattaṁ, **chandarāgo** pana bahalakileso. Tathā hissa dūre ṭhitampi ārammaṇaṁ paṭibaddhameva. **Vippamuttan**ti visesato pamuttaṁ. Jhānānaṁ kāmarāgapaṭipakkhatāya āha **"kāmarāge"**ti. **Visaṁyuttan**ti vivittaṁ saṁkilesato, na vā saṁyuttaṁ catūhipi yogehi. **Vimariyādikataṁ** kilesamariyādāya, yathā īsakampi kilesamariyādā na hoti, tathā paṭipannaṁ. **Ekattagatan**ti ekaggataṁ upagataṁ accantameva samāhitaṁ. Tato eva **nānattakilese**hi nānāsabhāvehi kilesehi **na iñjati.**

Esa atthoti kosajjādinimittaṁ. Imassa cittassa āneñjanattho siddho eva āneñjappattiyā pakāsanavasena dassitattā. **Puna vutto**ti iddhiyā bhūmipādapadadassanappasaṅgena "imāni mūlāni nāmā"ti mūlabhāvadassanatthaṁ puna vutto. **Purimo**ti "saddhādīhi pariggahitattā"ti-ādinā pubbe chadhā dassitanayo. **Ayan**ti adhunā soḷasadhā dassitanayo. Suttanaye, paṭisambhidānaye ca dassite tattha sammoho na hoti. Na adassiteti āha **"ubhayattha asammohatthan"**ti.

385. **Ñāṇena adhiṭṭhahanto**ti "kathaṁ panāyaṁ evaṁ hotī"ti ettha pubbe attanā vuttapadaṁ uddharati adhiṭṭhānavidhiṁ dassetuṁ **"abhiññāpādakaṁ jhānaṁ samāpajjitvā vuṭṭhāyā"**ti. Ettha anupubbena cattāri jhānāni samāpajjitvā catutthajjhānato vuṭṭhāyāti keci, taṁ ayuttaṁ. Yathicchitajjhānasamāpajjanatthañhi cittaparidamanaṁ, catutthajjhānameva ca abhiññāpādakaṁ, na itarāni. **Parikammaṁ katvā**ti pādakajjhānato vuṭṭhāya kāmāvacaracittena "sataṁ homī"ti-ādinā cintanamevettha parikammakaraṇaṁ, tathāvajjanameva ca āvajjanaṁ. **Dutiyampī**ti **pi**-saddo samuccayattho, tena tatiyampi, tato bhiyyopīti imamatthaṁ dīpeti. Yathā hi jhānabhāvanā, evamabhiññābhāvanāpi. **"Ekavāraṁ dvevāran"**ti idampi nidassanamattaṁ daṭṭhabbaṁ. **Nimittārammaṇan**ti paṭibhāganimittārammaṇaṁ. **Parikammacittānī**ti ettha ekekassa parikammacittassa

satārammaṇatā daṭṭhabbā "sataṁ homī"ti pavattanato. **Sahassārammaṇānī**ti etthāpi eseva nayo. **Vaṇṇavasenā**ti attanā parikappitavaṇṇavasena. **No paṇṇattivasenā**ti na sattapaṇṇattivasena. **Taṁ** adhiṭṭhānacittaṁ **appanācittamivā**ti ivaggahaṇaṁ abhiññācittassa jhānacittassa paṭhamuppattisadisabhāvato vuttaṁ, na tassa appanābhāvato. **Rūpāvacaracatutthajjhānikan**ti rūpāvacaracatutthajhānavantaṁ, tena sampayuttaṁ.

386. Yadi evaṁ "āvajjitvā ñāṇena adhiṭṭhātī"ti paṭisambhidāvacanaṁ kathanti āha **"yampī"**ti-ādi. **Tatrāpī**ti paṭisambhidāyampi. **Āvajjatī**ti "bahukaṁ āvajjatī"ti idaṁ pāṭhapadaṁ **parikammavaseneva vuttaṁ**, na āvajjanavasena. **Āvajjitvā ñāṇena adhiṭṭhātīti abhiññāñāṇavasena vuttaṁ**, na parikammacittasampayuttassa, aññassa vā kāmāvacarassa ñāṇassa vasena. Na hi tassa tādiso ānubhāvo atthīti. **Tasmā**ti yasmā appanāppattassa abhiññāñāṇasseva vasena adhiṭṭhānaṁ, tasmā. Ayamadhiṭṭhānakkamoti dassento **"bahukaṁ āvajjatī"**ti-ādimāha. Tattha **sanniṭṭhāpanavasenā**ti nipphādanavasena.

Kāyasakkhidassanatthanti na kevalaṁ vacanamattameva, atha kho ayametassatthassa attano kāyena sacchikatattā kāyasakkhīti sakkhidassanatthaṁ.

Kokanadanti padumavisesanaṁ yathā "kokāsakan"ti. Taṁ kira bahupattaṁ, vaṇṇasampannaṁ, ativiya sugandhañja hoti. **Pāto**ti pageva. Ayañhettha attho—yathā kokanadasaṅkhātaṁ **padumaṁ pāto** sūriyassuggamanavelāyaṁ **phullaṁ** vikasitaṁ **avītagandhaṁ siyā virocamānaṁ,** evaṁ sarīragandhena, guṇagandhena ca **sugandhaṁ** saradakāle **antalikkhe ādiccamiva** attano tejasā **tapantaṁ** aṅgehi niccharaṇakajutitāya **aṅgīrasaṁ** sammāsambuddhaṁ **passā**ti.

Abhabboti paṭipattisāramidaṁ sāsanaṁ, paṭipatti ca pariyattimūlikā, tvañca pariyattiṁ uggahetuṁ asamattho, tasmā abhabboti adhippāyo. **Abhabbo nāma na hoti** vāsadhurasseva padhānabhāvato.

Bhikkhūti pabbajitavohārena vuttaṁ, bhāvinaṁ vā bhikkhubhāvaṁ upādāya yathā "agamā rājagahaṁ buddho"ti[1]. **Pilotikakhaṇḍan**ti suvisuddhaṁ

1. Khu 1. 340 piṭṭhe Suttanipāte.

coḷakhaṇḍaṁ. Rajo haratīti **rajoharaṇaṁ. Abhinimminitvā adāsi** tattha pubbe katādhikārattā. Tathā hi yoniso ummujjanto "attabhāvassa panāyaṁ doso"ti asubhasaññaṁ, aniccasaññañca paṭilabhitvā nāmarūpapariggahādinā pañcasu khandhesu ñāṇaṁ otāretvā kalāpasammasanādikkamena vipassanaṁ vaḍḍhetvā udayabbayañāṇādipaṭipāṭiyā vipassanaṁ anulomagotrabhusamīpaṁ pāpesi. Obhāsavissajjanapubbikā bhāsitagāthā **obhāsagāthā**.

Rāgo rajo ariyassa vinaye, na ca pana **reṇu vuccati "rajo"**ti. Kasmā? Cittassa malīnabhāvakaraṇato. **Rāgassetaṁ adhivacanaṁ "rajo"**ti. **Etaṁ rajan**ti etaṁ rāgasaṅkhātaṁ rajaṁ. **Vippajahitvā**ti aggamaggena visesato pajahanahetu. **Paṇḍitā viharanti te**ti te pajahanakā paṇḍitā hutvā viharanti. **Vītarajassa** sabbaso pahīnarāgādirajassa buddhassa bhagavato **sāsane**. Tathā hi vadanti—

"Cittamhi saṁkiliṭṭhamhi, saṁkilissanti māṇavā.
Citte suddhe visujjhanti, iti vuttaṁ mahesinā"ti[1].

Chaḷabhiññāgahaṇena gahitāya chaḷabhiññāya vibhāvitepi ariyamagge anuttarabhāvasāmaññena phalanibbānehi saddhiṁ saṅgaṇhanto āha **"nava lokuttaradhammā"**ti.

Pattassa pidahanākārena hatthaṁ ṭhapento **"hatthaṁ pidahī"**ti vutto. **Hatthan**ti vā karaṇatthe upayogavacanaṁ, hatthena pidahīti attho.

Sahassakkhattunti sahassadhā. Sahassadhā hi attānaṁ ekacitteneva nimminantopi sahassavāraṁ nimminanto viya hoti. Asatipi kiriyābyāvuttiyaṁ tadatthasiddhitoti imamatthaṁ dassetuṁ "sahassakkhattun"ti vuttaṁ. **Ambavane**ti ambavane katavihāre. **Ramme**ti ramaṇīye. Yāva kālappavedanā, tāva nisīdīti yojanā.

Aniyametvāti vaṇṇāvayavasarīrāvayavaparikkhārakiriyāvisesādīhi niyamaṁ akatvā. **Nānāvaṇṇe**ti nānākāre yathāvuttavaṇṇādivasena nānāvidhe. **Missakakese**ti palitehi missitakese. Upaḍḍharattavaṇṇa-upaḍḍhapaṇḍuvaṇṇādīsu aññataravaṇṇanti evaṁ **upaḍḍharattacīvare**. Padavasena

---

1. Dī-Ṭṭha 2. 338; Ma-Ṭṭha 1. 237; Saṁ-Ṭṭha 2. 299; Itivuttaka-Ṭṭha 261 piṭṭhesu.

atthassa, gamanavasena pāḷiyā bhaṇanaṁ **padabhāṇaṁ**. Parikathādivasena dhammassa kathanaṁ **dhammakathā**. Sarena bhaññaṁ suttādīnaṁ uccāraṇaṁ **sarabhaññaṁ**. **Aparepī**ti vuttākārato aññepi dīgharassakisathūlādike nānappakārake. **Icchiticchitappakārāyeva hontī**ti yathā yathā icchitā, taṁtaṁpakārāyeva honti. Yattakā hi visesā vaṇṇādivasena tesu icchitā, tattakavisesavantova te honti. Te pana tathā bahudhā bhinnākārepi vaṇṇavasena ārammaṇaṁ katvā ekameva adhiṭṭhānacittaṁ pavattati. Ayaṁ hissa ānubhāvo—yathā ekāva cetanā nānāvisesavantaṁ attabhāvaṁ nibbatteti, tattha bhavapatthanā kammassa visesapaccayo hoti. Acinteyyo ca kammavipākoti ce, idhāpi parikammacittaṁ visesapaccayo hoti, acinteyyo ca iddhivisayoti gahetabbaṁ. **Esa nayo**ti yvāyaṁ bahubhāvanimmāne "abhiññāpādakaṁ jhānaṁ samāpajjitvā"ti-ādinā adhiṭṭhānanayo vutto, esa nayo itaresupi adhiṭṭhānesu.

Iti avisesaṁ atidesena dassetvā visesaṁ sarūpato dassetuṁ **"ayaṁ pana viseso"**ti-ādi vuttaṁ. Tattha iminā bhikkhunā icchantenāti sambandho. **Maṁ jānissantī**ti "iddhimā"ti maṁ jānissanti. **Antarāvā**ti paricchinnakālassa abbhantare eva. **Pādakajjhānan**ti-ādi parikammakaraṇākāradassanatthaṁ vuttaṁ, itaraṁ pana atideseneva vibhāvitanti. **Evaṁ akaronto**ti "eko homī"ti antarā adhiṭṭhānaṁ akaronto. **"Yathāparicchinnakālavasenā"**ti iminā "sataṁ homī"ti-ādinā adhiṭṭhānaṁ karontena kālaparicchedavaseneva kātabbanti dasseti. **Sayameva eko hoti** adhiṭṭhānassa paṭippassaddhattā. Ettha ca parikammādhiṭṭhānacittānaṁ iddhimā vaṇṇavasena sayameva ārammaṇaṁ hoti. Tesu parikammacittāni santatipaccuppannārammaṇāni. Adhiṭṭhānacittaṁ sampativattamānārammaṇaṁ adhiṭṭhānassa ekacittakkhaṇikattāti vadanti.

387. **"Āvibhāvan"**ti padassa heṭṭhā vuttena hoti-saddena sambandho na yujjati upayogavacanena vuttattā, tathā vakkhamānena ca gacchati-saddena attano, paresañca āvibhāvassa icchitattā, nāmapadañca kiriyāpadāpekkhanti kiriyāsāmaññavācinā karoti-saddena yojetvā āha **"āvibhāvaṁ karotī"**ti. **Tirobhāvan**ti etthāpi eseva

nayo. Yadi evaṁ kathaṁ paṭisambhidāyanti codanaṁ sandhāyāha **"idamevahī"**ti-ādi. Kāmaṁ **paṭisambhidāyaṁ** "āvibhāvanti kenaci anāvaṭaṁ hotī"ti-ādinā[1] āgataṁ, tampi idameva āvibhāvakaraṇaṁ, tirobhāvakaraṇañca sandhāya vuttaṁ. Sesapadāni tesaṁyeva vevacanāni. **Andhakāran**ti rattandhakāraṁ, divāpi vā bilaguhādigataṁ **andhakāraṁ**. **Paṭicchannan**ti kuṭṭakavāṭādinā paṭicchāditaṁ. **Anāpāthan**ti dūratāsukhumataratādinā na āpāthagataṁ. **Ayan**ti iddhimā. Paṭicchannopi dūre ṭhitopi attā vā paro vā yathā dissatīti vibhattiṁ pariṇāmetvā yojetabbaṁ. **Ālokajātan**ti ālokabhūtaṁ, jātālokaṁ vā.

388. **Etaṁ pana pāṭihāriyan**ti āvibhāvapāṭihāriyamāha. **Kena katapubban**ti tattha kāyasakkhiṁ pucchitvā "satthā tāva kāyasakkhī"ti dassentena "bhagavato"ti vatvā tamatthaṁ vibhāvetuṁ **"bhagavā hī"**ti-ādi vuttaṁ. Sāvatthivāsike passantīti ānetvā sambandho, tathā "yāva avīciṁ dassesī"ti. Ākāsagatesu heṭṭhimaheṭṭhimavimānesu uparūparivimānaṁ byavadhāyakesu byūhiyamānesu taggataṁ ākāsaṁ byūḷhaṁ nāma hotīti vuttaṁ **"ākāsañca dvidhā viyūhitvā"**ti.

Ayamatthoti āvibhāvapāṭihāriyassa satthārā katabhāvo. Purimabuddhānaṁ paṭipatti-āvajjanaṁ buddhappaveṇiyā anupālanatthaṁ. **"Ekenapādenā"**ti-ādi tivikkamadassanaṁ[2]. **Nayaṁ deti** yassa nayassa anusārena vācanāmaggaṁ ṭhapesi.

Cūḷa-anāthapiṇḍiko nāma anāthapiṇḍikamahāseṭṭhissa kaniṭṭhabhātā.

Sinerupabbataṁ nibbijjhitvāti taṁ parisāya dissamānarūpaṁyeva katvā nibbijjhitvā. **Nan**ti sinerupabbataṁ.

Anekasatasahassasaṅkhassa okāsalokassa, taṁnivāsisattalokassa ca vivaṭabhāvakaraṇapāṭihāriyaṁ **lokavivaraṇaṁ nāma**. **Mahābrahmā**ti sahampatimahābrahmā.

---

1. Khu 9. 386 piṭṭhe.
2. Tidivikkamadassanaṁ (Ka)

Passatha tāva apaṇṇakapaṭipadāya phalanti **nirayabhayena tajjetvā** satthu anupubbikathānayena **saggasukhena palobhetvā**, na pana saggasampattiyaṁ ninnabhāvāpādanena.

389. Yathā āvibhāvakaraṇe ālokakasiṇaṁ samāpajjitabbaṁ ālokanimmānāya, evaṁ tirobhāvakaraṇe andhakāranimmānāya nīlakasiṇaṁ samāpajjitabbaṁ. Kāmañcetaṁ pāḷiyaṁ sarūpato nāgataṁ, "vivaṭaṁ āvaṭan"ti[1] pana vacanato atthato āgatameva. Odātakasiṇantogadhaṁ vā ālokakasiṇanti vuttovāyamattho. **Andhakāran**ti andhakāravantaṁ.

390. **Avasese** iṭṭiyattherādike.

391. Pākaṭo iddhimā etassa atthīti pākaṭaṁ, pākaṭañca taṁ pāṭihāriyañcāti **pākaṭapāṭihāriyaṁ**. Na ettha iddhimā pākaṭoti apākaṭaṁ, apākaṭañca taṁ pāṭihāriyañcāti **apākaṭapāṭihāriyaṁ**. Iddhimato eva hi pākaṭāpākaṭabhāvenāyaṁ bhedo, na pāṭihāriyassa. Na hi taṁ apākaṭaṁ atthi.

Uttarimanussadhammāti manussadhammo vuccati dasa kusalakammapathadhammā, tato manussadhammato uttari. Iddhisaṅkhātaṁ pāṭihāriyaṁ **iddhipāṭihāriyaṁ. Āḷindeti** pamukhe. **Okāsehī**ti pakira. **Iddhābhisaṅkhāran**ti iddhipayogaṁ. **Abhisaṅkhāsī**ti abhisaṅkhari, akāsīti attho. **Tālacchiggaḷenā**ti kuñcikacchiddena. **Aggaḷantarikāyā**ti piṭṭhasaṅghātānaṁ antarena.

Antarahitoti antaradhāyitukāmo. **Bako** brahmā yathā antaradhāyituṁ na sakkoti, tathā katvā bhagavā sayaṁ tassa, brahmagaṇassa ca anāpāthabhāvagamanena antarahito hutvā "samaṇassa gotamassa imasmiṁ ṭhāne atthibhāvo vā natthibhāvo vā na sakkā jānitun"ti evaṁ brahmagaṇassa vacanokāso mā hotūti **"bhavevāhan"**ti imaṁ gāthaṁ abhāsi.

Tattha **bhavevāhaṁ bhayaṁ disvā**ti ahaṁ bhave saṁsāre jātijarādibhedaṁ bhayaṁ disvā eva. **Bhavañca vibhavesinan**ti imañca kāmabhavādiṁ

---

1. Khu 9. 386 piṭṭhe Paṭisambhidāmagge.

tividhampi sattabhavaṁ, vibhavesinaṁ vibhavaṁ gavesamānampi pariyesamānampi punappunaṁ bhave eva disvā. **Bhavaṁ nābhivadin**ti taṇhādiṭṭhivasena kiñci bhavaṁ na abhivadiṁ na gahesiṁ. **Nandiñca na upādiyin**ti bhavataṇhaṁ na upagacchiṁ, na aggahesinti attho.

392. **Alaggamāno**ti vinivijjhitvā gamanena kuṭṭādīsu katthaci na laggamāno. **Āvajjitvā kataparikammenā**ti yassa parato gantukāmo, taṁ āvajjitvā "ākāso hotu, ākāso hotū"ti evaṁ kataparikammena iddhimatā. Pākārapabbatāpekkhāya "susiro, chiddo"ti ca pulliṅgavasena vuttaṁ. Ubbedhavasena pavattaṁ vivaraṁ **susiraṁ**. Tiriyaṁ pavattaṁ **chiddaṁ**.

Yattha katthaci kasiṇe parikammaṁ katvāti pathavīkasiṇādīsu yattha katthaci kasiṇe jhānaṁ samāpajjitvā parikammaṁ katvā "ākāso hotū"ti adhiṭṭhātabbo. Tattha kāraṇamāha **"aṭṭhasamāpattivasībhāvoyeva pamāṇan"**ti. Tasmā **yaṁ yaṁ icchati, taṁ tadeva hoti.** Etena pathaviyā ummujjananimujjane āpokasiṇasamāpajjanaṁ, udakādīsu pathavīnimmāne pathavīkasiṇasamāpajjanaṁ na ekantato icchitabbanti vuttaṁ hoti. **Etan**ti etaṁ tirokuṭṭādigamanapāṭihāriyakaraṇe ākāsakasiṇasamāpajjanaṁ **avassaṁ vattabbaṁ** anucchavikabhāvato. Evañca katvā "ākāsakasiṇavasena paṭicchannānaṁ vivaṭakaraṇan"ti-ādivacanaṁ viya pathavīkasiṇavasena "ekopi hutvā bahudhā hotī"ti-ādibhāvo "ākāse vā udake vā pathaviṁ nimminitvā padasā gamanaṁ icchatī"ti-ādinā yaṁ pakiṇṇakanaye vuttaṁ, tampi samatthitaṁ hoti.

"Doso natthī"ti dvikkhattuṁ baddhaṁ subaddhaṁ viya daḷhīkaraṇaṁ nāma hotīti adhippāyena vatvā tena payojanābhāvaṁ dassetuṁ **"puna samāpajjitvā"**ti-ādi vuttaṁ. **Adhiṭṭhitattā ākāso hotiyevā**ti sacepi kiñci antarā upaṭṭhitaṁ pabbatādi siyā, tampi "ākāso hotū"ti adhiṭṭhitattā ākāso hotiyeva. Idampi aṭṭhānaparikappanamattaṁ, tādisassa upaṭṭhānameva natthīti dassetuṁ **"antarā"**ti-ādi vuttaṁ.

393. **Paricchinditvā**ti yathicchitaṭṭhānaṁ ñāṇena paricchinditvā. **Tatrā**ti tasmiṁ pathaviyā udakabhāvādhiṭṭhāne **ayaṁ** yathāvuttapaṭipattivibhāvinī

pāḷi. Parato "tatrāyaṁ pāḷī"ti āgataṭṭhānesupi iminā nayena attho veditabbo.

Soti iddhimā. Adhiṭṭhānakāle kālaparicchedaṁ katvā adhiṭṭhātīti vuttaṁ **"paricchinnakālaṁ pana atikkamitvā"**ti. **Pakatiyā udakaṁ** animmāna-udakaṁ.

394. **Viparītan**ti yaṁ udakaṁ akkamitvā akkamanto na saṁsīdati, taṁ panettha iddhiyā pathavīnimmānavasena veditabbaṁ. **Pathavīkasiṇan**ti pathavīkasiṇajjhānaṁ.

395. **Pallaṅkan**ti samantato ūrubaddhāsanaṁ. Chinnapakkho, asañcātapakkho vā sakuṇo ḍetuṁ na sakkotīti pāḷiyaṁ "pakkhī sakuṇo"ti[1] pakkhī-saddena visesetvā sakuṇo vuttoti **"pakkhehi yuttasakuṇo"**ti āha. **Parikammaṁ katvā**ti "pathavī hotū"ti parikammaṁ katvā.

Ākāse antalikkheti antalikkhasaññite ākāse. Yattha yattha hi āvaraṇaṁ natthi, taṁ taṁ "ākāsan"ti vuccati. Ayañca iddhimā na pathaviyā āsanne ākāse gacchati. Yattha pana pakkhīnaṁ agocaro, tattha gacchati, tādisañca loke "antalikkhan"ti vuccati. Tena vuttaṁ "antalikkhasaññite ākāse"ti.

Theroti pubbe vutta**tipiṭakacūḷābhayatthero. Samāpattisamāpajjanan**ti puna samāpattisamāpajjanaṁ. **Nanu samāhitamevassa cittan**ti iddhimato pāṭihāriyavasena pavattamānassa cittaṁ accantaṁ samāhitameva hoti, na aññadā viya asamāhitanti adhippāyo. Taṁ pana therassa matimattaṁ. Pubbe hi pathavīkasiṇaṁ samāpajjitvā pathaviṁ adhiṭṭhāya gacchati, idāni pana ākāso icchitabbo, tasmā ākāsakasiṇaṁ samāpajjitabbameva. Tenāha **"kiñcāpī"**ti-ādi. **Tirokuṭṭapāṭihāriye vuttanayeneva paṭipajjitabban**ti yathā tattha kuṭṭādi "ākāso hotū"ti adhiṭṭhānena ākāso hoti, evaṁ idhāpi pabbatarukkhādiṁ adhiṭṭhānena ākāsaṁ katvā gantabbanti attho. Atha vā **tirokuṭṭapāṭahāriye vuttanayenevā**ti "sace panassa bhikkhuno adhiṭṭhahitvā gacchantassā"ti-ādinā[2]

---

1. Khu 9. 386 piṭṭhe Paṭisambhidāmagge. 2. Visuddhi 2. 24 piṭṭhe.

tattha vuttanayena. Etena "purimādhiṭṭhānabaleneva cassa antarā añño pabbato vā rukkho vā utumayo uṭṭhahissatīti aṭṭhānamevetan"ti nāgādīhi kayiramāno vibandho gamanantarāyaṁ na karotīti dasseti.

Okāseti janavivitte yuttaṭṭhāne. **Pākaṭo hoti** ākāsacārī ayaṁ samaṇoti.

396. **Dvācattālīsayojanasahassa**ggahaṇaṁ paṭhamakappavasena kataṁ. Tato paraṁ pana anukkamena pathaviyā ussitabhāvena tato katipayayojanūnatā siyā, appakaṁ adhikaṁ vā ūnaṁ vā gaṇanūpagaṁ na hotīti tathā vuttaṁ. **Tīsu dīpesu ekakkhaṇe ālokakaraṇenā**ti yadā yasmiṁ dīpe majjhe tiṭṭhanti, tadā tato purimasmiṁ atthaṁ gacchantā pacchime udentā hutvā ālokakaraṇena. Aññajotīnaṁ vā abhibhavanena, duddasatāya ca **mahiddhike.** Sattānaṁ sītapariḷāhavūpasamanena, osadhitiṇavanappatīnaṁ paribrūhanena ca **mahānubhāve. Chupatī**ti phusati. **Parimajjatī**ti hatthaṁ ito cito ca sañcārento ghaṁseti. **Abhiññāpādakajjhānavasenevā**ti yassa kassaci abhiññāpādakajjhānavasena. **Eva**-kārena pādakajjhānavisesaṁ nivatteti, na adhiṭṭhānaṁ. Tenevāha **"natthettha kasiṇasamāpattiniyamo"**ti. Tirokuṭṭapāṭihāriyādīsu viya imasmiṁ nāma kasiṇe jhānaṁ samāpajjitvā adhiṭṭhātabbanti na ettha koci niyamo atthīti attho. Tathā hi pāḷiyaṁ kiñci samāpattiṁ aparāmasitvā "idha so iddhimā"ti-ādi[1] vuttaṁ. **Hatthapāse hoti** "candimasūriye"ti evaṁ vuttaṁ candimasūriyamaṇḍalaṁ. **Rūpagataṁ hatthapāse**ti hatthapāse ṭhitaṁ rūpagataṁ, hatthapāse vā rūpagataṁ. Hatthaṁ vā vaḍḍhetvā parāmasatīti yojanā.

Upādinnakaṁ nissāya anupādinnakassa vaḍḍhanaṁ vuttaṁ. Yuttiyā panettha upādinnakassapi vaḍḍhanacchāyā dissati. Attano aṇumahantabhāvāpādane upādinnakassa hāpanaṁ viya vaḍḍhanampi labbhateva. Yathā āyasmato **mahāmoggallānassa nandopananda**damaneti evaṁ pavattaṁ saha vatthunā theravādaṁ āharitvā tamatthaṁ dassetuṁ **"tipiṭakacūḷanāgatthero āhā"**ti-ādi āraddhaṁ. **Kiṁ pana na hoti**, hotiyevāti adhippāyo. Dve hi

---

1. Khu 9. 386 piṭṭhe Paṭisambhidāmagge.

paṭisedhā pakatiṁ gamentīti. **“Tadā mahantaṁ hoti mahāmoggallānattherassa viyā”**ti idaṁ yathādhikatatthadassanavasena vuttaṁ, khuddakabhāvāpādanampettha labbhateva.

Nandopanandanāgadamanakathāvaṇṇanā

Olokesi buddhāciṇṇavasena “atthi nu kho assa upanissayo”ti. Lokiyaṁ ratanattaye pasādalakkhaṇaṁ sāsanāvatāraṁ sandhāyāha **“appasanno”**ti. Micchādiṭṭhito vivecetvā pasādetabboti adhippāyo. Tenāha **“ko nu kho -pa- viveceyyā”**ti.

Taṁ divasanti yadā bhagavā bhikkhusaṁghaparivuto tāvatiṁsabhavanābhimukho gacchati, taṁ divasabhāgaṁ. **Āpānabhūmiṁ sajjayiṁsū**ti yattha so nisinno bhojanakiccaṁ karoti, taṁ parivesanaṭṭhānaṁ sittaṁ sammaṭṭhaṁ bhojanūpakaraṇūpanayanādinā sajjayiṁsu paṭiyādesuṁ. **Tividhanāṭakehī**ti vadhūkumārikaññāvatthāhi tividhāhi nāṭakitthīhi. **Olokayamāno**ti pekkhanto, vicārento vā.

Uparūparīti matthakamatthake. **Bhavanenā**ti bhavanapadesena. **Bhogehī**ti sarīrabhogehi. **Avakujjenā**ti nikujjitena. **Gahetvā**ti yathā tāvatiṁsabhavanassa padesopi nāvasissati, evaṁ pariyādāya.

Sineruparibhaṇḍanti sinerumekhalaṁ. Sinerussa kira samantato bahalato, puthulato ca pañcayojanasahassaparimāṇāni cattāri paribhaṇḍāni tāvatiṁsabhavanassa ārakkhāya nāgehi, garuḷehi, kumbhaṇḍehi, yakkhehi ca adhiṭṭhitāni, tāni paribhaṇḍabhāvasāmaññena ekajjhaṁ katvā “paribhaṇḍan”ti vuttaṁ. Tehi kira sinerussa upaḍḍhaṁ pariyādinnaṁ.

Attabhāvaṁ vijahitvāti manussarūpaṁ antaradhāpetvā. **Bādhatī**ti khedamattaṁ uppādeti.

Attabhāvaṁ vijahitvāti sukhumattabhāvanimmānena nāgarūpaṁ vijahitvā. **Mukhaṁ vivari** “mukhagataṁ samaṇaṁ saṁkhādissāmī”ti. **Pācīnena ca pacchimena cā**ti nāgassa tathānipannattā vuttaṁ. Suṭṭhu satiyā paccupaṭṭhāpanatthamāha **“manasi karohī”**ti.

Ādito paṭṭhāya sabbapāṭihāriyānīti tadā therena katapāṭihāriyāni sandhāya vuttaṁ. **Imaṁ pana ṭhānan**ti imaṁ nāsāvātavissajjanakāraṇaṁ.

Anubandhīti "na sakkā evaṁmahiddhikassa imassa samaṇassa paṭipaharitun"ti[1] bhayena palāyantaṁ anubandhi.

Ekapaṭipāṭiyāti ekāya paṭipāṭiyā, nirantaranti attho. **Ayamevā**ti yā upādinnakaṁ nissāya anupādinnakassa vaḍḍhi, ayameva. **Ettha** edise hatthavaḍḍhanādipāṭihāriye **yutti** yuttarūpā cittato, ututo vā upādinnakarūpānaṁ anuppajjanato. Atha vā **upādinnan**ti sakalameva indriyabaddhaṁ adhippetaṁ. Evampi tassa tathā vaḍḍhi na yujjati evāti vuttanayeneva vaḍḍhi veditabbā. Ekasantāne upādinnaṁ, anupādinnañca sambhinnaṁ viya pavattamānampi atthato asambhinnameva. Tattha yathā āḷhakamatte khīre ānekāḷhake udake āsitte yadipi khīraṁ sabbena sambhinnaṁ sabbatthakameva lambamānaṁ hutvā tiṭṭhati, tathāpi na tattha khīraṁ vaḍḍhati, udakameva vaḍḍhati, evamevaṁ yadipi upādinnaṁ anupādinnañca sambhinnaṁ viya pavattati, tathāpi upādinnaṁ na vaḍḍhati, iddhānubhāvena cittajaṁ, tadanusārena utujañca vaḍḍhatīti daṭṭhabbaṁ.

Soti so iddhimā. **Evaṁ katvā**ti vuttākārena hatthaṁ vā vaḍḍhetvā te vā āgantvā hatthapāse ṭhite katvā. Pādaṭṭhapanādipi vuttanayeneva veditabbaṁ. **Aparopi** iddhimā. **Tathevā**ti pāṭihāriyakaraṇato pubbe viya. **Tathūpamametan**ti yathā udakapuṇṇāsu nānāpātīsu bahūhi nānācandamaṇḍalesu dissamānesu na tena candamaṇḍalassa gamanādi-uparodho, bahūnañca paccekaṁ dassanaṁ ijjhati, tathūpamametaṁ pāṭihāriyaṁ candimasūriyānaṁ gamanādi-uparodhābhāvato, bahūnañca iddhimantānaṁ tattha iddhipayogassa yathicchitaṁ samijjhanatoti adhippāyo.

397. **Paricchedaṁ katvā**ti abhividhivasena pana paricchedaṁ katvā, na mariyādavasena. Tathā hesa brahmaloke attano kāyena vasaṁ vatteti. **Pāḷī**ti paṭisambhidāmaggapāḷi.

Yāva brahmalokāpi kāyena vasaṁ vattetīti ettha yasmā na brahmalokasseva gamanaṁ adhippetaṁ, nāpi brahmalokassa gamanameva, atha

1. Paṭippharituntі (Sī, Syā)

kho aññathā aññampi. **Yāva brahmalokā**ti pana dūrāvadhinidassanametaṁ, tasmā "sace brahmalokaṁ gantukāmā hotī"ti vatvāpi itarampi dassetuṁ **"santikepi dūre adhiṭṭhātī"**ti-ādi vuttaṁ. Tattha **pi**-saddo samuccayattho, tena vuttāvasesassa adhiṭṭhāniddhiyā nipphādetabbassa sabbassāpi saṅgaho, na vuttassevāti daṭṭhabbaṁ.

Yamakapāṭihāriyāvasāneti-ādinā tivikkamassa adhiṭṭhāniddhinipphannatā vuttā, aññattha pana lakkhaṇānisaṁsatā. Tadubhayaṁ yathā aññamaññaṁ na virujjhati, tathā vicāretvā gahetabbaṁ.

Nīlamātikanti nīlavaṇṇodakamātikaṁ.

Mahābodhinti aparājitapallaṅkaṁ mahābodhiṁ. **Citte uppanne santike akāsī**ti tathā cittuppattisamanantarameva pathaviṁ, samuddañca saṁkhipitvā mahābodhisantike akāsi.

Nakkhattadivaseti mahadivase. **Candapūve**ti candasadise candamaṇḍalākāre pūve. **Ekapattapūramattamakāsī**ti yathā te pamāṇato sarūpeneva antopattapariyāpannā honti, tathā akāsi.

Kākavaliyavatthusmiñca "bhagavā thokaṁ bahuṁ akāsī"ti ānetvā sambandhitabbaṁ. Taṁ pana vutthuṁ saṅkhepatova dassetuṁ **"mahākassapatthero kirā"**ti-ādi vuttaṁ. **Samāpattiyā**ti nirodhasamāpattiyā.

Gaṅgātīreti tambapaṇṇidīpe gaṅgānadiyā tīre. **Saññaṁ adāsī**ti yathā te yathādhiṭṭhitaṁ sappiṁ passanti, tathā saññaṁ adāsi.

Tassāti yassa brahmuno rūpaṁ daṭṭhukāmo, tassa brahmuno rūpaṁ passati. **Saddaṁ suṇātī**ti dibbāya sotadhātuyā brahmuno saddaṁ suṇāti. **Cittaṁ pajānātī**ti cetopariyañāṇena brahmuno cittaṁ pajānāti. **Karajakāyassa vasenā**ti cātumahābhūtikarūpakāyassa vasena. "Cittaṁ pariṇāmetī"ti ettha kiṁ taṁ cittaṁ, kathaṁ vā pariṇāmananti āha **"pādakajjhānacittaṁ gahetvā kāye āropetī"**ti. Kathaṁ pana kāye āropetīti āha **"kāyānugatikaṁ karotī"**ti. Evampi saddadandharovāyanti[1] vacanapathaṁ pacchindanto āha **"dandhagamanan"**ti.

---

1. Saddadaddarovāyanti (Sī), sadde gandhe theravāyanti (katthaci) kiṁ nu kho dandhagamanaṁ janeti, dandhagamanovāyanti (Ka)

Karotīti sambandho. **Kāyagamanaṁ hi dandhaṁ**, dandhamahābhūtapaccayattāti adhippāyo. Ayañhettha attho—dissamānena kāyena gantukāmatāya vasena cittaṁ pariṇāmento yogī pādakajjhānaṁ samāpajjitvā vuṭṭhāya "idaṁ cittaṁ kāyo viya dandhagamanaṁ hotū"ti parikammaṁ karoti. Tathā parikammakaraṇaṁ hi sandhāya "pādakajjhānacittaṁ gahetvā"ti vuttaṁ. Parikammaṁ pana katvā puna samāpajjitvā ñāṇena adhiṭṭhahanto taṁ cittaṁ kāye āropeti, kāyānugatikaṁ dandhagamanaṁ karoti.

Sukhasaññanti sukhasahagataṁ saññaṁ, saññāsīsena niddeso. Lahubhāvena saññātanti **lahusaññaṁ**. Kathaṁ pana iddhicittena saha sukhasaññāya sambhavoti āha **"sukhasaññā nāma upekkhāsampayuttā saññā"**ti. Sukhanti saññātanti vā **sukhasaññaṁ**. Tenevāha **"upekkhā hi santaṁ sukhanti vuttā"**ti. Ekantagarukehi nīvaraṇehi, oḷārikehi anupasantasabhāvehi ca vitakkādīhi vippayogo cittacetasikānaṁ lahubhāvassa karaṇanti dassento āha **"sāyeva -pa- veditabbā"**ti. Taṁ **okkantassā**ti taṁ sukhalahusaññaṁ anuppattassa. **Assā**ti yogino. **Gantukāmatā eva ettha pamāṇan**ti ettha etasmiṁ dissamānena kāyena gamane yaṁ ṭhānaṁ gantukāmo, taṁ uddissa gantukāmatāvasena pavattaparikammādhiṭṭhānāni eva pamāṇaṁ, tāvatā gamanaṁ ijjhati. Tasmā magganimmānavāyu-adhiṭṭhānehi vināpi icchitadesappatti hotīti. Idāni tamevatthaṁ pākaṭataraṁ kātuṁ **"sati hī"**ti-ādi vuttaṁ.

Kāyaṁ gahetvāti karajakāyaṁ ārammaṇakaraṇavasena parikammacittena gahetvā. **Citte āropetī**ti "ayaṁ kāyo idaṁ cittaṁ viya hotū"ti pādakajjhānacitte āropeti taggatikaṁ karoti. Tenāha **"cittānugatikaṁ karoti sīghagamanan"**ti. **Cittagamanan**ti cittappavattimāha. **Idaṁ pana** cittavasena kāyapariṇāmanapāṭihāriyaṁ. **Cittagamanamevā**ti cittena samānagamanameva. Kathaṁ pana kāyo dandhappavattiko lahuparivattinā cittena samānagatiko hotīti? Na sabbathā samānagatiko. Yatheva hi kāyavasena cittapariṇāmane cittaṁ sabbathā kāyena samanagatikaṁ na hoti. Na hi tadā cittaṁ sabhāvasiddhena attano khaṇena avattitvā garuvuttikassa rūpadhammassa khaṇena vattati. "Idaṁ cittaṁ ayaṁ kāyo viya hotū"ti pana

adhiṭṭhānena dandhagatikassa kāyassa anuvattanato yāva icchitaṭṭhānappatti, tāva kāyagati-anulomeneva hutvā santānavasena pavattamānaṁ cittaṁ kāyagatiyā pariṇāmitaṁ nāma hoti, evaṁ "ayaṁ kāyo idaṁ cittaṁ viya hotū"ti adhiṭṭhānena pageva sukhalahusaññāya sampāditattā abhāvitiddhipādānaṁ viya dandhaṁ avattitvā yathā lahukatipayacittavāreheva icchitaṭṭhānappatti hoti, evaṁ pavattamāno kāyo cittagatiyā pariṇāmito nāma hoti, na ekacittakkhaṇeneva icchitaṭṭhānappattiyā.

Evañca katvā "seyyathāpi nāma balavā puriso samiñjitaṁ vā bāhaṁ pasāreyya, pasāritaṁ vā bāhaṁ samiñjeyyā"ti idampi upamāvacanaṁ nippariyāyeneva samatthitaṁ hoti. Avassaṁ cetaṁ evaṁ sampaṭicchitabbaṁ, aññāthā suttātidhammapāṭhehi, vinaya-aṭṭhakathāya ca virodho siyā, dhammatā ca vilomitā. "Nāhaṁ bhikkhave aññaṁ ekadhammampī"ti[1] hi ettha aññagahaṇena rūpadhammā gahitā alahuparivattitāya. Abhidhamme[2] ca purejātapaccayo rūpameva vutto, pacchājātapaccayo ca tasseva. Yattha yattha ca dhammā uppajjanti, tattha tattheva bhijjanti. Natthi desantarasaṅkamanaṁ, na ca sabhāvo aññathā hotīti. Na hi iddhibalena dhammānaṁ kenaci lakkhaṇaṁ aññathattaṁ kātuṁ sakkā, bhāvaññathattameva pana kātuṁ sakkā. **"Tīsupi khaṇesū"**ti idampi gamanārambhaṁ sandhāya vuttaṁ, na gamananiṭṭhānanti vadanti. **Thero**ti aṭṭhakathācariyānaṁ antare eko thero. **Idhā**ti idaṁ pāṭihāriyaṁ vibhajitvā vuttapāṭhe. **Sayaṁ gamanameva āgataṁ** "brahmalokaṁ gacchatī"ti vuttattā.

Cakkhusotādīnanti cakkhusotādīnaṁ aṅgānaṁ. Tathā hi vuttaṁ "sabbaṅgapaccaṅgan"ti, sabba-aṅgapaccaṅgavantanti attho. **Pasādo nāma natthī**ti imināva[3] bhāvajīvitindriyānampi abhāvo vuttoti daṭṭhabbaṁ. **Rucivasenā**ti icchāvasena. **Aññampī**ti bhagavatā kariyamānato aññampi kiriyaṁ karoti. Ayañcettha buddhānubhāvo. Yadi sāvakanimmitesu nānappakāratā natthi, "sace pana nānāvaṇṇe kātukāmo hotī"ti-ādi yaṁ heṭṭhā vuttaṁ, taṁ kathanti? Taṁ tathā tathā parikammaṁ katvā adhiṭṭhahantassa te te vaṇṇavayādivisesā parikammānurūpaṁ ijjhantīti katvā vuttaṁ. Idha pana yathādhiṭṭhite nimmitarūpe, sace sāvako "ime visesā

1. Aṁ 1. 3, 4 piṭṭhādīsu. 2. Abhi 8. 6 piṭṭhādīsu. 3. Iminā ca (Syā)

hontū"ti icchati, na ijjhati, buddhānaṁ pana ijjhatīti ayamattho dassitoti na koci virodho.

Idāni yāni tāni "yāva brahmalokāpi kāyena vasaṁ vattetī"ti pāḷiyā atthadassanavasena vibhattāni "dūrepi santike adhiṭṭhātī"ti-ādīni[1] cuddasa pāṭihāriyāni, tattha sikhāppattaṁ kāyena vasavattanapāṭi hāriyaṁ dassetuṁ **"ettha cā"**ti-ādi āraddhaṁ. Tattha yanti kiriyāparāmasanaṁ, tena **"rūpaṁ passatī"**ti ettha yadetaṁ rūpadassanaṁ, **"saddaṁ suṇātī"**ti ettha yadetaṁ saddasavanaṁ, **"cittaṁ pajānātī"**ti ettha yadetaṁ cittajānananti evaṁ dibbacakkhusotacetopariyañāṇakattukaṁ dassanasavanajānanakiriyaṁ parāmasatīti daṭṭhabbaṁ. Ito paresu **santiṭṭhatī**ti-ādīsupi eseva nayo **yampissā**ti yampi assa. Yogino adhiṭṭhānanti sambandho. **Yañca kho**ti ettha **kho**-saddo āvadhāraṇattho, visesattho vā, tena ayamevettha kāyena vasavattanapāṭihāriyesu ukkaṭṭhataranti dīpeti. Kasmā? "Ayaṁ nu kho iddhimā, ayaṁ nu kho nimmito"ti ekaccassa brahmuno āsaṅkuppādanato. Yadaggena cetaṁ adhiṭṭhitaṁ visesato manomayanti vuccati tadaggena ukkaṭṭhataranti veditabbaṁ. Tenāha **"ettāvatā kāyena vasaṁ vatteti nāmā"**ti. Yadi evaṁ kasmā idha sesāni gahitānīti āha **"sesaṁ -pa- vuttan"**ti.

398. **Idaṁ nānākaraṇan**ti kāmamimāpi dve iddhiyo adhiṭṭhānavaseneva ijjhanti, tathāpi idaṁ idāni vuccamānaṁ imāsaṁ nānākaraṇaṁ viseso **pakativaṇṇaṁ vijahitvā**ti attano pakatirūpaṁ vijahitvā apanetvā paresaṁ adassetvāti attho. **Kumārakavaṇṇan**ti kumārakasaṇṭhānaṁ **dassetī**ti tathā vikubbanto attani dasseti. **Nāgavaṇṇaṁ vā**ti-ādīsupi eseva nayo. **Hatthimpi dassetī**ti attānampi hatthiṁ katvā dasseti, bahiddhāpi hatthiṁ dasseti. Etadatthameva hi idha "hatthivaṇṇaṁ vā dassetī"ti avatvā "hatthimpi dassetī"ti[2] vuttaṁ. Yaṁ pana keci bahiddhā hatthi-ādidassanavacanaṁ "pakativaṇṇaṁ vijahitvā"ti vacanena vikubbaniddhibhāvena virujjhatīti vadanti, tadayuttaṁ. Kasmā? Pakativaṇṇavijahanaṁ nāma attano pakatirūpassa aññesaṁ adassanaṁ, na sabbena sabbaṁ tassa nirodhanaṁ. Evaṁ sati attānaṁ adassetvā bahiddhā hatthiṁ dassento "pakativaṇṇaṁ vijahitvā hatthiṁ

---

1. Khu 9. 385 piṭṭhe Paṭisambhidāmagge. 2. Khu 9. 388 piṭṭhe Paṭisambhidāmagge.

dassetī”ti vuccamāne ko ettha virodho, attanā pana hatthivaṇṇo hutvā bahiddhāpi hatthiṁ dassante vattabbameva natthi. Tenevāha “bahiddhāpi hatthi-ādidassanavasena vuttan”ti. Evañca katvā vikubbaniddhibhāvena ca na koci virodho.

Pāḷiyañca **kumārakavaṇṇaṁ vā**ti-ādīsu aniyamattho vā-saddo vutto. Tesu ekekasseva karaṇadassanatthaṁ. **Hatthimpī**ti-ādīsu pana hatthi-ādīnaṁ bahūnaṁ ekajjhaṁ kātabbābhāvadassanatthaṁ samuccayattho pi-saddo vutto. Tena “hatthimpi dassetī”ti-ādīsu ditiye vuttanayeneva attho gahetabbo.

Iddhimato attano kumārakākārena paresaṁ dassanaṁ kumārakavaṇṇanimmānaṁ, na ettha kiñci apubbaṁ pathavī-ādivatthu nipphādīyatīti kasiṇaniyamena payojanābhāvato **“pathavīkasiṇādīsu aññatarārammaṇato”**ti vuttaṁ. Satipi vā vatthunipphādane yathārahaṁ taṁ pathavīkasiṇādivaseneva ijjhatīti evampettha kasiṇaniyamena payojanaṁ nattheva. Kumārakavaṇṇañhi dassentena nīlavaṇṇaṁ vā dassetabbaṁ siyā, pītādīsu aññataravaṇṇaṁ vā. Tathā sati nīlādikasiṇāni samāpajjitabbānīti āpannova kasiṇaniyamo. Eseva nayo sesesupi. Evamadhiṭṭhite[1] yadeke pathavīkasiṇavasena “ekopi hutvā bahudhā hotī”ti-ādi[2] bhāvoti evaṁ pavattena kasiṇaniddesena idha vikubbaniddhiniddese “pathavīkasiṇādīsu aññatarārammaṇato”ti-ādivacanassa virodhaṁ āsaṅkanti, so anokāsovāti daṭṭhabbaṁ. Nimminitabbabhāvena attanā icchitoti **attano kumārakavaṇṇo**, na pana attano daharakāle kumārakavaṇṇoti. **Nāgā**divaṇḍesupi ayaṁ nayo byāpī evāti yadeke “nāgādinimmāne na yujjati viyā”ti vadanti, tadapohataṁ daṭṭhabbaṁ.

Bahiddhāpīti **pi**-saddena ajjhattaṁ sampiṇḍeti. Ayañhettha attho— **hatthimpi dassetī**ti-ādi ajjhattaṁ, bahiddhāpi hatthi-ādidassanavasena vuttaṁ, “kumārakavaṇṇaṁ vā”ti-ādi viya ajjhattameva kumārakavaṇṇādīnaṁ dassanavasenāti. Yaṁ ettha vattabbaṁ adhiṭṭhānavimānaṁ, taṁ heṭṭhā vuttameva.

---

1. Evamavaṭṭhite (Syā, Ka) 2. Dī 1. 73; Ma 1. 98; Saṁ 3. 251; Khu 9. 385 piṭṭhādīsu.

399. **Kāyan**ti attano karajakāyaṁ. **Vuttanayenevā**ti "ayaṁ kāyo susiro hotū"ti parikammaṁ katvā puna "pādakajjhānaṁ samāpajjitvā vuṭṭhāyā"ti imaṁ heṭṭhā vuttanayānusāramāha. **Aññaṁ kāyan**ti yaṁ manomayaṁ kāyaṁ nimminitukāmo, taṁ. **Muñjamhā**ti muñjatiṇato. **Īsikan**ti tassa kaṇḍaṁ. **Kosiyā**ti asikosato. **Karaṇḍāyā**ti peḷāya, nimmokatoti ca vadanti. **Abbāhatī**ti uddharati. **Pavāheyyā**ti ākaḍḍheyya.

Iddhividhaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

Iti dvādasamaparicchedavaṇṇanā.

13. Abhiññāniddesavaṇṇanā

Dibbasotadhātukathāvaṇṇanā

400. **Tatthā**ti dibbasotadhātuyā niddese. Abhiññāpāḷiyā hi niddesamukhena abhiññānaṁ nibbattanavidhi vidhīyati. Abhiññāsīsenettha abhiññāpāḷi vuttā. Tenāha **"tato parāsu ca tīsu abhiññāsū"**ti. **Tato parāsū**ti ca satthuno desanākkamaṁ, attano ca uddesakkamaṁ, sandhāya vuttaṁ, na paṭipattikkamaṁ. Na hi paṭipajjantā imināva kamena paṭipajjanti. **Sabbatthā**ti dibbasotadhātupāḷiyaṁ sesābhiññāpāḷiyañcāti sabbattha. **Tatrā**ti vākyopaññāse nipātamattaṁ, **tatra** vā yathāvuttapāṭhe. **Dibbasadisattā**ti dibbe bhavāti dibbā, devānaṁ sotadhātu, tāya dibbāya sadisattā. Idāni taṁ dibbasadisataṁ vibhāvetuṁ **"devānaṁ hī"**ti-ādi vuttaṁ. Tattha **sucaritakammanibbattā**ti saddhābahulatāvisuddhadiṭṭhitānisaṁsadassāvitādisampattiyā suṭṭhu caritattā sucaritena devūpapattijanakena puññakammena nibbattā. **Pittasemharuhirādīhī**ti **ādi**-saddena vātarogādīnaṁ saṅgaho. **Apalibuddhā**ti anupaddutā. Pittādīhi anupaddutattā, kammassa ca uḷāratāya **upakkilesavimutti** veditabbā. Upakkilesadosarahitaṁ hi kammaṁ tiṇādidosarahitaṁ viya sassaṁ uḷāraphalaṁ anupakkiliṭṭhaṁ hoti. Kāraṇūpacārena cassa phalaṁ tathā voharīyati, yathā "sukkaṁ sukkavipākan"ti[1]. **Dūrepī**ti pi-saddena sukhumassāpi ārammaṇassa sampaṭicchanasamatthataṁ saṅgaṇhāti. **Pasādasotadhātū**ti catumahābhūtānaṁ pasādalakkhaṇā sotadhātu.

Vīriyārambhavaseneva ijjhanato sabbāpi kusalabhāvanā vīriyabhāvanā, padhānasaṅkhārasamannāgatā vā iddhipādabhāvanāpi visesato vīriyabhāvanā, tassā ānubhāvena nibbattā **vīriyabhāvanābalanibbattā.** Ñāṇamayā sotadhātu ñāṇasotadhātu. **Tādisāyevā**ti upakkilesavimuttatāya, dūrepi sukhumassapi ārammaṇassa sampaṭicchanasamatthatāya ca taṁsadisā eva. **Dibbavihāravasena paṭiladdhattā**ti dibbavihārasaṅkhātānaṁ catunnaṁ bhūmīnaṁ vasena paṭiladdhattā, iminā kāraṇavasenassā dibbabhāvamāha. Yaṁ cettha vattabbaṁ, taṁ heṭṭhā vuttameva.

---

1. Dī 3. 192; Ma 2. 25; Aṁ 1. 553 piṭṭhesu.

Dibbavihārasannissitattāti aṭṭhaṅgasamannāgamena[1] ukkaṁsagataṁ pādakajjhānasaṅkhātaṁ dibbavihāraṁ sannissāya pavattattā, dibbavihārapariyāpannaṁ vā attanā sampayuttaṁ rūpāvacaracatutthajjhānaṁ nissayapaccayabhūtaṁ sannissitattāti evampettha attho daṭṭhabbo. **Savanaṭṭhenā**ti saddagahaṇaṭṭhena. Yāthāvato hi saddūpaladdhi saddasabhāvāvabodho savanaṁ. Santesupi aññesu sabhāvadhāraṇādīsu dhātu-atthesu attasuññatāsandassanatthā satthu dhātudesanāti āha "**nijjīvaṭṭhena cā**"ti. **Sotadhātukiccaṁ** saddasampaṭicchanaṁ, saddasanniṭṭhānapaccayatā ca.

Ñāṇassa parisuddhi upakkilesavigamenevāti āha "**nirupakkilesāyā**"ti. **Mānusikā** manussa santakā, maṁsasotadhātu, dibbavidūrādivisayaggahaṇasaṅkhātena attano kiccavisesena atikkantaṁ mānusikaṁ etāyāti **atikkantamānusikā**. Tenāha "**manussūpacāraṁ atikkamitvā saddasavanenā**"ti. Tattha **manussūpacāran**ti manussehi upacaritabbaṭṭhānaṁ pakatiyā sotadvārena gahetabbaṁ visayanti adhippāyo. Tenāha "**saddasavanenā**"ti. **Dibbe**ti devalokapariyāpanne. Te pana visesato devānaṁ kathā saddā hontīti āha "**devānaṁ sadde**"ti. Manussānaṁ eteti mānusā, te **mānuse**. Evaṁ devamanussasaddānaṁyeva gahitattā vuttaṁ "**padesapariyādānan**"ti, ekadesaggahaṇanti attho. **Sadehasannissitā** attano sarīre sannissitā. **Nippadesapariyādānaṁ** ṭhānabhedaggahaṇamukhena saviññāṇakādibhedabhinnassa saddassa anavasesena saṅgaṇhanato.

Ayaṁ dibbasotadhātu. **Parikammasamādhicittenā**ti parikammabhūtāveṇikasamādhicittena, dibbasotañāṇassa parikammavasena pavattakkhaṇikasamādhinā samāhitacittenāti attho. **Parikammasamādhi** nāma dibbasotadhātuyā upacārāvatthātipi vadanti. Sā pana nānāvajjanavasena vuttāti daṭṭhabbā. Sabboḷārikasaddadassanatthaṁ sīhādīnaṁ saddo paṭhamaṁ gahito. Tiyojanamatthakepi kira kesarasīhassa sīhanāda-saddo suyyati. **Ādi**-saddena meghasaddabyagghasaddādīnaṁ saṅgaho daṭṭhabbo. Ettha ca yathā oḷārikasaddāvajjanaṁ yāvadeva sukhumasaddāvajjanūpāyadassanatthaṁ, hathā saddaggahaṇabhāvanābalena sukhumatarasaddaggahaṇasaṁsiddhito.

---

1. Dī 1. 76, 77; Ma 1. 314, 315, 346, 347; Vi 1. 5 piṭṭhādīsu.

Evaṁ āsannasaddaggahaṇānusārena dūradūratarasaddaggahaṇampi samijjhatīti dassetuṁ **"puratthimāya disāyā"**ti-ādinā disāsambandhavasena saddānaṁ manasikāravidhi āraddho. Tattha **saddanimittan**ti ñāṇuppattihetubhāvato saddo eva saddanimittaṁ, yo vā yathāvutto upādāyupādāya labbhamano saddānaṁ oḷārikasukhumākāro, taṁ saddanimittaṁ. Tenevāha **"saddānaṁ saddanimittan"**ti. Yaṁ pana vuttaṁ **"oḷārikānampi sukhumānampi saddānaṁ saddanimittaṁ manasi kātabban"**ti, taṁ oḷārikasukhumasammatesupi oḷārikasukhumasabbhāvadassanatthaṁ. Tañca sabbaṁ sukhume ñāṇaparicayadassanatthaṁ daṭṭhabbaṁ. Saddanimitthassa apaccuppannasabhāvattā "saddova saddanimittan"ti ayameva pakkho ñāyāgatoti keci, taṁ na oḷārikasukhumānaṁ saddānaṁ vaṇṇārammaṇena ñāṇena nīlapītādivaṇṇānaṁ viya tattheva gahetabbato. Oḷārikasukhumabhāvo cettha saddanimittanti adhippetanti. **Tassā**ti yathāvuttena vidhinā paṭipajjantassa yogino. **Te saddā**ti ye sabboḷārikato pabhuti āvajjantassa anukkamena sukhumasukhumā saddā[1] āvajjitā, te. **Pākatikacittassāpī**ti pādakajjhānasamāpajjanato pubbe pavattacittassāpi. **Parikammasamādhicittassā**ti dibbasotadhātuyā uppādanattaṁ pādakajjhānaṁ samāpajjitvā vuṭṭhitassa saddaṁ ārabbha parikammakaraṇavasena pavattakkhaṇikasamādhicittassa. Pubbepi ñāṇena parimadditattā ativiya pākaṭā hontīti sambandho.

Tesu saddesūti ye parikammassa visayadassanatthaṁ bahū saddā vuttā, tesu saddesu. **Aññataran**ti yatthassa parikammakaraṇavasena abhiṇhaṁ manasikāro pavatto, taṁ ekaṁ saddaṁ. **Tato paran**ti tato appanuppattito paraṁ. **Tasmiṁ sote**ti tasmiṁ ñāṇasote. **Patito hotī**ti dibbasotadhātu antogadhā hoti appanācittassa uppattito pabhuti dibbasotañāṇalābhī nāma hoti, na dānissa tadatthaṁ bhāvanābhiyogo icchitabboti attho. **Tan**ti dibbasotadhātuṁ. **Thāmajātan**ti jātathāmaṁ daḷhabhāvappattaṁ. **Vaḍḍhetabbaṁ** pādakajjhānārammaṇaṁ. Kinti kittakanti āha **"etthantare saddaṁ suṇāmīti ekaṅgulamattaṁ paricchinditvā"**ti. Pādakajjhānassa hi ārammaṇabhūtaṁ kasiṇanimittaṁ "ettakaṁ ṭhānaṁ pharatū"ti manasi karitvā pādakajjhānaṁ samāpajjantassa kasiṇanimittaṁ tattakaṁ ṭhānaṁ pharitvā

1. Sukhumā saddā (Ka)

tiṭṭhati. So samāpattito vuṭṭhāya tattha gate sadde āvajjati, subhāvitabhāvanattā tattha aññataraṁ saddaṁ ārabbha uppannāvajjanānantaraṁ cattāri, pañca vā javanāni uppajjanti. Tesu pacchimaṁ iddhicittaṁ, itarassa punapi pādakajjhānaṁ samāpajjitabbameva. Tato eva hi pādakajjhānārammaṇena phuṭṭhokāsabbhantaragatepi sadde suṇātiyevāti sāsaṅkaṁ vadati. **Ekaṅguladvaṅgulā**diggahaṇañcettha sukhumasaddāpekkhāya kataṁ.

Evaṁ suṇantovā[1]ti evaṁ paricchinditvā paricchinditvā savanena vasīkatābhiñño hutvā yathāvajjite sadde suṇanto eva. **Pāṭiyekkan**ti ekajjhaṁ pavattamānepi te sadde paccekaṁ vatthubhedena vavatthapetukāmatāya sati.

Dibbasotadhātukathāvaṇṇanā niṭṭhitā.

Cetopariyañāṇakathāvaṇṇanā

401. **Pariyātī**ti sarāgādivibhāgena paricchijja jānāti. Tenāha **"paricchindatīti attho"**ti. Yesañhi dhātūnaṁ gati attho, buddhipi tesaṁ attho. "Parasattānan"ti ettha para-saddo aññatthoti āha **"attānaṁ ṭhapetvā sesasattānan"**ti, yathā hi[2] yo paro na hoti, so attā. Yo attā na hoti, so paroti. **Sattānan**ti cettha rūpādīsu satthāti sattā. Tassā pana paññattiyā saviññāṇakasantāne niruḷhattā nicchandarāgāpi sattātveva vuccanti, bhūtapubbagatiyā vā. "Pun"ti narakaṁ. Tattha galanti papatantīti **puggalā**, pāpakārino. Itarepi saṁsāre saṁsārino taṁsabhāvānātivattanato puggalātveva vuccanti. Taṁtaṁsattanikāyassa vā tattha tattha upapattiyā pūraṇato, aniccatā vasena galanato ca **puggalā**ti neruttā.

Etañhīti ettha **hi**-saddo hetu attho. Yasmā "etaṁ cetopariyañāṇaṁ dibbacakkhuñāṇavasena ijjhatī"ti taṁ dibbacakkhuñāṇaṁ, **etassa** cetopariyañāṇassa uppādane **parikammaṁ**, tasmā tena cetopariyañāṇaṁ uppādetukāmena adhigatadibbacakkhuñāṇena bhikkhunāti evaṁ yojanā

---

1. Evaṁ suṇanto ca (Ka)
2. Tathā hi (Ka)

kātabbā. **Hadayarūpan**ti na hadayavatthu, atha kho hadayamaṁsapesi. Yaṁ bahi kamalamakuḷasaṇṭhānaṁ, anto kosātakīphalasadisanti vuccati, tañhi nissāya dāni vuccamānaṁ lohitaṁ tiṭṭhati. Hadayavatthu pana imaṁ lohitaṁ nissāya pavattatīti. Kathaṁ pana dibbacakkhunā lohitassa vaṇṇadassanena arūpaṁ cittaṁ pariyesatīti āha **"yadā hī"**ti-ādi. Kathaṁ pana somanassasahagatādicittavuttiyā kammajassa lohitassa vividhavaṇṇabhāvāpattīti? Ko vā evamāha "kammajameva taṁ lohitan"ti catusantatirūpassāpi tattha labbhamānattā. Tenevāha **"idaṁ rūpaṁ somanassindriyasamuṭṭhānan"**ti-ādi. Evampi yaṁ tattha acittajaṁ, tassa yathāvuttavaṇṇabhedena na bhavitabbanti? Bhavitabbaṁ sesatisantatirūpānaṁ tadanuvattanato. Yathā hi gamanādīsu cittajarūpāni utukammāhārasamuṭṭhānarūpehi anuvattīyanti, aññathā kāyassa desantaruppattiyeva na siyā, evamidhāpi cittajarūpaṁ sesatisantatirūpāni anuvattamānāni pavattanti. Pasādakodhavelāsu cakkhussa vaṇṇabhedāpattiyeva ca tadatthassa nidassanaṁ daṭṭhabbaṁ.

Pariyesantenāti paṭhamaṁ tāva anumānato ñāṇaṁ pesetvā gavesantena. Cetopariyañāṇañhi uppādetukāmena yoginā heṭṭhā vuttanayena rūpāvacaracatutthajjhānaṁ aṭṭhaṅgasamannāgataṁ abhinīhārakkhamaṁ katvā dibbacakkhuñāṇassa lābhī samāno ālokaṁ vaḍḍhetvā dibbena cakkhunā parassa hadayamaṁsapesiṁ nissāya pavattamānassa lohitassa vaṇṇadassanena "idāni imassa cittaṁsomanassasahagatan"ti vā "domanassasahagatan"ti vā "upekkhāsahagatan"ti vā nayaggāhavasenapi vavatthapetvā pādakajjhānaṁ samāpajjitvā vuṭṭhāya "imassa cittaṁ jānāmī"ti parikammaṁ kātabbaṁ. Kālasatampi kālasahassampi punappunaṁ pādakajjhānaṁ samāpajjitvā vuṭṭhāya tatheva paṭipajjitabbaṁ. Tassevaṁ dibbacakkhunā hadayalohitavaṇṇadassanādividhinā paṭipajjantassa idāni cetopariyañāṇaṁ uppajjissatīti yaṁ tadā pavattatīti vavatthāpitaṁ cittaṁ, taṁ ārammaṇaṁ katvā manodvārāvajjanaṁ uppajjati, tasmiṁ niruddhe cattāri, pañca vā javanāni javanti. Tesaṁ purimāni tīṇi, cattāri vā parikammādisamaññāni kāmāvacarāni, catutthaṁ, pañcamaṁ vā appanācittaṁ rūpāvacaracatutthajjhānikaṁ. Tattha yaṁ antena appanācittena saddhiṁ uppannaṁ ñāṇaṁ, idaṁ **cetopariyañāṇaṁ**. Tañhi yathānena parikammaṁ kataṁ, taṁ parassa cittaṁ paccakkhato paṭivijjhantaṁ vibhāventameva

hutvā pavattati rūpaṁ viya ca dibbacakkhuñāṇaṁ, saddaṁ viya ca dibbasotañāṇaṁ. Tato paraṁ pana kāmāvacaracittehi sarāgādivavatthāpanaṁ hoti nīlādivavatthāpanaṁ viya. Evamadhigatassa pana cetopariyañāṇassa thāmagamanavidhānampi adhigamanavidhānasadisamevāti taṁ dassetuṁ **"tasmā tena -pa- thāmagataṁ kātabban"**ti vuttaṁ.

Evaṁ thāmagate hīti-ādi thāmagatānisaṁsadassanaṁ. **Sabbampi kāmāvacaracittan**ti catupaṇṇāsavidhampi kāmāvacaracittaṁ. **"Sabbampī"**ti padaṁ "rūpāvacarārūpāvacaracittan"ti etthāpi ānetvā sambandhitabbaṁ. Tena pañcadasavidhampi rūpāvacaracittaṁ, dvādasavidhampi arūpāvacaracittanti vuttaṁ hoti. **Pajānātī**ti sarāgādipakārehi jānāti, paccakkhato paṭivijjhatīti adhippāyo. Puthujjanavasenāyaṁ abhiññākathāti lokuttaraṁ cittaṁ idha anuddhaṭaṁ. Tampi hi uparimo, sadiso vā ariyo heṭṭhimassa, sadisassa ca cittampi pajānāti eva. Tenāha **"anuttaraṁ vā cittan"**ti-ādi. **Saṅkamanto**ti ñāṇena upasaṅkamanto. Ekaccañhi cittaṁ ñatvā parikammena vinā tadaññaṁ cittaṁ jānanto **"cittā cittaṁ saṅkamanto"**ti vutto. Tenāha **"vināpi hadayarūpadassanenā"**ti. Hadayarūpadassanādividhānaṁ hi ādikammikavasena vuttaṁ. Tenāha **"vuttampi cetan"**ti-ādi. **Yattha katthacī**ti pañcavokārabhave, catuvokārabhavepi vā. Na kato abhiññānuyogasaṅkhāto abhiniveso etenāti **akatābhiniveso**, tassa, ādikammikassāti attho. **Ayaṁ kathā**ti "ālokaṁ vaḍḍhetvā"ti-ādinā vuttaparikammakathā.

Avasesanti vuttāvasesaṁ. Evaṁ avibhāvena vuttaṁ vibhāgato dassetuṁ **"catubhūmakaṁ kusalābyākataṁ cittaṁ vītarāgan"**ti āha. Tañhi yonisomanasikārappaccayataṁhetukatāhi rāgena sampayogāsaṅkābhāvato "vītarāgan"ti vattabbataṁ labhati. Sesākusalacittānaṁ rāgena sampayogābhāvato nattheva sarāgatā, taṁnimittakatāya pana siyā taṁsahitatālesoti nattheva vītarāgatāpīti dukavinimuttatāva yuttāti vuttaṁ **"imasmiṁ duke saṅgahaṁ na gacchantī"**ti. Yadi evaṁ padesikaṁ cetopariyañāṇaṁ āpajjatīti? Nāpajjati dukantarapariyāpannattā tesaṁ. Ye pana "paṭipakkhabhāve asatipi sampayogābhāvo evettha pamāṇaṁ ekacca-abyākatānaṁ viyā"ti sesākusalacittānampi vītarāgataṁ

paṭijānanti, te sandhāyāha **"keci pana therā tānipi saṅgaṇhantī"**ti. Sadosadukepi imināva nayena attho veditabbo.

Pāṭipuggalikanayenāti āveṇikanayena, tadaññākusalacittesu viya lobhadosehi amissitassa mohasseva sabbhāvatoti attho. Akusalamūlasaṅkhātesu saha mohenevāti **samohaṁ** paṭhamanaye, dutiyanaye pana saheva mohenāti **samohan**ti evaṁ uttarapurimapadāvadhāraṇato dvīsu nayesu bhedo veditabbo. Attanā sampayuttaṁ thinamiddhaṁ anuvattanavasena gataṁ pavattaṁ **thinamiddhānugataṁ** pañcavidhaṁ sasaṅkhārikākusalacittaṁ **saṁkhittaṁ**, ārammaṇe saṅkocanavasena pavattanato. Vuttanayena **uddhaccānugataṁ** veditabbaṁ, taṁ pana uddhaccasahagataṁ cittaṁ, yattha vā uddhaccaṁ paccayavisesena thāmajātaṁ hutvā pavattati. Kilesavikkhambhanasamatthatāya, vipulaphalatāya, dīghasantānatāya ca mahantabhāvaṁ gataṁ, mahantehi vā uḷāracchandavīriyacittapaññehi gataṁ paṭipannanti **mahaggataṁ**. **Avasesan**ti paritta-appamāṇaṁ. Attānaṁ uttarituṁ samatthehi saha uttarehīti **sa-uttaraṁ**. Uttiṇṇanti uttaraṁ, loke apariyāpannabhāvena lokato uttaranti **lokuttaraṁ**. Tato eva natthi etassa uttaranti **anuttaraṁ**. Upanijjhānalakkhaṇappattena samādhinā sammadeva āhitanti **samāhitaṁ**. **Tadaṅgavimuttippattaṁ** kāmāvacarakusalacittaṁ. **Vikkhambhanavimuttippattaṁ** mahaggatacittaṁ. **Samucchedavimuttippattaṁ** maggacittaṁ. **Paṭippassaddhivimuttippattaṁ** phalacittaṁ. **Nissaraṇavimuttippattam**pi tadubhayameva. Kāmaṁ kānici paccavekkhaṇacittādīni nibbānārammaṇāni honti, nissaraṇavimuttippattāni pana na honti tādisakiccāyogato. **Pāḷiyaṁ**[1] āgatasarāgādibhedavasena ceva tesaṁ antarabhedavasena ca **sabbappakārampi.**

Cetopariyañāṇakathāvaṇṇanā niṭṭhitā.

Pubbenivāsānussatiñāṇakathāvaṇṇanā

402. Pubbenivāsaṁ anussarati, tassa vā anussaraṇaṁ **pubbenivāsānussati**, taṁ nissayādipaccayabhūtaṁ paṭicca uppajjanato "pubbe nivāsānussatimhi yaṁ ñāṇaṁ, tadatthāyā"ti saṅkhepena vuttamatthaṁ

---

1. Dī 1. 76; Dī 2. 237; Ma 1. 76 piṭṭhādīsu.

vivaranto pubbenivāsaṁ tāva dassetvā tattha satiñāṇāni dassetuṁ **"pubbenivāso"**ti-ādimāha. Tattha "pubbe"ti idaṁ padaṁ "ekampi jātin"ti-ādivacanato atītabhavavisayaṁ idhādhippetanti āha **"atītajātīsū"**ti. Nivāsa-saddo kammasādhano, khandhavinimutto ca nivasitadhammo natthīti āha **"nivutthakkhandhā"**ti. Nivutthatā cettha sasantāne pavattatā, tathābhūtā ca te anu anu bhūtā jātā pavattā tattha uppajjitvā vigatāva hontīti āha **"nivutthāti ajjhāvutthā anubhūtā attano santāne uppajjitvā niruddhā"**ti. Evaṁ sasantatipariyāpannadhammavasena nivāsa-saddassa atthaṁ vatvā idāni avisesena vattuṁ "nivutthadhammā vā nivutthā"ti vatvā taṁ vivarituṁ **"gocaranivāsenā"**ti-ādi vuttaṁ. Gocarabhūtāpi hi gocarāsevanāya āsevitā ārammaṇakaraṇavasena anubhūtā nivutthā nāma hontīti. Te pana duvidhā saparaviññāṇagocaratāyāti ubhayepi te dassetuṁ **"attano"**ti-ādi vuttaṁ.

Tattha "attano viññāṇena viññātā"ti vatvā "paricchinnā"ti vacanaṁ ye te gocaranivāsena nivutthadhammā, te na kevalaṁ viññāṇena viññāṇamattā, atha kho yathā pubbe jāti nāma gottavaṇṇaliṅgāhārādi visesehi paricchedakārikāya paññāya paricchijja gahitā, tathevetaṁ ñāṇaṁ paricchijja gaṇhātīti imassa atthassa dīpanatthaṁ vuttaṁ. Paraviññāṇaviññātāpi vā nivutthāti sambandho. Na kevalaṁ attanova viññāṇena, atha kho paresaṁ viññāṇena viññātāpi vāti attho. Idhāpi "paricchinnā"ti padaṁ ānetvā sambandhitabbaṁ "paresampi vā viññāṇena viññātā paricchinnā"ti. Tassa ca gahaṇe payojanaṁ vuttanayeneva vattabbaṁ. Te ca kho yasmā atītāsu eva jātīsu aññehi viññātā paricchinnā, te ca parinibbutāpi honti. Ye hi[1] te viññātā, tesaṁ tadā vattamānasantānānusārena tesampi atīte pavatti ñāyatīti sikhāppattaṁ pubbenivāsānussatiñāṇassa visayabhūtaṁ pubbenivāsaṁ dassetuṁ **"chinnavaṭumakānussaraṇādīsū"**ti vuttaṁ. Chinnavaṭumakā sammāsambuddhā, tesaṁ anusaraṇā **chinnavaṭumakānussaraṇaṁ. Ādi**-saddena paccekasambuddhabuddhasāvakānussaraṇāni gayhantīti vadanti. Chinnavaṭumakā pana sabbeva anupādisesāya

---

1. Yesaṁ hi (Ka)

nibbānadhātuyā parinibbutā. Tesaṁ anussaraṇaṁ nāma tesaṁ paṭipattiyā anussaraṇaṁ, sā pana paṭipatti saṅkhepato chaḷārammaṇaggahaṇalakkhaṇāti tāni idha[1] paraviññāṇaviññātaggahaṇena gahitāni, te panete samāsambuddhānaṁyeva visayā, na aññesanti āha **"te buddhānaṁyeva labbhantī"**ti. Na hi atīte buddhā bhagavanto evaṁ vipassiṁsu, evaṁ maggaṁ bhāvesuṁ, evaṁ phalanibbānāni sacchākaṁsu, evaṁ veneyye vinesunti ettha sabbadā aññesaṁ ñāṇassa gati atthīti. Yāya satiyā pubbenivāsaṁ anussarati, sā pubbenivāsānussatīti ānetvā sambandhitabbaṁ.

Anekavidhanti nānābhavayonigativiññāṇaṭṭhitisattāvāsādivasena bahuvidhaṁ. **Pakārehī**ti nāmagottādi-ākārehi saddhiṁ, sahayoge cetaṁ karaṇavacanaṁ. **Pavattitaṁ** desanāvasena. Tenāha **"saṁvaṇṇitan"**ti, vitthāritanti attho. **"Nivāsan"**ti antogadhabhedasāmaññavacanametanti te bhede byāpanicchāvasena saṅgahetvā dassento **"tattha tattha nivutthasantānan"**ti āha. Sāvakassevetaṁ anusaraṇaṁ, na satthunoti vuttaṁ **"khandhapaṭipāṭivasena cutipaṭisandhivasena vā"**ti. **Khandhapaṭipāṭi** khandhānaṁ anukkamo. Sā ca kho cutito paṭṭhāya uppaṭipāṭivasena. Keci panettha "iriyāpathapaṭipāṭi khandhapaṭipāṭī"ti vadanti. **Anugantvā anugantvā**ti ñāṇagatiyā anugantvā anugantvā. **Titthiyā**ti aññatitthiyā, te pana kammavādino kiriyavādino tāpasādayo. Ṭhapetvā aggasāvakamahāsāvake itare satthu sāvakā **pakatisāvakā.**

Yasmā titthiyānaṁ brahmajālādīsu cattālīsāya eva saṁvaṭṭavivaṭṭānaṁ anussaraṇaṁ āgataṁ, tasmā "na tato paran"ti vatvā taṁ kāraṇaṁ vadanto **"dubbalapaññattā"**ti-ādimāha, tena vipassanābhiyogo pubbenivāsānussatiñāṇassa visesakāraṇanti dasseti. **Balavapaññattā**ti ettha nāmarūpaparicchedādiyeva paññāya balavakāraṇaṁ daṭṭhabbaṁ. Tañhettha nesaṁ sādhāraṇakāraṇaṁ. **Ettako**ti kappānaṁ lakkhaṁ, tadadhikaṁ ekaṁ, dve ca asaṅkhyeyyānīti kālavasena evaṁparimāṇo yathākkamaṁ tesaṁ mahāsāvaka[2] aggasāvakapaccekabuddhānaṁ puññañāṇābhinīhāro sāvakapaccekabodhipāramitā samitā. Yadi bodhisambhārasambharaṇakālaparicchinno tesaṁ tesaṁ ariyānaṁ abhiññāñāṇavibhāvo, evaṁ

---

1. Idha pana (Syā) 2. Theragāthā-Ṭṭha 2. 541 piṭṭhe vitthāro.

sante buddhānampi visayaparicchedatā āpannāti āha **“buddhānaṁ pana paricchedo nāma natthī”**ti. “Yāvatakaṁ ñeyyaṁ, tāvatakaṁ ñāṇan”ti[1] vacanato sabbaññutaññāṇassa viya buddhānaṁ abhiññāñāṇānampi visaye paricchedo nāma natthi. Tattha yaṁ yaṁ ñātuṁ icchanti, taṁ taṁ jānanti eva. Atha vā satipi kālaparicchede kāraṇūpāyakosallapariggahādinā sātisayattā mahābodhisambhārānaṁ paññāpāramitāya pavatti-ānubhāvassa paricchedo nāma natthi, kuto tannibbattānaṁ abhiññāñāṇānanti āha **“buddhānaṁ pana paricchedo nāma natthi”**ti. Atīte ettakāni kappānaṁ asaṅkhyeyyānīti evaṁ kālaparicchedo nāma natthi, anāgate anāgataṁsañāṇassa viya.

Evaṁ channaṁ janānaṁ pubbenivāsānussaraṇaṁ kālavibhāgato dassetvā idāni ārammaṇaggahaṇato ānubhāvavisesato, pavatti-ākārato ca dassetuṁ **“titthiyā cā”**ti-ādi vuttaṁ. **Cutipaṭisandhivasenā**ti attano, parassa vā tasmiṁ tasmiṁ attabhāve cutiṁ disvā antarā kiñci anāmasitvā paṭisandhiyā eva gahaṇavasena. Vuttamevatthaṁ byatirekato, anvayato ca vibhāvetuṁ **“tesañhī”**ti-ādi vuttaṁ. Pakatisāvakā cutipaṭisandhivasenapi saṅkamantīti ayamattho heṭṭhā vuttanayena “balavapaññattā”ti hetunā vibhāvetabbo, cutipaṭisandhivasena saṅkamanaṁ vemajjhadassane payojanābhāvato. Ñāṇabaladassanatthaṁ panettha vuttaṁ.

Taṁ taṁ pākaṭamevāti yathā nāma saradasamaye ṭhitamajjhanhikavelāyaṁ caturatanike gehe cakkhumato purisassa rūpagataṁ supākaṭameva hotīti lokasiddhametaṁ, siyā pana tassa sukhumataratirohitādibhedassa rūpagatassa agocaratā. Nattheva buddhānaṁ ñātuṁ icchitassa ñeyyassa agocaratā, atha kho taṁ ñāṇālokena obhāsitaṁ hatthatale āmakalaṁ viya supākaṭaṁ suvibhūtameva hoti tathā ñeyyāvaraṇassa supahīnattā. **Peyyālapāḷiṁ viya saṅkhipitvā**ti yathā peyyālapāḷiṁ paṭhantā “paṭhamaṁ jhānaṁ -pa- pañcamaṁ jhānan”ti ādipariyosānameva gaṇhantā saṅkhipitvā sajjhāyanti, na anupadaṁ, evaṁ anekāpi kappakoṭiyo saṅkhipitvā. **Yaṁ yaṁ icchantī**ti yasmiṁ kappe, yasmiṁ bhave

---

1. Khu 7. 278; Khu 8. 176; Khu 9. 376 piṭṭhesu.

yaṁ yaṁ jānituṁ icchanti, tattha tattheva ñātuṁ icchite eva ñāṇena **okkamantā**. **Sīhokkantavasena** sīhagatipatanavasena ñāṇagatiyā **gacchanti**. Satadhā bhinnassa vāḷassa koṭiyā koṭipaṭipādanavasena **katavālavedhaparicayassa**. **Sarabhaṅgasadisassā**ti sarabhaṅgabodhisatta[1] sadisassa. Lakkhaṭṭhānassa appattavasena **na sajjati**. Atikkamanapassagamanavasena **na virajjhati**.

Khajjupanakappabhāsadisaṁ hutvā upaṭṭhātīti ñāṇassa ativiya appānubhāvatāya khajjotobhāsasamaṁ hutvā pubbenivāsānussatiñāṇaṁ upaṭṭhāti. Esa nayo sesesupi. **Dīpappabhāsadisan**ti pākatikadīpālokasadisaṁ. **Ukkāpabhā** mahā-ummukāloko. **Osadhitārakappabhā**ti ussannā pabhā etāya dhīyatīti osadhi, osadhīnaṁ vā anubalappadāyikattā osadhīti evaṁ laddhanāmāya tārakāya pabhā. **Saradasūriyamaṇḍalasadisaṁ** savisaye sabbaso andhakāravidhamanato.

Yaṭṭhikoṭigamanaṁ viya khandhapaṭipāṭiyā amuñcanato. Kunnadīnaṁ atikkamanāya ekeneva rukkhadaṇḍena katasaṅkamo **daṇḍakasetu**. Catūhi, pañcahi vā janehi gantuṁ sakkuṇeyyo phalake attharitvā āṇiyo koṭṭetvā katasaṅkamo **jaṅghasetu**. Jaṅghasatthassa gamanayoggo saṅkamo jaṅghasetu jaṅghamaggo viya. Sakaṭassa gamanayoggo saṅkamo **sakaṭasetu** sakaṭamaggo viya. Mahatā jaṅghasatthena gantabbamaggo **mahājaṅghamaggo**. Bahūhi vīsāya vā tiṁsāya vā sakaṭehi ekajjhaṁ gantabbamaggo **mahāsakaṭamaggo**.

Imasmiṁ pana adhikāreti "cittaṁ paññañca bhāvayan"ti[2] cittasīsena sāvakassa niddiṭṭhasamādhibhāvanādhikāre.

403. **Tasmā**ti yasmā sāvakānaṁ pubbenivāsānussaraṇaṁ idhādhippetaṁ, tasmā. **Evan**ti yathā te anussaranti, evaṁ anussaritukāmena. Heṭṭhā tīsu jhānesu yathārahaṁ pītisukhehi kāyacittānaṁ sampīnanāya **"cattāri jhānāni samāpajjitvā"**ti vuttaṁ, aññathā pādakajjhānameva samāpajjitabbaṁ siyā. Yāya nisajjāya nisinnassa anussaraṇārambho, sā idha **sabbapacchimā nisajjā. Tato āsanapaññāpanan**ti tato nisajjāya purimakaṁ āsanapaññāpanaṁ āvajjitabbanti sambandho. Esa nayo

---

1. Khu 6. 5 piṭṭhe Jātake. 2. Saṁ 1. 13, 167; Khu 10. 197; Khu 11. 33 piṭṭhesu.

sesesupi. **Bhojanakālo**ti-ādīsu kālasīsena tasmiṁ tasmiṁ kāle katakiccamāha. **Cetiyaṅgaṇabodhiyaṅgaṇavandanakālo**ti cetiyaṅgabodhiyaṅgaṇesu cetiyabodhīnaṁ vandanakālo. **Sakalaṁ rattivandivan**ti accantasaṁyoge upayogavacanaṁ.

Kiñci kiccaṁ. **Ettakenā**ti pādakajjhānasamāpajjanena. Pādakajjhānañhi satthakassa viya nisānasilā satipaññānampi nisitabhāvāvahaṁ. Yaṁ tassa, tā taṁ samāpajjanena paramanepakkappattā honti. Tenāha **"dīpe jalite viya pākaṭaṁ hotī"**ti, andhakāraṭṭhāneti adhippāyo. **Purimabhave**ti imassa bhavassa anantare purimasmiṁ bhave. **Pavattitanāmarūpan**ti attano paccayehi pavattitanāmarūpaṁ. Tañca kho paṭhamaṁ rūpaṁ āvajjitvā nāmaṁ āvajjitabbaṁ. Paṭhamaṁ nāmaṁ āvajjitvā pacchā rūpanti apare. **Pahotī**ti sakkoti. **Paṇḍito** nāma imissā abhiññābhāvanāya katādhikāro.

"Aññaṁ uppannan"ti idaṁ aññasmā kammabhavā añño upapattibhavo uppannoti katvā vuttaṁ addhāpaccuppannantarabhāvato. Aññathā ekabhavepi aññamaññameva nāmarūpaṁ uppajjati, niruddhañca appaṭisandhikaṁ. Tenevāha—

> "Ye niruddhā marantassa, tiṭṭhamānassa vā idha.
> Sabbepi sadisā khandhā, gatā appaṭisandhikā"ti[1].

Taṁ ṭhānanti taṁ nikkhepaṭṭhānaṁ. **Āhundarikan**ti samantato, upari ca ghanasañchannaṁ sambādhaṭṭhānaṁ. **Andhatamamivā**ti andhakāratimissa viya.

Kūṭāgārakaṇṇikatthāyāti kūṭāgārassa kūṭatthāya. Kūṭāgārassa kaṇṇikā viya pubbenivāsānussatiñāṇaṁ, mahārukkho viya purimabhave cutikkhaṇe pavattanāmarūpaṁ, sākhāpalāsā viya tena sambandhaṁ imasmiṁ bhave paṭisandhicittaṁ, pharasudhārā viya parikammabhāvanā, kammārasālā viya pādakajjhānanti evaṁ upamāsaṁsandanaṁ veditabbaṁ. **Kaṭṭhaphālakopamāpi** "yathā nāma balavā puriso odanapacanādi-atthaṁ mahantaṁ dāruṁ phālento tassa tacapheggumattaphālane pharasudhārāya vipannāya mahantaṁ dāruṁ phāletuṁ asakkonto dhuranikkhepaṁ akatvā"ti-ādinā vuttanayānusārena veditabbā. Tathā **kesohārakūpamā**.

---

1. Khu 8. 90 piṭṭhe Mahāniddese.

Pubbenivāsañāṇaṁ nāma na hoti atītāsu jātīsu nivutthadhammārammaṇattābhāvā[1]. **Tan**ti pacchimanisajjato pabhuti yāva paṭisandhi pavattaṁ ñāṇaṁ pubbenivāsānusātiñāṇassa parikammabhāvena pavattasamādhinā sampayuttañāṇaṁ **parikammasamādhiñāṇaṁ**. **Taṁ rūpāvacaraṁ sandhāya na yujjatī**ti taṁ tesaṁ vacanaṁ atītaṁsañāṇaṁ ce, rūpāvacaraṁ adhippetaṁ na yujjati parikammasamādhiñāṇassa kāmāvacarabhāvato. Na hi anantaracuticittassa orato pavattikkhandhe ārabbha rūpāvacaraṁ cittaṁ uppajjatīti pāḷiyaṁ, aṭṭhakathāyaṁ vā āgataṁ atthi. Yesaṁ javanānaṁ purimānīti yojanā. Yadā pana appanācittaṁ hoti, tadāssāti sambandho. **Idaṁ pubbenivāsānussatiñāṇaṁ nāmā**ti kāmaṁ anantarassa bhavassa cutikkhaṇe pavattitanāmarūpaṁ ārammaṇaṁ katvā pavattañāṇaṁ dassitaṁ, taṁ pana nidassanamattaṁ daṭṭhabbaṁ ñāṇasāmaññassa jotitabhāvato. Yatheva hi tato nāmarūpato pabhuti sabbe atītā khandhā, khandhapaṭibaddā ca sabbo pubbenivāso, evaṁ tassa paṭivijjhanavasena pavattañāṇaṁ pubbenivāsānussatiñāṇaṁ. Tenāha **"tena ñāṇena sampayuttāya satiyā anekavihitaṁ pubbenivāsaṁ anussaratī"**ti.

404. **Ekampi jātin**ti ekampi bhavaṁ. So hi ekakammanibbatto ādānanikkhepaparicchinno antogadhadhammappabhedo khandhappabandho idha jātīti adhippeto. Tenāha **"ekampi -pa- khandhasantānan"**ti. **Parihāyamāno**ti khīyamāno vinassamāno. **Kappo**ti asaṅkhyeyyakappo. So pana atthato kālo, tadā pavattamānasaṅkhāravasenassa parihāni veditabbā. **Vaḍḍhamāno vivaṭṭakappo**ti etthāpi eseva nayo. Yo pana "kālaṁ khepetī"ti, "kālo ghasati bhūtāni, sabbāneva saha'ttanā"ti[2] ca ādīsu kālassāpi khayo vuccati, so idha nādhippeto aniṭṭhappasaṅgato. Saṁvaṭṭanaṁ vinassanaṁ saṁvaṭṭo, saṁvaṭṭato uddhaṁ tathā ṭhāyī **saṁvaṭṭaṭṭhāyī. Taṁmūlakattā**ti taṁpubbakattā. Vivaṭṭanaṁ nibbattanaṁ, vaḍḍhanaṁ vā **vivaṭṭo**.

Tejosaṁvaṭṭo āposaṁvaṭṭo vāyosaṁvaṭṭoti evaṁ saṁvaṭṭasīmānukkamena saṁvaṭṭesu vattabbesu tathā avatvā **"āposaṁvaṭṭo**

---

1. Nivutthadhammānārammaṇattā (Kā)

2. Khu 5. 68 piṭṭhe Jātake.

tejosaṁvaṭṭo vāyosaṁvaṭṭo"ti vacanaṁ saṁvaṭṭakamahābhūtadesanānupubbiyāti keci. Saṁvaṭṭānupubbiyāti apare. Āpena saṁvaṭṭo **āposaṁvaṭṭo**. **Saṁvaṭṭasīmā**ti saṁvaṭṭamariyādā.

Saṁvaṭṭatīti vinassati. **Sadā**ti sabbakālaṁ, tīsupi saṁvaṭṭakālesūti attho.

Ekaṁ buddhakhettan"ti idha yaṁ sandhāya vuttaṁ, taṁ niyametvā dassetuṁ **"buddhakhettaṁ nāma tividhan**"ti-ādi vuttaṁ. Yattake ṭhāne tathāgatassa paṭisandhiñāṇānubhāvo puññaphalasamuttejito saraseneva pathavī vijambhati, taṁ sabbimpi buddhaṅkurassa nibbattanakhettaṁ nāmāti āha **"jātikhettaṁ dasasahassacakkavāḷapariyantan**"ti. **Ānubhāvo vattatī**ti idha iddhimā cetovasippatto āṇākhettapariyāpanne yattha kattaci cakkavāḷe ṭhatvā attano atthāya parittaṁ katvā tattheva aññaṁ cakkavāḷaṁ gatopi kataparitto eva hoti. Atha vā tattha ekacakkavāḷe ṭhatvā sabbasattānaṁ atthāya paritte kate āṇākhette sabbasattānaṁ abhisambhuṇātveva parittānubhāvo tattha devatāhi parittāṇāya samphaṭicchitabbato. Yaṁ visayakhettaṁ sandhāya ekasmiṁyeva khaṇe sarena abhiviññāpanaṁ, attano rūpadassanañca paṭijānantena bhagavatā "yāvatā vā pana ākaṅkheyyā"ti[1] vuttaṁ. **Yatthā**ti yasmiṁ anantāparimāṇe visayakhette. **Yaṁ yaṁ tathāgato ākaṅkhati, taṁ taṁ jānāti** ākaṅkhāmattapaṭibaddhavuttitāya buddhañāṇassa. **Saṇṭhahantan**ti vivaṭṭamānaṁ jāyamānaṁ.

405. **Gokhāyitakamattesū**ti gohi khāditabbappamāṇesu. **Yan**ti yasmiṁ samaye. Pupphaphalūpajīviniyo ca devatā brahmaloke nibbattantīti sambandho.

Etesanti "vassūpajīvino"ti-ādinā vuttasattānaṁ. **Tatthā**ti brahmaloke. So ca kho parittābhādibrahmaloko veditabbo. "Paṭiladdhajjhānavasenā"ti vatvā jhānappaṭilābhassa sambhavaṁ dassetuṁ **"tadāhī**"ti-ādi vuttaṁ. Lokaṁ byūhenti sampiṇḍentīti **lokabyūhā**. Te kira disvā manussā tattha tattha ṭhitāpi nisinnāpi saṁvegajātā,

---

1. Aṁ 1. 229 piṭṭhe.

sambhamappattā ca hutvā tesaṁ āsanne ṭhāne sannipatanti. Sikhābandhassa muttatāya **muttasirā**. Ito cito ca vidhūyamānakesatāya **vikiṇṇakesā**. Lokavināsabhayena sokavantacittatāya **ativiya virūpavesadhārino**. **Mārisā**ti devānaṁ piyasamudācāro. Kathaṁ panete kappavuṭṭhānaṁ jānantīti? Dhammatāya sañcoditāti ācariyā. Tādisanimittadassanenāti eke. Brahmadevatāhi uyyojitāti apare.

Mettādīnīti mettāmanasikārādīni kāmāvacarapuññāni. **Devaloke**ti kāmadevaloke. Devānaṁ kira sukhasamphassavātaggahaṇaparicayena vāyokasiṇe jhānāni sukheneva ijjhanti. Tena vuttaṁ "**vāyokasiṇe parikammaṁ katvā jhānaṁ paṭilabhantī**"ti. **Tadaññe panā**ti āpāyike sandhāyāha. **Tatthā**ti devaloke.

Dutiyo sūriyoti dutiyaṁ sūriyamaṇḍalaṁ. **Sattasūriyan**ti sattasūriyapātubhāvasuttaṁ. **Pakatisūriye**ti kappavuṭṭhānakālato pubbe uppannasūriyavimāne. Kappavuṭṭhānakāle pana yathā aññe kāmāvacaradevā, evaṁ sūriyadevaputtopi jhānaṁ nibbattetvā brahmalokaṁ upapajjati, sūriyamaṇḍalaṁ pana pabhassaratarañceva tejavantatarañca hutvā pavattati. Taṁ antaradhāyitvā aññemeva uppajjatīti apare. Gaṅgā yamunā sarabhū aciravatī mahīti imā **pañca mahānadiyo**.

Pabhavāti uppattiṭṭhānabhūtā. **Haṁsapātano**ti[1] mandākinimāha.

Na saṇṭhātīti na tiṭṭhati.

Pariyādinnasinehanti parikkhīṇasinehaṁ. Yāya āpodhātuyā tattha tattha pathavīdhātu ābandhattā sampiṇḍatā hutvā tiṭṭhati, sā chasūriyapātubhāvena parikkhayaṁ gacchati. **Yathā cidan**ti yathā ca idaṁ cakkavāḷaṁ. **Evaṁ koṭisatasahassacakkavāḷānipī**ti vipattimahāmeghuppattito paṭṭhāya idha vuttaṁ sabbaṁ kappavuṭṭhānaṁ, taṁ tattha atidisati.

Palujjitvāti chijjitvā. **Saṅkhāragatan**ti bhūtupādāyappabhedaṁ saṅkhārajātaṁ. **Sabbasaṅkhāraparikkhayā**ti jhāpetabbasaṅkhāraparikkhayā. Sayampi saṅkhāragataṁ samānaṁ indhanābhāvato chārikampi asesetvā niḍḍahitvā vūpasamatīti āha "**sappi -pa- nibbāyatī**"ti.

---

1. Haṁsapapātano (Ka)

406. **Dīghassa addhuno**ti saṁvaṭṭaṭṭhāyī-asaṅkhyeyyakappasaṅkhātassa dīghassa kālassa accayena. **Tālakkhandhādī**ti **ādi**-saddena sākasālādirukkhe saṅgaṇhāti. **Ghanaṁ karotī**ti visarituṁ adatvā piṇḍitaṁ karoti. Tenāha **"parivaṭuman"**ti, vaṭṭabhāvena paricchinnaṁ. **Tan**ti udakaṁ. **Assā**ti vātassa. **Vivaraṁ detī**ti yathā ghanaṁ karoti sampiṇḍeti, evaṁ tattha antaraṁ deti. **Parikkhayamānan**ti pubbe yāva brahmalokā ekoghabhūtena vātena parisosiyamānatāya parikkhayaṁ gacchantaṁ. Brahmaloko pātubhavatīti yojanā. **Brahmaloko**ti ca paṭhamajjhānabhūmimāha. **Upari catukāmāvacaradevalokaṭṭhāne**ti yāmadevalokādīnaṁ catunnaṁ patiṭṭhānaṭṭhāne. Cātumahārājikatāvatiṁsabhavanānaṁ pana patiṭṭhānaṭṭhānāni pathavīsambandhatāya na tāva pātubhavanti.

Rundhantīti[1] yathā heṭṭhā na bhassati[2], evaṁ nirodhenti.

"Paṭhamatarābhinibbattā"ti idaṁ āyukkhayassa sambhavadassanaṁ, tena dvinnaṁ, catunnaṁ, aṭṭhannaṁ vā kappānaṁ ādimhi nibbattāti dasseti. **Tato**ti ābhassarabrahmalokato. Parittābha-appamāṇābhāpi hi ābhassaraggahaṇeneva saṅgahaṁ gacchanti. **"Te honti sayampabhā antalikkhacarā"**ti idaṁ upacārajjhānapuññassa mahānubhāvatāya vuttaṁ. **Āluppakārakan**ti ālopaṁ katvā katvāti vadanti, āluppanaṁ vilopaṁ katvāti attho.

Haṭṭhatuṭṭhāti ativiya haṭṭhā uppilāvitacittā[3]. **Nāmaṁ karontī**ti tathā voharanti.

Sinerucakkavāḷahimavantapabbatāti ettha dīpasamuddāpīti vattabbaṁ. Tathā hi vakkhati "ninnaninnaṭṭhāne samuddā, samasamaṭṭhāne dīpā"ti. **Thūpathūpā**ti unnatunnatā.

Atimaññantīti atikkamitvā maññanti, hīḷentīti attho. **Teneva nayenā**ti "ekacce vaṇṇavanto hontī"ti-ādinā[4] vuttena nayeneva. **Padālatā**ti evaṁnāmikā latājāti. Tassā kira pārāsavajāti gaḷocīti vadanti. Akaṭṭhe eva bhūmippadese paccanako **akaṭṭhapāko**. **Akaṇo**ti kuṇḍakarahito.

---

1. Rumbhenti (Sī), rumbhanti (Syā)
2. Na bhavissati (Syā)
3. Uppilāvitappattā (Sī, Syā)
4. Dī 3. 72 piṭṭhe.

Sumanasaṅkhātajātipupphasadiso **sumanajātipupphasadiso**. Yo yo raso etassāti yaṁyaṁraso, odano taṁ **yaṁyaṁrasaṁ**, yādisarasavantanti attho. Rasapathavī, bhūmipappaṭako, padālatā ca paribhuttā sudhāhāro viya khuddaṁ vinodetvā rasaharaṇīti rasameva brūhentā tiṭṭhanti, na vatthuno sukhumabhāvena nissandā, sukhumabhāveneva gahaṇindhanameva ca honti[1]. Odano pana paribhutto rasaṁ vaḍḍhentopi vatthuno oḷārikabhāvena nissandaṁ vissajjento passāvaṁ, kasaṭañca uppādetīti āha **"tato pabhuti muttakarīsaṁ sañjāyatī"**ti. Purimattabhāvesu pavatta-upacārajjhānānubhāvena yāva sattasantāne kāmarāgavikkhambhanavego na samito, na tāva balavakāmarāgūpanissayāni itthipurisindriyāni pāturahesuṁ. Yadā panassa vicchinnatāya balavakāmarāgo laddhāvasaro ahosi, tadā tadupanissayāni tāni sattānaṁ attabhāvesu sañjāyiṁsu. Tena vuttaṁ **"purisassa -pa- pātubhavatī"**ti. Tenevāha **"tatra sudan"**ti-ādi.

Alasajātikassāti sajjukameva taṇḍulaṁ aggahetvā paradivasassatthāya gahaṇena alasapakatikassa.

Anutthunantīti anusocanti. **Sammanneyyāmā**ti samanujāneyyāma. **No**ti amhesu. **Sammā**ti sammadeva yathārahaṁ. **Khīyitabban**ti khīyanārahaṁ nindanīyaṁ. **Garahitabban**ti hīḷetabbaṁ.

Ayameva bhagavā paṭibalo paggahaniggahaṁ kātunti yojanā. **Rañjetī**ti saṅgahavatthūhi sammadeva rameti pīṇeti.

Vivaṭṭaṭṭhāyī-asaṅkhyeyyaṁ catusaṭṭhi-antarakappasaṅgahaṁ. Vīsati-antarakappasaṅgahanti keci. Sesāsaṅkhyeyyāni kālato tena samappamāṇāneva

407. **Mahādhārāhī**ti tālasālakkhandhappamāṇāhi mahatīhi khārudakadhārāhi. **Samantato**ti sabbaso. **Pathavito**ti pathaviyā heṭṭhimantato pabhuti. Tena hi khārudakena phuṭṭhaphuṭṭhā pathavīpabbatādayo.

---

1. Vatthuno sukhumabhāvena nissandā sukhumā, nissandasukhumabhāveneva gahaṇindhanameva ca honti. (Syā)

udake pakkhittaloṇasakkharā viya vilīyanteva, tasmā pathavīsandhārudakena saddhiṁ ekūdakameva taṁ hotīti keci. Apare "pathavīsandhārakaṁ udakakkhandhañca udakasandhārakaṁ vāyukkhandhañca anavasesato vināsetvā sabbattha sayameva ekoghabhūtaṁ tiṭṭhatī"ti vadanti, taṁ yuttaṁ. **Tayopi brahmaloke**ti parittābha-appamāṇābha-ābhassarabrahmaloke, tayidaṁ "ayaṁ pana viseso"ti āraddhattā vuttaṁ, aññathā "chapi brahmaloke"ti vattabbaṁ siyā. **Subhakiṇhe**ti ukkaṭṭhaniddesena tatiyajjhānabhūmiyā upalakkhaṇaṁ. Parittāsubha-appamāṇāsubhepi hi āhacca udakaṁ tiṭṭhati. Heṭṭhā "ābhassare āhacca tiṭṭhatī"ti etthāpi eseva nayo. **Tan**ti taṁ kappavināsaka-udakaṁ. **Udakānugatan**ti udakena anugataṁ phuṭṭhaṁ. **Abhibhavitvā**ti vilīyāpetvā.

Idamekaṁ asaṅkhyeyyanti idaṁ saṁvaṭṭasaṅkhātaṁ kappassa ekaṁ asaṅkhyeyyaṁ.

408. Thūlaraje apagate eva pathavīnissitaṁ saṇharajaṁ apagacchatīti vuttaṁ **"tato saṇharajan"**ti. Samuṭṭhāpetīti sambandho. **"Visamaṭṭhāne ṭhitamahārukkhe"**ti idaṁ paṭhamaṁ samuṭṭhāpetabbataṁ sandhāya vuttaṁ.

Cakkavāḷapabbatampi sinerupabbatampīti mahāpathaviyā viparivattaneneva viparivattitaṁ cakkavāḷapabbatampi sinerupabbatampi vāto ukkhipitvā ākāse khipati. **Te** cakkavāḷapabbatādayo. **Abhihantvā**ti ghaṭṭetvā. **Aññamaññan**ti ekissā lokadhātuyā cakkavāḷahimavantasineruṁ aññissā lokadhātuyā cakkavāḷādīhīti evaṁ aññamaññaṁ samāgamavasena ghaṭṭetvā. **Sabbasaṅkhāragatan**ti pathavīsandhāraka-udakaṁ, taṁsandhārakavātanti sabbaṁ saṅkhāragataṁ vināsetvā sayampi vinassati avaṭṭhānassa kāraṇābhāvato.

409. Yadipi saṅkhārānaṁ ahetuko sarasanirodho vināsakābhāvato, santānanirodho pana hetuvirahito natthi yathā taṁ sattakāyesūti. Bhājanalokassāpi sahetukena vināsena bhavitabbanti hetuṁ pucchati **"kiṁkāraṇā evaṁ loko vinassatī"**ti. Itaro yathā tattha nibbattanakasattānaṁ puññabalena paṭhamaṁ loko vivaṭṭati, evaṁ tesaṁ pāpabalena saṁvaṭṭatīti dassento **"akusalamūlakāraṇā"**ti āha. Yathā hi rāgadosamohānaṁ adhikabhāvena yathākkamaṁ rogantarakappo, satthantarakappo, dubbhikkhantarakappoti ime

tividhā antarakappā vivaṭṭaṭṭhāyimhi asaṅkhyeyyakappe jāyanti, evamete yathāvuttā tayo saṁvaṭṭā rāgādīnaṁ adhikabhāveneva hontīti dassento **"akusalamūlesu hī"**ti-ādimāha. **Ussannatare**ti ativiya ussanne. Dose ussannatare adhikataradosena viya tikkhatarena khārudakena vināso yuttoti vuttaṁ **"dose ussannatare udakena vinassatī"**ti. Pākaṭasattusadisassa dosassa aggisadisatā, apākaṭasattusadisassa rāgassa khārudakasadisatā ca yuttāti adhippāyena **"dose ussannatare agginā, rāge ussannatare udakenā"**ti kecivādassa adhippāyo veditabbo. Rāgo sattānaṁ bahulaṁ pavattatīti rāgavasena bahuso lokavināso.

410. Evaṁ pasaṅgena saṁvaṭṭādike pakāsetvā idāni yathādhikataṁ nesaṁ anussaraṇākāraṁ dassetuṁ **"pubbenivāsaṁ anussarantopī"**ti-ādi āraddhaṁ.

"Amumhi saṁvaṭṭakappe"ti idaṁ saṁvaṭṭakappassa ādito **pāḷiyaṁ**[1] gahitattā vuttaṁ. Tatthāpi hi imassa tatipayaṁ kālaṁ bhavādīsu saṁsaraṇaṁ upalabbhatīti. Saṁvaṭṭakappe vā vaṭṭamānesu bhavādīsu imassa upapatti ahosi, taṁdassanametaṁ daṭṭhabbaṁ. Atha vā **amumhi saṁvaṭṭakappe**ti ettha **vā**-saddo luttaniddiṭṭho daṭṭhabbo, tena ca aniyamatthena itarāsaṅkhyeyyānampi saṅgaho siddho hoti. **Bhave vā**ti-ādīsu kāmādibhave vā aṇḍajādi**yoniyā vā** devādi**gatiyā vā** nānattakāyanānattasaññī-ādi**viññāṇaṭṭhitiyā vā sattāvāse vā** khattiyādi **sattanikāyevā. Āsin**ti ahosiṁ. **Vaṇṇasampattiṁ vā**ti **vā**-saddena vaṇṇavipattiṁ vāti dasseti.

Sālimaṁsodanāhāro vā gihikāle. **Pavattaphalabhojano vā** tāpasādikāle. **Sāmisā** gehassitā somanassādayo. **Nirāmisā** nekkhammassitā. **Ādi**-saddena vivekajasamādhijasukhādīnaṁ saṅgaho.

"Amutrāsin"ti-ādinā sabbaṁ yāvadicchakaṁ anussaraṇaṁ dassetvā idāni aññathā attaṁ dassetuṁ **"apicā"**ti-ādi vuttaṁ. Tattha **amutrāsin**ti sāmaññaniddesoyaṁ, byāpanicchālopo vā, amutra amutrāsinti vuttaṁ hoti. **Anupubbena ārohantassa yāvadicchakaṁ anussaraṇanti**

---

1. Dī 1. 76 piṭṭhe.

ettha **ārohantassā**ti paṭilomato ñāṇena pubbenivāsaṁ ārohantassa. **Paccavekkhaṇan**ti anussaritānussaritassa paccavekkhaṇaṁ, na anussaraṇaṁ. **Itī**ti vuttatthanidassanaṁ. Tañca kho yathārahato, na yathānupubbatoti dassento **"nāmagottavasenā"**ti-ādimāha. **Vaṇṇādīhī**ti vaṇṇāhāravedayitāyuparicchedehi. **Odātotī**ti ettha **iti**-saddo ādi-attho, pakārattho vā, tena evamādi evaṁpakāra**nānattato**ti dassitaṁ hoti.

Pubbenivāsānussatiñāṇakathāvaṇṇanā niṭṭhitā.

Cutūpapātañāṇakathāvaṇṇanā

411. **Cutiyā**ti cavane. **Upapāte**ti upapajjane. Samīpatthe cetaṁ bhummavacanaṁ, cutikkhaṇasāmantā, upapattikkhaṇasāmantā cāti vuttaṁ hoti. Tathā hi vakkhati "ye pana āsannacutikā"ti-ādi[1]. Dibbacakkhuñāṇeneva sattānaṁ cuti ca upapatti ca ñāyatīti āha **"dibbacakkhuñāṇatthanti vuttaṁ hotī"**ti. **Dibbasadisattā**ti-ādīsu yaṁ vattabbaṁ, taṁ heṭṭhā vuttameva. Ayaṁ pana viseso—tattha "sotadhātū"ti padaṁ apekkhitvā itthiliṅgavasena vuttaṁ, idha napuṁsakaliṅgavasena vattabbaṁ. Tattha ca ālokapariggahena payojanaṁ natthi, idha atthīti vuttaṁ **"ālokapariggahena mahājutikattāpi dibban"**ti, kasiṇālokānuggahena pattabbattā, sayaṁ ñāṇālokapharaṇabhāvena ca mahājutikabhāvatoti attho. Mahājutikampi hi "dibban"ti vuccati "dibbamidaṁ byamhan"ti-ādīsu. **Mahāgatikattā**ti mahanīyagamanattā, vimhayanīyapavattikattāti attho. Vimhayanīyāhissa pavatti tirokuṭṭādigatarūpadassanato. "Dibbasadisattā"ti ca hīnūpamādassanaṁ devatānaṁ dibbacakkhutopi imassa mahānubhāvattā. Tena dibbacakkhulābhāya yogino parikammakaraṇaṁ tappaṭipakkhābhibhavassa atthato tassa vijayicchā nāma hoti, dibbacakkhulābhī ca iddhimā devatānaṁ vacanaggahaṇakkhamanadhammadānavasena mahāmoggallānattherādayo viya dānaggahaṇalakkhaṇe, vohāre ca pavatteyyāti evaṁ vihāravijayicchā vohārajutigatisaṅkhātānaṁ atthānaṁ vasena imassa abhiññāñāṇassa

---

1. Visuddhi 2. 54 piṭṭhe.

dibbacakkhubhāvasiddhito. Saddavidū ca tesu eva atthesu divu-saddaṁ icchantīti vuttaṁ **"taṁ sabbaṁ saddasatthānusārena veditabban"**ti.

Dassanaṭṭhenāti rūpadassanabhāvena. Cakkhunā hi sattā rūpaṁ passanti. Yathā maṁsacakkhu viññāṇādhiṭṭhitaṁ samavisamaṁ ācikkhantaṁ viya pavattati, na tathā idaṁ. Idaṁ pana sayameva tato sātisayaṁ cakkhukiccakārīti āha **"cakkhukiccakaraṇena cakkhumivātipi cakkhū"**ti. "Diṭṭhivisuddhihetuttā"ti saṅkhepato vuttamatthaṁ vivarituṁ **"yo hī"**ti-ādi vuttaṁ. **Ucchedadiṭṭhiṁ gaṇhā**ti parato upapattiyā[1] adassanato etthevāyaṁ satto ucchinno, evamitarepīti. **Navasattapātubhāvadiṭṭhiṁ gaṇhā**ti lābhī adhiccasamuppattiko viya. **Buddhaputtā passantiyevā**ti uttarapadāvadhāraṇaṁ, na purimapadāvadhāraṇaṁ. Evaṁ hi **jayaddisajātakādī**hi avirodho siddho hoti.

Manussānaṁ idanti mānusakaṁ, manussānaṁ gocarabhūtaṁ rūpārammaṇaṁ. Tadaññassa pana dibbatirohitātisukhumādibhedassa rūpassa dassanato **atikkantamānusakaṁ.** Evarūpañca manussūpacāraṁ atikkantaṁ nāma hotīti āha **"manussūpacāraṁ atikkamitvā rūpadassanenā"**ti. Evaṁ visayamukhena dassetvā idāni visayīmukhena dassetuṁ **"mānusakaṁ vā"**ti-ādi vuttaṁ. Tatthāpi maṁsacakkhātikkamo tassa kiccātikkameneva daṭṭhabbo.

Dibbacakkhunāti dibbacakkhuñāṇenapi. **Daṭṭhuṁ na sakkā** khaṇassa ati-ittharatāya atisukhumatāya kesañci rūpassa. Apica dibbacakkhussa paccuppannaṁ rūpārammaṇaṁ, tañca purejātapaccayabhūtaṁ, na ca āvajjanaparikammehi vinā mahaggatassa pavatti atthi, nāpi uppajjamānameva rūpaṁ ārammaṇapaccayo bhavituṁ sakkoti, bhijjamānaṁ vā. Tasmā "cutūpapātakkhaṇe rūpaṁ dibbacakkhunā daṭṭhuṁ na sakkā"ti suvuttametaṁ. Yadi dibbacakkhuñāṇaṁ rūpārammaṇameva, atha kasmā "satte passatī"ti vuttanti? Yebhuyyena sattasantānagatarūpadassanato evaṁ vuttaṁ. Sattagahaṇassa vā kāraṇabhāvato vohāravasena vuttantipi keci. Te cavamānāti adhippetāti sambandho. **Evarūpe**ti na cutūpapātakkhaṇasamaṅginoti adhippāyo.

Mohūpanissayaṁ nāma kammaṁ nihīnaṁ nihīnaphalaṁ hotīti āha **"mohanissandayuttattā"**ti. **Tabbiparīte**ti tassa hīḷitādibhāvassa

---

1. Uppattiyā (Sī, Syā)

viparīte, ahīḷite anohīḷite anoññāte anavaññāte cittīkateti attho. **Suvaṇṇe**ti sundaravaṇṇe. **Dubbaṇṇe**ti asundaravaṇṇe. Sā panāyaṁ suvaṇṇadubbaṇṇatā yathākkamaṁ kammassa adosadosūpanissayatāya hotīti āha **"adosanissandayuttattā"**ti-ādi. Sundaraṁ gatiṁ gatā sugatāti āha **"sugatigate"**ti, sugatiṁ upapanneti attho. Alobhajjhāsayā sattā vadaññū vigatamaccherā alobhūpanissayena kammunā subhavā samiddhā hontīti āha **"alobhanissandayuttattā vā aḍḍhe mahaddhane"**ti. Dukkhaṁ gatiṁ gatā duggatāti āha **"duggatigate"**ti. Lobhajjhāsayā sattā luddhā maccharino lobhūpanissayena kammunā duggatā durupetā[1] hontīti āha **"lobhanissandayuttattā vā dalidde appannapāne"**ti.

Upacitanti phalāvahabhāvena kataṁ. Yathā kataṁ hi kammaṁ phaladānasamatthaṁ hoti, tathā kataṁ upacitaṁ. **Cavamāneti-ādīhi dibbacakkhukiccaṁ vuttan**ti visayamukhena visayībyāpāramāha. **Purimehī**ti vā "dibbena cakkhunā"ti-ādīni padāni sandhāya vuttaṁ. **Ādīhī**ti ettha **ca**-saddo luttaniddiṭṭho. Tasmā "dibbena -pa- passatī"ti imehi, "cavamāne"ti-ādīhi ca dibbacakkhukiccaṁ vuttanti attho.

Iminā pana padenāti "yathākammūpage satte pajānātī"ti iminā vākyena. **Idha bhikkhū**ti imasmiṁ sāsane bhikkhu dibbacakkhuñāṇalābhīti adhippāyo. **So** ca dibbacakkhuñāṇalābhī nerayike ca satte paccakkhato disvā ṭhito. **Evaṁ manasi karotī**ti tesaṁ nerayikānaṁ nirayasaṁvattaniyassa kammassa ñātukāmatāvasena pādakajjhānaṁ samāpajjitvā vuṭṭhāya parikammavasena manasi karoti. **Kiṁ nu kho**ti-ādi manasikāravidhidassanaṁ. Evaṁ pana parikammaṁ katvā pādakajjhānaṁ samāpajjitvā vuṭṭhitassa taṁ kammaṁ ārammaṇaṁ katvā āvajjanaṁ uppajjati, tasmiṁ niruddhe cattāri, pañca vā javanāni javantīti-ādi sabbaṁ vuttanayameva. **"Visuṁ parikammaṁ nāma natthī"**ti idaṁ pana dibbacakkhuñāṇena vinā yathākammūpagañāṇassa visuṁ parikammaṁ natthīti adhippāyena vuttaṁ. Evañcetaṁ icchitabbaṁ, aññathā yathākammūpagañāṇassa mahaggatabhāvo eva na siyā. Devānaṁ dassanepi eseva nayo. Nerayikadevaggahaṇaṁ cettha nidassanamattaṁ daṭṭhabbaṁ. Ākaṅkhamāno hi

---

1. Petā (Syā)

dibbacakkhulābhī aññagatikesupi evaṁ paṭipajjatiyeva. Tathā hi vakkhati "apāyaggahaṇena tiracchānayoniṁ dīpetī"ti[1], "sugatiggahaṇena manussagatipi saṅgayhatī"ti[2] ca. Taṁ nirayasaṁvattaniyaṁ kammaṁ ārammaṇaṁ etassāti **taṁkammārammaṇaṁ**. **Phārusakavanādīsū**ti **ādi**-saddena cittalatāvanādīnaṁ saṅgaho.

Yathā cimassāti yathā ca imassa yathākammūpagañāṇassa visuṁ parikammaṁ natthi, evaṁ anāgataṁsañāṇassapīti visuṁ parikammābhāvaṁ nidasseti. Tattha kāraṇamāha **"dibbacakkhupādakāneva hi imānī"**ti. Tatrāyamadhippāyo—yathā dibbacakkhulābhī nirayādi-abhimukhaṁ ālokaṁ vaḍḍhetvā nerayikādike satte disvā tehi pubbe āyūhitaṁ nirayasaṁvattaniyādikaṁ kammaṁ tādisena samādānena, tajjena ca manasikārena parikkhate citte yāthāvato jānāti, evaṁ yassa yassa sattassa samanantarā anāgataṁ attabhāvaṁ ñātukāmo taṁ taṁ odissa ālokaṁ vaḍḍhetvā tena tena atīte, etarahi vā āyūhitaṁ tassa nibbattakaṁ kammaṁ yathākammūpagañāṇena disvā tena nibbattetabbaṁ anāgataṁ attabhāvaṁ ñātukāmo tādisena samādānena, tajjena ca manasikārena parikkhate citte yāthāvato jānāti. Eseva nayo tato paresupi attabhāvesu. Etaṁ **anāgataṁsañāṇaṁ** nāma. Yasmā etaṁ dvayaṁ dibbacakkhuñāṇe satiyeva sijjhati, nāsati. Tena vuttaṁ **"imāni dibbacakkhunā saheva ijjhantī"**ti.

Kāyena duṭṭhu caritaṁ, kāyato vā uppannaṁ kilesapūtikattā duṭṭhaṁ caritaṁ kāyaduccaritanti evaṁ yojetabbo. **Kāyo**ti cettha copanakāyo adhippeto. Kāyaviññattivasena pavattaṁ akusalaṁ kāyakammaṁ **kāyaduccaritan**ti. **Itaresū**ti vacīmanoduccaritesu. Yasmiṁ santāne kammṁ katūpacitaṁ, asati'ssa antarupacchede[3] vipākārahabhāvassa avigacchanato so tena sahitoyevāti vattabboti āha **"samannāgatāti samaṅgībhūtā"**ti. **"Anatthakāmā hutvā"**ti etena mātāpitaro viya puttānaṁ, ācariyupajjhāyā viya ca nissitakānaṁ atthakāmā hutvā garahakā upavādakā na hontīti dasseti. **Guṇaparidhaṁsanenā**ti vijjamānānaṁ guṇānaṁ viddhaṁsanena vināsanenāti attho. Nanu

---

1. Visuddhi 2. 57 piṭṭhe. 2. Visuddhi 2. 58 piṭṭhe. 3. Āhārupacchede (Syā, Ka)

ca antimavatthunāpi upavādo guṇaparidhaṁsanamevāti? Saccametaṁ. Guṇāti panettha jhānādivisesā uttarimanussadhammā adhippetāti sīlaparidhaṁsanaṁ visuṁ gahitaṁ. Tenāha **"natthi imesaṁ samaṇadhammo"**ti-ādi. **Samaṇadhammo**ti ca sīlasaṁyamaṁ sandhāya vadati. **Jānaṁ vā**ti yaṁ upadeti, tassa ariyabhāvaṁ jānanto vā. **Ajānaṁ vā**ti ajānanto vā. Jānanaṁ ajānanaṁ cettha appamāṇaṁ, ariyabhāvo eva pamāṇaṁ. Tenāha **"ubhayathāpi ariyūpavādova hotī"**ti. "Ariyo"ti pana ajānato aduṭṭhacittasseva tattha ariyaguṇābhāvaṁ pavedentassa guṇaparidhaṁsanaṁ na hotīti tassa ariyūpavādo natthīti vadanti. **Satekiccaṁ pana hoti** khamāpanena, na anantariyaṁ viya atekicchaṁ.

Rujjhatīti tudati, dukkhaṁ vedanaṁ uppādetīti attho. **Tan**ti taṁ theraṁ, **taṁ** vā kiriyaṁ. Jānanto eva thero "atthi te āvuso patiṭṭhā"ti pucchi. Itaropi saccābhisamayo sāsane patiṭṭhāti āha **"sotāpanno ahan"**ti. Thero taṁ karuṇāyamāno **"khīṇāsavo tayā upavadito"**ti attānaṁ āvikāsi.

Sace navakatarā honti tasmiṁ vihāre bhikkhū. **Sammukhā akhamāpentepī**ti purato khamāpane asambhavantepi. "Akhamante"ti vā pāṭho. Taṁ sotāpannassa vasena veditabbaṁ.

Parinibbutamañcaṭṭhānanti pūjākaraṇaṭṭhānaṁ sandhāyāha.

Samādātabbaṭṭhena samādānāni, kammāni samādānāni yesaṁ, te kammasamādānā, micchādiṭṭhivasena kammasamādānā, hetu-atthaṁ vā antogadhaṁ katvā micchādiṭṭhivasena pare kammesu samādāpakā **micchādiṭṭhikammasamādānā**. Tayimamatthaṁ dassento **"micchādiṭṭhivasenā"**ti-ādimāha. **Sīlasampanno**ti-ādi paripakkindriyassa maggasamāṅgino vasena vuttaṁ. Aggamaggaṭṭhe pana vattabbameva natthi. **Aññan**ti arahattaṁ. **Evaṁsampadan**ti yathā taṁ avassambhāvī, evamidampīti attho. **Taṁ vācaṁ appahāyā**ti-ādīsu ariyūpavādaṁ sandhāya "puna evarūpiṁ vācaṁ na vakkhāmī"ti vadanto vācaṁ pajahati nāma, "puna evarūpaṁ cittaṁ na uppādessāmī"ti cintento cittaṁ pajahati nāma, "puna evarūpiṁ diṭṭhiṁ na gaṇhissāmī"ti pajahanto diṭṭhiṁ pajahati nāma, tathā akaronto neva pajahati, na paṭinissajjati.

Yathābhataṁ nikkhitto, evaṁ nirayeti yathā nirayapālehi āharitvā niraye ṭhapito, evaṁ niraye ṭhapitoyevāti attho. Micchādiṭṭhivasena akattabbaṁ nāma pāpaṁ natthi, yato saṁsārakhāṇubhāvopi nāma hotīti āha **"micchādiṭṭhiparamāni bhikkhave vajjānī"**ti.

"Ucchinnabhavanettiko bhikkhave tathāgatassa kāyo tiṭṭhati, ayañceva kāyo, bahiddhā ca nāmarūpan"ti[1] evamādīsu viya idha kāya-saddo khandhapañcakavisayoti āha **"kāyassa bhedāti upādinnakkhandhapariccāgā"**ti. Avītarāgassa maraṇato paraṁ nāma bhavantarūpādānamevāti āha **"paraṁ maraṇāti tadanantaraṁ abhinibbattikkhandhaggahaṇe"**ti. Yena tiṭṭhati, tassa upacchedeneva kāyo bhijjatīti āha **"kāyassa bhedāti jīvitindriyassa upacchedā"**ti.

Eti imasmā sukhanti ayo, puññanti āha **"puññasammatā ayā"**ti. Ayanti etasmā sukhānīti āyo, puññakammādisukhasādhanaṁ. Tenāha **"sukhānaṁ vā āyassa abhāvā"**ti. Iyati assādiyatīti ayo, assādoti āha **"assādasaññito ayo"**ti.

Nāgarājādīnanti **ādi**-saddena supaṇṇādīnaṁ saṅgaho. **Asurasadisan**ti petāsurasadisaṁ. **So**ti asurakāyo. **Sabbasamussayehī**ti sabbehi sampattisamussayehi. **Vuttavipariyāyenā**ti "suṭṭhu caritaṁ, sobhanaṁ vā caritaṁ anavajjattā"ti-ādinā "kāyaduccaritenā"ti-ādīnaṁ padānaṁ vuttassa atthassa vipariyāyena.

Nigamanavacanaṁ vuttassevatthassa puna vacananti katvā. **Ayamettha saṅkhepattho**ti "dibbena cakkhunā -pa- passatī"ti ettha ayaṁ yathāvutto saṅkhepattho.

412. **Kasiṇārammaṇan**ti aṭṭhannampi kasiṇānaṁ vasena kasiṇārammaṇaṁ. **Sabbākārenā**ti "cuddasavidhena cittaparidamanena aṭṭhaṅgasamannāgamena bhūmipādapadamūlasampādanenā"ti iminā sabbappakārena. **Abhinīhārakkhamaṁ** dibbacakkhuñāṇābhimukhaṁ pesanārahaṁ pesanayoggaṁ **katvā. Āsannaṁ kātabban**ti dibbacakkhuñāṇuppattiyā samīpabhūtaṁ kātabbaṁ. Tattha upacārajjhānaṁ paguṇataraṁ.

---

1. Dī 1. 42 piṭṭhe.

katvā ārammaṇañca vaḍḍhetabbaṁ. Tenāha **"upacārajjhānagocaraṁ katvā vaḍḍhetvā ṭhapetabban"**ti. **Tatthā**ti tasmiṁ vaḍḍhite kasiṇārammaṇe. **Appanā**ti jhānavasena appanā. Na hi akataparikammassa abhiññāvasena appanā ijjhati. Tenāha **"pādakajjhānanissayaṁ hotī"**ti, pādakajjhānārammaṇaṁ hotīti attho. **Na parikammanissayan**ti parikammassa taṁ kasiṇārammaṇaṁ apassayo na hoti. Tathā sati rūpadassanaṁ na siyā. **Imesū**ti yathāvuttesu tejokasiṇādīsu tīsu kasiṇesu. **Uppādetvā**ti upacārajjhānuppādanena uppādetvā. Upacārajjhānapavattiyā hi saddhiṁ paṭibhāganimittuppatti. **Tatthā**ti kasiṇaniddese[1].

Antoyeva rūpagataṁ passitabbaṁ na bahiddhā vikkhepāputtihetubhāvato. **Parikammassa vāro atikkamatī**ti idha parikammaṁ nāma yathāvuttakasiṇārammaṇaṁ upacārajjhānaṁ, taṁ rūpagataṁ passato na pavattati. Kasiṇālokavasena ca rūpagatadassanaṁ, kasiṇāloko ca parikammavasenāti tadubhayampi parikammassa appavattiyā na hoti. Tenāha **"tato āloko antaradhāyati, tasmiṁ antarahite rūpagatampi na dissatī"**ti. Rūpagataṁ passato parikammassa vāro atikkamati, parikammamatikkantassa kasiṇārammaṇaṁ ñāṇaṁ na hotīti[2] rūpagataṁ na dissati, kathaṁ pana paṭipajjitabbanti āha **"athānenā"**ti-ādi. **Evaṁ anukkamenā**ti punappunaṁ pādakajjhānaṁ samāpajjitvā tato tato vuṭṭhāya abhiṇhaṁ ālokassa pharaṇavasena āloko thāmagato hoti ciraṭṭhāyī. Tathā ca sati tattha sucirampi rūpagataṁ passateva. Tena vuttaṁ **"ettha āloko -pa- hotī"**ti.

Svāyamattho tiṇukkūpamāya vibhāvetabboti dassento āha **"rattiṁ tiṇukkāyā"**ti-ādi. Tattha **punappunaṁ pavesanan**ti punappunaṁ pādakajjhānasamāpajjanaṁ. **Thāmagatālokassa yathāparicchedena ṭhānan**ti yattakaṁ ṭhānaṁ paricchinditvā kasiṇaṁ vaḍḍhitaṁ, thāmagatassa ālokassa tattakaṁ pharitvā avaṭṭhānaṁ.

Anāpāthagatanti āpāthagamanayogyassa vasena vuttaṁ. Antokucchigatādi pana tadabhāvato tena visesitabbameva. **Tadevā**ti

1. Visuddhi 1. 147 piṭṭhe.
2. Parikammapasutassa kasiṇārammaṇaṁ ñāṇaṁ hotīti (Sī, Ka)

dibbacakkhumeva. **Etthā**ti etesu rūpamārabbha pavattacittesu. **Rūpadassanasamatthan**ti rūpaṁ sabhāvato vibhāvanasamatthaṁ cakkhuviññāṇaṁ viya. **Pubbabhāgacittānī**ti āvajjanaparikammasaṅkhātāni pubbabhāgacittāni. Tāni hi ārammaṇaṁ karontānipi na yāthāvato taṁ vibhāvetvā pavattanti āvajjanasampaṭicchanacittāni viya.

Taṁ panetaṁ dibbacakkhu. **Paripantho**ti antarāyiko. **Jhānavibbhantako**ti jhānummattako jhānabhāvanāmukhena ummādappatto. **Appamattena bhavitabban**ti "dibbacakkhu mayā adhigatan"ti santosaṁ anāpajjitvā vipassanānuyogavasena vā saccābhisamayavasena vā appamattena bhavitabbaṁ.

Evaṁ passitukāmenā"ti-ādinā dibbacakkhussa nānāvajjanaparikammañceva dibbacakkhuñāṇañca dassitaṁ, na tassa uppattikkamoti taṁ dassetuṁ **"tatrāyan"**ti-ādi vuttaṁ. Taṁ heṭṭhā vuttanayattā suviññeyyameva.

Cutūpapātañāṇakathāvaṇṇanā niṭṭhitā.

Pakiṇṇakakathāvaṇṇanā

413. **Itī**ti evaṁ vuttappakārenāti attho. Tena "so evaṁ samāhite citte"ti-ādinā[1] yathādassitapāḷigatiṁ, tassā atthavivaraṇanayañca paccāmasati. Saccesu viya ariyasaccāni khandhesu upādānakkhandhā antogadhā. Tadubhaye ca sabhāvato, samudayato, atthaṅgamato, assādato, ādīnavato, nissaraṇato ca yathābhūtaṁ sayambhuñāṇena avedi aññāsi paṭivijjhi pavedesi vāti sātisayena pañcakkhandhāvabodhena bhagavāva thometabboti āha **"pañcakkhandhavidū"**ti. Ñatvā viññeyyāti sambandho. **Tāsū**ti pañcasu abhiññāsu. Taggahaṇeneva ca paribhaṇḍañāṇānaṁ gahitattā "pañcā"ti vuttaṁ. Tenāha **"etāsu hī"**ti-ādi.

Tattha **paribhaṇḍañāṇānī**ti parivārañāṇāni. Yathā hi sinerussa parivāraṭṭhānāni yāni taṁsiddhiyā siddhāni mekhalaṭṭhānāni paribhaṇḍānīti vuccanti, evaṁ imānipi dibbacakkhusiddhiyā siddhāni tassa paribhaṇḍānīti vuttāni. **Idhāgatānī**ti ettha **idhā**ti yathādassitāni suttapadāni sandhāya vuttaṁ.

---

1. Dī 1. 76, 77; Ma 1. 314, 346, 347; Vi 1. 5 piṭṭhādīsu.

Tato aññesu pana sāmaññaphalādīsu manomayañāṇampi visuṁ abhiññāñāṇabhāvena āgataṁ.

"Tesū"ti idaṁ paccāmasanaṁ kiṁ tikānaṁ, udāhu ārammaṇānanti? Kiñcettha yadi tikānaṁ, tadayuttaṁ. Na hi tikesu abhiññāñāṇāni pavattanti. Atha ārammaṇānaṁ, tampi ayuttaṁ. Na hi aññaṁ uddisitvā aññassa paccāmasanaṁ yuttanti. Yathā icchati, tathā bhavatu tāva tikānaṁ, nanu vuttaṁ "na hi tikesu abhiññāñāṇāni pavattantī"ti? Nāyaṁ virodho tikavohārena ārammaṇānaṁyeva gayhamānattā. Atha vā pana hotu ārammaṇānaṁ, nanu vuttaṁ "na hi aññaṁ uddisitvā aññassa paccāmasanaṁ yuttan"ti? Ayampi na doso yathāvuttakāraṇenevāti.

414. Asatipi vatthubhede bhūmikālasantānabhedavasena bhinnesu **sattasu ārammaṇesu**. Tikavasena hesa bhedo gahito. Iddhividdhañāṇassa maggārammaṇatāya abhāvato idha maggārammaṇatiko na labbhati. **Tan**ti iddhividhañāṇaṁ. **Kāyaṁ cittasannissitaṁ katvā**ti-ādīsu yaṁ vattabbaṁ, taṁ heṭṭhā vuttameva. **Upayogaladdhan**ti laddha-upayogavacanaṁ. Dutiyāvibhattivasena vuttaṁ **"kāyaṁ pariṇāmetī"**ti. Tenāha **"rūpakāyārammaṇato"**ti, rūpakāyassa vaṇṇārammaṇatoti attho.

Tadeva cittanti yadeva kāyavasena cittapariṇāmane vuttaṁ pādakajjhānacittaṁ, tadeva. Rāmagāme cetiyaṁ ṭhapetvā sesesu sattasu cetiyesu dhātuyo iddhiyā āharitvā rājagahe bhūmigharamaṇḍape kataṁ **mahādhātunidhānaṁ. "Ime gandhā"**ti-ādinā paccuppanne gandhādike gahetvāpi asussanādivisesayuttaṁ anāgatameva, nesaṁ rūpaṁ adhiṭṭhānacittassa ārammaṇaṁ hoti anāgatādhiṭṭhānattā. **Vattaniyasenāsanaṁ** nāma viñjhāṭaviyaṁ[1] vihāro. **Dadhirasan**ti dadhimaṇḍo, taṁ adhiṭṭhahantassa anāgataṁ dadhivaṇṇaṁ ārammaṇaṁ hoti. **Paccuppannārammaṇaṁ hoti** paccuppannassa rūpakāyassa ārammaṇakaraṇato.

Sakāyacittānanti attano kāyassa, cittassa ca.

415. **Saddo ca paritto** sabbassa rūpassa kāmāvacarabhāvato. **Vijjamānamevā**[2]ti vattamānaṁyeva.

---

1. Vijjhāṭaviyaṁ (Syā)   2. Vijjamānaṁyeva (Ka)

416. **Sotāpannassa cittan**ti sotāpannassa āveṇikaṁ cittaṁ. **Sakadāgāmissā**ti-ādīsupi eseva nayo. **Yāva arahato netabban**ti "sakadāgāmī anāgāmino cittaṁ na jānāti, anāgāmī arahato"ti evaṁ netabbaṁ. **Sabbesan**ti sabbesaṁ ariyānaṁ jānāti, ko pana vādo anariyānaṁ. Aññopi ca uparimo anāgāmi-ādi heṭṭhimassa sakadāgāmi-ādikassa cittaṁ jānātīti sambandho.

Atītassa, anāgatassa ca parassa cittassa jānanaṁ sambhavati, paccuppannassa pana na sambhavatīti adhippāyena pucchati **"kathaṁ paccuppannaṁ ārammaṇaṁ hotī"**ti. Itaro yattha sambhavati, taṁ dassanatthaṁ paccuppannaṁ tāva vibhajitvā dassento **"paccuppannaṁ nāma tividhan"**ti-ādimāha. Tattha **uppādaṭṭhitibhaṅgappattan**ti uppādaṁ, ṭhitiṁ, bhaṅgañca pattaṁ, khaṇattayapariyāpannanti attho. **Etthantare ekadvesantativārā veditabbā**ti etthantare pavattā rūpasantativārā ekadvesantativārā nāmāti veditabbāti attho. Ālokaṭṭhānato ovarakaṁ paviṭṭhassa pageva tattha nisinnassa viya yāva rūpagataṁ pākaṭaṁ hoti. Tattha upaḍḍhavelā avibhūtavārā, upaḍḍhavelā vibhūtavārā, tadubhayaṁ gahetvā **"dvesantativārā"**ti vuttaṁ. Tayidaṁ na sabbasādhāraṇaṁ, ekaccassa sīghampi pākaṭaṁ hotīti "ekadvesantativārā"ti ekaggahaṇampi kataṁ, atiparittasabhāva-utu-ādisamuṭṭhānā vā ekadvesantativārā veditabbā.

Tīre akkanta-udakalekhā nāma kālussiyaṁ gatā tīrasamīpe udakarāji. **Yāva na vippasīdatī**ti kālussiyavigamena yāva vippasannā na hoti. Keci pana "atinte tīre allapādena akkante yāva pāde udakalekhā na vippasīdati, na saṁsīdati, na vūpasammatī"ti evamettha atthaṁ vadanti. Te panete kiriyābhedena vuttā kālavisesā, na aññamaññaṁ samasamā, ūnādhikabhāgavantova daṭṭhabbā. **Dve tayo javanavārā** kāmāvacarajavanavasena veditabbā, na itarajavanavasena. Na hi te parimitakālā, anantarā pavattabhavaṅgādayopi tadantogadhāva daṭṭhabbā. **Tadubhayan**ti rūpārūpasantatidvayaṁ.

Ekabhavaparicchinnanti paṭisandhicutiparicchinnaṁ. Ekabhavapariyāpannaṁ dhammajātaṁ etarahīti vattabbaṁ **addhāpaccuppannaṁ nāma. Mano**ti sasampayuttaṁ viññāṇamāha. **Dhammā**ti ārammaṇadhammā. **Mano**ti vā manāyatanaṁ. **Dhammā**ti

vedanādayo arūpakkhandhā. **Ubhayametaṁ paccuppannan**ti addhāpaccuppannaṁ hontaṁ etaṁ ubhayaṁ hotīti attho. **Viññāṇan**ti nikantiviññāṇaṁ. Tañhi tasmiṁ paccuppanne chandarāgavasena paṭibaddhaṁ hoti. **Abhinandatī**ti taṇhādiṭṭhābhinandanāhi abhinandati. Tathābhūto ca vatthupariññāya abhāvato tesu paccuppannesu dhammesu **saṁhīrati** taṇhādiṭṭhīhi ākaḍḍhīyati. Ettha ca dvādasāyatanānaṁ[1] "etaṁ paccuppannan"ti[2] āgatattā[3] tattha pavatto chandarāgo addhāpaccuppannārammaṇo, na khaṇapaccuppannārammaṇoti viññāyatīti dassento **"yaṁ sandhāya bhaddekarattasutte -pa- saṁhīratīti vuttan"**ti āha. "Paccuppannañca yo dhammaṁ, tattha tattha vipassatī"ti[4] etthāpi vipassanācittaṁ khaṇapaccuppannaṁ, vipassitabbadhammā addhāpaccuppannāti gahetabbaṁ. Aññathā vipassanāva na sambhaveyya. "Khaṇapaccuppannaṁ pāḷiyaṁ āgatan"ti na vuttaṁ tassa vasena ārammaṇakaraṇassa aṭṭhakathāyaṁ anāgatattā.

Kecīti abhayagirivāsino. **Ekakkhaṇe cittaṁ uppajjatī**ti iddhicittassa uppattisamakālameva paracittassapi uppattisambhavatoti yuttidassanaṁ. **Yathā ākāse**ti-ādi sadisūdāharaṇaṁ. **Taṁ pana tesaṁ** vacanaṁ **ayuttaṁ**. Kasmā? Maggaphalavīthito aññattha aniṭṭhe ṭhāne āvajjanajavanānaṁ nānārammaṇabhāvappattidosatoti yuttivacanaṁ.

Yadi evaṁ kathaṁ cetopariyañāṇaṁ paccuppannārammaṇaṁ hotīti āha **"santatipaccuppannaṁ panā"**ti-ādi. **Addhāpaccuppannaṁ pana javanavārena dīpetabbaṁ**, na sakalena paccuppannaddhunāti adhippāyo.

Tatrāyaṁ dīpanāti-ādi javanavārassa addhāpaccuppannabhāvadīpanamukhena iddhicittassa pavatti-ākāradīpanaṁ. **Itarānī**ti āvajjanaparikammacittāni. Ettha ca "kecī"ti yadipi abhayagirivāsino adhippetā, te pana cittassa ṭhitikkhaṇaṁ na icchantīti "ṭhitikkhaṇe vā paṭivijjhatī"ti na vattabbaṁ siyā. Tathā ye "iddhimassa ca[5] parassa ca ekakkhaṇe cittaṁ uppajjatī"ti vadanti, tesaṁ "ṭhitikkhaṇe vā bhaṅgakkhaṇe vā paṭivijjhatī"ti vacanaṁ na sameti. Na hi tasmiṁ khaṇadvaye uppajjamānaṁ paracittena saha ekakkhaṇe uppajjati nāmāti. Ṭhitibhaṅgakkhaṇesu ca uppajjamānaṁ ekadesaṁ paccuppannārammaṇaṁ, ekadesaṁ atītārammaṇaṁ āpajjati. Yañca vuttaṁ "parassa cittaṁ jānissāmīti rāsivasena

---

1. Dvādasāyatanāni (Syā, Ka) 2. Ma 3. 238 piṭṭhe. 3. Āgatāni (Syā), ākatā (Ka)
4. Ma 3. 226, 239 piṭṭhādīsu. 5. Iddhimato ca (Ka)

mahājanassa citte āvajjite”ti, ettha ca mahājano atthato pare anekapuggalāti “paresaṁ cittaṁ jānissāmī”ti āvajjanappavatti vattabbā siyā. Athāpi parassāti mahājanassāti attho sambhaveyya, tathāpi tassa ekapuggalasseva vā cittarāsiṁ āvajjitvā ekassa paṭivijjhanaṁ ayuttaṁ. Na hi rāsi-āvajjanaṁ ekadesāvajjanaṁ hotīti, tasmā tehi “mahājanassa citte āvajjite”ti-ādi na vattabbaṁ.

Yaṁ pana te vadanti “yasmā iddhimassa ca parassa ca ekakkhaṇe cittaṁ uppajjatī”ti. Tatthāyaṁ adhippāyo yutto siyā, cetopariyañāṇalābhī parassa cittaṁ ñātukāmo pādakajjhānaṁ samāpajjitvā vuṭṭhāya atītādivibhāgaṁ akatvā cittasāmaññena “imassa **cittaṁ** jānāmi, imassa cittaṁ jānāmī”ti parikammaṁ katvā puna pādakajjhānaṁ samāpajjitvā vuṭṭhāya sāmaññeneva cittaṁ āvajjitvā tiṇṇaṁ, catunnaṁ vā parikammānaṁ anantarā cetopariyañāṇena paracittaṁ paṭivijjhati vibhāveti rūpaṁ viya dibbacakkhunā. Tato paraṁ pana kāmāvacaracittehi sarāgādivavatthānaṁ hoti nīlādivavatthānaṁ viya. Tattha dibbacakkhunā diṭṭhahadayavatthurūpassa sattassa abhimukhībhūtassa cittasāmaññena cittaṁ āvajjayamānaṁ āvajjanaṁ abhimukhībhūtaṁ vijjamānaṁ cittaṁ ārammaṇaṁ katvā cittaṁ āvajjeti. Parikammāni ca taṁ taṁ vijjamānaṁ cittaṁ cittasāmaññeneva ārammaṇaṁ katvā cittajānanaparikammāni hutvā pavattanti. Cetopariyañāṇaṁ pana vijjamānaṁ cittaṁ paṭivijjhantaṁ vibhāventaṁ tena saha ekakkhaṇe eva uppajjati.

Tattha yasmā santānassa santānaggahaṇato ekattavasena āvajjanādīni “cittan”tveva pavattāni. Tañca cittameva, yaṁ cetopariyañāṇena vibhāvitaṁ. Tasmā samānākārappavattito na aniṭṭhe maggaphalavīthito aññasmiṁ ṭhāne nānārammaṇatā āvajjanajavanānaṁ hoti. Paccuppannārammaṇañca parikammaṁ paccuppannārammaṇassa cetopariyañāṇassa āsevanapaccayena paccayoti siddhaṁ hoti. Atītattiko ca evaṁ upapanno hoti. Aññathā santatipaccuppanne, addhāpaccuppanne ca “paccuppannan”ti idha vuccamāne atītānāgatānañca paccuppannatā āpajjeyya. Tathā ca sati “paccuppanno dhammo paccuppannassa dhammassa anantarapaccayena paccayo”ti vattabbaṁ siyā, na ca taṁ vuttaṁ. “Atīto dhammo paccuppannassa dhammassa anantarapaccayena paccayo. Purimā purimā atītā khandhā pacchimānaṁ pacchimānaṁ paccuppannānaṁ khandhānaṁ

anantara -pa- anulomaṁ gotrabhussā"ti-ādi[1] vacanato pana addhāsantatipaccuppannesveva ca anantarātītā cattāro khandhā atītāti viññāyanti. Na ca **abhidhammamātikāyaṁ**[2] āgatassa paccuppannapadassa addhāsantatipaccuppannapadatthatā katthaci pāḷiyaṁ vuttā. Tasmā tehi iddhimassa ca parassa ca ekakkhaṇe cittuppattiyā cetopariyañāṇassa paccuppannārammaṇatā vuttā. Yadā pana "yaṁ imassa cittaṁ pavattaṁ, taṁ jānāmi. Yaṁ bhavissati, taṁ jānāmī"ti vā ābhogaṁ katvā pādakajjhānasamāpajjanādīni karoti, tadā āvajjanaparikammāni, cetopariyañāṇañca atītānāgatārammaṇāneva honti āvajjaneneva vibhāgassa katattā.

Ye pana "iddhimā parassa cittaṁ jānitukāmo āvajjeti, āvajjanaṁ khaṇapaccuppannaṁ ārammaṇaṁ katvā teneva saha nirujjhati. Tato cattāri, pañca vā javanāni, yesaṁ pacchimaṁ iddhicittaṁ, sesāni kāmāvacarāni, tesaṁ sabbesampi tadeva niruddhaṁ cittaṁ ārammaṇaṁ hoti, na ca tāni nānārammaṇāni honti addhānavasena paccuppannārammaṇattā"ti idaṁ vacanaṁ nissāya "āvajjanajavanānaṁ paccuppannātītārammaṇabhāvepi nānārammaṇatābhāvo viya, ekadviticatupañcacittakkhaṇānāgatesupi cittesu āvajjitesu āvajjanajavanānaṁ yathāsambhavaṁ anāgatapaccuppannātītārammaṇabhāvepi nānārammaṇatā na siyā. Tena catupañcacittakkhaṇānāgate āvajjite anāgatārammaṇaparikammānantaraṁ khaṇapaccuppannārammaṇaṁ cetopariyañāṇaṁ siddhan"ti vadanti. Tesaṁ vādo "anāgatārammaṇo dhammo paccuppannārammaṇassa dhammassa āsevanapaccayena paccayo, paccuppannārammaṇo dhammo atītārammaṇassa dhammassa āsevanapaccayena paccayo"ti imesaṁ pañhānaṁ anuddhaṭattā, gaṇanāya ca "āsevane tīṇī"ti[3] vuttattā na sijjhati. Na hi kusalakiriyāmahaggataṁ anāsevanaṁ atthīti. Etassa ca vādassa nissayabhāvo āvajjanajavanānaṁ khaṇapaccuppannaniruddhārammaṇatāvacanassa na sijjhati, "yaṁ pavattaṁ, pavattissati cā"ti visesaṁ akatvā gahaṇe āvajjanassa anāgataggahaṇābhāvaṁ, tadabhāvā javanānampi vattamānaggahaṇābhāvañca sandhāyeva tassa vuttattā. Tadā hi bhavaṅgacalanānantaraṁ abhimukhībhūtameva cittaṁ ārabbha āvajjanā pavattatīti jānanacittassapi vattamānārammaṇabhāve āvajjanajānanacittānaṁ sahaṭṭhānadosāpattiyā,

1. Abhi 9. 413 piṭṭhe Paṭṭhāne. 2. Abhi 1. 3 piṭṭhe. 3. Abhi 9. 432 piṭṭhe Paṭṭhāne.

rāsi-ekadesāvajjanapaṭivedhe sampattasampattāvajjanajānane ca aniṭṭhe ṭhāne āvajjanajavanānaṁ nānārammaṇabhāvadosāpattiyā ca yaṁ vuttaṁ "khaṇapaccuppannaṁ cittaṁ cetopariyañāṇassa ārammaṇaṁ hotī"ti, taṁ ayuttanti paṭikkhipitvā yathāvuttadosāpattiṁ, kālavasena ca addhāsantatipaccuppannārammaṇattā nānārammaṇatābhāvaṁdisvā āvajjanajavanānaṁ vattamānataṁniruddhārammaṇabhāvo vuttoti. Tampi vacanaṁ purimavādino nānujāneyyuṁ. Tasmiṁ hi sati "āvajjanā kusalānan"ti-ādīsu[1] viya aññapadasaṅgahitassa anantarapaccayavidhānato "paccuppannārammaṇa-āvajjanā atītārammaṇānaṁ khandhānaṁ anantarapaccayena paccayo"ti ca vattabbaṁ siyā, na ca vuttanti.

Kasmā panevaṁ cetopariyañāṇassa paccuppannārammaṇatā vicāritā, nanu "atīto dhammo paccuppannassa dhammassa, anāgato dhammo paccuppannassa dhammassa ārammaṇapaccayena paccayo"ti[2] etesaṁ vibhaṅgesu "atītā khandhā iddhividhañāṇassa cetopariyañāṇassa pubbenivāsānussatiñāṇassa yathākammūpagañāṇassa āvajjanāya ārammaṇapaccayena paccayo, anāgatā khandhā iddhividhañāṇassa cetopariyañāṇassa anāgataṁsañāṇassa āvajjanāya ārammaṇapaccayena paccayo"ti[2], uppannattike ca "anuppannā khandhā uppādino khandhā iddhividhañāṇassa cetopariyañāṇassa anāgataṁsañāṇassa āvajjanāya ārammaṇapaccayena paccayo"ti[3] cetopariyañāṇaggahaṇaṁ katvā "paccuppanno dhammo paccuppannassa dhammassā"ti[4] etassa vibhaṅge "paccuppannā khandhā iddhividhañāṇassa āvajjanāya ārammaṇapaccayena paccayo"ti, uppannattike ca "uppannā khandhā iddhividhañāṇassa āvajjanāya ārammaṇapaccayena paccayo"ti[6] ettakasseva vuttattā paccuppanne citte cetopariyañāṇaṁ nappavattatīti viññāyati. Yadi hi pavatteyya, purimesu viya itaresu ca cetopariyañāṇaggahaṇaṁ kattabbaṁ siyāti? Saccaṁ kattabbaṁ, nayadassanavasena pana taṁ saṅkhittanti aññāya pāḷiyā viññāyati.

"Atītārammaṇo dhammo paccuppannārammaṇassa dhammassa ārammaṇapaccayena paccayo, anāgatārammaṇo dhammo paccuppannārammaṇassa,

1. Abhi 8. 138 piṭṭhe Paṭṭhāne.
2. Abhi 9. 412 piṭṭhe Paṭṭhāne.
3. Abhi 9. 405 piṭṭhe Paṭṭhāne.
4. Abhi 9. 412 piṭṭhe Paṭṭhāne.
5. Abhi 9. 413 piṭṭhe Paṭṭhāne.
6. Abhi 9. 405 piṭṭhe Paṭṭhāne.

paccuppannārammaṇo dhammo paccuppannārammaṇassā"ti[1] etesaṁ hi vibhaṅgesu "cetopariyañāṇena atītārammaṇapaccuppannacittasamaṅgissa cittaṁ jānāti, atītārammaṇā paccuppannā khandhā cetopariyañāṇassa āvajjanāya ārammaṇapaccayene paccayo, cetopariyañāṇena anāgatārammaṇapaccuppannacittasamaṅgissa cittaṁ jānāti, anāgatārammaṇā paccuppannā khandhā cetopariyañāṇassa āvajjanāya ārammaṇapaccayena paccayo, cetopariyañāṇena paccuppannārammaṇacittasamaṅgissa cittaṁ jānāti, paccuppannārammaṇā paccuppannā khandhā cetopariyañāṇassa āvajjanāya ārammaṇapaccayena paccayo"ti[2] cetopariyañāṇassa paccuppannārammaṇe pavatti vuttāti. Tenevāyaṁ vicāraṇā katāti veditabbā.

417. **Tesan**ti tesu dvīsu ñāṇesūti niddhāraṇe sāmivacanaṁ. **Cittameva ārammaṇaṁ** cetopariyañāṇattāti adhippāyo. Tenāha **"aññaṁ khandhaṁ vā khandhappaṭibaddhaṁ vā na jānātī"**ti. Tattha **khandhappaṭibaddhaṁ** nāmagottādi. Yadi evaṁ kathaṁ maggārammaṇanti āha **"maggasampayuttacittārammaṇattā pana pariyāyato maggārammaṇanti vuttan"**ti. **Cetanāmattameva ārammaṇaṁ**, tathā hi taṁ "yathākammūpagañāṇan"ti vuccatīti adhippāyo. **Khandhappaṭibaddhesū**ti ettha nibbānampi khandhappaṭibaddhameva. Khandhe hi visayīkatattāti vadanti. Tathā hi vuttaṁ **aṭṭhasāliniyaṁ** "atīte buddhā maggaṁ bhāvayiṁsu, phalaṁ sacchākaṁsu, anupādisesāya nibbānadhātuyā parinibbāyiṁsūti chinnavaṭumakānussaraṇavasena maggaphalanibbānapaccavekkhaṇatopi appamāṇārammaṇan"ti[3]. Tattha maggaphalapaccavekkhaṇāni tāva pubbenivāsānussatiñāṇena maggaphalesu ñāṇesu pavattanti. Nibbānapaccavekkhaṇañca nibbānārammaṇesu appamāṇadhammesu ñāṇesūti maggādipaccavekkhaṇāni pubbenivāsānussatiñāṇassa appamāṇārammaṇataṁ sādhentīti veditabbāni. "Appamāṇā khandhā pubbenivāsānussatiñāṇassa ārammaṇapaccayena paccayo"[4] icceva hi vuttaṁ, na vuttaṁ "nibbānan"ti. Tasmā pubbenivāsañāṇena eva maggaphalapaccavekkhaṇakicce vuccamānepi nibbānapaccavekkhaṇatā na sakkā vattuṁ. Aṭṭhakathāyaṁ pana nibbānārammaṇatā nidassito.

1. Abhi 9. 424 piṭṭhe Paṭṭhāne.
2. Abhi 9. 424 piṭṭhe Paṭṭhāne.
3. Abhi-Ṭṭha 1. 440 piṭṭhe.
4. Abhi 9. 324 piṭṭhe Paṭṭhāne.

Kusalā khandhāti iddhividhapubbenivāsānāgataṁsañāṇāpekkho bahuvacananiddeso, na cetopariyayathākammūpagañāṇāpekkhāti tesaṁ catukkhandhārammaṇabhāvassa asādhakoti ce? Na, aññattha "avitakkavicāramattā khandhā ca vicāro ca cetopariyañāṇassa pubbenivāsānussatiñāṇassa anāgataṁsañāṇassa ārammaṇapaccayena paccayo"ti[1], "savitakkasavicārā khandhā ca vitakko ca cetopariyañāṇassa pubbenivāsānussatiñāṇassa anāgataṁsañāṇassa ārammaṇapaccayena paccayo"ti[2] ca vuttattā cetopariyañāṇāpekkhāpi bahuvacananiddesoti imassa atthassa siddhito. Evampi yathākammūpagañāṇassa "avitakkavicāramattā khandhā ca vicāro cā"ti-ādīsu avuttattā catukkhandhārammaṇatā na sijjhatīti? Na, tattha avacanassa aññakāraṇattā. Yathākammūpagañāṇena hi kammasaṁsaṭṭhā cattāro khandhā kammamukhena gayhati. Tañhi yathā cetopariyañāṇaṁ purimaparikammavasena avitakkādivibhāgaṁ, sarāgādivibhāgañca cittaṁ vibhāveti, na evaṁ vibhāgaṁ vibhāveti. Kammavaseneva pana samudāyaṁ vibhāveti, tasmā "avitakkavicāramattā khandhā ca vicāro cā"ti-ādike vibhāgakaraṇe[3] taṁ na vuttaṁ, na catukkhandhānārammaṇatoti. Idaṁ panassa akāraṇanti keci. Tatthāpi "pubbenivāsānussatiñāṇassa yathākammūpagañāṇassa anāgataṁsañāṇassā"ti paṭhanti eva. Na hi taṁ kusalākusalavibhāgaṁ viya savitakkādivibhāgaṁ kammaṁ vibhāvetuṁ asamatthaṁ. Duccaritasucaritavibhāvanampi hi lobhādi-alobhādisampayogavibhāgavisesavibhāvanaṁ hotīti.

"Pubbenivāsānussatiñāṇaṁ, nāmagottānussaraṇakāle na vattabbārammaṇan"ti ettakameva aṭṭhakathāyaṁ vuttaṁ. Nāmagottaṁ pana khandhūpanibandho sammutisiddho byañjanattho, na byañjananti. **Ayamettha amhākaṁ khant**īti ācariyassāyaṁ attano mati. Yaṁ pana vuttaṁ "na byañjanan"ti, tassa samatthanaṁ **"byañjanañhī"**ti-ādi.

419. **Kāmāvacare nibbattissatī**ti nibbattikkhandhajānanamāha.

420. **Etthā**ti etasmiṁ ajjhāttārammaṇattikavasena abhiññāñāṇānaṁ, ārammaṇavicāre. "Ajjhattārammaṇañceva bahiddhārammaṇañcā"ti ekajjhaṁ

1. Abhi 9. 44 piṭṭhe Paṭṭhāne. 2. Abhi 9. 45 piṭṭhe Paṭṭhāne.
3. Ādikena vibhāgakaraṇena (Syā)

gahetvā yaṁ vuttaṁ porāṇaṭṭhakathāyaṁ, taṁ "kālena -pa- hotiyevā"ti iminā adhippāyena vuttanti attho. Na hi ajjhattabahiddhānāma visuṁ ekaṁ atthi, nāpi taṁ ekajjhaṁ ārammaṇaṁ kariyatīti. Yadi evaṁ tiko eva na pūrati padadvayāsaṅgahitassa tatiyassa atthantarassa abhāvato. Na, pakārabhedavisayattā tikaniddesassa. Tathā hi aṭṭhakathāyaṁ "te eva tippakārepi dhamme"ti vuttaṁ. Te eva ajjhattādivasena tividhepi dhammeti attho. Ettha hi "te eva dhamme"ti avatvā "tippakāre"ti vacanaṁ pakārabhedanibaddhanā ayaṁ tikadesanāti dassanatthaṁ. Yathā hi kusalattikādīnaṁ desanā yathārahaṁ dhammānaṁ jātisampayogappahānasikkhābhūmi-ārammaṇappabhedaniyamakālādibhedanibandhanā, na evamayaṁ jāti-ādibhedanibandhanā, nāpi sanidassanattikahetudukādidesanā viya sabhāvādibhedanibandhanā, atha kho pakārabhedanibandhanā. Pañceva hi khandhā sasantatipariyāpannataṁ upādāya "ajjhattā"ti vuttā, parasantatipariyāpannataṁ upādāya "bahiddhā"ti, tadubhayaṁ upādāya "ajjhattabahiddhā"ti. Tenāha "anindriyabaddharūpañca nibbānañca ṭhapetvā sabbe dhammā siyā ajjhattā, siyā bahiddhā, siyā ajjhattabahiddhā"ti[1]. Nanu cettha atthantarābhāvato, pakārantarassa ca anāmaṭṭhattā tatiyo rāsi natthīti? Nayidamevaṁ. Yadipi hi paṭhamapadena asaṅgahitasaṅgaṇhanavasena dutiyapadassa pavattattā sabbepi sabhāvadhammā padadvayeneva pariggahitā, tehi pana visuṁ visuṁ gahitadhamme ekajjhaṁ gahaṇavasena tatiyapadaṁ vuttanti attheva tatiyo rāsi. Na hi samudāyo avayavo hoti, bhinnavatthuke pana dhamme adhiṭṭhānabhedaṁ amuñcitvā ekajjhaṁ gahaṇaṁ na sambhavatīti kālena ajjhattaṁ, kālena bahiddhā jānanakāleti vuttanti daṭṭhabbaṁ.

Abhiññāniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

Iti terasamaparicchedavaṇṇanā.

---

1. Abhi 1. 273 piṭṭhe.

14. Khandhaniddesavaṇṇanā

Paññākathāvaṇṇanā

421. **Sabbākārenā**ti upacārākāro, appanākāro, vasībhāvākāro, vitakkādisamatikkamākāro, rūpādīhi virajjanākāro, cuddasadhā cittassa paridamanākāro, pañcavidha-ānisaṁsādhigamākāroti evamādinā sabbena bhāvanākārena.

Tadanantarāti "cittaṁ paññan"ti evaṁ desanākkamena, paṭipattikkamena ca tassa samādhissa anantarā. Paññā bhāvetabbā samādhibhāvanāya samannāgatena bhikkhunāti sambandho. "Paññañca bhāvayan"ti evaṁ **atisaṅkhepadesitattā**, gāthāvaṇṇanāyaṁ vā "samādhisilāyaṁ sunisitaṁ vipassanāpaññāsatthan"ti evaṁ ativiya saṅkhepena bhāsitattā ayaṁ sā paññāti sabhāvato **viññātumpi tāva na sukarā**. Bhāvanāvidhānassa pana adassitattā pageva bhāvetuṁ na sukarāti sambandho. Pucchanaṭṭhena pañhā, kammaṁ kiriyā karaṇaṁ, pañhāva kammaṁ **pañhākammaṁ**, pucchanapayogoti attho.

Kā paññāti sarūpapucchā. **Kenaṭṭhena paññā**ti kena atthena paññāti vuccati, "paññā"ti padaṁ kaṁ abhidheyyatthaṁ nissāya pavattanti attho. Sā panāyaṁ paññā sabhāvato, kiccato, upaṭṭhānākārato, āsannakāraṇato ca kathaṁ jānitabbāti āha **"kānassā lakkhaṇarasapaccupaṭṭhānapadaṭṭhānānī"**ti. **Katividhā**ti pabhedapucchā. Kasmā panettha saṁkilesavodānapucchā na gahitāti? Vuccate—lokuttarāya tāva paññāya nattheva saṁkileso. Asati ca tasmiṁ kuto vodānapucchāti tadubhayaṁ na gahitaṁ. Lokiyāya pana tāni bhāvanāvidhāne eva antogadhānīti katvā visuṁ na gahitāni maggāmaggañāṇadassanavisuddhi-antogadhattā, samādhibhāvanāyaṁ vā vuttanayānusārena veditabbānīti na gahitāni. Paṭipatti nāma diṭṭhānisaṁse eva hotīti āha **"paññābhāvanāya ko ānisaṁso"**ti.

422. **Tatrā**ti tasmiṁ, tassa vā pañhākammassa. **Vissajjanan**ti vivaraṇaṁ. Pucchito hi attho avibhāvitattā nigūḷho[1] muṭṭhiyaṁ kato viya tiṭṭhati,

---

1. Niruḷho (Syā)

tassa vivaraṇaṁ vissajjanaṁ vibhūtabhāvakaraṇato. **Kā paññāti** kāmañcāyaṁ sarūpapucchā, vibhāgavantānaṁ pana sabhāvavibhāvanaṁ vibhāgadassanamukheneva hotīti vibhāgo tāva anavasesato dassetabbo. Taṁdassanena ca ayamādīnavoti dassetuṁ **"paññā bahuvidhā"**ti-ādi vuttaṁ. Tattha **bahuvidhāti** kusalādivasena anekavidhā. **Nānappakārāti** atthajāpikādibhedena[1], sutamayañāṇādibhedena ca nānāvidhā. **Taṁ sabbanti** taṁ anavasesaṁ paññāvibhāgaṁ. **Na sādheyyāti** vipassanābhāvanāya saddhiṁ maggabhāvanā idha adhippetattho. Tāya hi taṇhājaṭāvijaṭanaṁ, tañca na sādheyya. Anavasesato hi paññāpabhede vissajjiyamāne "ekavidhena ñāṇavatthū"ti-ādiko[2] sabbo ñāṇavatthuvibhaṅge, suttantesu ca tattha tattha āgato paññāpabhedo. Sakalopi vā abhidhammanayo āharitvā vissajjetabbo bhaveyya, tathā ca sati yvāyaṁ idha paññābhāvanāvidhi adhippeto, tassa vissajjanāya okāsova na bhaveyya. Kiñca yvāyaṁ ṭhānāṭhānakammantaravipākantarādivisaye paññāya pavattibhedo, sopi yathārahaṁ saddhiṁ phalāphalabhedena vibhajitvā vissajjetabbo siyā. So ca pana vissajjiyamāno aññadatthu vikkhepāya saṁvatteyya, yathā taṁ avisaye. Tenāha **"uttari ca vikkhepāya saṁvatteyyā"**ti. **Kusalacittasampayuttaṁ vipassanāñāṇanti** ettha **kusala**-ggahaṇena duvidhampi abyākataṁ nivatteti, tathā "atthi saṁkiliṭṭhapaññā"ti evaṁ pavattaṁ micchāvādaṁ paṭisedheti. **Vipassanāñāṇa**-ggahaṇena sesakusalapaññā.

423. **Sañjānanavijānanākāravisiṭṭhanti** sañjānanākāravijānanākārehi sātisayaṁ. Yato **nānappakārato jānanaṁ** jānanabhāvo visayaggahaṇākāro. So hi nesaṁ samāno, na sañjānanādi-ākāro. **Pītakantīti** ettha **iti**-saddo ādi-attho, tena "lohitakaṁ odātaṁ dīghaṁ rassan"ti-ādike saññāya gahetabbākāre saṅgaṇhāti. **Sañjānanamattamevāti** ettha **sañjānanaṁ** nāma "nīlaṁ pītan"ti-ādikaṁ ārammaṇe vijjamānaṁ vā avijjamānaṁ vā saññānimittaṁ katvā jānanaṁ. Tathāhesā puna sañjānanapaccayanimittakaraṇarasā. **Matta**-saddena visesanivatti-atthena vijānanapajānanākāre nivatteti, **eva**-saddena kadācipi imissā te visesā natthevāti avadhāreti. Tenāha **"aniccaṁ**

---

1. Atthajātikādibhedena (Sī) 2. Abhi 2. 323 piṭṭhe.

dukkhan"ti-ādi. Tattha viññāṇakiccampi kātuṁ asakkontī saññā kuto paññākiccaṁ kareyyāti **"lakkhaṇapaṭivedhaṁ pāpetuṁ na sakkoti"**cceva vuttaṁ, na vuttaṁ "maggapātubhāvan"ti. Ārammaṇe pavattamānaṁ viññāṇaṁ na tattha saññā viya nīlapītādikassa sañjānanavaseneva pavattati, atha kho tattha aññañca visesaṁ[1] jānantameva pavattatīti āha **"viññāṇan"**ti-ādi. Kathaṁ pana viññāṇaṁ lakkhaṇapaṭivedhaṁ pāpetīti? Paññāya dassitamaggena. Lakkhaṇārammaṇikavipassanāya hi anekavāraṁ lakkhaṇāni paṭivijjhitvā paṭivijjhitvā pavattamānāya paguṇabhāvato paricayavasena ñāṇavippayuttacittenapi vipassanā sambhavati, yathā taṁ paguṇassa ganthassa sajjhāyane ñāyāgatāpi vārā na viññāyanti. **Lakkhaṇapaṭivedhan**ti ca lakkhaṇānaṁ ārammaṇakaraṇamattaṁ sandhāya vuttaṁ, na paṭivijjhanaṁ. **Ussakkitvā**ti udayabbayañāṇapaṭipāṭiyā āyūhitvā. **Maggapātubhāvaṁ pāpetuṁ na sakkoti** asambodhasabhāvattā. **Vuttanayavasenā**ti viññāṇe vuttanayavasena ārammaṇañca jānāti, lakkhaṇapaṭivedhañca pāpeti. Attano pana anaññasādhāraṇena ānubhāvena **ussakkitvā maggapātubhāvañca pāpeti.**

Idāni yathāvuttamatthaṁ upamāya patiṭṭhāpetuṁ **"yathā hī"**ti-ādi vuttaṁ. Tattha **ajātabuddhī**ti asañjātabyavahārabuddhi. **Upabhogaparibhogan**ti upabhogaparibhogārahaṁ, upabhogaparibhogavatthūnaṁ paṭilābhayogyanti attho. **Cheko**ti mahāsāro. **Kūṭo**ti kahāpaṇapatirūpako tambakaṁsādimayo. **Addhasāro**ti upaḍḍhagghanako. **Iti**-saddo ādi-attho, tena pādasāra samasāraparopādasārādīnaṁ saṅgaho. **Te pakāre**ti indajālājātipupphādippakāre[2] ceva chekādippakāre ca.

Saññā hīti-ādi upamāsaṁsandanaṁ. **Saññā** vibhāgaṁ akatvā piṇḍavaseneva ārammaṇassa gahaṇato dārakassa kahāpaṇadassanasadisī vuttā. Tathā hi sā "yathā-upaṭṭhitavisayapadaṭṭhānā" vuccati. **Viññāṇaṁ** ārammaṇe ekaccavisesagahaṇasamatthatāya gāmikapurisassa kahāpaṇadassanasadisaṁ vuttaṁ. **Paññā** ārammaṇe anavasesavisesāvabodhato heraññikassa kahāpaṇadassanasadisī vuttāti daṭṭhabbaṁ.

---

1. Atha kho na tattha aññañca tādisaṁ visesaṁ (Sī, Syā)
2. Indajālāmātipupphādippakāre (Syā), indajālā-āsāvatīpupphādippakāre (Ka)

"Nānappakārato jānanan"ti iminā ñeyyadhammā paccekaṁ nānappakārāti tesaṁ yāthāvato avabodho paññāti dasseti. Tathā hi vuttaṁ "sabbe dhammā sabbākārena buddhassa bhagavato ñāṇamukhe āpāthamāgacchantī"ti[1].

Yatthāti yasmiṁ cittuppāde. **Na tattha ekaṁsena hotī**ti tasmiṁ cittuppāde paññā ekantena na hoti. Na hi duhetuka-ahetukacittuppādesu paññā uppajjati. **Avinibbhuttā**ti aviyuttā. **Tehī**ti saññāviññāṇehi. Yathā hi sukhaṁ pītiyā na niyamato aviyuttaṁ, evaṁ saññāviññāṇāni paññāya na niyamato aviyuttāti. Yathā pana pīti sukhena niyamato aviyuttā, evaṁ paññā saññāviññāṇehi niyamato aviyuttā. Tasmā evaṁ avinibbhuttesu imesu tīsu dhammesu tesaṁ vinibbhogo dukkaroti tiṇṇaṁ janānaṁ kahāpaṇadassanaṁ nidassitanti. Tesaṁ duviññeyyanānattataṁyeva vacanantarenapi dassetuṁ **"tenāhā"**ti-ādi vuttaṁ. Tattha rūpadhammesupi tāva nānānadīnaṁ udakassa, nānātelassa vā ekasmiṁ bhājane pakkhipitvā mathitassa "idaṁ asukāya nadiyā udakaṁ, idaṁ asukatelan"ti niddhāretvā sarūpato dassanaṁ dukkaraṁ, kimaṅgaṁ pana arūpadhammesūti dassento **"yaṁ arūpīnaṁ cittacetasikānan"**ti-ādimāha.

424. Dhammānaṁ sako bhāvo, samāno ca bhāvo **dhammasabhāvo**. Tattha paṭhamena kakkhaḷaphusanādisalakkhaṇaṁ gahitaṁ, dutiyena aniccadukkhatādisāmaññalakkhaṇaṁ. Tadubhayassa ca yāthāvato paṭivijjhanalakkhaṇā paññāti āha **"dhammasabhāvapaṭivedhalakkhaṇā paññā"**ti. Ghaṭapaṭādipaṭicchādakassa bāhirandhakārassa dīpālokādi viya yathāvuttadhammasabhāvapaṭicchādakassa **mohandhakārassa viddhaṁsanarasā**. Uppajjamāno eva hi paññāloko hadayandhakāraṁ vidhamento evaṁ uppajjati, tato eva dhammasabhāvesu asammuyhanākārena paccupatiṭṭhatīti **asammohapaccupaṭṭhānā**. Kāraṇabhūtā vā sayaṁ phalabhūtaṁ asammohaṁ paccupaṭṭhāpetīti evampi **asammohapaccupaṭṭhānā**. Vipassanāpaññāya idha adhippetattā **"samādhi tassā padaṭṭhānan"**ti vuttaṁ. Tathā hi "samāhito yathābhūtaṁ pajānātī"ti[2] suttapadaṁ nibandhanabhāvena āgataṁ.

1. Khu 7. 277; Khu 8. 175; Khu 9. 376 piṭṭhesu.
2. Saṁ 2. 12, 302; Saṁ 3. 363; Khu 10. 50; Khu 11. 38 piṭṭhesu.

Paññāpabhedakathāvaṇṇanā

425. Dhammasabhāvapaṭivedho nāma paññāya āveṇiko sabhāvo, na tenassā koci vibhāgo labbhatīti āha **"dhammasabhāvapaṭivedhalakkhaṇena tāva ekavidhā"**ti. Lujjanapalujjanaṭṭhena **loko** vuccati vaṭṭaṁ, tappariyāpannatāya loke niyuttā, tattha vā viditāti **lokiyā**. Tattha apariyāpannatāya lokato uttarā uttiṇṇāti **lokuttarā**. Lokuttarāpi hi maggasampayuttā bhāvetabbā. Vipassanāpariyāyopi tassā labbhatevāti lokuttaraggahaṇaṁ na virujjhati. Attānaṁ ārammaṇaṁ katvā pavattehi saha āsavehīti **sāsavā**, ārammaṇakaraṇavasenapi natthi etissā āsavāti **anāsavā. Ādi**-saddena āsavavippayuttasāsavadukādīnaṁ saṅgaho daṭṭhabbo. **Nāmarūpavavatthānavasenā**ti nāmavavatthānavasena, rūpavavatthānavasena ca. Paṭhamaṁ nibbānadassanato dassanañca, nissayabhāvato sampayuttā dhammā bhavanti ettha, sayampi vā bhavati uppajjati na nibbānaṁ viya apātubhāvanti bhūmi cāti **dassanabhūmi**, paṭhamamaggo. Sesamaggattayaṁ pana yasmā paṭhamamaggena diṭṭhasmiṁyeva dhamme bhāvanāvasena uppajjati, na adiṭṭhapubbaṁ kiñci passati, tasmā bhāvanā ca yathāvuttenatthena bhūmi cāti **bhāvanābhūmi**. Tattha paññā dassanabhūmibhāvanābhūmivasena duvidhāti vuttā. Sutādinirapekkhāya cintāya nibbattā **cintāmayā**. Evaṁ **sutamayā, bhāvanāmayā** ca. Maya-saddo paccekaṁ sambandhitabbo. Āye vaḍḍhiyaṁ kosallaṁ **āyakosallaṁ**, apāye avaḍḍhiyaṁ kosallaṁ **apāyakosallaṁ**, upāye tassa tassa atthassa nibbattikāraṇe kosallaṁ **upāyakosallan**ti visuṁ visuṁ kosallapadaṁ sambandhitabbaṁ. Ajjhattaṁ abhiniveso paṭipajjanaṁ etissāti **ajjhattābhinivesā.** Evaṁ **bahiddhābhinivesā, ubhayābhinivesā** ca veditabbā.

426. **Lokiyamaggasampayuttā**ti lokiyakusalacittuppādesu maggasampayuttā, visesato diṭṭhivisuddhi-ādivisuddhicatukkasaṅgahitamaggasampayuttā. Samudāyesu pavattā samaññā tadekadesesupi vattatīti āha **"maggasampayuttā"**ti, paccekampi vā sammādiṭṭhi-ādīnaṁ maggasamaññāti katvā evaṁ vuttaṁ.

Dhammanānattābhāvepi padatthanānattamattena dukkaravacanaṁ hotīti vuttaṁ **"atthato panesā lokiyalokuttarāvā"**ti. Āsavavippayuttasāsavadukādīsupi vippayuttatādiggahaṇameva viseso, atthato lokiyalokuttarāva paññāti āha **"eseva nayo"**ti. **Ādi**-saddena oghanīya-oghavippayutta-oghanīyādidukānaṁ saṅgaho daṭṭhabbo. Paṭhamajjhānikāni cattāri maggacittāni, tathā dutiyādijjhānikāni cāti evaṁ soḷasasu maggacittesu. Vipassanāpaññāya idha adhippetattā mahaggatapaññā na gahitā.

427. **Attano cintāvasenā**ti tassa tassa anavajjassa atthassa sādhane paropadesena vinā attano upāyacintāvaseneva. **Sutavasenā**ti yathāsutassa paropadesassa vasena. **Yathā tathā vā**ti parato upadesaṁ sutvā vā asutvā vā sayameva bhāvanaṁ anuyuñjantassa. **"Appanāppattā"**ti idaṁ sikhāppattabhāvanāmayaṁ dassetuṁ vuttaṁ, na pana "appanāppattāva bhāvanāmayā"ti.

Yogavihitesūti paññāvihitesu paññāpariṇāmitesu upāyasampāditesu. **Kammāyatanesū**ti ettha kammameva kammāyatanaṁ, kammañca taṁ āyatanañca ājīvānanti vā kammāyatanaṁ. Esa nayo **sippāyatanesupi**. Tattha duvidhaṁ kammaṁ hīnañca vaḍḍhakīkammādi, ukkaṭṭhañca kasivāṇijādi. Sippampi duvidhaṁ hīnañca naḷakārasippādi, ukkaṭṭhañca muddāgaṇanādi. Vijjāva **vijjāṭṭhānaṁ**. Taṁ dhammikameva, nāgamaṇḍalaparittaphudhamanakamantasadisaṁ[1] veditabbaṁ. Tāni panetāni ekacce paṇḍitā bodhisattasadisā manussānaṁ phāsuvihāraṁ ākaṅkhantā neva aññehi kariyamānāni passanti, na vā katāni uggaṇhanti na kathentānaṁ suṇanti, atha kho attano dhammatāya cintāya karonti paññavantehi attano dhammatāya cintāya katānipi aññehi uggaṇhitvā karontehi katasadisāneva honti.

Kammassakatanti "idaṁ kammaṁ sattānaṁ sakaṁ, idaṁ no sakan"ti evaṁ jānanañāṇaṁ. **Saccānulomikan**ti vipassanāñāṇaṁ. Taṁ hi saccapaṭivedhassa anulomanato "saccānulomikan"ti vuccati. Idānissa pavattanākāraṁ dassetuṁ **"rūpaṁ aniccanti vā"**ti-ādi vuttaṁ. Tattha vā-saddena aniyamatthena

---

1. Thūpanakamantasadisaṁ (Sī, Ka) Abhi-Ṭṭha 2. 393 piṭṭhe passitabbaṁ.

dukkhānattalakkhaṇānipi gahitānevāti daṭṭhabbaṁ nānantariyakabhāvato. Yaṁ hi aniccaṁ, taṁ dukkhaṁ. Yaṁ dukkhaṁ, tadanattāti. **Yaṁ evarūpin**ti yaṁ evaṁ heṭṭhā niddiṭṭhasabhāvaṁ. **Anulomikaṁ khantin**ti-ādīni paññāvevacanāni. Sā hi heṭṭhā vuttānaṁ kammāyatanādīnaṁ appaccanīkadassanena anulomanato, tathā sattānaṁ hitacariyāya maggasaccassa, paramatthasaccassa, nibbānassa ca avilomanato anulometīti **anulomikā**. Sabbānipi etāni kāraṇāni khamati daṭṭhuṁ sakkotīti **khanti**. Passatīti **diṭṭhi.** Rocetīti **ruci**. Munātīti **muti**[1]. Pekkhatīti **pekkhā**. Te ca kammāyatanādayo dhammā etāya nijjhāyamānā nijjhānaṁ khamantīti **dhammanijjhānakhanti**. **Parato asutvā paṭilabhatī**ti aññassa upadesavacanaṁ asutvā sayameva cintento paṭilabhati. **Ayaṁ vuccatī**ti ayaṁ cintāmayā paññā nāma vuccati. Sā panesā abhiññātānaṁ bodhisattānameva uppajjati. Tatthāpi saccānulomikañāṇaṁ dvinnaṁyeva bodhisattānaṁ antimabhavikānaṁ, sesapaññā sabbesampi pūritapāramīnaṁ mahāpaññānaṁ[2] uppajjati. **Parato sutvā paṭilabhatī**ti kammāyatanādīni parena kariyamānāni vā katāni vā dvisvāpi parassa kathayamānassa vacanaṁ sutvāpi ācariyasantike uggahetvāpi paṭiladdhā sabbā parato sutvāva paṭiladdhā nāmāti veditabbā. **Samāpannassā**ti samāpattisamaṅgissa, nidassanamattañcetaṁ. Vipassanāmaggapaññā idha "bhāvanāmayā paññā"ti adhippetā.

Sāti "parittārammaṇā mahaggatārammaṇā"ti[3] vuttapaññā. **Lokiyavipassanā**ti lokiyavipassanāpaññā. **Sā lokuttaravipassanā**ti yā nibbānaṁ ārabbha pavattā appamāṇārammaṇā paññā vuttā, sā lokuttaravipassanāti maggapaññaṁ sandhāyāha. Sā hi saṅkhārānaṁ aniccatādiṁ agaṇhantīpi vipassanākiccapāripūriyā, nibbānassa vā tathalakkhaṇaṁ visesato passatīti vipassanāti vuccati. Gotrabhuñāṇaṁ pana kiñcāpi appamāṇārammaṇaṁ, maggassa pana āvajjanaṭṭhāniyattā na vipassanāvohāraṁ labhati.

Ayanti etāya sampattiyoti **āyo**, vuddhi. **Tattha kosallan**ti tasmiṁ anatthahāni-atthuppattilakkhaṇe āye kosallaṁ kusalatā nipuṇatā.

---

1. Mudatīti mudi (Abhi-Ṭṭha 2. 394 piṭṭhe.) 2. Mahāpuññānaṁ (Ka-Syā)
3. Abhi 2. 325 piṭṭhe.

Taṁ pana ekantikaṁ āyakosallaṁ pāḷivaseneva dassetuṁ **"ime dhamme"**ti-ādi vuttaṁ. Tattha **idaṁ vuccatī**ti yā imesaṁ akusaladhammānaṁ anuppattipahānesu, kusaladhammānañca uppattiṭṭhitīsu paññā, idaṁ **āyakosallaṁ** nāmāti vuccati.

Vuddhilakkhaṇā āyato apetattā **apāyo**, avuddhi. **Tattha kosallan**ti tasmiṁ atthahāni-anatthuppattilakkhaṇe apāye kosallaṁ kusalatā **apāyakosallaṁ**. Tampi pāḷivaseneva dassetuṁ **"ime dhamme"**ti-ādi vuttaṁ. Tattha **idaṁ vuccatī**ti yā imesaṁ kusaladhammānaṁ anuppajjananirujjhanesu, akusaladhammānaṁ vā uppattiṭṭhitīsu paññā, idaṁ apāyakosallaṁ nāmāti vuccati. Āyakosallaṁ tāva paññā hotu, apāyakosallaṁ kathaṁ paññā nāma jātāti? Evaṁ maññati "apāyuppādanasamatthatā apāyakosallaṁ nāma siyā"ti, taṁ pana tassa matimattaṁ. Kasmā? Paññavā eva hi "mayhaṁ evaṁ manasi karoto anuppannā kusalā dhammā nuppajjanti, uppannā nirujjhanti. Anuppannā akusalā dhammā uppajjanti, uppannā pavaḍḍhantī"ti pajānāti, so evaṁ ñatvā anuppanne akusale na uppādeti, uppanne pajahati. Anuppanne kusale uppādeti, uppanne bhāvanāpāripūriṁ pāpeti. Evaṁ apāyakosallampi paññā evāti.

Sabbatthāti sabbesu. **Tesaṁ tesaṁ dhammānan**ti sattānaṁ taṁtaṁhitasukhadhammānaṁ. **Taṅkhaṇappavattan**ti accāyike kicce vā bhaye vā uppanne tassa tikicchanatthaṁ tasmiṁyeva khaṇe pavattaṁ. Ṭhānena uppatti etasā atthīti **ṭhānuppattikaṁ**, ṭhānaso eva uppajjanakaṁ. **Tatrupāyā**ti tatra tatra karaṇīye upāyabhūtā.

Gahetvāti "idaṁ rūpaṁ, ettakaṁ rūpan"ti-ādinā pariggaṇhanavasena gahetvā. **Ubhayaṁ gahetvā**ti "ajjhattaṁ bahiddhā"ti ubhayaṁ anupubbato pariggahetvā. Atha vā "yaṁ kiñci samudayadhammaṁ, sabbaṁ taṁ nirodhadhamman"ti ekappahāreneva sabbepi pañcakkhandhe avibhāgena pariggahetvā. Ayaṁ pana tikkhavipassakassa mahāpuññassa bhikkhuno vipassanābhiniveso.

428. **Dukkhasaccaṁ ārabbhā**ti dukkhasaccaṁ ārammaṇaṁ katvā, tappaṭicchādakasammohavidhaṁsanavasena **ca pavattaṁ ñāṇaṁ dukkhe ñāṇaṁ. Dukkhasamudayaṁ**

ārabbhāti etthāpi eseva nayo. Tathā sesapadadvayepi. Paccavekkhaṇañāṇaṁ hi catusaccaṁ[1] ārabbha pavattañāṇaṁ nāma, tatiyaṁ pana maggañāṇaṁ, itarasaccāni vipassanāñāṇanti pākaṭameva.

"Atthādīsu pabhedagatāni ñāṇānī"ti saṅkhepena vuttamatthaṁ pāḷivaseneva vivarituṁ **"vuttañhetan"**ti-ādi vuttaṁ. Tattha **atthe ñāṇaṁ atthapaṭisambhidā**ti yaṁ atthappabhedassa sallakkhaṇavibhāvanavavatthānakaraṇasamatthaṁ atthe pabhedagataṁ ñāṇaṁ, ayaṁ atthapaṭisambhidā nāma. Sesapadesupi eseva nayo. Dhammappabhedassa hi sallakkhaṇavibhāvanavavatthānakaraṇasamatthaṁ dhamme pabhedagataṁ ñāṇaṁ **dhammapaṭisambhidā**. Niruttippabhedassa sallakkhaṇavibhāvanavavatthānakaraṇasamatthaṁ niruttābhilāpe pabhedagataṁ ñāṇaṁ **niruttipaṭisambhidā**. Paṭibhānappabhedassa sallakkhaṇavibhāvanavavatthānakaraṇasamatthaṁ paṭibhāne pabhedagataṁ ñāṇaṁ **paṭibhānapaṭisambhidā**. Niruttipaṭibhānappabhedā tabbisayānaṁ atthādīnaṁ paccayuppannatādibhedehi bhinditvā veditabbā.

Nibbānampi sampāpakahetu-anusārena arīyati, adhigammatīti attho. **"Yaṁ kiñci paccayasambhūtan"**ti etena saccahetudhammapaccayākāravāresu āgatāni dukkhādīni gahitāni. Saccapaccayākāravāresu nibbānaṁ, pariyattivāre bhāsitattho, abhidhammabhājanīye vipāko, kiriyā cāti evaṁ pāḷiyaṁ vuttānaṁ eva vasena pañca atthā veditabbā. **Dahatī**ti vidahati, nibbattakahetu-ādīnaṁ sādhāraṇametaṁ nibbacanaṁ. Tadatthaṁ pana vibhāvetuṁ **"pavatteti vā sampāpuṇituṁ vā detī"**ti vuttaṁ. Tesu purimo attho maggavajjesa daṭṭhabbo. Bhāsitampi hi avabodhanavasena atthaṁ pavatteti, maggo pana nibbānaṁ pāpetīti tasmiṁ pacchimo attho. Nibbānaṁ hi pattabbo attho, bhāsitattho ñāpetabbo attho, itaro nibbattetabbo atthoti evaṁ tividho hoti.

"Yo koci phalanibbattako hetū"ti etena saccahetudhammapaccayākāravāresu āgatāni samudayādīni gahitāni, saccapaccayākāravāresu maggo, pariyattivāre bhāsitaṁ, abhidhammabhājanīye kusalākusalanti evaṁ pāḷiyaṁ vuttānaṁ eva vasena pañca dhammā veditabbā.

---

1. Catutthasaccaṁ (Sī)

Tattha maggo sampāpako, bhāsitaṁ ñāpako, itaraṁ nibbattakoti evaṁ tividho hetu veditabbo. Ettha ca kiriyānaṁ avipākatāya dhammabhāvo na vutto. Yadi evaṁ vipākā na hontīti atthabhāvopi na vattabbo? Na, paccayuppannabhāvato. Evaṁ sati kusalākusalānampi atthabhāvo āpajjatīti ce? Nāyaṁ doso appaṭisiddhattā. Vipākassa pana padhānahetutāya pākaṭabhāvato dhammabhāvo eva tesaṁ vutto. Kiriyānaṁ paccayabhāvato dhammabhāvo āpajjatīti ce? Nāyaṁ doso appaṭisiddhattā. Kammaphalasambandhassa pana hetubhāvassābhāvato dhammabhāvo na vutto. Apica "ayaṁ imassa paccayo, ayaṁ paccayuppanno"ti. Etaṁ[1] bhedamakatvā kevalaṁ kusalākusale, vipākakiriyādhamme ca paccavekkhantassa dhammatthapaṭisambhidā hontīti tesaṁ atthadhammatā na vuttāti daṭṭhabbaṁ.

Ayameva hi atthoti yvāyaṁ atthadhammānaṁ pañcadhā vibhajanavasena attho vutto, ayameva abhidhamme vibhajitvā dassitoti sambandho.

"Dhammaniruttābhilāpe"ti ettha dhamma-saddo sabhāvavācakoti katvā āha **"sabhāvaniruttī"**ti, aviparītaniruttīti attho. Tenāha **"abyabhicārī vohāro"**ti, tassa tassa atthassa bodhane paṭiniyatasambandho saddavohāroti attho. **Tadabhilāpe**ti tassa sabhāvaniruttisaññitassa abyabhicārivohārassa abhilāpane. Sā panāyaṁ sabhāvanirutti māgadhabhāsā[2]. Atthato nāmapaññattīti ācariyā. Apare pana yadi sabhāvanirutti paññattisabhāvā, evaṁ sati paññatti abhilapitabbā, na vacananti āpajjati. Na ca vacanato aññaṁ abhilapitabbaṁ uccāretabbaṁ atthi. Atha phassādivacanehi bodhetabbaṁ abhilapitabbaṁ, evañca sati atthadhammānampi bodhetabbattā tesampi niruttibhāvo āpajjati. Phassoti ca sabhāvanirutti, phassaṁ phassāti[3] na sabhāvaniruttīti dassitovāyamattho. Na ca avacanaṁ evaṁpakāraṁ atthi. Tasmā vacanabhūtāya eva tassā sabhāvaniruttiyā abhilāpe uccāraṇeti attho daṭṭhabbo.

Taṁ sabhāvaniruttisaddaṁ ārammaṇaṁ katvā paccavekkhantassa tasmiṁ sabhāvaniruttābhilāpe pabhedagataṁ ñāṇaṁ **niruttipaṭisambhidā**, "evamayaṁ

---

1. Evaṁ (Sī, Syā, Ka) 2. Māgadhibhāsā (Sī) 3. Phassāti (Sī, Syā)

niruttipaṭiyambhidā saddārammaṇā nāma jātā, na paññatti-ārammaṇā"ti[1] ca aṭṭhakathāyaṁ vuttattā niruttisaddārammaṇāya sotaviññāṇavīthiyā parato manodvāre niruttipaṭisambhidā pavattatīti vadanti. "Niruttipaṭisambhidā paccuppannārammaṇā"ti[2] ca vacanasaddaṁ gahetvā pacchā jānanaṁ sandhāya vuttanti. Evaṁ pana aññasmiṁ paccuppannārammaṇe aññaṁ paccuppannārammaṇaṁ vuttanti āpajjati. Yathā pana dibbasotañāṇaṁ manussādisaddabhedanicchayassa paccayabhūtaṁ taṁtaṁsaddavibhāvakaṁ, evaṁ sabhāvāsabhāvaniruttinicchayassa paccayabhūtaṁ paccuppannasabhāvaniruttisaddārammaṇaṁ taṁvibhāvakaṁ ñāṇaṁ niruttipaṭisambhidāti vuccamāne na koci pāḷivirodho. "Taṁ sabhāvaniruttisaddaṁ ārammaṇaṁ katvā paccavekkhantassā"ti ca "paccuppannasaddārammaṇaṁ paccavekkhaṇaṁ pavattentassā"ti na na sakkā vattuṁ. Tañhi ñāṇaṁ sabhāvaniruttiṁ vibhāventameva taṁtaṁsaddapaccavekkhaṇānantaraṁ taṁtaṁpabhedanicchayahetubhāvato niruttiṁ bhindantaṁ paṭivijjhantameva uppajjatīti pabhedagatampi hotīti.

Sabbattha ñāṇanti sabbasmiṁ visaye ñāṇaṁ, sabbampi ñāṇanti adhippāyo. Tenāha **"ñāṇārammaṇaṁ ñāṇan"**ti. **Sabbatthā**ti vā sabbesu atthādīsu, tīsu, catūsupi vā pavattattā, kusalakiriyābhūtāya paṭibhānapaṭisambhidāya dhammatthabhāvato tīsu eva vā pavattattā "sabbattha ñāṇan"ti vuttaṁ. Tenāha **"yathāvuttesu vā"**ti-ādi. Tattha **sagocarakiccādivasenā**ti sagocarassa, kiccādikassa ca vasena "idaṁ ñāṇaṁ idaṁ nāma ārammaṇaṁ katvā pavattaṁ iminā nāma kiccenā"ti jānanaṁ. **Ādi**-saddena lakkhaṇapaccupaṭṭhānapadaṭṭhānabhūmi-ādīnaṁ saṅgaho. Tenevāha "imāni ñāṇāni idamatthajotakānī"ti-ādi[3].

429. **Pabhedaṁ gacchantī**ti anekabhedabhinnesu ārammaṇesu tesaṁ yāthāvato taṁtaṁpabhedāvabodhanasamatthataṁ upagacchanti.

Mahāsāvakānañca asekkhabhūmiyaṁ pabhedaṁ gatāti sāmaññavidhinā dassitamatthaṁ apavādena nivattetuṁ **ānandatthera**-ggahaṇaṁ kataṁ.

Etā paṭisambhidā. Sekkhabhūmiyaṁ pabhedagamanaṁ appavisayaṁ, asekkhabhūmiyaṁ bahuvisanti āha **"adhigamo nāma arahattappattī"**ti, sātisayaṁ vā adhigamaṁ sandhāya evaṁ vuttaṁ. Sekkhena pattānampi hi imāsaṁ arahattappattiyā

---

1. Abhi-Ṭṭha 2. 371 piṭṭhe. 2. Abhi 2. 320 piṭṭhe. 3. Abhi 2. 308 piṭṭhādīsu.

visadabhāvādhigameti. Pubbayogo viya pana arahattappatti arahatopi paṭisambhidāvisadatāya paccayo na na hotīti pañcannampi yathāyogaṁ sekkhāsekkhapaṭisambhidāvisadatāya kāraṇatā yojetabbā. Atthadhammādīnaṁ anavasesasaṅgaṇhanato buddhavacanavisayā eva pariyatti-ādayo dassitā. Pāḷiyā sajjhāyo **pariyāpuṇanaṁ**, tadatthasavanaṁ **savanaṁ,** parito sabbaso ñātuṁ icchā **paripucchā**ti āha **"pāḷi-aṭṭhakathādīsu gaṇṭhipada-atthapadavinicchayakathā"**ti, padatthato, adhippāyato ca duviññeyyaṭṭhānaṁ vitthārato sanniṭṭhānakathāti attho. Yassa hi padassa attho duviññeyyo, taṁ **gaṇṭhipadaṁ**, yassa adhippāyo duviññeyyo, taṁ **atthapadaṁ**. **Ādi**-saddena khandhādipaṭisaṁyutte kathāmagge saṅgaṇhāti. Bhāvanānuyogasahitaṁ gataṁ, paccāgatañca etassa atthīti gatapaccāgatiko, tassa bhāvo, tena **gatapaccāgatikabhāvena**. Vasanaṭṭhānato yāva gocaragāmo, tato ca yāva vasanaṭṭhānaṁ kammaṭṭhānanuyuttoti attho. **Yāva anulomagotrabhusamīpan**ti saṅkhārupekkhāñāṇamāha. Tañhi tesaṁ samīpappavattaṁ.

Satthesūti anavajjesu sattānaṁ hitasukhāvahesu ganthesu. Tathā **sippāyatanesū**ti etthāpi. Pubbakāle ekasatarājūnaṁ desabhāsā **ekasatavohārā**. Dhammapade[1] yamakavaggo **opammavaggo**ti vadanti, mūlapaṇṇāse[2] yamakavaggo **opammavaggo** evāti apare. **Sutapaṭibhānabahulānan**ti bahussutānaṁ paṭibhānavantānaṁ.

Sabbānīti pubbe vuttāni pañca, pacchā vuttāni aṭṭhapi vā. Sekkhaphalavimokkhapariyosāne bhavā **sekkhaphalavimokkhantikā**. Ṭhānāṭhānañāṇabalādīni sabbabuddhaguṇesu sakiccato pākaṭatarānīti vuttaṁ **"dasa balāni viyā"**ti, aññe vā sabbaññutaññāṇādayopi sabbe bhagavato guṇavisesā **asekkhaphalavimokkhantikā** eva.

Paññābhūmi-mūla-sarīravavatthānavaṇṇanā

430. **Imāya paññāyā**ti vipassanāpaññāya. **Bhūmi** sallakkhaṇādiggahaṇavasena pavattiṭṭhānabhāvato. **Ādi**-saddena āhārādīnaṁ saṅgaho daṭṭhabbo. Kasmā panete evaṁ bahudhammā bhūmibhāvena gayhanti, nanu khandhādīsu

1. Khu 1. 13 piṭṭhe.
2. Ma 1. 266, 354 piṭṭhesu.

ekenāpi atthasiddhi hotīti? Na, tividhasattānuggahatthaṁ khandhādittayaggahaṇaṁ kattabbaṁ, aññathā sabbasādhāraṇo anuggaho na kato siyā. Tividhā hi sattā rūpasammūḷhā arūpasammūḷhā ubhayasammūḷhāti. Tesu ye arūpasammūḷhā, tadatthaṁ khandhānaṁ gahaṇaṁ arūpadhammānaṁ catudhā vibhattattā. Ye rūpasammūḷhā, tadatthaṁ āyatanānaṁ rūpadhammānaṁ addhekādasadhā vibhattattā. Ye pana ubhayasammūḷhā, tadatthaṁ dhātūnaṁ ubhayesampi vibhattattā. Tathā indriyabhedena tikkhindriyā majjhimindriyā mudindriyā, saṁkhittarucī majjhimarucī vitthārarucīti ca tividhā sattā, tesampi atthāya yathākkamaṁ khandhādiggahaṇaṁ katanti yojetabbaṁ. Indriyaggahaṇaṁ pana kāmaṁ ete dhammā issarā viya sahajātadhammesu issariyaṁ ādhipaccaṁ pavattenti, taṁ pana nesaṁ dhammasabhāvasiddhaṁ, na ettha kassaci vasībhāvo "suññā ete avasavattino"ti anattalakkhaṇassa sukhaggahaṇatthaṁ. Taṁ panetaṁ catubbidhampi pavattinivattitadubhayahetuvasena diṭṭhameva upakārāvahaṁ, na aññathāti saccādidvayaṁ gahitaṁ. **Ādi**-saddena gahitadhammesupi ayaṁ nayo netabbo. **Mūlaṁ** patiṭṭhābhāvato. Sati hi sīlavisuddhiyaṁ, cittavisuddhiyañca ayaṁ paññā mūlajātā hoti, nāsatīti. **Sarīraṁ** paribrūhetabbato. Imissā hi paññāya santānavasena pavattamānāya pādapāṇisīsaṭṭhāniyā diṭṭhivisuddhi-ādikā imā pañca visuddhiyo avayavena samudāyūpalakkhaṇanayena "sarīran"ti veditabbā.

431. **Pañca khandhā**ti ettha **pañcā**ti gaṇanaparicchedo, tena na tato heṭṭhā, na uddhanti dasseti. **Khandhā**ti paricchinnadhammanidassanaṁ. Yasmā cettha khandha-saddo rāsaṭṭho "mahā-udakakkhandho"ti-ādīsu[1] viya, tasmā atītādivibhāgabhinnaṁ sabbaṁ rūpaṁ rāsivasena buddhiyā ekajjhaṁ gahetvā "rūpameva khandho rūpakkhandho"ti samānādhikaraṇasamāso daṭṭhabbo. "Tīhi khandhehi iṇaṁ dassāmā"ti-ādīsu viya koṭṭhāsaṭṭhe pana khandha-sadde nibbānassāpi khandhantarabhāvo āpajjatīti? Nāpajjati atītādivibhāgābhāvato. Na hi ekassa niccassa sato nibbānassa atītādivibhāgo atthīti. Paṭhamenatthena rūparāsīti attho, dutiyena rūpakoṭṭhāsoti. **Vedanākkhandho**ti-ādīsupi eseva nayo. Kasmā panete khandhā pañceva vuttā iminā eva ca kamenāti? Bhājanabhojana byañjana bhattakāraka bhuñjaka-

1. Aṁ 1. 366; Aṁ 2. 296 piṭṭhesu.

vikappadassanato, yathoḷārikayathāsaṁkilesūpadesato cāhi veditabbaṁ. Vivādamūlahetubhāvaṁ saṁsārahetutaṁ, kammahetutañca cintetvā vedanāsaññā saṅkhārakkhandhato nīharitvā visuṁ khandhabhāvena desitā.

Rūpakkhandhakathāvaṇṇanā

432. **Tatthā**ti tesu pañcasu khandhesu. **Yaṁ kiñcī**ti anavasesapariyādānaṁ. **Ruppanalakkhaṇan**ti atippasaṅganiyamanaṁ. Yaṁ-saddena hi sanipātena kiṁ-saddena ca gahitena aniyamatthatāya atippasaṅge āpanne taṁ ruppanasaddo nivatteti, tena rūpassa anavasesapariggaho kato hoti. **Sītādīhī**ti sītuṇhajighacchāpipāsādīhi. Hetu-atthe cetaṁ karaṇavacanaṁ. Ruppanaṁ lakkhaṇaṁ etassāti **ruppanalakkhaṇaṁ**. Dhammo eva **dhammajātaṁ**. Ruppanañcettha sītādivirodhipaccayasannipāte visadisuppatti. Nanu ca arūpadhammānampi virodhipaccayasamāgame visadisuppatti labbhatīti? Saccaṁ labbhati, na pana vibhūtataraṁ. Vibhūtataraṁ hettha ruppanaṁ adhippetaṁ sītādiggahaṇato. Yadi evaṁ kathaṁ brahmaloke rūpasamaññā? Tatthāpi taṁsabhāvānativattanato hotiyeva rūpasamaññā, anuggāhakapaccayavasena vā. Virodhipaccayasannipāte yo attano santāne bhinne bhijjamānasseva visadisuppattihetubhāvo, taṁ ruppananti aññe. Imasmiṁ pakkhe rūpayati vikāraṁ āpādetīti rūpaṁ, purimapakkhe pana ruppatīti. Saṅghaṭṭanena vikārāpattiyaṁ ruppanasaddo niruḷhoti keci. Imasmiṁ pakkhe arūpadhammesu rūpasamaññāya pasaṅgo eva natthi saṅghaṭṭanābhāvato. Paṭighāto ruppananti apare. **Sabbaṁ taṁ ekato katvā**ti rāsaṭṭhaṁ hadaye ṭhapetvā vadati.

Bhūtopādāyabhedatoti ettha tadadhīnavuttitāya bhavati ettha upādāyarūpanti **bhūtaṁ**. Bhūtāni upādiyateva, na pana sayaṁ tehi, aññehi vā upādīyatīti **upādāyaṁ**.

Kāmaṁ catudhātuvavatthāne vacanatthāditopi bhūtāni vibhāvitāneva, sabhāvadhammānaṁ pana lakkhaṇādivibhāvanāti katvā vuttaṁ **“lakkhaṇarasapaccupaṭṭhānāni catudhātuvavatthāne vuttānī”**ti. Tattha padaṭṭhānassa avuttattā āha **“padaṭṭhānato panā”**ti-ādi. Avacanañca tassa tassatthassa paccayatoti ettha pakārantarena vibhāvitattāti daṭṭhabbaṁ. **Sabbāpī**ti catassopi dhātuyo. Āposaṅgahitāya tejonupālitāya

vāyovitthambhitāya eva pathavīdhātuyā pavatti, na aññathāti sā sesabhūtattayapadaṭṭhānā, evamitarāpīti āha **"avasesadhātuttayapadaṭṭhānā"**ti.

Catuvīsatividhanti gaṇanaparicchedo balarūpādīnaṁ paṭisedhanattho. Tattha yaṁ vattabbaṁ, taṁ parato āvi bhavissati. Cakkhatīti **cakkhu**, viññāṇādhiṭṭhitaṁ rūpaṁ assādentaṁ viya hotīti attho. **Cakkhatī**ti hi ayaṁ **cakkhati-**saddo "madhuṁ cakkhati, byañjanaṁ cakkhatī"ti-ādīsu viya assādanattho. Vuttañhetaṁ "cakkhuṁ kho māgaṇḍiya rūpārāmaṁ rūparataṁ rūpasamuditan"ti[1]. Aṭṭhakathāyampi vuccati "rūpesu āviñchanarasan"ti[2]. Satipi sotādīnaṁ saddārammaṇādibhāve niruḷhattā dassane eva cakkhu-saddo pavattati padumādīsu paṅkajādisaddā viyāti daṭṭhabbaṁ. Atha vā **cakkhatī**ti viññāṇādhiṭṭhitaṁ samavisamaṁ ācikkhantaṁ viya abhibyattaṁ vadantaṁ viya hotīti attho. Aṭṭhakathāyaṁ pana "vibhāveti cā"ti[3] vuttaṁ. Taṁ anekatthattā dhātūnaṁ vibhāvanatthatāpi cakkhati-saddassa sambhavatīti katvā vuttaṁ. Suṇāti etena, viññāṇādhiṭṭhitaṁ sayaṁ vā suṇātīti **sotaṁ**. Ghāyati etena, sayaṁ vā ghāyatīti **ghānaṁ**. Rasaggahaṇamūlakattā ajjhoharaṇassa jīvitanimittaṁ āhāraraso jīvitaṁ, tasmiṁ ninnatāya taṁ avhāyatīti **jivhā** niruttinayena. Kucchitānaṁ sāsavadhammānaṁ āyo uppattiṭṭhānanti **kāyo** anuttariyahetubhāvaṁ anāgacchantesu kāmarāganidānakammajanitesu, kāmarāgassa ca visesapaccayesu ghānajivhākāyesu kāyassa visesato sāsavapaccayattā. Tena hi phoṭṭhabbasukhaṁ assādentā sattā methunampi sevanti. Kāyindriyavatthukā vā cattāro khandhā balavakāmāsavādihetubhāvato visesena sāsavāti kucchitānaṁ sāsavadhammānaṁ āyoti **kāyo** vutto. Vaṇṇavikāraṁ āpajjamānaṁ hadayaṅgatabhāvaṁ rūpayatīti **rūpaṁ**, rūpamiva pakāsaṁ karoti saviggahamiva dassetīti attho. Anekatthattā vā dhātūnaṁ pakāsanattho eva rūpasaddo daṭṭhabbo. Sappatīti **saddo**, udāharīyati, sakehi vā paccayehi sappīyati[4] sotaviññeyyabhāvaṁ upanīyatīti attho. Gandhayatīti **gandho**, attano vatthuṁ sūcayati apākaṭaṁ "idaṁ sugandhaṁ, duggandhan"ti

---

1. Ma 2. 171 piṭṭhe.
2. Visuddhi 2. 74; Abhi-Ṭṭha 1. 349 piṭṭhe.
3. Mahāniddesa-Ṭṭha 143; Abhi-Ṭṭha 2. 42 piṭṭhesu.
4. Sarīyati (Sī), sabbiyati (Syā)

pakāseti, paṭicchannaṁ vā pupphaphalādiṁ "idamettha atthī"ti pesuññaṁ karontaṁ viya hotīti attho. Rasanti taṁ sattāti **raso**, asādentīti attho.

Itthiyāva indriyaṁ **itthindriyaṁ**, tathā **purisindriyaṁ**. Jīvanti tena sahajātadhammāti jīvitaṁ, tadeva indriyaṁ **jīvitindriyaṁ**. Hadayañca taṁ vatthu ca, hadayassa vā manoviññāṇassa vatthu **hadayavatthu**. Copanakāyabhāvato kāyo ca so adhippāyaviññāpanato viññatti cāti **kāyaviññatti**. Copanavācābhāvato, adhippāyaviññāpanato ca vacī ca sā viññatti cāti **vacīviññatti.** Viggahābhāvato na kassati, kasituṁ chindituṁ na sakkā, na vā kāsati dibbatīti akāsaṁ, akāsameva ākāsaṁ, tadeva nissattanijjīvaṭṭhena **ākāsadhātu**. **Rūpassā**ti nipphannarūpassa. Lahubhāvo **lahutā**. Sayaṁ anipphannatāya "rūpassā"ti visesitaṁ. Esa nayo sesesupi. Ayaṁ pana viseso—kammani sādhu kammaññaṁ, tassa bhāvo **kammaññatā**. Paṭhamaṁ, upari ca cayo pavatti **upacayo**. Pubbāparavasena sambandhā tati pavatti **santati**. Aniccassa vināsino bhāvo **aniccatā**. Kabalaṁ karīyatīti **kabaḷīkāro**. Āharatīti **āhāro**. Evaṁ tāva upādāyarūpaṁ saddatthato veditabbaṁ.

Kamato pana sabbesaṁ rūpadhammānaṁ nissayabhāvena mūlabhūtattā paṭhamaṁ bhūtarūpāni uddiṭṭhāni. Itaresu ajjhattikabhāvena attabhāvasamaññāya mūlabhāvato cakkhādīni pañca ādito uddiṭṭhāni. Tesaṁ visayīnaṁ ime visayāti dassetuṁ rūpādīni cattāri uddiṭṭhāni. Phoṭṭhabbaṁ pana anupādārūpattā, bhūtaggahaṇena gahitattā ca idha na gahitaṁ. Svāyaṁ attabhāvo imehi "itthī"ti vā "puriso"ti vā saṅkhaṁ gacchatīti dassanatthaṁ tadanantaraṁ itthipurisindriyadvayaṁ uddiṭṭhaṁ. "Iminā jīvatī"ti vohāraṁ labbhatīti dassanatthaṁ tato jīvitindriyaṁ. Tassa imaṁ nissāya viññāṇappavattiyaṁ attahitādisiddhīti dassanatthaṁ hadayavatthu. Tassa imāsaṁ vasena sabbe kāyavacīpayogāti dassanatthaṁ viññattidvayaṁ. Imāya rūpakāyassa paricchedo, añjaso cāti dassanatthaṁ ākāsadhātu. Imehissa sukhappavatti, uppatti-ādayo cāti dassanatthaṁ lahutādayo. Sabbo cāyaṁ catusantatirūpasantāno iminā upatthambhīyatīti dassanatthaṁ ante kabaḷīkāro āhāro uddiṭṭhoti veditabbo.

433. Idāni yathā-uddiṭṭhāni upādārūpāni lakkhaṇādito niddisituṁ **"tattha rūpābhighātārahabhūtappasādalakkhaṇan"**ti-ādi āraddhaṁ. Tattha **tatthā**ti tesu upādārūpesu. Rūpe, rūpassa vā abhighāto rūpābhighāto, taṁ arahatīti rūpābhighātāraho, rūpābhighāto hotu vā mā vā evaṁsabhāvo catunnaṁ bhūtānaṁ pasādo **rūpābhighātārahabhūtappasādo**, evaṁlakkhaṇaṁ cakkhūti attho. Yasmā paccayantarasahito eva cakkhupasādo rūpābhihananavasena pavattati, na kevalo. Tasmā taṁsabhāvatāva pamāṇaṁ, na rūpābhighātoti dassanatthaṁ rūpābhighātārahatā vuttā yathā vipākārahaṁ kusalākusalanti. Abhighāto ca visayavisayīnaṁ aññamaññaṁ abhimukhībhāvo yogyadesāvaṭṭhānaṁ abhighāto viyāti katvā. So rūpe cakkhussa, rūpassa vā cakkhumhi hoti. Tenāha "yaṁ cakkhu anidassanaṁ sappaṭighaṁ rūpamhi sanidassanamhi sappaṭighamhi paṭihaññi vā"ti, "yamhi cakkhumhi anidassanamhi sappaṭighamhi rūpaṁ sanidassanaṁ sappaṭighaṁ paṭihaññi vā paṭihaññati vā"ti[1] ca ādi. Paripuṇṇāparipuṇṇāyatanattabhāvanibbattakassa kammassa nidānabhūtā kāmataṇhā, rūpataṇhā ca tadāyatanikabhavapatthanābhāvato daṭṭhukāmatādivohāraṁ arahatīti dutiyanayo sabbattha vutto. Tattha daṭṭhukāmatānidānakammaṁ samuṭṭhānaṁ etesanti **daṭṭhukāmatānidānakammasamuṭṭhānāni**. Evaṁvidhānaṁ bhūtānaṁ pasādo **daṭṭhukāmatā -pa- pasādo**. Evaṁlakkhaṇaṁ cakkhu. Tassa tassa hi bhavassa mūlakāraṇabhūtā taṇhā tasmiṁ tasmiṁ bhave uppajjanārahāyatanavisayāpi nāma hotīti kāmataṇhādīnaṁ daṭṭhukāmatādivohārārahatā vuttā.

Daṭṭhukāmatāti hi daṭṭhumicchā, rūpataṇhāti attho. Ettha ca daṭṭhukāmatāya, sesānañca taṁtaṁattabhāvanibbattakakammāyūhanakkhaṇato sati purimanibbattiyaṁ vattabbaṁ natthi, asati pana maggena asamugghātitabhāvoyeva kāraṇanti daṭṭhabbaṁ. Yato maggena asamucchinnaṁ kāraṇalābhe sati uppajjitvā attano phalassa paccayabhāvūpagamanato vijjamānamevā[2]ti uppannatā atthitā pariyāyehi vuccati "ariyaṁ aṭṭhaṅgikaṁ maggaṁ bhāvento ariyaṁ aṭṭhaṅgikaṁ maggaṁ bahulīkaronto

1. Abhi 1. 157 piṭṭhe.

2. Na vijjamānameva (Syā)

uppannuppanne pāpake akusale dhamme antarāyeva antaradhāpetī”ti[1], “santaṁ vā ajjhattaṁ kāmacchandaṁ ‘atthi me ajjhattaṁ kāmacchando’ti pajānātī”ti[2] ca evamādīsu.

Rūpesu puggalassa, viññāṇassa vā **āviñchanarasaṁ**. **Ādhārabhāvapaccupaṭṭhānaṁ** nissayapaccayabhāvato. **Daṭṭhukāmatānidānakammajabhūtapadaṭṭhānaṁ** yesaṁ bhūtānaṁ pasādo, tevassa āsannakāraṇanti katvā. Ettha ca taṁtaṁattabhāvanipphādakasādhāraṇakammavasena purimaṁ cakkhulakkhaṇaṁ vuttaṁ kāraṇavisesassa anāmaṭṭhattā. “Evarūpaṁ nāma me cakkhu hotū”ti evaṁ nibbattibha-āveṇikakammavasena dutiyanti vadanti. Satipi pana pañcannaṁ pasādabhāvasāmaññe savisayāvabhāsanasaṅkhātassa pasādabyāpārassa vasena purimaṁ vuttaṁ. Pasādakāraṇassa satipi kammabhāvasāmaññe, ekatte vā attano kāraṇabhedena bhedadassanavasena dutiyanti daṭṭhabbaṁ. Sotādīnaṁ lakkhaṇādīsu vuttanayeneva attho veditabbo.

Etthāha—cakkhādīnaṁ indriyānaṁ kiṁ ekakammunā uppatti, udāhu nānākammunāti? Ubhayathāpīti porāṇā. Tattha nānākammunā tāva uppattiyaṁ cakkhādīnaṁ visese vattabbaṁ natthi kāraṇassa bhinnattā. Ekakammunā pana uppattiyaṁ kathaṁ nesaṁ visesoti? Kāraṇassa bhinnattā eva. Taṁtaṁbhavapatthanābhūtā hi taṇhā taṁtaṁbhavapariyāpannāyatanābhilāsatāya sayaṁ vicittarūpā upanissayabhāvena taṁtaṁbhavanibbattakakammassa vicittabhedataṁ vidahati. Yato tadāhitavisesaṁ taṁ tathārūpasamatthatāyogenānekarūpāpannaṁ viya anekaṁ visiṭṭhasabhāvaṁ phalaṁ nibbatteti. Na cettha samatthatā samatthabhāvato aññā veditabbā kāraṇavisesena āhitavisesassa visiṭṭhaphalanipphādanayogyatāmattato. Ayañca ekassapi kammassa anekindriyahetutāvisesayogo yuttito, āgamanato ca parato āgamissati. Api ca ekasseva kusalacittassa soḷasādivipākacittanibbattihetutā vuccati. Lokepi ekasseva sālibījassa paripuṇṇāparipuṇṇataṇḍulātaṇḍulaphalanibbattihetutā dissateva, kiṁ vā etāya yutticintāya. Yato kammaphalaṁ cakkhādīni, kammavipāko ca sabbaso buddhānaṁyeva ñāṇassa visayoti.

---

1. Saṁ 3. 47 piṭṭhe.

2. Dī 2. 238; Ma 1. 77 piṭṭhesu.

434. **Kecī**ti mahāsaṁghikesu ekacce. Tesu hi **vasudhammo** evaṁ vadati "cakkhumhi tejo adhikaṁ, sote vāyu, ghāne pathavī, jivhāya āpo, kāye sabbepi samā"ti. Cakkhādīsu tejādi-adhikatā nāma tannissayabhūtānaṁ tadadhikatāyāti dassento **"tejādhikānaṁ bhūtānaṁ pasādo cakkhū"**ti-ādimāha. **Kāyo sabbesan**ti ko ettha viseso, nanu tejādi-adhikānañca bhūtānaṁ pasādā sabbesaṁyevāti? Saccametaṁ, idaṁ pana "sabbesan"ti vacanaṁ samānānanti imamatthaṁ dīpeti anuvattamānassa ekadesādhikabhāvassa nivāraṇavasena vuttattā. Tejādīnaṁ hi paccekaṁ adhikabhāve viya dvinnaṁ, tiṇṇaṁ vā adhikabhāvepi yathāvuttādhikabhāveneva ekakādivasena labbhamānāya omattatāyapi kāyappasādo na hotīti pākaṭoyamattho. Tasmā catunnampi bhūtānaṁ samabhāvena kāyappasādo hotīti sabbasaddo idha samabhāvadīpako daṭṭhabbo. **Tejādīnan**ti padīpasaṅkhātassa tejassa obhāsarūpena, vāyussa saddena, pathaviyā gandhena, kheḷasaṅkhātassa udakassa rasenāti purimavāde, pacchimavāde ca yathāyogaṁ taṁtaṁbhūtaguṇehi anuggayhabhāvato, rūpādīnaṁ gahaṇe upakāritabbatoti attho. Ālokādisahakārīkāraṇasahitānaṁyeva cakkhādīnaṁ rūpādi avabhāsanasamatthatā, vivarassa ca sotaviññāṇūpanissayabhāvo guṇoti tesaṁ laddhi. Tejādīnaṁ viya pana vivarassa bhūtabhāvābhāvato yathāyoga-ggahaṇaṁ. Atha vā rūpādayo viya vivarampi bhūtaguṇoti parādhippāye tejassa ālokarūpena, ākāsasaṅkhātassa vivarassa saddena, vāyussa gandhena, udakassa rasena, pathaviyā phoṭṭhabbenāti evaṁ yathāyogaṁ taṁtaṁbhūtaguṇehīti yojanā.

Rūpādīnaṁ adhikabhāvadassanatoti aggimhi rūpassa pabhassarassa, vāyumhi saddassa sabhāvena suyyamānassa, pathaviyā surabhi-ādino gandhassa, āpe ca rasassa madhurassāti imesaṁ visesayuttānaṁ dassanato "rūpādayo tesaṁ guṇā"ti paṭhamavādī āhāti. Tasseva **"iccheyyāmā"**ti-ādinā uttaramāha. Imināva upāyena dutiyavādinopi niggaho hotīti. Atha vā rūpādivisesaguṇehi teja-ākāsapathavī-āpavāyūhi cakkhādīni katānīti vadantassa **kaṇādassa** vādaṁ[1]

1. Kāraṇadassanavādaṁ (Syā), kāraṇavādissa vādaṁ (Ka)

uddharitvā taṁ niggahetuṁ **"athāpi vadeyyun"**ti-ādi vuttanti daṭṭhabbaṁ. Āsave upalabbhamānopi gandho pathaviyā āposaṁyuttāya kappāsato visadisāyāti[1] na kappāsagandhassa adhikabhāvāpattīti ce? Na, anabhibhūtattā. Āsave hi udakasaṁyuttā pathavī udakena abhibhūtā, na kappāsapathavīti tassa eva gandhena adhikena bhavitabbaṁ. Uṇhodakasaṁyutto ca aggi upalabbhanīyo mahantoti katvā tassa phasso viya vaṇṇopi pabhassaro upalabbheyyāti uṇhodake vaṇṇato agginā anabhisambandhassa sītodakassa vaṇṇo parihāyetha. **Tasmā**ti etassa ubhayassa abhāvā. Tadabhāvena hi rūpādīnaṁ tejādivisesaguṇatā nivattitā. Tannivattanena "tejādīnaṁ guṇehi rūpādīhi anuggayhabhāvato"ti idaṁ kāraṇaṁ nivattitanti evaṁ paramparāya ubhayābhāvo visesaparikappanapahānassa kāraṇaṁ hotīti āha **"tasmā pahāyetan**[2]**"**ti-ādi. Ekakalāpepi rūparasādayo visadisā, ko pana vādo nānākalāpe cakkhādayo bhūtavisesābhāvepīti dassetuṁ rūparasādinidassanaṁ vuttaṁ.

Yadi bhūtaviseso natthi, kiṁ pana cakkhādivisesassa kāraṇanti taṁ dassetuṁ **"yaṁ aññamaññassā"**ti-ādi vuttaṁ. Ekampi kammaṁ pañcāyatanikattabhāvabhavappatthanānipphannaṁ cakkhādivisesahetutāya aññamaññassa asādhāraṇanti ca kammavisesoti ca vuttanti daṭṭhabbaṁ. Na hi taṁ yena visesena cakkhussa paccayo, teneva sotassa paccayo hoti indriyantarābhāvappattito. "Paṭisandhikkhaṇe mahaggatā cetanā kaṭattārūpānaṁ kammapaccayena paccayo"ti[3] vacanena paṭisandhikkhaṇe vijjamānānaṁ sabbesaṁ kaṭattārūpānaṁ ekā cetanā kammapaccayo hotīti viññāyati. Nānācetanāya hi tadā indriyuppattiyaṁ sati parittena mahaggatena ca kammunā nibbattitaṁ kaṭattārūpaṁ āpajjeyyāti. Na cekā paṭisandhi anekakammanibbattā hotīti siddhamekena kammena anekindriyuppatti hotīti.

435. Anallīno nissayo etassāti **anallīnanissayo**, rūpasaddasaṅkhāto visayo. Gandharasānaṁ nissayā ghānajivhānaṁ nissaye

---

1. Visadisatāyāti (Sī) 2. Tasmā pahāyethetaṁ (Sī, Ka) 3. Abhi 9. 335 piṭṭhe Paṭṭhāne.

allīyantīti te nissayavasena allīnā. Phoṭṭhabbaṁ sayaṁ kāyanissaya-allīnaṁ bhūtattā[1]. Aparo nayo—cakkhusotāni appattavisayaggāhakāni sāntare, adhike ca visaye viññāṇuppattihetubhāvato. Sotampi sampattāvisayaggāhīti keci. Yadi sotaṁ sampattaggāhi, cittajosaddo sotaviññāṇassa ārammaṇaṁ na siyā. Na hi bahiddhā cittasamuṭṭhānānaṁ uppatti atthi. **Pāḷiya**ñca[2] avisesena saddārammaṇassa sotaviññāṇārammaṇabhāvo vutto. Kiñca disādesavavatthānañca saddassa na siyā, attano visayipadesassa eva gahetabbato gandho viya. Tasmā yattha uppanno saddo, tattheva ṭhito. Sace sotapathe āpāthamāgacchati, nanu dūre ṭhitehi rajakādisaddā cirena suyyantīti? Na dūrāsannānaṁ yathāpākaṭe sadde gahaṇavisesato. Yathā hi dūrāsannānaṁ vacanasadde yathāpākaṭe gahaṇavisesato ākāravisesānaṁ[3] aggahaṇaṁ, gahaṇañca hoti, evaṁ rajakādisaddepi āsannassa ādito pabhuti yāva avasānā kamena pākaṭībhūte, dūrassa ca avasāne, majjhe vā piṇḍavasena pavattipākaṭībhūte nicchayaggahaṇānaṁ sotaviññāṇavīthiyā parato pavattānaṁ visesato lahukaṁ suto "cirena suto"ti adhimāno hoti. So pana saddo yattha uppanno, tannissitova attano vijjamānakkhaṇe sotassa āpāthamāgacchati. Yadi saddassa bhūtaparamparāya samantato pavatti natthi, kathaṁ paṭighosuppattīti? Dūre ṭhitopi saddo aññattha paṭighosuppattiyā, bhājanādicalanassa ca ayokanto viya ayocalanassa paccayo hotīti daṭṭhabbaṁ.

436. Pubbe lakkhaṇādinā vibhāvitampi cakkhuṁ ṭhitaṭṭhānādito vibhāvetuṁ **"cakkhu cetthā"**ti-ādi āraddhaṁ. Tattha cakkhu sādhayamānaṁ tiṭṭhatīti sambandho. **Ca**-kāro byatirekattho, tenassa vuccamānameva visesaṁ joteti. **Etthā**ti etesu yathāniddiṭṭhesu pañcasu upādārūpesu. **"Sarīrasaṇṭhānuppattidese"**ti etena avasesaṁ kaṇhamaṇḍalaṁ paṭikkhipati. Snehamiva **satta akkhipaṭalāni byāpetvā** ṭhitāheva attano nissayabhūtāhi **catūhi dhātūhi katūpakāraṁ** tannissiteheva āyuvaṇṇādīhi anupālitaṁ parivāritaṁ tisantatirūpasamuṭṭhāpakehi

1. Bhūtattayattā (Sī) 2. Abhi 1. 106, 136 piṭṭhesu. 3. Akkharavisesānaṁ (Ka-Sī)

utucittāhārehi upatthambhiyamānaṁ tiṭṭhati. Satta-akkhipaṭalabyāpanavacaneneva cakkhussa anekakalāpagatabhāvaṁ dasseti. **Pamāṇato ūkāsiramattan**ti ūkāsiramatte padese pavattanato vuttaṁ. Cakkhuviññāṇassa **vatthubhāvaṁ** nissayabhāvato āvajjanasampaṭicchanādīnaṁ tadārammaṇāvasānānaṁ **dvārabhāvaṁ** samavasaraṭṭhānato[1]. Taṁ panetaṁ cakkhu adhiṭṭhānabhedato, tatthāpi paccekaṁ anekakalāpagatabhāvato anekampi samānaṁ sāmaññaniddesena āvajjanāya ekattā, ekasmiṁ khaṇe ekasseva ca kiccakarattā ekaṁ katvā vuttaṁ. Evampi bahūsu kathamekasseva kiccakarattaṁ. Yaṁ tattha visadaṁ hutvā rūpābhighātārahaṁ, taṁ viññāṇassa nissayo hotīti gahetabbaṁ. Phoṭṭhabbaviseso viya kāyaviññāṇassa ārammaṇabhāve.

Manupassatīti **ma**-kāro padasandhikaro, atha vā **manū**ti macco.

Aṅgulivedhakaṁ aṅgulīyakaṁ[2].

Visamajjhāsayatāya cakkhu vammikachiddābhiratasappo viya, bilajjhāsayatāya sotaṁ udakabilābhiratakumbhīlo viya, ākāsajjhāsayatāya ghānaṁ ajaṭākāsābhiratapakkhī viya, gāmajjhāsayatāya jivhā gāmābhiratakukkuro viya, upādinnakajjhāsayatāya kāyo āmakasusānābhiratasiṅgālo viya passitabboti dassento **"vammi -pa- daṭṭhabbā"**ti āha. Visamajjhāsayatā ca cakkhussa visamajjhāsayaṁ viya hotīti katvā vuttā, cakkhumato vā puggalassa ajjhāsayavasena cakkhu visamajjhāsayaṁ daṭṭhabbaṁ. Esa nayo sesesupi. Sabbopi ca yathāvutto papañco sotādīsupi yathārahaṁ veditabbo.

437. Cakkhumhi, cakkhussa vā paṭihananaṁ cakkhupaṭihananaṁ, taṁ lakkhaṇaṁ etassāti **cakkhupaṭihananalakkhaṇaṁ**. Paṭihananañcettha yathāvutto abhighātova. **Visayabhāvo** ārammaṇapaccayatā. Kāmaṁ sā eva gocaratā, tathāpi visayagocarānaṁ ayaṁ viseso—anaññatthabhāvo, tabbahulacāritā ca cakkhuviññāṇassa. Visayabhāve cassa yaṁ vattabbaṁ. Taṁ parato āvi bhavissati. **Yattha pana** kāyaviññatti-ādike.

---

1. Samavasaradānato (Sī), pavesaṭṭhānato (Ka)
2. Aṅgulivalayakaṁ (Syā, Kā)

438. Itthiyā bhāvo, "itthī"ti vā bhavati etena cittaṁ, abhidhānañcāti itthibhāvo, taṁ lakkhaṇaṁ etassāti **itthibhāvalakkhaṇaṁ**. Tato eva "itthī"ti taṁsahitaṁ santānaṁ pakāsentaṁ viya hotīti vuttaṁ **"itthīti pakāsanarasan"**ti. Vaṭṭaṁsatā avisadahatthapādāditā ca **itthiliṅgaṁ**. Thanamaṁsāvisadatā, nimmassudāṭhitā[1], kesabandhanaṁ, vatthaggahaṇañca "itthī"ti sañjānanassa paccayabhāvato **itthinimittaṁ**. Daharakālepi suppakamusalakādīhi kīḷā, mattikatakkena suttakantanādi ca **itthikuttaṁ**, itthikiriyāti attho. Avisadaṭṭhānagamanādiko ākāro **itthākappo**. Aparo nayo—itthīnaṁ muttakaraṇaṁ **itthiliṅgaṁ**. Sarādhippāyā **itthinimittaṁ**. Avisadaṭṭhānagamananisajjākhādanabhojanādikā **itthikuttaṁ**. Itthisaṇṭhānaṁ **itthākappo**. Imāni ca itthiliṅgādīni yathāsakaṁ kammādinā paccayena uppajjamānānipi yebhuyyena itthindriyasahite eva santāne taṁtadākārāni hutvā uppajjantīti itthindriyaṁ tesaṁ kāraṇanti katvā vuttaṁ **"itthiliṅganimittakuttākappānaṁ kāraṇabhāvapaccupaṭṭhānan"**ti. Itthiliṅgādīsu eva ca kāraṇabhāvasaṅkhātena adhipatibhāvena tassa indriyatā vuttā, indriyasahite santāne itthiliṅgādi-ākārarūpapaccayānaṁ aññathā anuppādanato, itthiggahaṇassa ca tesaṁ rūpānaṁ paccayabhāvato.

Yasmā pana bhāvadasakepi rūpānaṁ itthindriyaṁ na janakaṁ, nāpi anupālakaṁ, upatthambhakaṁ vā, na ca aññesaṁ kalāparūpānaṁ, tasmā taṁ jīvitindriyaṁ viya sakalāparūpānaṁ, āhāro viya vā kalāpantararūpānañca "indriya-atthi-avigatapaccayo"ti pāḷiyaṁ na vuttaṁ. Yasmā ca paccayantarādhīnāni liṅgādīni, tasmā yatthassa ādhipaccaṁ, taṁsadisesu matacittakatarūpesupi taṁsaṇṭhānatā dissati. Esa nayo purisindriyepi. Yaṁ panettha visadisaṁ, taṁ vuttanayānusārena veditabbaṁ. Tayidaṁ dvayaṁ yasmā ekasmiṁ santāne saha pavattati "yassa itthindriyaṁ uppajjati, tassa purisindriyaṁ uppajjatīti? No"ti-ādi[2]vacanato, tasmā ubhatobyañjanakassāpi ekasmiṁ khaṇe ekameva hotīti veditabbaṁ. Ye pana "sarīrekadesavutti bhāvarūpan"ti vadanti, tesampi taṁ micchāti dassetuṁ **"tadubhayampi -pa- byāpakamevā"**ti vatvā yadi evaṁ kāyappasādena saṅkaro siyāti āsaṅkaṁ nivattento **"na ca kāyappasādenā"**ti-ādimāha. Tassattho—

1. Nimmassudādhitā (Syā) 2. Abhi 7. 117 piṭṭhe Yamake.

yadipi sakalasarīrabyāpitāya kāyappasādena aṭṭhitokāse ṭhitanti vattabbataṁ nāpajjati, tena pana bhinnanissayattā ṭhitokāse ṭhitantipi vattabbataṁ nāpajjatīti ayameva cettha nippariyāyakathā. **"Rūparasādayo viyā"**ti etena samānanissayesupi nāma **saṅkaro natthi** lakkhaṇabhedato, kimaṅgaṁ pana bhinnanissayasabhāvesūti dasseti.

439. **Sahajarūpānupālanalakkhaṇan**ti attanā sahajātarūpānaṁ anupālanalakkhaṇaṁ. Jīvitindriyassa ekantakammajattā sahajaggahaṇeneva anupāletabbānampi kammajabhāvo siddhoti kammajaggahaṇaṁ na kataṁ. Yathāsakaṁ khaṇamattaṭṭhāyinopi kammajarūpassa pavattihetubhāvena taṁ anupālakaṁ, tasmā sahajarūpānupālanalakkhaṇaṁ. Na hi kammajānaṁ kammaṁyeva ṭhitihetu bhavituṁ arahati āhārajādīnaṁ āhārādi viya. Kiṁ kāraṇā? Taṅkhaṇābhāvato. **Tesan**ti sahajarūpānaṁ. **Pavattanaṁ** yāpanaṁ, **ṭhapanaṁ** ṭhitihetutā. Attanā anupālanavasena yāpetabbāni pavattetabbāni bhūtāni etassa padaṭṭhānanti **yāpayitabbabhūtapadaṭṭhānaṁ**[1]. **Anupālanalakkhaṇādimhī**ti **ādi**-saddena pavattanarasādimeva saṅgaṇhāti. **Atthikkhaṇeyevā**ti anupāletabbānaṁ atthikkhaṇeyeva. Asati anupāletabbe uppalādimhi kiṁ udakaṁ anupāleyya. Yadi kammajānaṁ ṭhitihetumantarena ṭhiti na hoti, jīvitindriyassa ko ṭhitihetūti āha **"sayan"**ti-ādi. Yadi kammajānaṁ ṭhānaṁ jīvitindriyapaṭibaddhaṁ, atha kasmā sabbakālaṁ na ṭhapetīti āha **"na bhaṅgato"**ti-ādi. **Tassa tassa** anupālanādikassa **sādhanato**. Taṁ sādhanañca jīvamānatāvisesassa paccayabhāvato. Indriyabaddharūpassa hi matarūpato kammajassa, tadanubandhabhūtassa ca utusamuṭṭhānādito jīvitindriyakato viseso, na kevalaṁ khaṇaṭṭhitiyā eva, pabandhānupacchedassāpi jīvitindriyaṁ kāraṇanti daṭṭhabbaṁ, itarathā āyukkhayato maraṇaṁ na yujjeyyāti.

440. **Manodhātumanoviññāṇadhātūnaṁ nissayalakkhaṇaṁ hadayavatthū**ti kathametaṁ viññātabbanti? Āgamato, yuttito ca. "Yaṁ rūpaṁ nissāya manodhātu ca manoviññāṇadhātu ca pavattanti, taṁ rūpaṁ manodhātuyā ca manoviññāṇadhātuyā ca taṁsampayuttakānañca dhammānaṁ nissayapaccayena

1. Yāpetabbabhūtapadaṭṭhānaṁ (Sī, Syā)

paccayo"ti[1] evamādi āgamo. Yadi evaṁ kasmā rūpakaṇḍe taṁ na vuttanti? Tattha avacanaṁ aññakāraṇaṁ. Kiṁ pana tanti? Desanābhedo. Yathā hi cakkhuviññāṇādīni ekantato cakkhādinissayāni, na evaṁ manoviññāṇaṁ ekantena hadayavatthunissayaṁ. Nissitavasena ca vatthudukādidesanā pavattā "atthi rūpaṁ cakkhuviññāṇassa vatthu, atthi rūpaṁ cakkhuviññāṇassa na vatthū"ti-ādinā[2]. Yampi ekantato hadayavatthunissayaṁ, tassa vasena "atthi rūpaṁ manoviññāṇassa vatthū"ti-ādinā dukādīsu vuccamānesupi na tadanuguṇā ārammaṇadukādayo sambhavanti. Na hi "atthi rūpaṁ manoviññāṇassa ārammaṇaṁ, atthi rūpaṁ na manoviññāṇassa ārammaṇan"ti sakkā vattunti vatthārammaṇadukā bhinnagatikā siyunti ekarasā desanā na bhaveyya. Ekarasañca desanaṁ desetuṁ idha satthu ajjhāsayo. Tasmā tattha hadayavatthu na vuttaṁ, na alabbhamānattāti daṭṭhabbaṁ.

Yutti pana evaṁ veditabbā—nipphanna-upādāyarūpanissayaṁ dhātudvayaṁ pañcavokārabhave. Tattha rūpāyatanādīnaṁ, ojāya ca indriyabaddhato bahipi pavattidassanato na taṁnissayatā yujjati, itthipurisindriyānampi tadubhayarahitepi santāne dhātudvayadassanato na taṁnissayatā yujjati, jīvitindriyassāpi aññakiccaṁ vijjatīti na taṁnissayatā yujjati evāti pārisesato hadayavatthu tesaṁ nissayoti viññāyati. Sakkā hi vattuṁ nipphanna-upādāyarūpanissayaṁ dhātudvayaṁ pañcavokārabhave rūpapaṭibaddhavuttibhāvato. Yaṁ yañhi[3] rūpapaṭibaddhavutti, taṁ taṁ nipphanna-upādāyarūpanissayaṁ diṭṭhaṁ[4] yathā "cakkhuviññāṇadhātū"ti. "Pañcavokārabhave"ti ca visesanaṁ manoviññāṇadhātuvasena kataṁ. Manodhātu pana catuvokārabhave nattheva. Nanu ca indriyanissayatāyapi sādhanato viruddho hetu āpajjatīti? Na diṭṭhabādhanato. Diṭṭhaṁ hetaṁ cakkhuviññāṇassa viya dhātudvayassa vatthuno mandatikkhādi-ananuvidhānaṁ. Tathā hissa pāḷiyaṁ indriyapaccayatā na vuttā. Tena tadanuvidhānasaṅkhātā indriyanissayatā bādhīyati. Hotu dhātudvayanissayo hadayavatthu, upādāyarūpañca, etaṁ pana kammasamuṭṭhānaṁ, paṭiniyatakiccaṁ, hadayapadese ṭhitamevāti kathaṁ viññāyatīti? Vuccate—vatthurūpabhāvato **kammasamuṭṭhānaṁ** cakkhu viya, tato

1. Abhi 8. 5 piṭṭhe Paṭṭhāne.
2. Abhi 1. 146 piṭṭhe.
3. Yaṁ yaṁ (Sī, Ka)
4. Niddiṭṭhaṁ (Sī)

eva **paṭiniyatakiccaṁ**, vatthurūpabhāvatoti ca viññāṇanissayabhāvatoti attho. Aṭṭhiṁ katvā manasi katvā sabbacetasā samannāharitvā kiñci cintentassa hadayassa khijjanato tatthetamavaṭṭhitanti viññāyati. **Tāsaññeva dhātūnan**ti manodhātumanoviññāṇadhātūnaṁyeva. Nissayabhāvato upari āropetvā vahantaṁ viya paccupatiṭṭhatīti **ubbahanapaccupaṭṭhānaṁ**. Sesaṁ heṭṭhā vuttanayameva.

441. Abhikkamo ādi yesaṁ te abhikkamādī. Ādi-saddena paṭikkamasamiñjanapasāraṇa-ukkhepana-avekkhepanādikā sabbā kiriyā pariggayhati. Tesaṁ abhikkamādīnaṁ pavattakaṁ cittaṁ samuṭṭhānaṁ yassā sā **abhikkamādippavattakacittasamuṭṭhānā**, vāyodhātu. Tassā yaṁ sahajarūpakāyassa thambhanasandhāraṇacalanasaṅkhātaṁ kiccaṁ, tassa sahakārīkāraṇabhūto ākāraviseso kāyaviññatti nāmāti dassento āha **"abhikkamādi -pa- kāyaviññattī"**ti.

Kassa pana ākāravikāroti? Sāmatthiyato vāyodhātu-adhikānaṁ cittajamahābhūtānaṁ. Kiṁ taṁ sāmatthiyaṁ? Cittajatā, upādāyarūpatā ca. Atha vā vāyodhātuyā ākāravikāro sahaja -pa- paccayoti sambandhitabbaṁ. Yadi evaṁ viññattiyā upādāyarūpabhāvo na yujjati. Na hi upādāyarūpaṁ ekabhūtasannissayaṁ atthi. "Catunnaṁ mahābhūtānaṁ upādāyarūpan"ti hi vuttaṁ, nāyaṁ doso catunnaṁ vikāro catūsu ekassāpi hoti catusādhāraṇadhanaṁ viya. Vāyodhātu-adhikatāya ca kalāpassa "vāyodhātuyā"ti vacanaṁ na virujjhati. Evaṁ adhikatā ca sāmatthiyato, na pamāṇato. Aññathā hi avinibbhogavuttiyā na yujjeyya. Vāyodhātuyā evāti keci. Tesaṁ matena viññattiyā upādāyarūpatā durupapādā[1]. Na hi ekassa vikāro catunnaṁ hoti. Sā panāyaṁ hatthacalanādīsu phandamānavaṇṇaggahaṇānantaramaviññāyamānantarena manodvārajavanena gayhati. Phandamānavaṇṇavinimutto koci vikāro atthi. Tassa ca taggahaṇānantaraṁ gahaṇaṁ hotīti kathametaṁ viññāyatīti adhippāyaggahaṇato ( )[2]. Na hi viññattivikārarahitesa rukkhacalanādīsu "idamesa kāreti maññe"ti

1. Durūpapadā (Sī), duruppādā (Syā)
2. (Avasāne tatiye vāre) (Sī)

adhippāyaggahaṇaṁ diṭṭhaṁ, hatthacalanādīsu pana diṭṭhaṁ. Tasmā phandamānavaṇṇavinimutto koci vikāro atthi adhippāyassa ñāpakoti viññāyati. Ñāpako ca hetu ñāpetabbamatthaṁ sayaṁ gahito eva ñāpeti, na vijjamānatāmattenāti vaṇṇaggahaṇānantaraṁ vikāraggahaṇampi anumānato viññāyati. Tathā hi vadanti—

“Visayattamanāpannā, saddā nevatthabodhakā.
Na sattāmattato atthe, te aññātā pakāsakā”ti.

Yadi vikāraggahaṇameva kāraṇaṁ adhippāyaggahaṇassa, kasmā aggahitasaṅketānaṁ adhippāyaggahaṇaṁ na hotīti? Na kevalaṁ vikāraggahaṇameva adhippāyaggahaṇassa kāraṇaṁ, atha kho purimasiddhasambandhaggahaṇañca imassa upanissayoti daṭṭhabbaṁ. Thambhanasandhāraṇacalanāni viññattivikārasahitāya vāyodhātuyā hontīti vuttaṁ. Kiṁ sabbāva vāyodhātū sabbāni tāni karontīti? Nayidamevaṁ. Sattamajavanasambhūtā hi vāyodhātu purimajavanasambhūtā vāyodhātuyo upathambhakapaccaye labhitvā desantaruppattihetubhāvena calayati cittajarūpaṁ, na itarā. Itarā pana santhambhanasandhāraṇamattaṁ karontiyo tassā upakārāya honti. Desantaruppatti eva calananti nimitte ca kattubhāvo samāropitoti daṭṭhabbaṁ. Aññathā dhammānaṁ abyāpāratā, khaṇikatā ca na siyā. Sattahi hugehi ākaḍḍhitabbasakaṭamettha **aṭṭhakathāyaṁ**[1] nidassitaṁ[2]. Cittajarūpe pana calante taṁsambandhatāya utukammāhārajarūpampi calati nadīsote pakkhittasukkhagomayapiṇḍaṁ viya phandamānavaṇṇaggahaṇānantaraṁ viññattiggahaṇassa vuttattā. Kiṁ calanakarā eva vāyodhātu viññattivikārasahitāti? Nayidamevaṁ, tathā calayitumasakkuṇantiyopi thambhanasandhāraṇamattakarā paṭhamajavanādisambhūtāpi vāyodhātuyo viññattivikārasahitā evāti gahetabbaṁ. Yena disābhāgenāyaṁ abhikkamādiṁ pavattetukāmo, tadabhimukhavikāramanodvārāvajjanassāpi viññattisamuṭṭhāpakavacanaṁ suṭṭhu yujjati. Yathāvuttavikāraggahaṇamukhena taṁsamaṅgino adhippāyo viññāyatīti vuttaṁ **“adhippāyappakāsanarasā”**ti.

---

1. Abhi-Ṭṭha 1. 125 piṭṭhe. 2. Niddisati (Ka)

Kāyavipphandanassa hetubhūtāya vāyodhātuyā vikārabhāvato pariyāyena viññatti **kāyavipphandanahetubhāvapaccupaṭṭhānā** vuttā. **Cittasamuṭṭhānavāyodhātupadaṭṭhānā**ti ca vāyodhātuyā kiccādhikatāya vuttaṁ. **Kāyavipphandanena adhippāyaviññāpanahetuttā**ti kāyavipphandanena karaṇabhūtena adhippāyassa viññāpanahetubhāvato kāyaviññattīti vuccatīti sambandho. Ayañhettha attho—viññāpetīti viññatti. Kiṁ viññāpeti? Adhippāyaṁ. Kena? Kāyena. Kīdisena? Vipphandamānenāti. Dutiyanaye pana yathāvuttena kāyena viññāyatīti **kāyaviññatti**. Sesaṁ vuttanayameva.

Atthāvabodhanasamattho vacīviseso **vacībhedo**. Tena vāyuvanappatinadīghosādiṁ nivatteti. Tassa pavattakaṁ cittaṁ samuṭṭhānaṁ yassā sā **vacībhedappavattakacittasamuṭṭhānā**, pathavīdhātu. Tassā yaṁ upādinnasaṅkhātassa akkharuppattiṭṭhānassa ghaṭṭanasaññitaṁ kiccaṁ, tassa sahakārīkāraṇabhūto ākāraviseso vacīviññatti nāmāti dassento āha **"vacībhe -pa- vacīviññattī"**ti.

Idāni "kassa pana ākāravikāro"ti-ādi kāyaviññattiyaṁ vuttanayeneva veditabbaṁ. Ayaṁ pana viseso—yathā tattha "phandamānavaṇṇaggahaṇānantaran"ti vuttaṁ, evamidha "suyyamānasaddasavanānantaran"ti yojetabbaṁ. Idha ca thambhanādīnaṁ abhāvato "sattamajavanasambhūtā"ti-ādinayo na labbhati. Ghaṭṭanena hi saddhiṁ saddo uppajjati. Ghaṭṭanañca paṭhamajavanādīsupi labbhateva. **Ghaṭṭanaṁ** paccayavasena bhūtakalāpānaṁ aññamaññaṁ āsannataruppādo. **Calanaṁ** ekassāpi desantaruppādaparamparatāti ayametesaṁ viseso. Yathā ca vāyodhātuyā calanaṁ kiccaṁ, evaṁ pathavīdhātuyā ghaṭṭanaṁ. Tenevāha **"pathavīdhātuyā upādinnaghaṭṭanassa paccayo"**ti. Sesaṁ vuttanayameva. **Yathā hī**ti-ādi kāyavacīviññattīnaṁ anumānavasena gahetabbabhāvavibhāvanaṁ. **Yathā hi ussāpetvā baddhagosīsādi**rūpāni disvā tadanantarappavattāya aviññāyamānantarāya manodvāravīthiyā gosīsādīnaṁ udakasahacārippakārasaññāṇākāraṁ gahetvā udakaggahaṇaṁ hoti, evaṁ vipphandamānasamuccāriyamānavaṇṇasadde gahetvā tadanantarapavattāya aviññāyamānantarāya manodvāravīthiyā purimasiddhasambandhagahaṇūpanissayasahitāya sādhippāyavikāraggahaṇaṁ hoti.

442. Rūpāni paricchindati, sayaṁ vā tehi paricchijjati, rūpānaṁ vā paricchedamattaṁ rūpaparicchedo, taṁ lakkhaṇaṁ etissāti **rūpaparicchedalakkhaṇā**. Ayaṁ hi ākāsadhātu taṁ taṁ rūpakalāpaṁ paricchindantī viya hoti. Tenāha **"rūpapariyantappakāsanarasā"**ti. Atthato pana yasmā rūpānaṁ paricchedamattaṁ hutvā gayhati, tasmā vuttaṁ **"rūpamariyādapaccupaṭṭhānā"**ti. Yasmiṁ kalāpe bhūtānaṁ paricchedo, teheva **asamphuṭṭhabhāvapaccupaṭṭhānā**. Vijjamānepi hi kalāpantarabhūtānaṁ kalāpantarabhūtehi samphuṭṭhabhāve taṁtaṁbhūtavivittatā rūpapariyanto ākāsoti yesaṁ so paricchedo, tehi so asamphuṭṭhova. Aññathā paricchinnatā na siyā tesaṁ bhūtānaṁ byāpibhāvāpattito. Abyāpitā hi asamphuṭṭhatā. Tenāha bhagavā "asamphuṭṭhaṁ catūhi mahābhūtehī"ti[1]. Kaṇṇacchiddamukhavivarādivasena ca **chiddavivarabhāvapaccupaṭṭhānā vā**. Yesaṁ rūpānaṁ paricchedo, tattheva tesaṁ paricchedabhāvena labbhatīti vuttaṁ **"paricchinnarūpapadaṭṭhānā"**ti. **"Yāya paricchinnesū"**ti-ādinā ākāsadhātuyā taṁtaṁkalāpānaṁ kalāpantarehi asaṅkarakāraṇataṁ dasseti.

443. **Adandhatā**ti agarutā. **Vinodanaṁ** vikkhipanaṁ, apanayananti attho. **Athaddhatā**ti akathinatā. Attano mudubhāveneva sabbakiriyāsu **avirodhitā**. Mudu hi katthaci na virujjhati. Tīsupi ṭhānesu paṭipakkhe **a**-kāro dandhatādihetūnaṁ paṭipakkhasamuṭṭhānattā lahutādīnanti keci. Apare pana "sattāpaṭisedhe"ti vadanti. Sarīrena kattabbakiriyānaṁ anukūlatāsaṅkhātakammaññabhāvo lakkhaṇaṁ etissāti **sarīrakiriyānukūlakammaññabhāvalakkhaṇā**. Akammaññaṁ dubbalaṁ nāma hotīti kammaññatā **adubbalabhāvapaccupaṭṭhānā** vuttā.

Lahutādīnaṁ aññamaññāvijahanena duviññeyyanānattatā vuttāti taṁtaṁvikārādhikarūpehi taṁ nānattappakāsanatthaṁ **"evaṁ santepī"**ti vuttaṁ. **Dhātukkhobho** vātapittasemhapakopo, rasādidhātūnaṁ vā vikārāvatthā. Dvidhā vuttopi atthato pathavīdhātu-ādīnaṁ dhātūnaṁyeva vikāroti daṭṭhabbo. **Paṭipakkhapaccayā** sappāya-utu-āhārā vikkhittacittatā. Te ca taṁtaṁvikārassa visesapaccayabhāvato vutthā, avisesena

1. Abhi 1. 169, 177 piṭṭhesu.

pana sabbe sabbesaṁ paccayā. Yato nesaṁ aññamaññāvijahanaṁ, iddhivaḷañjanādīsu viya vasavattanaṁ **maddavappakāro. Suparimadditacammasudhantasuvaṇṇa**gahaṇañcettha mudukammaññasadisarūpanidassanamattaṁ, na taṁ idha adhippetaṁ mudutākammaññatāsabbhāvato. Na hi anindriyabaddharūpasantāne lahutādīni sambhavanti, indriyabaddhepi rūpabhave na santi dandhattakarādidhātukkhobhābhāvato. Sati hi tādise dhātukkhobhe tappaṭipakkhapaccayasamuṭṭhānāhi lahutādīhi bhavitabbanti keci, taṁ akāraṇaṁ. Na hi vūpasametabbapaccanīkāpekkho tabbirodhidhammasamuppādo, tathā sati sahetukakiriyacittuppādesu kāyalahutādīnaṁ abhāvova siyā. Kasmā pana kammajarūpesu lahutādayo na hontīti? Paccuppannapaccayāpekkhattā. Aññathā sabbadābhāvīhi lahutādīhi bhavitabbaṁ siyāti.

444. Ādi cayo, īsaṁ vā cayoti ācayo, yathāpaccayaṁ tato tato āgatassa viya cayoti vā ācayo, tadubhayaṁ ekajjhaṁ gahetvā ācayo lakkhaṇaṁ etassāti **ācayalakkhaṇo**. **Rūpassa upacayo** paṭhamuppādo, vaḍḍhi ca "upaññattaṁ upasittan"ti-ādīsu viya upa-saddassa paṭhamūpari-atthassa nidassanato. **Pubbantato**ti pubbakoṭṭhāsato, anāgatabhāvatoti attho. Uppajjamāne rūpadhamme uppādo anāgatakkhaṇato ummujjāpento viya hotīti vuttaṁ **"ummujjāpanaraso"**ti. Tathā so "ime rūpadhammā"ti niyyātento viya gayhatīti āha **"niyyātanapaccupaṭṭhāno"**ti. **Paripuṇṇabhāvapaccupaṭṭhānatā** "uparicayo upacayo"ti imassa atthassa vasena veditabbā. **Pavattilakkhaṇā**ti rūpānaṁ pavattananti lakkhitabbā. **Anuppabandhanarasā**ti pubbāparavasena anu anu pabandhanakiccā. Tato eva anupacchedavasena gahetabbato **anupacchedapaccupaṭṭhānā**.

Ubhayampīti upacayo santatīti ubhayampi. **Jātirūpassevā**ti rūpuppādasseva[1] **adhivacanaṁ**. Yadi evaṁ kasmā vibhajja vuttāti āha **"ākāranānattato"**ti, jātirūpassa pavatti-ākārabhedatoti attho. Veneyyavasena vibhajjakathane kāraṇaṁ parato āvi bhavissati. Kathaṁ panetaṁ viññātabbaṁ, pavatti-ākāranānattato jātirūpassa bhedo, na

1. Jātirūpasseva (Syā, Ka)

sabhāvatoti? Niddesatoti dassento **"yasmā panā"**ti-ādimāha. Tattha **yo āyatanānan**ti yo aḍḍhekādasannaṁ rūpāyatanānaṁ ādicayattā **"ācayo"**ti vutto. **So** evaṁ **upacayo** paṭhamuppādabhāvato upa-saddo paṭhamatthoti katvā. **Yo** pana tattheva uppajjamānānaṁ upari cayattā **upacayo**, **sā** eva **santati** anupabandhavasena uppattibhāvato. Atha vā **yo āyatanānaṁ ācayo**[1] paṭhamabhāvena upalakkhito uppādo, so pana tattheva uppajjamānānaṁ upari cayattā **upacayo**, vaḍḍhīti attho. Upacayo vaḍḍhibhāvena upalakkhito uppādo, **sā** eva **santati** pabandhākārena uppattibhāvato. Tenāha **"aṭṭhakathāyampī"**ti-ādi.

Tattha **evaṁ kiṁ kathitan**ti "yo āyatanānaṁ ācayo"ti-ādinā[2] niddesena kiṁ atthajātaṁ kathitaṁ hoti? Āyatanena ācayo kathito. Ācayupacayasantahiyo hi nibbattibhāvena ācayo evāti āyatanehi ācayādīnaṁ pakāsitattā tehi ācayo kathito. Āyatanānaṁ ācayādivacaneneva ācayasabhāvāni uppādadhammāni āyatanānīti ācayena taṁpakatikaṁ āyatanaṁ kathitaṁ. Lakkhaṇañhi uppādo, na rūparūpanti.

Rūpaparipāko rūpadhammānaṁ jiṇṇatā. **Upanayanarasā**ti bhaṅgupanayanakiccā. **Sabhāvānapagamepī**ti kakkhaḷatādisabhāvassa avigamepi. Ṭhitikkhaṇe hi jarā, na ca tadā dhammo sabhāvaṁ vijahati nāma. **Navabhāvo** uppādāvatthā, tassa apagamabhāvena gayhatīti āha **"navabhāvāpagamapaccupaṭṭhānā"**ti. **"Arūpadhammānan"**ti idaṁ tesaṁ jarāya suṭṭhu paṭicchannatāya vuttaṁ. Rūpadhammānampi hi khaṇikajarā paṭicchannā evaṁ, yā avīcijarātipi vuccati. **Esa vikāro**ti khaṇḍiccādivikāramāha. So hi arūpadhammesu na labbhati. Yā avīcijarā nāma, tassāpi esa vikāro natthīti sambandhitabbaṁ. Natthi etissā jarāya vīcīti **avīcijarā**, navabhāvato duviññeyyantarajarāti attho.

Parito sabbaso "bhijjanan"ti lakkhitabbāti **paribhedalakkhaṇā**. Niccaṁ nāma dhuvaṁ, rūpaṁ pana khaṇabhaṅgitāya yena bhaṅgena na niccanti aniccaṁ, so aniccassa bhāvoti **aniccatā**. Sā pana yasmā ṭhitippattaṁ rūpaṁ

---

1. Ādicayo (Sī)

2. Abhi 1. 169 piṭṭhe.

vināsabhāvena saṁsīdantī viya hotīti vuttaṁ **"saṁsīdanarasā"**ti. Yasmā ca sā rūpadhammānaṁ saṅgabhāvato khayavayākāreneva gayhati, tasmā vuttaṁ **"khayavayapaccupaṭṭhānā"**ti.

445. **Ojālakkhaṇo**ti ettha aṅgamaṅgānusārino rasassa sāro upathambhabalakaro bhūtanissito eko viseso ojā. Kabaḷaṁ karīyatīti **kabaḷīkāro**. Āharīyatīti **āhāro**, kabaḷaṁ katvā ajjhoharīyatīti attho. Idaṁ pana savatthukaṁ ojaṁ dassetuṁ vuttaṁ. Bāhiraṁ āhāraṁ paccayaṁ labhitvā eva ajjhattikāhāro rūpaṁ uppādeti, so pana rūpaṁ āharatīti āhāro. Tenāha **"rūpāharaṇa raso"**ti. Tato eva ojaṭṭhamakarūpuppādanena imassa kāyassa **upathambhanapaccupaṭṭhāno**. Ojāya rūpāharaṇakiccaṁ bāhirādhīnanti āha **"āharitabbavatthupadaṭṭhāno"**ti.

446. **Balarūpan**ti-ādīsu imasmiṁ kāye balaṁ nāma atthi, sambhavo nāma atthi, rogo nāma atthi, "jāti sañjātī"ti[1] vacanato jāti nāma atthi, tehipi catūhi mahābhūtehi vinā abhāvato upādāyarūpehi bhavitabbanti adhippāyo. **Ekaccānan**ti abhayagirivāsīnaṁ. **Paṭikkhittan**ti ettha evaṁ paṭikkhepo veditabbo—middhaṁ rūpameva na hoti nīvaraṇesu desitattā. Yassa hi nīvaraṇesu desanā, taṁ na rūpaṁ yathā[2] kāmacchando. Siyā panetaṁ duvidhaṁ middhaṁ rūpaṁ, arūpañcāti. Tattha yaṁ arūpaṁ, taṁ nīvaraṇesu desitaṁ "na rūpan"ti? Taṁ na, visesavacanābhāvato. Na hi visesetvā middhaṁ nīvaraṇesu desitaṁ, tasmā middhassa duvidhataṁ parikappetvāpi na sakkā nīvaraṇabhāvaṁ nīvattetuṁ. Sakkā hi vattuṁ "yaṁ taṁ arūpato aññaṁ middhaṁ parikappitaṁ, tampi nīvaraṇaṁ middhasabhāvattā itaraṁ middhaṁ viyā"ti.

Bhavatu nīvaraṇaṁ, ko virodhoti ce? Nīvaraṇañca pahātabbaṁ. Pañca nīvaraṇe pahāya "addhā munīsi sambuddho, natthi nīvaraṇā tavā"ti[3] vacanato. Appahātabbañca rūpaṁ "katame dhammā nevadassanena nabhāvanāya pahātabbā? Catūsu bhūmīsu kusalaṁ, catūsu bhūmīsu vipāko, tīsu bhūmīsu kiriyābyākataṁ, rūpañca nibbānañca. Ime dhammā nevadassanena nabhāvanāya

---

1. Abhi 2. 104 piṭṭhe.
2. Na rūpaṁ diṭṭhaṁ yathā (Syā)
3. Khu 1. 362 piṭṭhe Suttanipāte.

pahātabbā"ti[1] vacanato. Na cettha tadārammaṇakilesappahānaṁ adhippetaṁ "rūpaṁ bhikkhave na tumhākaṁ, taṁ pajahathā"ti-ādīsu[2] viya kāmacchandādīnaṁ tathā pahānassa anadhippetattā. Tasmā na middhaṁ rūpaṁ. Yadi middhassa rūpabhāvaṁ na sampaṭicchatha, kathaṁ bhagavato niddā. Middhañhi "niddāpacalāyikā"ti-ādinā[3] vibhaṅge vibhattattā niddāti? Na middhaṁ niddā, niddāhetubhāvato pana taṁ "niddā"ti vibhattaṁ yathā-itthiliṅgādi. Evampi niddāhetuno middhassa abhāvato kataṁ bhagavato niddāti? Niddā bhagavato sarīragilāniyā, na middhena. Sā ca natthīti na sakkā vattuṁ "piṭṭhi me āgilāyati, tamahaṁ āyamissāmī"ti[4] vacanato. Na cettha evamavadhāraṇaṁ middhameva niddāhetūti, niddāhetu eva middhanti evamavadhāraṇā. Tasmā aññopi atthi niddāhetu, ko pana soti? Sarīragilāniyā. Tena vuttaṁ "niddā bhagavato sarīragilāniyā, na middhenā"ti.

Niddā ca bhagavato natthīti na sakkā vattuṁ "abhijānāmi kho panāhaṁ aggivessana -pa- divā supitā"ti[5] vacanato. Itopi na middhaṁ rūpaṁ sampayogavacanato. Vuttañhi "thinamiddhanīvaraṇaṁ avijjānīvaraṇena nīvaraṇañceva nīvaraṇasampayuttañcā"ti-ādi[6]. Na cettha yathālābhabhavanaṁ[7] sakkā paccetuṁ "sakkharakathalikampi macchagumbampi carantampi tiṭṭhantampī"ti-ādi[8] viya appasiddhatāya rūpabhāvassa. Siddhe hi tassa rūpabhāve sambhavato yathālābhapaccayo yujjeyyāti. Itopi na rūpaṁ middhaṁ āruppesu uppajjanato. Vuttampi cetaṁ "nīvaraṇaṁ dhammaṁ paṭicca nīvaraṇo dhammo uppajjati napurejātapaccayā"ti[9] imassa vibhaṅge "āruppe kāmacchandanīvaraṇaṁ paṭicca thinamiddhanīvaraṇaṁ uddhaccanīvaraṇaṁ avijjānīvaraṇaṁ uppajjatī"ti[9] vitthāro. Tasmā "na middhaṁ rūpan"ti yaṁ aṭṭhakathāsu paṭikkhittaṁ, taṁ supaṭikkhittameva.

Itaresūti balarūpādīsu. Kammasamuṭṭhānassāpi rogassa visabhāgapaccayasamuppanno dhātukkhobho āsannakāraṇaṁ, pageva itarassa. So ca atthato rūpadhammānaṁ vikārāvatthāṭhitibhaṅgakkhaṇesu eva siyāti vuttaṁ **"rogarūpaṁ jaratā-aniccatāgahaṇena gahitamevā"**ti. **Upacayasantatigahaṇena gahitamevā**ti tabbinimuttassa rūpuppādassa abhāvato.

---

1. Abhi 1. 269 piṭṭhe. 2. Saṁ 2. 28, 304 piṭṭhesu. 3. Abhi 2. 263 piṭṭhe.
4. Ma 2. 17 piṭṭhe. 5. Ma 1. 316 piṭṭhe. 6. Abhi 1. 235 piṭṭhe.
7. Yathālābhavacanaṁ (Ka) 8. Dī 1. 79 piṭṭhe.
9. Abhi 10. 300 piṭṭhe Paṭṭhāne.

Upādāvatthāya ca aññā jāti nāma nattheva. Sambhavo kāmadhātuyaṁ ekacciyasattānaṁ indriyaparipākapaccayo āpodhātuyā pavatti-ākāravisesoti āha **"sambhavarūpaṁ āpodhātuggahaṇena gahitamevā"**ti. Kāyabalaṁ nāma atthato vāyodhātuyā pavatti-ākāraviseso tassā vipphārabhāvato. Yato naṁ "pāṇabalan"ti vadanti, tenāha **"balarūpaṁ vāyodhātuggahaṇena gahitamevā"**ti. Kasmā pana nesaṁ ayathākkamato paṭikkhepo katoti? **Visuṁ natthī**ti katvā anupalabbhamānattā anādaradassanatthaṁ, middhapaṭikkhepo vā mahāpañhoti[1] paṭhamaṁ kato. Tadanusārena paṭilomanayena itaresampi abhāvo vuttoti veditabbaṁ.

"Itī"ti idaṁ **"aṭṭhavīsatividhan"**ti iminā sambandhitabbaṁ, iminā vuttakkamena aṭṭhavīsatividhaṁ hotīti. So ca kho pāḷiyaṁ āgatanayenevāti anūnatā veditabbā. Anadhikabhāvo pana dassito eva.

447. Sampayuttadhammarāsi hinoti etena patiṭṭhahatīhi **hetu**, mūlaṭṭhena lobhādiko, alobhādiko ca, tādiso hetu na hotīti **nahetu**. Nāssa hetu atthīti **ahetukaṁ**, sahetukapaṭiyogibhāvato hetunā saha na uppajjatīti attho. Ahetukameva hetunā vippayuttatāya **hetuvippayuttaṁ**. Dhammanānattābhāvepi hi saddatthanānattena veneyyavasena dukantaradesanā hotīti dukapadavasena cetaṁ vuttaṁ. Paccayādhīnavuttitāya saha paccayenāti **sappaccayaṁ**. Attano paccayehi loke niyuttaṁ, viditanti vā **lokiyaṁ**. Ā bhavaggaṁ, ā gotrabhuṁ vā savantīti āsavā, saha āsavehīti **sāsavaṁ,** āsavehi ālambitabbanti attho. Ādisaddena saṁyojanīyaṁ oghanīyaṁ yoganīyaṁ nīvaraṇīyaṁ saṁkilesikaṁ parāmaṭṭhaṁ acetasikaṁ cittavippayuttaṁ narūpāvacaraṁ na-arūpāvacaraṁ na-apariyāpannaṁ aniyataṁ aniyyānikaṁ aniccanti evamādīnaṁ saṅgaho daṭṭhabbo.

Āhito ahaṁ māno etthāti attā, attabhāvo. Taṁ attānaṁ adhikicca uddissa pavattā ajjhattā, indriyabaddhadhammā, tesu bhavaṁ **ajjhattikaṁ**, cakkhādi. Aṭṭhakathāyaṁ pana vuttanayena ajjhattameva **ajjhattikaṁ** yathā

---

1. Mahāpapañcoti (Sī), mahāpañcoti (Syā)

venayikoti[1] imamatthaṁ sandhāya vuttaṁ **"attabhāvaṁ adhikicca pavattattā ajjhattikan"**ti. **Sesaṁ** tevīsatividhaṁ. **"Tatobāhirattā"**ti idaṁ ajjhattikalakkhaṇābhāvato vuttaṁ. **Ghaṭṭanavasenā**ti visayī, visayo ca hutvā saṁghaṭṭanavasena. **Sesaṁ** soḷasavidhaṁ. **Viparītattā**ti ghaṭṭanavasena aggahetabbato. **Duppaṭivijjhasabhāvattā**ti sukhumabhāvena duviññeyyasabhāvattā. Ñāṇassa āsanne na hotīti **dūre**. **Terasa** hadayavatthupariyosānāni. **Sabhāvenevā**ti "rūpassa paricchedo, rūpassa vikāro, rūpassa upacayo"ti-ādinā aggahetvā attano sabhāveneva kakkhaḷattādinā ñāṇena paricchijja gahetabbato. **Sesaṁ** dasavidhaṁ. **Tabbiparītatāyā**ti sabhāvena apariggahitabbato. Sotādīnampi cakkhuno viya pasannasabhāvattā eva yathāsakaṁ visayaggahaṇapaccayatāti dassento āha **"cakkhādi -pa- pasādarūpan"**ti. **Viparītattā**ti tabbidhurasabhāvattā. **Adhipatiyaṭṭhenā**ti ettha cakkhādīnaṁ tāva pañcannaṁ cakkhuviññāṇādīsu ādhipateyyaṁ tesaṁ paṭumandabhāvānuvattanato, itthipurisindriyadvayassa sakicce jīvitindriyassa sahajarūpānupālane. Tadubhayaṁ heṭṭhā vuttameva. **Upādinnattā**ti gahitattā. Kammanibbattañhi "mametaṁ phalaṁn"ti kammunā gahitaṁ viya hoti apaṭikkhepato.

448. **Sanidassanakammajādīnaṁ tikānan**ti sanidassanattikassa, kammajādittikānañca. **Oḷārike**ti dvādasavidhe oḷārikarūpe. **Rūpan**ti rūpāyatanaṁ. Daṭṭhabbabhāvasaṅkhātena saha nidassanenāti sanidassanaṁ, paṭihananabhāvasaṅkhātena saha paṭighenāti sappaṭighaṁ, sanidassanañca taṁ sappaṭighañcāti **sanidassanasappaṭighaṁ**. Tattha yassa daṭṭhabbabhāvo atthi, taṁ **sanidassanaṁ**. Cakkhuviññāṇagocarabhāvova **daṭṭhabbabhāvo.** Tassa rūpāyatanato anaññattepi aññehi dhammehi rūpāyatanaṁ visesetuṁ aññaṁ viya katvā vuttaṁ "saha nidassanena sanidassanan"ti. Dhammabhāvasāmaññena hi ekībhūtesu dhammesuyo nānattakaro viseso, so añño viya katvā upacarituṁ yutto. Evaṁ hi atthavisesāvabodho hotīti. Yo sayaṁ, nissayavasena ca sampattānaṁ, asampattānañca paṭimukhabhāvo aññamaññaṁ patanaṁ, so **paṭihananabhāvo**, yena byāpārādivikārapaccayantarasahitesu

---

1. Aṁ 3. 20; Vi 1. 3 piṭṭhesu.

cakkhādīnaṁ visayesu vikāruppatti. **Sesaṁ** ekādasavidhaṁ oḷārikarūpaṁ. Tañhi sanidassanattābhāvato **anidassanaṁ**, vuttanayeneva **sappaṭighaṁ**. Ubhayapaṭikkhepena **anidassana-appaṭighaṁ**. **Kammato jātan**ti ettha yaṁ ekantakammasamuṭṭhānaṁ aṭṭhindriyāni, hadayañcāti navavidhaṁ rūpaṁ, yañca navavidhe catusamuṭṭhāne kammasamuṭṭhānaṁ navavidhameva rūpanti evaṁ aṭṭhārasavidhampi kammato uppajjanato **kammajaṁ**. Yañhi jātañca yañca jāyati yañca jāyissati, taṁ sabbampi "kammajan"ti vuccati yathā duddhanti. **Tadaññapaccayajātan**ti kammato aññapaccayato jātaṁ utucittāhārajaṁ. **Nakutocijātan**ti lakkhaṇarūpamāha. Viññattidvayaṁ, saddo, ākāsadhātu, lahutādittayaṁ cittasamuṭṭhānāni avinibbhogarūpānīti etaṁ pañcadasavidhaṁ rūpaṁ **cittajaṁ**. Ākāsadhātu, lahutādittayaṁ, āhārasamuṭṭhānāni avinibbhogarūpānīti etaṁ dvādasavidhaṁ rūpaṁ **āhārajaṁ**. Ettha saddaṁ pakkhipitvā terasavidhaṁ rūpaṁ ututo samuṭṭhitaṁ **utujaṁ**. Sesaṁ kammajatike vuttanayānusāreneva veditabbaṁ.

449. Diṭṭhādicatukkavasena, rūparūpādicatukkavasena, vatthādicatukkavasenāti pāṭekkaṁ catukkasaddo yojetabbo. Yaṁ rūpāyatanaṁ adakkhi yaṁ passati yaṁ dakkhissati yaṁ passeyya, taṁ sabbaṁ **diṭṭhaṁ** nāma diṭṭhasabhāvānātivattanato yathā duddhanti. Esa nayo sesesupi. **Dassanavisayattā**ti cakkhuviññāṇaviññeyyattā. **Savanavisayattā**ti sotaviññāṇaviññeyyattā. **Gandharasaphoṭṭhabbattayan**ti gandho raso phoṭṭhabbanti etaṁ tayaṁ. **Mutaṁ** nāma mutvā patvā gahetabbato. Tenāha **"sampattaggāhaka-indriyavisayattā"**ti.

Kimidaṁ phoṭṭhabbaṁ nāmāti? Pathavītejovāyodhātuttayaṁ. Kasmāpanettha āpodhātu aggahitā, nanu sītatā phusitvā gayhati, sā ca āpodhātūti? Saccaṁ gayhati, na pana sā āpodhātu. Kiñcarahīti? Tejodhātu eva. Mande hi uṇhabhāve sītabuddhi. Na hi sītaṁ nāma koci guṇo atthi, kevalaṁ pana uṇhabhāvassa mandatāya sītatā bhimāno. Kathametaṁ viññātabbanti ce? Anavaṭṭhitattā sītabuddhiyā yathā pārāpāre. Tathā hi ghammakāle ātape ṭhitānaṁ chāyaṁ paviṭṭhānaṁ sītabuddhi hoti, tattheva pana pathavīgabbhato uṭṭhitānaṁ uṇhabuddhi. Yadi hi sītatā āpodhātu siyā, ekasmiṁ kalāpe uṇhabhāvena saddhiṁ upalabbheyya, na ca upalabbhati. Tasmā viññāyati na āpodhātu

sītatāti. Idañca bhūtānaṁ avinibbhogavuttitaṁ icchantānaṁ uttaraṁ, anicchantānampi pana catunnaṁ bhūtānaṁ ekasmiṁ kalāpe kiccadassanena sabhāgavuttitāya sādhitāya uttarameva. Ye pana "vāyodhātuyā lakkhaṇaṁ sītatā"ti vadanti, tesampi idameva uttaraṁ. Yadi hi vāyodhātu sītatā siyā, ekasmiṁ kalāpe uṇhabhāvena saddhiṁ sītatā upalabbheyya, na ca upalabbhati. Tasmā viññāyati na vāyodhātu sītatāti. Yesaṁ pana dravatā āpodhātu, sā phusitvā gayhatīti dassanaṁ. Te vattabbā "dravabhāvopi phusīyatīti āyasmantānaṁ adhimānamattaṁ saṇṭhānaṁ viyā"ti. Vuttañhetaṁ purātanehi—

"Dravatā sahavuttīni, tīṇi bhūtāni samphusaṁ.
'Dravataṁ samphusāmī'ti, lokoyamabhimaññati.

Phusaṁ bhūtāni saṇṭhānaṁ, manasā gaṇhate yathā.
'Paccakkhato phusāmī'ti, ñātabbā dravatā tathā"ti.

Sesanti yathāvuttaṁ rūpādisattavidhaṁ rūpaṁ ṭhapetvā avasiṭṭhaṁ ekavīsatividhaṁ rūpaṁ. **Viññāṇassevā**ti manoviññāṇasseva. Avadhāraṇena rūpāyatanādīnampi manoviññāṇaviññeyyatte niyamābhāvato na viññātarūpatāti saṅkarābhāvaṁ dasseti.

Nipphannarūpaṁ panettha rūparūpaṁ nāmāti yadettha aṭṭhavīsatividhe rūpe "nipphannan"ti vuttaṁ rūpaṁ, tadeva rūpalakkhaṇayogato rūpaṁ. Ruppanaṁ rūpaṁ, taṁ etassa atthīti yathā arisasoti, rūpaguṇayogato vā yathā nīlaguṇayogato nīlaṁ vatthanti. Svāyaṁ rūpasaddo ruḷhiyā ataṁsabhāvepi pavattatīti aparena rūpasaddena visesetvā vuttaṁ **"rūparūpan"**ti yathā tilatelaṁ, dukkhadukkhanti[1] ca, ruppanasabhāvaṁ rūpanti attho. Yadi evaṁ ākāsadhātu-ādīnaṁ kathaṁ rūpabhāvoti? Nipphannarūpassa paricchedavikāralakkhaṇabhāvato taggatikamevāti "rūpan"tveva vuccati.

Vasanti ettha cittacetasikā pavattantīti **vatthu**, cittataṁsampayuttānaṁ ādhārabhūtaṁ rūpaṁ. Taṁ pana chabbidhaṁ. Tattha hadayarūpaṁ vatthu eva manodhātumanoviññāṇadhātūnaṁ nissayabhāvato. **Na dvāraṁ** aññanissayānaṁ cakkhādi viya. Yathā hi cakkhādīni sampaṭicchanādīnaṁ pavattiyā dvāraṁ honti,

---

1. Visuddhi 2. 130 piṭṭhe.

na evaṁ hadayavatthu. Tena vuttaṁ **"yaṁ panettha hadayarūpaṁ nāma, taṁ vatthu, na dvāran"**ti. **Viññattidvayaṁ dvāraṁ** kammadvārabhāvato. Tannissitassa cittuppādassa abhāvato **na vatthu. Pasādarūpaṁ vatthu ceva** atthasannissitassa cakkhuviññāṇādikassa, **dvārañca** aññanissitassa sampaṭicchanādikassa. **Sesaṁ** ekavīsatividhaṁ rūpaṁ vuttavipariyāyato **neva vatthu na ca dvāraṁ**.

450. Ekato eva jātaṁ **ekajaṁ**. Nanu ca ekato eva paccayato[1] paccayuppannassa uppatti natthīti? Saccaṁ natthi, rūpajanakapaccayesu ekatoti ayamettha adhippāyo. Na hi rūpuppatti rūpajanakato aññaṁ paccayaṁ apekkhati. **Dvijan**ti-ādīsupi eseva nayo. **Imesan**ti imesaṁ pabhedānaṁ **vasena**. **Kammajamevā**ti kammato eva jātaṁ. **Cittajamevā**ti etthāpi eseva nayo. **Cittato ca ututo ca jātan**ti kālena cittato, kālena ututoti evaṁ cittato ca ututo ca jātaṁ daṭṭhabbaṁ. **Taṁ dvijaṁ** dvīhi jātanti. Parato dvīsupi eseva nayo. **Saddāyatanamevā**ti ettha yaṁ cittajaṁ saddāyatanaṁ, taṁ saviññattikamevāti eke. Aviññattikopi atthi vitakkavipphārasaddoti porāṇā.

Vitakkavipphārasaddo na sotaviññeyyoti hi evaṁ pavattamahā-aṭṭhakathāvādaṁ nissāya cittasamuṭṭhānassa saddassa viññattiyā vināpi uppatti icchitabbā. Na hi viññatti "kāyavācāya viññattī"ti vacanato asotaviññeyyena saddena saha uppajjati, evaṁ sante cittajenāpi saddanavakena bhavitabbaṁ. So ca vādo "saddo ca hoti, na sotaviññeyyo cā"ti viruddhamevetanti maññamānehi saṅgahakārehi paṭikkhitto. Apare pana mahā-aṭṭhakathāvādaṁ appaṭikkhipitvā tassa adhippāyaṁ vaṇṇenti. Kathaṁ? "Jivhātālucalanādikaṁ vitakkasamuṭṭhitaṁ viññattisahajameva sukhumasaddaṁ dibbasotena sutvā ādisatī"ti sutte, paṭṭhāne ca oḷārikaṁ saddaṁ sandhāya sotaviññāṇassa ārammaṇapaccayabhāvo vuttoti iminā adhippāyena vitakkavipphārasaddassa asotaviññeyyatā vuttāti. **Taṁ** catujaṁ. **Avasesan**ti avinibbhogarupena saddhiṁ ākāsadhātumāha.

---

1. Sapaccayato (Ka)

Lakkhaṇarūpaṁ pana nakutocijātanti kutocipi paccayato na jātaṁ, nāpi sayameva jātaṁ paccayehi vinā sayameva jātassa sabbena sabbaṁ abhāvato. Kathaṁ panetaṁ viññātabbaṁ lakkhaṇarūpaṁ na jāyatīti? Lakkhaṇābhāvato. Uppattimantānaṁ hi rūpāyatanādīnaṁ jāti-ādīni lakkhaṇāni vijjanti, na evaṁ jāti-ādīnaṁ. Tasmā viññātabbametaṁ jāti-ādīni na jāyantīti. Siyā panetaṁ "jāti-ādīnaṁ jāti-ādīni lakkhaṇāni vijjantī"ti? Taṁ na, kasmā? Tathā sati anavaṭṭhānāpattito. Yadi hi jāti-ādīni jāti-ādimantāni siyuṁ, tānipi jāti-ādimantāni, tānipi jāti-ādimantānīti anavaṭṭhānameva āpajjati. Tasmā suṭṭhu vuttaṁ "jāti-ādīni na jāyantī"ti. Tenāha **"na hi uppādassa uppādo atthi, uppannassa ca paripākabhedamattaṁ itaradvayan"**ti, jarāmaraṇanti attho.

Tattha **"uppādo natthī"**ti etena uppādassa jarāmaraṇābhāvamāha. Asati uppāde kuto jarāmaraṇanti mattaggahaṇena jarāmaraṇassa uppādābhāvampi. Yadi evaṁ jātiyā kutoci jātatāvacanaṁ kathanti āha **"yampī"**ti-ādi. Tattha **kiccānubhāvakkhaṇe diṭṭhattā**ti ye te cittādayo rūpāyatanādīnaṁ rūpānaṁ janakapaccayā, tesaṁ taduppādanaṁ pati anuparatabyāpārānaṁ yo so paccayabhāvūpalakkhaṇīyo kiccānubhāvakkhaṇo, tadā jāyamānānaṁ rūpāyatanādīnaṁ dhammānaṁ vikārabhāvena upalabbhamānataṁ sandhāya veneyyapuggalavasena jātiyā kutoci paccayato jātattaṁ pāḷiyaṁ anuññātaṁ yathā taṁ cittasamuṭṭhānatādi viññatti-ādīnaṁ. Ayañhetta saṅkhepattho—yehi paccayadhammehi rūpādayo uppajjeyyuṁ, tesaṁ paccayabhāvūpagamanakkhaṇe upalabbhamānā rūpādayo tato pure, pacchā ca anupalabbhamānā tato uppajjantīti viññāyanti, evaṁ jātipi veditabbā. Yadi evaṁ nippariyāyato jātiyā kutoci jātatā siddhā, atha kasmā veneyyapuggalavasenāti vuttanti? Nayidamevaṁ jāyamānadhammavikārabhāvena upalabbhamānattā. Yadi hi dhammo viya upalabbheyya jāti, nippariyāyova tassā kutoci jātabhāvo, na evamupalabbhati, atha kho vikārabhāvena. Tasmā vuttaṁ "veneyyapuggalavasenā"ti.

Tadā kira sotūnaṁ evaṁ cittaṁ uppannaṁ "ayaṁ jāti sabbesaṁ dhammānaṁ pabhavo, sayañca na kutoci jāyati yathā taṁ pakativādīnaṁ pakatī"ti

taṁ nesaṁ[1] micchāgāhaṁ vidhamento satthā "upacayo santatī"ti dvidhā bhinditvā kutoci paccayato jātañca katvā desesi, na pana jarāmaraṇaṁ paccayadhammānaṁ kiccānubhāvakkhaṇe adassanato. Yadi evaṁ kathaṁ "jarāmaraṇaṁ paṭiccasamuppannan"ti[2] ( )[3] vuttaṁ? Yasmā paṭiccasamuppannānaṁ dhammānaṁ paripākabhaṅgatāya tesu santesu honti, na asantesu. Na hi ajātaṁ paripaccati, bhijjati vā, tasmā taṁ jātipaccayataṁ sandhāya "jarāmaraṇaṁ paṭiccasamuppannan"ti[2] pariyāyena suttesu vuttaṁ. Yo panettha kāmabhāvādīsu kammādinā paccayena yonivibhāgato paṭisandhiyaṁ, pavattiyañca rūpadhammānaṁ pavattibhedo vattabbo, so parato paṭiccasamuppādakathāyaṁ āvi bhavissatīti na vuttoti daṭṭhabbo.

Iti rūpakkhandhe vitthārakathāmukhavaṇṇanā.

Viññāṇakkhandhakathāvaṇṇanā

451. **Yaṁ kiñcī**ti anavasesapariyādānadīpakena padadvayena vedayitassa bahubhedataṁ dassento vuccamānaṁ rāsaṭṭhaṁ ulliṅgeti. Vedayitaṁ ārammaṇarasānubhavanaṁ lakkhaṇaṁ etassāti **vedayitalakkhaṇaṁ. Sabbaṁ taṁ** dhammajātanti adhippāyo, pubbe vā rūpakkhandhakathāyaṁ vuttaṁ adhikārato ānetvā sambandhitabbaṁ. **Ekato katvā**ti atītādibhedabhinnaṁ sabbaṁ taṁ buddhiyā ekato katvā. Evañhi rāsaṭṭhassa sambhavo. Nīlādibhedassa ārammaṇassa sañjānanaṁ, "nīlaṁ pītaṁ dīghaṁ rassan"ti[4] ca ādinā saññuppādavasena jānanaṁ gahaṇaṁ lakkhaṇaṁ etassāti **sañjānanalakkhaṇaṁ. Abhisaṅkharaṇaṁ** āyūhanaṁ byāpārāpatti, abhisandahanaṁ vā, ubhayathāpi cetanāpadhānatāya saṅkhārakkhandhassa evaṁ vuttaṁ **"abhisaṅkharaṇalakkhaṇan"**ti. Tathā hi **suttantabhājanīye** saṅkhārakkhandhaṁ vibhajantena bhagavatā "cakkhusamphassajācetanā"ti-ādinā[5] cetanāva vibhattā. Minitabbavatthuṁ nāḷiyā minamāno puriso viya yena sañjānanākāravisiṭṭhena ākārena visayaṁ gaṇhāti, taṁ ārammaṇūpaladdhisaṅkhātaṁ vijānanaṁ lakkhaṇaṁ etassāti **vijānanalakkhaṇaṁ**. Itare vedanākkhandhādayo suviññeyyā hontīti viññāṇena ekuppādādibhāvato, samānajāti-ādivibhāgato ca.

---

1. Tena nesaṁ (Syā, Ka)
2. Saṁ 1. 264 piṭṭhe.
3. (Pariyāyena sutte) (Syā)
4. Abhi 1. 162 piṭṭhe.
5. Abhi 2. 8 piṭṭhe.

Attanā "vijānanalakkhaṇan"ti vuttamatthaṁ suttena samatthetuṁ **"yaṁ kiñcī"**ti-ādi vuttaṁ. Yathāpaccayaṁ pavattimattametaṁ, yadidaṁ sabhāvadhammoti dassetuṁ **"vijānanalakkhaṇan"**ti bhāvasādhanavasena vuttaṁ. Dhammasabhāvā vinimutto koci kattā nāma natthīti tasseva kattubhāvaṁ dassetuṁ **"vijānātī"**ti vuttaṁ. Yaṁ vijānanaṭṭhena viññāṇaṁ, tadeva cintanādi-atthena **cittaṁ**, mananaṭṭhena **mano**ti pariyāyatopi naṁ bodheti. Ettāvatā ca khandhato, bhedato, pariyāyato ca viññāṇaṁ vibhāvitaṁ hoti.

Jāyanti ettha visadisāpi sadisākārāti **jāti**, samānākāro. Sā panāyaṁ jāti kāmaṁ anekavidhā nānappakārā, taṁ idhādhippetameva pana dassento **"kusalaṁ, akusalaṁ, abyākatañcā"**ti āha. Tattha kusalaṭṭhena **kusalaṁ**. Koyaṁ kusalaṭṭho nāma? Ārogyaṭṭho anavajjaṭṭho sukhavipākaṭṭho. Ārogyaṭṭhenāpi hi kusalaṁ vuccati "kacci nu bhoto kusalan"ti-ādīsu[1]. Anavajjaṭṭhenāpi "katamo pana bhante kusalo kāyasamācāro? Yo kho mahārāja anavajjo kāyasamācāro"ti-ādīsu[2]. Sukhavipākaṭṭhenāpi "kusalānaṁ bhikkhave dhammānaṁ samādānahetū"ti-ādīsu[3]. Kusalacittañhi rāgādīnaṁ cetasikarogānaṁ avajjasabhāvānaṁ paṭipakkhabhāvato, sukhavipākavipaccanato ca arogaṁ, anavajjaṁ, sukhavipākañcāti.

Saddatthato pana kucchite pāpadhamme salayati calayati kampeti viddhaṁsetīti **kusalaṁ**. Kucchitena vā ākārena sayantīti kusā, pāpadhammā, te kuse lunāti chindatīti **kusalaṁ**. Kucchitānaṁ vā sānato tanukaraṇato ñāṇaṁ kusaṁ nāma, tena lātabbaṁ gahetabbaṁ pavattetabbanti salaṁ. Yathā vā kuso ubhayabhāgagataṁ hatthapadesaṁ lunāti, evamidaṁ uppannānuppannavasena ubhayabhāgagataṁ saṁkilesapakkhaṁ lunāti chindati, tasmā kuso viya lunātīti **kusalaṁ**. Kucchitānaṁ vā sāvajjadhammānaṁ salanato saṁvaraṇato **kusalaṁ**. Kusaladhammavasena hi akusalā pavattinivāraṇena, appavattibhāvāpādanena ca[4] manacchaṭṭhesu dvāresu appavattiyā saṁvutā pihitā honti. Kucchite vā pāpadhamme salayati kampeti apanetīti **kusalaṁ**. Kucchitānaṁ vā pāṇātipātādīnaṁ

---

1. Khu 5. 327; Khu 6. 77 piṭṭhesu.
2. Ma 2. 318 piṭṭhe.
3. Dī 3. 48 piṭṭhe.
4. Appavatti-āpādanena va (Ka)

pāpadhammānaṁ sānato nisānato tejanato kusā, dosalobhādayo. Dosādīnañhi vasena cetanāya tikkhabhāvappattiyā pāṇātipātādīnaṁ mahāsāvajjatā, te kuse lunāti chindatīti **kusalaṁ**. Kucchitānaṁ vā sānato antakaraṇato vināsanato kusāni, puññakiriyavasena pavattāni saddhādīni indriyāni, tehi lātabbaṁ pavattetabbanti **kusalaṁ**. “Ku”iti vā bhūmi vuccati, adhiṭṭhānabhāvena taṁsadisassa attano nissayabhūtassa rūpārūpappabandhassa sampati, āyatiñca anudahanena vināsanato kuṁ siyantīti kusā, rāgādayo, te viya attano nissayassa lavanato chindanato **kusalaṁ**. Payogasampāditā hi kusaladhammā accantameva rūpārūpadhamme appavattikaraṇena samucchindantīti.

Na kusalanti **akusalaṁ**, kusalapaṭipakkhanti attho. Na kusalanti hi kusalapaṭikkhepena akusalapadassa avayavabhedena atthe vuccamāne yathā yaṁ dhammajātaṁ na arogaṁ, na anavajjaṁ, na sukhavipākaṁ, na ca kosallasambhūtaṁ, taṁ akusalanti ayamattho dassito hoti, evaṁ yaṁ na kucchitānaṁ salanasabhāvaṁ, na kusānaṁ lavanasabhāvaṁ, na kusena kuseti vā pavattetabbaṁ, na ca kuso viya lavanakaṁ, taṁ akusalaṁ nāmāti ayampi attho dassito hoti. Ettha ca yasmā kusalaṁ akusalassa ujuvipaccanīkabhūtaṁ, yato cetasikarogapaṭipakkhādibhāvato arogādipariyāyenapi bodhitaṁ, tasmā akusalaṁ pana kusalassa ujuvipaccanīkabhūtanti vuttaṁ “kusalapaṭipakkhanti attho”ti. Taṁ pana yathākkamaṁ pahāyakapahātabbabhāvenevāti daṭṭhabbaṁ.

Na byākatanti **abyākataṁ**, kusalākusalabhāvena akathitanti attho. Tattha **kusalabhāvo** anavajjasukhavipākaṭṭho. **Akusalabhāvo** sāvajjadukkhavipākaṭṭho, tadubhayabhāvena avuttanti vuttaṁ hoti. Eteneva arogasarogādibhāvena ca avuttatā vaṇṇitāti daṭṭhabbā. Ettha ca “kusalaṁ akusalan”ti ca vatvā “abyākatan”ti vuttattā kusalākusalabhāveneva avuttatā viññāyati, na pakārantarena. Avuttatā cettha na tathā avattabbatāmattena, atha kho tadubhayavinimuttasabhāvatāya tesaṁ dhammānanti daṭṭhabbaṁ. Tathā hetaṁ “avipākalakkhaṇan”ti vuccati.

452. **Bhūmibhedato**ti bhavanti ettha dhammāti bhūmi, ṭhānaṁ, avatthā ca. Avatthāpi hi avatthāvantānaṁ pavattiṭṭhānaṁ viya gayhati, evaṁ nesaṁ sukhaggahaṇaṁ

hotīti. Tattha lokiyā bhūmi ṭhānavaseneva veditabbā, lokuttarā avatthāvasena. Lokiyā vā ṭhānāvatthāvasena, lokuttarā avatthāvaseneva. **Kāmāvacaran**ti ettha vatthukāmo kilesakāmoti dve kāmā. Tesu **vatthukāmo** visesato pañca kāmaguṇā kāmīyantīti, **kilesakāmo** taṇhā kāmetīti. Te dvepi sahitā hutvā yattha avacaranti, taṁ **kāmāvacaraṁ**. Kiṁ pana tanti? Ekādasavidho kāmabhāvo. Idaṁ yebhuyyena tattha avacarati pavattatīti **kāmāvacaraṁ** ekassa avacarasaddassa lopaṁ katvā. Evaṁ **rūpārūpāvacarāni**pi veditabbāni rūpataṇhā rūpaṁ, arūpataṇhā arūpanti katvā. Atha vā kāmataṇhā kāmo uttarapadalopena, avacarati etthāti avacaraṁ, kāmassa avacaraṁ **kāmāvacaraṁ**. Evaṁ **rūpāvacarāpāvacarāni**pi veditabbāni. Lokato uttaratīti **lokuttaraṁ** kusalassa adhippetattā. Itaraṁ pana lokato uttiṇṇanti **lokuttaraṁ**.

Somanassupekkhāñāṇasaṅkhārabhedatoti ettha somanassupekkhābhedo tāva yutto tesaṁ bhinnasabhāvattā, ñāṇasaṅkhārabhedo pana kathanti? Nāyaṁ doso ñāṇasaṅkhārakato bhedo ñāṇasaṅkhārabhedo, so ca tesaṁ bhāvābhāvakatoti katvā. Sobhanaṁ mano, sundaraṁ vā mano etassāti sumano, sumanassa bhāvo somanassaṁ, mānasikasukhā vedanā ruḷhiyā, somanassena uppādato paṭṭhāya yāva bhaṅgā sahagataṁ pavattaṁ saṁsaṭṭhaṁ, sampayuttanti attho. **Somanassasahagatatā** cassa ārammaṇavasena veditabbā. Iṭṭhārammaṇe hi cittaṁ somanassasahagataṁ hoti. Nanu ca iṭṭhārammaṇaṁ lobhassa vatthu[1], kathaṁ tattha kusalaṁ hotīti? Nayidamekantikaṁ iṭṭhepi ābhogādivasena kusalassa uppajjanato. Yassa hi catusampatticakkasamāyogādivasena yonisova ābhogo hoti, kusalameva ca mayā kattabbanti kusalakaraṇe cittaṁ niyamitaṁ, akusalappavattito ca nivattetvā kusalakaraṇe eva pariṇāmitaṁ, abhiṇhakaraṇavasena ca samudācaritaṁ, tassa iṭṭhepi ārammaṇe alobhādisampayuttameva cittaṁ hoti, na lobhādisampayuttaṁ.

---

1. Lobhanīyavatthu (Syā)

Ñāṇena samaṁ pakārehi yuttanti **ñāṇasampayuttaṁ**. Ekuppādādayo eva cettha pakārāti veditabbā. Tattha kammūpapatti-indriyaparipākakilesadūrībhāvā ñāṇasampayuttatāya kāraṇaṁ. Yo hi paresaṁ dhammaṁ deseti, anavajjāni sippāyatanakammāyatanavijjaṭṭhānāni sikkhāpetīti evamādikaṁ paññāsaṁvattaniyaṁ karoti, tassa kammūpanissayavasena kusalacittaṁ uppajjamānaṁ ñāṇasampayuttaṁ hoti. Tathā abyāpajje loke uppannassa upapattiṁnissāya ñāṇasampayuttaṁ hoti. Vuttañhetaṁ "tassa tattha sukhino dhammapadā plavanti, dandho bhikkhave satuppādo, atha kho so satto khippaṁyeva visesabhāgī hotī"ti[1]. Tathā paññādasakapattassa indriyaparipākaṁ nissāya kusalaṁ uppajjamānaṁ ñāṇasampayuttaṁ hoti. Yena pana kilesā vikkhambhitā, tassa kilesadūrībhāvaṁ nissāya ñāṇasampayuttaṁ hoti. Vuttampi cetaṁ "yogā ve jāyate bhūri, ayogā bhūrisaṅkhayo"ti[2]. Attano vā parassa vā samussāhajanitaṁ cittapayogasaṅkhātaṁ saṅkharaṇaṁ saṅkhāro, so etassa natthīti **asaṅkhāraṁ**. Tena pana saha saṅkhārena pavattatīti **sasaṅkhāraṁ**. Ñāṇena vippayuttaṁ virahitanti **ñāṇavippayuttaṁ**. **Vippayogo**ti cettha ñāṇassa abhāvo appavattiyevāti daṭṭhabbaṁ. Upekkhatīti upekkhā, vedayamānāpi ārammaṇaṁ ajjhupekkhati majjhattatākārasaṇṭhitattāti attho. Atha vā upetā sukhadukkhānaṁ aviruddhā ikkhā anubhavananti upekkhā. Atha vā iṭṭhe ca aniṭṭhe ca ārammaṇe pakkhapātābhāvena upapattito yuttito ikkhati anubhavatīti upekkhā, tāya sahagatanti **upekkhāsahagataṁ**. Sesaṁ sabbaṁ heṭṭhā vuttanayameva.

Evaṁ aṭṭha kāmāvacarakusalacittāni uddisitvā idāni tesaṁ pavatti-ākāraṁ dassetuṁ **"yadā hī"**ti-ādi āraddhaṁ. Tattha **paṭiggāhakādisampattin**ti ettha **ādi**-saddena desakālakalyāṇamittādisampattiṁ saṅgaṇhāti. **Aññaṁ vā somanassahetun**ti ettha aññaggahaṇena saddhābahulatā, visuddhadiṭṭhitā, kusalakiriyāya ānisaṁsadassāvitā, somanassapaṭisandhikatā, ekādasa pītisambojjhaṅgaṭṭhāniyā dhammāti evamādīnaṁ saṅgaho. **Ādinayappavattan**ti ettha **ādi**-saddena na kevalaṁ "atthi yiṭṭhan"ti-ādīnaṁ[3] navannaṁyeva sammādiṭṭhivatthūnaṁ gahaṇaṁ, atha kho

1. Aṁ 1. 505 piṭṭhe.
2. Khu 1. 53 piṭṭhe Dhammapade.
3. Ma 1. 358; Ma 2. 64 piṭṭhādīsu.

dhammavicayasambojjhaṅgaṭṭhāniyādīnampi saṅgaho veditabbo. **Purakkhatvā**[1]ti pubbaṅgamaṁ katvā. Tañca kho sahajātapubbaṅgamavasena "manopubbaṅgamā dhammā"ti-ādīsu[2] viya sampayogassa adhippetattā. **Asaṁsīdanto**ti silokamacchariyādivasena puññakiriyāyaṁ saṁsīdaṁ saṅkocaṁ anāpajjanto, tena muttacāgatādiṁ dasseti. **Anussāhito**ti kenacipi na ussāhito. Sarasato hi puññapaṭipattidassanamidaṁ. **Parehī**ti pana pākaṭussāhanadassanaṁ.

Dānādīnīti dānaṁ sīlaṁ yāva diṭṭhijukammanti imāni dānādīni dasa puññāni, **dānādīnī**ti vā dānasīlabhāvanāmayāni itaresampi sattannaṁ etthevantogadhattā. Yattha sayaṁ uppajjanti, taṁ santānaṁ punanti, pujjaṁ bhavaphalaṁ nibbattentīti vā puññāni. **Assa** puññacetanāsamaṅgino. **Amuttacāgatā** deyyadhamme sāpekkhacittatā. **Ādi**-saddena sīlasamādānādīsu anadhimuttatādiṁ saṅgaṇhāti. **Tadevā**ti somanassasahagatādinā sadisatāya vuttaṁ. Sadisampi hi "tadevā"ti voharīyati yathā "sā eva tittirī, tāniyeva osadhānī"ti. **Imasmiñhi atthe**ti līnassa cittassa ussāhanapayogasaṅkhāte atthe. **Etan**ti "saṅkhāro"ti etaṁ padaṁ. **Pubbapayogassā**ti puññakiriyāyaṁ saṅkoce jāyamāne tato vivecetvā samussāhanavasena pavattassa cittapayogassa, pubbaggahaṇañcettha tathāpavattapubbābhisaṅkhāravasena so saṅkhāro hotīti katvā vuttaṁ, na tassa saṅkhārassa pubbakālikattā. "Atthi dinnan"ti-ādi[3] nayappavattāya sammādiṭṭhiyā asambhavadassanatthaṁ **bāla-**ggahaṇaṁ. Saṁsīdanussāhanābhāvadassanatthaṁ **sahassā-**gahaṇaṁ. **Somanassarahitā hon**ti puññaṁ karontāti adhippāyo. **Somanassahetūnaṁ abhāvaṁ āgammā**ti idaṁ nidassanamattaṁ daṭṭhabbaṁ. Majjhattārammaṇatathārūpacetosaṅkhārādayopi hi upekkhāsahagatatāya kāraṇaṁ hontiyevāti.

Evanti-ādi nigamanaṁ. Tayidaṁ aṭṭhavidhampi kāmāvacaraṁ kusalacittaṁ rūpārammaṇaṁ yāva dhammārammaṇanti chasu ārammaṇesu yaṁ vā taṁ vā ālambitvā upekkhāsahagatāhetukakiriyāmanoviññāṇadhātānantaraṁ kāyadvārādīhi tīhi dvārehi kāyakammādivasena uppajjatīti veditabbaṁ.

---

1. Purakkhitvā (Syā), purekkhitvā (Ka)
2. Khu 1. 13 piṭṭhe Dhammapade.
3. Ma 1. 358; Ma 2. 64 piṭṭhādīsu.

Tattha ñāṇasampayuttāni cattāri yadā tihetukapaṭisandhiṁ uppādenti, tadā soḷasa vipākacittāni phalanti. Yadā pana duhetukaṁ, tadā dvādasa tihetukavajjāni. Ahetukaṁ pana paṭisandhiṁ tihetukāni na uppādenteva, duhetukāni pana duhetukapaṭisandhidānakāle dvādasa, ahetukapaṭisandhiṁ dānakāle aṭṭha phalanti. Tihetukā pana paṭisandhi duhetukehi na hotiyeva. **"Aṭṭha phalantī"**ti cetaṁ paṭisandhiṁ janakakammavasena vuttaṁ. Aññena pana kammunā "sahetukaṁ bhavaṅgaṁ ahetukassa bhavaṅgassa anantarapaccayena paccayo"ti[1] vacanato sahetukampi vipākacittaṁ ahetukapaṭisandhikassa hotiyeva. Imasmiṁ ca pakkhe balavatā paccayena uppannaṁ asaṅkhāraṁ, dubbalena, sasaṅkhāranti veditabbaṁ. Ye pana āgamanato ca vipākassa asaṅkhārasasaṅkhārabhāvaṁ icchanti, tesaṁ matena dvādasa, aṭṭha ca phalantīti yojetabbaṁ. Evaṁ tidhā phalaṁ dadantañcetaṁ kāmāvacarasugatiyaṁ upapattiṁ, sugatiduggatīsu bhogasampadañca karoti. Nāgasupaṇṇādīnampi hi yaṁ devabhogasampattisadisaṁ bhogajātaṁ uppajjati, tampi kāmāvacarakusalasseva phalaṁ. Na hi akusalassa iṭṭhaṁ phalaṁ atthīti.

Rūpāvacaraṁ panāti **pana**-saddo visesatthajotako. Tena yathā kāmāvacaraṁ kilesānaṁ tadaṅgappahānamattakaraṁ, na evamidaṁ, idaṁ pana vikkhambhanappahānakaraṁ. Yathā vā taṁ vedanāñāṇasaṅkhārabhedato aṭṭhadhā bhijjati, na evamidaṁ, idaṁ pana tato aññathā vāti vakkhamānaṁ visesaṁ joteti. Taṁ panetaṁ savatthukaṁ, sāsavaṁ vinīvaraṇañca rūpāvacaranti daṭṭhabbaṁ. **"Savatthukaṁ evā"**ti hi iminā arūpāvacaraṁ nivatteti, **"sāsavan"**ti iminā paṭhamamaggacittaṁ, **"vinīvaraṇan"**ti iminā paṭighasahitadvayaṁ. Katthaci pañca jhānaṅgāni, katthaci cattāri, katthaci tīṇi, katthaci dve, katthaci aparāni dveti evaṁ jhānaṅgayogabhedato pañcavidhanti saṅkhepato vuttamatthaṁ vivarituṁ **"seyyathidan"**ti-ādi āraddhaṁ. Tattha yaṁ vattabbaṁ, taṁ heṭṭhā **jhānakathāyaṁ**[2] vuttameva. Tayidaṁ bhāvanāmayameva hutvā vuttanayena pathavīkasiṇādikaṁ ālambitvā yathārahaṁ ñāṇasampayuttakusalānantaraṁ uppajjati, hīnādibhedabhinnaṁ panetaṁ yathākkamaṁ brahmapārisajjādīsu soḷasasupi brahmalokesu upapattinipphādakanti daṭṭhabbaṁ.

---

1. Abhi 10. 42 piṭṭhe Paṭṭhāne.
2. Visuddhi 1. 150 piṭṭhe.

Rūpasaññāsamatikkamādinā samadhigantabbaṁ **arūpāvacaraṁ. Catunnaṁ arūpānan**ti upekkhāsamādhisaṅkhātehi catūhi arūpajjhāneti. Karaṇe hi etaṁ sāmivacanaṁ. Arūpānaṁ vā yo ārammaṇādikato sampayuttadhammehi yogo yogabhedo, tassavasena. **Vuttappakārenā**ti heṭṭhā **āruppakathāyaṁ**[1] vuttappakārena. **Paṭhaman**ti paṭhamaṁ arūpāvacarakusalacittaṁ. **Dutiyatatiyacatutthānī**ti etthāpi eseva nayo. Tānimāni bhāvanāmayāneva hutvā yathānupubbaṁ kasiṇugghāṭimākāsaṁ, paṭhamāruppaviññāṇaṁ, natthibhāvaṁ, ākiñcaññāyatananti imāni ālambitvā upekkhāsahagatañāṇasampayuttakusalānantaraṁ uppajjitvā catūsu arūpībrahmalokesu paṭisandhipavattivipākadāyīni. Sesaṁ panettha yaṁ vattabbaṁ, taṁ heṭṭhā vuttameva. Chavisuddhiparamparāya samadhigantabbaṁ **lokuttaraṁ**. Tattha vattabbaṁ parato āgamissati. **Catumaggasampayogato**ti sotāpattimaggo yāva arahattamaggoti imehi catūhi ariyamaggehi sampayogato. Catubbidhampi cetaṁ bhāvanāmayameva hutvā nibbānaṁ ālambitvā suññato vimokkho, animitto vimokkho, appaṇihito vimokkhoti nāmena uppajjati, sattabhavādibhavūpapattinivattakanti daṭṭhabbaṁ. **Ekavīsatividhaṁ hoti** nātisaṅkhepavitthāranayenāti adhippāyo.

453. **Kāmāvacaramevā**ti ettha nikāyantariyā rūpārūpāvacarampi akusalaṁ icchantīti tesaṁ matinisedhanatthaṁ kāmāvacaraggahaṇaṁ. Mahaggatabhūmiyaṁ uppajjantampi tattha rūpadhātuyaṁ pavattivipākaṁ dentampi ekantena kāmāvacaramevāti dassanatthaṁ avadhāraṇaṁ. Yadi evaṁ kasmā kāmāvacaramevāti? Tattha kāraṇaṁ vuttameva. Kathaṁ vuttaṁ? "Kāmataṇhā kāmo uttarapadalopato, avacarati etthāti avacaraṁ, kāmassa avacaraṁ kāmāvacaran"ti. Ettha hi kāmataṇhāvisayatā "kāmāvacarabhāvassa kāraṇaṁ" vuttā yathā rūpārūpataṇhāvisayatā "rūpārūpāvacarabhāvassa". Ekaṁsena cetaṁ evaṁ icchitabbaṁ. Aññathā byāpilakkhaṇaṁ na siyā. Yadi hi ālambitabbadhammavasena bhūmivavatthānaṁ kareyya, evaṁ sati anārammaṇānaṁ saṅgaho na siyā. Atha vipākadānavasena, evampi avipākānaṁ saṅgaho na siyā. Tasmā ālambaṇadhammavasena pariyāpannānaṁ sā kātabbā, apariyāpannānaṁ pana lokato uttiṇṇatāya lokuttaratā, uttaritarābhāvato anuttaratā ca veditabbā.

---

1. Visuddhi 1. 320 piṭṭhe.

Pariyāpannāti ca paricchedakārikāya taṇhāya paricchijja āpannā, gahitāti attho. Nanu cettha kāmataṇhā katamā? Kāmāvacaradhammārammaṇā taṇhā, kāmāvacaradhammā katame? Kāmataṇhāvisayāti itaretarasannissayatādosoti? Nayidamevaṁ avīci-ādi-ekādasokāsaninnatāya kañci taṇhaṁ kāmataṇhābhāvena gahetvā taṁsabhāvāya taṇhāya visayabhāvena kāmāvacaradhammānaṁ upalakkhitabbattā. **Nikkhevakaṇḍe**pi[1] "etthāvacarā"ti vacanaṁ avīciparanimmitaparicchinnokāsāya kāmataṇhāya visayabhāvaṁ sandhāya vuttanti gahetabbaṁ. Tadokāsatā ca taṇhāya tanninnatāya veditabbā.

Mūlato tividhanti tīṇi akusalamūlāni lobhādīni, tesaṁ vasena taṁsahitampi tividhanti attho. Tāni hi suppatiṭṭhitabhāvakāraṇattā mūlamivāti mūlāni, lobho mūlaṁ etassāti **lobhamūlaṁ**. Asādhāraṇena niddeso yathā bherisaddo, yavaṅkuroti. Tathā **dosamūlaṁ**. Moho eva mūlaṁ imassa, nāññanti **mohamūlaṁ**.

Somanassupekkhādiṭṭhigatasaṅkhārabhedatoti somanassupekkhābhedato diṭṭhigatabhedato saṅkhārabhedatoti paccekaṁ bhedasaddo yojetabbo. Yadettha vattabbaṁ, taṁ heṭṭhā vuttanayameva. **Diṭṭhigatasampayuttan**ti diṭṭhiyeva diṭṭhigataṁ "gūthagataṁ, muttagatan"ti[2] yathā. Atha vā vipariyesaggāhatāya diṭṭhiyā gatameva, na ettha gantabbavatthu tathā sabhāvanti diṭṭhigataṁ. Tayidaṁ "idameva saccaṁ, moghamaññan"ti[3] abhinivesabhāvato lobheneva saddhiṁ pavattati, na dosena.

Yadāhīti-ādi lobhamūlacittānaṁ pavatti-ākāradassanaṁ. **Micchādiṭṭhin**ti ucchedadiṭṭhi-ādimicchādiṭṭhiṁ. Tāya hi vipallatthacittā sattā "etāvako jīvavisayo yāva indriyagocaro"ti paralokaṁ paṭikkhipitvā "natthi kāmesu ādīnavo"ti yathā tathā kāmesu pātabyataṁ āpajjanti. **Ādi**-saddena "esa pantho pageva vihito devayāne, yena yanti puttavanto visokā. Taṁ passanti pasavo, pakkhino ca, tena te mātaripi mithunaṁ carantī"ti-ādinā nayena puttamukhadassanaṁ saggamokkhamaggoti evamādikaṁ micchādiṭṭhiṁ saṅgaṇhāti.

---

1. Abhi 1. 205 piṭṭhe.
2. Ma 2. 87; Aṁ 3. 181 piṭṭhesu.
3. Ma 2. 150, 166, 381; Ma 3. 22, 23 piṭṭhādīsu.

Kāme vāti ettha **vā**-saddo aniyamattho, tena brāhmaṇānaṁ suvaṇṇaharaṇameva adinnādāne sāvajjaṁ, itaraṁ anavajjaṁ. Garūnaṁ, gunnaṁ, attano, jīvitassa, vivāhassa ca atthāya musāvādo anavajjo, itaro sāvajjo. Garu-ādīnaṁ atthāya pesuññaharaṇaṁ anavajjaṁ, itaraṁ sāvajjaṁ. Bhāratayuddhasītāharaṇādikathā pāpavūpasamāya hotīti evamādike micchāgāhe saṅgaṇhāti. **Diṭṭhamaṅgalādīnī**ti diṭṭhasutamutamaṅgalāni. **Sabhāvatikkhenā**ti lobhassa, micchābhinivesassa vā vasena saraseneva tikhiṇena kurūrena. **Mandenā**ti dandhena atikhiṇena. Tādisaṁ pana attano, parassa vā samussāhanena pavattatīti āha **"samussāhitenā"**ti. **Parabhaṇḍaṁ vā haratī**ti **vā**-saddena tathāpavattanakamusāvādādīnampi saṅgaho daṭṭhabbo. **Kāmānaṁ vā** anubhuyyamānānaṁ. **Vā**-saddena parasantakassa vā[1] ayathādhippetatāya yaṁ laddhaṁ, taṁ gahetabbanti gahaṇādikaṁ saṅgaṇhāti.

Duvidhameva hoti sampayuttadhammavasena bhedābhāvato. Yadi evaṁ kasmā "domanassasahagataṁ paṭighasampayuttan"ti vuttanti? Asādhāraṇadhammehi tassa cittassa upalakkhaṇatthaṁ. **Pāṇātipātādīsū**ti pāṇātipātanādīsu. **Ādi**-saddena adinnādānamusāvādapesuññapharusasamphappalāpabyāpāde saṅgaṇhāti. Sabhāvatikkhaṁ hutvā pavattamānaṁ cittaṁ asaṅkhārameva hoti, itaraṁ sasaṅkhāranti adhippāyenāha **"tikkhamandappavattikāle"**ti. Mandaṁ pana hutvā pavattamānaṁ ekaṁsena sasaṅkhāramevāti na sakkā viññātuṁ. Yaṁ sasaṅkhārena sappayogena pavattati, taṁ mandameva hotīti katvā tathāvuttanti daṭṭhabbaṁ.

Mohekahetukaṁ cittaṁ mūlantaravirahato atimūḷhaṁ, vicikicchuddhaccayogato cañcalañcāti **upekkhāsahagata**meva hoti, na tassa kadācipi sabhāvatikkhatā atthi. Ārammaṇe hi saṁsappanavasena, vikkhipanavasena ca pavattamānassa cittadvayassa kīdise kicce sabhāvatikkhatāya, ussāhetabbatāya vā bhavitabbaṁ, tasmā na tattha saṅkhārabhedo atthi. Aññesu akusalacittesu labbhamānampi uddhaccaṁ visesato ettheva balavaṁ, tato eva sampayuttadhammesu padhānaṁ hutvā pavattatīti idameva uddhaccena visesetvā vuttaṁ **"uddhaccasampayuttan"**ti. Tathā hi **pāḷiyaṁ**[2] idha

---

1. Parasantakassa (Ka)

2. Abhi 1. 103 piṭṭhe.

sarūpato uddhaccaṁ āgataṁ, evaṁ asādhāraṇapadhānadhammavasena mohamūlaṁ "vicikicchāsampayuttaṁ, uddhaccasampayuttan"ti duvidhaṁ vuttanti daṭṭhabbaṁ. **Asanniṭṭhānaṁ** saṁsayo. **Vikkhepo** avūpasamo, bhantatāti attho.

Tayidaṁ dvādasavidhampi akusalacittaṁ chasu ārammaṇesu yaṁ vā taṁ vā ālambitvā upekkhāsahagatāhetukakiriyāmanoviññāṇadhātānantaraṁ kāyadvārādīhi tīhi dvārehi kāyakammādivasena yathārahaṁ pāṇātipātādikammapathavasena ceva kammavasena ca uppajjatīti veditabbaṁ.

Tattha ṭhapetvā uddhaccasahagataṁ sesaṁ ekādasavidhampi catūsupi apāyesu paṭisandhiṁ deti, pavattivipākaṁ sugatiyampi. Uddhaccasahagataṁ pana pavattivipākamevāti. Etthāha—kiṁ pana kāraṇaṁ sabbadubbalaṁ vicikicchāsampayuttaṁ paṭisandhiṁ deti, adhimokkhasabbhāvato tato balavantampi uddhaccasahagataṁ na detīti? Dassanena pahātabbesu avuttattā. Idaṁ hi paṭisandhiṁ dentaṁ apāyesu dadeyya, apāyagamanīyañca dassanapahātabbanti tattha vucceyya, na ca vuttaṁ. Tasmā paṭisandhiṁ na deti, pavattivipākadānaṁ panassa na sakkā paṭikkhipituṁ. **Paṭisambhidāvibhaṅge** "uddhaccasahagate ñāṇaṁ dhammapaṭisambhidā. Tassa vipāke ñāṇaṁ atthapaṭisambhidā"ti[1] vacanato.

Apare panāhu—puthujjanassa uppajjamānaṁ uddhaccasahagataṁ dassanappahātabbasahāyasabbhāvato ubhayavipākampi deti, na sekkhassa tadabhāvatoti. Idamettha vicāretabbaṁ, yassa vipākadānaṁ vuttaṁ, kiṁ taṁ bhāvanāya pahātabbaṁ, udāhu noti? Kiñcettha—yadi tāva bhāvanāya pahātabbaṁ, paṭṭhāne bhāvanāya pahātabbassa nānākkhaṇikakammapaccayabhāvo vattabbo siyā. Atha na bhāvanāya pahātabbaṁ, dassanenapahātabbattike "nevadassanenanabhāvanāyapahātabbam"iccassa vibhaṅge vattabbaṁ siyā. Yadi tabbiruddhasabhāvatāya tattha na vucceyya, evampi tasmiṁ tike tassa navattabbatā āpajjatīti? Nāpajjati, kiṁ kāraṇaṁ? **Cittuppādakaṇḍe**[2] āgatānaṁ dvādasannaṁ akusalacittuppādānaṁ dvīhi padehi saṅgahitattā vibhajitvā dassetabbassa niyogato kassaci cittuppādassa abhāvā, yathā uppannattike atītādīnaṁ navattabbatā na vuttā, evametassāpi. Atha vā bhāvanāya pahātuṁ asakkuṇeyyassāpi tassa puthujjane

---

1. Abhi 2. 311 piṭṭhe. (Atthato samānaṁ)
2. Abhi 1. 90 piṭṭhe.

vattamānassa bhāvanāya pahātabbasabhāvasāmaññato, sāvajjato ca bhāvanāya pahātabbapariyāyo vijjatīti natthi navattabbatāpasaṅgadoso. Nippariyāyena ca na bhāvanāya pahātabbanti tassa vasena nānākkhaṇikakammapaccayabhāvopi na vutto. Dassanapahātabbapaccayassāpi uddhaccasahagatassa sahāyavekallamattameva dassanena kataṁ, na kocipi bhāvo anuppādammetaṁ tassa āpāditoti ekantena bhāvanāya pahātabbatā vuttā. Atha vā apāyagamanīyabhāvāpekkhaṁ dassanappahātabbavacananti tadabhāvato taṁ vibhajanaṁ vuttanti.

454. "Viññāṇan"ti padaṁ apekkhitvā **"abyākataṁ vipākan"**ti-ādiko napuṁsakaniddeso, tato eva adhikatābyākatāpekkhāya **duvidhan**ti vuttaṁ. Aññathā rūpanibbānānampi abyākatabhāvato taṁ catubbidhanti vattabbaṁ siyā. Vipākassa kāmāvacarādibhāvo kusale vuttanayeneva veditabbo. Ahetukatā sahetukatā viya sampayuttahetuvasena, na nibbattakahetuvasena. Vipākassa hi sahetukatā sahetukakammavasena sijjhamānāpi sampayuttahetuvaseneva vuccati, aññathā ahetukānampi sahetukatā āpajjeyyāti. Kasmā pana sahetukassa ahetuko vipāko hotīti? Tattha kāraṇaṁ vuttameva. Kiñca ārammaṇābhinipātamattesu pañcasu viññāṇesu yathā alobhādisampayogo na sambhavati, evaṁ mandataramandakiccesu sampaṭicchanasantīraṇesūti hetūnaṁ uppattiyā asambhavatopi nesaṁ ahetukatā daṭṭhabbā.

Manoviññāṇato uppajjanavisiṭṭhamananakiccānaṁ abhāvato manomattā dhātu **manodhātu**.

Cakkhusannissitaṁ hutvā rūpassa vijānanaṁ lakkhaṇaṁ etassāti **cakkhusannissitarūpavijānanalakkhaṇaṁ**. Tattha cakkhusannissitavacanena rūpārammaṇaṁ aññaṁ viññāṇaṁ nivatteti. Vijānanaggahaṇena cakkhusannissite phassādike nivatteti. Cakkhurūpaggahaṇena nissayato, ārammaṇato ca viññāṇaṁ vibhāveti ubhayādhīnavuttikattā. Yadi hi cakkhu nāma na siyā, andhāpi rūpaṁ passeyyuṁ, na ca passanti. Yadi ca nīlādirūpaṁ nāma na siyā, desādiniyamena na bhavitabbaṁ, attheva ca niyamo, ekantasārammaṇatā ca cittassa vuttāti "ārammaṇena vinā nīlādi-ābhāsaṁ cittaṁ pavattatī"ti

evaṁ pavatto vādo micchāvādoti veditabbaṁ. Tenāha bhagavā "cakkhuñca paṭicca rūpe ca uppajjati cakkhuviññāṇan"ti-ādi[1].

Kasmā panettha vacanabhedo katoti? Ekampi cakkhu viññāṇassa paccayo hoti, rūpaṁ pana anekameva saṁhatanti imassa visesassa dassanatthaṁ. Kiṁ pana kāraṇaṁ ekampi cakkhu viññāṇassa paccayo hoti, rūpaṁ pana anekamevāti? Paccayabhāvavisesato. Cakkhu hi cakkhuviññāṇassa nissayapurejāta-indriyavippayuttapaccayehi paccayo hontaṁ atthibhāveneva hoti, tasmiṁ sati tassa bhāvato, asati abhāvato. Yato taṁ atthi-avigatapaccayehissa, paccayo hotīti vuccati, taṁnissayatā cassa na ekadesena allīyanavasena icchitabbā arūpabhāvato, atha kho garurājādīsu sissarājapurisādīnaṁ viya tappaṭibaddhavuttitāya. Itare pana paccayā tena tena visesena veditabbā. Svāyaṁ paccayabhāvo na ekasmiṁ na sambhavatīti ekampi cakkhu viññāṇassa paccayo hotīti "cakkhuñca paṭiccā"ti ekavacanena niddeso kato.

Rūpaṁ pana yadipi cakkhu viya purejāta-atthi-avigatapaccayehi paccayo hoti puretaraṁ hutvā vijjamānakkhaṇeyeva upakārakattā, tathāpi anekameva saṁhataṁ hutvā paccayo hoti ārammaṇabhāvato. Yañhi paccayadhammaṁ sabhāvabhūtaṁ, parikappitākāramattaṁ vā viññāṇaṁ vibhāventaṁ pavattati, tadaññesañca satipi paccayabhāve so tassa sārammaṇasabhāvatāya yaṁ kiñci anālambitvā pavattituṁ asamatthassa olubbha pavattikāraṇatāya ālambanīyato ārammaṇaṁ nāma. Tassa yasmā yathā tathā sabhāvūpaladdhivasena[2] ārammaṇapaccayalābho, tasmā cakkhuviññāṇaṁ rūpaṁ ārabbha pavattamānaṁ tassa sabhāvaṁ vibhāventameva pavattati. Sā cassa indriyādhīnavuttikassa ārammaṇasabhāvūpaladdhi, na ekadvikalāpagatavaṇṇavasena hoti, nāpi katipayakalāpagatavaṇṇavasena, atha kho ābhogānurūpaṁ āpāthagatavaṇṇavasenāti anekameva rūpaṁ saṁhaccakāritāya viññāṇassa paccayo hotīti dassento bhagavā "rūpe cā"ti bahuvacanena niddisi.

1. Ma 1. 158, 326; Ma 3. 328, 332, 333; Saṁ 1. 301; Saṁ 2. 261; Abhi 4. 248 piṭṭhādīsu.
2. Sabhāvūpaladdhiviññāṇassa (Ka)

Yaṁ pana "rūpāyatanaṁ cakkhuviññāṇadhātuyā taṁsampayuttakānañca dhammānaṁ ārammaṇapaccayena paccayo"ti[1] vuttaṁ, taṁ kathanti? Tampi yādisaṁ rūpāyatanaṁ cakkhuviññāṇassa ārammaṇapaccayena paccayo hoti, tādisameva sandhāya vuttaṁ. Kīdisaṁ pana tanti? Samuditanti pākaṭoyamattho. Evañca katvā yadeke vadanti "āyatanasallakkhaṇavasena cakkhuviññāṇādayo sallakkhaṇārammaṇā, na dabbasallakkhaṇavasenā"ti, tampi yuttameva hothi. Na cettha samudāyārammaṇatā āsaṅkitabbā samudāyābhogassevābhāvato. Samuditā pana vaṇṇadhammā ārammaṇapaccayā honti. Kathaṁ pana paccekaṁ asamatthā samuditā ārammaṇā paccayā honti, na hi paccekaṁ daṭṭhuṁ asakkontā andhā samuditā passantīti? Nayidamekantikaṁ visuṁ visuṁ asamatthānaṁ sivikāvahanādīsu samatthatāya dassanato. Kesādīnañca yasmiṁ ṭhāne ṭhitānaṁ paccekaṁ vaṇṇaṁ gahetuṁ na sakkā, tasmiṁyeva ṭhāne samuditānaṁ vaṇṇaṁ gahetuṁ sakkāti bhiyyopi tesaṁ saṁhaccakāritā paribyattā. Etena cakkhuviññāṇassa paramāṇurūpaṁ ārammaṇaṁ, udāhu taṁsamudāyoti-ādikā codanā paṭikkhittāti veditabbā. "Sotañca paṭicca saddecā"ti-ādīsupi[2] eseva nayo. Evaṁ ubhayādhīnavuttikatāya cakkhuviññāṇassa nissayato, ārammaṇato ca vibhāvanaṁ kataṁ, evaṁ sotaviññāṇādīsupi yathārahaṁ vattabbaṁ.

Rūpamattārammaṇarasanti rūpāyatanamattasseva ārammaṇakaraṇarasaṁ. Matta-saddena yathā ārammaṇantaraṁnivatteti, evaṁ rūpāyatanepi labbhamāne ekacce visese nivatteti. Na hi cakkhuviññāṇaṁ vaṇṇamattato aññaṁ kiñci visesaṁ tattha gahetuṁ sakkoti. Tenāha bhagavā "pañcahi viññāṇehi na kiñci dhammaṁ paṭivijānāti aññatra abhinipātamattā"ti. Cakkhuviññāṇaṁ uppajjamānaṁ rūpārammaṇe eva uppajjanato tadabhimukhabhāvena gayhatīti vuttaṁ **"rūpābhimukhabhāvapaccupaṭṭhānan"**ti. Attano anantaraṁ uppajjamānānaṁ arūpadhammānaṁ samanantaravigatā arūpadhammā pavatti-okāsadānena anantarasamanantaranatthivigatapaccayehi upakārakā nissayārammaṇadhammā viya āsannakāraṇanti dassento āha **"rūpārammaṇāya kiriyamanodhātuyā apagamapadaṭṭhānan"**ti. **Sotaviññāṇādīsu**pi vuttanayeneva attho veditabbo.

---

1. Abhi 8. 1 piṭṭhe Paṭṭhāne. 2. Ma 1. 158, 326; Ma 3. 328, 333, 334 piṭṭhedīsu.

Cakkhuviññāṇādigahitaṁ rūpādi-ārammaṇaṁ tadanantarameva aparipatantaṁ katvā sampaṭicchantī gaṇhantī viya hotīti vuttaṁ "**rūpādisampaṭicchanarasā**"ti. Tathābhāvena sampaṭicchanabhāvena paccupatiṭṭhatīti **tathābhāvapaccupaṭṭhānā**.

Chasu ārammaṇesu kadāci pañcannaṁ, tato vā katipayānaṁ vijānanasabhāvāpi **chaḷārammaṇavijānanalakkhaṇā** vuttā taṁsabhāvānativattanato. Chasveva vā itaresaṁ ārammaṇānaṁ antogadhattā. **Santīraṇādikiccā**ti santīraṇatadārammaṇakiccā vā, santīraṇatadārammaṇapaṭisandhibhavaṅgacutikiccā vāti adhippāyo. "**Hadayavattupadaṭṭhānā**"ti idaṁ imāsaṁ dvinnaṁ manoviññāṇadhātūnaṁ ekanteneva hadayavatthusannissayatāya vuttaṁ. Heṭṭhā vuttanayena pana taṁtaṁanantarātīsaviññāṇāpagamapadaṭṭhānātipi vattuṁ vaṭṭatiyeva. **Tassā bhedo**ti tassā vipākamanoviññāṇadhātuyā "duvidhā"ti vuttāya duvidhatāsaṅkhāto bhedo. **Ekantamiṭṭhārammaṇe**ti ekanteneva iṭṭhe ārammaṇe, ativiya iṭṭhārammaṇeti attho. **Pañcadvāre ceva javanāvasāne cā**ti ettha pañcadvāre sampaṭicchanavoṭṭhabbanānaṁ antarāḷaṁ ṭhānaṁ, itaratra javanabhavaṅgānanti evaṁ **dviṭhānā hoti**. Itarāyapi santīraṇatadārammaṇakāle yathāvuttameva ṭhānaṁ, paṭisandhi-ādikāle pana cutibhavaṅgānaṁ antarāḷaṁ paṭisandhiyā, paṭisandhi-āvajjanānaṁ tadārammaṇāvajjanānaṁ javanāvajjanānaṁ voṭṭhabbanāvajjanānañca antarāḷaṁ bhavaṅgassa, tadārammaṇapaṭisandhīnaṁ javanapaṭisandhīnaṁ vā antarāḷaṁ cutiyā ṭhānanti veditabbaṁ.

Chasūti ettha pubbe vuttanayeneva vibhāgo veditabbo. Kāyassa nissayabhūtānaṁ nāti-iṭṭhaphoṭṭhabbabhūtānaṁ paṭighaṭṭanānighaṁsassa balavabhāvato **kāyaviññāṇaṁ sukhasampayuttaṁ**. Upādārūpānaṁyeva ghaṭṭanā dubbalāti cakkhuviññāṇādīni upekkhāsahagatāni. Tenāha "**sesaṁupekkhāyuttan**"ti. **Sesaṁ** chabbidhampi.

Alobhādosāmohā ceva alobhādosā ca alobhādayo, tehi alobhādīhi vipākahetūhi sampayuttaṁ **alobhādivipākahetusampayuttaṁ. Kāmāvacarakusalaṁ viya somanassādibhedato**ti yathā kāmāvacaraṁ kusalaṁ somanassupekkhāñāṇasaṅkhārabhedato aṭṭhavidhaṁ, evamidampīti aṭṭhavidhatāya sadisataṁ dasseti. Kāmāvacarabhāvato hīnādito, yonīsu uppattito ca sadisameva, sampayuttadhammato pana ārammaṇato, pavatti-ākārato ca visadisaṁ.

Tathā hi kusalaṁ kammadvāravasena pavattati, na idaṁ, vipākānaṁ aviññattijanakattā. Uppattidvāravasena pana imassāpi attheva pavattibhedo pañcadvāramanodvāresu mahāvipākānaṁ tadārammaṇavasena pavattisambhavato. Yathā pana kusalaṁ gativasena pañcavidhaṁ, viññāṇaṭṭhitivasena sattavidhañca, na evamidaṁ tadekadese eva uppajjanato. Tattha ārammaṇato, ekaccapavatti-ākārato ca visadisataṁ dassetuṁ **"yathā panā"**ti-ādi vuttaṁ. **Chasu ārammaṇesū**ti parittādi-atītādi-ajjhattādippabhedesu chasu ārammaṇesu.

Āgamanādivasenāti āgamanapaccayavasena. Tattha ekaccānaṁ ācariyānaṁ matena mukhe calite ādāsatale mukhanimittaṁ calanaṁ viya asaṅkhārassa kusalassa vipāko asaṅkhāro, sasaṅkhārassa kusalassa vipāko sasaṅkhāroti evaṁ āgamanavasena. Ekaccānaṁ pana ācariyānaṁ matena balavantehi vibhūtehi paccayehi kammādīhi uppanno asaṅkhāro, dubbalehi sasaṅkhāroti evaṁ paccayavasena. **Sampayuttadhammānan**ti pāḷiyaṁ sarūpato āgatasampayuttadhammānaṁ. Tesaṁ hi vasena kusalato vipākassa visesābhāvo. **Nirussāhan**ti ettha ussāho nāma anupacchinnāvijjātaṇhāmānasantāne vipākuppādanasamatthatāsaṅkhāto byāpāro, so vipākesu natthīti taṁ nirussāhaṁ. Kusalesu pana abhiññāvasapavattesupi atthevāti taṁ **sa-ussāhaṁ**.

Lobhādīnaṁ ekantasāvajjatāya ayonisomanasikārahetukānaṁ natthi vipākabhāvo, alobhādīnampi ekanta-anavajjasabhāvānaṁ kāraṇassa tabbidhuratāya nattheva akusalavipākabhāvoti āha **"akusalavipākaṁ ahetukamevā"**ti. Yathā ati-iṭṭhe, iṭṭhamajjhatte ca ārammaṇe vedanābhedasabbhāvato kusalavipākamanoviññāṇadhātu duvidhā hoti somanassasahagatā, upekkhāsahagatāti, na evaṁ ati-aniṭṭhe, aniṭṭhamajjhatte ca ārammaṇe vedanābhedo atthīti akusalavipākamanoviññāṇadhātu ekamevāti **"sattavidhan"**ti vuttaṁ. Sati hi tattha vedanābhede ati-aniṭṭhe domanassena bhavitabbaṁ, na ca paṭighena vinā domanassaṁ uppajjatīti.

Kāyaviññāṇassa dukkhasahagatatā kusalavipāke vuttavipariyāyena veditabbā. **Upekkhā hīnā**ti ekantanihīnassa akusalassa vipākabhāvato upekkhāpi samānā hīnā eva dukkhasabhāvattā. Tenāha **"dukkhaṁ**

viya nātitikhiṇā”ti. Yathā dukkhaṁ ativiya tikhiṇaṁ kaṭukaṁ, na evamayaṁ tathāpi dukkhasabhāveneva pavattiti. Na hi akusalassa vipāko adukkho hoti. Upekkhābhāvo cassa balavatā bādhiyamānassa paṭippaharituṁ asakkontassa dubbalassa purisassa tena kariyamānabādhāya upekkhanā viyāti daṭṭhabbo. **Itaresū**ti kusalavipākesu.

Rūpāvacaranti rūpāvacaravipākaviññāṇaṁ. Vipākakathā hesāti. **Kusalaṁ viyā**ti rūpāvacarakusalaṁ viya. Na hi rūpāvacaravipāko tadaññakusalasadiso. Apica sambandhisaddā ete, yadidaṁ "kusalaṁ, vipāko"ti ca. Tasmā yathā "mātaraṁ payirupāsatī"ti vutte attano mātaranti avuttampi siddhamevetaṁ, evaṁ idhāpīti attano kusalaṁ viyāti attho. Kusalasadisatā cettha dhammato, ārammaṇato ca veditabbā. Tathā hi ye phassādayo kusale labbhanti, te vipākepi labbhanti. Yasmiṁ ca ārammaṇe kusalaṁ pavattati, tattheva ayaṁ vipākopi pavattati. Yaṁ panettha pañcamajjhānacittaṁ abhiññāppattaṁ, tassa vipāko eva natthi. Kasmā natthi? Asambhavato, ānisaṁsabhūtattā ca. Tañhi vipākaṁ dentaṁ rūpāvacarameva dadeyya. Na hi aññabhūmikaṁ kammaṁ aññabhūmikaṁ vipākaṁ deti. Kammanimittārammaṇatā ca rūpāvacaravipākassa vuttāti na taṁ aññaṁ ārabbha pavattati. Parittārammaṇādi-ārammaṇañca taṁ na hotīti ayamasambhavo. Jhānassa ānisaṁsabhūtañca dānādīnaṁ tasmiṁ attabhāve paccayalābho viyāti.

Pavattito pana vipākassa, kusalassa ca attheva bhedoti taṁ dassetuṁ **"kusalaṁ panā"**ti-ādi vuttaṁ. Kusalaṁ viya kasiṇugghāṭimākāsādi-ārammaṇabhedato catubbidhaṁ. Pavattibhedo vuttanayova javanavasena paṭisandhi-ādivasena ca pavattanato.

Catumaggayuttacittaphalattāti catūhi ariyamaggehi sampayuttakusalacittassa phalattā, catubbidhasāmaññaphalasampayuttabhāvatoti attho. Maggavīthiyaṁ dvikkhattuṁ, tikkhattuṁ vā phalasamāpattiyaṁ aparicchinnaparimāṇaṁ pavattamānampi dvīsu ṭhānesu pavattiyā **"dvidhā pavattatī"**ti vuttaṁ. **Sabbampī**ti tevīsatividhaṁ kāmāvacaravipākaṁ pañcavidhaṁ rūpāvacaravipākaṁ, catubbidhaṁ arūpāvacaravipākaṁ, catubbidhameva lokuttaravipākanti sabbampi vipākaviññāṇaṁ nātisaṅkhepavitthāranayena chattiṁsavidhaṁ hoti.

Bhūmibhedato tividhaṁ lokuttarassa abhāvato. Lokuttarañhi kiriyacittaṁ natthi ekantena anantaravipākadāyibhāvato. Vuttañhi "samādhimānantarikaññamāhū"ti[1]. Hotu tāva sekkhānaṁ uppajjamānaṁ anuttaraṁ kusalaṁ puggalantarabhāvūpanayanato saphalaṁ, arahato pana uppajjamānaṁ puggalantarabhāvūpanayanato nipphalaṁ, tassa kiriyabhāvo kasmā na icchitoti? Icchitabbo siyā. Yadi tassa punappunaṁ uppatti siyā, sakiṁyeva pana lokuttarakusalaṁ pavattati. Yadi hi punappunaṁ pavatteyya, maggacittaṁ arahatopi pavattatīti lokuttarakiriyacittaṁ siyā, na cetaṁ atthi payojanābhāvato. Tasmā natthi lokuttarakiriyaviññāṇaṁ. **Kiriyaviññāṇan**ti ca kiriyāmattaṁ viññāṇaṁ, kusalākusalaṁ viya kiñci vipākaṁ anuppādetvā kiriyāmattameva hutvā pavattanakaviññāṇanti attho. Kasmā panetaṁ vipākaṁ na uppādetīti? Vuccate—ettha hi yadetaṁ āvajjanadvayaṁ, taṁ anupacchinnabhavamūlepi santāne pavattaṁ anāsevanatāya dubbalabhāvato abījasāmatthiyaṁ viya pupphaṁ aphalameva hoti. Yaṁ pana ucchinnabhavamūlāyaṁ santatiyaṁ pavattaṁ aṭṭhārasavidhaṁ viññāṇaṁ, taṁ samucchinnamūlāyalatāya pupphaṁ viya phaladāyi na hotīti veditabbaṁ. Aññassa asambhavato kiriyahetunā nāma alobhādināva bhavitabbanti āha **"alobhādikiriyahetuvirahitan"**ti.

Cakkhuviññāṇādīnaṁ purecarā hutvā rūpādi-ārammaṇānaṁ vijānanalakkhaṇā **cakkhuviññāṇādipurecararūpādivijānanalakkhaṇā**. Ayaṁ pana manoviññāṇato uppannāpi visiṭṭhamananakiccābhāvena manomattā dhātūti **manodhātu**. Tathā hesā manoviññāṇassa paccayo na hoti. Ayamettha saṅkhepo, vitthāro pana **dhātuniddese**[2] āgamissati. **Āvajjanarasā**ti ābhogarasā, cittasantānassa vā purimākārato aññathā-oṇojanarasā. **Bhavaṅgavicchedapadaṭṭhānā**ti bhavaṅgasantānavicchedapadaṭṭhānā. Apubbārammaṇā sakideva pavattamānā sabbathā visayarasaṁ anubhavituṁ na sakkotīti iṭṭhādīsu sabbattha **upekkhāyuttāva hoti**.

Sādhāraṇāti sekkhāsekkhaputhujjanānaṁ sādhāraṇā. **Asādhāraṇā**ti asekkhānaṁyeva āveṇikā. **Voṭṭhabbanāvajjanarasā**ti pañcadvāresantīraṇena gahitārammaṇaṁ vavatthapentī viya pavattanato voṭṭhabbanarasā,

1. Khu 1. 5, 312 piṭṭhesu. 2. Visuddhi 2. 115 piṭṭhe.

manodvāre pana vuttanayena āvajjanarasā. Tathābhāvena pañcadvāramanodvāresu yathākkamaṁ voṭṭhabbanāvajjanabhāvena paccupatiṭṭhatīti **tathābhāvapaccupaṭṭhānā**. Voṭṭhabbanakāle santīraṇakiccānaṁ tissannaṁ ahetukavipākamanoviññāṇadhātūnaṁ āvajjanakāle yassa kassaci bhavaṅgassāti imesaṁ aññatarāpagamo etissā āsannakāraṇanti āha **"ahetuka -pa- padaṭṭhānā"**ti.

Arahatanti arahataṁyeva asādharaṇabhāvato. **Anuḷāres**ūti aṭṭhikasaṅkhalikapetarūpādīsu, aññesu vā appaṇītesu vatthūsu. **Hasituppādanarasā**ti hasitasseva uppādanarasā. Tathā hi taṁ cittaṁ "hasituppādanan"tveva vuccati, na aññesaṁ hasituppādakacittānaṁ abhāvato. Aññānipi hi dvādasa somanassasahagatāni parittakusalākusalakiriyacittāni yathārahaṁ puthujjanādīnaṁ hasituppādakāni vijjanti, idaṁ pana cittaṁ vicāraṇapaññāvirahitaṁ parittesu appaṇītesu ārammaṇesu arahantānaṁ somanassamattaṁ uppādentaṁ uppajjati. Bhagavatopi uppajjatīti[1] aṭṭhakathāyaṁ vuttaṁ, taṁ atītaṁsādisu appaṭihatañāṇaṁ vatvā "imehi tīhi dhammehi samannāgatassa buddhassa bhagavato sabbaṁ kāyakammaṁ ñāṇapubbaṅgamaṁ ñāṇānuparivattī"ti[2] vacanato vicāretabbanti eke. Tattha hasituppādacittena pavattiyamānampi bhagavato sitakaraṇaṁ pubbenivāsānāgataṁsasabbaññutaññāṇānaṁ anuvattakattā ñāṇānuparivattiyevāti evaṁ pana ñāṇānuparivattibhāve sati na koci pāḷi-aṭṭhakathānaṁ virodho. Evañca katvā aṭṭhakathāyaṁ "tesaṁ ñāṇānaṁ ciṇṇapariyante idaṁ cittaṁ uppajjatī"ti vuttaṁ. Avassañca etaṁ evaṁ icchitabbaṁ, aññathā aññassāpi viññattisamuṭṭhāpakassa ahetukacittassa bhagavato uppatti na yujjeyya. Na hi viññattisamuṭṭhāpakassa taṁsamuṭṭhitāya viññattiyā kāyakammādibhāvaṁ āpajjanabhāvo vibandhatīti. **Ekantato hadayavatthupadaṭṭhānā** pañcavokārabhave eva uppajjanato.

Ayamettha visesoti ayaṁ sekkhaputhujjanānaṁ uppattiyā vipākuppādanasamatthatā, arahataṁ uppattiyā tadabhāvoti ubhayesaṁ santāne uppattisamupalakkhito ettha kusalakiriyaviññāṇesu viseso. Evañca katvā paccayavekallena avipākassāpi kusalākusalassa

1. Abhi-Ṭṭha 1. 333, 449 piṭṭhesu. 2. Khu 7. 139; Khu 8. 175; Khu 9. 376 piṭṭhesu.

kiriyabhāvappasaṅgo nivattito hoti. Parato **kusalato viseso**ti etthāpi eseva nayo.

455. **Sabbānipi** kusalākusalabyākatāni **ekūnanuvuti viññāṇāni honti** nātisaṅkhepa vitthāranayenāti adhippāyo. Paṭisandhiviññāṇādīnaṁ kiccaṁ nāma bhavantarapaṭisandhādinā ākārena pavatti eva. Tabbinimuttañca cittassa aññaṁ kiccaṁ natthīti āha **"cuddasahi ākārehi pavattantī"**ti.

Ānubhāvenāti sāmatthiyena. Katūpacitaṁ hi kammaṁ avasesapaccayasamavāye vipākaṁ dentaṁ, attano ānubhāvaṁ vissajjantaṁ viya hoti. **Devamanussesū**ti chasu kāmāvacaradevesu ceva manussesu ca. **Kammakammanimittagatinimittānan**ti ettha **kammaṁ** nāma katūpacitaṁ kāmāvacarakusalakammaṁ, tañca kho vipākadānāya laddhokāsaṁ. Tenāha "paccupaṭṭhitan"ti. **Kammanimittaṁ** kammāyūhanakkhaṇe cetanāya paccayabhūtaṁ deyyadhammādi. **Gatinimittaṁ** yaṁ gatiṁ upapajjati, tappariyāpannaṁ rūpāyatanaṁ. **Paṇḍakādibhāvan**ti paṇḍakamūgamammanādibhāvaṁ. Dubbalassa dvihetukakusalassa vipākabhūtā upekkhāsahagatāhetumanoviññāṇadhātu **dubbala -pa- manoviññāṇadhātu. Nesan**ti bhāvitarūpārūpāvacarakusalānaṁ sattānaṁ. **Kammanimittamevā**ti pathavīkasiṇādikaṁ attano kammārammaṇameva.

Evaṁ tāvetthāti ettha viññāṇakkhandhaniddese evaṁ saṅkhepato sarūpadassanamatteneva ekūnavīsatiyā vipākaviññāṇānaṁ paṭisandhivasena pavatti veditabbā. Bhavālambanādivibhāgena pana yadettha vattabbaṁ, taṁ **paṭiccasamuppādakathāyaṁ**[1] āgamissatīti.

Taṁ tanti ekūnavīsatiyā paṭisandhiviññāṇesu yaṁ yaṁ uppajjitvā niruddhaṁ, taṁ taṁ anantaraṁ uppattiyā **anubandhamānaṁ. Tassa tassevā**ti yassa yassa kammassa vipākabhūtaṁ paṭisandhiviññāṇaṁ, tassa tasseva. **Tasmiññevā**ti kammādike eva. Kammañce paṭisandhiviññāṇassa ārammaṇaṁ, tasmiṁ kamme, atha kammanimittaṁ, gatinimittañca, tasmiṁ kammanimitte gatinimitteti attho. **Tādisamevā**ti yādisaṁ paṭisandhiviññāṇaṁ hetuto, sesasampayuttadhammato ca tādisameva. **Santānavinivattake**ti bhavaṅgasantānassa vinivattanake. **Aññasmiṁ** āvajjanasaṅkhāte **cittuppāde**. Kiriyamayacitteneva

---

1. Visuddhi 2. 180 piṭṭhe.

supinadassanaṁ hotīti āha **"supinaṁ apassato"**ti. **Aparimāṇasaṅkhyampi pavattatiyeva**, tathā hidaṁ upapattibhavassa aṅgabhāvena pavattanato "bhavaṅganti vuccati. **Tesaññavā**ti paṭisandhibhūtānaṁyeva.

Indriyānīti cakkhādīni indriyāni. **Ārammaṇagahaṇakkhamānī**ti rūpādi-ārammaṇaṁ gahetuṁ samatthāni. Mātukucchigatakāle viya hi bahinikkhantakālepi na tāva indriyāni sakiccakāni[1] honti, anukkamena pana visadabhāvaṁ pattakāle eva sakiccakāni[1] honti. Tenevāha "idha paripakkattā āyatanānan"ti. **Āpāthagate**ti yogyadesāvaṭṭhite. Tameva yogyadesāvaṭṭhitaṁ **rūpaṁ paṭicca** ghaṭṭanā paccayaṁ laddhā. **Ghaṭṭanā**ti paṭighāto, yena byāpārādivisesapaccayantarasahite cakkhussa visaye vikāruppatti visadisuppatti visayassa iṭṭhāniṭṭhabhāvena anuggaho, upaghāto cāti attho. **Tato**ti ghaṭṭanānantaraṁ. **Ghaṭṭanānubhāvenā**ti ghaṭṭanābalena. **Bhavaṅgacalanan**ti bhavaṅgacittassa pakampanaṁ, tathā dvikkhuttuṁ pavattiyā visadisassa kāraṇabhāvūpagamananti attho. Tañhi cittasantānassa purimāvatthāya bhinnāvatthāhetutāya calanaṁ viyāti "calanan"ti vuttaṁ. Visayavisayībhāvasiddhāya dhammatāya ārammaṇassa abhimukhībhāvena pasādassa tāva ghaṭṭanā hotu, aññasannissitassa pana bhavaṅgassa calanaṁ kathaṁ hotīti? Taṁsambandhabhāvato. Bheritale ṭhapitāsu sakkharāsu ekissā sakkharāya ghaṭitāya tadaññasakkharāyaṁ ṭhitamakkhikā calanaṁ cettha udāharaṇanti. **Tadeva rūpan**ti tadeva bhavaṅgacalanassa paccayabhūtaṁ āpāthagataṁ rūpāyatanaṁ. **Bhavaṅgaṁ vicchindamānā viyā**ti bhavaṅgasantānaṁ vicchindantī viya. Tadārammaṇuppattiyā parato bhavaṅgassa uppajjanato visayaggahaṇaṁ pañcadvārāvajjanaṁ vatvā tadanantaraṁ dassanādīsu vattabbesu tāni avatvā manodvārāvajjassa gahaṇaṁ uddese dvinnaṁ āvajjanānaṁ āvajjanasāmaññena gahitattā.

Āvajjanānantaranti pañcadvārāvajjanānantaraṁ. Ye hadayavatthu viya sampaṭicchanādivīthīcittānipi nānujānanti, tesaṁ "sampaṭicchanāya cakkhuviññāṇadhātuyā"ti-ādinā tattha tattha pāḷi āgatā. Na hi sakkā pāḷiṁ paṭisedhetuṁ.

---

1. Sakiccakārī (Syā, Ka)

“Sace mahantaṁ hotī”ti idaṁ javanapariyosānāya cittappavattiyā vuccamānattā vuttaṁ. Cuddasacittakkhaṇāyukañhi ārammaṇamidha “mahantan”ti adhippetaṁ, tañca uppajjitvā dviticittakkhaṇātītaṁ hutvā āpāthagamanavasena veditabbaṁ.

Yathāvavatthāpiteti voṭṭhabbanena vuttākārena katavavatthāpane. Āvajjanāya, voṭṭhabbanassa ca vuttattā “avasesakāmāvacarakiriyānan”ti avasesaggahaṇaṁ kataṁ. **Cha satta vā**ti **vā**-saddena “pañca vā”ti idampi vuttamevāti daṭṭhabbaṁ. Suttamucchitādikāle hi pañcapi javanāni javantīti.

Tāniyevāti “aṭṭhannaṁ vā”ti-ādinā[1] vuttāni ekūnatiṁsa kāmāvacarajavanāniyeva. Ito aññaṁ manodvārāvajjanānantaraṁ uppajanakacittaṁ nāma natthīti dassanatthaṁ evakāraggahaṇaṁ. **“Gotrabhuto”**ti idaṁ gotrabhuṭṭhāniyānaṁ parikammavodānānampi gahaṇaṁ, na gotrabhuno eva. **Phalacittānī**ti, samāpattivasena pavattanakaphalacittāni. **Yaṁ yaṁ laddhapaccayan**ti yaṁ yaṁ javanaṁ rūpāvacarajavanādivasena gotrabhu-anantaraṁ uppattiyā laddhapaccayaṁ.

Atimahantanti soḷasacittakkhaṇāyukaṁ. Tattha hi tadārammaṇacittaṁ uppajjati, na aññattha. **Vibhūtan**ti supākaṭaṁ, tañca kāmāvacarameva. Tattha hi tadārammaṇassa uppatti. **Kāmāvacarajavanāvasāne**ti kāmāvacarajavanasseva avasāne. Na hi taṁ kāmataṇhāhetukakammanibbattaṁ mahaggatānuttarajavanaṁ anubandhati ajanakattā, janakāsadisattā ca. Yathā gehato bahi gantukāmo taruṇadārako janakaṁ, janakasadisaṁ vā anubandhati, na aññaṁ, evamidampi. Tatthāpi na sabbasmā javanā sabbaṁ javanena tadārammaṇassa niyametabbato, ārammaṇena ca vedanāya parivattetabbato. Tatthāyaṁ niyamo—parittakusalalobhamohamūlasomanassasahagatakiriyajavanānaṁ aññatarānantaraṁ atimahati visaye pañcannaṁ somanassasahagatānaṁ aññataraṁ tadārammaṇaṁ uppajjati, tathā parittakusalākusala-upekkhāsahagatakiriyajavanānaṁ aññatarānantaraṁ upekkhāsahagatānaṁ channaṁ tadārammaṇānaṁ aññataraṁ pavattati. **Iṭṭhārammaṇādīnan**ti iṭṭha-iṭṭhamajjhatta-aniṭṭhārammaṇānaṁ vasenāti sambandho. Tayidaṁ ārammaṇena vedanāparivattidassanatthaṁ vuttaṁ. **“Purimakammavasenā”**ti idaṁ tadārammaṇavisesadassanatthaṁ.

---

1. Visuddhi 2. 87 piṭṭhe.

Na hi paṭisandhijanakameva kammaṁ tadārammaṇaṁ janeti, atha kho aññakammampi. Taṁ pana paṭisandhidāyinā kammena nibbattetabbatadārammaṇato visadisampi nibbattetīti. **"Javanacittavasenā"**ti idaṁ tadārammaṇaniyamadassanatthaṁ. "Javanena tadārammaṇaṁ niyametabban"ti hi vuttaṁ. **Ādi**-saddena paṭisandhicittaṁ saṅgaṇhāti. Tañhi attano ukkaṭṭhatarassa tadārammaṇassa paccayo na hoti. **Yo yo paccayo laddho hotī**ti yathāvuttesu iṭṭhārammaṇādīsu yo yo tadārammaṇassa uppattiyā paccayo samaveto hoti. **Kiñci antaran**ti kiñci khaṇantaraṁ. **Udakamivā**ti paṭisotaṁ gacchantaṁ udakamiva.

Dvikkhattuṁ sakiṁ vāti vacanasiliṭṭhavasena[1] vuttaṁ "aṭṭha vā dasa vā"ti-ādīsu[2] viya. Dvikkhattuṁyeva pana vaṇṇenti. Vipākacittattā, āvajjanassa ca vidūrattā, mūlabhavaṅgādibhavaṅgasāmaññasabbhāvato ca bhavaṅgassa ārammaṇe pavattanārahaṁ samānaṁ tassa javanassa ārammaṇaṁ ārammaṇaṁ etassāti tadārammaṇanti vuccati ekassa ārammaṇasaddassa lopaṁ katvā "kāmāvacaraṁ, oṭṭhamukhan"ti ca yathā. Ettha ca keci "paṭṭhāne 'kusalākusale niruddhe vipāko tadārammaṇatā uppajjatī'ti[3] vipākadhammadhammānaṁ eva anantaraṁ tadārammaṇaṁ vuttan"ti kiriyājavanāntaraṁ na icchanti. Vipphāravantaṁ hi javanaṁ nāvaṁ viya nadīsoto bhavaṅgaṁ anubandhati, na pana chaḷaṅgupekkhāvato santavuttikiriyajavanaṁ paṇṇapuṭaṁ viya nadīsototi. Tayidaṁ labbhamānassāpi kenaci adhippāyena katthaci avacanaṁ dissati, yathā taṁ dhammasaṅgahe akusalaniddese labbhamānopi adhipati na vutto. Yañca paṇṇapuṭaṁ nidassitaṁ, tampi nidassitabbena na samānaṁ. Nāvāpaṇṇapuṭānañhi nadīsotassa āvaṭṭanaṁ, gati ca visadisīti nāvāya nadīsotassa anubandhanaṁ, paṇṇapuṭassa ananubandhanañca yujjati, idha pana kiriyajavanetarajavanānaṁ bhavaṅgasotassa āvaṭṭanaṁ, gati ca sadisīti etassa ananubandhanaṁ, itarassa anubandhanañca na yujjati. Tasmā vicāretabbaṁ.

Bhavaṅgamevāti avadhāraṇaṁ bhavapariyosānassa idha na adhippetattā. Aññathā tadārammaṇāvasāne cutipi na hotiyeva. **Dassanādīnī**ti dassanasavanaghāyanasāyanaphusanāni. **Iti**-saddo ādi-attho, tena sampaṭicchanādīnaṁ saṅgaho daṭṭhabbo. Paṭisandhito bhavaṅgameva, bhavaṅgato

---

1. Vacanasilesena (Ka) 2. Aṁ 3. 21; Vi 1. 4 piṭṭhesu. 3. Abhi 8. 133 piṭṭhe.

āvajjanamevāti evaṁ pavatta**cittaniyamavaseneva. Tampī**ti cuticittampi. Paṭisandhibhavaṅgacittāni viya **ekūnavīsatividhameva hoti** atthato bhedābhāvato.

Bhavagatiṭhitinivāsesūti tīsu bhavesu, pañcasu gatīsu, sattasu viññāṇaṭṭhitīsu, navasu sattāvāsesu ca. Yo panettha acittako, so idha na gahetabbo viññāṇakathābhāvato. "Etthā"ti idaṁ "saṁsaramānānaṁ sattānan"ti iminā sambandhitabbaṁ. Ettha etesu vuttanayena saṁsaramānesu sattesu yo pana arahattaṁ pāpuṇāti sammāpaṭipattimanvāyāti[1] adhippāyo. **Tassa** arahato **niruddhameva ho**ti cittaṁ appaṭisandhikabhāvato.

Iti viññāṇakkhandhe vitthārakathāmukhavaṇṇanā.

Vedanākkhandhakathāvaṇṇanā

456. Vedena anubhavanākārena ayitaṁ pavattaṁ vedayitaṁ, vedayitanti lakkhitabbadhammajātaṁ **vedayitalakkhaṇaṁ.** Taṁ pana atthato vedanā evāti āha **"vedayitalakkhaṇaṁ nāma vedanāvā"**ti. Atha vā vedayitaṁ lakkhaṇaṁ etissāti kappanāsiddhaṁ bhedaṁ nissāya aññapadatthasamāsavasenāpi vedanāva vuccatīti āha **"vedayitalakkhaṇaṁ nāma vedanāvā"**ti. **Vedayati vedayatī**ti byāpanicchāvasena vacanaṁ vedanāya savisaye abhiṇhappavattidassanatthaṁ. Sabhāvadhammato añño kattā natthīti dassanatthaṁ kattuniddeso. **Itī**ti aniyamato hetu-attho. **Kho**ti vacanālaṅkāramattaṁ. **Tasmā**ti tassa niyamanaṁ. Idaṁ vuttaṁ hoti—yasmā yathāpaccayaṁ ārammaṇarasaṁ anubhavati, tasmā vedanāti vuccatīti.

"Kusalaviññāṇena sampayuttā"ti idaṁ kusalāya vedanāya upalakkhaṇaṁ daṭṭhabbaṁ. Yā kāci kusalā vedanā, sabbā sā kusalena viññāṇena sampayuttāti, na pana tassā kusalabhāvasaṁsiddhidassanatthaṁ. Na hi kusalena viññāṇena sampayogato kusalāya vedanāya kusalabhāvo,

---

1. Sammāpaṭipattiṁ sandhāyāti (Sī, Syā, Ka)

atha kho yonisomanasikārādikato. Tenāha **"jātivasenā"**ti. **Akusalādīsu**pi eseva nayo. Yathā pana jātivasena kusalādiviññāṇasampayuttatāya tividhā, evaṁ yāva ekūnanavutiviññāṇasampayuttāti ekūnanavutividhā veditabbā. **Sabhāvabhedato**ti sampayuttabhūmi-ārammaṇādivasena labbhamānaṁ bhedaṁ aggahetvā kevalaṁ sabhāvakatabhedato evāti attho.

"Pañcavidhā"ti vatvā taṁ pañcavidhataṁ dassetuṁ **"sukhan"**ti-ādi vuttaṁ. Tattha sukhayatīti **sukhaṁ**, kāyaṁ, sampayuttadhamme ca laddhassāde karotīti attho. Suṭṭhu vā khādati, khaṇati vā kāyikaṁ ābādhanti **sukhaṁ**. Sukaraṁ okāsadānaṁ etassāti **sukhan**ti apare. Dukkhayatīti **dukkhaṁ**, kāyaṁ, sampayuttadhamme ca vibādhatīti attho. Duṭṭhu vā khādati, khaṇati vā kāyikaṁ assādanti **dukkhaṁ**. Dukkaraṁ okāsadānaṁ etassāti **dukkhan**ti apare. **Somanassupekkhānaṁ** saddattho heṭṭhā vuttoyeva. Domanassassa somanasse vuttanayānusārena veditabbaṁ. Kiṁ pana kāraṇaṁ mānasetarasātāsātavasena sukhaṁ, dukkhañca vibhajitvā vuttaṁ **"sukhaṁ somanassaṁ dukkhaṁ domanassan"**ti. Upekkhā pana mānasī, itarā ca ekadhāva vuttāti? Bhedābhāvato. Yathā hi anuggahūpaghātakatāya sukhadukkhāni aññathā kāyassa anuggahamupaghātañca karonti, aññathā manaso, na evamupekkhā. Tasmā bhedābhāvato ekadhāva upekkhā vuttāti.

Tattha yena sabhāvabhedena vedanā pañcavidhā, sā pavattiṭṭhāne dassite supākaṭā hotīti pavattiṭṭhānaṁ tāva dassetuṁ **"tatthā"**ti-ādi āraddhaṁ. **Akusalavipākenā**ti etthāpi "kāyaviññāṇena sampayuttan"ti ānetvā sambandhitabbaṁ. Yathā adhikaraṇīmatthake kappāsapicupiṇḍaṁ ṭhapetvā ayokūṭena paharantassa picupiṇḍaṁ atikkamitvā kūṭaṁ adhikaraṇiṁ gaṇhāti, nighaṁso balavā hoti, evaṁ paṭighaṭṭanānighaṁsassa balavabhāvato iṭṭhe, iṭṭhamajjhatte ca ārammaṇe kāyaviññāṇaṁ sukhasahagataṁ hoti. Aniṭṭhe, aniṭṭhamajjhatte ca dukkhasahagatanti āha **"kusala -pa- dukkhan"**ti. Kāmāvacaravipākaviññāṇāni pañca kammārammaṇavasena somanassasahagatāni honti, rūpāvacaravipākāni cattāri kammavasena, sesāni terasa kāmāvacarāni, aṭṭha rūpāvacarāni, dvattiṁsa lokuttarāni,

yathārahaṁ cetobhisaṅkhārārammaṇapādakādivasena somanassasahagatāni hontīti āha **"somanassaṁ dvāsaṭṭhiyā viññāṇehi sampayuttan"**ti. **Domanassaṁ dvīhi** akusalaviññāṇehi sampayuttaṁ cetobhisaṅkhārārammaṇādivasena.

Avasesapañcapaññāsāyāti yathāvuttāni chasaṭṭhi viññāṇāni ṭhapetvā avasesāya pañcapaññāsāya. Tattha kusalākusalavipākāni iṭṭhāniṭṭhesu nibbikappakāni sukhadukkhasampayuttāni bhavituṁ yuttānipi dvinnaṁ picupiṇḍānaṁ viya dvinnaṁ dvinnaṁ upādārūpānaṁ ghaṭṭanānighaṁsassa mandabhāvato cakkhādisannissitāni aṭṭhapi viññāṇā ni sabbattha upekkhāsampayuttāneva honti, tathā balavapaccayatāya sukhadukkhānaṁ tesañca tadabhāvato. Apubbārammaṇanissayappavattīni āvajjanasampaṭicchanaviññāṇāni, asadisānantarappaccayaṁ kiriyārambhassa ādibhūtaṁ voṭṭhabbanaṁ, kāyadukkhapadhānatāya akusalaphalassa tadupanissayabhūtaṁ akusalavipākapaṭisandhi-ādi, iṭṭhamajjhattārammaṇappavattīni kāmāvacarakusalavipākaviññāṇāni ca upekkhāsahagatāniyeva honti. Kammavasena vā vipākānubhavanassa iṭṭhāniṭṭhārammaṇesu adukkhamasukhabhāvo yutto. Sati ca vipākabhūtāya upekkhāya sukhadukkhamajjhattabhāve kammārammaṇavasena kusalavipākāya iṭṭhabhāvo, akusalavipākāya aniṭṭhabhāvo ca veditabbo. Avasiṭṭhāni pana sattatiṁsa viññāṇāni cetobhisaṅkhārārammaṇapādakādivasena upekkhāsampayuttāni hontīti evaṁ pañcapaññāsāya viññāṇehi upekkhāya sampayuttatā veditabbā.

Salakkhaṇaṁ nāma dhammānaṁ anaññasādhāraṇo sabhāvo, anubhavanañca sabbavedanānaṁ sādhāraṇalakkhaṇanti taṁ paṭiniyatena ārammaṇena niyametvā dassento āha **"iṭṭhaphoṭṭhabbānubhavanalakkhaṇaṁ sukhan"**ti tassa byabhicārābhāvato. Bhusaṁ brūhanaṁ vaḍḍhanaṁ **upabrūhanaṁ**. Tayidaṁ kāmañca cetasikasukhepi labbhati, taṁ pana savikappakaṁ cetobhisaṅkhāravasenāpi hoti. Idantu nibbikappakaṁ sabhāvasiddhattā tato sātisayanti āha **"sampayuttānaṁ upabrūhanarasan"**ti. Assādiyatīti assādo, sukhāvedanā. Tenāha bhagavā "yaṁ bhikkhave pañcupādānakkhandhe paṭicca uppajjati sukhaṁ somanassaṁ, ayaṁ vuccati bhikkhave pañcupādānakkhandhesu

assādo"ti[1]. Kāyanissitattā kāye bhavo kāyiko, so eva assādo tathā paccupatiṭṭhatīti **kāyika-assādapaccupaṭṭhānaṁ. Kāyindriyapadaṭṭhānaṁ** anaññavatthukattā.

Dukkhassa lakkhaṇādīni vuttanayānusārena veditabbāni.

Sabhāvato, parikappato vā iṭṭhassa ārammaṇassa anubhavanalakkhaṇaṁ **iṭṭhārammaṇānubhavanalakkhaṇaṁ**. Tenāha **"yathā tathā vā iṭṭhākārasambhogarasan"**ti, yathābhūtena vā ayathābhūtena vā iṭṭhākārena ārammaṇassa **saṁbhuñjanarasaṁ**, paccanubhavanakiccanti attho. **"Passaddhipadaṭṭhānan"**ti idaṁ passaddhakāyo sukhaṁ vedetī"ti[2] suttapadaṁ nissāya vuttaṁ, taṁ pana nirāmisasomanassavasena veditabbaṁ.

Somanasse vuttavipariyāyena domanassassa lakkhaṇādīni veditabbāni. Domanassassa kāmadhātuyaṁ uppajjanato ekantena hadayavatthupadaṭṭhānatā tato viseso.

Majjhattassa, ārammaṇassa majjhattaṁ vā vedayitaṁ anubhavanaṁ lakkhaṇaṁ etissāti **majjhattavedayitalakkhaṇā**. Majjhattānubhavanato eva sampayuttānaṁ **nāti-upabrūhanamilāpanarasā. "Santabhāvapaccupaṭṭhānā"**ti idaṁ anavajjāya nirāmisāya upekkhāya vasena veditabbaṁ, na sabbāya.

Iti vedanākkhandhe vitthārakathāmukhavaṇṇanā.

Saññākkhandhakathāvaṇṇanā

457. **Sañjānanalakkhaṇaṁ nāma saññāvā**ti-ādīsu yaṁ vattabbaṁ, taṁ vedanākkhandhaniddese vuttanayeneva veditabbaṁ.

Kāmaṁ vedanāyapi vippayuttaṁ viññāṇaṁ natthi, tassā pana sabhāvato bhinnattā kāyaci vedanāya sampayuttamhi kāyaci vippayuttaṁ hoti. Saññāya pana īdisaṁ natthīti āha **"na hi taṁ viññāṇaṁ -pa- saññāyā"**ti.

Sabbāvāti catubhūmikāpi. Atha vā yathā vedanā bhinnasabhāvattā bhedanalakkhaṇādito vuttā, na evamayaṁ, aya pana sabbāva,

---

1. Saṁ 2. 23, 24 piṭṭhesu. 2. Saṁ 3. 135; Aṁ 3. 535 piṭṭhādīsu.

sañjānanalakkhaṇā. Nīlādibhedassa ārammaṇassa sañjānanaṁ saññaṁ katvā jānanaṁ lakkhaṇaṁ etissāti **sañjānanalakkhaṇā**. Tathā hi sā abhiññāṇena sañjānanato paccābhiññāṇarasāti vuccati. Nimittena hi puna sañjānanakiccā **paccābhiññāṇarasā**. Tassā vaḍḍhakissa dārumhi abhiññāṇaṁ katvā tena abhiññāṇena paccābhijānanakāle pavatti veditabbā. Tenāha **"tadevetan"**ti-ādi. Puna sañjānanassa paccayo punasañjānanapaccayo, tadeva nimittaṁ puna -pa- nimittaṁ, tassa karaṇaṁ, puna -pa- karaṇaṁ, punasañjānanapaccayabhūtaṁ vā nimittakaraṇaṁ puna -pa- karaṇaṁ, tadassā kiccanti **punasañjānanapaccayanimittakaraṇarasā**. Punasañjānananimittakaraṇaṁ nimittakārikāya, nimittena sañjānanantiyā ca sabbāya saññāya samānaṁ yojetabbaṁ. **Abhinivesakaraṇaṁ** "idameva saccan"ti[1] saññābhinivesamatteneva daṭṭhabbaṁ. **Yathā-upaṭṭhitavisayapadaṭṭhānā** avikappasabhāvattā. Ñāṇasampayuttā pana saññā ñāṇameva anuvattati, tasmā abhinivesakārikā, viparītaggāhikā ca na hoti. Eteneva samādhisampayuttatāya aciraṭṭhānatā ca na hotīti veditabbā. Evaṁ rāgadiṭṭhimānādisampayuttāya saññāya rāgādi-anuvattikabhāvoti.

Iti saññākkhandhe vitthārakathāmukhavaṇṇanā.

Saṅkhārakkhandhakathāvaṇṇanā

458. **Rāsikaraṇalakkhaṇan**ti sampiṇḍanalakkhaṇaṁ, tato saṅkhārā āyūhanarasā vuccanti. Cetanāpadhānatāya hi saṅkhārakkhandhadhammā evaṁ vuttā. Tenevāha **"kiṁ pana tanti saṅkhārāyevā"**ti-ādi. Tattha **saṅkhatamabhisaṅkharontī**ti yathā attano phalaṁ saṅkhataṁ sammadeva nipphannaṁ hoti, evaṁ abhisaṅkharontīti attho. **Vipphārapaccupaṭṭhānā**ti ettha **vipphāro** nāma vipphāravantatā, tasmā sabyāpārapaccupaṭṭhānāti attho.

Tasmiṁ tasmiṁ citte uppanne niyamena uppajjanato **niyatā**. **Sarūpena āgatā**ti evaṁ piṭṭhivattake akatvā pāḷiyā sarūpeneva āgatā. Kadācideva uppajjanato na niyatāti **aniyatā**. Yadipi aniyatā

---

1. Ma 2. 150, 166, 381; Ma 3. 22, 23 piṭṭhādīsu.

ekajjhaṁ na uppajjanti, tasmiṁ pana citte uppajjanadhammatāya **"chattiṁsā"**ti vuttaṁ. Tenāha **"uppajjamānāpi ca na ekato uppajjantī"**ti.

459. **Phusatī**ti kattuniddeso. Yaṁ tattha kāraṇaṁ, taṁ heṭṭhā vuttameva. Phusanti etenāti vā **phasso**. Sampayuttadhammā hi ārammaṇe pavattamānā taṁ phusanalakkhaṇena phassena phusantā viya honti. Ārammaṇaphusanamattaṁ vā **phasso**ti sādhanattayampi yujjateva. Sabhāvadhammesu kattukaraṇasādhanavacanaṁ tadākārasamāropanato pariyāyakathā bhāvasādhanavacanameva nippariyāyakathāti vuttaṁ **"phusanalakkhaṇo"**ti. **Ayañhī**ti-ādi yathāvuttalakkhaṇādisamatthanaṁ. Yadi ayaṁ dhammo cetasiko, svāyaṁ arūpadhammo samāno kathaṁ phusanalakkhaṇo, saṁghaṭṭanarasādiko ca hotīti antolīnaṁ codanaṁ hadaye ṭhapetvā tassa sodhanatthaṁ **"arūpadhammopi samāno"**ti-ādi vuttaṁ. Tattha **"phusanākāreneva pavattatī"**ti iminā arūpassāpi tassa dhammassa ayaṁ sabhāvoti dasseti. Sā ca tassa phusanākārappavatti ambila-ambapakkadiṁ khādantaṁ passantassa parassa kheḷuppatti, paraṁ vibādhiyamānaṁ disvā dayālukassa sarīrakampanaṁ, rukkhasākhagge duṭṭhitaṁ purisaṁ disvā bhūmiyaṁ ṭhitassa bhīrukapurisassa jaṅghacalanaṁ, pisācādibhāyitabbaṁ disvā ūrukhambhoti evamādīsu paribyattā hoti.

Ekadesenāti kaṭṭhadvayādi viya attano ekapassena[1]. **Anallīyamānopī**ti asaṁsiliyamānopi. Rūpasaddehi saha phassassa sāmaññaṁ anallīyamānasaṁghaṭṭanameva, na visayabhāvo. Yathā rūpasaddā cakkhusotāni anallīyamānā eva "phusitan"ti-ādinā[2] vuttā, evaṁ phassassāpi ārammaṇaphusanasaṁghaṭṭanānīti. **Saṁghaṭṭanañ**ca phassassa cittārammaṇānaṁ sannipatanabhāvo eva. Tenāha **"cittamārammaṇañca saṁghaṭṭetī"**ti. Kiccaṭṭhena rasena saṁghaṭṭanarasatā vuttā, vatthārammaṇasannipātena vā sampajjatīti saṁghaṭṭanasampattiko phasso saṁghaṭṭanaraso vutto. Yathā "dve pāṇī vajjeyyun"ti-ādīsu[3] pāṇissa pāṇimhi saṁghaṭṭanaṁ tabbisesabhūtā rūpadhammā, evaṁ cittassa ārammaṇe saṁghaṭṭanaṁ tabbisesabhūto eko cetasikadhammo daṭṭhabbo. "Tiṇṇaṁ saṅgati phasso"ti[3] vacanato

---

1. Ekapadesena (Ka) 2. Paṭihaññi vāti-ādinā (?) 3. Khu 11. 61 piṭṭhe Milindapañhe.
4. Ma 1. 158, 326; Ma 3. 328, 332, 333; Saṁ 1. 301; Saṁ 2. 261 piṭṭhādīsu.

cakkhurūpaviññāṇādīnaṁ saṅgativasena gahetabbattā āha **"tikasannipātasaṅkhātassā"**ti-ādi. Tassa phassassa kāraṇabhūto tadanurūpo[1] samannāhāro **tajjāsamannāhāro**. Indriyassa tadabhimukhabhāvo, āvajjanāya ca ārammaṇakaraṇaṁ visayassa **parikkhatatā** abhisaṅkhatatā, viññāṇassa visayabhāvakaraṇanti attho. Yathā niccammā gāvī yaṁ yaṁ ṭhānaṁ upagatā, tattha tattha dukkhameva pāpuṇāti, evaṁ phasse sati vedanā uppajjateva. Vedanā ca dukkhasallādisabhāvāti vuttaṁ **"vedanādhiṭṭhānabhāvato pana niccammagāvī viya daṭṭhabbo"**ti.

460. **Abhisandahati** pabandhati pavatteti. **Cetanābhāvo** byāpārabhāvo. **Āyūhanaṁ** cetayanaṁ īriyanaṁ. **Saṁvidahanaṁ** vicāraṇaṁ. Āyūhanarasāya cetanāya pavattamānāya sabbepi sampayuttadhammā yathāsakaṁ kiccappasutā hantīti sā **sakiccaparakiccasādhikā** vuttā. Jeṭṭhasisso pare sajjhāyane uyyojento sayampi sajjhāyati. Mahāvaḍḍhakimhi vaḍḍhakikammaṁ kātumāraddhe itarepi karontiyeva. **Ussāhanabhāvenā**ti ādarakaraṇabhāvena. Sā hi sayaṁ ādarabhūtā sampayuttadhamme ādarayatīti. Āyūhanavasena ussāhanaṁ daṭṭhabbaṁ, na vīriyussāhavasena.

461. **Vīrabhāvo**ti yena vīro nāma hoti, so dhammoti attho. Vidhinā īretabbaṁ pavattetabbanti vā **vīriyaṁ**, ussāho, taṁtaṁkiccasamārambho, parakkamo vā. **Upatthambhanaṁ** sampayuttadhammānaṁ kosajjapakkhe patituṁ adatvā dhāraṇaṁ anubalappadānaṁ, sampaggaṇhanaṁ vā. Saṁsīdanapaṭipakkho dhammo asaṁsīdanaṁ, na saṁsīdanābhāvamattanti asaṁsīdanabhāvena paccupatiṭṭhatīti vuttaṁ **"asaṁsīdanabhāvapaccupaṭṭhānan"**ti. **Saṁvegapadaṭṭhānan**ti aṭṭhasaṁvega[2] pubbikāya kusalakiriyāya vīriyarambhavatthupadaṭṭhānaṁ. "Maggo gantabbo hoti, maggo gato, kammaṁ kātabbaṁ, kammaṁ kataṁ, appamattako ābādho uppanno, gilānā vuṭṭhito hoti, aciravuṭṭhito gelaññā, gāmaṁ vā nigamaṁ vā piṇḍāya vicaranto na labhati lūkhassa vā paṇītassa vā bhojanassa yāvadatthaṁ pāripūriṁ, labhati -pa- pāripūrin"ti evaṁ vuttāni etāni anurūpapaccavekkhaṇāsahitāni aṭṭha **vīriyārambhavatthūni**, taṁ mūlakāni vā paccavekkhaṇāni.

---

1. Tadanurūpabhūto (Ka)

2. Aṁ-Ṭṭha 1. 401; Itivuttaka-Ṭṭha 109 piṭṭhesu.

462. Attanā anupāletabbānaṁ sahajātadhammānaṁ anupālanaṁ jīvitassa byāpāro, tañca nesaṁ jīvananti taṁ tassa kāraṇabhāvaṁ purakkhatvā vuttaṁ **"jīvanti tenā"**ti. Tampi cassa atthato jīvanamevāti āha **"jīvanamattameva vā tan"**ti.

463. **Ādhiyatī**ti ṭhapeti. **Avisāro** attano eva avisaraṇasabhāvo. **Avikkhepo** sampayuttānaṁ dhammānaṁ avikkhittatā. Yena sampayuttā avikkhittā honti, so dhammo avikkhepoti. Avūpasamalakkhaṇassa vikkhepassa paṭipakkhatāya cittassa upasamanākārena paccupatiṭṭhatīti **upasamapaccupaṭṭhāno. Visesato**ti yebhuyyena. Sukhavirahitopi hi atthi samādhīti. Dīpaccinidassanena santānaṭhitibhāvaṁ samādhissa dasseti.

464. **Saddahanti etāyā**ti saddahanakiriyāya pavattamānānaṁ dhammānaṁ tattha ādhipaccabhāvena saddhāya paccayataṁ dasseti. Tassā hi dhammānaṁ tathāpaccayabhāve sati puggalo saddahatīti vobhāro hoti. Saddahanaṁ saddheyyavatthuno pattiyāyanaṁ, taṁ lakkhaṇaṁ etissāti **saddahanalakkhaṇā. Okappanalakkhaṇā**ti anupavisitvā evametanti kappanalakkhaṇā. Kālussiyamalaṁ vidhametvā sampayuttānaṁ, puggalasseva vā pasādanaṁ anāvilabhāvakaraṇaṁ raso etissāti **pasādanarasā. Pakkhandanaṁ** adhimuccanavasena ārammaṇassa anupavisanaṁ. Akālusabhāvo akālussiyaṁ, anāvilabhāvoti attho. Pasādanīyaṭṭhānesu passadaviparītaṁ akusalaṁ assaddhiyaṁ, micchādhimutti ca, tappaccanīkova pasādabhūto vatthugato nicchayo **adhimutti**, na yevāpanakādhimokkho. Ratanattayaṁ, kammaṁ, kammaphalañca **saddheyyavatthu**. Sappurisasaṁsevanasaddhammasavanayonisomanasikāradhammānudhammappaṭipattiyo **sotāpattiyaṅgāni**. Kusaladhammānaṁ ādāne **hatthaṁ** viya, sabbasampattisampadāne **vittaṁ** viya, amatakasiphalaphalane **bījaṁ** viya daṭṭhabbā.

465. **Saranti tāyā**ti saraṇakiriyāya pavattamānānaṁ dhammānaṁ tattha ādhipaccabhāvena satiyā paccayataṁ dasseti. Tassā hi dhammānaṁ tathāpaccayabhāve sati taṁsamaṅgipuggalo saratīti vohāro hoti. Udake alābu viya pilavitvā gantuṁ adatvā pāsāṇassa viya

niccalassa ārammaṇassa ṭhapanaṁ saraṇaṁ asammuṭṭhatākaraṇaṁ **apilāpanaṁ**. Sammosapaccanīkaṁ kiccaṁ **asammoso**, na sammosābhāvamattaṁ. "Satārakkhena cetasā"ti[1] vacanato **ārakkhapaccupaṭṭhānā**. Aññato āgantvā cittavisaye abhimukho bhavati etāyāti **visayābhimukhabhāvo**, sati. Satiyā vatthubhūtā kāyādayova **kāyādisatipaṭṭhānāni**, sati eva vā purimā pacchimāya padaṭṭhānaṁ.

466. **Kāyaduccaritādīhī**ti hetumhi karaṇavacanaṁ. **Hiriyatī**ti lajjākārena jigucchati. **Tehiyevā**ti kāyaduccaritādīhiyeva. **Ottappatī**ti ubbijjati. Hirī pāpadhamme gūthaṁ viya passantī jigucchatīti āha **"pāpato jigucchanalakkhaṇā hirī"**ti. Ottappaṁ te uṇhaṁ viya passantaṁ tato uttasatīti vuttaṁ **"uttāsalakkhaṇaṁ ottappan"**ti. **Vuttappakārenā**ti lajjākārena, uttāsākārena ca. **Attagāravapadaṭṭhanā** hirī ajjhattasamuṭṭhānatāya, attādhipatitāya ca. **Paragāravapadaṭṭhānaṁ** ottappaṁ bahiddhāsamuṭṭhānatāya, lokādhipatitāya ca. Tamevatthaṁ pākaṭataraṁ kātuṁ **"attānaṁ hī"**ti-ādi vuttaṁ. Ajjhattasamuṭṭhānāditā ca hiri-ottappānaṁ tattha tattha pākaṭabhāvena vuttā, na panetesaṁ kadāci aññamaññavippayogā. Na hi lajjanaṁ nibbhayaṁ, pāpabhayaṁ vā alajjanaṁ atthīti. **Lokapālakā**ti ettha "dveme bhikkhave sukkā dhammā lokaṁ pālentī"ti[2] suttapadaṁ attādhipati, lokādhipatibhāve ca "so attānaṁyeva adhipatiṁkaritvā, so lokaṁyeva adhipatiṁ karitvā"ti ca[3] suttapadāni āharitvā vattabbāni.

467. Yasmā lobhapaṭipakkho alobhoti ye dhammā tena sampayuttā, taṁsamaṅgino vā sattā tena na lubbhanti, sayaṁ kadācipi na lubbhateva, atthato vā alubbhanākāro eva ca hoti, tasmā vuttaṁ **"na lubbhantī"**ti-ādi. **Eseva nayo**ti "na dussanti tenā"ti-ādinā kārakattayayojanaṁ atidisati. **Agedho** agijjhanaṁ anabhikaṅkhanaṁ. Alaggabhāvo anāsattatā. **Apariggaho** kassaci vatthuno mamattavasena asaṅgaho. Anallīno bhāvo adhippāyo etassāti **anallīnabhāvo**. Evañhi upamāya sameti.

---

1. Aṁ 3. 280 piṭṭhe. 2. Aṁ 1. 53; Khu 1. 219 piṭṭhesu. 3. Aṁ 1. 146, 147 piṭṭhesu.

468. Caṇḍikassa bhāvo caṇḍikkaṁ, kopo. Tappaṭipakkho **acaṇḍikkaṁ**, abyāpādo. **Avirodho** aviggaho. **Anukūlamitto** anuvattako. **Vinayaraso**ti vinayanaraso. **Sommabhāvo** mejjanavasena hilādanīyatā.

469. Dhammānaṁ yo yo sabhāvo yathāsabhāvo, tassa tassa paṭivijjhanaṁ **yathāsabhāvapaṭivedho**. Akkhalitaṁ avirajjhitvā paṭivedho **akkhalitapaṭivedho**. Visayassa obhāsanaṁ tappaṭicchādakasammohandhakāravidhamanaṁ **visayobhāsanaṁ**. Katthacipi visaye asammuyhanākāreneva paccupatiṭṭhati, sammohapaṭipakkhatāya vā tadabhāvaṁ paccupaṭṭhapetīti **asammohapaccupaṭṭhāno. Sabbakusalānaṁ mūlabhūtā**ti sabbesaṁ catubhūmakakusaladhammānaṁ suppatiṭṭhitabhāvasādhanena patiṭṭhābhūtā, na tesaṁ kusalabhāvasādhanena. Yadi hi tesaṁ kusalabhāvo kusalamūlapaṭibaddho siyā, evaṁ sati taṁ samuṭṭhānarūpesu hetupaccayatā na siyā. Na hi te tesaṁ kusalādibhāvaṁ sāmenti, na ca paccayā na honti. Vuttañhetaṁ "hetū hetusampayuttakānaṁ dhammānaṁ taṁsamuṭṭhānānañca rūpānaṁ hetupaccayena paccayo"ti[1]. Yathā ca kusalabhāvo, evaṁ abyākatabhāvopi abyākatamūlappaṭibaddho siyā[2]. Tathā sati ahetukacittānaṁ abyākatabhāvo eva na siyā, akusalesu ca yattha ekaṁyeva mūlaṁ, tassa akusalabhāvo na siyā, ubhayampi hotiyeva. Tasmā na mūlappaṭibaddho kusalādibhāvo, atha kho yonisomanasikārādipaṭibaddho. Tesaṁ pana suppatiṭṭhitabhāvasādhanāni mūlānībhi gahetabbaṁ.

470. **Passambhanaṁ** darathavūpasamo. Kāyasaddo samūhavācī, so ca kho vedanādikkhandhattayavasenāti āha **"kāyoti cettha vedanādayo tayo khandhā"**ti. Tenevāha "tattha katamā tasmiṁ samaye kāyapassaddhi hoti? Yā tasmiṁ samaye vedanākkhandhassā"ti-ādi[3]. **Daratho** sārambho, domanassapaccayānaṁ uddhaccādhikānaṁ kilesānaṁ, tathāpavattānaṁ vā catunnaṁ khandhānaṁ etaṁ adhivacanaṁ. Darathanimmaddanena pariḷāhaparipphandavirahito sītibhāvo **aparipphandasītibhāvo.** Uddhaccappadhānā

---

1. Abhi 8. 1 piṭṭhe Paṭṭhāne. 2. Na siyā (Syā) 3. Abhi 1. 23 piṭṭhe.

kilesā **uddhaccādikilesā**, uddhaccaṁ vā ādiṁ katvā sabbakilese saṅgaṇhāti. Sesesupi eseva nayo.

Garubhāvo dandhatā, thinamiddhādhikānaṁ, tathāpavattānaṁ vā catunnaṁ khandhānaṁ etaṁ adhivacanaṁ. Dandhatāya paṭipakkho **adandhatā**, na dandhatāya abhāvamattaṁ.

Thaddhabhāvo **thambho**, diṭṭhimānādhikānaṁ, tappadhānānaṁ vā catunnaṁ khandhānametaṁ nāmaṁ. Thaddhabhāvanimmaddanato eva katthaci ārammaṇe appaṭihatākārena paccupatiṭṭhanti, sampayuttānaṁ vā tattha appaṭighātaṁ paccupaṭṭhāpentīti **appaṭighātapaccupaṭṭhānā**.

Kammani sādhu kammaññaṁ, na kammaññaṁ akammaññaṁ, tassa bhāvo **akammaññabhāvo**, dānasīlādipuññakiriyāyaṁ ayogyatā. Atthato kāmacchandādisaṁkilesadhammā, tappadhānā vā cattāro akusalakkhandhā. Kammaññabhāveneva sampannākārena[1] ārammaṇassa gahaṇaṁ **ārammaṇakaraṇasampatti**. Vuttāvasesā kāmacchandādayo, tadekaṭṭhā ca saṁkilesadhammā **avasesanīvaraṇādayo**. Vinibandhanimmaddanena sukhappavattihetutāya **pasādanīyavatthūsu pasādāvahā. Suvaṇṇavisuddhi viyā**ti yathā suvaṇṇavisuddhi apagatakāḷakā alaṅkāravikativiniyogakkhamā, evamayampi saṁkilesavigamena hitakiriyāviniyogakkhamā.

Kāyacittānaṁ gelaññaṁ, assaddhiyādi, tadekaṭṭhā ca pāpadhammā. Gelaññapaṭipakkho agelaññaṁ, tabbhāvo lakkhaṇaṁ etāsanti **agelaññabhāvalakkhaṇā**. Yathāvuttagelaññanimmaddaneneva natthi etāsaṁ ādīnavo doso, na vā etā ādīnaṁ kapaṇaṁ vanti pavattantīti nirādīnavā, tenākārena paccupatiṭṭhanti, taṁ vā sampayuttesu paccupaṭṭhapentīti **nirādīnavapaccupaṭṭhānā**.

Kāyasambandhī, cittasambandhī ca ujubhāvoti lakkhitabbatāya **kāyacitta-ajjavalakkhaṇā**. Kāyacittānaṁ naṅgalasīsacandakoṭigomuttavaṅkatāsaṅkhātānaṁ kuṭilabhāvānaṁ nimmaddanato **kāyacittakuṭilabhāvanimmaddanarasā**. Tato eva sabbathāpi ajimhabhāvena paccupatiṭṭhanti, sampayuttānaṁ vā ajimhataṁ paccupaṭṭhapentīti **ajimhatāpaccupaṭṭhānā**. "Santadosapaṭicchādanalakkhaṇā māyā, asantaguṇasambhāvanalakkhaṇaṁ sāṭheyyan"ti evaṁ vuttā

1. Sammannāhārena (Sī)

tadākārappavattā akusalā khandhā, tadekaṭṭhā ca saṁkilesadhammā **māyāsāṭheyyādikā**. Ettha ca cittapassaddhi-ādīhi cittameva passaddhaṁ, lahu, mudu, kammaññaṁ, paguṇaṁ, uju ca hoti. Kāyapassaddhi-ādīhi pana rūpakāyopi. Tenevettha bhagavatā dhammānaṁ duvidhatā vuttā, na sabbattha.

471. Chandanaṁ **chando**, ārammaṇena atthikatā. "Chando kāmo"ti-ādīsu[1] pana taṇhāpi vuccati, "chandaṁ janeti vāyamatī"ti-ādīsu[2] vīriyampīti tato nivattanatthaṁ **"kattukāmatāyetaṁ adhivacanan"**ti vuttaṁ. **Kattukāmatā** vuccati karaṇicchā. Cetasikassa ca dhammassa sārammaṇattā karaṇicchā nāma ālambanassa ālambitukāmatāmukheneva hotīti ārammaṇakaraṇicchālakkhaṇo chando **kattukāmatālakkhaṇo** vutto. Tenevāha **"ārammaṇapariyesanaraso, ārammaṇena atthikatāpaccupaṭṭhāno"**ti ca. Yadaggena panāyaṁ attano ārammaṇapariyesanaraso, tadaggena sampayuttānampi hotiyeva ekārammaṇatāya tena tesaṁ. Tenevāha **"ārammaṇaggahaṇe cāyaṁ[3] cetato hatthappasāraṇaṁ viya daṭṭhabbo"**ti. Svāyaṁ kusalesu uppanno kusalacchandoti vuccati yonisomanasikārasamuṭṭhānattā.

472. **Adhimuccanaṁ** ārammaṇe sanniṭṭhānavasena veditabbaṁ, na pasādanavasena. Yathā tathā vā hi ārammaṇe nicchayanaṁ adhimuccanaṁ anadhimuccantassa pāṇātipātādīsu, dānādīsu vā pavattiyā abhāvā, saddhā pana pasādanīyesu pasādādhimokkhāti ayametesaṁ viseso. Voṭṭhabbanaṁ pana yathā santīrite atthe, nicchayanākārena pavattitvā parato pavattamānānaṁ tathā pavattiyā paccayo hoti. Yadi evaṁ vicikicchāsampayuttesu kathanti? Tesampi ekaṁseneva saṁsappanākārassa paccayatāya daṭṭhabbaṁ. Dārakassa viya ito cito ca saṁsappanassa "karissāmi na karissāmī"ti anicchayassa paṭipakkhakiriyā asaṁsappanaṁ, yesu cittuppādesu ayaṁ sanniṭṭhānalakkhaṇo adhimokkho, tesaṁ ārammaṇadhammo eva **sanniṭṭheyyadhammo**.

---

1. Abhi 2. 266 piṭṭhe. 2. Abhi 2. 225 piṭṭhe.
3. Ayaṁ (Ka), Abhi-Ṭṭha 1. 177 piṭṭhe passitabbaṁ.

473. **Kiriyā kāro**ti kārasaddassa bhāvasādhanatamāha. **Manamhi kāro**ti manasi ārammaṇassa karaṇaṁ. Yena hi mano ārammaṇe karīyati ārammaṇenassa saṁyojanato, tato eva tena ārammaṇampi manasi karīyatīti. **Purimamanato**ti bhavaṅgamanato. **Visadisamanan**ti vīthijavanaṁ manaṁ **karotī**ti manasikārasāmaññena vīthijavanapaṭipādake dasseti.

Sampayuttadhamme ārammaṇābhimukhaṁ sārento viya hotīti manasikāro **sāraṇalakkhaṇo** vutto. Satiyā asammussanavasena visayābhimukhabhāvapaccupaṭṭhānatā, manasikārassa pana saṁyojanavasena ārammaṇābhimukhabhāvapaccupaṭṭhānatāti ayametesaṁ viseso. Ārammaṇapaṭipādakassa saṅkhārakkhandhapariyāpannatāvacanaṁ itaramanasikārānaṁ tadaññakkhandhapariyāpannatāmattaṁ jotetīti tathājotitaṁ taṁ viññāṇakkhandhe otāretvā dassetuṁ **"vīthipaṭipādako"**ti-ādi vuttaṁ.

474. **Tesu dhammesū**ti yesu dhammesu sayaṁ uppannā, tesu attanā sampayuttesu cittacetasikadhammesu. Anārammaṇattepi hi tesu samappavattesu udāsinabhāvato **"tatramajjhattatā"**ti vuccati. **Samavāhitalakkhaṇā**ti samaṁ avisamaṁ yathāsakakiccesu pavattanalakkhaṇā. Udāsinabhāvena pavattamānāpi hesā sampayuttadhamme yathāsakakiccesu pavatteti yathā rājā tuṇhī nisinnopi attharakaṇe dhammaṭṭhe yathāsakakiccesu appamatte pavatteti. Alīnānuddhatapavattipaccayatā **ūnādhikatānivāraṇarasā**, kiccavasena cetaṁ vuttaṁ. Yadi evaṁ sahajātādhipatino kathanti? Tampi tassā kiccameva. Yaṁ sahajātadhammānaṁ adhipatibhāvoti, tassāpi tathāpavattanamevāti nāyaṁ doso. "Idaṁ nihīnakiccaṁ hotu, idaṁ atirekatarakiccan"ti evaṁ pakkhapātavasena viya pavatti **pakkhapāto**, taṁ upacchindantī viya hotīti adhippāyo.

"Aniyatesu icchantī"ti iminā cetasikantarabhāvena icchantīti dasseti. **Adosoyeva mettā**. Tathā hi soyeva "mettā mettāyanā"ti-ādinā[1] niddiṭṭho. **Upekkhā**ti yaṁ upekkhaṁ mettāya saddhiṁ parikappenti, sā **tatramajjhattupekkhāyeva**.

---

1. Abhi 1. 215 piṭṭhe.

475. **Kāyaduccaritādivatthūnan**ti parapāṇaparadhanapara-itthi-ādīnaṁ. **Amaddanaṁ** maddanapaṭipakkhabhāvo. Kāyaduccaritādivatthuto saṅkocanakiriyāpadesena kāyaduccaritādito eva saṅkocanakiriyā vuttāti daṭṭhabbaṁ. Na hi viratiyo duccaritavatthuno **akiriyapaccupaṭṭhānā** yujjanti, atha kho duccaritassa, viratīnañca soraccavasena saṅkocanaṁ, akiriyānañca hirottappānaṁ jigucchanādivasenāti ayametesaṁ viseso.

476. **Saṅkhārā**ti saṅkhārakkhandhadhamme[1] sandhāyāha. Te hi idhādhippetā, aññathā aṭṭhatiṁsāti vattabbaṁ siyā. Yathā cittaṁ, evaṁ taṁsampayuttadhammāpi dutiye sasaṅkhārā evāti āha **"sasaṅkhārabhāvamattameva hettha viseso"**ti. **Avasesā** paṭhame vuttadhammā.

Avasesā pañcamena sampayogaṁ gacchantīti ettha kathaṁ karuṇāmuditā-upekkhāsahagate sambhavantīti? Pubbabhāgabhāvato. Appanāppattā eva hi karuṇāmuditā upekkhāsahagatā na honti, tato aññattha pana upekkhāsahagatāpi hontīti ācariyā.

Suvisuddhassa kāyakammādikassa cittasamādhānavasena rūpārūpāvacarakusalappavatti, na kāyakammādīnaṁ sodhanavasena, nāpi duccaritadurājīvānaṁ samucchindanapaṭippassambhanavasenāti mahaggatacittuppādesu viratīnaṁ asambhavoyevāti āha **"ṭhapetvā viratittayan"**ti. **Tato**ti rūpāvacarapaṭhame vuttacetasikato. **Teyevā**ti rūpāvacarapañcame vuttacetasikā eva, yadi evaṁ rūpāvacarato ko visesoti āha **"arūpāvacarabhāvoyeva hi ettha viseso"**ti.

Paṭhamajjhāniketi paṭhamajjhānavati. **Maggaviññāṇe**ti catubbidhepi maggaviññāṇe vuttanayeneva veditabbāti sambandho. **Dutiyajjhānikādibhede maggaviññāṇe**ti ettha **ādi**-saddena tatiyacatutthapañcamajjhānikāni saṅgaṇhāti. "Vuttanayenā"ti vuttaṁ kiṁ avisesenāti codanāyane taṁ dassento **"karuṇāmuditānan"**ti-ādimāha. Tattha maggaviññāṇaṁ nibbānārammaṇattā, karuṇāmuditānañca sattārammaṇattā na tāsaṁ tattha sambhavo. Maggadhammesu ca pādakādiniyamena kadāci sammāsaṅkappaviraho

1. Saṅkhārakkhandhaṁ (Sī)

siyā, na pana virativiraho kāyaduccaritādīnaṁ samucchindanavaseneva ariyamaggassa pavattanatoti **niyataviratitā**.

478. **Na hiriyati** na lajjatīti **ahiriko**, puggalo, cittaṁ, taṁsampayuttadhammasamudāyo vā. "Ahirikkan"ti vattabbe ekassa kakārassa lopaṁ katvā **"ahirikan"**ti vuttaṁ. "Na ottappan"ti ottappassa paṭipakkhabhūtaṁ dhammamāha. **Ajigucchanaṁ** ahīḷanaṁ. **Alajjā** aviriḷā[1]. **Tehevā**ti kāyaduccaritādīhi eva. **Asārajjaṁ** nibbhayatā. **Anuttāso** asambhamo. **Vuttapaṭipakkhavasenā**ti alajjanākārena pāpānaṁ karaṇarasaṁ ahirikaṁ, anuttāsākārena anottappaṁ, vuttappakāreneva pāpato asaṅkocanapaccupaṭṭhānāni attani, paresu ca agāravapadaṭṭhānāni. Gāmasūkarassa viya asucito kilesāsucito ajigucchanaṁ ahirikena hoti, salabhassa viya aggito pāpato anuttāso anottappena hotīti evaṁ vuttappaṭipakkhavasena vitthāro veditabbo.

479. **Lubbhanti tenā**ti-ādīsu yaṁ vattabbaṁ, taṁ heṭṭhā vuttanayānusārena veditabbaṁ. **Lubbhantī**ti abhigijjhanti. **Muyhantī**ti na bujjhanti. **Ārammaṇaggahaṇaṁ** "mama idan"ti taṇhābhinivesavasena abhinivissa ārammaṇassa avissajjanaṁ, na ārammaṇakaraṇamattaṁ. **Abhisaṅgo** abhimukhabhāvena āsatti. **Apariccāgo** avijahanaṁ, dummocanīyatā vā. **Assādadassanaṁ** assādadiṭṭhi. "Assādānupassino ca taṇhā pavaḍḍhatī"ti[2] hi vuttaṁ.

480. Dhammasabhāvassa yāthāvato adassanaṁ **cittassa andhabhāvo**. **Aññāṇaṁ** ñāṇapaṭipakkho. Sampaṭivijjhituṁ asamatthatā **asampaṭivedho**. Yathā ñāṇaṁ ārammaṇasabhāvaṁ paṭivijjhituṁ na labbhati, mohassa tathā pavatti **ārammaṇasabhāvacchādanaṁ**. Asammāpaṭipattiṁ paccupaṭṭhapeti, sammāpaṭipattiyā paṭipakkhabhāvena gayhatīti vā **asammāpaṭipattipaccupaṭṭhāno**. Yassa uppajjati, tassa andhakaraṇaṁ andhakāro, tathā paccupatiṭṭhatīti **andhakārapaccupaṭṭhāno**.

481. **Micchā**ti dhammasabhāvassa viparītaṁ, niccāditoti attho. **Ayoniso abhiniveso** anupāyābhiniveso uppathābhiniveso.

---

1. Vrīḍā, lajjā-amarakosa 7. 23. 2. Saṁ 1. 311, 313, 315 piṭṭhesu.

Dhammasabhāvaṁ atikkamitvā parato āmasanaṁ **parāmāso**. Viparītaggāhavasena "idameva saccaṁ, moghamaññan"ti[1] abhinivisanaṁ **micchābhiniveso**.

482. Yassa dhammassa vasena uddhataṁ hoti cittaṁ, taṁsampayuttadhammā vā, so dhammo **uddhaccaṁ. Avūpasamo**ti asannisinna-appasannabhāvamāha. **Anavaṭṭhānarasan**ti calanakiccaṁ. **Bhantattan**ti paribbhamanākāraṁ. Cetaso **avūpasame**ti nipphādetabbe payojane bhummaṁ, avūpasamapaccayabhūtaṁ ārammaṇaṁ vā "vūpasamo"ti vuttaṁ. Akusaladhammānaṁ ekantanihīnatāya **"akusalabhāvena ca lāmakattan"**ti vuttaṁ.

483. Thinamiddhamettha aniyataṁ, na mānādīti thinamiddhassa aniyatatā ca ettha dutiyacitte paṭhamākusalato viseso.

Anussāhanāvasīdanabhāvena saṁhatabhāvo thinaṁ, tena yogato cittaṁ thinaṁ, tassa bhāvoti thinatā[2]. Asamatthatāvighātavasena akammaññatā middhaṁ. Yasmā tato eva tena sampayuttadhammā medhitā vihatasāmatthiyā honti, tasmā **"middhanatā middhan"**ti vuttaṁ. **Anussāhalakkhaṇan**ti ussāhapaṭipakkhalakkhaṇaṁ. Vīriyassa avanodanaṁ khipanaṁ **vīriyāvanodanaṁ**[3]. Sampayuttadhammānaṁ saṁsīdanākārena paccupatiṭṭhati, tesaṁ vā saṁsīdanaṁ paccupaṭṭhapetīti **saṁsīdanapaccupaṭṭhānaṁ. Akammaññatālakkhaṇan**ti ettha kāmaṁ thinampi akammaññasabhāvameva, taṁ pana cittassa, middhaṁ vedanādikkhandhattayassāti ayamettha viseso. Tathā hi pāḷiyaṁ "tattha katamaṁthinaṁ? Yā cittassa akallatā akammaññatā. Tattha katamaṁ middhaṁ? Yā kāyassa akallatā akammaññatā"ti[4] ca ādinā imesaṁ niddeso pavatto. **Onahanaṁ**[5] viññāṇadvārānaṁ pidahanaṁ. **Līnatā** līnākāro ārammaṇaggahaṇe saṅkoco. Yasmā thinena cittasseva saṁhananaṁ hoti, middhena pana vedanādikkhandhattayassa viya rūpakāyassāpi, tasmā taṁ pacalāyikāniddaṁ paccupaṭṭhapetīti **pacalāyikāniddāpaccupaṭṭhānaṁ** vuttaṁ. Arati pantasenāsanesu, adhikusaladhammesu ca arocanā. **Vijambhikā** vijambhanasaṅkhātassa kāyaduṭṭhullassa kāraṇabhūtā saṁkilesappavatti.

---

1. Ma 2. 150, 166, 381; Ma 3. 22, 23 piṭṭhādīsu.
2. Thinanatā (Ka)
3. Vīriyassa vinodanaṁ khipanaṁ vīriyavinodanaṁ (Sī)
4. Abhi 1. 233 piṭṭhe.
5. Odahanaṁ (Syā, Ka)

Arati vijambhikādīsūti ca **ādi**-saddena tandi-ādīnaṁ gahaṇaṁ. Nipphādetabbe payojane cetaṁ bhummavacanaṁ.

Avasesā soḷasa. Māno panettha aniyato hoti, tena saddhiṁ sattaraseva honti. Paṭṭhāne hi "saññojanaṁ dhammaṁ paṭicca saññojano dhammo uppajjati hetupaccayā"ti[1] ettha catukkhattuṁ kāmarāgena, tikkhattuṁ paṭighena ca māno vicikicchā bhavarāgoti tayopete sakadāgāmino saṁyojanānaṁ saṁyojanehi dasavidhā yojanāti dassitāya dasavidhāya yojanāya "kāmarāgasaññojanaṁ paṭicca mānasaññojanaṁ avijjāsaññojanan"ti[1] vatvā "kāmarāgasaññojanaṁ paṭicca avijjāsaññojanan"ti[1] tathā "mānasaññojanaṁ paṭicca bhavarā gasaññojanaṁ avijjāsaññojanan"ti[1] vatvā "bhavarāgasaññojanaṁ paṭicca avijjāsaññojanan"ti[1] ca evamāgatāhi yojanāhi mānassa aniyatabhāvo pakāsito. Yadi hi māno niyato siyā, kāmarāgassa mānarahitā pavatti na siyā, tathā bhavarāgassa. Evaṁ sati paṭṭhāne catukkhattuṁ kāmarāgena yojanā na siyā, tikkhattuṁyeva siyā. Bhavarāgamūlikā ca na siyā. Evañca saṁyojanānaṁ saṁyojanehi aṭṭhavidhena yojanā siyā, na dasavidhena. Dasavidhāva ca dassitāti[2]. Seyyādivasena uccato namanaṁ **unnati.** Unnamanavaseneva **saṁpaggaharaso**. Na vīriyaṁ viya taṁtaṁkiccasādhane abbhussahanavasena. Omānassāpi attānaṁ avaṁ katvā gahaṇampi sampaggahaṇavasenevāti daṭṭhabbaṁ. Ketu vuccati accuggatadhajo, idha pana ketu viyāti ketu, uḷāratamādibhāvo. Taṁ ketubhāvasaṅkhātaṁ ketuṁ kāmetīti[3] ketukamyaṁ, cittaṁ. Yassa dhammassa vasena ketukamyaṁ, sā **ketukamyatā**. "Ahan"ti pavattanato mānassa diṭṭhisadisī pavattīti so diṭṭhiyā saddhiṁ ekacittuppāde na pavattati, attasinehasannissayo cāti āha **"diṭṭhivippayuttalobhapadaṭṭhāno"**ti.

Etthāpi cāti **ca**-saddena thinamiddhaṁ ākaḍḍhati.

485. **Dussantī**ti byāpajjanti. **Caṇḍikkaṁ** kujjhanaṁ. Attano pavatti-ākāravasena, virūpasaṁsappanaka-aniṭṭharūpasamuṭṭhāpanavasena ca **visappanaraso**.

---

1. Abhi 10. 209 piṭṭhe Paṭṭhāne.
2. Dasavidhā ca dassitāti (Sī, Syā)
3. Kamyatīti (Sī, Syā), kammatīti (Ka)

Kāyassa vijjhattabhāvāpādanato[1] **attano nissayadahanaraso**. Dussanaṁ attano, parassa ca upabhogaphalakālesu[2] aniṭṭhattā **visasaṁsaṭṭhapūtimuttaṁ viya daṭṭhabbo**ti sabbena sabbaṁ aggahetabbataṁ dasseti.

486. Yaṁ parasampattīsu issākaraṇaṁ, sā issāti dassento āha **"issāyanā issā"**ti. **Usūyanaṁ** asahanaṁ. **Tatthevā**ti parasampattīsu eva. Abhiratipaṭipakkhabhūtaṁ issāya kiccaṁ, na abhiratiyā abhāvamattanti āha **"anabhiratirasā"**ti.

487. Maccharayogena "maccharī"ti pavattamānaṁ maccharisaddaṁ gahetvā āha **"maccharabhāvo macchariyan"**ti. Niruttinayena pana mā idaṁ acchariyaṁ aññesaṁ hotu, mayhameva hotūti macchariyanti porāṇā. Taṁ macchariyaṁ vuccamānāni lakkhaṇādīni pariyādāya tiṭṭhati. **Saṅkocanapaccupaṭṭhānan**ti attasampattīnaṁ parehi asādhāraṇabhāvakaraṇena saṅkocanapaccupaṭṭhānaṁ. Kaṭukākāragati **kaṭukañcukatā. Attasampatti** āvāsādi.

488. **Kukatan**ti ettha akatampi kukatameva. Evañhi vattāro honti "yaṁ mayā na kataṁ, taṁ kukatan"ti. Tathā hi vakkhati "katākatānusocanarasan"ti. Evaṁ katākataṁ duccaritaṁ, sucaritañca kukataṁ, taṁ ārabbha vippaṭisāravasena pavattaṁ pana cittaṁ taṁsahacaritatāya idha "kukatan"ti gahetvā **"tassa bhāvo kukkuccan"**ti vuttanti daṭṭhabbaṁ. Pacchā anutāpanaṁ vibādhanaṁ pacchānutāpo. Yathāpavattassa katākatākāravisiṭṭhassa duccaritasucaritassa anusocanavasena virūpaṁ paṭisaraṇaṁ vippaṭisāro. Parāyattatāhetutāya **dāsabyamiva daṭṭhabbaṁ**. Yathā hi dāsabye sati dāso parāyatto hoti, evaṁ kukkucce sati taṁsamaṅgī. Na hi so attano dhammātāya kusale pavattituṁ sakkoti. Atha vā katākatā kusalakusalānusocane āyattatāya, tadubhayavasena kukkuccena taṁsamaṅgī hotīti taṁ dāsabyaṁ viya hotīti.

Aniyatesu issādīsu **thinamiddhasambhavova** cāti[3] **ca**-saddaṁ ānetvā sambandhitabbaṁ.

---

1. Majjhattabhāvāpādanato (Sī), micchattabhāvāpādanato (Ka)
2. Upayogaphalakālesu (Sī, Syā)
3. Thinamiddhasambhavo cāti (Sī, Syā)

490. **Pavattiṭṭhitimatto**ti khaṇaṭṭhitimatto. "Nivāte dīpaccīnaṁ ṭhiti viyā"ti hi evaṁ vuttacittaṭṭhiti viya santānaṭṭhitiyā paccayo bhavituṁ asamattho nicchayābhāvena asaṇṭhahanato cetaso pavattipaccayamattatāya pavattiṭṭhitimatto. Tenāha **"dubbalo samādhī"**ti. **Vigatācikicchā**ti cikicchituṁ dukkaratāya vuttaṁ, na sabbathā vicikicchāya cikicchābhāvatoti tadatthamattaṁ dasseti. "Evaṁ nu kho, nanu kho"ti-ādinā saṁsappanavasena setīti **saṁsayo. Kampanarasā**ti nānārammaṇe cittassa kampanakiccā. Uddhaccañhi attanā gahitākāre eva ṭhatvā bhamatīti[1] ekārammaṇasmiṁyeva vipphandanavasena pavattati. Vicikicchā pana yadipi rūpādīsu ekasmiṁyeva ārammaṇe uppajjati, tathāpi "evaṁ nu kho, nanu kho, idaṁ nu kho, aññaṁ nu kho"ti aññaṁ gahetabbākāraṁ apekkhatīti nānārammaṇe kampanaṁ hotīti. Anicchayaṁ dveḷhakaṁ paccupaṭṭhapetīti **anicchayapaccupaṭṭhānā**. Anekaṁsassa ārammaṇe nānāsabhāvassa gahaṇākārena paccupatiṭṭhatīti **anekaṁsagāhapaccupaṭṭhānā.**

491. **Sattārammaṇattā**ti sattapaññatti-ārammaṇattā. Nanu ca paññatti-ārammaṇāpi vipākā hontīti codanaṁ sandhāyāha **"ekantaparittārammaṇā hi kāmāvacaravipākā"**ti. **Viratiyopi vipākesu na santī**ti etthāpi nanu kesuci vipākesu viratiyopi santīti codanaṁ manasi katvā āha **"pañca sikkhāpadā kusalāyevāti hi vuttan"**ti, tena lokiyavipākesu viratiyo na santīti dasseti.

Tesanti rūpāvacarādivipākaviññāṇānaṁ. Janetabbajanakasambandhe hi idaṁ sāmivacanaṁ.

492. **Te**ti te ahetukakiriyasaṅkhārā. Tattha kusalavipākamanodhātusampayuttehi samānā ahetukakiriyamanodhātusampayuttā, somanassasahagatasantīraṇasampayuttehi samānā hasituppādasampayuttā, upekkhāsahagatasantīraṇasampayuttehi samānā voṭṭhabbanasampayuttāti imamatthaṁ dassentena **"kusala -pa- samānā"**ti vatvā tato labbhamānaṁvisesaṁ dassetuṁ **"manoviññāṇadhātudvaye panā"**ti-ādi vuttaṁ. **Vīriyasabbhāvato balappatto samādhi hoti** "vīriyanta balan"ti katvā.

1. Gaṇhatīti (Syā)

Samucchedaviratīhi eva arahantānaṁ viramanakiccassa niṭṭhitattā kiriyacittesu viratiyo na santīti āha **"ṭhapetvā viratiyo"**ti. Kāmāvacarasahetukakiriyasaṅkhārānaṁ kāmāvacarakusalehi viratikato viseso atthi, mahaggatesu pana tādisopi natthīti āha **"sabbākārenapī"**ti, dhammato, ārammaṇato, pavatti-ākāratoti sabbapakārenapīti attho.

Iti saṅkhārakkhandhe vitthārakathāmukhavaṇṇanā.

Atītādivibhāgakathāvaṇṇanā

Abhidhammantogadhampi suttantabhājanīyaṁ suttantanayo eva, ekanta-abhidhammanayo pana abhidhammabhājanīyanti āha **"abhidhamme padabhājanīyanayenā"**ti.

493. Bhagavato pana evaṁ khandhā vitthāritāti sambandho. Tasmā imāyapi pāḷiyā vasena khandhānaṁ saṁvaṇṇanaṁ karissāmāti adhippāyo. **Yaṁ kiñcī**ti ettha yanti sāmaññena aniyamadassanaṁ. **Kiñcī**ti pakārabhedaṁ āmasitvā aniyamadassanaṁ. Ubhayenāpi atītaṁ vā -pa-santike vā appaṁ vā bahuṁ vā yādisaṁ vā tādisaṁ vā napuṁsakaniddesārahaṁ sabbaṁ byāpetvā gaṇhātīti āha **"anavasesapariyādānan"**ti. Evaṁ pana aññesupi napuṁsakaniddesārahesu pasaṅgaṁ disvā tattha adhippetatthaṁ aticca pavattanato atippasaṅgassa niyamanatthaṁ rūpanti vuttanti dassento **"rūpanti atippasaṅganiyamanan"**ti āha. **Yaṁ kiñcī**ti ca **yaṁ**-saddaṁ ekaṁ padaṁ, sanipātaṁ **kiṁ**-saddañca ekaṁ padanti gahetvā aniyamekatthadīpanato **"padadvayenāpī"**ti vuttaṁ. **Assā**ti rūpassa. **Atītādinā vibhāgaṁ ārabhati** atītānāgatapaccuppannanti-ādinā.

494. **Addhāsantatisamayakhaṇavasenā**ti ettha cutipaṭisandhiparicchinnekāle **addhā**-saddo vattatīti "ahosiṁnu kho ahamatītamaddhānan"ti-ādisutta[1] vasenā viññāyati. Tathā hi **bhaddetarattasuttepi** "atītaṁ nānvāgameyyā"ti-ādinā addhāvaseneva atītādibhāvo vutto.

---

1. Ma 1. 10; Saṁ 1. 265 piṭṭhādīsu.
2. Ma 3. 226, 227, 229, 230 piṭṭhādisu.

"Tayome bhikkhave addhā, katame tayo? Atīto addhā anāgato addhā paccuppanno addhā"ti[1] pana paramatthato paricchijjamāno addhā **niruttipathasutta**vasena khaṇaparicchinno vutto[2]. Tattha hi "yaṁ bhikkhave rūpaṁ jātaṁ -pa- pātubhūtaṁ. Atthīti tassa saṅkhā"ti[3] vijjamānassa paccuppannatā,tato pubbe, pacchā ca atītānāgatatā vuttā. Tadaññasuttesu pana yebhuyyena cutipaṭisandhiparicchinno atītādiko addhā vuttoti so eva idhāpi "addhāvasenā"ti vutto.

Sītaṁ sītassa sabhāgo, tathā uṇhaṁ uṇhassa. Yaṁ pana sītaṁ, uṇhaṁ vā sarīre sannipatitaṁ santānavasena pavattamānaṁ anūnaṁ anadhikaṁ ekākāraṁ, taṁ eko utūti vuccatīti sabhāga-utuno anekattā **eka**-ggahaṇaṁ kataṁ, evaṁ āhārepi. **Ekavīthi-ekajavanasamuṭṭhānan**ti pañcachaṭṭhadvāravasena vuttaṁ. Santatisamayakathā vipassakānaṁ upakāratthāya aṭṭhakathāsu kathitā. Janako hetu, upathambhako paccayo, tesaṁ uppādanaṁ, upatthambhanañca kiccaṁ. Yathā bījassa aṅkuruppādanaṁ, pathavī-ādīnañca tadupatthambhanaṁ, kammassa kaṭattārūpavipākuppādanaṁ, āhārādīnaṁ tadupatthambhanaṁ, evaṁ ekekassa kalāpassa, cittuppādassa ca janakānaṁ kammānantarādipaccayabhūtānaṁ, upatthambhakānañca sahajātapurejātapacchājātānaṁ kiccaṁ yathāsambhavaṁ yojetabbaṁ. Evaṁ utu-ādīnaṁ sabhāgavisabhāgatāsambhavato taṁsamuṭṭhānānaṁ rūpānaṁ santativasena atītādivibhāgo vutto, kammassa pana ekabhavanibbattakassa sabhāgavisabhāgatā natthīti taṁsamuṭṭhānānaṁ rūpānaṁ santativasena atītādivibhāgaṁ avatvā upatthambhakavaseneva vutto. Yadā pana liṅgaparivattanaṁ hoti, tadā balavatā akusalena purisaliṅgaṁ antaradhāyati, dubbalena kusalena itthiliṅgaṁ pātubhavati. Dubbalena ca akusalena itthiliṅgaṁ antaradhāyati, balavatā kusalena purisaliṅgaṁ pātubhavatīti kammasamuṭṭhānarūpānampi attheva visabhāgatāti tesampi santativasena atītādivibhāgo sambhavati, so pana na sabbakālikoti na gahito.

Taṁtaṁsamayanti ekamuhuttādiko so so samayo etassāti taṁtaṁsamayaṁ, rūpaṁ, taṁtaṁsamayavantanti attho.

---

1. Dī 3. 181; Khu 1. 232 piṭṭhesu. 2. Yutto (Ka) Mūlaṭīkā. 3. Saṁ 2. 59 piṭṭhe.

Tato pubbeti tato khaṇattayassa pariyāpattito pubbe. Anuppannattā **anāgataṁ**. **Pacchā**ti tato pacchā. Khaṇattayaṁ atikkantattā **atītaṁ**. Yassa hetukiccaṁ, paccayakiccañca niṭṭhitattā atikkantaṁ, taṁ **atītaṁ** uppādakkhaṇe hetukiccaṁ, uppannaphalattā niṭṭhitañcāti daṭṭhabbaṁ. Tīsupi khaṇesu paccayakiccaṁ. Pathavī-ādīnaṁ sandhāraṇādikaṁ, phassādīnaṁ phusanādikañca attano kiccaṁ sakiccaṁ, sakiccassa karaṇakkhaṇo **sakiccakkhaṇo**, saha vā kiccena sakiccaṁ, yasmiṁ khaṇe sakiccaṁ rūpaṁ vā arūpaṁ vā hoti, so **sakiccakkhaṇo**, tasmiṁkhaṇe paccuppannaṁ. Ettha ca khaṇādikathāyaṁ **"tato pubbe anāgataṁ, pacchā atītan"**ti vacanaṁ addhādīsu viya bhedābhāvato nippariyāyaṁ. Addhādivasena hi aññeva dhammā atītā aññe anāgatā aññe paccuppannā labbhanti, khaṇādivasena pana natthi dhammato bhedo, kālato eva bhedo. Uppādato pubbe anāgato, khaṇattaye vattamāno, tato paraṁ atītoti nippariyāyā, addhāpaccuppannādi viya kenaci pariyāyena atītamanāgatanti ca vattabbatābhāvato.

495. Heṭṭhā vuttaṁ ajjhattikabāhirabhedaṁ sandhāya **"vuttanayo evā"**ti vatvā tena aparitussamānena yadipi tattha ajjhattameva-ajjhattikanti saddattho labbhati, tathāpi attheva ajjhatta-ajjhattikasaddānaṁ, bahiddhābāhirasaddānañca aññamaññaṁ atthabhedo. Tathā hi ajjhattikasaddo saparasantānikesu cakkhādīsu rūpādīsu bāhirasaddo viya pavattati, ajjhattasaddo pana tassa tassa sattassa sasantānikesveva cakkhurūpādīsu tato aññesu bahiddhāsaddo viya pavattati. Tasmā tamatthaṁ dassetuṁ **"apicā"**ti-ādi vuttaṁ. Tattha **idhā**ti imasmiṁ suttantanaye. Niyakajjhattampi na pubbe vutta-ajjhattikameva, parapuggalikampi na pubbe vuttabāhiramevāti adhippāyo.

496. Hīnapaṇītabhedo pariyāyato, nippariyāyato ca veditabboti sambandho. **Tadeva** sudassīnaṁ rūpaṁ. **Yatthāti** yasmiṁ ārammaṇabhūte. Yaṁ ārammaṇaṁ katvā akusalavipākaviññāṇaṁ uppajjati, taṁ hīnaṁ aniṭṭhabhāvato. Yaṁ **kusalavipākaṁ, taṁ paṇītaṁ** iṭṭhabhāvato. Yathā hi akusalavipāko sayaṁ aniṭṭho aniṭṭhe eva uppajjati, na iṭṭhe, evaṁ kusalavipākopi sayaṁ iṭṭho iṭṭhe eva uppajjati, na aniṭṭhe. Tathā hi vuttaṁ **aṭṭhakathāyaṁ**—

"Akusalakkammajavasena aniṭṭhā pañca kāmaguṇā vibhattā, kusalakammajaṁ pana aniṭṭhaṁ nāma natthi, sabbaṁ iṭṭhameva. Kusalakammajavasena iṭṭhā pañca kāmaguṇā vibhattā. Kusalakammajañhi aniṭṭhaṁ nāma natthi, sabbaṁ iṭṭhamevā"ti[1] ca.

Tattha manāpānipi kānici hatthirūpādīni akusalakammanibbattāni santi, na pana tāni tesaṁyeva hatthi-ādīnaṁ sukhassa hetubhāvaṁ gacchanti. Tassa tasseva hi sattassa attanā katena kusalena nibbattaṁ sukhassa paccayo hoti, akusalena nibbattaṁ dukkhassa. Tasmā kammajānaṁ iṭṭhāniṭṭhatā kammakārakasattassa vasena yojanārahā siyā. Tattha yaṁ vuttaṁ "kusalakammajaṁ aniṭṭhaṁ nāma natthī"ti, na ca vuttaṁ "akusalakammajaṁ iṭṭhaṁ nāma natthī"ti, tena akusalakammajampi sobhanaṁ parasattānaṁ iṭṭhaṁ atthīti anuññātaṁ bhavissati, kusalakammajaṁ pana sabbesaṁ iṭṭhamevāti.

Tiracchānagatānaṁ pana kesañci manussarūpaṁ amanāpaṁ, yato te disvāva palāyanti, manussā ca devatārūpaṁ passitvā bhāyanti, tesampi vipākaviññāṇaṁ taṁ rūpaṁ ārabbha kusalavipākameva uppajjati, tādisassa pana puññassa abhāvā na tesaṁ tattha abhirati hoti. Kusalakammajassa pana aniṭṭhassa abhāvo viya akusalakammajassa ca iṭṭhassa abhāvo vattabbo. Hatthi-ādīnampi hi akusalakammajaṁ manussānaṁ akusalavipākasseva ārammaṇaṁ, kusalakammajaṁ pana pavatte samuṭṭhitaṁ kusalavipākassa. Iṭṭhārammaṇena pana vomissakattā appakaṁ akusalakammajaṁ bahulaṁ akusalavipākuppattiyā kāraṇaṁ na bhavissatīti sakkā viññātuṁ, vipākaṁ pana na sakkā vañcetunti vipākavasena iṭṭhāniṭṭhārammaṇavavatthānaṁ suṭṭhu yujjati. Yaṁ pana vuttaṁ "aniṭṭhā pañca kāmaguṇā"ti, taṁ rūpādibhāvasāmaññato kāmaguṇasadisatāya taṁsadisesu tabbohārena vuttaṁ. Iṭṭhāneva hi rūpādīni "kāmaguṇā"ti pāḷiyaṁ[2] vuttāni. Kāmaguṇavisabhāgā vā rūpādayo kāmaguṇā"ti vuttā asive sivoti vohāro viya, sabbāni vā iṭṭhāniṭṭhāni rūpādīni taṇhāvatthubhāvato kāmaguṇā eva. Vuttañhi "rūpā loke piyarūpaṁ sātarūpan"ti-ādi[3]. Atisayena pana kamanīyattā suttesu[2] kāmaguṇāti iṭṭharūpādīni vuttāni.

1. Abhi-Ṭṭha 2. 8 piṭṭhe.
2. Ma 1. 119, 127, 230; Ma 2. 117, 223; Ma 3. 41, 155; Saṁ 3. 18 piṭṭhādīsu.
3. Dī 2. 246; Ma 1. 85 piṭṭhesu.

Vuttanayamevāti atidesena lakkhaṇāto dūrasantikaṁ dassitanti āha "**okāsatopettha upādāyupādāya dūrasantikatā veditabbā**"ti. Tattha kittakato paṭṭhāya rūpaṁ okāsavasena santike nāma, kittakato pana paṭṭhāya dūre nāma? Pakatikathāya kathentānaṁ dvādasa hatthā savanūpacāro nāma, tassa orato santike, parato dūre. Tattha sukhumarūpaṁ dūre hantaṁ lakkhaṇatopi okāsatopi dūre hoti, santike hontaṁ pana okāsatova santike hoti, na lakkhaṇato. Oḷārikarūpaṁ santike hontaṁ lakkhaṇatopi okāsatopi santike hoti, dūre hontaṁ okāsatova hoti, na lakkhaṇato. "Upādāyupādāyā"ti pana vuttattā attano rūpaṁ santike nāma, antokucchigatassāpi parassa dūre. Antokucchigatassa santike, bahi ṭhitassa dūreti evaṁ antogabbhapamukhapariveṇasaṁghārāmasīmāgāmakhettajanapadarajjasamuddacakkavāḷesu tadantogatabahigatānaṁ vasena dūrasantikatā veditabbā.

497. **Tadekajjhan**ti taṁ ekajjhaṁ ekato. **Abhisaṁyūhitvā**ti saṁharitvā samūhaṁ vā katvā. **Abhisaṅkhipitvā**ti saṅkhipitvā saṅkhepaṁ katvā. "**Sabbampi rūpaṁ -pa- dassitaṁ hotī**"ti iminā rupakhandhasaddānaṁ samānādhikaraṇasamāsabhāvaṁ dasseti. Tenevāha "**na hi rūpato añño rūpakkhandho nāma atthī**"ti.

498. Rāsibhāvūpagamanena vedanākkhandhādayoti dassitā hontīti ānetvā sambandhitabbaṁ.

Santativasena, khaṇādivasena cāti ettha addhāsamayavasena atītādivibhāgassa avacanaṁ sukhādivasena bhinnāya atītādibhāvavacanato. Na hi sukhā eva addhāvasena, samayavasena ca atītādikā hoti, tathā dukkhā eva, adukkhamasukhā eva ca kāyikacetasikādibhāvena bhinnā, tena vedanāsamudāyo addhāsamayavasena atītādibhāvena vattabbataṁ arahati samudāyassa tehi paricchinditabbattā, vedanākadesā pana gayhamānā santatikhaṇehi paricchedaṁ arahanti tathā paricchinditvā gahetabbato. Ekasantatiyaṁ pana sukhādīsu anekabhedabhinnesu yo bhedo paricchinditabbabhāvena gahito, tassa

ekappakārassa pākaṭassa paricchedikā taṁsahitadvārālambanappavattā, avicchedena taduppādakekavidhavisayasamāyogappavattā ca santati bhavituṁ arahatīti tassā bhedantaraṁ anāmasitvā paricchedakabhāvena gahaṇaṁ kataṁ, lahuparivattino vā arūpadhammā parivattaneneva paricchedena paricchindanaṁ arahantīti santatikhaṇavaseneva paricchedo vutto. Ekavidhavisayasamāyogappavattā divasampi buddharūpaṁ passantassa, dhammaṁ suṇantassa pavattasaddhādisahitavedanā **paccuppannā. "Pubbantāparantamajjhattagatā"**ti etena hetupaccayakiccavasena vuttanayaṁ dasseti.

499. Sabyāpārasa-ussāhasavipākatā kusalādīhi tīhipi sādhāraṇāti asādhāraṇameva dassetuṁ **"sāvajjakiriyahetuto"**ti-ādi vuttaṁ. Tattha **sāvajjakiriyahetuto**ti pāṇātipātādigārayhakiriyānimittato. **Kilesasantāpabhāvato**ti kilesapariḷāhena sadarathabhāvato. Vūpasantasabhāvāya kusalāya vedanāya **oḷārikā. Sabyāpārato**ti sa-īhato. Tena yathā pavattamānāya'ssā vipākena bhavitabbaṁ, tathā pavattiṁ vadanto vipākuppādanayogyatamāha. **Sa-ussāhato**ti sasattito, tena vipākuppādanasamatthataṁ. **Savipākato**ti vipākasabbhāvato, tena paccayantarasamavāyena'ssā vipākanibbattanaṁ. Tīhipi padehi vipākadhammataṁyeva dasseti. Kāyakammādibyāpārasabbhāvato vā **sabyāpārato**, javanussāhavasena **sa-ussāhato**, vipākuppādanasamatthatāvasena **savipākato**ti evamettha attho veditabbo. Vipākaṁ anuppādentīpi kiriyā kusalā viya sabyāpārā, sa-ussāhā eva ca hotīti tadubhayaṁ anāmasitvā kiriyābyākatavāre "savipākato"icceva vuttaṁ. **Sabyābajjhato**[1]ti kilesadukkhena sadukkhato. **Vuttavipariyāyato**ti anavajjakiriyahetuto, kilesasantāpābhāvato, abyābajjhato[1] ca vūpasantavuttīti evaṁ akusalāya vuttavipallāsato. **Yathāyogan**ti yogānurūpaṁ. Tīsu kāraṇesu yaṁ yaṁ yassā yassā yujjati, tadanurūpanti attho. Kusalākusalavedanāhi vipākabyākatāya tīhipi kāraṇehi **oḷārikā**. Kiriyābyākatāya savipākato, savipākatāvisiṭṭhasabyāpārasa-ussāhato vāti. **Vuttapariyāyenā**ti vipākabyākatā

1. Sabyāpajjhato (Sī, Syā)

abyāpārato, anussāhato, avipākato ca tāhi kusalākusalavedanāti sukhumā. Kiriyābyākatā avipākato, avipākatā visiṭṭhasabyāpārasa-ussāhato vāti evaṁ kusalākusalāya vuttavipallāsena. Kammavegakkhittā, hi kammapaṭibimbabhūtā ca kāyakammādibyāpāravirahato nirussāhā vipākā. Sa-ussāhā ca kiriyā avipākadhammā. Savipākadhammā hi sagabbhā viya oḷārikāti.

500. **Nirassādato**ti assādābhāvato sukhapaṭikkhepato. **Savipphārato**ti saparipphandato, anupasantatoti attho. **Abhibhavanato**ti ajjhottharaṇato. Sukhāya majjhattatā natthi, upekkhāya sātatā. Santatādayo pana sabbattha sukhupekkhāsu labbhantīti **"yathāyogan"**ti vuttaṁ. **Pākaṭato**ti sukhito dukkhitoti disvāpi jānitabbattā vibhūtabhāvato. **Sā**[1] adukkhamasukhā vedanā.

501. **Asamāpannasamāpanna**ggahaṇena cettha bhūmivasenāpi vedanānaṁ oḷārikasukhumatā vuttāti veditabbā. **Itarā** samāpannassa vedanā.

Oghaniyatoti oghehi ārammaṇaṁ katvā atikkamitabbato. Tathā **yoganiyato, ganthaniyato cā**ti etthāpi ganthova ganthanaṁ, tassa hitaṁ ārammaṇabhāvena sambandhanatoti **ganthaniyaṁ**. Evaṁ **nīvaraṇiyaṁ, upādāniyañca** veditabbaṁ. Saṁkilese niyuttā, saṁkilesaṁ vā arahantīti **saṁkilesikā**. Sā anāsavā.

502. **Tatthā**ti yathāvuttāya oḷārikasukhumatāya. **Sambhedo**ti saṅkaro. "Oḷārikā, sukhumā"ti ca vuttānampi jāti-ādivasena puna sukhumoḷārikabhāvāpattidoso yathā na hoti, tathā **pariharitabbo**. Jātivasena sukhumāya vedanāya sabhāvapuggalalokiyavasena oḷārikataṁ pāḷivasena dassetuṁ **"vuttañhetan"**ti-ādi vuttaṁ. Evaṁ sukhādayopīti ettha akusalā vedanā **jātivasena oḷārikā, sabhāvavasena sukhumā**. Kusalajjhānasahagatā sukhā vedanā jātivasena oḷārikā, samāpannassa vedanāti katvā puggalavasena sukhumāti evamādinā yojetabbā. **"Na parāmasitabbo"**ti etena

1. Sāti (Syā)

jāti-ādayo cattāro koṭṭhāsā aññamaññaṁ avomissakā eva gahetabbā. Evaṁ sambhedassa parihāro, na aññathāti dasseti. Yathā abyākatamukhena, evaṁ kusalākusalamukhenapi, yathā ca jātimukhena, evaṁ sabhāvādimukhenapi dassetabbanti imamatthaṁ **"esa nayo sabbatthā"**ti atidisati.

Idāni jāti-ādikoṭṭhāsesupi mitho akusalādīnaṁ upādāyupādāya oḷārikasukhumataṁ dassetuṁ **"apicā"**ti-ādi āraddhaṁ. **"Nissayadahanato"**ti iminā dosasahagatāya pākaṭaṁ kurūrappavattiṁ dasseti. **Niyatā**ti micchattaniyāmena niyatā, ānantariyabhāvappattā kappatiṭṭhanakavipākatāya **kappaṭṭhitikā** devadattādīnaṁ viya. **Asaṅkhārikā** sabhāvatikhiṇatāya **oḷārikā. Diṭṭhisampayuttā** mahāsāvajjatāya **oḷārikā**. Sāpi diṭṭhisampayuttā **niyatā oḷārikā**, tato **kappaṭṭhitikā**, tato **asaṅkhārikā**ti tividhāpi heṭṭhā vuttanayattā ekajjhaṁ vuttā visuṁ vusuṁyeva yojetabbā. Tenāha **"itarā sukhumā"**ti. **Avisesenā**ti dosasahagatā, lobhasahagatāti abhedena. **Akusalā bahuvipākā** dosussannatāya **oḷārikā.** Tathā **kusalā appavipākā.** Mandadosattā akusalā **appavipākā sukhumā.** Tathā **kusalā bahuvipākā.**

Oḷārikasukhumanikantivatthubhāvato kāmāvacarādīnaṁ oḷārikasukhumatā, lokuttarā pana ekantasukhumāva. Tatthāpi ca vibhāgaṁ parato vakkhati. **Bhāvanāmayāpī**ti bhāvanāmayāya bhedanena dānasīlamayānampi bhedanaṁ nayato dassitanti veditabbaṁ. Bhāvanāya paguṇabalavakālādīsu kadāci ñāṇavippayuttacittenapi manasikāro hotīti vuttaṁ **"bhāvanāmayāpi duhetukā"**ti. **Taṁ taṁbhūmivipākakiriyāvedanāsū**ti ettha "kāmāvacaravipākā oḷārikā, rūpāvacarā sukhumā"ti-ādinā yāva arahattaphalā netabbaṁ. "Kāmāvacarakiriyā oḷārikā, rūpāvacarakiriyā sukhumā"ti-ādinā kāmāvacarā ca "dānākārappavattā oḷārikā, sīlākārappavattā sukhumā"ti-ādinā yāva nevasaññānāsaññāyatanā netabbaṁ. Yathā ca jātikoṭṭhāse ayaṁ vibhāgo, evaṁ sabhāvakoṭṭhāsādīsupīti dassetuṁ **"dukkhādī"**ti-ādi vuttaṁ

Sabbo cāyaṁ vibhāgo lakkhaṇasannissito vuttoti katvā āha "**okāsavasena cāpī**"ti-ādi. **Sukhāpī**ti **pi**-saddena adukkhamasukhaṁ sampiṇḍeti. **Sabbatthā**ti sabbāsu bhūmīsu. **Yathānurūpan**ti yā yā vedanā yattha yattha labbhati, tadanurūpaṁ. **Vatthuvasenā**ti yaṁ vatthuṁ ārabbhavedanā pavattati, tassa vasenāpi. **Hīnavatthukā**ti hīnaṁ vatthuṁ ārammaṇaṁ katvā kaṅgubhattaṁ bhuñjantassa vedanā hīnavatthukatāya **oḷārikā**. Sālimaṁsodanaṁ bhuñjantassa paṇītavatthukatāya **sukhumā**ti.

503. **Ādinā nayenā**ti sabbaṁ pāḷigatiṁ āmasati. Jāti-ādivasena asamānakoṭṭhāsatā **visabhāgatā**. Dukkhavipākatādivasena asadisakiccatā **asaṁsaṭṭhatā**, na asampayogo. Yadi siyā, dūravipariyāyena santikaṁ hotīti saṁsaṭṭhatā santikatā āpajjati, na ca vedanāya vedanāsampayogo atthi. Santikapadavaṇṇanāya ca "sabhāgato ca sarikkhato cā"ti vakkhatīti vuttanayeneva attho veditabbo. Asadisasabhāvatā **asarikkhatā. Sabbavāresū**ti oḷārikasukhumabhede vuttanayānusārena vattabbesu sabbesu vāresu. Jāti-ādivasena samānakoṭṭhāsatā **sabhāgatā**, dukkhavipākatādivasena pana sadisasabhāvatā **sarikkhatā**. Tenāha "**akusalā pana -pa- santike**"ti.

Iti vedanākkhandhassa atītādivibhāge vitthārakathāmukhavaṇṇanā.

Kamādivinicchayakathāvaṇṇanā

504. **Etan**ti evaṁ atītādivibhāge vitthārakathāmukhaṁ. **Ñāṇabhedatthan**ti nānappakāraṁ ñāṇappabhedatthaṁ. **Kamato**ti desanākkamato[1], yena kāraṇenāyaṁ desanākkamo kato, tatoti attho. **Visesato**ti bhedato, khandhupādānakkhandhavibhāgatoti attho. **Anūnādhikato**ti pañcabhāvato. **Upamāto**ti upamāhi upametabbato. **Daṭṭhabbato dvidhā**ti dvīhi ākārehi ñāṇena passitabbato.

---

1. Desanānukkamato (Sī, Syā)

Passantassa'tthasiddhitoti yathā passantassa yathādhippetatthanipphattito. **Vibhāvinā**ti paññavatā.

Uppattikkamoti yathāpaccayaṁ uppajjantānaṁ uppajjanapaṭipāṭi. "Dassanenapahātabbā"ti-ādinā[1] paṭhamaṁ pahātabbā paṭhamaṁ vuttā, dutiyaṁ pahātabbā dutiyaṁ vuttāti ayaṁ **pahānakkamo**. Sīlavisuddhiṁ paṭipajja cittavisuddhi paṭipajjitabbā, tathā tato parāpīti āha **"sīlavisuddhi -pa- paṭipattikkamo"**ti, anupubbapaṇītā bhūmiyo anupubbena vavatthitāti ayaṁ **bhūmikkamo**. "Cattāro satipaṭṭhānā"ti-ādiko[2] ekakkhaṇepi satipaṭṭhānādisambhavato **desanākkamo ca**. Dānakathādayo anupubbukkaṁsato kathitā, uppatti-ādivavatthānābhāvato pana dānādīnaṁ idha desanākkamavacanaṁ. Uppatti-ādivavatthānahetukatāya hi "paṭhamaṁ kalalaṁ hotī"ti-ādikā[3] desanāpi samānā uppatti-ādikamabhāveneva vuttā. Yathāvuttavavatthānābhāvena pana anekesaṁ vacanānaṁ sahapavattiyā asambhavato yena kenaci pubbāpariyena desetabbatāya tena tena adhippāyena desanāmattasseva kamo **desanākkamo** daṭṭhabbo. **Pubbāpariyavavatthānenā**ti paṭhamaṁ rūpakkhandho, tato vedanākkhandhoti evaṁ pubbāpariyavavatthānena anuppattito. **Appahātabbato**ti khandhesu ekaccānaṁ pahātabbatāva natthi, kuto pahānakkamo. Sati hi sabbesaṁ pahātabbatāya pahānakkamena nesaṁ desanā siyā. **Appaṭipajjanīyato**ti sammāpaṭipattivasena na paṭipajjitabbato. **"Catubhūmipariyāpannattā"**ti iminā vedanādīnaṁ aniyatabhūmikataṁ dasseti. Niyatabhūmikānañhi bhūmikkamo sambhaveyya.

Abhedenāti rūpādīnaṁ bhedaṁ vibhāgaṁ akatvā ekajjhaṁ piṇḍaggahaṇena. **Attagāhapatitan**ti attagāhasaṅkhāte diṭṭhoghe nipatitaṁ. **Samūhaghanavinibbhogadassanenā**ti rūpato arūpaṁ vivecento rūpārūpasamūhe ghanavinibbhujjanadassanena. **Cakkhu-ādīnampi visayabhūtan**ti ekadesena samudāyabhūtaṁ rūpakkhandhaṁ vadati. Yā ettha iṭṭhaṁ, aniṭṭhañca rūpaṁ saṁvedeti, ayaṁ vedanākkhandhoti iṭṭhāniṭṭharūpasaṁvedanikaṁ vedanaṁ desesīti sambandho. Evaṁ sabbattha. Iṭṭhamajjhatta-aniṭṭhamajjhattānampi iṭṭhāniṭṭhasabhāvattā iṭṭhāniṭṭhaggahaṇeneva gahaṇaṁ daṭṭhabbaṁ. Evanti yathāvuttanayena. Saññāya

1. Abhi 1. 2 piṭṭhe. 2. Abhi 2. 200 piṭṭhe. 3. Saṁ 1. 208; Abhi 4. 358 piṭṭhesu.

gahitākāre visaye abhisaṅkhārappavattīti āha **"saññāvasena abhisaṅkhārake"**ti. Yathā viññāṇassa sampayuttadhammānaṁ nissayabhāvo pākaṭo, na tathā vedanādīnanti āha **"vedanādīnaṁ nissayan"**ti. "Manopubbaṅgamā dhammā[1], cittānuparivattino dhammā[2], chadvārādhipati rājā"ti[3] vacanato **viññāṇaṁ** adhipati.

505. Rūpakkhandhe **"sāsavaṁ upādāniyan"**ti vacanaṁ anāsavānaṁ dhammānaṁ sabbhāvato rūpakkhandhassa taṁsabhāvatānivattanatthaṁ, na anāsavarūpanivattanatthaṁ.

Anāsavāva khandhesu vuttāti ettha aṭṭhānappayutto **eva**-saddo, anāsavā khandhesveva vuttāti attho. Idha pana visuddhimagge sabbepete khandhāpi upādānakkhandhāpi.

506. Sabbasaṅkhatānaṁ sabhāgena ekajjhaṁ saṅgaho **sabbasaṅkhatasabhāgekasaṅgaho**. Sabhāgasabhāvena[4] hi saṅgayhamānā sabbasaṅkhatā pañcakkhandhā honti. Tattha ruppanādisāmaññena samānakoṭṭhāsā sabhāgāti veditabbā. Tesu saṅkhatābhisaṅkharaṇakiccaṁ āyūhanarasāya cetanāya balavanti sā "saṅkhārakkhandho"ti vuttā. Aññe ca ruppanādivisesalakkhaṇarahitā phassādayo saṅkhatābhisaṅkharaṇasāmaññenāti daṭṭhabbā, phusanādayo pana sabhāvā[5] visuṁ khandhasaddavacanīyā na hontīti dhammasabhāvaññunā tathāgatena phassakkhandhādayo na vuttāti veditabbā. "Ye hi keci bhikkhave samaṇā vā brāhmaṇāvā sassatavādā sassataṁ attānañca lokañca paññapenti, sabbe te ime eva pañcupādānakkhandhe nissāya paṭicca, etesaṁ vā aññataran"ti evamādisuttānañca vasena attattaniyagāhassa etapparamatā daṭṭhabbā. Etena ca vakkhamānasuttavasena ca khandhe eva nissāya parittārammaṇādivasena na vattabbā ca diṭṭhi uppajjati khandhanibbānavajjassa sabhāvadhammassa abhāvatoti vuttaṁ hoti. **Rūpan**ti ruppanasabhāvaṁ dhammajātamāha. **Vedanan**ti-ādīsupi[6] eseva nayo. "Sīlakkhandho samādhikkhandho"ti-ādi[7] vacanato aññesañca

---

1. Khu 1. 13 piṭṭhe Dhammapade.
2. Abhi 1. 10 piṭṭhe.
3. Dhammapada-Ṭṭha 2. 150 piṭṭhe.
4. Sabhāgasabhāgena (Syā, Ka)
5. Sabhāgā (Syā, Ka)
6. Vedanāti-ādīsupi (Sī, Ka)
7. Dī 3. 236 piṭṭhe.

khandhasaddavacanīyānaṁ sīlakkhandhādīnaṁ[1] sabbhāvato na pañcevāti codanaṁ nivattetumāha **"aññesaṁ tadavarodhato"**ti.

507. Pavattiṭṭhānabhūtaṁ vasanaṭṭhānaṁ viya hotīti vuttaṁ **"nivāsaṭṭhānato"**ti. Dukkhadukkhavipariṇāmadukkhasaṅkhāradukkhatāvasena vedanāya ābādhakattaṁ daṭṭhabbaṁ. Rāgādisampayuttassa vipariṇāmādidukkhassa itthipurisādi-ākāragāhikā taṁtaṁsaṅkappamūlabhūtā saññā **samuṭṭhānaṁ**. Pittādi viya rogassa āsannakāraṇaṁ samuṭṭhānaṁ. Utubhojanavisamatāvisamaparihārādi viya mūlakāraṇaṁ **nidānaṁ**. Cittassa[2] aṅgabhūtā cetasikāti viññāṇaṁ gilānūpamaṁ vuttaṁ. Kuṭṭharogavato siniyhanaṁ tassa bhiyyobhāvāya viya bālassa puññābhisaṅkhārādivasena pavatti vedanādukkhāvahā asappāyasevanasadisī. **Vedanattāyā**ti vedanāsabhāvatthaṁ, vedanattalābhāyāti attho. Kāraṇaṭṭhānatāya, bhojanādhāratāya ca **cārakūpamaṁ, bhājanūpamañ**ca rūpaṁ. Subhasaññādivasena vedanākāraṇassahetubhāvato, vedanābhojanassa chādāpanato ca **aparādhūpamā, byañjanūpamā** ca saññā. Vedanāhetuto **kāraṇakārakūpamo, parivesakūpamo** ca saṅkhārakkhandho. Bhattakāro eva yebhuyyena parivisatīti parivesakaggahaṇaṁ. Vedanāya vibādhitabbato, anuggahetabbato **ca aparādhikūpamaṁ, bhuñjakūpamañ**ca viññāṇaṁ vuttaṁ.

508. "Pañca vadhakā paccatthikā ukkhittāsikāti kho bhikkhave pañcannetaṁ upādānakkhandhānaṁ adhivacanan"ti **āsīvisūpame**[3] vadhakoti vuttā, "bhāroti kho bhikkhave pañcannetaṁ upādānakkhandhānaṁ adhivacanan"ti **bhārasutte**[4] bhārāti, "atītampāhaṁ addhānaṁ evameva rūpena khajjiṁ, seyyathāpi etarahi paccuppannena rūpena khajjāmi. Ahañceva kho pana anāgataṁ rūpaṁ abhinandeyyaṁ, anāgatampāhaṁ addhānaṁ evameva rūpena khajjeyyaṁ, seyyathāpi -pa- khajjāmī"ti-ādinā[5] **khajjanīyapariyāye** khādakāti, "so aniccaṁ rūpaṁ 'aniccaṁ rūpan'ti yathābhūtaṁ nappajānātī"ti-ādinā[6] **yamakasutte** aniccādikāti. Yadipi "idha pana sabbepete ekajjhaṁ katvā khandhāti adhippetā"ti vuttaṁ, bāhullena pana upādānakkhandhānaṁ tadantogadhānaṁ daṭṭhabbatā veditabbā. Vipassanāya bhūmivicāro hesoti.

---

1. Sīlakkhandhādīnaṁ atthānaṁ (Sī, Ka) 2. Na cittassa (Syā, Ka) 3. Saṁ 2. 383 piṭṭhe.
4. Saṁ 2. 21 piṭṭhe. 5. Saṁ 2. 72 piṭṭhe. 6. Saṁ 2. 94 piṭṭhe.

Pheṇapiṇḍo viyāti-ādīsu rūpādīnaṁ evaṁ pheṇapiṇḍādisadisatā daṭṭhabbā yathā pheṇapiṇḍo nissāro paridubbalo agayhupago, gahitopi kiñci atthaṁ na sādheti, chiddāvachiddo anekasandhisaṁghaṭito bahūnaṁ pāṇakānaṁ āvāso anupubbūpacito sabbāvatthanipātī avassaṁbhedī, evaṁ rūpampi niccasārādivirahato nissāraṁ pheggu viya, sukhabhañjanīyato dubbalaṁ, niccanti vā dhuvanti vā ahanti vā mamanti vā na gahetabbaṁ, gahitampi tathā na hoti, bahuchiddaṁ asītisatasandhisaṁghaṭitaṁ anekakimikulāvāsaṁ kalalādivasena anupubbūpacitaṁ kalalakālato paṭṭhāya sabbāsupi avatthāsu vinassati, avassameva ca bhijjati. **Aṭṭhakathāyaṁ**[1] pana parimaddanāsahanameva upamūpameyyasambandho vutto.

Yathā pubbuḷo nissāro paridubbalo agayhupago, gahitopi na kiñci atthaṁ sādheti, na ciraṭṭhitiko, tathā vedanāpi. Yathā ca pubbuḷo, udakatalaṁ, udakabinduṁ, udakajallikaṁ saṅkaḍḍhitvā puṭaṁ katvā gahaṇavātañcāti cattāri kāraṇāni paṭicca jāyati, evaṁ vedanāpi vatthuṁ, ārammaṇaṁ, kilesajallaṁ, phassasaṁghaṭṭanañcāti cattāri kāraṇāni paṭicca uppajjati. Yathā hi udakatale bindunipātajanito vāto udakajallikasaṅkhātaṁ udakalasikaṁ saṅkaḍḍhitvā puṭaṁ katvā pubbuḷaṁ nāma karoti, evaṁ vatthumhi ārammaṇāpāthagamanajanito phasso anupacchinnaṁ kilesajallaṁ sahakārīpaccayabhāvena[2] saṅkaḍḍhitvā vedanaṁ nāma karoti. Idañca kilesehi mūlakāraṇabhūtehi, ārammaṇassādanabhūtehi ca nibbattaṁ vaṭṭagataṁ vedanaṁ sandhāya vuttaṁ. Ukkaṭṭhaparicchedena vā cattāro paccayā vuttā, ūnehipi pana uppajjateva. Idha muhuttaramaṇīyatā upamopameyyasambandho vutto.

Yathā pana **marīcikā** asārā agayhupagā. Na hi taṁ gahetvā pātuṁ vā nhāyituṁ vā bhājanaṁ vā pūretuṁ sakkā, evaṁ saññāpi asārā agayhupagā. Yathā ca marīcikā vipphandamānā sañjātūmivegā viya khāyantī mahājanaṁ vippalambeti, evaṁ saññāpi "nīlaṁ pītaṁ dīghaṁ rassan"ti-ādinā ārammaṇe pavattamānā sabhāvamatte aṭṭhatvā "subhaṁ sukhaṁ niccan"ti-ādimicchāgāhassa kāraṇabhāvena lokaṁ vippalambeti.

---

1. Saṁ-Ṭṭha 2. 294; Abhi-Ṭṭha 2. 30 piṭṭhesu. 2. Sahatārīpaccayantarabhāvena (Sī, Syā)

Yathā **kadalikkhandho** asāro agayhupago. Na hi taṁ gahetvā gopānasī-ādīnaṁ atthāya upanetuṁ sakkā, upanītampi tathā na hoti, bahuvaṭṭisamodhāno ca hoti, evaṁ saṅkhārakkhandhopi asāro agayhupago. Na hi taṁ niccādivasena gahetuṁ sakkā, gahitampi tathā na hoti, bahudhammasamodhāno ca. Aññadeva hi phassassa lakkhaṇaṁ, aññaṁ cetanādīnaṁ, te pana sabbe samodhānetvā saṅkhārakkhandhoti vuccati.

Yathā ca **māyā** asārā agayhupagā. Na hi taṁ gahetvā kiñci atthaṁ kiccaṁ sādhetuṁ sakkā, ittarā lahupaccupaṭṭhānā amaṇi-ādimeva maṇi-ādirūpena dassentī mahājanaṁ vañceti, evaṁ viññāṇampi asāraṁ ittaraṁ lahupaccupaṭṭhānaṁ, teneva cittena āgacchantaṁ viya, gacchantaṁ viya, ṭhitaṁ viya, nisinnaṁ viya ca katvā gāhāpeti, aññadeva cittaṁ āgamane, aññaṁ gamanādīsūti. Evaṁ viññāṇaṁ māyāsadisaṁ.

Pañcapi upādānakkhandhā asubhādisabhāvā eva saṁkilesāsucivatthubhāvāditoti asubhādito daṭṭhabbā eva, tathāpi katthaci koci viseso sukhaggahaṇīyo hotīti āha **"visesato cā"**ti-ādi. Tattha cattāro satipaṭṭhānā catuvipallāsappahānakarāti tesaṁ gocarabhāvena rūpakkhandhādīsu asubhādibhāvena daṭṭhabbatā vuttā.

509. **Khandhehi na vihaññati** parividitasabhāvattā. Vipassakopi tesaṁ vipattiyaṁ na dukkhamāpajjati, khīṇāsavesu pana vattabbameva natthi. Te hi āyatimpi khandhehi na bādhīyantīti.

Kabaḷīkārāhāraṁ parijānātīti "āhārasamudayā rūpasamudayo"ti[1] vacanato ajjhattikarūpe chandarāgaṁ pajahanto tassa samudayabhūte kabaḷīkārāhārepi chandarāgaṁ pajahatīti attho. Ayaṁ **pahānapariññā**. Ajjhattikarūpaṁ pana pariggaṇhanto tassa paccayabhūtaṁ kabaḷīkārāhāraṁ pariggaṇhātīti **ñātapariññā**. Tassa ca udayabbayānupassī hotīti **tīraṇapariññā** ca yojetabbā. Evaṁ pariññattaye sijjhante ime vipallāsādayo vidhamīyanti evāti āha **"asubhe subhanti vipallāsaṁ pajahatī"**ti-ādi. Tattha kāmarāgabhūtaṁ abhijjhaṁ sandhāyāha **"abhijjhākāyaganthan"**ti. Asubhānupassanāya hi kāmarāgappahānaṁ

---

1. Saṁ 2. 48, 51 piṭṭhesu.

hoti, kāmarāgamukhena vā sabbalobhappahānaṁ vadati. **Na upādiyati** na gaṇhati na uppādeti.

"Phassapaccayā vedanā"ti[1] vuttattā "vedanāya chandarāgaṁ pajahanto tassā paccayabhūte phassāhārepi chandarāgaṁ pajahatī"ti-ādinā āhāraparijānane vuttanayena phassaparijānanaṁ yojetabbaṁ. Vedanāya dukkhato dassanena tattha **sukhanti vipallāsaṁ pajahati**. Sukhatthameva bhavapatthanā hotīti vedanāya taṇhaṁ pajahanto **bhavoghaṁ uttarati.** Tato eva **bhavayogena visaṁyujjati. Bhavāsavena ca anāsavo hoti**, sabbavedanaṁ dukkhato passanto attano parena apubbaṁ dukkhaṁ uppāditaṁ, sukhaṁ vā vināsitaṁ na cinteti, tato "anatthaṁ me acarī"ti-ādi[2] āghātavatthuppahānato **byāpādakāyaganthaṁ bhindati**. "Sukhabahule sugatibhave suddhī"ti aggahetvā gosīlagovatādīhi suddhiṁ parāmasanto sukhapatthanāvaseneva parāmasatīti vedanāya taṇhaṁ pajahantopi **sīlabbatupādānaṁ na upādiyati**.

Manosañcetanā saṅkhārakkhandho, saññā pana taṁsampayuttāti saññāsaṅkhāre anattato passanto manosañcetanāya chandarāgaṁ pajahati, tañca pariggaṇhāti, tīreti cāti **"saññaṁ saṅkhāre -pa- parijānātī"**ti vuttaṁ. Saññāsaṅkhāre anattāti passanto attadiṭṭhimūlakattā sabbadiṭṭhīnaṁ attadiṭṭhiṁ viya sabbadiṭṭhiyopi vidhamatīti dassento **"diṭṭhoghaṁ uttarati -pa- attavādupādānaṁ na upādiyatī"**ti āha.

Viññāṇaṁ aniccato passanto aniccānupassanāmukhena tissopi anupassanā ussukkanto tīhipi pariññāhi **viññāṇāhāraṁ parijānāti**. Visesato panettha **anicce niccanti vipallāsaṁ pajahati**. Tattha niccaggāhabāhullato avijjāya viññāṇe ghanagahaṇaṁ hotīti ghanavinibbhogaṁ katvā taṁ aniccato passanto **avijjoghaṁ uttarati**. Tato eva avijjāyogena visaṁyutto **avijjāsavena anāsavo ca hoti**. Mohabaleneva sīlabbataparāmasanaṁ hotīti taṁ pajahanto **"sīlabbataparāmāsakāyaganthaṁ bhindati.**

1. Ma 3. 109; Saṁ 1. 296; Vi 3. 1; Khu 1. 77; Khu 10. 28 piṭṭhādīsu.
2. Abhi 1. 244; Abhi 2. 376 piṭṭhesu.

> “Yañca kho idaṁ bhikkhave vuccati cittaṁ itipi, mano itipi, viññāṇaṁ itipi, tatrāssutavā puthujjano nālaṁ nibbindituṁ, nālaṁ virajjituṁ, nālaṁ vimuccituṁ. Taṁ kissa hetu? Dīgharattaṁ hetaṁ bhikkhave assutavato puthujjanassa ajjhositaṁ mamāyitaṁ parāmaṭṭhaṁ ‘etaṁ mama, esohamasmi, eso me attā’ti”ādi[1]—

vacanato yathā viññāṇaṁ niccato passanto diṭṭhupādānaṁ upādiyati, evaṁ taṁ aniccato passanto **diṭṭhupādānaṁ na upādiyatī**ti.

Evaṁ mahānisaṁsanti vuttappakārena vipallāsādisakalasaṁkilesavidhamanupāyabhāvato evaṁ vipuludayaṁ. **Vadhakādivasenā**ti ukkhittāsikavadhakodivasena. **Passeyyā**ti ñāṇadassanena paccakkhato passeyya.

Khandhaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

Iti cuddasamaparicchedavaṇṇanā.

---

1. Saṁ 1. 321 piṭṭhe.

15. Āyatanadhātuniddesavaṇṇanā

Āyatanavitthārakathāvaṇṇanā

510. "Khandhāyatanā"ti-ādinā heṭṭhā uddiṭṭhāni paduddhāravasena "āyatanānī"ti vatvā gaṇanaparicchedenāha **"dvādasāyatanānī"**ti. Tattha vattabbaṁ parato sayameva vakkhati. **Cakkhāyatanan**ti-ādi nesaṁ sarūpadassanaṁ.

Attho nāma saddattho, bhāvattho pana **lakkhaṇameva**. So pana saddattho duvidho asādhāraṇo sādhāraṇoti. Tattha asādhāraṇo cakkhādisaddattho, sādhāraṇo āyatanasaddattho dvādasannampi samānattā.

Tesu asādhāraṇaṁ tāva dassento **"visesato tāvā"**ti-ādimāha. Tattha **visesato**ti visesatthato, cakkhādisaddatthatoti attho. **Assādetī**ti cakkhati-saddo "madhuṁ cakkhati, byañjanaṁ cakkhatī"ti rasasāyanattho atthīti tassa vasena atthaṁ vadati. "Cakkhuṁ kho pana māgaṇḍiya rūpārāmaṁ rūparataṁ rūpasammuditan"ti[1] vacanato cakkhu rūpaṁ **assādeti**. Satipi sotādīnaṁ saddārāmatādibhāve yo "yaṁ cakkhu catunnaṁ mahābhūtānaṁ upādāya pasādo"ti-ādinā[2] pāḷiyaṁ, "rūpābhighātārahabhūtappasādalakkhaṇan"ti-ādinā[3] aṭṭhakathāyañca vutto atthaviseso, tattheva niruḷhattā cakkhumhi eva cakkhu-saddo pavattati gavādīsu gosaddādi viyāti daṭṭhabbaṁ.

Vibhāveti cāti saddalakkhaṇasiddhassa cakkhati-saddassa vasena atthaṁ vadati. **Cakkhatī**ti hi ācikkhati, abhibyattaṁ vadatīti attho. Nettassa ca vadantassa viya samavisamavibhāvanameva ācikkhananti katvā āha **"vibhāveti cāti attho"**ti, anekatthattā vā dhātūnaṁ vibhāvanatthatā ca cakkhati-saddassa daṭṭhabbā. Rattaduṭṭhādikālesu kakaṇṭakarūpaṁ viya, uddarūpaṁ viya[4] ca vaṇṇavikāraṁ āpajjamānaṁ rūpaṁ hadayaṅgatabhāvaṁ rūpayati rūpamiva pakāsaṁ karoti, saviggahamiva katvā dassetīti attho. Vitthāraṇaṁ

---

1. Ma 2. 171 piṭṭhe.
2. Abhi 1. 157 piṭṭhe.
3. Abhi-Ṭṭha 1. 349; Visuddhi 2. 74 piṭṭhesu.
4. Naṭarūpaṁ viya (Sī)

vā rūpasaddassa attho, vitthāraṇañca pakāsanamevāti āha **"pakāsetīti attho"**ti. Anekatthattā vā dhātūnaṁ pakāsanattho eva rūpasaddo daṭṭhabbo. Vaṇṇavācakassa rūpasaddassa rūpayatīti nibbacanaṁ, rūpakkhandhavācakassa ruppatīti ayaṁ viseso. **Udāharīyatī**ti vuccatīti atthe vacanasaddo eva gahito siyā, na ca vacanasaddo evettha saddo, atha kho sabbopi sotaviññeyyoti. **Sappatī**ti sakehi paccayehi sappīyati, sotaviññeyyabhāvaṁ gamīyatīti attho.

Sūcayatīti attano vatthuṁ apākaṭaṁ gandhavasena "idaṁ sugandhaṁ, duggandhan"ti pakāseti, paṭicchannaṁ vā pupphādivatthuṁ "ettha pupphamatthi, campakādiphalamatthi, ambādī"ti pesuññaṁ karontaṁ viya hotīti attho. Rasaggahaṇamūlakattā ajjhoharaṇassa jīvitahetumhi āhārarase ninnatāya **jīvitaṁ avhayatīti jivhā** niruttilakkhaṇena. **Kucchitānaṁ sāsavadhammānaṁ āyo**ti visesena **kāyo** vutto anuttariyahetubhāvaṁ anāgacchantesu kāmarāganidānakammajanitesu, kāmarāgassa ca visesapaccayesu ghānajivhākāyesu kāyassa visesatarasāsavapaccayattā. Tena hi phoṭṭhabbasukhaṁ assādentā sattā methunampi sevanti. **Uppattideso**ti uppattiṭṭhānanti attho, kāyindriyavatthukā vā cattāro khandhā balavakāmāsavādihetubhāvato visesena sāsavāti vuttāti tesaṁ uppattiṭṭhānanti attho.

Munātīti nāḷiyā minamāno viya, mahātulāya dhārayamāno viya ca ārammaṇaṁ vijānātīti attho. Manate iti vā[1] **mano**, taṁ taṁ ārammaṇaṁ paricchedavasena jānātīti vuttaṁ hoti. **Attano lakkhaṇaṁ dhārentī**ti ye visesalakkhaṇena āyatanasaddaparā vattabbā, te cakkhādayo tathā vuttāti tato aññe manogocarabhūtā dhammā sāmaññalakkhaṇeneva ekāyatanabhāvaṁ upanetvā vuttā. Yathā hi oḷārikavatthārammaṇamananasaṅkhātehi visayavisayībhāvehi purimāni pākaṭāni, tathā apākaṭā ca aññe manogocarā na attano sabhāvaṁ na dhārentīti imassa atthassa dīpanattho dhammasaddo. Dhārīyanti sāmaññarūpena avadhārīyantīti vā **dhammā**. Yathā hi rūpādayo cakkhuviññāṇādīhi asādhāraṇato eva yathāsakaṁ sabhāvato

1. Manute iti vā (Ka-Sī)

viññāyanti, na evamete, ete pana anekadhammabhāvato, sādhāraṇato, sabhāvasāmaññatopi[1] manasā viññāyantīti.

511. **Sena senā**ti sakena sakena. **Uṭṭhahantī**ti uṭṭhānaṁ karonti. **Vāyamantī**ti ussahanti, attano kiccaṁ karonticceva attho. Imasmiṁ ca atthe āyatanti etthāti āyatanānīti adhikaraṇattho āyatanasaddo, dutiyatatiyesu kattu-attho. **Te cā**ti cittacetasike dhamme. Te hi taṁtaṁdvārārammaṇesu ayanti gacchanti[2] pavattantīti **āyā. Vitthārentī**ti pubbe anuppannattā līnāni apākaṭāni pubbantato uddhaṁ pattharenti pākaṭāni karonti, uppādentīti attho. **Idañca** saṁsāradukkhaṁ. **Na nivattatī**ti anuppādanirodhavasena na nirujjati. **Āyatanaṁ āyatanan**ti āmeḍitavacanaṁ assā samaññāya cakkhādīsu niruḷhabhāvadassanatthaṁ.

512. Evaṁ avayavabhedavasena āyatanasaddassa atthaṁ vatvā idāni tattha pariyāyatopi dassetuṁ **"apicā"**ti-ādi āraddhaṁ. Sādhuphalabharitatāya, aparissayatāya ca **manoramme**.

Tattha **nivasantī**ti nivasantā viya honti. Tenāha **"tadāyattavuttitāyā"**ti. Yattha suvaṇṇaratanādīni nivutthāni viya ākiṇṇāni tiṭṭhanti, so padeso tesaṁ **ākaro**, evaṁ cittacetasikā cakkhādīsūti te tesaṁ ākaroti dassento āha **"cakkhādīsu ca -pa- ākaro"**ti. **Tannissitattā**ti ettha mano manoviññāṇādīnaṁ cittacetasikānaṁ nissayapaccayo na hotīti tassa tesaṁ dvārabhāvo nissayabhāvoti daṭṭhabbo. Ahutvā eva paccayasāmaggivasena uppajjantāpi cittacetasikā aneke ekajjhaṁ tattha labbhamānā samosaṭā[3] viya hontīti vuttaṁ **"vatthudvārārammaṇavasena samosaraṇato"**ti. Na hi dhammānaṁ anāgataddhe vijjamānatālesopi-atthi. Tenāha "puñjo natthi anāgate"ti[4]. **Tattheva uppattito**ti tesu cakkhādīsu eva uppattito. Uppattiyā paccayabhūte cakkhādike uppattiṭṭhānaṁ viya katvā upacāravasena vuttaṁ. Na hi arūpadhammānaṁ nippariyāyato uppattideso nāma atthi. Yadaggena vā

1. Dhammasabhāvasāmaññatopi (Sī), dhammabhāvasāmaññatopi (Ka)
2. Āyanti āgacchanti (Sī, Syā)
3. Samosaraṇatā (Syā)
4. Khu 7. 32 piṭṭhe Mahāniddese.

te tesaṁ nissayārammaṇabhūtā, tadaggena **sañjātideso**. Na hi paccayabhāvamantarena rūpadhammānampi ādhārādheyyabhāvo atthi. Tenāha **"nissayārammaṇabhāvenā"**ti. Byatirekapadhānatāya kāraṇalakkhaṇassa **"tesaṁ abhāve abhāvato"**iccevāha, na "bhāve bhāvato"ti.

Yathāvuttenatthenāti[1] "cakkhatī"ti-ādinā, "āyatanato āyānaṁ tananato"ti-ādinā, "nivāsaṭṭhānan"ti-ādinā ca vuttappakārena atthena. Dhammāyatanapariyāpannānaṁ dhammānaṁ bahubhāvato yebhuyyena ca te bahū eva hutvā kiccakarāti **"dhammā ca te āyatanañcā"**ti bahuvacananiddeso.

513. Tathā tathā lakkhitabbato lakkhīyati etenāti vā **lakkhaṇaṁ**, sabhāvo.

Tāvabhāvatoti tattakato, tena anūnādhikabhāvaṁ dasseti. Tattha dvādasāyatanavinimuttassa kassaci dhammassa abhāvā adhikabhāvato codanānatthi, salakkhaṇadhāraṇaṁ pana sabbesaṁ sāmaññalakkhaṇanti ūnacodanā sambhavatīti taṁ dassento āha **"cakkhādayopi hī"**ti-ādi. **Bhavaṅgamanasaṅkhāto**ti dvikkhattuṁ calitvā pavattabhavaṅgamanasaṅkhāto. Calanavasena bhavaṅgappavattiyā sati eva āvajjanuppatti, na aññatthāti āvajjanassāpi kāraṇabhūtanti katvā vuttaṁ **"bhavaṅgamanasaṅkhāto -pa- uppattidvāran"**ti. **Asādhāraṇan**ti cakkhuviññāṇādīnaṁ asādhāraṇaṁ. Satipi asādhāraṇabhāve cakkhādīnaṁ dvārabhāvena gahitattā dhammāyatanena aggahaṇaṁ daṭṭhabbaṁ. Dvārārammaṇabhāvehi vā asādhāraṇataṁ sandhāya "asādhāraṇan"ti vuttaṁ.

514. Yebhuyyasahuppatti-ādīhi uppattikkamādīsu ayutti yojetabbā. Yebhuyyena hi cakkhāyatanādīni kassaci kadāci ekato uppajjanti. Tathā hi vuttaṁ "kāmadhātuyā upapattikkhaṇe kassaci ekādasāyatanāni pātubhavantī"ti-ādi[2]. Tasmā āyatanānaṁ uppattikkamo tāva na yujjati, na pahānakkamo kusalābyākatānaṁ appahātabbato, na paṭipattikkamo akusalānaṁ ekacca-abyākatānañca

---

1. Yathāvuttena atthenāti (Ka)
2. Abhi-Ṭṭha 3. 309 piṭṭhe.

appaṭipajjanīyato, na bhūmikkamo aḍḍhekādasannaṁ āyatanānaṁ ekantakāmāvacarattā, itaresañca catubhūmipariyāpannattā, ekaccassa lokuttarabhāvato cāti. "**Ajjhattikesu hī**"ti etena ajjhattikabhāvena, visayībhāvena ca ajjhattikānaṁ paṭhamaṁ desetabbataṁ dasseti, tesupi[1] paṭhamaṁ desetabbesu pākaṭattā paṭhamataraṁ cakkhāyatanaṁ desitanti.

Tato ghānāyatanādīnīti ettha bahupakārattābhāvena cakkhusotehi purimataraṁ adesetabbāni, saha vattuṁ asakkuṇeyyattā ekena kamena desetabbānīti ghānādikkamena desitānīti adhippāyo. Aññathāpi hi desitesu na na sakkā codetuṁ, na ca sakkā bodhetabbāni na desetunti. Paccuppannārammaṇattā vā cakkhādīni paṭhamaṁ vuttāni ārammaṇato supākaṭānīti, manāyatanaṁ pana kiñci paccunnārammaṇaṁ -pa- kiñci yāva navattabbārammaṇanti pacchā vuttaṁ. Paccuppannārammaṇesupi upādārūpārammaṇāni cattāri paṭhamaṁ vuttāni, tato bhūtarūpārammaṇaṁ. Upādārūpārammaṇesupi dūratare dūre, sīghataraṁ sīghañca ārammaṇasampaṭicchanadīpanatthaṁ cakkhādīnaṁ desanākkamo. Cakkhusotadvayañhi dūragocaranti paṭhamaṁ vuttaṁ, tatrāpi cakkhu dūrataragocaranti sabbapaṭhamaṁ vuttaṁ. Passantopi hi dūratare nadīsotaṁ, na tassa sotapaṭighātasaddaṁ suṇāti. Ghānajivhāsupi ghānaṁ sīghataravuttīti paṭhamaṁ vuttaṁ purato ṭhapitamattassapi bhojanassa gandho gayhatīti. Yathāṭhānaṁ vā tesaṁ desanākkamo. Imasmiñhi sarīre sabbupari cakkhussa adhiṭṭhānaṁ, tassa adho sotassa, tassa adho ghānassa, tassa adho jivhāya, tathā kāyassa yebhuyyato, mano pana arūpibhāvato sabbapacchā vutto. Taṁtaṁgocarattā tassa tassa anantaraṁ bāhirāyatanāni vuttānīti vuttovāyamatthoti evampi imesaṁ kamo veditabbo. Gocaro visayo etassāti **gocaravisayo**, mano. Kassa pana gocaro etassa visayo? Cakkhādīnaṁ pañcannampi. **Viññāṇuppattikāraṇavavatthānato**ti cakkhuviññāṇādīnaṁ uppattikāraṇassa vavatthitabhāvato savibhattibhāvato[2]. Etena cakkhādi-anantaraṁ rūpādivacanassa ca kāraṇamāha.

515. **Saṅgahitattā**ti gaṇanasaṅgahavasena saṅgahitattā. **Jātivasenā**ti cakkhubhāvasamānatāvasena. **Paccayabhedo** kammādibhedo.

---

1. Tesuhi (Syā, Ka)
2. Paṭibhattabhāvato (Sī)

Dānādipāṇātipātādibhedabhinnassa hi kusalākusalakammassa, tassa ca sahakārīkāraṇabhūtānaṁ abbhantarānaṁ, bāhirānañca paccayānaṁ bhedena cakkhāyatanaṁ bhinnaṁ visadisaṁ hotīti. Nirayādiko, apadādigatinānākaraṇañca **gatibhedo** gatīnaṁ, gatīsu vā bhedoti katvā. Hatthi-assādiko, khattiyādiko ca **nikāyabhedo**. Taṁtaṁsattasantānabhedo **puggalabhedo**. Yā cakkhādīnaṁ vatthūnaṁ anantappabhedatā vuttā, so eva hadayavatthussa bhedo tādisabhedānātivattanato. Tato manāyatanassa anantappabhedatā yojetabbā. Yasmā jhānavirahitaṁ nāma lokuttaraṁ natthi, tasmā pañcannaṁ jhānānaṁ vasena aṭṭha lokuttaracittāni cattālīsaṁ hontīti tāni ekāsītiyā lokiyacittesu pakkhipitvā āha **"ekavīsuttarasatappabhedañcā"**ti. **Vatthū**ti cakkhādivatthu. Tappabhedena viññāṇaṁ **anantappabhedaṁ. Paṭipadā** dukkhāpaṭipadādi. **Ādi-**saddena jhānādhipatibhūmi-ārammaṇādīnaṁ saṅgaho daṭṭhabbo. Nīlaṁ nīlassa sabhāgaṁ, aññaṁ **visabhāgaṁ. Paccayo** kammādi. Tatthāpi kusalasamuṭṭhānāditā, sīta-utusamuṭṭhānāditā ca bhedo veditabbo. **Ādi-**saddena gatinikāyabhedo. (**Sabhāvanānattabhedato**ti)[1] sukhā dukkhā adukkhamasukhāti evamādiko **sabhāvabhedo**. Cakkhusamphassajā sotasamphassajāti evamādikaṁ **nānattaṁ**.

516. "Anāgamanato aniggamanato"ti saṅkhepena vuttamatthaṁ vivarituṁ "na hī"ti-ādi vuttaṁ. Pubbantāparantesu avijjamānasarūpattā udayato pubbe kutoci nāgacchanti, vayato ca uddhaṁ na katthaci gacchanti, vijjamānakkhaṇepi ittarakālatāya aniccā dukkhā vipariṇāmadhammā. Tenāha **"atha kho"**ti-ādi. Saparipphandakiriyāvasena īhanaṁ īhā, cintanavasena byāpāranaṁ byāpāro, tattha byāpāraṁ dassento āha **"na hi cakkhurūpādīnaṁ evaṁ hotī"**ti. Īhaṁ dassento **"na ca tānī"**ti-ādi. Ubhayampi pana īhā ca hoti byāpāro cāti uppaṭipāṭivacanaṁ. **Dhammatāvā**ti sabhāvo eva, kāraṇasamatthatā vā īhābyāpārarahitānaṁ dvārādibhāvo **dhammatā**. Imasmiñca atthe **"yan"**ti etassa yasmāti attho. Purimasmiṁ sambhavanavisesanaṁ yaṁ-saddo. "Suñño gāmoti kho bhikkhave channetaṁ ajjhattikānaṁ āyatanānaṁ adhivacanan"ti[2] vacanato **suññagāmo**

1. ( ) Etthantare pāṭho Sī-Syā-potthakesu natthi. 2. Saṁ 2. 383 piṭṭhe.

viya daṭṭhabbāni. Annapānasahitanti gahite suññagāme yaṁ yadeva bhājanaṁ parāmasīyati, taṁ taṁ rittakaṁyeva parāmasīyati, evaṁ dhuvādibhāvena gahitāni yoniso upaparikkhiyamānāni rittakāneva etāni dissantīti. Tenāha **"dhuvasubhasukhattabhāvavirahitattā"**ti. Cakkhādidvāresu abhijjhādomanassuppādakabhāvena rūpādīni cakkhādīnaṁ abhighātakānīti vuttāni. Ahisusumārapakkhīkukkurasiṅgālamakkaṭā **cha pāṇakā.** Visamabilākāsagāmasussanavanāni **tesaṁ gocarā**. Tattha visamādi ajjhāsayehi cakkhādīhi visamabhāvabilākāsagāmasusānasannissitasadisūpādinnadhammavanabhāve hi abhiramitattā rūpādīnaṁ visamādisadisatā yojetabbā.

Iti āyatanānaṁ vitthārakathāmukhavaṇṇanā.

Dhātuvitthārakathāvaṇṇanā

517. **Cakkhussa viññāṇan**ti cakkhussa kāraṇabhūtassa viññāṇaṁ. Kāmaṁ rūpālokamanasikārādayopi tassa viññāṇassa kāraṇā, te pana sādhāraṇakāraṇaṁ, cakkhu asādhāraṇanti asādhāraṇakāraṇenāyaṁ niddeso yathā bherisaddo, yavaṅkuroti. Tathā hi cakkhu puggalantarāsādhāraṇaṁ, nīlādisabbarūpasādhāraṇañcāti sāmibhāvena niddiṭṭhaṁ.

Vidahatīti evaṁ evañca tayā pavattitabbanti viniyuñjamānaṁ viya uppādetīti attho. **Vidahatī**ti ca dhātvattho eva visiṭṭho upasaggena dīpīyatīti vināpi upasaggena **dhātū**ti esa saddo tamatthaṁ vadatīti daṭṭhabbo. Kattukammabhāvakaraṇādhikaraṇesu ca dhātusaddasiddhi hotīti pañcāpi te atthā vuttā. Lokuttarā dhātuyo saṁsāradukkhaṁ na vidahanti, aññadatthu vidhaṁsentīti katvā **"lokiyā"**ti visesitaṁ. **Vavatthitā**ti avatthitā, aññamaññaṁ vā asaṁkiṇṇā. **Suvaṇṇarajatādidhātuyo** suvaṇṇādīnaṁ bījabhūtā selādayo. **Yathāsambhavan**ti ettha keci "lokiyalokuttarāsu dhātūsu yo yo attho sambhavati, tadanurūpan"ti atthaṁ vadanti, tadayuttaṁ "lokiyā hi dhātuyo"ti visesetvā vuttattā. Atthavasena cetaṁ yathāsambhavaggahaṇaṁ kataṁ, na

dhātuvasena. Kāmaṁ pañcapi atthā cakkhādīnaṁ sabbesaṁ icchitabbā, tathāpi cakkhādīsu yassa yassa dhammassa yadā kattuvacanicchā, na tadā kammabhāvo. Yadā pana[1] kammavacanicchā, na tadā kattubhāvo. Evaṁ sesesupīti yathāsambhavaggahaṇaṁ. Tenāha **"iti cakkhādīsū"**ti-ādi.

518. **Attano sabhāvaṁ dhārentīti dhātuyo**ti etthāpi dhātīti[2] dhātūti padasiddhi veditabbā dhāraṇattho dhā-saddoti katvā. Kattu-atthopi cāyaṁ purimena asadiso vidhānadhāraṇatthānaṁ bhinnasabhāvattā. Nissattasabhāvamattadhāraṇañca dhātu-saddassa padhāno atthoti visuṁ vutto. **Dhātuyo viya dhātuyo**ti ettha sīhasaddo viya kesarimhi niruḷhā purise selāvayavesu niruḷho dhātusaddo cakkhādīsu upacaritoti daṭṭhabbo. Ñāṇañca ñeyyañca ñāṇañeyyāni, tesaṁ avayavā tappabhedabhūtā dhātuyo **ñāṇañeyyāvayavā**. Tattha **ñāṇappabhedo** dhammadhātu-ekadeso, **ñeyyappabhedo** aṭṭhārasāpīti ñāṇañeyyāvayavamattā dhātuyo hontīti. Atha vā ñāṇena ñātabbo sabhāvo aviparīto dhātusaddena vuccamāno **ñāṇañeyyo**, na diṭṭhi-ādīhi viparītaggāhakehi ñeyyoti attho, tassa ñāṇañeyyassa **avayavā** cakkhādayo, visabhāgalakkhaṇāvayavesu rasādīsu niruḷho dhātusaddo tādisesu aññāvayavesu cakkhādīsu upacaritoti daḷhabbo. Rasādīsu viya vā cakkhādīsupi niruḷho eva. **"Nijjīvamattassetaṁ[3] adhivacanan"**ti etena nijjīvamattapadatthe dhātusaddassa niruḷhataṁ dasseti. Cha dhātuyo etassāti **chadhāturo**. Yo loke purisoti dhammasamudāyo vuccati, so chadhāturo channaṁ pathavī-ādīnaṁ nijjīvamattānaṁ sabhāvānaṁ samudāyamatto, na ettha jīvo vā puriso vā atthīti attho.

519. Cakkhādīnaṁ kamo pubbe vuttoti idhakesasmiṁ tike tiṇṇaṁ dhātūnaṁ kamaṁ dassento āha **"hetuphalānupubbavavatthānavasenā"**ti. Hetuphalānaṁ anupubbavavatthānaṁ hetuphalabhāvo eva, manodhammadhātūnañca manoviññāṇassa hetubhāvo yathāsambhavaṁ yojetabbo. Kiriyamanodhātu manoviññāṇassa upanissayakoṭiyā, vipākamanodhātu vipākamanoviññāṇassa anantarādināpi, itarassa sabbāpi

---

1. Yadā ca (Sī, Syā) 2. Dadhatīti (Sī) 3. Nijjīvamattassevetaṁ (Syā, Ka)

upanissayakoṭiyā ca, dhammadhātu pana vedanādikā sahajātā sahajātādinā, asahajātā anantarādinā, upanissayena, ārammaṇādinā ca manoviññāṇassa paccayo hotīti dvārabhūtamanovasena vā. Dvārabhūtamanopi hi suttesu manodhātūti vuccatīti tassā vā manodhātuyā manoviññāṇassa hetubhāvo yathāsambhavaṁ yojetabbo. Tattha **hetū**ti paccayo adhippeto, **phalan**ti paccayuppannanti āha **"cakkhudhātū"**ti-ādi.

520. **Sabbāsaṁ vasenā**ti yathāvuttānaṁ ābhādhātu-ādīnaṁ pañcatiṁsāya dhātūnaṁ vasena. Aparamatthasabhāvassa paramatthasabhāvesu na kadāci antogadhatā atthīti āha **"sabhāvato vijjamānānan"**ti.

Candābhāsūriyābhādikā vaṇṇanibhā evāti āha **"rūpadhātuyeva hi ābhādhātū"**ti. **Rūpādipaṭibaddhā**ti rāgavatthubhāvena gahetabbākāro subhanimittanti katvā "rūpādayo evā"ti avatvā paṭibaddhavacanaṁ vuttaṁ. Asatipi rāgavatthubhāve kusalavipākārammaṇaṁ **subhadhātū**ti dutiyo vikappo vutto. Sesāti manoviññāṇadhātusampayuttā. **Dhātudvayanirodhamattan**ti manoviññāṇadhātūnaṁ nirodhamattaṁ catutthāruppa cittuppādanirodhabhāvato. Tadaññaviññāṇanirodho viya hi viññāṇadhātumanodhātūnaṁ nirodho samāpattibalasiddhoti katvā dhātudvayaggahaṇaṁ.

"Dhammadhātumattan"ti idaṁ kāmadhātuyā dhammadhātupariyāpannattā vuttaṁ. **Kāmapaṭisaṁyutto**ti kāmarāgasampayutto, ārammaṇakaraṇena vā kāmaguṇopasaṁhito. **Yaṁ etasmiṁ antare**ti ye etasmiṁ avīciparanimmitavasavattiparicchinne okāse. Ogāḷhā hutvā adhobhāge ca okāse carantīti **etthāvacarā**. Aññattha carantāpi yathāvutte eva ṭhāne pariyāpannāti **ettha pariyāpannā**.

Nekkhammadhātu dhammadhātu eva vitakkapakkhe. **Sabbepi kusalā dhammā**ti dānamayapuññakiriyato, sīlamayapuññakiriyato, pabbajjato ca paṭṭhāya yāva aggamaggādhigamā pavattā sabbepi anavajjadhammā. **Vihiṁsādhātu** cetanā, paraviheṭhanacchando vā. **Avihiṁsā** karuṇā.

Hīnāti hīḷitā. **Paṇītā**ti sambhāvitā. "Nātihīḷitā nātisambhāvitā majjhimā"ti **khandhaniddese**[1] āgatā hīnadukato eva nīharitvā **majjhimā** dhātu vuttāti veditabbā. **Ubhopī**ti dhammadhātumanoviññāṇadhātuyo.

Viññāṇadhātu yadipi chaviññāṇadhātuvasena vibhattā, tathāpi viññāṇadhātuggahaṇena tassa purecārikapacchācārikattā manodhātu gahitāva hotīti āha **"viññāṇadhātu cakkhuviññāṇādisattaviññāṇadhātu saṅkhepoyevā"**ti. Anekesaṁ cakkhudhātu-ādīnaṁ, tāsu ca ekekissā nānappakāratāya nānādhātūnaṁ vasena **anekadhātu nānādhātu loko** vuttoti āha **"aṭṭhārasadhātuppabhedamattamevā"**ti.

521. **Cakkhusotaghānajivhākāyamanodhātumanoviññāṇadhātubhedenā**ti bahūsu potthakesu likhitaṁ, kesuci "cakkhusotaghānajivhākāyamanomanoviññāṇadhātubhedenā"ti. Tattha na cakkhādīnaṁ kevalena dhātusaddena sambandho adhippeto vijānanasabhāvassa pabhedavacanato. Viññāṇadhātusaddena ca sambandhe kariyamāne dve manogahaṇāni na kātabbāni. Na hi dve manoviññāṇadhātuyo santi. Antarā vā manodhātugahaṇaṁ akatvā "cakkhu -pa- kāyamanoviññāṇadhātumanodhātū"ti vattabbaṁ atulyayoge dvandasamāsābhāvato. Ayaṁ panettha pāṭho siyā "cakkhu -pa- kāyaviññāṇamanomano viññāṇadhātubhedenā"ti. **Tassa** viññāṇassa yebhuyyena attavādino tassa ekamekassa attassa[2] advayataṁ, niccattañca pavedentīti anekatāniccatāpakāsanaṁ tesaṁ jīvasaññāsamūhananāya hoti. Khandhāyatanadesanā **saṅkhepadesanā**, indriyadesanā **vitthāradesanā**, tadubhayaṁ apekkhitvā ayaṁ **anatisaṅkhepavitthārā** dhātudesanā. Abhidhamme vā **suttantabhājanīye**[3] vuttā dhātudesanā atisaṅkhepadesanā, ābhādhātu-ādīnaṁ anekadhātunānādhātu-antānaṁ vasena desetabbā ativitthāradesanā, tadubhayaṁ apekkhitvā ayaṁ anatisaṅkhepavitthārā.

Assā bhagavato. Saddhammatejasā vihataṁ **saddhammatejavihataṁ**.

---

1. Visuddhi 2. 103 piṭṭhe. 2. Atthassa (Syā, Ka) 3. Abhi 2. 84 piṭṭhe.

522. **Saṅkhatoti**[1] gaṇanato. **Jātito**ti cakkhubhāvasāmaññato. Atha vā **jātito**ti cakkhusabhāvato. Tenāha **"cakkhupasādo"**ti. **Vīsati dhammāti saṅkhaṁgacchati** vedanādīnaṁ abhinditvā gahaṇato. **Sesakusalākusalābyākataviññāṇavasenā**ti ettha abyākatāpekkhāya sesaggahaṇaṁ, kusalākusalaṁ pana sabbaso aggahitamevāti.

523. **Tā ca** cakkhuviññāṇadhātu-ādayo **pañcapi**.

Purimehevāti[2] anantarādīhi eva. Javanamanoviññāṇadhātu pana javanamanoviññāṇadhātuyā āsevanapaccayenāpi paccayo hotīti vuttovāyamattho. **Dhammadhātū**ti pana sahajāto vedanādikkhandho adhippeto. Tenāha **"sahajāta -pa- paccayo hotī"**ti. **Avigatādīhī**ti ettha **ādi**-saddena manoviññāṇadhātuyā yathārahaṁ hetu-adhipatikammavipākāhārindriyajhānamaggapaccayabhāvo saṅgayhati. Tenāha **"bahudhā paccayo hotī"**ti. **Ekaccā ca dhammadhātu** sukhumarūpanibbānappakārā, yā ca sampayogānantarabhāvādīnaṁ abhāvena ārammaṇakaraṇe yogyā. Pañcadvārikavipākavajjanatthaṁ **"ekaccāya manoviññāṇadhātuyā"**ti vuttaṁ, manodvārikā pana vipākāpi tadārammaṇabhūtā ekaccaṁ dhammadhātuṁ ārabbha pavattatīti[3]. Atha vā **"ekaccāya manoviññāṇadhātuyā"**ti idaṁ sabbaṁ kāmāvacarakusalaṁ kāmāvacarakiriyaṁ abhiññādvayaṁ āruppadvayanti evarūpaṁ manoviññāṇadhātuṁ sandhāya vuttaṁ, lokuttaramanoviññāṇadhātuyā pana ekaccā dhammadhātu ārammaṇapaccayoti pākaṭoyamattho. Cakkhuviññāṇadhātu-ādīnaṁ cakkhādīnaṁ yathāvuttapaccayadhammato atirekepi paccayadhamme dassetuṁ **"na kevalan"**ti-ādi āraddhaṁ. Tattha **ālokādayo**ti āloko nāma sūriyālokādi. Tassa suttantanayena upanissayabhāvo veditabbo, evaṁ sesānipi.

Vivaraṁ nāma visesato sotabilaṁ. **Vāyu** gandhūpasaṁharaṇakavāto, **āpo** mukhe pakkhitta-āhārassa temanaka-udakaṁ. **Pathavī** kāyappasādassa nissayabhūtā pathavīdhātu. **Bhavaṅgamanaṁ** dvikkhattuṁ calitaṁ bhavaṅgacittaṁ. Sabbattha **manasikāro** āvajjanamanasikāro.

---

1. Saṅkhātoti (Ka) 2. Purimehīti (Ka) 3. Pavatteyyāti (Sī, Ka)

524. Avisesato daṭṭhabbākārassa vuccamānattā āha **“sabbā evā”**ti. Visesato vipassanāya bhūmivicāro esoti **“saṅkhatā”**ti visesitaṁ. **Pubbantāparantavivittato**ti ettha **pubbanto** nāma atīto addhā, **aparanto** nāma anāgato. Ubhayattha ca saṅkhatā dhātuyo sabhāvavivittā anupalabbhamānasabhāvattā. **Pubbanto** vā sabhāvadhammassa udayo tato pubbe avijjamānattā. **Aparanto** vayo tato paraṁ abhāvato. Tasmā **pubbantāparantavivittato**ti pākābhāvato[1] viddhaṁsābhāvatoti vuttaṁ hoti.

Bheritalaṁ viya cakkhudhātu saddassa viya viññāṇassa nissayabhāvato. Ādāsatalādīsupi eseva nayo. **Yantaṁ** nāma ucchuyantaṁ. **Cakkayaṭṭhī**ti tilamantaṁ āha. So hi acakkabandhopi taṁsadisatāya cakkayaṭṭhītveva vuccati, cakkabandhameva vā sandhāya tathā vuttaṁ. Imāhi ca upamāhi nijjīvānaṁ bheritaladaṇḍādīnaṁ samāyoge, nijjīvānaṁ saddādīnaṁ viya nijjīvānaṁ cakkhurūpādīnaṁ samāyoge nijjīvānaṁ cakkhuviññāṇādīnaṁ pavattīti kāraṇaphalānaṁ dhātumattataṁ, kārakavedakavirahañca dasseti.

Purecarānucarā viyāti nijjīvassa kassaci keci nijjīvā purecarānucarā viyāti attho. Manodhātuyeva vā attano khaṇaṁ anativattantī attano khaṇaṁ anativattantānaṁyeva cakkhuviññāṇādīnaṁ avijjamānāyapi purecarānucarābhisandhiyaṁ anantarapubbakālāparakālatāya purecarānucarā viya daṭṭhabbā.

Channañhi viññāṇadhātūnaṁ ekajjhaṁ anekānantarapaccayābhāvato ekajjhaṁ uppatti-abhāvo viya aññamaññānantarapaccayatābhāvato anantaruppattipi natthi. Yadi siyā, chaḷārammaṇasannidhāne manasikāramantarenāpi chaḷārammaṇūpaladdhi siyā, na ca hoti, tasmā dassanādi-anantaraṁ savanādīnaṁ abhāvo viya manoviññāṇadhātānantaraṁ na dassanādīni, na ca dassanādi-anantaraṁ manoviññāṇadhātu hoti. Tattha bhavaṅgassa, dassanādīnañca bhinnārammaṇatāya manoviññāṇadhātānantaraṁ dassanādīni, dassanādīnaṁ anantarañca savanādīni na uppajjantīti yuttametaṁ. Dassanādīnaṁ, pana santīraṇassa ca abhinnavisayatāya dassanādi-anantaraṁ na manoviññāṇadhātu hotīti

1. Pāgabhāva... (Sī), pārābhāvato (Ka)

ayuttanti? Nayidamevaṁ niyatāniyatavisayānaṁ bhinnavisayabhāvūpapattito. Yadi ca dassanādi-anantaraṁ kāci viññāṇadhātu uppajjeyya, sāpidassanādidvāratāya dassanādiviññāṇadhātu eva siyā, na manoviññāṇadhātu, tato ca dassanādikiccavidhuraṁ cintanaṁ manananti manodvārappavattānaṁ mananakiccāpariccāgo viya dassanaviññāṇadhātuyā dassanakiccāpariccāgo āpajjati. Tathā tadanantarassāti sabbāyapi dassanaviññāṇabhāvato cha viññāṇakāyā na bhaveyyuṁ.

Yathā pana manoviññāṇadhātānantaraṁ manodhātu, tato cakkhuviññāṇādīni, evaṁ dassanaviññāṇadhātānantaraṁ manodhātu, tato sotaviññāṇādīni hontīti ce? Na, manodhātuyā dassanadhātubhāvappasaṅgato. Yathā hi manaso nibbisesāvatthā mananamattatāya manodhātu, evaṁ dassanassa nibbisesāvatthā dassanamattatāya dassanadhātu siyā. Tañca cakkhuviññāṇaṁ rūpavisayanti saddādivisayābhogābhāvato savanaviññāṇādīnaṁ asambhavo. Tato ca rūpārammaṇapasutameva viññāṇaṁ siyā manoviññāṇānaṁ viya dassanaviññāṇādīnaṁ samānavatthubhāvappasaṅgato, aññavatthusannissitañca viññāṇaṁ na siyā, na cetaṁ yuttaṁ. Tasmā sukhadukkhānaṁ viya upekkhā cakkhuviññāṇādīnaṁ, manoviññāṇassa ca byavadhāyikā **manodhātu** daṭṭhabbā, na cassā upekkhāya viya adukkhamasukhatā adassanādi-amananatā, atha kho mananakiccāvisesato manoviññāṇasabhāgatā. Mano hi hadayavatthumhi vattamāno aññavatthusannissitānaṁ viññāṇānaṁ visayaṁ dassetvā nivattamāno aggiviya usumamatte mananamatte ṭhatvā nivattati, aññavatthusannissitaviññāṇanirodhe ca uṭṭhahanto aggi viya usumamatte[1] uṭṭhahati. Paccayānurūpapavattikāni ca mananamattāni manoviññāṇadhātuyā antāni honti. Paṭighasaññāsahagatānañhi pañcannaṁ viññāṇānaṁ indriyārammaṇapaṭighātajatāya abhinipātamattakiccaṁ, mananalakkhaṇindriyasamuppannassa ca manoviññāṇassa visayavicintanāsambhūtatāya tadanurūpā cintanā. Tasmā abhinipātappaccayapaṭighaṭṭanānighaṁsabalena bhavaṅgalakkhaṇaṁ cittaṁ calanāvatthaṁ hutvā nivattamānaṁ cintanāvisesavirahato abhinipātānuguṇaṁ cintanāvasānaṁ mananamattaṁ uppādeti.

1. Usumamatte mananamatte ṭhatvā (Syā)

Dassanādipi abhinipātamattaṁ dutiyaṁ khaṇaṁ anativattamānaṁ attānuguṇaṁ cintanāmananasamaññāvirahato dassanādi-abhinipātavisesavicittaṁ cittabhāvādinā samānaṁ cintanādimananamattaṁ aññavatthusmiṁnibbatteti, tasmā vatthukiccehi taṁsabhāgatāya taduparamodayatāya, tadantāditāya ca manoviññāṇakāyasaṅgahitāpi manodhātu manodvāranikkhama[1] pavesabhūtā ārammaṇantare dvārantaramanasikāratabbisayasampaṭicchanabhāvena pañcannaṁ viññāṇadhātūnaṁ yathākkamaṁ purecarā, anucarāti ca vuttā. Sā panāyaṁ satipi viññāṇabhāve manaso sambhūya visiṭṭhamananakiccābhāvato dhātubhāvasāmaññena manomattā dhātu **manodhātū**ti vuccati.

Yathāvutteneva ca hetunā mattasaddalopaṁ katvā viññāṇaṭṭhayogato manomattaṁ viññāṇanti manoviññāṇakāyasaṅgahopi cassā yujjati eva. Aññaviññāṇehi, pana dvārārammaṇehi ca visesanatthaṁ "manodhātū"ti vuttāti. **Manoviññāṇadhātū**ti pana viññāṇadhātuvisesanaṁ manogahaṇaṁ. Dhātuvisesanatthe ca manoviññāṇaggahaṇe viññāṇavisesanaṁ dvārabhūtamanodassanamevāti dvārasamaññārahattā na manodhātūti vuccati. Tañhi manodvārantogadhaṁ, na ca dassanādipurecarānucaranti manaso viññāṇadhātu, manaso viññāṇanti ca manodvārasamaññārahaṁ, savisesañca tassa mananakiccaṁ, viññāṇakiccañcāti mattasaddassa lopamantarena "manoviññāṇan"ti, nijjīvabhāvavibhāvanatthaṁ "manoviññāṇadhātū"ti ca vuccatīti.

Sallamiva sūlamiva tividhadukkhatāsamāyogato **daṭṭhabbo. Vedanāsallasūlayogā**ti vedanāsaṅkhātasallasūlayogato. **Āturā viyā**ti tena āturibhūtā puggalā viya. Āsāyeva dukkhaṁ **āsādukkhaṁ**, āsāvighātaṁ dukkhaṁ vā. Saññā hi asubhādikampi[2] subhādito sañjānantī āsaṁ, tassā ca vighātaṁ āsīsitasubhādi-asiddhiyā janetīti. Vanamigo tiṇapurisaṁ purisoti gaṇhanto **ayathābhuccanimittaggāhako**, tathā saññāpīti āha **"vanamigo viyā"**ti. Kammapadhānā saṅkhārāti **"paṭisandhiyaṁ pakkhipanato"**ti-ādi vuttaṁ. **Jātidukkhānubandhato**ti attanā nibbattiyamānena jātidukkhena anubandhattā. Bhavapaccayā jāti hi jātidukkhanti. Padumaṁ viya dissamānaṁ khuracakkaṁ viya

1. Niggama (Sī), nigama (Syā) 2. Abhūtampi subhādiṁ (Sī), asubhaṁ dukkhampi (Syā)

rūpampi itthi-ādibhāvena dissamānaṁ nānāvidhupaddavaṁ janeti. Sabbe anatthā rāgādayo, jāti-ādayo ca visayabhūtā, anupasantā, sappaṭibhayā cāti. Tappaṭipakkhabhūtattā **asaṅkhatā dhātu amatādito** daṭṭhabbā.

Vavatthānābhāvo "idameva imassa ārammaṇan"ti niyamābhāvo, tena yathā araññamakkaṭo kenaci anivārito gahitaṁ ekaṁ rukkhasākhaṁ muñcitvā aññaṁ gaṇhāti, tampi muñcitvā aññanti katthaci anavaṭṭhito paribbhamati, evaṁ gahitaṁ ekaṁ ārammaṇaṁ muñcitvā aññaṁ, tampi muñcitvā aññanti anavaṭṭhitatā, ārammaṇaṁ aggahetvā pavattituṁ asamatthatā ca makkaṭasamānatāti dasseti. Aṭṭhivedhaviddhopi uppathaṁ anugacchanto duṭṭhasso **assakhaḷuṅko. Yatthakāmanipātito**ti yattha katthaci icchitārammaṇe nipātibhāvato. Nānāvesadhārī **raṅganaṭo**[1].

Āyatanadhātuniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

Iti pannarasamaparicchedavaṇṇanā.

1. Nānāvesadhārī raṅgagato raṅgannaṭo (Sī)

16. Indriyasaccaniddesavaṇṇanā

Indriyavitthārakathāvaṇṇanā

525. **Bāvīsatī**ti gaṇanaparicchedo. **Indriyānī**ti paricchinnadhammanidassanaṁ. **Cakkhundriyan**ti-ādi tesaṁ sarūpadassanaṁ. Tattha cakkhudvāre indaṭṭhaṁ kāreti cakkhudvārabhāve taṁdvārikehi attano indabhāvaṁ paramissarabhāvaṁ kārayatīti **cakkhundriyaṁ**. Tañhi te rūpaggahaṇe attānaṁ anuvatteti, te ca taṁ anuvattanti. Sesesupi eseva nayo. Tasmā sotaghānajivhākāyadvāre indaṭṭhaṁ kāretīti **kāyindriyaṁ**. Vijānanalakkhaṇe indaṭṭhaṁ kāretīti **manindriyaṁ**. Itthibhāvalakkhaṇe, purisabhāvalakkhaṇe, anupālanalakkhaṇe, sukhalakkhaṇe, dukkhalakkhaṇe, somanassalakkhaṇe, domanassalakkhaṇe, upekkhālakkhaṇe, adhimokkhalakkhaṇe, paggahalakkhaṇe, upaṭṭhānalakkhaṇe, avikkhepalakkhaṇe, dassanalakkhaṇe, anaññātaṁ ñassāmīti pavatte jānanalakkhaṇe, ñātānaṁ eva dhammānaṁ puna ājānane aññātāvibhāve indaṭṭhaṁ kāretīti **aññātāvindriyaṁ**.

Vijāniyāti vijāneyya. **Bhūmito cā**ti **ca**-saddo avuttasampiṇḍanattho, tena tāvatvaṁ saṅgaṇhāti, taṁ pana tāvatvaṁ parato vaṇṇayissāma. Asammasanupagānampi atthibhāvato daṭṭhabbatā idha na gahitā.

Pubbabhāgeti ariyamaggato pubbabhāge. **Anaññātan**ti na aññātaṁ na adhigataṁ. Niccatāya natthi etassa mataṁ bhaṅgo, na vā etasmiṁ adhigate maraṇanti amataṁ, pajjitabbato padañcāti **amatapadaṁ** nibbānaṁ. **"Evaṁ paṭipannassa uppajjanato"ti** etena pubbabhāgavasenetaṁ indriyaṁ evaṁ voharīyatīti dasseti. **Ājānanato**ti paṭhamamaggena diṭṭhamariyādaṁ anatikkamitvāva jānanato. Yena taṁsamaṅgipuggalo, taṁsampayuttadhammā vā aññātāvino honti, so aññātāvibhāvo pariniṭṭhitakiccajānanakhīṇāsavassa bhāvabhūto hutvā uppattito **"khīṇāsavassa uppajjanato"**ti vuttaṁ.

Liṅgeti gameti ñāpetīti liṅgaṁ, liṅgīyati vā etenāti liṅgaṁ. Kiṁ liṅgeti, kiṁ vā liṅgīyatīti? Inda, indo vā. Indassa liṅgaṁ indaliṅgaṁ, indaliṅgassa attho taṁsabhāvo **indaliṅgaṭṭho**, indaliṅgameva vā

indriyasaddassa atthoti **indaliṅgaṭṭho**. Sajjitaṁ uppāditanti siṭṭhaṁ, indena siṭṭhaṁ **indasiṭṭhaṁ. Juṭṭhaṁ** sevitaṁ. Kammasaṅkhātassa indassa liṅgāni, tena ca siṭṭhānīti kammajāneva yojetabbāni, na aññāni, te ca dve atthā kamme eva yojetabbā, itare ca bhagavati evāti āha **"yathāyogan"**ti. **Tenā**ti bhagavato, kammassa ca indattā. **Etthā**ti etesu indriyesu. **Ulliṅgenti** ñāpenti pakāsenti phalasampattivipatthīhi kāraṇasampattivipatti-avabodhato. "So taṁ nimittaṁ āsevatī"ti-ādīsu[1] gocarākaraṇampi āsevanā vuttāti āha **"kānici gocarāsevanāyā"**ti. Tattha sabbesaṁ gocarikātabbattepi "kānicī"ti vacanaṁ avipassitabbānaṁ bahulaṁ manasikaraṇena anāsevanīyattā. Paccavekkhaṇāmattameva hi tesu hotīti. "Tassa taṁ maggaṁ āsevato"ti-ādīsu[2] bhāvanā āsevanāti vuttāti bhāvetabbāni saddhādīni sandhāyāha **"kānici bhāvanāsevanāyā"**ti.

Ādhipaccaṁ indriyapaccayabhāvo. Asatipi ca indriyapaccayabhāve itthipurisindriyānaṁ, attano attano paccayavasena pavattamāne[3] taṁsahitasantāne aññākārena appavattamānehi liṅgādīhi anuvattanīyabhāvo ādhipaccaṁ. Imasmiṁ ca atthe indanti paramissariyaṁ karonticceva **indriyāni**. Cakkhādīsu dassitena nayena aññesañca jīvitādīnaṁ tadanuvatthīsu ādhipaccaṁ yathārahaṁ yojetabbaṁ.

Amohoyeva na visuṁ cattāro dhammā, tasmā tassa saṅkhārakkhandhakathāyaṁ vibhāvitāni lakkhaṇādīni tesañca veditabbānīti adhippāyo **sesāni tattha** khandhaniddese lakkhaṇādīhi **sarūpeneva āgatāni.**

526. Sattānaṁ ariyabhūmipaṭilābho bhagavato desanāya sādhāraṇaṁ, padhānañca payojananti āha **"ajjhattadhamme pariññāyā"**ti-ādi. Aññesampi indriyānaṁ attabhāvapariyāpannatāya satipi attabhāvapaññāpanāya mūlabhāvato cakkhādīnaṁ sātisayā attabhāvapariyāpannāti vuttaṁ **"attabhāvapariyāpannāni cakkhundriyādīnī"**ti **abhidhammaṭṭhakathāyaṁ**[4] itthipurisindriyānantaraṁ jīvitindriyadesanākkamo

---

1. Aṁ 3. 217 piṭṭhe.
2. Aṁ 1. 475 piṭṭhe.
3. Pavattamānehi (Sī, Syā)
4. Abhi-Ṭṭha 2. 119 piṭṭhe.

vuttoti idhāpi "**tato jīvitindriyan**"ti vuttaṁ. Taṁ indriyayamakadesanāya[1] sameti. **Indriyavibhaṅge**[2] pana manindriyānantaraṁ jīvitindriyaṁ vuttaṁ, taṁ purimapacchimānaṁ ajjhattikabāhirānaṁ anupālakabhāvadīpanatthaṁ tesaṁ majjhe vuttanti veditabbaṁ. **Yañca kiñci vedayitaṁ, sabbaṁ taṁ dukkhaṁ**. Yāva ca duvidhattabhāvānupālakassa jīvitindriyassa pavatti, tāva dukkhabhūtānaṁ etesaṁ vedayitānaṁ anivattīti ñāpanatthaṁ, tena ca cakkhādīnaṁ dukkhānubandhatāya pariññeyyataṁ ñāpeti. **Paṭipattidassanatthan**ti pubbabhāgapaṭipattidassanatthaṁ. **Tassevā**ti anaññātaññassāmītindriyasseva. **Tato anantaraṁ bhāvetabbattā**[3]ti bhāvanāmaggasampayuttaṁ aññindriyaṁ sandhāya vuttaṁ. Dassanānantarā hi bhāvanāti.

Bhedoti idha sabhāvato[4] bhedo adhippeto, na bhūmipuggalādivasenāti āha "**sesānaṁ abhedo**"ti. Nanu ca jīvitindriyassa anupālanalakkhaṇaṁ sabhāvo, tenassa duvidhassāpi abhedoti? Saccametaṁ, tassa pana rūpārūpasabhāvakato bhedo gahito, na evaṁ sesānaṁ koci bhedo atthīti tesaṁ abhedoti bhedābhāvo vutto. Nanu cettha vedanā, paññā ca bhinditvā vuttāti? Na, yathā desitesu bāvīsatiyā indriyesu bhedābhedassa adhippetattā.

527. Cakkhundriyādīnaṁ satipi purejātādipaccayabhāve indriyapaccayabhāvena sādhetabbameva kiccaṁ **kiccan**ti vuttaṁ[5] tassa anaññasādhāraṇattā, indriyakathāya ca adhikatattā. Attano tikkhamandādi-ākāro attākāro, tassa anuvattāpanaṁ **attākārānuvattāpanaṁ**. Tenāha "**tikkhamandādisaṅkhāta-attākārānuvattāpanan**"ti. Atha vā tikkhamandādisaṅkhātassa ca attākārassa ca anuvattāpanaṁ **tikkha -pa- vattāpanaṁ**. Visuṁ attākāraggahaṇena cettha rūpāvabhāsanādikassa saṅgaho daṭṭhabbo. Cakkhundriyassa hi rūpābhihananayogyatāsaṅkhāte rūpāvabhāsanasāmatthiye asati na kadācipi cakkhuviññāṇassa dassanakiccaṁ sambhavati. Esa nayo sotindriyādīsupi. Pubbaṅgamabhāvena manindriyassa **vasavattāpanaṁ** hoti, na aññesaṁ. Taṁsampayuttānipi hi indriyāni tabbaseneva[6] hutvā attano attano indriyakiccaṁ sādhenti cetasikabhāvato, na tesaṁ vasena

1. Abhi 7. 73 piṭṭhe. 2. Abhi 2. 128, 131 piṭṭhesu. 3. Bhāvetabbato (Sī, Ka)
4. Bhāvakato (Sī) 5. Āha (Syā, Ka) 6. Tabbasāneva (Sī, Syā)

manindriyaṁ. Ayañhissa pubbaṅgamatā. Sabbattha ca indriyapaccayabhāvena sādhetabbanti adhikāro anuvattatīti daṭṭhabbo. Satipi anuppādane, anupatthambhane ca tappaccayānaṁ tappavattane nimittabhāvo **anuvidhānaṁ**.

Chādetvā pharitvā uppajjamānā sukhadukkhavedanā sahajātadhamme abhibhavitvā ajjhottharitvā sayameva pākaṭā hoti, sahajātadhammā ca tassā vasena sukhadukkhabhāvappattā viya hontīti āha **"yathāsakaṁ oḷārikākārānupāpanan"**ti. Asantassa, apaṇītassapi akusalatabbipākādisampayuttassa yathārahaṁ **majjhattākārānupāpanaṁ** yojetabbaṁ. Samānajātiyehi vā sukhadukkhehi **santapaṇītākārānupāpanaṁ** daṭṭhabbaṁ. **Paṭipakkhābhibhavanan**ti assaddhiyādipaṭipakkhābhibhavanaṁ. **Pasannākārādī**ti pasannapaggahita-upaṭṭhitasamāhitadassanākārānupāpanaṁ yathākkamaṁ saddhādīnaṁ. **Byāpādādī**ti **ādi**-saddena uddhambhāgiyasaṁyojanāni gahitāni. Maggasampayuttasseva ca aññindriyassa kiccaṁ dassitaṁ. Teneva ca phalasampayuttassa taṁtaṁsaṁyojanappaṭippassaddhipahānakiccatā dassitā hotīti. Katasabbakiccassa aññātāvindriyaṁ aññassa kātabbassa abhāvā amatābhimukhameva tabbhāvapaccayo ca hoti, na itarāni viya kiccantarapasutaṁ. Tenāha **"amatābhimukhabhāvapaccayatā cā"**ti.

528. **Bhūmito** vinicchayo uttānattho eva. Etthāhakasmā pana ettakeneva indriyāni vuttāni, etāni eva ca vuttānīti? Ādhipaccaṭṭhavasena, **ādhipaccaṁ** nāma issariyanti vuttamevetaṁ. Tayidaṁ ādhipaccaṁ attano attano kicce, phale cāti aññesampi sabhāvadhammānaṁ kasmā na labbhati? Paccayādhīnavuttikā hi paccayuppannāti siyā phalahetudhammesu anuvattanānuvattanīyatāti? Saccametaṁ, tathāpi atthi tesaṁ viseso. Svāyaṁ "cakkhuviññāṇādippavattiyañhi cakkhādīnaṁ siddhamādhipaccan"ti-ādinā[1] **aṭṭhakathāyaṁ** dassitoyeva. Apica khandhapañcake yāyaṁ sattapaññatti, tassā visesanissayo "cha ajjhattikāni āyatanānī"ti tānitāva ādhipaccattaṁ upādāya "cakkhundriyaṁ -pa- manindriyan"ti-ādito[2] vuttāni. Svāyaṁ attabhāvo imesaṁ vasena "itthī puriso"ti samaññaṁ labhatīti

1. Abhi-Ṭṭha 2. 119 piṭṭhe. 2. Abhi 2. 128 piṭṭhe.

dassanatthaṁ bhāvadvayaṁ. Tayime upādinnadhammā yena dhammena pavattanti, ayaṁ so dhammo tesaṁ ṭhitihetūti dassanatthaṁ jīvitindriyaṁ. Svāyaṁ sattasaññito dhammapuñjo pabandhavasena pavattamāno imāhi vedanāhi saṁkilissatīti dassanatthaṁ vedanāpañcakaṁ. Tato visuddhikāmānaṁ vodānasambhāradassanatthaṁ saddādipañcakaṁ. Sambhavavodānasambhārā imehi visujjhanti, visuddhippattā niṭṭhitakiccava hontīti dassanatthaṁ anaññātaññassāmītindriyādīni tīṇi vuttāni. Sabbattha "ādhipaccattaṁ upādāyā"ti padaṁ yojetabbaṁ. Ettāvatā adhippetatthasiddhīti aññesaṁ aggahaṇaṁ.

Atha vā pavattinivattīnaṁ nissayādidassanatthampi etāniyeva vuttāni. Pavattiyā hi visesato mūlanissayabhūtāni cha ajjhattikāyatanāni. Yathāha "chasu loko samuppanno"ti-ādi[1]. Tassa uppatti itthipurisindriyehi visabhāgavatthusarāganimittehi[2] yebhuyyena sattakāyassa abhinibbatti. Vuttañhetaṁ "tiṇṇaṁ kho mahārāja sannipātā gabbhassa avakkanti hoti mātā ca utunī hoti, gandhabbo ca paccupaṭṭhito hoti, mātāpitaro ca sannipatitā hontī"ti-ādi[3]. Avaṭṭhānaṁ jīvitindriyena tena anupāletabbato. Tenāha "āyu ṭhiti yapanā yāpanā"ti-ādi[4]. Upabhogo vedanāhi. Vedanāvasena hi iṭṭhādisabbavisayūpabhogo. Yathāha "vedayati vedayatīti kho bhikkhave tasmā vedanāti vuccatī"ti[5]. Evaṁ pavattiyā nissayasamuppādaṭṭhitisambhogadassanatthaṁ cakkhundriyaṁ yāva upekkhindriyanti cuddasindriyāni desitāni. Yathā cetāni pavattiyā, evaṁ itarāni nivattiyā. Vivaṭṭasannissitena hi nibbattitāni saddhādīni pañcindriyāni nivattiyā nissayo. Uppādo anaññātaññassāmītindriyena tassa nivattivasena paṭhamaṁ uppajjanato. Avaṭṭhānaṁ aññindriyena, upabhogo aññātāvindriyena aggaphalasamupabhogato. Khīṇāsavā hi visavitāya nibbutisukhaṁ paribhuñjanti. Evampi etāni eva indriyāni desitāni. Ettāvatā yathādhippetatthasiddhito aññesaṁ aggahaṇaṁ. Imināva nesaṁ desanākkamopi saṁvaṇṇitoti veditabboti.

Indriyaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

---

1. Khu 1. 304 piṭṭhe Suttanipāte.
2. Visabhāgavatthusarāganimittāhi (Anuṭīkā)
3. Ma 1. 332; Khu 11. 126 piṭṭhesu.
4. Abhi 1. 20 piṭṭhe.
5. Ma 1. 367 piṭṭhe.

Saccavitthārakathāvaṇṇanā

529. Ariyasaddena visesanaṁ akatvā kevalaṁ saccasaddena uddiṭṭhānipi ariyasaccāni evāti dassento **"saccānīti cattāri ariyasaccānī"**ti āha. Sāmaññajotanā hi visese avatiṭṭhati, visesatthinā ca viseso anupayuñjitabboti. Ariyasaccesu vā vicāritesu itarānipi atthato vicāritāneva hontīti vipassanāya ca bhūmibhūtāni, ariyasaccānevāti ca katvā "saccānī"ti uddharitvāpi **"cattāri ariyasaccānī"**ti vuttaṁ.

Sāsanakkamoti ariyasaccāni vuccanti, ariyasaccadesanā vā. Sakalañhi sāsanaṁ bhagavato vacanaṁ saccavinimuttaṁ natthi pavattinivattitadubhayahetusandassanavasena pavattanato. Tasmā saccesu kamati, sīlasamādhipaññāsaṅkhātaṁ vā sāsanaṁ etesu kamati, pariññādikiccasādhanavasena pavattati, tasmā kamati etthāti kamo, kiṁ kamati? Sāsanaṁ. Sāsanassa kamo **"sāsanakkamo"**ti saccāni sāsanappavattiṭṭhānāni vuccanti, taṁdesanā ca tabbohārenāti.

Tathāti taṁsabhāvā dukkhādisabhāvā. **Avitathā**ti amusāsabhāvā bādhanādibhāvena bhūtasabhāvā. **Anaññathā**ti aññākārarahitā abādhanādi-ākāravivittā. Dukkhadukkhatātannimittatāhi adhiṭṭhitatā[1] **pīḷanaṭṭho**. Samecca sambhūya paccayehi katabhāvo **saṅkhataṭṭho**. Dukkhadukkhatātannimittatāhi paridahanaṁ, kilesadāhasamāyogo vā **santāpaṭṭho**. Jarāya, maraṇena cāti dvedhā vipariṇāmetabbatā **vipariṇāmaṭṭho**. Ettha ca pīḷanaṭṭho dukkhassa saraseneva āvibhavanākāro, itare yathākkamaṁ samudayamagganirodhadassanehi āvibhavanākārāti ayaṁ catunnampi viseso. Tatratatrābhinandanavasena byāpitvā ūhanaṁ rāsikaraṇaṁ dukkhassa nibbattanaṁ **āyūhanaṁ** ākārassa byāpanattattā. Āgacchati samudayatoti vā āyaṁ, dukkhaṁ, tassa ūhanaṁ pavattanaṁ **āyūhanaṁ**, ayaṁ saraseneva āvibhavanākāro. Nidadāti dukkhanti **nidānaṁ**, "idaṁ taṁ dukkhan"ti sampaṭicchāpentaṁ viya samuṭṭhāpetīti attho. Ayaṁ **nidānaṭṭho** dukkhadassanena āvibhavanākāro. Saṁsāradukkhena saṁyojanaṁ

1. Aniṭṭhatā (Sī, Syā, Ka)

saṁyogaṭṭho. Maggādhigamanivāraṇaṁ **palibodhaṭṭho**. Ime ca saṁyogapalibodhaṭṭhā nirodhamaggadassanehi āvibhavanākārā. Nissaranti sattā ettha, sayameva vā nissaṭaṁ visaṁyuttaṁ sabbasaṅkhatehi sabbūpadhipaṭinissaggabhāvatoti **nissaraṇaṁ**. Ayamassa sabhāvena āvibhavanākāro, itare vivekāsaṅkhatāmataṭṭhā, samudayakkhaya-apaccaya-avināsitā vā samudayamaggadukkhadassanena āvibhavanākārā.

Saṁsārato niggamanaṁ **niyyānaṁ**. Ayamassa sarasena āvibhavanākāro. Palibodhūpacchedanena nibbānādhigamova nibbānanimittatā maggassa **hetuṭṭho**. Paññāpadhānattā cassa nibbānadassanaṁ, catusaccadassanaṁ vā **dassanaṭṭho**. Catusaccadassane, kilesadukkhasantāpavūpasamane ca ādhipaccaṁ karonti maggadhammā sampayuttadhammesūti so maggassa **ādhipateyyaṭṭho**[1]. Visesato vā ālambanādhipatibhūtā maggadhammā honti "maggādhipatino"ti[2] vacanatoti so tesaṁ ākāro **ādhipateyyaṭṭho**. Ete hetudassanādhipateyyaṭṭhā samudayanirodhadukkhadassanehi āvibhavanākārā. Evamādi āhāti sambandho. **Abhisamayaṭṭho**ti abhisametabbaṭṭho, abhisamayassa vā visayabhūto attho **abhisamayaṭṭho**. Atha vā abhisamayassa pavatti-ākāro **abhisamayaṭṭho**. So cettha abhisametabbena pīḷanādinā dassitoti daṭṭhabbo.

530. Icchitaṁ khaṁ **dukkhaṁ**, gārayhaṁ hutvā asāranti attho.

"Samāgamo sametan"ti-ādīsu kevalassa **āgama**-saddassa, **eta**-saddassa ca payoge saṁyogatthassa anupalabbhanato, **saṁ**-saddassa **ca** saṁyoge upalabbhanato **"saṁyogaṁ dīpetī"**ti āha anvayato, byabhirekato ca tadatthajotakatāsiddhito. **Uppannaṁ uditan**ti etthāpi esevanayo. **Aya**-saddo gati-atthe siddho hetusaddo viyakāraṇaṁ dīpeti. Attano phalanipphādanena ayati pavattati, eti vā etasmā phalanti **ayo**ti, **saṁyoge uppatti-kāraṇaṁ samudayo**ti. Ettha visuṁ payujjamānāpi upasaggasaddā sadhātukaṁ saṁyogatthaṁ, uppādatthañca dīpenti, kiriyāvisesakattāti veditabbā.

---

1. Adhipateyyaṭṭho (Ka) 2. Abhi 1. 3 piṭṭhe.

"Abhāvo ettha rodhassāti nirodho"ti etena nibbānassa dukkhavivittabhāvaṁ dasseti. **Samadhigate** tasmiṁ tadadhigamato puggalassa rodhābhāvo pavattisaṅkhātassa rodhassa paṭipakkhabhūtāya nivattiyā adhigatattāti. Etasmiñca atthe abhāvo etasmiṁ rodhassāti **nirodho** icceva padasamāso. Dukkhābhāvo panettha puggalassa, na nibbānasseva. Anuppādo eva nirodho **anuppādanirodho**. Āyatiṁ bhavādīsu appavatti, na pana bhaṅgoti bhaṅgavācakaṁ nirodhasaddaṁ nivattetvā anuppādavācakaṁ gaṇhāti. Etasmiṁ atthe kāraṇe phalūpacāraṁ katvā nirodhapaccayo nirodhoti vutto.

Paṭipadā ca hoti puggalassa dukkhanirodhappattiyā. Nanu casā eva dukkhanirodhappattīti tassā eva sā paṭipadāti na yujjatīti? Na puggalādhigamassa pattibhāvena, yehi so adhigacchati, tesaṁ kāraṇabhūtānaṁ paṭipadābhāvena ca vuttattā. Sacchikiriyāsacchikaraṇadhammānañhi aññatthābhāvepi puggalasacchikiriyādhammabhāvehi nānattaṁ katvā niddeso katoti. Atha vā yaṁ dukkhanirodhappattiyā niṭṭhānaṁ phalaṁ, sayañca dukkhanirodhappattibhūtaṁ, tassa abhisamayabhūtāya dukkhanirodhappattiyā paṭipadatā daṭṭhabbā.

531. **Buddhādayo ariyā paṭivijjhantī**ti ettha paṭividdhakāle pavattaṁ buddhādivohāraṁ "agamā rājagahaṁ buddho"ti-ādīsu[1] viya bhāvini bhūte viya upacāroti purimakālepi āropetvā "buddhādayo"ti vuttaṁ. Te hi buddhādayo catūhi maggehi paṭivijjhantīti. **Tasmā ariyasaccānīti vuccantī**ti ettha ariyapaṭivijjhitabbāni saccāni ariyasaccānīti purimapade uttarapadalopo daṭṭhabbo. **Tasmā**ti tathāgatassa ariyattā tassa saccānīti ariyasaccānīti vuccantīti attho. Tathāgatena hi sayaṁ adhigatattā, paveditattā, tato eva ca aññehi adhigamanīyattā tāni tassa hontīti. **Ariyabhāvasiddhitopī**ti ettha ariyasādhakāni saccāni ariyasaccānīti pubbe viya uttarapadalopo daṭṭhabbo. **Ariyāni saccānītipī**ti ettha avitathabhāvena araṇīyattā adhigantabbattā ariyāni, ariyasamaññā vā avisaṁvādake avitathe niruḷhā daṭṭhabbā.

---

1. Khu 1. 340 piṭṭhe Suttanipāte.

532. **Bādhanalakkhaṇan**ti ettha dukkhadukkhatannimittabhāvo, udayavayapaṭipīḷitabhāvo vā bādhanaṁ. Bhavādīsu jāti-ādivasena, cakkhurogādivasena ca anekadhā dukkhassa pavattanameva puggalassa santāpanaṁ, tadassa kiccaṁ rasoti **santāpanarasaṁ**. Pavattinivattīsu saṁsāravimokkhesu pavatti hutvā gayhatīti **pavattipaccupaṭṭhānaṁ**. Pabhavati etasmā dukkhaṁ nibbattati, purimabhavena pacchimabhavo ghaṭito saṁyutto hutvā pavattatīti **pabhavo**. "Evampi taṇhānusaye anūhate, nibbattati dukkhamidaṁ punappunan"ti[1] evaṁ punappunaṁ uppādanaṁ **anupacchedakaraṇaṁ**. Bhavanissaraṇanivāraṇaṁ **palibodho**. Taṇhakkhayādibhāvena[2] sabbadukkhasantatā **santi**. **Accutirasan**ti accutisampattikaṁ, acavana kiccaṁ vā. **Kiccan**ti ca cavanābhāvaṁ kiccamiva katvā pariyāyena vuttaṁ, acavanañcassa sabhāvāpariccajanaṁ avikāritā[3] daṭṭhabbā. Pañcakkhandhanimittasuññatāya aviggahaṁ hutvā gayhatīti **animittapaccupaṭṭhānaṁ**. Anusayasamucchindanena saṁsāracārakato niggamanūpāyabhāvo **niyyānaṁ**. Sabbakilesānaṁ anuppādanirodhanaṁ **kilesappahānakaraṇaṁ**. Nimittato, pavattato ca cittassa vuṭṭhānaṁ hutvā gayhatīti **vuṭṭhānapaccupaṭṭhānaṁ**.

533. Asuvaṇṇādi suvaṇṇādi viya dissamānaṁ **māyā**ti vatthusabbhāvā tassā viparītatā vuttā. Udakaṁ viya dissamānā pana **marīci** upagatānaṁ tucchā[4]. Vatthumattampi tassā na dissatīti **visaṁvādikā** vuttā. Marīcimāyā-attavidhuro bhāvo **tacchāviparītabhūtabhāvo**. **Ariyañāṇassā**ti ariyassa avitathaggāhakassa ñāṇassa, tena paṭivedhañāṇaṁ viya paccavekkhaṇañāṇampi gahitaṁ hoti. Tesaṁ gocarabhāvo paṭivijjhitabbatā, ārammaṇabhāvo ca daṭṭhabbo. **Aggilakkhaṇaṁ** uṇhattaṁ. Tañhi katthaci kaṭṭhādi-upādānabhede visaṁvādakaṁ, viparītaṁ, abhūtaṁ vā kadācipi na hoti. "Jātidhammā jarādhammā, atho maraṇadhammino"ti[5] evaṁ vuttā jāti-ādikā **lokapakati.** Ekaccānaṁ tiracchānānaṁ tiriyaṁ dīghatā, manussādīnaṁ uddhaṁ dīghatā, vuddhiniṭṭhaṁ pattānaṁ puna avaḍḍhananti evamādikā ca **lokapakatī**ti vadanti. Tacchāviparītabhūtabhāvesu pacchimo **tathatā**. Paṭhamo **avitathatā**, majjhimo **anaññathatā**ti ayametesaṁ viseso,

---

1. Khu 1. 62; Khu 10. 37 piṭṭhesu.
2. Rāgakkhayādibhāvena (Sī)
3. Adhikāratā (Syā), avikāratā (Ka)
4. Tucchā hoti (Mūlaṭīkā)
5. Aṁ 1. 145; Aṁ 2. 66 piṭṭhesu.

Dukkhā aññaṁ na bādhakanti kasmā vuttaṁ, nanu taṇhāpi jāti viya dukkhanimittatāya bādhikāti? Na, bādhakappabhavabhāvena visuṁ gahitattā. Evañhi pavatti, pavattihetu ca asaṅkarato bodhitā honti. Atha vā jāti-ādīnaṁ viya dukkhassa adhiṭṭhānabhāvo, dukkhadukkhatā ca bādhakatā, na dukkhappabhavatāti natthi taṇhāya pabhavabhāvena visuṁ gahitāya bādhakabhāvapasaṅgo. Tenāha **"dukkhā aññaṁ na bādhakan"**ti. **Bādhakattaniyāmenā**ti dukkhaṁ bādhakameva, dukkhameva bādhakanti evaṁ dvidhāpi bādhakattāvadhāraṇenāti attho. **Bādhakattaniyāmenā**ti hi bādhakassa, bādhakatte ca niyāmena. Yathā bādhakattassa dukkhe niyatatā, evaṁ dukkhassa ca bādhakatte niyatatāti.

Taṁ vinā nāññatoti satipi avasesakilesa-avasesākusalasāsavakusalamūlā vasesasāsavakusaladhammānaṁ dukkhahetubhāve na taṇhāya vinā tesaṁ dukkhahetubhāvo atthi, tehi pana vināpi taṇhāya dukkhahetubhāvo atthi kusalehi vinā akusalehi vinā akusalehi rūpāvacarādikusalehi vinā kāmāvacarādīhi ca taṇhāya dukkhanibbattakattā. Santabhāvassa, santabhāve vā niyāmo santabhāvaniyāmo, tena **santabhāvaniyāmena. Tacchaniyyānabhāvattā**ti dvidhāpi niyāmena taccho niyyānabhāvo etassa, na micchāmaggassa viya viparītatāya, na lokiyamaggassa viya vā anekantikatāya atacchoti tacchaniyyānabhāvo, maggo, tassa bhāvo tacchaniyyānabhāvattaṁ, tasmā tacchaniyyānabhāvattā. Sabbattha dvidhāpi niyāmena tacchāviparītabhūtabhāvo vuttoti āha **"iti tacchāvipallāsā"**ti-ādi.

534. Saccasaddassa sambhavantānaṁ atthānaṁ uddharaṇaṁ, sambhavante vā atthe vatvā adhippetassa atthassa uddharaṇaṁ niddhāraṇaṁ **atthuddhāro. Viratisacce**ti musāvādaviratiyaṁ. Na hi aññaviratīsu saccasaddo niruḷho. Ye pana "viratisaccaṁ samādānaviratī"ti vadanti, tesampi na samādānamattaṁ viratisaccaṁ, atha kho samādānāvisaṁvādanaṁ. Taṁ pana paṭiññāsaccaṁ musāvādaviratiyeva hoti. "Idameva saccaṁ, moghamaññan"ti[1] pavattā diṭṭhi "saccan"ti abhinivisanavuttiyā **diṭṭhisaccaṁ**. Amosadhammattā nibbānaṁ **paramatthasaccaṁ**. "Amosadhammaṁ nibbānaṁ, tadariyā saccato vidū"ti[2] hi vuttaṁ, tassa, pana

---

1. Ma 2. 150, 166, 381; Ma 3. 22, 23 piṭṭhādīsu. 2. Khu 1. 396 piṭṭhe Suttanipāte.

taṁsampāpakassa ca maggassa pajānanā paṭivedho avivādakāraṇanti dvayampi “ekaṁ hi saccaṁ na dutiyamatthi, yasmiṁ pajā no vivade pajānan”ti[1] imissā gāthāya “saccan”ti vuttaṁ.

535. “Netaṁ dukkhaṁ ariyasaccanti āgaccheyya, netaṁ ṭhānaṁ vijjatī”ti etena jāti-ādīnaṁ dukkha-ariyasaccabhāve aviparītataṁ dasseti ekanteneva bādhakabhāvato. “Aññaṁ dukkhaṁ ariyasaccanti āgaccheyya, netaṁ ṭhānaṁ vijjatī”ti iminā dukkha-ariyasaccabhāvassa jāti-ādīsu niyatataṁ dasseti anaññatthabhāvato[2]. Sacepi kathañci koci evaṁcitto āgaccheyya, paññāpane pana sahadhammena ñāpane attano vādassa patiṭṭhāpane samattho natthīti dassetuṁ **“ahametaṁ -pa- paññapessāmīti āgaccheyya, netaṁ ṭhānaṁ vijjatī”**ti vuttaṁ. Jāti-ādīnaṁ anaññathatā aññassa ca tathābhūtassa abhāvoyevettha ṭhānābhāvo. Sacepi koci āgaccheyya āgacchatu, ṭhānaṁ pana natthīti ayamettha suttattho. Esa nayo dutiyasuttepi. Tattha pana attabhāvapaṭilābheneva sattānaṁ jāti-ādīnaṁ patti, sammukhībhāvo ca hotīti sampattatā, paccakkhatā ca paṭhamatā, yato taṁ bhagavatā paṭhamaṁ desitaṁ, tannimittatā dutiyatā, tadupasamatā tatiyatā, taṁsampāpakatā catutthatāti daṭṭhabbā.

“Etaparamato”ti[3] etena catūhi ariyasaccehi pavatti-ādīnaṁ anavasesapariyādānamāha. Nibbutikāmena parijānanādīhi aññaṁ kiñci kiccaṁ kātabbaṁ natthi, dhammañāṇakiccaṁ vā ito aññaṁ natthi, pariññeyyādīni ca etaparamānevāti cattāriyeva vuttāni. Taṇhāya ādīnavadassāvīnaṁ vasena taṇhāvatthu-ādīnaṁ etaparamatāyāti vuttaṁ. Tathā ālaye pañcakāmaguṇasaṅkhāte, sakalavatthukāmasaṅkhāte, bhavattayasaṅkhāte vā dukkhe dosadassāvīnaṁ vasena ālayādīnaṁ etaparamatāyāti vuttaṁ.

536. **“Oḷārikattā”**ti idaṁ jāti-ādīnaṁ dukkhabhāvassa pacurajanapākaṭatāmattaṁ sandhāya vuttaṁ, na ariyena ñāṇena paṭivijjhitabbākāraṁ. Tanti dukkhaṁ. **Akatan**ti anibbattitaṁ, anipphāditakāraṇanti adhippāyo. Kāraṇe hi siddhe phalaṁ siddhameva hoti. **“Neva akataṁ āgacchatī”**ti ca iminā

1. Khu 1. 416; Khu 7. 226, 227 piṭṭhesu.
2. Anaññattabhāvato (Syā, Ka)
3. Etaṁparamato (Ka)

ahetuvādaṁ paṭikkhipahi. **"Na issaranimmānādito"**ti etena pajāpatipurisapakatikālādivāde paṭikkhipati. Yaṁ panettha vattabbaṁ, taṁ parato āvi bhavissati. **"Sahetukena dukkhenā"**ti etena dukkhadassanena janitassa saṁvegassa saṁvaḍḍhanamāha. Dukkhassa hi sahetukabhāvasavanena balavasaṁvego jāyati yāvāyaṁ hetu, tāva idaṁ dukkhaṁ avicchedena pavattatīti. **Assāsajananatthaṁ nirodhan**ti saṁvegajātassa assāsaṁ janetuṁ nirodhasaccamāha. Nibbinnasaṁsāradukkhassa hi nirodhakathā vuccamānā ativiya assāsaṁ sañjaneti.

537. Ye te jāti-ādayo dhammā bhagavatā vuttāti sambandho. Kasmā panettha byādhi na gahitoti? Anekantabhāvato. Tathā hi so kadāci, kesañci ca natthi. Yathāha "tayo rogā pure āsuṁ, icchā anasanaṁ jarā"ti[1]. Bākulattherādīnaṁ[2] so nāhosiyeva, dukkhaggahaṇena vā byādhi ettha gahitovāti daṭṭhabbaṁ. Paramatthato hi dhātukkhobhapaccayaṁ kāyikaṁ dukkhaṁ byādhīti. Upādānakkhandhapañcakaṁ ekaṁ koṭṭhāsaṁ katvā **"dvādasa dhammā"**ti vuttaṁ. Kāmataṇhābhāvasāmaññena ekajjhaṁ katvā "dukkhasamudayo ariyasaccan"ti aññe antogadhabhede anāmasitvā ekarūpena gahitāpi taṇhā sassatadiṭṭhisahagatā, ucchedadiṭṭhisahagatā, diṭṭhivirahitā kevalaṁ kāmassādabhūtā cāti tidhāva bhinditvā vuttā. **"Ayameva ariyo aṭṭhaṅgiko maggo"**ti maggasaccabhāvena ekajjhaṁ katvā vuttāpi sabhāvato bhinnā eva te dhammāti āha **"aṭṭha dhammā"**ti.

Dukkhaniddesakathāvaṇṇanā

Jātiniddesavaṇṇanā

Bhaveti ādānanikkhepaparicchinno dhammappabandho bhavo, tasmiṁ bhave. So hi jāyati ettha yonigati-ādivibhāgoti jātīti vuccati, jāyanti ettha sattā samānanvayāti **jāti**, nikāyo. **Saṅkhatalakkhaṇe**ti yattha katthaci uppāde. So hi jananaṭṭhena jāti. **Paṭisandhiyan**ti

1. Khu 1. 325 piṭṭhe Suttanipāte.
2. Ma 2. 165 piṭṭhādīsu vitthāravatthu.

paṭisandhicittakkhaṇe. **Sampatijāto**ti ettha jātisaddena[1] labbhamānaṁ mātukucchito nikkhamanasaṅkhātaṁ jāyanatthaṁ sandhāyāha **"pasūtiyan"**ti, abhijātiyanti attho. Jāyati etāya khattiyādisamaññāti **jāti**, kulaṁ.

538. Sayanti etthāti seyyā, mātukucchisaṅkhāto gabbho seyyā etesanti **gabbhaseyyakā,** aṇḍajā, jalābujā ca. **Itaresan**ti saṁsedajānaṁ opapātikānañca. **Ayampi cā**ti "paṭisandhikhandhesvevā"ti anantaraṁ vuttakathāpi, pageva "paṭisandhito paṭṭhāyā"ti vuttakathāyaṁ. Tenāha **"tesaṁ tesaṁ paṭhamapātubhāvo jātī"**ti.

Ummujjanavasena gayhatīti **ummujjanapaccupaṭṭhānaṁ**. Vakkhamānavibhāgaṁ dukkhavicittataṁ paccupaṭṭhapetīti **dukkhavicittatāpaccupaṭṭhānā**.

539. **"Kasmā panā"**ti vadato codakassāyamadhippāyo—ekantadukkhe niraye tāva jātidukkhā hetu, aññasupi vā duggatīsu pāpakammasamuṭṭhānato sukhasaṁvattaniyakammasamuṭṭhānāsu pana sugatīsu kathanti. Itaro "nāyaṁ jāti sabhāvadukkhavasena dukkhāti vattā, na hi kāci paṭisandhi dukkhavedanāsampayuttā atthi, atha kho dukkhassa adhiṭṭhānabhāvato"ti dassento **"anekesaṁ dukkhānaṁ vatthubhāvato"**ti-ādimāha. Adukkhasabhāvampi pariyāyato dukkhanti vuccatīti dukkhasabhāvaṁ dukkhasaddena visesetvā vuttaṁ **"dukkhadukkhan"**ti yathā rūparūpanti.

Dukkhuppattihetutoti "ahu vata me, taṁ vata nāhosī"ti[2] cetasikadukkhuppattihetuto.

"Yadaniccaṁ, taṁ dukkhan"ti[3] vacanato tebhūmakā saṅkhārā saṅkhāradukkhaṁ, tattha kāraṇamāha **"udayabbayappaṭipīḷitattā"**ti. Yañhi abhiṇhaṁ paṭipīḷitaṁ, taṁ dukkhamanatāya dukkhanti, vipassanācārassa adhippetattā tebhūmakaggahaṇaṁ.

Dukkhadukkhanti dukkhadomassupāyāse vadati. "Jātipi dukkhā"ti-ādinā[4] **dukkhasaccavibhaṅge** āgataṁ.

---

1. Jātasadde (Sī)
2. Ahu vata metaṁ taṁ vata nāhosīti (Sī), ahuvattha me taṁ vata nāhosīti (Syā), aho vata metaṁ nāhosīti (Ka)
3. Saṁ 2. 19, 37, 68, 69, 92, 236, 237 piṭṭhādīsu.
4. Abhi 2. 104 piṭṭhe.

Bhagavatāpīti anāvaraṇañāṇavatā acchariyāparimeyyadesanākosallavatā bhagavatāpi. **Upamāvasenā**ti aṅgārakāsūpamādi-upamāvasena.

540. **Puṇḍarīkādīsū**ti **ādi**-saddena na maṇikanakarajatapavāḷādiratanasanniccaye, nāpi aṇḍajameṇḍajavāyajātike[1] subhamanuññasayanatale, nāpi ratanamayakuṭṭimamanohare pāsādatale, nāpi sittasammaṭṭhakusumopahāravati pāsādūpacāre, nāpi muttājālasadisavālikāvikiṇṇe vivaṭaṅgaṇe, nāpi haritakambalasadisamudusaddalasamo tale[2] bhūmibhāgeti evamādīnaṁ saṅgaho daṭṭhabbo. **Paramasambādhe**ti ativiya sambādhe. **Tibbandhakāre**ti bahalandhakāre. Pittasemhapubbaruhiragūthodariyādi **nānākuṇapasambādhe**. Mātā yadi vīsativassā, atha tiṁsa, cattālīsādivassā, tattakaṁ kālaṁ adhotavaccakūpasadisatāya **adhimattajegucche. Pūtimacchā**di sabbaṁ na sadisūpammaṁ tassa vātādivasena ekaccaduggandhāpagamasabbhāvato. **Dasa māse**ti accantasaṁyoge upayogavacanaṁ, yebhuyyavasena vuttaṁ tato bhiyyopi ekaccānaṁ tatthāvaṭṭhānasambhavato. Attano adhomukhaṁ ṭhapitasaṅkucitahatthadvayassa ukkuṭikasseva nisīdato **samiñjanappasāraṇādirahito**.

Abhimukhaṁ kaḍḍhanaṁ **ākaḍḍhanaṁ**. Parito samantato kaḍḍhanaṁ parikaḍḍhanaṁ. Heṭṭhā dhūnanaṁ **odhūnanaṁ**. Nidhāya nidhāya dhūnanaṁ **niddhūnanaṁ**. Ākaḍḍhanādisadisañcettha **"ākaḍḍhanādī"**ti vuttaṁ. Taruṇavaṇasadisaṁ ativiya sukhumālaṁ gabbhagataṁ sarīraṁ sītādi-appakampi na sahatīti sītanarakūpapannatādi nidassitaṁ. Tañhi tassa ativiya sītaṁ, ativiya uṇhañca hutvā upatiṭṭhati. Sarīraṁ vāsiyādīhi tacchetvā khārāvasecanakaraṇaṁ **khārāpaṭicchakaṁ**. **Dukkhuppattiṭṭhāne**ti gabbhāsayasaññitaṁ tatiyaṁ āvaṭṭaṁ sandhāyāha.

Parivattetvāti uddhaṁpāda-adhosīsabhāvena parivattetvā. Idaṁ **vijāyanamūlakaṁ dukkhaṁ**, yena maraṇadukkhena ca aṭṭitā vedanāppattā sattā katipayamāsamattātikkantampi pavattiṁ vissaranti, mahandhakāraṁ mahāviduggaṁ pakkhandā viya honti.

1. Aṇḍajamuṇḍajavāmajādike (Sī), aṇḍajamuṇḍajavāmajātike (Syā)
2. Samotate (Sī, Ka), samohate (Syā), samosaṭe?

Vadhentassāti socanaparidevanasīsapaṭihananādinā bādhentassa. Khuppipāsā hi ātapāvaṭṭhānādinā ca **ātāpanaṁ**. Pañcaggitāpanādinā **paritāpanaṁ**.

Imassāti yathāvuttassa sattavidhassa. **Sabbassāpī**ti gabbhakālādīsu tāpanamaddan ādinirayaggidāhādisañjanitassa sakalassāpi. **Vatthumeva** hoti tadabhāve abhāvato. Tenevāha **"jāyetha no ce"**ti-ādi.

541. **Vicittan**ti vividhaṁ, acchariyaṁ vā.

Iti jātiniddesavaṇṇanā.

Jarāniddesavaṇṇanā

542. **Saṅkhatalakkhaṇan**ti "ṭhitassa aññathattan"ti[1] vuttaṁ khaṇikajaraṁ sandhāyāha. **Khaṇḍiccādisammato**ti khaṇḍiccapāliccavalittacatādinā samaññato. Sāti khandhapurāṇabhāvasaññitā pākaṭajarā. **Khandhaparipāko** ekabhavapariyāpannānaṁ khandhānaṁ purāṇabhāvo.

Iti jarāniddesavaṇṇanā.

Maraṇaniddesavaṇṇanā

543. **Saṅkhatalakkhaṇan**ti saṅkhārānaṁ vayasaññitaṁ khaṇikamaraṇamāha. **Yaṁ sandhāyā**ti yaṁ khaṇikamaraṇaṁ sandhāya, "jarāmaraṇaṁ dvīhi khandhehi saṅgahitan"ti[2] ettha "maraṇan"ti vuttanti attho. **Tan**ti jīvitindriyupacchedasaññitaṁ pākaṭamaraṇaṁ. "Cavanan"ti lakkhitabbatāya **cutilakkhaṇaṁ**. **Viyogarasan**ti yathādhigatehi sattasaṅkhārehi viyojanarasaṁ. Yathūpapannāya gatiyā vippavāsavasena gayhatīti **gativippavāsapaccupaṭṭhānaṁ.**

Pāpassāti pāpayogena pāpassa, upacitapāpakammassāti attho. **Pāpakammādinimittan**ti pāpakammakammanimittagatinimittasaṅkhātaṁ maraṇakāle

---

1. Saṁ 2. 31, 32; Aṁ 1. 150; Abhi 4. 54 piṭṭhesu. 2. Abhi 3. 13 piṭṭhe.

upaṭṭhitaṁ akusalavipākārammaṇaṁ. Tañhi passantasseva kassaci anubhavantassa viya mahādukkhaṁ hoti. **Bhaddassā**ti bhaddakammassa, katakusalassāti attho. Tassa pana kāmaṁ iṭṭhameva ārammaṇaṁ upaṭṭhāti, piyavippayogavatthukaṁ pana mahantaṁ dukkhaṁ uppajjatīti āha **"asahantassa viyogaṁ piyavatthukan"**ti. **Avisesato**ti pāpassa, bhaddassa ca sāmaññato. "Avisesato"ti vatvāpi "sabbesan"ti vacanaṁ taṁ idaṁ dukkhaṁ parimadditasaṅkhārānaṁ ekaccānaṁ khīṇāsavānampi hotiyevāti dassanatthaṁ. **Vitujjamānamammānan**ti sandhibandhanāvacchedakavāyunā vijjhiyamānamammaṭṭhānānaṁ.

Iti maraṇaniddesavaṇṇanā.

Sokaniddesavaṇṇanā

544. **So**ti soko. **Atthato domanassameva hoti** cetasikantarābhāvato. Domanassaviseso pana hoti visayavisese pavatti-ākāravisesasabbhāvatoti taṁ visesaṁ lakkhaṇādito dassetuṁ **"evaṁ santepī"**ti-ādi vuttaṁ. **Anto nijjhānaṁ** cittasantāpo. **Parijjhāpanaṁ** rāgadosapariḷāhavisiṭṭhaṁ dahanaṁ. Katākatakusalākusalavisayaṁ vippaṭisārākārena pavattaṁ anusocanaṁ kukkuccaṁ, ñātibyasanādivisayaṁ kevalaṁ cittasantāpabhūtaṁ anusocanaṁ sokoti anusocanapaccupaṭṭhānattepi ayametesaṁ viseso.

Visapītaṁ sallaṁ **visasallaṁ**. Sokavasena atisārādi byādhipi hoti, sokabahulassa sarīraṁ na cirasseva jīrati, balavasokābhibhūto maraṇampi pāpuṇātīti āha **"samāvahati ca byādhijarāmaraṇabhedanan"**ti.

Iti sokaniddesavaṇṇanā.

Paridevaniddesavaṇṇanā

545. **Vacīpalāpo**ti vācāvippalāpo, so atthato saddo-eva. **Bhiyyo**ti sokadukkhato upari. Sokasamuṭṭhāno hi **paridevo**.

Iti paridevaniddesavaṇṇanā.

Dukkhaniddesavaṇṇanā

546. Jāti-ādīnampi yathārahaṁ dukkhavatthudukkhadukkhatāhi satipi dukkhabhāve kāyassa pīḷanavasena idaṁ savisesaṁ dukkhamanti āha **"dukkhanti visesato vuttan"**ti.

Iti dukkhaniddesavaṇṇanā.

Domanassaniddesavaṇṇanā

547. **Manovighātarasan**ti byāpādasampayogavasena[1] manaso vihaññanakiccaṁ. **Cetodukkhasamappitā**ti cetasikadukkhasamaṅgino. **Āvaṭṭantī**ti āmukhaṁ vaṭṭanti, yaṁdisābhimukhaṁ patitā, taṁdisābhimukhā eva vaṭṭanti. **Vivaṭṭantī**ti viparivattanavasena vaṭṭanti. **Uddhaṁpādaṁ papatantī**ti uddhaṁmukhapādā hutvā patanti. **Satthaṁ āharantī**ti attano sarīrassa vijjhanabhedanavasena satthaṁ upanenti.

Iti domanassaniddesavaṇṇanā.

Upāyāsaniddesavaṇṇanā

548. **Dosoyevā**ti kāyacittānaṁ āyāsanavasena dosasseva pavatti-ākāroti attho, yato bhuso āyāsoti upāyāsoti vuccati yathā bhusamādānaṁ upādānanti. **Eko** dhammoti cuddasahi akusalacetasikehi añño eko cetasikadhammo, yaṁ "pisādo"ti ca vadanti. Nitthunanavasena sampajjanato **nitthunanaraso**, kāye vā nitthunanakāraṇakicco. "Saṅkhāradukkhabhāvato"ti vatvā so panettha sātisayoti dassento **"cittaparidahanato, kāyavisādanato cā"**ti āha.

Ete ca sokaparidevupāyāsā viññattiyā vinā, saha ca yathāpaccayaṁ domanassacittuppādassa pavatti-ākāravisesoti dassetuṁ "ettha cā"ti-ādi vuttaṁ. Tattha **pāko viyā**ti rajanādino pacitabbavatthuno pāko viya.

Iti upāyāsaniddesavaṇṇanā.

---

1. Byāpādasampayogena (Sī, Syā, Ka)

Appiyasampayoganiddesavaṇṇanā

549. **Samodhānaṁ** samāgamo. Kāyikadukkhacittavighātādi-anatthānaṁ atthibhāvassa paccupaṭṭhāno **anatthabhāvapaccupaṭṭhāno**.

Tesaṁ appiyānaṁ kāyikavācasikapayogasaṅkhāto upakkamo tadupakkamo, tato sambhūto **tadupakkamasambhūto**.

Iti appiyasampayoganiddesavaṇṇanā

Piyavippayoganiddesavaṇṇanā

550. Upaddavabhāvena paccupatiṭṭhatīti **byasanapaccupaṭṭhāno**.

Iti piyavippayoganiddesavaṇṇanā.

Icchitālābhaniddesavaṇṇanā

551. Icchitālābho nāma yassa kassaci attanā icchitassa vatthuno alābho. "Yampicchaṁ na labhatī"ti hi vuttaṁ. Matthakappattaṁ pana icchitālābhaṁ dassetuṁ pāḷiyaṁ "jātidhammānaṁ sattānan"ti-ādinā niddiṭṭhanti tameva dassetuṁ **"aho vatā"**ti-ādi vuttaṁ. **Icchāvā**ti ettha icchāsahito alābhovāti ca vadanti. **Tappariyesanarasā**ti tesaṁ alabbhaneyyavatthūnaṁ pariyesanarasā. **Appatti** alābho.

Iti icchitālābhaniddesavaṇṇanā.

Pañcupādānakkhandhaniddesavaṇṇanā

552. **Yaṁ vuttamidhā**ti idha saccaniddese yaṁ sarūpato vuttaṁ. **Avuttan**ti aññattha **dukkhakkhandhabālapaṇḍitasuttā**dīsu vuttampi idha sarūpato avuttaṁ. Tañca sabbaṁ ime upādānakkhandhe vinā na labbhatīti tattha khandhasannissayameva dukkhaṁ khandhe vibādhatīti dassetuṁ **"indanamiva pāvato"**ti vuttaṁ.

Yathā vā lakkhaṁ paharaṇapahārassa vatthu, evaṁ khandhā saṁsāradukkhassa. Yathā ca gorūpaṁ ḍaṁsamakalādivibādhāya, yathā ca khettaṁ nipphannasassalāyanassa, gāmo ca gāmaghātakavibādhāya, evaṁ khandhā jāti-ādidukkhassa vatthūti dassetuṁ "**lakkhamivā**"ti-ādi vuttaṁ. Yebhuyyena loke vibādhakā vibādhetabbādhīnā[1] na honti, ime pana vibādhetabbādhīnā evāti dassetuṁ "**tiṇalatādīnī**"ti vuttaṁ. Kāmaṁ anādimati saṁsāre ādi nāma kassaci natthi, ekabhavaparicchinnassa pana khandhasantānassa vasena vuttaṁ "**ādidukkhaṁ jātī**"ti. Tenevāha "**pariyosānadukkhaṁ maraṇan**"ti. Na hettha samuccheda maraṇameva adhippetaṁ. Maraṇassa antike āsanne jātaṁ dukkhaṁ **māraṇantikadukkhaṁ. Paridayhanaṁ** cittasantāpo. **Lālappanaṁ** ativiya vippalāpo. **Anutthunanaṁ** anto nijjhāyanaṁ. **Ekamekan**ti jāti-ādīnaṁ antarabhedabhinnānaṁ, jāti-ādīnameva vā upādānakkhandhapañcakānaṁ vā ekamekaṁ. **Saṅkhipitvā**ti samāsetvā, sāmaññaniddesena vā saṅkhepaṁ katvā.

Iti dukkhaniddesakathāvaṇṇanā.

Samudayaniddesakathāvaṇṇanā

553. **Punabbhavakaraṇaṁ punabbhavo** uttarapadalopena, yathā vā apūpabhakkhanasīlo āpūpiko, evaṁ punabbhavakaraṇasīlā, punabbhavaṁ vā phalaṁ arahati, so vā etissā payojananti **ponobhavikā**. Nandanato, rañjanato ca nandīrāgabhāvaṁ sabbāsu atthosu apaccakkhāya vuttiyā **nandīrāgasahagatā**. Tāya ca sattā tattha tattha bhavādike kimikīṭapaṭaṅgādi-attabhāvepi nandanti, rūpābhinandanādibhūtāya rañjanti cāti **tatratatrābhinandinī**. Tenāha "**nandīrāgena sahagatā**"ti-ādi. Tabbhāvattho hi esa sahagatasaddo. Kāmabhavavibhavabhedavasena[2] pavattiyā kāmataṇhā, bhavataṇhā, vibhavataṇhā ca veditabbā. Kāmataṇhādibhedaṁ anāmasitvā kevalaṁ taṇhābhāveneva ekabhāvaggahaṇena ekattaṁ upanetvā kassacipi sattassa kenaci sadisatābhāvato.

---

1. Vibādhetabbā vinā (Syā, Ka)
2. Kāmabhavavibhavassādavasena (Sī)

taṁtaṁvicittabhāvajanakakammanipphādanena ativicittasabhāvā sakalassa dukkhassa hetubhāvato **dukkhasamudayo ariyasaccaṁ**[1].

Kasmā panettha taṇhāva samudayasaccaṁ vuttāti? Visesahetubhāvato. Avijjā hi bhavesu ādīnavaṁ paṭicchādentī, diṭṭhi-ādi-upādānañca tattha tattha abhinivisamānaṁ taṇhaṁ abhivaḍḍhentī dosādayopi kammassa kāraṇaṁ honti, taṇhā pana taṁtaṁbhavayonigativiññāṇaṭṭhitisattāvā sasattanikāyakulabhogissariyā divicittataṁ abhipatthentī, kammavicittatāya upanissayataṁ kammassa ca sahāyabhāvaṁ upagacchantī bhavādivicittataṁ niyameti, tasmā dukkhassa visesahetubhāvato aññesupi avijjā-upādānakammādīsu sutte[2] abhidhamme[3] ca avasesakilesākusalamūlādīsu vuttesu dukkhahetūsu vijjamānesu taṇhāva samudayasaccanti vuttāti veditabbaṁ.

Iti samudayaniddesakathāvaṇṇanā.

Nirodhaniddesakathāvaṇṇanā

554. **Tassāyevā**ti yadaggena taṇhā samudayasaccanti vuttā, tadaggena tassāyevāti avadhāraṇaṁ. Sati hi padhānahetunirodhe tadaññahetū niruddhāyeva hontīti byādhinimittavūpasamanena byādhivūpasamo viya hetunirodhena phalanirodhoti āha **"samudayanirodhena dukkhanirodho"**ti. **Na aññathā**ti yathāvuttassa atthassa ekantikataṁ dasseti.

Anupaddaveti pāṇakavijjhanasatthappahārādi-upaddavarahite. Tato eva daṭṭhe thire. Sākhādichedanena **chinnopi. Taṇhānusaye**ti kāmarāgabhavarāgānusaye. **Anūhate**ti asamupaghāṭite.

Yathā sīho yenattani saro khitto, tattheva attano balaṁ dasseti, na sare, tathā buddhānaṁ kāraṇe paṭipatti, na phale. Yathā pana sārameyyā kenaci leḍḍuppahāre dinne bhussantā[4] leḍḍuṁ khādanti,

---

1. Dukkhasamudayaṁ ariyasaccaṁ (Ka)
2. Dī 2. 246; Ma 1. 84; Ma 3. 293 piṭṭhesu.
3. Abhi 2. 106 piṭṭhe.
4. Bhassantā (Syā)

na pahāradāyake uṭṭhahanti, evaṁ aññatitthiyā dukkhaṁ nirodhetukāmā kāyacchedamanuyuñjanti, na kilesanirodhananti imamatthaṁ dassetuṁ **"sīhasamāna vuttino"**ti-ādi vuttaṁ.

555. Virajjati palujjati chijjati samudayo etenāti **virāgo vuccati maggo**. Virajjanaṁ palujjanaṁ samucchindanaṁ **virāgoti pahānaṁ vuccati. Tasmā**ti yasmā pahānapariyāyo virāgasaddo, nirodhasaddo ca, tasmā. Anusayasamugghātato aseso virāgo aseso nirodhoti sambandhanīyaṁ. Cāgādipadānipi gahetvā vadati s**abbāneva etānī**ti. Yasmā **nibbānaṁ vuccati**, na dukkhassa nirujjhanamattaṁ, tasmā taṇhāya asesavirāganirodhādipadānipi nibbānavevacanānīti. Vuttamevatthaṁ samattheti **"yasmā panā"**ti-ādi. Yathā virāgādipadāni nibbāne yujjanti, taṁdassanaṁ. Tattha **taṁ āgammā**ti taṁ nibbānaṁ ārammaṇakaraṇavasena patvā. **Taṇhā virajjatī**ti ariyamaggena accantavirāgavasena taṇhā virajjīyati. **Nirujjhatī**ti nirodhīyati, tena virāganirodhasaddānaṁ adhikaraṇasādhanatamāha. **Tadevā**ti nibbānameva. **Cāgādayo hontī**ti cāgādihetuṁ phalavohārena vadati. **"Kāmaguṇālayesū"**ti potthakesu likhanti, "kāmaguṇālayādīsū"ti pana pāṭho.

556. **Tayidan**ti-ādi na porāṇapāṭho, **saccatthadīpane** pana vuttaniyāmena tato ānetvā pacchā ṭhipitaṁ. Tathā hi pubbe vuttānipi lakkhaṇādīni punapi vuttāni. Saṁsāradukkhato nibbinnamānasassa assāsaṁ karonto viya hotīti **assāsakaraṇarasaṁ.** Rāgādisabbapapañcavūpasamanimittatāya nippapañcataṁ paccupaṭṭhapetīti **nippapañcapaccupaṭṭhānaṁ.**

557. **Nattheva nibbānan**ti yadi sāmaññato paṭiññā, attanā adhippetanibbānassapi abhāvo āpajjati, tathā sati paṭiññāvirodho. Atha parābhimataṁ nibbānaṁ pati, evaṁ sati dhammi-asiddhi, tato ca nissayāsiddho hetu. Anupalabbhanīyatoti kiṁ paccakkhato, udāhu anumānato? Purimasmiṁ pakkhe cakkhādīhi anekantikatā, dutiyasmiṁ paraṁ pati asiddho hetu. Tenāha **"na, upāyena upalabbhanīyato"**ti-ādi. Tattha yathā cetopariyañāṇalābhino eva ariyā paresaṁ lokuttaracittaṁ jānanti, tatthāpi ca arahā eva sabbesaṁ, na sabbe, evaṁ

nibbānampi sīlasamādhipaññāsaṅkhātasammāpaṭipattibhūtena upāyena upalabbhatīti atthavacanaṁ cetaṁ daṭṭhabbaṁ, na payogavacanaṁ. Taṁ parato āvi bhavissati.

558. **Natthīti na vattabbaṁ** ariyehi upalabbhanīyatoti adhippāyo. Saṁsārato saṁviggamānasā sammāpaṭipattiyā nibbānaṁ adhigacchantīti sabbasamayasiddhoyaṁ nayo. Tattha sāsanikameva nissāya vadati "**paṭipattiyā vañjhabhāvāpajjanato**"ti. Tenāha "**asati hī**"ti-ādi. **Sammādiṭṭhipurejavāyā**ti sammādiṭṭhipubbaṅgamāya. Pubbaṅgamatā cassā padhānabhāvato. Tathā hi sā paṭhamaṁ desanāruḷhā, na sabbapaṭhamaṁ uppajjanato. **Na cāyaṁ** sammāpaṭipatti vañjhā, **nibbānapāpanato** nibbānassa sampāpakato. Tava matena pana nibbānasseva abhāvato vañjhabhāvo āpajjatīti yojanā. **Abhāvapāpa**kattāti sammāpaṭipattiyā kilesasamucchindanamukhena khandhānaṁ abhāvasampāpakabhāvato, na vañjhabhāvāpattīti ce vadeyyāsīti attho. Na'iti paṭikkhepe. Yaṁ tayā "abhāvapāpakattā"ti vadantena khandhābhāvo nibbānanti paṭiññātaṁ, taṁ na. Kasmā? **Atītānāgatābhāvepi nibbānappattiyā abhāvato**. Atītānāgatā hi khandhā na santīti tasmiṁ abhāve nibbānaṁ adhigataṁ nāma siyā, so pana natthīti. Na kevalaṁ atītānāgatānameva, atha kho vattamānānampīti tiyaddhagatānaṁ sabbesaṁ khandhānaṁ abhāvo nibbānaṁ. Na hi taṁ ekadesābhāvo[1] bhavituṁ yuttanti vattamānā ce, na na santi, na santi ce, na vattamānāti "vattamānā, na santicā"ti vippaṭisiddhametanti āha "**na, tesaṁ -pa- pajjanato**"ti.

Kiñca bhiyyo—yadi vattamānābhāvo nibbānaṁ, yadā ariyamaggo vattati, tadā tassa nissayabhūtā khandhā vattamānāti katvā tadā nibbānassa abhāvo siyā. Tathā ca sati maggakkhaṇepi nibbānasacchikiriyāya abhāvo āpajjatīti dassento "**vattamāna -pa- dosato**"ti āha. Na mayaṁ sabbesaṁyeva avattamānatāya nibbānaṁ vadāma. Kiñcarahīti, tadā maggakkhaṇe **kilesānaṁ avattamānattā**, tasmā **na doso** yathāvuttadosābhāvoti? Yadi kilesānaṁ avattamānatāsaṅkhāto abhāvo nibbānaṁ, evaṁ sati ariyamaggassa niratthakatā

1. Ekadesābhāve (Ka)

āpajjati maggakkhaṇato pubbepi tadabhāvasiddhito. Tenāha **"ariyamaggassā"**ti-ādi. **Tasmā akāraṇametan**ti yasmā na nibbānassa anupalabbhanīyatā, abhāvamattatā, paṭipattiyā vañjhabhāvo, atītānāgatābhāve nibbānādhigamo ca āpajjati, vattamānānaṁ abhāvopi na sambhavati, pageva kilesānaṁ avattamānatā[1], ariyamaggassa ca niratthakabhāvāpatti, tasmā nibbānassa abhāvasādhanatthaṁ yadidaṁ "anupalabbhanīyato, abhāvapāpakattā, tadā kilesānaṁ avattamānattā"ti ca kāraṇaṁ vuttaṁ, akāraṇametaṁ, ayuttiresāti attho.

559. **Ādivacanato**ti **ādi**-saddena avasiṭṭhaṁ jambukhādakasutta[2] padesaṁ, aññampi asaṅkhatāya dhātuyā niddesapāḷiṁ saṅgaṇhāti. Tathā hi "nibbānaṁ nibbānanti āvuso sāriputta vuccati, katamaṁ nu kho āvuso nibbānanti? Yo kho āvuso rāgakkhayo dosakkhayo mohakkhayo, idaṁ vuccati nibbānan"ti **jambukhādakasutte**[2], "tattha katamā asaṅkhatā dhātu? Rāgakkhayo dosakkhayo mohakkhayo"ti **āyatanavibhaṅge**[3] vuttaṁ. Tatrāyamattho—nibbānaṁ asaṅkhatā dhātu asaṅkhatasabhāvo dhammo. Yasmā taṁ āgamma rāgādayo khīyanti, tasmā rāgakkhayo, dosakkhayo, mohakkhayoti ca vuccatīti. **Āgammā**ti ca sabbasaṅkhārehi nibbinnassa visaṅkhāraninnassa gotrabhunā vivaṭṭitamānasassa maggena sacchikaraṇenāti attho. Sacchikiriyamānañhi taṁ adhigantvā ārammaṇapaccayabhūtañca paṭicca adhipatipaccayabhūte ca tasmiṁ paramassāsabhāvena vinimuttasaṅkhārassa[4] paramagatibhāvena na patiṭṭhānabhūte patiṭṭhāya khayasaṅkhāto maggo rāgādayo khepetīti taṁsacchikaraṇābhāve rāgādīnaṁ anuppattinirodhagamanābhāvā taṁ āgamma rāgādayo khīyantīti vuccanti. Ekaṁsena cetaṁ evaṁ sampaṭicchitabbaṁ, itarathā yathārutavasena pāḷiyā atthe gayhamāne bahū dosā āpajjantīti te dassetuṁ **"arahattassāpī"**ti-ādi vuttaṁ. Arahattañhi aggaphalapamukhā cattāro khandhāti na tassa rāgādikhayamattatā yuttā. **Tampi hi -pa- niddiṭṭhaṁ**. Tattha yathā rāgādīnaṁ khīṇante uppannattā arahattaṁ **"rāgakkhayo"**ti-ādinā niddiṭṭhanti suttassa neyyatthattā. Evaṁ nibbānaṁ āgamma rāgādayo khīyantīti nibbānaṁ "rāgakkhayo"ti-ādinā

---

1. Avattamānattā (Sī, Ka)
2. Saṁ 2. 447 piṭṭhe ājanikapotthakesu pana nibbānapañhāsuttanti.
3. Abhi 2. 92 piṭṭhe.
4. Vinimmuttasaṅkhāratāya (Sī, Ka)

niddiṭṭhanti imassāpi suttassa neyyatthatā veditabbā. Nibbānassa rāgādikkhayamattatāya bahū dosā āpajjantīti dassetuṁ **"kiñca bhiyyo"**ti-ādi āraddhaṁ.

Tattha **ittarakālādippattidosato**ti rāgādīnaṁ khayamattatāya parittakālatā, saṅkhatalakkhaṇatā, payogena vinā saraseneva adhigandhabbatā, rāgādīhi aparimuttatā, ādittatā, dukkhatā, anupasantatā, bahubhāvo, oḷārikatā, gotrabhumaggānaṁ anārammaṇatāti evamādidosāpajjanato. Rāgasseva khayo **rāgakkhayo**, na dosādīnaṁ. Tathā dosakkhayādayopīti añño rāgakkhayo, añño dosakkhayo, añño mohakkhayoti tiṇṇaṁ akusalamūlānaṁ khayabhūtāni tīṇi nibbānāni, catunnaṁ upādānānaṁ khaye cattāri, pañcannaṁ nīvaraṇānaṁ khaye pañca, channaṁ taṇhākāyānaṁ khaye cha, sattannaṁ anusayānaṁ khaye satta, aṭṭhannaṁ micchattānaṁ khaye aṭṭha, navannaṁ taṇhāmūlakānaṁ khaye nava, dasannaṁ saṁyojanānaṁ khaye dasa, diyaḍḍhakilesasahassassa khaye pāṭiyekkaṁ nibbānanti bahūni nibbānāni honti. Rāgādikkhayo nāma andhabālānampi pākaṭo, antamaso dīpimigamakkaṭādīnampi suviññeyyoti oḷārikaṁ nibbānaṁ hoti. Gotrabhukkhaṇe kilesakkhayassa abhāvato, maggakkhaṇe ca akhīṇattā, ārammaṇakaraṇassa ca asambhavo eva. **Tassa nibbānabhāvato**ti sabbapariyosānassa rāgādikkhayassa nibbānabhāvato. Yato khayato paṭṭhāya rāgādīnaṁ pavatti na hoti, so "ayaṁnāmā"ti niyametabbo maggaphalañāṇānaṁ ārammaṇabhūto natthīti āha **"na tādisassa khayassa abhāvato"**ti.

Kiñca bhiyyo—yo pacchimabhavato tatiyattabhāveyeva rāgādīsu ādīnavaṁ disvā jhānabhāvanāya te vikkhambhetvā aparihīnajjhāno kālaṁ katvā brahmalokaṁ upapanno, tattha yāvatāyukaṁ ṭhatvā idhāgatopi kāmesu vītarāgova hutvā pabbajitvā arahattaṁ patto, yo ca paṭhamavaye eva rāgādito nibbinno te ca jhānena vikkhambhetvā pacchimavaye arahattaṁ patto, tesaṁ rāgādīnaṁ vikkhambhanato paṭṭhāya anuppajjanato nirodhasadisatāya anuppattiyeva nirodho. Te nibbānappattā nāma siyuṁ, na ca honti, tasmā na tādisassa khayassa nibbānabhāvo, tassāpi ittarakālatādidosasamāyogo evāti āha **"bhāvepi**

cā"ti-ādi. Yadi "khayo"ti vacanato yato khayato paṭṭhāya rāgādīnaṁ appavatti, taṁ khayamattaṁ nibbānaṁ maññasi, evaṁ sati "khaye ñāṇan"ti-ādīsu[1] "khayo"ti vuttattā taduppattito paṭṭhāya ca rāgādīnaṁ anuppattīti maggassāpi nibbānabhāvāpattīti dassento **"ariyamaggassa cā"**ti-ādimāha.

Yathā niruddhā na santi, evaṁ anuppannāpīti abhāvasāmaññato nirodhasadisatāya anuppatti eva nirodho **anuppattinirodho**. Ayañhi maggena khepetabbākāro, yadidaṁ uppajjanārahassa anuppattidhammatāpādananti "khayo"ti ca vuccatīti. Taṁ itarakhayato visesento **"anuppattinirodhasaṅkhātassa pana khayassā"**ti āha. Anipphannatā pana tassa khayassa **pariyāyena upanissayattā**ti vuttaṁ. Anuppattinirodhakkhayakarassa hi maggassa ārammaṇabhūtaṁ nibbānaṁ atthato tassa upanissayo viyāti vattabbataṁ labhati. **Tadupacārenā**ti atthato phalabhūtakhayavohārena. Phalūpacārena hi kāraṇaṁ voharīyati yathā "āyu ghataṁ, semho guḷo"ti ca.

Assāti nibbānassa. "Idampi kho ṭhānaṁ sududdasan"ti-ādinā[2] paccavekkhato bhagavato appossukkabhāvāvahanato. "Tañhi te māgaṇḍiya ariyaṁ cakkhuṁ natthi, yena tvaṁ ariyena cakkhunā ārogyaṁ jāneyyāsi, nibbānaṁ passeyyāsī"ti vacanato ariyena cakkhunā passitabbaṁ.

560. Yadi nibbānaṁ nāma sabhāvadhammo atthi sattasantānapariyāpanno ca, atha kasmā catumahāpathe sabhā viya sabbasādhāraṇā na labbhatīti āha **"maggasamaṅginā pattabbato asādhāraṇan"**ti. "Asukassa sammāsambuddhassa kāle uppannan"ti evaṁ purimāya koṭiyā abhāvato **appabhavaṁ. Maggabhāve**ti ariyamaggassa atthibhāve. **Bhāvato** vijjamānato laddhabbato.

Aṇu-ādīnanti aṇupakatikālapurisādīnaṁ. **Niccabhāvāpattī**ti sassatabhāvasiddhi. Kūṭaṭṭhaniccatā hi idhādhippetā. **Hetuno abhāvā**ti upapattiyā sādhanahetuno abhāvā. **Niccā te** aṇu-ādayo.

---

1. Abhi 1. 16, 265 piṭṭhesu.
2. Dī 2. 31, 32; Ma 2. 291; Saṁ 1. 138; Vi 3. 5, 7, 8 piṭṭhādīsu. 3. Ma 2. 177 piṭṭhe.

Nibbānassa niccattāti apekkhadhammattāti[1] hetulakkhaṇānupapatti. **"Aṇu-ādīnaṁ asiddhattā"**ti etena "niccā aṇu-ādayo"ti paṭiññāya dhammi-asiddhi, tato ca nissayāsiddho hetūti dasseti.

561. **Yathāvuttayuttisabbhāvato**ti "appabhavattā"ti atthanā vuttaṁ hetuṁ sandhāyāha. Appabhavatā cassa apaccayatāya daṭṭhabbā, tāya tassa purimāyakoṭiyā abhāvo. "Rūpasabhāvātikkamato"ti etena yathā rūpadhammānaṁ ruppanasabhāvo, paṭighātavantatāya kalāpaso[2] vuttiyā padesasambandho ca sabhāvo, evaṁ nibbānassa katthaci paṭighāto, sappadesatā ca natthīti dasseti. Na hi nibbānaṁ "asukadisāya, asukadese"ti vā niddisīyati, yato taṁ appatiṭṭhamevāti.

"**Asithila -pa- gamanīyato**"ti etena nibbānassa ariyānaṁ paccakkhasiddhataṁ dasseti. **"Sabbaññuvacanato"**ti etena tadaññesaṁ anumānasiddhataṁ, tadubhayena "anupalabbhanīyato"ti panassa hetuno asiddhataṁ dasseti. **Paramatthena nāvijjamānaṁ** vijjamānamevāti yathāraddhamatthaṁ nigametvā tadatthasādhanaṁ āgamaṁ dassento **"vuttañhetan"**ti-ādimāha.

Tattha ajātaṁ abhūtaṁ akataṁ asaṅkhatanti[3] cattāripi padāni aññamaññavevacanāni. Atha vā vedanādayo viya hetupaccayasamavāyasaṅkhātāya kāraṇasāmaggiyā na jātaṁ na nibbattanti **ajātaṁ**. Kāraṇena vinā, sayameva ca na bhūtaṁ na pātubhūtaṁ na uppannanti **abhūtaṁ**. Evaṁ ajātattā, abhūtattā ca yena kenaci kāraṇena na katanti **akataṁ**. Jātabhūtakatabhāvo ca nāma rūpādīnaṁ saṅkhahadhammānaṁ hoti, na asaṅkhatabhāvassa nibbānassāti dassanatthaṁ **"asaṅkhatan"**ti vuttaṁ. Paṭilomato vā samecca sambhūya paccayehi katanti saṅkhataṁ, tathā na saṅkhataṁ saṅkhatalakkhaṇarahitanti ca **asaṅkhatan**ti evaṁ anekehi kāraṇehi nibbattitabhāve paṭisiddhe "pakativādīnaṁ pakati viya siyā nu kho ekeneva kāraṇena (etaṁ)[4] katan"ti āsaṅkāyaṁ kenaci na katanti dassanatthaṁ **"akatan"**ti vuttaṁ. Evaṁ apaccayampi samānaṁ "sayameva nu kho idaṁ bhūtaṁ

---

1. Apekkhadhammatādi... (Syā), apaccakkhadhammatāti (Ka) 2. Kalāpato (Ka)
3. Khu 1. 178; Khu 10. 53 piṭṭhesu.
4. ( ) Etthantare pāṭho Syā-Ka-potthakesu natthi.

pātubhūtan"ti āsaṅkāyaṁ taṁ nivattanatthaṁ **"abhūtan"**ti vuttaṁ. Ayañcetassa asaṅkhatākatābhūtabhāvo sabbena sabbaṁ ajātidhammattāti dassetuṁ **"ajātan"**ti vuttaṁ.

Evamettha satthā paramatthato nibbānassa atthibhāvaṁ pavedesi. Pavedento ca "ahaṁ dhammissaro dhammassāmī"ti na attano āṇāmattena pavedeyi, apica kho pana padaparame anukampamāno yuttitopi pavedesi. Yathāha—

> "No cetaṁ bhikkhave abhavissa ajātaṁ abhūtaṁ akataṁ asaṅkhataṁ, nayidha jātassa bhūtassa katassa saṅkhatassa nissaraṇaṁ paññāyetha. Yasmā ca kho bhikkhave atthi ajātaṁ abhūtaṁ akataṁ asaṅkhataṁ, tasmā jātassa bhutassa katassa saṅkhatassa nissaraṇaṁ paññāyatī"ti[1].

Tassattho—bhikkhave yadi ajātādisabhāvā asaṅkhatā dhātu na abhavissa na siyā, idha loke jātādisabhāvassa rūpādikkhandhapañcakasaṅkhātassa saṅkhatassa nissaraṇaṁ anavasesavūpasamo na paññāyeyya na upalabbheyya na sambhaveyya. Nibbānañhi ārammaṇaṁ katvā pavattamānā sammādiṭṭhi-ādayo ariyamaggadhammā anavasesaṁ saṁkilese samucchindanti, tenettha sabbassāpi vaṭṭadukkhassa apagamo nissaraṇaṁ paññāyati. Evaṁ byatirekavasena nibbānassa atthibhāvaṁ dassetvā idāni anugamanavasenapi taṁ dassetvā nigametuṁ **"yasmā ca kho"**ti-ādi vuttaṁ. Tassattho vuttanayeneva veditabbo.

Ettha ca yasmā "appaccayā dhammā asaṅkhatā dhammā[2]. Atthi bhikkhave tadāyatanaṁ, yattha neva pathavī[3]. Idampi kho ṭhānaṁ sududdasaṁ, yadidaṁ sabbasaṅkhārasamatho sabbūpadhipaṭinissaggo[4]. Asaṅkhatañca vo bhikkhave dhammaṁ desessāmi asaṅkhatagāminiñca paṭipadan"ti-ādīhi[5] anekehi suttapadehi "atthi bhikkhave ajātan"ti[6] iminā ca suttapadena nibbānadhātuyā paramatthato sabbhāvo sabbalokaṁ anukampamānena sammāsambuddhena pakāsito,

---

1. Khu 1. 170; Khu 10. 53 piṭṭhesu. 2. Abhi 1. 4 piṭṭhe. 3. Khu 1. 177 piṭṭhe.
4. Dī 2. 31, 32; Ma 2. 291; Saṁ 1. 138; Vi 3. 5, 7, 8 piṭṭhesu. 5. Saṁ 2. 535 piṭṭhe.
6. Khu 1. 178; Khu 10. 53 piṭṭhesu.

tasmā yadipi kattha apaccakkhakārīnampi sāsane abhippasannānaṁ viññūnaṁ saṁsayo natthiyeva. Ye pana paraneyyabuddhino[1] puggalā, tesaṁ vimativinodanatthaṁ ayamettha adhippāyaniddhāraṇamukhena yuttivicāraṇā.

Yathā pariññeyyatāya sa-uttarānaṁ kāmānaṁ, rūpanañca paṭipakkhabhūtaṁ tabbidhurasabhāvaṁ nissaraṇaṁ paññāyati, evaṁ sabhāvānaṁ sabbesampi saṅkhatadhammānaṁ paṭipakkhabhūtena tabbidhurasabhāvena nissaraṇena bhavitabbaṁ. Yañca taṁ nissaraṇaṁ, sā asaṅkhatā dhātu. Kiñcabhiyyo—saṅkhatadhammārammaṇavipassanāñāṇaṁ, apica anulomañāṇaṁ kilese tadaṅgavasena pajahati, na samucchedavasena pajahituṁ sakkoti. Tathā sammutisaccārammaṇaṁ paṭhamajjhānādīsu ñāṇaṁ vikkhambhanavaseneva kilese pajahati, na samucchedavasena. Iti saṅkhatadhammārammaṇassa sammutisaccārammaṇassa ca ñāṇassa kilesānaṁ samucchedappahāne asamatthabhāvato tesaṁ samucchedappahānakarassa ariyamaggañāṇassa tadubhayaviparītasabhāvena ārammaṇena bhavitabbaṁ, sā asaṅkhatā dhātu.

Tathā "atthi bhikkhave ajātaṁ abhūtaṁ akataṁ asaṅkhatan"ti[2] evamādi nibbānassa paramatthato atthibhāvajotakavacanaṁ aviparītatthaṁ bhagavatā bhāsitattā. Yañhi bhagavatā bhāsitaṁ, taṁ aviparītatthaṁ yathā taṁ "sabbe saṅkhārā aniccā, sabbe saṅkhārā dukkhā, sabbe dhammā anattā"ti[2], tathā nibbānasaddo katthaci visaye yathābhūtaparamatthavisayo upacāravuttisabbhāvato. Seyyathāpi sīhasaddoti evamādīhi nayehi yuttitopi asaṅkhatāya dhātuyā paramatthato atthibhāvo veditabbo.

Aparo nayo—yadi pana nibbānaṁ abhāvamattameva siyā, tassa "gambhīro duddaso duranubodho santo paṇīto atakkāvacaro nipuṇo paṇḍitavedanīyo"ti[3] gambhīrāditā, "asaṅkhatañca vo bhikkhave dhammaṁ desessāmī"ti-ādinā[4] asaṅkhatāditā, "abyākatā dhammā apaccayā dhammā"ti-ādinā abyākatadhammāditā ca na vattabbā siyā. Na hi

---

1. Pariññeyyabuddhino (Sī, Syā, Ka)
2. Ma 1. 290, 292; Khu 1. 53; Khu 2. 317; Khu 10. 7, 53 piṭṭhesu.
3. Dī 2. 31, 32; Ma 2. 291; Saṁ 1. 138; Vi 3. 5, 7, 8 piṭṭhesu.
4. Saṁ 2. 535 piṭṭhe.

abhāvassa koci sabhāvo atthi, yena so gambhīrāsaṅkhatādi-ākārato viññāyeyya. Abhāvo hi abhāvo eva, kuto tassa gambhīrāsaṅkhātādibhāvasambandho. Kiñcāyamabhāvo sabbesaṁ kilesānaṁ sabbasattasantānagatānaṁ eko vā bhaveyya aneko vā. Yadi eko, ekeneva maggena sabbakilesābhāvo kato, sacchikato cāti aññassa, aññesañca maggānaṁ niratthakatāti na siyā maggabahutā, ekajjhañca sabbasattānaṁ nibbānādhigamo āpajjati. Siyā panevaṁ eko eva so nibbānasaññito kilesābhāvo, so pana na maggehi kātabbo, atha kho sacchikātabboti. Evaṁ sati visesato maggassa niratthakatā āpajjati, kilesānaṁ appahānatoti ekopi maggo na siyā. Asati ca kilesappahāne dukkhassa anupacchedanato kilesābhāvasacchikiriyā kimatthiyā siyā, atha pana maggānaṁ santānagatasaṁyojanattayappahānādipaṭiniyatakiccatāya catūsu maggesu pāṭiyekkaṁ kilesābhāvo. Evaṁ sati sabhāvapabhedena vinā na bahubhāvoti so kilesakkhayapariyāyena vutto sabhāvadhammo eva siyā.

Yesaṁ abhāvo, tappabhedena abhāve bhedopacāroti ce? Yesaṁ abhāvo, tesaṁ sasabhāvatāya tassa sabhāvopacāropi siyā. Tathā ca te saṁkilesasaṅkhatatādito kilesasaṅkhatatādi-upacārāpi siyuṁ. No ce te icchitā, tappabhedena bhedopacāropi na icchitabbo. Na ca pahoti upacarito bahubhāvo atthato bahubhāvāya. Na hi jalaṁ analanti upacaritaṁ dahati, pacati vā. Ekattapañhampi cāyamabhāvo asabhāvatāya na sahatīti na sakkā vatthuṁ natthibhāvasāmaññato abhedavohāro yuttarūpoti. Ekatte ca pubbe vuttā eva dosā, bahubhāve pana sati vuttanayeneva siddhā sabhāvadhammatā. Sabhāvadhammattepi ca bahubhāvo viya bhāvaṁ bhāvopi bahubhāvaṁ na byabhicareyyāti nibbānassa bahubhāvapasaṅgo siyāti ce? Na bahubhāvasseva abhāvappasaṅgato. Yadi hi yathā kakkhaḷatā bhāvaṁ, evaṁ bhāvopi kakkhaḷataṁ na byabhicareyya. Evaṁ sati sabbesaṁ bhāvānaṁ pathavībhāvāpattito kuto bhāvassa bahubhāvo, tasmā lokavohārānaṁ vicittatāya yadipi bahutā bhāvāpekkhā, bhāvatā pana na bahutāpekkhāti na bhāvassa sato nibbānassa bahubhāvo "ekā

niṭṭhā na puthu niṭṭhā"ti vacanato. Ekasmiṁ yeva ca dassanabhāvanādvayaṁ sambhavati.

Parinibbutānaṁ paccekaṁ nibbānabhāve sattasantānaniyataṁ nāma nibbānaṁ siyā. Tathā ca sati saṅkhatabhādidosānativattiyeva, kilesappahānaṁ vā maggakiccaṁ kilesānaṁ abhāvo. Tassa ca ekatte na maggabahutā kiccantarassa kattabbassa abhāvato. Maggabahubhāvo ca maggehi sacchikātabbe ekasmiṁ dhamme indriyānaṁ apāṭavapāṭavapāṭavatarapāṭavatamabhāvena sacchikiriyāvisesena kilesānaṁ pahānabhedena hotīti nibbānassa sabhāvadhammatte eva siyā. Abhāvopi ca kilesānaṁ maggena sakiccakatāya kātabbo eva siyā, na sacchikātabbo. Ko hi sabhāvo abhāvassa? Yo sacchikātabbo siyā, so ce nibbānaṁ ekeneva maggena sabbakilesānaṁ abhāvo eko abhinno kātabbo āpanno. Aññathā maggavasena catubbidhabhāve nibbānassa catubbidhabhāvappasaṅgo, nibbānavisesappasaṅgo ca āpajjeyyāti maggakiccassa ekattena maggabahutā siyā. Bahubhāve pana tesaṁ so vuttanayena ekasmiṁ dhamme sacchikiriyāvisesatoti siddhā nibbānassa sabhāvadhammatā. Khayādhigantabbatāya panetaṁ "khayo"ti vuttaṁ. "Khaye ñāṇan"ti[1] hi vacanato ariyamaggo khayo nāma. Tena cetaṁ adhigantabbaṁ sacchikātabbaṁ tasmā "khayo"ti vuttanti.

Iti nirodhaniddesakathāvaṇṇanā.

Magganiddesakathāvaṇṇanā

562. **Aṭṭha dhammā**ti "katamaṁ dukkhanirodhagāminī paṭipadā ariyasaccan"ti ārabhitvā "sammādiṭṭhī"ti-ādinā **pāḷiyaṁ**[2] dukkhanirodhagāminipaṭipadāniddese āgatā, tameva ca pāḷiṁ ānetvā uddesavasena idha ca vuttā sammādiṭṭhi-ādayo aṭṭha dhammā atthato pakāsitā, na maggasaccaniddesavasenāti adhippāyo. Yadi atthato pakāsitā, kimatthiyaṁ pana idha kathananti āha **"idha panā"**ti-ādi. Tattha **"ekakkhaṇe pavattamānānan"**ti idaṁ lokiyakusalacittuppādesu viratiyo nānākkhaṇikā

---

1. Abhi 1. 16, 265 piṭṭhesu.
2. Abhi 2. 110 piṭṭhe.

eva hontīti katvā vuttaṁ. Sesamaggadhammā pana tatthāpi ekajjhaṁ uppajjantiyeva. **Visesāvabodhanatthan**ti paṭipakkhasamugghātādipavatti-ākāravisesassa avabodhanatthaṁ. Vitthārato maggakathā parato āvi bhavissatīti āha **"saṅkhepato"**ti. **Catusaccapaṭivedhāya paṭipannassā**ti yāthā catusaccābhisamayo hoti, evaṁ sabbaso pubbabhāgapaṭipattiyā paripūraṇavasena paṭipannassa. Ariyamaggasaṅkhātassa yogassa sabbhāvato **yogino**. Kāmaṁ avijjānusayasamugghāte tadekaṭṭhakilesānaṁ lesopi nāvasissati, vijjhāya pana avijjā ujuvipaccanīkadhammoti dassanatthaṁ **"avijjānusayasamugghātakan"**ti vuttaṁ. Parato micchāsaṅkappādiggahaṇepi eseva nayo. **Dhātuppakāsanarasā**[1]ti paramatthapakāsanarasā, catusaccavibhāvanakiccāti attho. Maggadhammānaṁ paṭipakkhavidhamanākāro sātisayaṁ pākaṭo hutvā upaṭṭhātīti avijjānusayasamugghātakataṁ sammādiṭṭhiyā vatvāpi **avijjandhakāraviddhaṁsanapaccupaṭṭhānatā** vuttā.

Tathā sampannadiṭṭhinoti yathā avijjānusayasamugghāto hoti, tathā maggasammādiṭṭhiyā sampannadiṭṭhino. Evañhi catusaccapaṭivedhāya paṭipannassa yoginoti imamatthaṁ tathā-saddo upasaṁharati. Nibbānārammaṇatā pana taṁsampayuttavacaneneva bodhitā. **Micchāsaṅkappanighātakan**ti kāmasaṅkappādimicchāsaṅkappasamucchedakaṁ. **Appanāraso**ti nibbānārammaṇe maggacittassa samuppādavasena[2] pavattanato appanākicco.

Tathā passato vitakkayato cāti vuttappakārāya sammādiṭṭhiyā passato, nibbānārammaṇe ca sammāsaṅkappena cittaṁ abhiniropayato. **Vacīduccaritasamugghātikā**ti catubbidhassapi vacīduccaritassa samucchedikā. Musāvādādīnaṁ visaṁvādanādikiccatāya lūkhānaṁ apariggāhakānaṁ paṭipakkhabhāvato siniddhabhāvena sampayuttadhammānaṁ pariggāhakasabhāvā, sammāvācāti āha **"sā pariggahalakkhaṇā"**ti. Kāyikakiriyā kiñci kattabbaṁ samuṭṭhāpeti, sayañca samuṭṭhahanaṁ ghaṭanaṁ hotīti sammākammantasaṅkhātā viratipi samuṭṭhānasabhāvā vuttā. Sampayuttadhammānaṁ vā ukkhipanaṁ **samuṭṭhāpanaṁ** kāyikakiriyāya bhārukkhipanaṁ viya.

Assāti yogino. Tasmiṁ sati visujjhanato **visuddhibhūtā**. Jīvamānassa sattassa, sampayuttadhammānaṁ vā suddhi **vodānaṁ**, ājīvasseva vā

1. Atthappakāsanarasā (Sī), tathappakāsanarasā (Syā) 2. Samappaṇavasena (Sī)

jīvitindriyavuttiyā. Ñāyājīvassa abuddhapaṭikuṭṭhāya sammājīvikāya pavattihetutāya **ñāyājīvapavattiraso**. Imassa hi pavattito paṭṭhāya micchājīvo na pavattatīti.

Sabbākusalaviddhaṁsakopi sammāvāyāmo ujupaṭipakkhadassanavasena **kosajjasamucchedako** vutto. Saṁkilesapakkhatopi tassa paggaṇhanaṁ **paggaho**. Kāyādīsu subhādi-ākārupadhāraṇavasena pavattā subhasaññādipubbaṅgamā akusalakkhandhā micchāsati, tassā viddhaṁsano **micchāsatiniddhunano. Asammoso**ti sammosaviddhaṁsanato tappaṭipakkho. Ārammaṇassa yathāsabhāvasallakkhaṇaṁ **upaṭṭhānaṁ**. "Ārakkhapaccupaṭṭhānā"ti, "satārakkhena cetasā"ti[1] ca vacanato visesato sati kusalacittassa ārakkhāti āha **"satiyā saṁrakkhiyamānacittassā"**ti.

563. **Saccañāṇassā**ti saccāni ārabbha pavattanakañāṇassa, na paṭivedhañāṇaṁ viya sakideva bujjhati, atha kho punappunaṁ uppajjanato anu anu bodho anubodho[2], anussavākāraparivitakkadiṭṭhinijjhānakkhanti-anugato vā bodho anubodho, tadeva ñāṇanti **anubodhañāṇaṁ**. Na hi taṁ paccakkhato bujjhati, anussavādivasena pana kappanamukhena bujjhati. **Kiccato**ti parijānanādito. Taṁkiccakaraṇeneva hi pariññeyyādīni viya[3] tānipi tassa pākaṭāni honti. Vivaṭṭānupassanāya hi saṅkhārehi patilīyamānamānasassa uppajjamānaṁ maggañāṇaṁ visaṅkhāraṁ dukkhanissaraṇaṁ ārammaṇaṁ katvā dukkhaṁ paricchindati, dukkhagatañca taṇhaṁ pajahati, nirodhañca sacchikaroti phusati. Ādicco viya pabhāya sammāsaṅkappādīhi saha samuppannaṁ taṁ maggaṁ[4] bhāveti, na ca saṅkhāre amuñcitvā pavattamānena ñāṇena etaṁ sabbaṁ kātuṁ sakkā nimittapavattehi avuṭṭhitattā. Tasmā etāni kiccāni karontaṁ taṁ ñāṇaṁ dukkhādīni vibhāveti tattha sammohanivattanenāti **"cattāripi[5] saccāni paṭivijjhatī"**ti vuttaṁ, ekapaṭivedhenāti adhippāyo.

Dukkhasamudayampi so passatīti kālantaradassanaṁ sandhāya vuttanti ce? Na, "yo nu kho āvuso dukkhaṁ passati, dukkhasamudayampi so passatī"ti-ādinā[6] ekadassino aññattayadassitāvicāraṇāyaṁ taṁsādhanatthaṁ

---

1. Dī 3. 224; Aṁ 3. 279 piṭṭhesu. 2. Anu-anubodho (Sī) 3. Pariññeyyādīni (Ka)
4. Maggaṁ (Sī) 5. Cattāri (Ka) 6. Saṁ 3. 382 piṭṭhe.

āyasmatā **gavampati**ttherena imassa **suttassa**[1] ānītattā, paccekañca saccesu dissamānesu aññattayadassanassa yojitattā. Aññathā anupubbābhisamaye purimadiṭṭhassa pacchā adassanato samudayādidassino dukkhādidassitā na yojetabbā siyā. Yojitā ca sā "yo dukkhasamudayaṁ passati, dukkhampi so passatī"ti-ādinā[1]. **Lokiyaṁ** saccañāṇaṁ. **Tattha** lokiyañāṇe. Pariyuṭṭhānasaṅkhāto abhibhavo **pariyuṭṭhānābhibhavo**, tassa vasena. Suddhasaṅkhārapuñjamattadassanato sakkāyadiṭṭhipariyuṭṭhānaṁ nivatteti. "Lokasamudayaṁ kho kaccāna yathābhūtaṁ sammappaññāya passato yā loke natthitā, sā na hotī"ti[2] vacanato samudayadassanaṁ hetuphalapabandhāvicchedadassanato pariyuṭṭhānābhibhavavasena pavattamānaṁ ucchedadiṭṭhiṁ nivatteti. "Lokanirodhaṁ kho -pa- passato yā loke atthitā, sā na hotī"ti[2] vacanato nirodhadassanaṁ hetunirodhā phalanirodhadassanato sassatadiṭṭhiṁ nivatteti. Attakārassa paccakkhadassanato maggadassanaṁ "natthi attakāre, natthi parakāre, natthi purisakāre"ti-ādikaṁ[3] akiriyadiṭṭhiṁ pajahati. "Natthi hetu, natthi paccayo sattānaṁ saṁkilesāya, ahetū appaccayā sattā saṁkilissanti, natthi hetu -pa- visuddhiyā, ahetū appaccayā sattā visujjhantī"ti-ādikā[4] ahetukadiṭṭhi ca idha akiriyādiṭṭhiggahaṇeneva gahitāti daṭṭhabbā. Sāpi hi visuddhimaggadassanena pahīyatīti. Dukkhe ñāṇaṁ samudayaphalassa dukkhassa addhuvādibhāvaṁ passatīti **phale vippaṭipattiṁ** nivatteti.

Issaro lokaṁ pavatteti sajjeti nivatteti saṁharahīti **issarakāraṇino** vadanti. Padhānato loko āvi bhavati, tattheva ca patilīyatīti **padhānakāraṇino**.

"Kālo karoti bhūtāni, kālo saṁharatī pajā.
Kālo sutte jāgarati, kālo hi duratikkamo"ti—

kālavādino. Kaṇṭakassa tikhiṇabhāvo viya, kapiṭṭhaphalādīnaṁ parimaṇḍalatā viya, migapakkhisarīsapādīnaṁ vicittatā viya ca sabhāveneva loko sambhoti, vibhoti cāti **sabhāvavādino. Ādi**-saddena

---

1. Saṁ 3. 382 piṭṭhe.
2. Saṁ 1. 257 piṭṭhe.
3. Dī 1. 50 piṭṭhe.
4. Dī 1. 50; Ma 2. 70, 185; Saṁ 2. 172 piṭṭhādīsu.

[1]aṇūhi loko pavattati, sabbaṁ pubbekatahetu[1], loko niyato acchejjasuttāvutābhejjamaṇisadiso, na ettha kassaci purisakāroti **niyativādino**.

"Yadicchāya[2] pavattanti, yadicchāya nivattare.
Yadicchāya sukhaṁ dukkhaṁ, tasmā yādicchakī[3] pajā"ti—

yadicchāvādino, ye **adhiccasamuppattivādino**ti ca vuccanti. Evamādi-akāraṇavādasaṅgaho[4] daṭṭhabbo. Rāmudaka-āḷārādīnaṁ viya, arūpaloke nigaṇṭhānaṁ viya ca lokathūpikāyaṁ apavaggo mokkhoti gahaṇaṁ **apavaggagāho. Ādi**-saddena padhānassa appavatti, guṇaviyuttassa attano sakattani avaṭṭhānaṁ[5], brahmunā salokatā, samīpatā, saṁyogo, diṭṭhadhammanibbānavādāti evamādīnaṁ gahaṇaṁ daṭṭhabbaṁ. Ettha ca **padhānassa appavatti** mahatādibhāvena apariṇāmo, anabhibyatti vā. "Ahamañño, pakati aññā"ti evaṁ pavattapakatipurisantarajānanena attasukhadukkhamohesu avibhāgaggahaṇe kira nivattite vuttanayena padhānaṁ nappavattati, so vimokkhoti kāpilā. **Guṇaviyuttassā**ti buddhisukhadukkha-icchādosappayattadhammādhammasaṅkhārehi navahi attaguṇehi viyuttassāti kaṇādamatānusārino[6]. **Salokatā** brahmunā samānalokatā. **Samīpatā** tassa samīpappavattitā. **Saṁyogo** tena ekībhāvūpagamanaṁ, "indriyatappanaputtamukhadassanādīhi vinā apavaggo natthī"ti gahetvā tathā pavattanaṁ **kāmasukhallikānuyogo**. Anasanakesaluñcanāditapacariyāya, naggasīlagosīlakukkurasīlādīhi ca attaparitāpanena mokkho hotīti **attakilamatho**.

Svāyaṁ sabbo micchāgāho saccañāṇe sati patiṭṭhaṁ na labhatīti vuttamevatthaṁ saṅgaṇhanto **"loke lokappabhave"**ti gāthamāhāti.

Ñāṇakiccato vinicchayavaṇṇanā niṭṭhitā.

1-1. Aṇūhi loko pavattatīti aṇuvādino. Sabbaṁ pubbekatahetūti pubbekatahetuvādino (?)
2. Yathicchāya (Ka) evamuparipi.
3. Yadicchakī (Syā)
4. Vādisaṅgaho (Syā)
5. Adhiṭṭhānaṁ (Ka)
6. Kaṇacaraṇamatānusārino (Sī), guṇaparamatānusārino (Syā) Kaṇāvaramatanusārino (Ka)

564. **Sesā sabbadhammā**ti sesā ekāsīti lokiyadhammā. Ajjhattikabāhiresu dvādasasu āyatanesu kāmabhavavibhavataṇhāvasena dvādasatikā **chattiṁsa taṇhāvicaritāni**, khuddakavatthuvibhaṅge vā āgatanayena kālavibhāgaṁ anāmasitvā vuttāni. Tadāmasane hi aṭṭhasataṁ honti. **Asammissan**ti ekakattā kenaci asammissaṁ, kuto tadantogadhappabhedoti adhippāyo. Vīmaṁsiddhipādādīnaṁ bodhipakkhiyānaṁ satipi kiccanānatte atthato ekattā sammādiṭṭhiyā saṅgahoti sammādiṭṭhimukhena tadantogadhatā vuttā.

Tayo nekkhammavitakkādayoti lokiyakkhaṇe alobhamettākaruṇāsampayogavasena bhinnā, maggakkhaṇe lobhabyāpādavihiṁsā samucchedanavasenatayoti ekopi vutto. Esa nayo **sammāvācā**dīsu. Appicchatāsantuṭṭhitānaṁ pana bhāve sammā-ājīvasambhavato tena tesaṁ saṅgaho daṭṭhabbo. Bhavantarepi jīvitahetupi ariyehi avītikkamanīyattā **ariyakantānaṁ** sammāvācādisīlānaṁ gahaṇena yena saddhāhatthena tāni gahetabbāni, so saddhāhattho gahito eva hotīti tato anaññāni saddhindriyasaddhābalāni tattha antogadhāni vuttāni. Chando pana saddhānuguṇoti katvā chandiddhipādassāpi tadantogadhatā vuttā. **Tesaṁ atthitāyā**ti saddhindriyasaddhābalachandiddhipādānaṁ atthitāya sīlassa atthibhāvato tividhenāpi sīlena te tayopi gahitāti tattha antogadhā. **Cittasamādhī**ti cittiddhipādaṁ vadati. "Cittaṁ paññañca bhāvayan"ti[1] hi cittamukhena samādhi vuttoti samādhimukhena cittampi vattabbataṁ arahati. Cittiddhipādabhāvanāya pana samādhipi adhimatto hotīti vīmaṁsiddhipādādivacanaṁ viya cittiddhipādoti avatvā idha "cittasamādhī"ti vuttaṁ. "Pītimanassa kāyo passambhati, passaddhakāyo sukhaṁ vedeti, sukhino cittaṁ samādhiyatī"ti[2] vacanato samādhi-upakārā **pītipassaddhiyo**, tasmā samādhiggahaṇena gahitā. Upekkhā pana samādhi-upakārakato, taṁsadisakiccato ca. Tasmā samādhisīsena etesaṁ antogadhatā daṭṭhabbā.

Antogadhānaṁ pabhedavinicchayavaṇṇanā niṭṭhitā.

---

1. Saṁ 1. 13, 167; Khu 10. 197; Khu 11. 33 piṭṭhesu.
2. Dī 1. 195; Dī 3. 252; Saṁ 3. 135; Aṁ 1. 245; Aṁ 3. 535 piṭṭhesu.

565. **Bhāro viya dukkhasaccaṁ** vighātakattā, saṁharaṇīyavasena vihantabhāvatoti. **Bhārādānamiva** tattha tattha bhave uppajjanakavighātassa hetubhāvato. **Bhāranikkhepanamiva** pavattidukkhavūpasamabhāvato. **Rogo viya, dubbhikkhamiva** ca bādhakattā. **Roganidānaṁ viya, dubbuṭṭhi viya** ca pabhavalakkhaṇattā. **Dubbuṭṭhī**ti ca avassanaṁ vā ativassanaṁ vā. **Rogavūpasamo viya, subhikkhamiva** ca santilakkhaṇattā, sukhabhāvato. "Nibbānaṁ paramaṁ sukhan"ti[1] hi vuttaṁ. **Bhesajjamiva, suvuṭṭhi viya** ca dukkhassa hetupacchedato, tassa ca apagamūpāyabhāvato. Niyyānalakkhaṇañhi maggasaccaṁ. Aniṭṭhabhāvato, sāsaṅkasappaṭibhayato ca dukkhaṁ verivisarukkhabhaya-orimatīrūpamaṁ. **Veraṁ** byāpādo, paccatthikabhāvo vā. **Verasamugghāto** veravūpasamo mettā. **Verasamugghātupāyo** saṅgahavatthūni.

Upamāto vinicchayavaṇṇanā niṭṭhitā.

566. **Esa nayo samudayādīsū**ti atthi cettha samudayo, na ariyasaccaṁ, atthi ariyasaccaṁ, na samudayo, atthi samudayo ceva ariyasaccañca, atthi neva samudayo na ariyasaccanti. Sesasaccadvayepi eseva nayo. **Na ariyasaccaṁ** pariññeyyapahātabbāsaṅkhataniyyānabhāvābhāvato. **Itaraṁ pana ariyasaccadvayan**ti samudayamaggasaccadvayamāha. **Siyā dukkhaṁ** saṅkhāradukkhatāya. Tenāha **"aniccato"**ti. **Tathattenā**ti[2] tathasabhāvena, pariññeyyabhāvenāti attho. Etena taṁ ariyasaccadvayaṁ "siyā dukkhaṁ, na ariyasaccaṁ, siyā ariyasaccaṁ, na dukkhan"ti imamatthaṁ dasseti. Ariyasaccasaddaparā hi dukkhādisaddā pariññeyyādibhāvaṁ vadanti. Teneva ariyasaccasaddānapekkhaṁ dukkhasaddaṁ sandhāya maggasampayuttasāmaññaphaladhammānaṁ ādipadasaṅgaho vutto, ariyasaccasaddāpekkhaṁ pana sandhāya catutthapadasaṅgaho.

Sabbākārenāti sabbappakārena. Yathā maggasampayuttadhammādayo ekaṅgavikalā, evaṁ ahutvā sabbaṅgayogena dukkhatāya ceva ariyasaccatāya cāti attho. "Upādānakkhandhapañcakan"ti vutte taṇhāyapi saṅgaho siyāti taṁnivattanatthaṁ **"aññatra taṇhāyā"**ti vuttaṁ tassā visuṁ ariyasaccabhāvato. Samudayādīsu avasesakilesādayo pabhavaṭṭhena[3] samudayo, na ariyasaccaṁ suttantasaṁvaṇṇanā ayanti

---

1. Khu 1. 43 piṭṭhe Dhammapade.
2. Tathaṭṭhenāti (Ka)
3. Pabhāvakaṭṭhena (Syā), pabhavakaṭṭhena (Ka)

katvā. Nirodho ariyasaccaṁ, na samudayo. Itaraṁ pana ariyasaccadvayaṁ siyā samudayo attano phalassa paccayaṭṭhena, na pana yassa pahānāya bhagavati brahmacariyaṁ vussati tathattena, sabbākārena pana taṇhāsamudayo ceva ariyasaccañca. Maggasampayuttadhammā, sāmaññaphalāni ca yassa pahānāya bhagavati brahmacariyaṁ vussati tathattena neva samudayo, na ariyasaccaṁ. Saṅkhāranirodho, nirodhasamāpatti ca nirodho, na ariyasaccaṁ. Samudayo, ariyasaccaṁ, na nirodho. Itaraṁ pana ariyasaccadvayaṁ siyā nirodho khaṇanirodhasabbhāvato, na pana yassa sacchikiriyāya bhagavati brahmacariyaṁ vussati tathattena. Sabbākārena pana asaṅkhatā dhātu nirodho ceva ariyasaccañca. Sesaṁ vuttanayameva. Ariyamaggato aññāni maggāni maggo, na ariyasaccaṁ. Nirodho ariyasaccaṁ, na maggo. Itaraṁ pana saccadvayaṁ siyā maggo bhavagāminipaṭipadābhāvato, na pana yassa bhāvanāya bhagavati brahmacariyaṁ vussati tathattena, sabbākārena pana nirodhagāminipaṭipadā maggo ceva ariyasaccañca. Sesaṁ vuttanayameva.

Catukkato vinicchayavaṇṇanā niṭṭhitā.

567. **Suññānī**ti vedakādīhi bāhirakaparikappitehīti adhippāyo. Dukkhañhi vedanīyampi santaṁ vedakarahitaṁ, kevalaṁ pana tasmiṁ attano paccayehi pavattamāne dukkhaṁ vedetīti vohāramattaṁ hoti. Esa nayo itaresupi.

“Dukkhamevā”ti avadhāraṇena nivattitamatthaṁ dassetuṁ **“na koci dukkhito”**ti vuttaṁ. **Kiriyāva vijjatī**ti samudayasaccaṁ sandhāya vadati. Purimasaccadvayassa vipākavaṭṭakammavaṭṭasaṅgahato kārakassa vā dukkhasaccasabhāvamāha. Kātabbāpi hi kiriyā kārakarahitā kevalaṁ attano paccayehi tāya pavattamānāya dukkhasaññite dhammappabandhe kiriyaṁ karotīti vohāramattaṁ hoti. Nibbutagamakesupi eseva nayo. “Maggo atthī”ti vattabbe **“maggamatthī”**ti okārassa abhāvo katoti daṭṭhabbaṁ. Gamakoti nibbutiṁ gantā.

Kilesāsucipaggharaṇaṭṭhena sāsavatā **asubhatā**ti katvā anāsavattā nirodhamaggā subhā eva. Dukkhādīnaṁ pariyāyena samudayādibhāvo ca

atthi, na pana nirodhabhāvo, nirodhassa vā na dukkhādibhāvoti nirodhāvasesattayānaṁ na aññamaññasamaṅgitāti āha **“nirodhasuññāni vā”**ti-ādi.

Samudaye dukkhassābhāvatoti ponobhavikāya taṇhāya punabbhavassa abhāvato. Yathā vā pakativādīnaṁ vikārā avikāribhāvato, pubbe patipalīnā ca pakatibhāveneva tiṭṭhanti, na evaṁ samudayasampayuttampi dukkhaṁ samudayabhāvena tiṭṭhatīti āha “samudaye dukkhassābhāvato”ti. Magge ca nirodhassa abhāvatoti sambandho. Yathā avibhattehi vikārehi mahāhaṅkāratammatta[1] visesindriyabhūtavisesehi pakatibhāveneva ṭhitehi pakati sagabbhā icchitā pakativādīhi, evaṁ na phalena sagabbho hetūti attho. **“Dukkhasamudayānaṁ nirodhamaggānañca asamavāyā”**ti etaṁ vivaranto āha **“Na hetusamavetaṁ hetuphalan”**ti-ādi. Tattha “idhatantūsu paṭo, kapālesu ghaṭo, bīraṇesu kaṭo, dvīsu aṇūsu dvi-aṇukan”ti-ādinā idhavuddhivohārajanako-avisuṁ siddhānaṁ sambandho samavāyo, tena samavāyena kāraṇesu dvīsu aṇūsu dvi-aṇukaṁ phalaṁ samavetaṁ ekībhūtamiva sambaddhaṁ, tīsu aṇūsu ti-aṇukanti evaṁ mahāpathavīmahā-udakamahā-aggimahāvātakkhandhapariyantaṁ phalaṁ attano kāraṇesu samavetanti **samavāyavādino** vadanti. Evaṁ pana vadantehi aparimāṇesu kāraṇesu mahāparimāṇaṁ ekaṁ phalaṁ samavetaṁ attano antogadhehi kāraṇehi sagabbhaṁ asuññanti vuttaṁ hoti. Evamidha samavāyābhāvā phale hetu natthīti hetusuññaṁ phalanti attho.

Suññato vinicchayavaṇṇanā niṭṭhitā.

Ekavidhādivinicchayakathāvaṇṇanā

568. **Pavattibhāvato**ti saṁsārassa pavattibhāvato. **Catu-āhārabhedato**ti catu-āhārappaccayavisesato. Etena cattāro kabaḷīkārādi-āhāravisese, ajjhoharaṇīyavatthu, saḷāyatana, avijjā, abhisaṅkhārasaṅkhāte tappaccayabhūtadhammavisese ca

---

1. Ahaṅkārataṁ pattā (Syā, Ka)

saṅgaṇhāti, ojaṭṭhamakarūpa, vedanā, paṭisandhiviññāṇa, nāmarūpasaṅkhāte tannibbattadhammavisese ca.

Pavattakabhāvato pavattidukkhassa. **Rūpābhinandanādibhedo**[1] rūpakkhandhādi-abhinandanabhedo, rūpārammaṇādivasenāpīti vadanti. Rūpataṇhādīnaṁ paccekaṁ anekabhedattā **cha taṇhākāyā**, tesaṁ **bhedato**.

Upādānehi upādīyatīti upādi, upādānakkhandhapañcakaṁ. Tannissaraṇabhūtaṁ nibbānaṁ, tassa vūpasamo taṁsantīti katvā tassa yāva pacchimaṁ cittaṁ, tāva sesataṁ, tato paraṁ anavasesatañca upādāya **sa-upādisesanibbānadhātu, nirupādisesanibbānadhātū**ti dvidhā voharīyati. Yathā cāyaṁ bhedo vohārato, evamikarepīti te katipaye dassetuṁ **"tividho"**ti-ādi vuttaṁ. Aññathā ekassa sato nibbānassa kuto bhedoti.

Samathavipassanābhedatoti ettha sammādiṭṭhisammāsaṅkappā vipassanā, itare samathāti vadanti. Sīlampi hi samathassa upakārakattā samathaggahaṇena gayhatīti tesaṁ adhippāyo. Atha vā yānadvayassa vasena laddho maggo samatho vipassanāti āgamanavasena vuttoti daṭṭhabbo. **Ayan**ti ariyamaggo. **Sappadesattā**ti sīlakkhandhādīnaṁ ekadesattāti attho. Ekadeso hi padissati avayavabhāvena apadisīyatīti padeso, attano samudāyaṁ pati saha padesenāti **sappadeso**ti vuccati yathā "sanidassanā dhammā"ti[2], sīlakkhandhādayo ca sabbalokiyalokuttarasīlādisaṅgāhakā, ariyamaggo lokuttaro evāti tadekadeso hoti.

Sajātitoti samānajātito, vacīduccaritavirati-ādibhedesu samānāya sīlajātiyāti attho.

Onatasahāyo viya vāyāmo paggahakiccasāmaññato. **Aṁsakūṭaṁ datvā ṭhitasahāyo viya sati** apilāpanavasena niccalabhāvakaraṇasāmaññato. **Sajātito**ti savitakkasavicārādibhedesu samānāya samādhijātiyāti attho. **Kiriyato**ti samādhi-anurūpakiriyato. Tato eva hi "cattāro satipaṭṭhānā samādhinimittā, cattāro

1. Rūpābhinandanādibhāvo (Sī, Syā, Ka)

2. Abhi 1. 3 piṭṭhe.

sammappadhānā samādhiparikkhārā"ti[1] sativāyāmānaṁ samādhissa nimittaparikkhārabhāvo vutto.

Ākoṭentena viyāti "aniccaṁ aniccan"ti-ādinā paññākiccasadisena kiccena samantato koṭentena viya, "aniccaṁ khayaṭṭhena, dukkhaṁ bhayaṭṭhenā"ti-ādinā[2] **parivattentena** viya ca ādāya ūhitvā dinnameva paññā paṭivijjhati. Dvinnaṁ samānakālattepi paccayabhāvena sammāsaṅkappassa purimakālassa viya niddeso kato. **Sajātito**ti "dukkhe ñāṇan"ti-ādīsu[3] samānāya paññājātiyā. **Kiriyato**[4]ti ettha paññāsadisaṁ kiccaṁ "kiriyā"ti vuttaṁ, pubbe pana samādhi-upakārakaṁ tadanurūpakiccanti ayamettha viseso.

"Sabbaṁ bhikkhave abhiññeyyan"ti[5] vacanato cattāripi abhimukhaṁ paccakkhato ñātabbāni, abhivisiṭṭhena vā ñāṇena ñātabbānīti **abhiññeyyāni**.

569. **Aññamaññaṁ sabhāgānī**[6]ti aññamaññasamānabhāgāni, sadisarūpānīti attho.

Durabhisambhavataranti abhisambhavisuṁ sādhetuṁ asakkuṇeyyataraṁ, sattivighātena duradhigamanti attho. **Asanan**ti kaṇḍaṁ. **Atipāteyyā**ti khipeyya. **Koṭiyā**ti kaṇḍassa koṭiyā vālaggena. **Koṭin**ti vālasseva koṭiṁ. **Paṭivijjheyyā**ti paṭimukhabhāvena vijjheyya.

Bādhakapabhavasanti niyyānalakkhaṇehi vavatthānaṁ **salakkhaṇavavatthānaṁ. Duravagāhatthena gambhīrattā**ti oḷārikā dukkhasamudayā. Tiracchānagatānampi hi dukkhaṁ, āhārādīsu ca abhilāso pākaṭo. Pīḷanādi-āyūhanādivasena pana "idaṁ dukkhaṁ, idamassa kāraṇan"ti yāthāvato ogāhituṁ asakkuṇeyyattā **gambhīrā**. Saṇhasukhumadhammattā nirodhamaggā sabhāvato eva **gambhīraṭṭhena duravagāhā**. Teneva uppanne magge natthi nirodhamaggānaṁ anavagāhoti. Nibbānampi maggena adhigantabbattā tassa phalanti apadisīyatīti āha **"phalāpadesato"**ti. Vuttañhetaṁ "dukkhanirodhe ñāṇaṁ atthapaṭisambhidā"ti[7]. Maggopi nirodhassa sampāpakabhāvato

---

1. Ma 1. 375 piṭṭhe. 2. Khu 9. 51 piṭṭhe Paṭisambhidāmagge. 3. Saṁ 3. 8 piṭṭhe.
4. Kiriyavasena (Ka) 5. Saṁ 2. 258 piṭṭhe.
6. Aññamaññasabhāgāni (Syā, Ka) 7. Abhi 2. 307 piṭṭhe.

"hetū"ti apadisīyatīti āha **"hetu-apadesato"**ti. Vuttampi cetaṁ "dukkhanirodhagāminiyā paṭipadāya ñāṇaṁ dhammapaṭisambhidā"ti.

Iti evaṁ pakārehīti iti vijaññāti sambandho. Tattha iti-saddena vijānanakkamaṁ dasseti. **Evaṁ pakārehī**ti evaṁ-saddena vijānanakāraṇabhūtena eva.

Sabhāgavisabhāgatovinicchayavaṇṇanā niṭṭhitā.

Indriyasaccaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

Iti soḷasamaparicchedavaṇṇanā.

1. Abhi 2. 307 piṭṭhe.

17. Paññābhūminiddesavaṇṇanā

Paṭiccasamuppādakathāvaṇṇanā

570. **Imissā paññāyā**ti imissā yathādhigatāya vipassanāya. **Bhūmibhūtesū**ti pavattiṭṭhānabhūtesu. Kāmañcāyaṁ paṭiccasamuppādapaṭiccasamuppannasamaññā pitāputtasamaññā viya apekkhāsiddhā, hetuphaladhammesu pana yathākkamaṁ vavatthitāvāti **"paṭiccasamuppādo cevā"**ti-ādinā vibhajja vuttaṁ. **Ādi-saddenā**ti "Paṭiccasamuppādādibhedā"ti ettha vutta-ādisaddena. **Avasesā honti**, saṁvaṇṇanāvasenāti adhippāyo. Tenāha **"tesaṁ vaṇṇanākkamo anuppatto"**ti.

Avijjādayo dhammā paṭiccasamuppādo, na samuppattimattaṁ. Svāyamattho iminā suttapadena veditabboti dassento **"vuttañhetan"**ti-ādiṁ vatvā paṭiccasamuppanne pana dassetuṁ **"jarāmaraṇādayo panā"**ti-ādi āraddhaṁ. Kasmā panettha anulomato paṭiccasamuppādadhammā dassitā, paṭilomato paṭiccasamuppannā dhammāti? Yato te paccayato uppannā, tassa samanantaradassanatthaṁ.

Na niccaṁ na sassatanti **aniccaṁ**. Samecca sambhūya paccayehi katanti **saṅkhataṁ**. Paṭicca paccayārahaṁ paccayaṁ nissāya sahitameva uppannanti **paṭiccasamuppannaṁ**. Khayanasabhāvaṁ **khayadhammaṁ**. Vayanasabhāvaṁ **vayadhammaṁ**. Virajjanasabhāvaṁ palujjanasabhāvaṁ **virāgadhammaṁ**. Nirujjhanasabhāvaṁ **nirodhadhammaṁ**. Sesaṁ yadettha vattabbaṁ, taṁ parato āvi bhavissati.

571. **Etthā**ti etesu yathāvuttesu suttapadesu. **Saṅkhepo**ti atthasaṅkhepo.

Jātipaccayāti jātisaṅkhātā paccayā. Hetumhi nissakkavacanaṁ. **Ṭhitāva sā dhātū**ti yāyaṁ jarāmaraṇassa idappaccayatā "jātipaccayā jarāmaraṇan"ti, esā dhātu esa sabhāvo. Sā tathāgatānaṁ uppādato pubbe, uddhañca aviññāyamāno, majjhe ca viññāyamāno, na tathāgatehi uppādito, atha kho sambhavantassa jarāmaraṇassa sabbakālaṁ jātipaccayato sambhavoti ṭhitā eva. Kevalaṁ pana

sayambhūñāṇena abhisambujjhanato, "ayaṁ dhammo tathāgatena adhigato"ti pavedanato ca tathāgato "dhammassāmī"ti vuccati na apubbassa uppādanato. Tena vuttaṁ "ṭhitāva sā dhātū"ti. Sā eva **jāti paccayā jarāmaraṇan**ti ettha vipallāsābhāvato evaṁ avabujjhamānassa etassa sabhāvassa, hetuno vā tatheva bhāvato ṭhitatāti **dhammaṭṭhitatā**. Jāti vā jarāmaraṇassa uppādaṭṭhiti pavatta-āyūhana saṁyogapalibodhasamudaya hetu paccayaṭṭhitīti taduppādādibhāvenassā ṭhitatā **"dhammaṭṭhitatā"**ti phalaṁ patisāmatthiyato hetumeva vadati.

Atha vā dhārīyati paccayehīti dhammo, tiṭṭhati tattha tadāyattavuttitāya phalanti ṭhiti, dhammassa ṭhiti **dhammaṭṭhiti. Dhammo**ti vā kāraṇaṁ, paccayoti attho. Dhammassa ṭhitisabhāvo, dhammato ca añño sabhāvo natthīti **dhammaṭṭhiti**, paccayo. Tenāha "paccayapariggahe paññā dhammaṭṭhitiñāṇan"ti[1]. Dhammaṭṭhiti eva **dhammaṭṭhitatā**. Sā eva dhātu "jātipaccayā jarāmaraṇan"ti imassa sabhāvassa, hetuno vā aññathattābhāvato "na jātipaccayā jarāmaraṇan"ti viññāyamanassa tabbhāvābhāvato niyāmatā vavatthitabhāvoti **dhammaniyāmatā**. Phalassa vā jarāmaraṇassa jātiyā sati sambhavo dhamme hetumhi ṭhitatāti **dhammaṭṭhitatā**. Asati asambhavo dhamme niyatatāti **dhammaniyāmatā**ti evaṁ phalena hetuṁ vibhāveti. **Taṁ** "ṭhitāva sā dhātū"ti-ādinā[2] vuttaṁ idappaccayataṁ **abhisambujjhati** paccakkhakaraṇena abhimukhaṁ bujjhati yāthāvato paṭivijjhati. **Abhisametī**ti tassa vevacanaṁ. Ādito kathento **ācikkhati**, uddisatīti attho. Tameva uddesaṁ pariyosāpento **deseti**. Yathā-uddiṭṭhamatthaṁ niddisanavasena pakārehi ñāpentā **paññapeti**. Pakārehiyeva patiṭṭhapento **paṭṭhapeti**. Yathāniddiṭṭhamatthaṁ paṭiniddisanavasena **vivarati vibhajati,** vivaṭañhi vibhattañca atthaṁ hetudhāraṇadassanehi pākaṭaṁ karonto **uttānīkaroti**. Uttānīkaronto tathāpaccakkhabhūtaṁ katvā nigamanavasena **passathāti cāha**.

572. **Paccayalakkhaṇo**ti paccayabhāvalakkhaṇo, paccayoti vā lakkhitabbo. Pavattidukkhassa anubandhāpanakiccatāya **dukkhānubandhanaraso**. Nibbānagāmimaggassa uppathabhāvato **kummaggapaccupaṭṭhāno**.

---

1. Khu 9. 48 piṭṭhe Paṭisambhidāmagge. 2. Saṁ 1. 264 piṭṭhe.

So panāyaṁ paṭiccasamuppādo. Yāvattakehi paccayehi yaṁ phalaṁ uppajjanārahaṁ, avikaleheva tehi tassa uppatti, tadaññena ca tassa payojanaṁ natthīti āha **"anūnādhikehevā"**ti. Yathā taṁ cakkhu rūpālokamanasikārehi cakkhuviññāṇassa, etena taṁtaṁphalanipphādanena tassā paccayasāmaggiyā tapparatā **tathatā**ti dasseti. **Sāmaggin**ti samodhānaṁ, samavāyanti attho. **Asambhavābhāvato**ti anuppajjanassa abhāvato. Paccayasāmaggiyañhi sati anuppajjane tassā vitathatā siyā. **Aññadhammappaccayehī**ti aññassa phaladhammassa paccayehi. **Aññadhammānuppattito**ti tato aññassa phaladhammassa anuppajjanato. Na hi kadāci cakkhurūpālokamanasikārehi sotaviññāṇassa sambhavo atthi, yadi siyā, tassā sāmaggiyā aññathatā nāma siyā, na cetaṁ atthīti **"anaññathatā"**ti vuttaṁ. **Paccayato**ti paccayabhāvato. **Paccayasamūhato**ti etthāpi eseva nayo.

573. **Idappaccayā eva idappaccayatā**ti **tā**-saddena padaṁ vaḍḍhitaṁ, na kiñci atthantaraṁ yathā devo eva devatāti. **Idappaccayānaṁ vā samūho idappaccayatā**ti samūhatthaṁ **tā**-saddamāha yathā "janānaṁ samūho janatāti. Nanu ca "atthi idappaccayā jarāmaraṇanti iti puṭṭhena satā ānanda atthītissa vacanīyaṁ. Kiṁ paccayā jarāmaraṇanti iti ce vadeyya, jātipaccayā jarāmaraṇanti iccassa vacanīyan"ti[1] jātisaddapaccayasaddasamānādhikaraṇena kiṁ-saddena idaṁsaddassa samānādhikaraṇatā dassanato idappaccayasaddassa kammadhārayasamāso dissati, na hettha "imassa paccayā idappaccayā"ti jarāmaraṇassa, aññassa vā paccayato jarāmaraṇasambhavapucchā sambhavati viditabhāvato, asambhavato ca, jarāmaraṇassa pana paccayapucchā sambhavati. Paccaya-saddena ca samānādhikaraṇatāya idaṁ-saddassa imasmā paccayāti paccayapucchā yujjati. Sā ca samānādhikaraṇatā bāhiratthasamāsepi labbhati. Tato ca aññapadatthavacananicchābhāve kammadhārayasamāso labbhati.

Sāmivacanasamāse pana samānādhikaraṇatā natthīti na kathañci kammadhārayasamāsasambhavoti? Nayidamevaṁ vacanicchantarabhāvato. Paṭiccasamuppādavacanicchā hesā "idappaccayatā paṭiccasamuppādo"ti ettha. "Atthi

---

1. Dī 2. 47 piṭṭhe.

idappaccayā jarāmaraṇan”ti ettha pana jarāmaraṇassa paccayamattaparipucchā, tasmā yathā idaṁ-saddassa paṭiccasamuppādavisesanatā, pucchitabbapaccayavisesanatā ca hoti, tathā samāsavikappo ettha, tattha ca kātabboti na samāsantaradassanaṁ sāmivacanasamāsabādhakaṁ. Kasmā panetthāpi kammadhārayasamāso na icchitoti? Hetuppabhavānaṁ hetu paṭiccasamuppādoti imassatthassa kammadhārayasamāse asambhavato, “imassa attano paccayānurūpassa anurūpo paccayo idappaccayo”ti imassa ca atthassa icchitattā. Yo panettha idaṁ-saddena gahito attho, so “atthi idappaccayā jarāmaraṇan”ti ettha jarāmaraṇaggahaṇeneva gahitoti idaṁ-saddo paṭiccasamuppannato abhassitvā aññāsambhavato paccaye avatiṭṭhati, tasmā tattha kammadhārayasamāso. Ettha pana idaṁ-saddassa tato pariccajanakāraṇaṁ natthīti sāmivacanasamāso eva. Evampi na idappaccayo eva idappaccayabhāvo bhavituṁ yuttoti idappaccayatāya paṭiccasamuppādatānupapattīti? Nāyaṁ doso atthantarābhāvatoti vuttovāyamattho.

Atha vā pana hotu idappaccayabhāvo idappaccayatāti. **Bhāvo**ti cettha avinābhāviphalaṁ pati hetuno satvaṁ. Tathā hi idappaccayasaddo jāti-ādīsu niruḷho. Tañca idappaccayasatvaṁ idappaccayato aññaṁ natthi. Yadi aññaṁ siyā, taṁ avijjamānaṁ siyā. Na hi satā aññaṁ vijjamānaṁ hoti. Atha satvaṁ saṁ nāma, yassa sato bhāvo, taṁ asaṁ nāma siyā. Na hi taṁ satvaṁ sabhāvaṁ satvato aññattā, tasmā sato bhāvo satvanti niddeso na yujjati. Na ca saṁ-sambandhena asaṁ saṁ nāma hoti, pageva asaṁ-sambandhena. Asati ca saditiggahaṇaṁ viparītaggāhoti na gahaṇato saṁsiddhi. Sadisakappanāyañca māṇavakassa sīhabhāvo viya na asato saṁ-sabhāvatā. Yasmā pana idappaccayabhāvo yathāvuttaṁ satvaṁ, na asatvaṁ. Nāpi yassa taṁ satvaṁ, tadasaṁ, tasmā idappaccayabhāvo idappaccayasarūpaṁ sabhāvantarehi vinivattabhāvadassanatthaṁ imassāyanti visesetvā idappaccayatāti vuttanti na idappaccayatāya paṭiccasamuppādabhāvāsambhavo.

Paṭicca samuppajjati etasmāti paṭiccasamuppādoti tassāpi hetu-atthabhāvato jāti-ādipadānaṁ evameva hetubhāvavācakatāya hetupadhānatā yojetabbā hetuppabhavānaṁ hetu paṭiccasamuppādoti

katvā. Tathā hi "dasabalasamannāgato bhikkhave tathāgato catūhi vesārajjehi samannāgato āsabhaṁ ṭhānaṁ paṭijānāti, parisāsu sīhanādaṁ nadati, brahmacakkaṁ pavatteti, imasmiṁ sati idaṁ hoti yāva 'evametassa kevalassa dukkhakkhandhassa nirodho hotī'ti" anena **sīhanādasuttena**[1] pakāsito evamattho. "Kiṁvādī panāyasmato satthā kimakkhāyī"ti puṭṭhena āyasmatā **assaji**ttherena—

> "Ye dhammā hetuppabhavā, tesaṁ hetuṁ tathāgato āha.
> Tesañca yo nirodho, evaṁvādī mahāsamaṇo"ti[2]—

vutto. Tena viññāyati hetuppabhavānaṁ hetu paṭiccasamuppādoti. Sesamettha vattabbaṁ parato āvi bhavissati.

574. **Paṭiccā**ti taṁ taṁ kāraṇaṁ nissāya. **Sammā**ti aviparītaṁ aniccato aniccassa uppādoti katvā. Niccato hi kāraṇato phalassa uppādo viparīto. Tenāha **"titthiya -pa- nirapekkho"**ti. "Uppādo paññāyatī"ti[3] evaṁ vuttasaṅkhatalakkhaṇato añño "paccayato khaṇato"ti ettha vuttapaccayalakkhaṇo eko ākāro uppādoti tesaṁ adhippāyo. Yaṁ sandhāya te "jāti-ādīnaṁ hetavo jāti-ādayo"ti vadanti, taṁ tesaṁ matimattaṁ, nibbattilakkhaṇavinimuttassa tādisassa kassaci abhāvato. Tenāha **"taṁ na yujjatī"**ti-ādi. **Gambhīranayāsambhavato**ti gambhīrānaṁ nayānañca asambhavato. **Saddabhedato**ti saddavināsato saddāyogato. **Suttaṁ natthi** "paṭiccasamuppādaṁ vo bhikkhave desessāmī"ti-ādisuttapadehi[4] uppādamattassa appakāsitattā. Ayameva hi attho heṭṭhā dassito idānipi dassīyati. Taṁ uppādamattaṁ. **Viharāmi** tasmiṁ paṭhamābhisambuddhakāleti adhippāyo. **Viharāmī**ti vā kālavipallāsena vuttaṁ, vihāsinti attho. **Tatrā**ti tasmiṁ padesavihāre. **Paccayākāradassanenā**ti yenākārena paccayadhammo paccayuppannassa paccayo hoti, so paccayākāro paccayabhāvo, tassa dassanena. Idha pana vedanānaṁ paccayabhāvo adhippeto.

---

1. Saṁ 1. 265 piṭṭhe.
2. Vi 3. 51; Khu 3. 27 piṭṭhesu.
3. Saṁ 2. 31, 32; Aṁ 1. 150; Abhi 4. 54 piṭṭhesu.
4. Saṁ 1. 243, 264 piṭṭhesu.

Tenāha **"micchādiṭṭhipaccayāpi vedayitan"**ti-ādi. Vedanānaṁyeva hi paccayaṁ passantena vuttavihāro paṭiccasamuppādassa ekadesameva passato vihāroti katvā padesavihāro jāto, anantanayasamantapaṭṭhānamanasikāro paṭhamābhisambuddhavihāro. Tañhi nippadesato paccayākāradassananti eke. **Padesavihārasuttavirodho āpajjati** tassa vedanānaṁ paccayadhammamanasikāravibhāvanato.

Loko samudeti etasmāti **lokasamudayo**, avijjādiko paccayagaṇo, na lokasamudayamattaṁ. Tenāha **"anulomapaṭiccasamuppādo"**ti. **Natthitā**ti sabbaso abhāvo, naranvayavināso ucchedoti attho. Natthitāsahacaraṇato pana ucchedadiṭṭhi natthitāti adhippetā. **Paccayānuparamo** paccayānaṁ avicchedo. Yathā hi atītahetupañcakasannissayena etarahiphalapañcakaṁ viya hetupañcakampi hoti, evaṁ etarahihetupañcakasannissayena āyatiṁphalapañcakampi bhavissati. Tenāha **"paccayānuparame phalānuparamato"**ti.

Taṁ gambhīrattaṁ **uppādamatte natthi** asabhāvadhammattā[1]. Ekattanayādayo nayā sabhāvadhammesu labbhamānato[2] uppādamatte kathañcipi na labbheyyunti āha **"nayacatukkaṁ uppādamatte natthī"**ti.

575. **Samāne kattarī**ti ekasmiṁyeva kattari uppajjanakiriyāya yo kattā, tasmiṁyeva paccayanakiriyāya ca kattubhūteti attho. Yathā "nhatvā bhuñjati, bhutvā sayatī"ti. **"Pubbakāle"**ti idañca tvāsaddantānaṁ padānaṁ yebhuyyena purimakālakiriyāya dīpanato vuttaṁ, na idha paṭiccasaddassa purimakālatthattā. Evañhi "cakkhuṁ paṭiccā"ti nidassanavacanaṁ nidassitabbena saṁsandeyya. Atha vā kāmañcettha ubhinnaṁ kiriyānaṁ samakālatā uppajjanakiriyāya pubbe paccayanakiriyāya asambhavato, tathāpi phalakiriyāya hetukiriyā purimakālo viya voharituṁ yuttā. Evamettha hetuphalavavatthānaṁ supākaṭaṁ hotīti upacārasiddhaṁ purimakālaṁ gahetvā vuttaṁ **"pubbakāle"**ti. **Atthasiddhikaro**ti vākyatthapaṭiviññattikaro. Paṭiccasamuppādoti hi ettha vākyatthāvabodho idha atthasiddhīti adhippeto. **Payujjamāno** paṭiccasaddo uppādasaddena

1. Abhāvadhammattā (Ka)　　2. Labbhamānakā (Syā)

vuccamānassa samānassa "kattu abhāvato"ti padaṁ ānetvā yojetabbaṁ. Ayañhettha attho "cakkhuñca paṭicca rūpe ca uppajjati cakkhuviññāṇan"ti-ādīsu[1] paccayanakiriyāya, uppajjanakiriyāya ca viññāṇameva kattāti samānakattukatā labbhati.

"Paṭiccasamuppādo"ti ettha pana uppādasaddassa bhāvasādhanatāya kiriyāva vuttāti samānakattulakkhaṇo saddappayogo na sambhavatīti. Tenāha **"saddabhedaṁ gacchatī"**ti, apasaddappayogo hotīti attho. Na cettha parāvarayogo[2] "appatvā nadiṁ pabbato, atikkamma pabbataṁ nadī"ti-ādīsu viya, nāpi lakkhaṇahetu-ādipayogo "sīhaṁ disvā bhayaṁ hoti, ghataṁ pivitvā balaṁ jāyate, 'dhan'ti katvā daṇḍo patito"ti-ādīsu viya. Nevettha saddabhedo. Na hi hatthatale āmalakaṁ viya sabbaññeyyaṁ paccakkhaṁ katvā ṭhitānaṁ mahesīnaṁ vacane akkharacintakānaṁ vippalāpo avasaraṁ labhati. Labhatu, vākyatthena saddasiddhito "nhatvā gamanaṁ, bhutvā sayanan"ti-ādīsu viyāti. Evampi na ca kiñci atthaṁ sādheti. Yadipi paccekaṁ padattho labbhati, vākyattho pana na yujjati, tasmā dasadāḷimādivākyāni viya asambandhatthatāya niratthakaṁ hotīti adhippāyo.

Nāmapade vutte appayuttānipi "atthi, hoti, vijjatī"ti evarūpāni kiriyāpadāni ānetvā sambandhitabbānīti ñāyaṁ sandhāyāha **"hoti-saddena saddhiṁ yojayissāmā"**ti. **Imesū**ti yathāvuttesu desanāpaṭiññāpucchānigamanavasena vuttesu paṭiccasamuppādapadesu. Nidassanamattañcetaṁ, aññesupi "paṭiccasamuppādameva sādhukaṁ yoniso manasi kāroti[3]. Yadidaṁ idappaccayatā paṭiccasamuppādo[4]. Gambhīro cāyaṁ ānanda paṭiccasamuppādo"ti[5] evamādīsupi ekenapi saddhiṁ hoti-saddo sambandhaṁ na gacchati. **Yogaṁ na gacchati** tathā sambandhavasena avuttattā. **"Na ca uppādo hotī"**ti idaṁ asabhāvadhammattā uppādassa nibbattilakkhaṇāyogaṁ sandhāya vuttaṁ. Yathā hi vināsassa vināso natthi, evaṁ uppādassa vināso viya uppādopi natthi. Yadi siyā, yena uppādena uppādo uppādavā, sopi

1. Ma 1. 158, 326; Ma 3. 328, 332, 333; Saṁ 1. 301; Saṁ 2. 261; Abhi 4. 248 piṭṭhādīsu.
2. Pāṇinī 3. 4. 20 parāvarayoge ca.
3. Saṁ 1. 246 piṭṭhādīsu.
4. Dī 2. 32; Ma 2. 291; Saṁ 1. 138; Vi 3. 5 piṭṭhādīsu.
5. Dī 2. 47; Saṁ 1. 318 piṭṭhesu.

uppādavāti anavaṭṭhānameva āpajjeyyāti vuttovāyamattho. Tenāha **"sace heyyā**[1]"ti-ādi. Yadi evaṁ kathaṁ samudayo hotīti? Nāyaṁ doso nibbattiyā anadhippetattā. Evaṁ dukkhakkhandhassa samudayo pātubhāvo sambhavatīti ayañhettha attho, idha pana paṭiccasamuppādo hotīti tassa atthibhāvacodanā[2]ti katvā hoti jāyatīti nibbatticodanā[3] katā siyāti adhippāyena vuttaṁ **"na uppādo hotī**"ti.

576. Imesaṁ saṅkhārādīnaṁ paccayā idappaccayā, avijjādayo, tesaṁ bhāvo **idappaccayatā**. Ko pana so bhāvoti āha **"bhāvo ca nāmā**"ti-ādi. Tassattho—yenākārena avijjādayo saṅkhārādipātubhāvahetū honti, tasmiṁ avijjādīnaṁ pavatti-ākāravisese vikāre paṭiccasamuppādoti ayaṁ samaññāti. **Tesaṁ** vādīnaṁ taṁ maññanaṁ. **Hetuvacanato**ti hetubhāvavacanato.

577. **Etthā**ti paṭiccasamuppādapade. Samuppādapadhānavacanaviññeyyo sasattiko hetu paṭiccasamuppādoti aviparītaṁ atthaṁ ajānantānaṁ aññattha samuppādasaddassa bhāvasādhanassa dassanato tathā idhāpi **byañjanacchāyāya uppādoyevāyaṁ** vutto, na hetūti yā **saññā uppajjati, sā imassa** paṭiccasamuppādapadassa evaṁ idāni vuccamānākārena atthaṁ gahetvā vūpasametabbā vinodetabbā.

Dvedhāti gāthāya ayaṁ saṅkhepattho—yasmā attano paccayavasena pavatto paccayuppannadhammasamūho paccetabbato paṭicco ca so saha uppajjanato samuppādo ca, paṭicca vā kāraṇasāmaggiṁ apaccakkhāya saha uppajjanato evāti ca evaṁ dvedhā "paṭiccasamuppādo"ti idaṁ vacanaṁ icchitabbaṁ, tasmā tassa paccayadhammopi phalūpacārena paṭiccasamuppādo icceva vuttoti.

Paccayatāyāti paccayasamūhato. **Pavatto**ti nibbatto. **Dhammasamūho**ti paccayuppannadhammapuñjo. **Patīyamāno**ti ñāṇagatiyā abhimukhaṁ upeyamāno, abhisamiyamānoti attho. **Hitāya sukhāya cā**ti lokuttarahitāya, lokuttarasukhāya ca. **Saha uppajjati** ekekassa

1. Sace bhaveyya (Ka)   2. Atthibhāvajotanā (?)   3. Nibbattijotanā (?)

kadācipi uppattiyā abhāvato. **Sammā uppajjati** ahetuto, visamahetuto ca anuppajjanato. **Saha uppajjatī**ti ekajjhaṁ uppajjati antamaso aṭṭhannaṁ dhammānaṁ uppajjanato. **Na paccakkhāyā**[1]ti apaṭikkhipitvā, attano paccayabhūtadhammasamudāyena kenaci na vināti attho. **Tassā**ti yvāyaṁ "paṭiccasamuppādo"ti vutto paccayuppannadhammasamūho, tassa ayaṁ avijjādiko hetusamūho. **"Tappaccayattā"**ti etena paṭiccasamuppādapaccaye paṭicca samuppādasamaññāti dasseti. Tenāha **"yathā loke"**ti-ādi. Yathā hi loke "pittaṁ mathitaṁ[2], sūrā dudhi, tipusaṁ jaro, semho guḷo, āyu ghatan"ti ca paccayo phalavohārena vuccati, evaṁ phalūpacārena paṭiccasamuppādo vuttoti veditabbo.

578. Paṭicca-sadde paṭi-saddo abhimukhattho, icca-saddo gammatthoti dassento āha **"paṭimukhamito"**ti. Kassa pana paṭimukhaṁ, kena vā ito, ko vā itoti codanattaye pacchimaṁ vissajjento **"hetusamūho"**ti āha. Tasmiñhi vissaṭṭhe hetusamūho nāma paccayasāmaggīti tattha aññamaññassa paṭimukhaṁ, aññamaññeneva ca itoti vissaṭṭhovāyamattho hotīti. **Sahite**ti samudibhe avinibbhutte. **So**ti hetusamūho. Samuppādo iti vuttoti yojanā.

Pātubhāvāyāti uppādāya. Kāmaṁ **pāḷiyaṁ** "avijjāpaccayā saṅkhārā"ti avijjāva paccayabhāvena vuttā, tathāpi na avijjā ekāva paccayo hoti, atha kho sahajātadhammavatthu-ārammaṇādayo, yonisomanasikārādayo, taṇhupādānādayo ca dhammā yathārahaṁ saṅkhāruppādane avijjāya sahakārīkāraṇaṁ hontiyeva. Evaṁ saṅkhārādayopi viññāṇādīnanti āha **"avijjādi-ekekahetusīsena niddiṭṭho hetusamūho"**ti. **Sādhāraṇaphalanipphādakaṭṭhenā**ti taṁsamūhapariyāpannānaṁ hetudhammānaṁ sādhāraṇassa phalassa nibbattakabhāvena. **Avekallaṭṭhenā**ti anūnabhāvena. Tasmiñhi hetusamūhe ekaccāsādhāraṇañcetaṁ phalaṁ, ekacceheva ca nibbattetabbaṁ siyā, sabbesaṁ tesaṁ paccaydhammānaṁ aññamaññāpekkhā natthīti paṭimukhagamanābhāvato paṭiccattho na paripūreyyāti. **Sāmaggi-aṅgānan**ti paccayasāmaggiyā aṅgabhūtānaṁ, samūhīnanti

---

1. Apaccakkhatāya (Ka) 2. Madhilaṁ (Syā)
3. Ma 3. 109; Saṁ 1. 243; Khu 1. 77; Vi 3. 1; Khu 10. 28; Abhi 2. 142 piṭṭhādīsu.

attho. Niddhāraṇe cetaṁ sāmivacanaṁ. Phaladhammānaṁ sahitatā nāma visuṁ abhāvo, na hetudhammānaṁ viya aññamaññāpekkhāti āha **"aññamaññaṁ avinibbhogavuttidhamme"**ti. Avinibbhogaggahaṇañcettha rūpadhammānampi saṅgaṇhanatthaṁ. Aññathā sampayuttadhammeti vucceyya.

579. **Paccayatā**ti ayaṁ avijjādiko paccayasamūho. **Aññoññan**ti aññamaññaṁ. **Paṭiccā**ti nissāya sahakārīkāraṇaṁ laddhā. **Saman**ti avisamaṁ avekallena. **Sahā**ti ekajjhaṁ. **Dhamme**ti attano paccayuppannadhamme. Yasmā uppādeti, **tatopi** tasmāpi. Evaṁ paṭiccasamuppādoti muninā bhagavatā bhāsitāti yojanā. **Na apaṭicca** paṭiccevāti avadhāraṇatthaṁ dassento gāthāyaṁ eva-kāro luttaniddiṭṭhoti dasseti.

Ekekadesanti phalasamudāyassa ekadesekadesaṁ, bhāgasoti attho. **Pubbāparabhāvanā**ti paṭipāṭiyā. Sabbametaṁ rūpārūpakalāpuppādanaṁ sandhāya vuttaṁ. **Atthānusāravohārakusalenā**ti paramatthadhammānugatavohāranipuṇena.

580. Purimena padenāti yojanā. **Sassatādīnan**ti sassatabhāvādīnaṁ, sassatavādādīnaṁ vā. Sassatasahacaritā hi vādāpi sassatādayoti vuccanti yathā "dukkhadesanā dukkhan"ti. **Ucchedādī**ti etthāpi eseva nayo. **Vighāto** vināso, pahānanti attho. **Ñāyo**ti antadvayavirahitā majjhimā paṭipatti.

Pavattidhammānanti pavattibhūtānaṁ dhammānaṁ, kilesavaṭṭādīnanti attho. "Sassato attā ca loko cā"ti-ādi[1]nayappavatto **sassatavādo**. "Natthi hetu, natthi paccayo sattānaṁ saṁkilesāyā"ti-ādi[2]nayappavatto **ahetuvādo**. Pakati aṇukālādivasena loko pavattatīti evaṁ pavatto **visamahetuvādo**. Issarapurisapajāpativādā[3] **vasavattivā dā**. Ahetuvādaggahaṇeneva cettha sabhāvaniyati yadicchāvādānampi saṅgaho daṭṭhabbo. Keci pana "cakkhu eva cakkhussa kāraṇan"ti evamādiko **visamahetuvādo**. Issarādivādo ahetuvādantogadho. Sabhāveneva dhammā pavattantīti vādo **"vasavattivādo"**ti vadanti.

---

1. Dī 1. 12 piṭṭhe.
2. Dī 1. 50; Ma 2. 70, 185; Saṁ 2. 172 piṭṭhesu.
3. Issarapajāpativādā (Ka)

Kiṁ hi paccayasāmaggiyā payojananti adhippāyo. Samuppādapadena paridīpito hotīti yojanā. Paridīpanassa pana aviparītakāraṇaṁ dassetuṁ **"paccayasāmaggiyaṁ dhammānaṁ uppattito"**ti vuttaṁ. **Vihatā**ti abbhāhatā. **"Purimapurimapaccayavasenā"**ti iminā avicchedavasena pavattamānaṁ ucchedadiṭṭhinivattakaṁ hetuphalapabandhaṁ dasseti. Tenāha **"kuto ucchedo"**ti. Ucchedābhāvakathaneneva cettha ucchedavādassāpi abhāvaṁ dassetīti daṭṭhabbaṁ.

Tassā tassā paccayasāmaggiyāti tasmiṁ tasmiṁ hetupaccayasamavāye. **Santatiṁ avicchinditvā**ti hetuphalapabandhasaṅkhātassa santānassa avicchindanena. **Tesaṁ tesaṁ** paccayuppannadhammānaṁ sambhavato uppajjanato sassatucchedasaṅkhātaṁ antadvayaṁ anupaggamma yathāsakaṁ paccayehi anurūpaphaluppatti idha majjhimapaṭipadāti adhippetā. Kammavaṭṭassa, vipākavaṭṭassa ca bhinnasabhāvattā, bhinnakālattā ca **so karoti so paṭisaṁvedetīti vādappahānaṁ**. Kusalākusalakkhandhappavattiyañhi kārakavohāro, vipākakkhandhapavattiyaṁ vedakavohāroti. Yasmiṁ santāne kammaṁ nibbattaṁ, tattheva tassa phalassa nibbattanato **añño karoti añño paṭisaṁ vedetīti vādappahānaṁ**. Na hi katassa vināso, akatassa vā abbhāgamo attho. "Itthī, purisā"ti vohārena janapadanirutti. Tattha yasmā paṇḍitāpi loke "pañcakkhandhe ānetu, nāmarūpaṁ āgacchatū"ti avatvā itthī, purisotveva voharanti, tasmā "itthī evāyaṁ, puriso evāyanti apariññātavatthukānaṁ hoti abhiniveso. Viddasuno pana paṭiccasamuppādaṁ jānantassa tathā tathā pavattamāne dhamme upādāya paññattimattato tattha paramatthato na abhinivesoti āha **"janapadaniruttiyā anabhiniveso"**ti. **Samaññāyā**ti lokasamaññāya. **Anatidhāvanan**ti anatikkamanaṁ. "Satto"ti hi vutte "ko ettha satto, kiṁ rūpaṁ, udāhu vedanādayo"ti vibhāgaṁ akatvā lokasamaññāvaseneva lokiyehi viya lokiyo attho samaññaṁ avilaṅghantena voharitabbo.

Aparo nayo—paccetumarahatīti paṭicco. Yo hi naṁ pacceti abhisameti, tassa accantameva dukkhavūpasamāya saṁvattati. Sammā, saha ca uppādetīti samuppādo. Paccayadhammo hi attano phalaṁ uppādento

sampuṇṇameva uppādeti, na vikalaṁ. Ye ca dhamme uppādeti, te sabbe saheva uppādeti, na ekekaṁ. Iti paṭicco ca so samuppādo cāti **paṭiccasamuppādo**. Atha vā paṭicca paṭimukhaṁ itvā kāraṇasāmaggiṁ appaṭikkhipitvā sahite uppādetīti **paṭiccasamuppādo**. Paṭimukhagamanañca paccayassa kāraṇasāmaggiyā aṅgabhāvena phalassa uppādanameva. **Appaṭikkhipitvā**ti ca na vinā tāya kāraṇasāmaggiyā, aṅgabhāvaṁ agantvā sayameva na uppādetīti attho. Etena kāraṇabahutā dassitā, **"sahite"**ti iminā paccayuppannadhammabahutā. Ubhayenāpi "ekaṁ na ekato"ti-ādinā[1] parato vuccamāno sāsananayo dīpito hoti.

Atha vā paṭicca paccetabbaṁ paccayaṁ paṭigantvā na vinā tena sambandhassa uppādo **paṭiccasamuppādo**. Paṭiccasamuppādoti cettha samuppādappadhānavacanaviññeyyo sasattiko hetūti veditabbo. Tattha "paṭiccā"ti vutte kiṁ paṭiccāti vattabbanti āha **"paccetabban"**ti. So ca paccayadhammoti katvā vuttaṁ **"paccayan"**ti. Idāni paṭiccasaddassa atthamāha **"paṭigantvā"**ti. Kāraṇassa sabhāvena tappaṭilābhagatiyā patvā. Kathaṁ na vinā tena? Sati eva tasmiṁ, tassa ca phalassa uppādato eva, na aññathā. Asati, nirodhamato cāti ayaṁ paccayaṭṭhiti paṭiccasaddassa attho. Tenāyaṁ paṭiccasaddo yathā "imasmiṁ sati imassuppādo"ti ete saddā bhummanissakkavacanajotanīyena idaṁ-saddavacanīyassa hetumato hetu-āyattabhāvena bhāvuppāduttarakiriyāpekkhena yāya'ssa tadāyattatā, tāya samatthatāya hetuṁ vadanti, evaṁ gantvā-saddantaravacanīyena taṁviññeyyasseva paccayanakiriyākattuhetumato hetupaccayanena hetu-āyattabhāvena samuppāduttarakiriyāpekkhena yāya'ssa tadāyattatā, tāya samatthatāya hetumāha. Evañca katvā "avijjā paṭicca, saṅkhārā paṭiccasamuppannā"ti-ādi[3] saṅkhārapiṭake vuttaṁ. **Samattha**tā cettha nidānādibhāvo. So ca tadavinābhāviphalaṁ pati satvameva. **Sambandhassā**ti ca saṁyojanānurūpatāvasena jāti-ādinā sambandhassa jarāmaraṇādipaccayuppannassa. **Uppādo**ti uppajjanaṁ. Yadi evaṁ kathaṁ paṭiccasaddappayogo, nanu samānakattukānaṁ pubbakāle īdiso saddappayogoti? "Bhutvā gacchati, kasitvā vapatī"ti-ādīsu saccametaṁ, taṁ pana yebhuyyavasena

1. Visuddhi 2. 173 piṭṭhe.
2. Udāna-Ṭṭha 34 piṭṭhe passitabbaṁ.
3. Khu 9. 50 piṭṭhe Paṭisambhidāmagge.

daṭṭhabbaṁ samānāparakāle, asamānakattuke ca dassanato. Samānakāle tāva—

> “Andhakāraṁ nihantvāna, uditāyaṁ divākaro.
> Vaṇṇapaññāvabhāsehi, obhāsetvā samuggato”ti—

udāharaṇaṁ. Keci pana “mukhaṁ byādāya sayati, akkhīni parivattetvā passatī”ti udāharanti. Apare “nisajja adhīte, ṭhatvā kathetī”ti.

Tattha byādānaparivattanuttarakālabhāvisayanadassanakiriyāpekkhā pubbuttarakālatā atthi, sā ca bhedānupalakkhaṇā kehici na lakkhīyati. “Nisajja adhīte, ṭhatvā kathetī”ti ca samānakālatāyapi ajjhenakathanehi pubbepi nisajjaṭṭhānāti hontīti sakkā pubbuttarakālatā sambhāvetuṁ, tasmā purimāniyeva udāharaṇāni yuttāni. Udayasamakālameva hi tannivattaniyanivattananti. Aparakāle “dvāramāvaritvā pavisati, āvaritvā nikkhamatī”ti. Keci pana “ḍakkacca patito daṇḍo”ti udāharanti. Abhighātabhūtasahajātāya pana abhighātajasaddassa samānakālatā ettha labbhati, tasmā idhāpi purimāniyeva udāharaṇāni yuttāni. Purimatāvacanicchāvaseneva pana lakkhaṇahetukiriyānaṁ lakkhaṇahetubhāvavacanicchāti lakkhaṇabhāvato[1] purimakālo icceva “nihantvānā”ti saddasiddhi icchitā, evañca paccayanakiriyā samuppajjanakiriyāya purimikāvāti paṭicca-saddasiddhi. Tattha yuttaṁ paccakkhato kattudassanato. Idha pana tadabhāvato na yuttanti ce? Nāyaṁ doso. Idhāpi anumānato siddho. Jarāmaraṇādiko kattā attheva “ñatvā kiriyato vayan”ti evamādipayogadassanato avassaṁ anumiyamānena kattunā īdiso saddapayogo icchitabbo. Asamāne pana kattari “pisācaṁ disvā bhayaṁ hoti, paññāya cassa disvā āsavā parikkhīṇā hontī”ti[2] evamādi veditabbaṁ. Yathā ca tattha pisācadassanādipurisabyāpāro, evamidhāpi paccayanaṁ paccayabyāpāro attano phaluppādanaṁ, tañca satvaṁ samuppādovāti “paccaye sati, paccayassa uppādā”ti paccayanassa samuppādahetutāya gamako samānassa kattu abhāvepi paṭicca-saddo siddhoti veditabbo. Yadi paṭiccasambandhassa uppādo paṭiccasamuppādo. Kathaṁ

---

1. Lakkhaṇahetubhāvato (Ka)
2. Ma 1. 215; Ma 2. 143; Abhi 3. 183 piṭṭhādīsu.

paccayo paṭiccasamuppādoti? Heṭṭhā vicāritovāyamattho. Apica yoyaṁ samuppādasaddavibhāvitānaṁ paccayuppannānaṁ paṭiccasaddavibhāvito sasattiko hetu adhippeto, tassa samuppādābhimukhatāya padhānavacanaviññeyyasabhāvattā tathā vuttoti.

Kiṁ pana kāraṇaṁ samuppādapadhānena vacanena samuppādassa hetu veditabbo, na pana sahetuko samuppādo evāti? Vuccate—diṭṭhassa dukkhassa yo paccayo paccayaniddesena tassa vibhāvitattā. Kathaṁ? Yathāha—

> "Idha bhikkhave bhikkhu parivīmaṁsamāno parivīmaṁsati 'yaṁ kho idaṁ anekavidhaṁ nānappakārakaṁ dukkhaṁ loke uppajjati jarāmaraṇaṁ, idaṁ nu kho dukkhaṁ kiṁnidānaṁ kiṁ samudayaṁ kiṁjātikaṁ kiṁpabhavaṁ, kismiṁ sati jarāmaraṇaṁ hoti, kismiṁ asati jarāmaraṇaṁ na hotī'ti. So parivīmaṁsamāno evaṁ pajānāti "yaṁ kho idaṁ -pa- idaṁ kho dukkhaṁ jātinidānam"iccādinā—

diṭṭhassa dukkhassa nidānaṁ **parivīmaṁsasutte**[1] vuttaṁ. Taṁ pajānanañca nidānampi viññātabbanti. Yathā cāha—

> "Pubbe me bhikkhave sambodhā anabhisambuddhassa bodhisattasseva sato etadahosi 'kicchaṁ vatāyaṁ loko āpanno jāyati ca jīyati ca mīyati ca cavati ca upapajjati ca, atha ca panimassa dukkhassa nissaraṇaṁ nappajānāti jarāmaraṇassa. Kudāssu nāma imassa dukkhassa nissaraṇaṁ paññāyissati jarāmaraṇassā'ti -pa-. Tassa mayhaṁ bhikkhave yoniso manasikārā ahu paññāya abhisamayo 'jātiyā kho sati jarāmaraṇaṁ hoti, jātipaccayā jarāmaraṇan'ti"—

ādinā[2] diṭṭhassa dukkhassa paccayavīmaṁsābhisamayā vuttā. Paccayo hi ñātabbo. Tadabhisamayāyattañca dukkhanissaraṇapajānananti yo ca ñātabbo, so pavedetabboti paṭiccasamuppādasaddo yaṁ yadidaṁ samuppādasaddavibhāvitaṁ diṭṭhaṁ dukkhaṁ, taṁ paccayaṁ paṭicceva, na aññathāti evaṁ paccayavibhāvanatthaṁ vuccati. Bhavati hi ñātuṁ, pavedetuñca icchitabhāvena padhānassāpi kenaci visesena ñātabbatāya appadhānabhāvena niddeso

---

1. Saṁ 1. 308 piṭṭhe. 2. Saṁ 1. 251 piṭṭhe.

yathā "ko sotāpanno, yassa tīṇi saṁyojanāni pahīnāni. Ko devadatto, yassa uccatarāni gehānī"ti, evamidhāpi paccayapaccayanapavedanaṭṭhena niddese sattivisesena attano phalena paccanīyatāya ñātabbabhāvena "paṭiccā"ti pariyāyena paccayo vutto.

Yo cāyaṁ "avijjāpaccayā saṅkhārā"ti-ādiko niddeso, so ca sakalassa dukkhakkhandhassa mūlato paṭṭhāya paccayānaṁ pavedanāya niddiṭṭhoti pariyosānepi "evametassa kevalassa dukkhakkhandhassa samudayo hotī"ti evaṁ-saddena samugghātaṁ dukkhaṁ dassetvā tassa yathāvutte paccaye taṁsamudayābhimukhe katvā nigamitā paccayā. **Paṭipadāsuttepi**[1] "avijjāpaccayā -pa- samudayo hotī"ti vatvā "ayaṁ vuccati bhikkhave micchāpaṭipadā"ti vuttaṁ. Na ca paṭiccasamuppannabhāvena gahitaṁ dukkhaṁ micchāpaṭipadaṁ, atha kho dukkhasamudayabhūtā paccayāti. Yathā ca "pañcaṅgiko sammāsamādhi[2], pañcañāṇikosammāsamādhī"ti[3] aṅgañāṇapaṭivedanatthattā desanāya sammāsamādhipadhānehi saddehi aṅgañāṇapaṭivedanaṁ kataṁ evamidhāpi samuppādapadhānena saddena paccayapaṭivedanaṁ katanti veditabbaṁ.

581. Yā panāyaṁ tantīti sambandho. **Nikkhittā**ti ṭhapitā, desitāti attho. Yathādhippetassa atthassa tananato **tanti**, gantho. "Kiṁvādī bhante sammāsambuddho"ti pucchitena "vibhajjavādī mahārājā"ti[4] moggaliputtatissattherena vuttattā sammāsambuddhasāvakā vibhajjavādino. Te hi satthārā venayikādibhāvaṁ vibhajja vuttaṁ anuvadanti, somanassādīnaṁ, cīvarādīnañca sevitabbāsevitabbabhāvaṁ. Sassatucchedavāde vā vibhajja vadanti. "Sassato attā ca loko cā"ti-ādīnaṁ[5] ṭhapanīyānaṁ ṭhapanato, rāgādikkhayassa sassatassa, rāgādikāyaduccaritādi-ucchedassa ca vacanato, na pana ekaṁsabyākaraṇīyādike tayo pañhe apanetvā vibhajjabyākaraṇīyameva vadanti. Vibhajjavādīnaṁ maṇḍalaṁ samūho **vibhajjavādimaṇḍalaṁ**. Vibhajjavādino vā bhagavato parisā **vibhajjavādimaṇḍalan**tipi vadanti, vibhajja vā sassatucchede ubho ante anupagamma majjhimapaṭipadābhūtassa paṭiccasamuppādassa desanato bhagavā, tadanuvādato tassa sāvakā ca **vibhajjavādino**ti. Sesaṁ purimasadisaṁ.

---

1. Saṁ 1. 246 piṭṭhe. 2. Dī 3. 232 piṭṭhe. 3. Dī 3. 234 piṭṭhe.
4. Vi-Ṭṭha 1. 45; Abhi-Ṭṭha 3. 110 piṭṭhesu. 5. Dī 1. 12 piṭṭhe.

Otaritvāti ogāhetvā, vibhajjavādī hutvāti attho. Na hi sayaṁ avibhajjavādī samāno vibhajjavādīnaṁ antare ṭhānamattena vibhajjavādimaṇḍalaṁ otiṇṇo nāma hoti. Ācariyehi avuttaviparītatthadīpanena te **na-abbhacikkhantena**. Avijjā puññāneñjābhisaṅkhārānampi hetu paccayo hotīti vadanto, kathāvatthumhi paṭikkhitte puggalavādādike ca vadanto sakasamayaṁ vokkamati nāma, tathā **avokkamantena**. **Parasamayaṁ** dosāropanabyāpāravirahena **anāyūhantena**. "Idampi suttaṁ gahetabban"ti parasamayaṁ asampiṇḍentenāti keci vadanti. "Tathāhaṁ bhagavatā dhammaṁ desitaṁ ājānāmi, yathā tadevidaṁ viññāṇaṁ sandhāvati saṁsarati anaññan"ti-ādīni[1] vadanto suttaṁ paṭibāhati nāma, tathā **apaṭibāhantena**. "Tathāhaṁ bhagavatā dhammaṁ desitaṁ ājānāmi, yathā yeme antarāyikā dhammā vuttā bhagavatā, te paṭisevato nālaṁ antarāyāya[2], supinante kato vītikkamo āpattikaro hotī"ti ca evamādiṁ vadanto vinayaṁ paṭilometi nāma, tabbipariyāyena taṁ **anulomentena**. Paṭilomento hi kammantaraṁ bhindanto, dhammatañca vilomento kuto kilesavinayaṁ anulometi. **Sutte**[3] vutte cattāro mahāpadese, **aṭṭhakathāyañ**ca vutte suttasuttānuloma-ācariyavāda-attano matimahāpadese **olokentena**. Tadolokanena hi sutte, vinaye ca santiṭṭhati nātidhāvati.

Dhammanti paṭiccasamuppādapāḷiṁ. **Atthan**ti tadatthaṁ. Hetu, hetuphalāni vā ayamettha hetu **dhammo**, idamettha hetuphalaṁ **attho**ti. **Dhamman**ti vā dhammataṁ. Yathā eke "uppādā vā tathāgatānaṁ anuppādā vā tathāgatānaṁ ṭhitāva sā dhātū"ti[4] suttapadassa atthaṁ micchā gāhentā "nicco paṭiccasamuppādo"ti paccayākāradhammaṁ micchā dīpenti,evaṁ adīpetvā heṭṭhā vuttanayeneva attano phalaṁ pati kāraṇassa vavatthitasabhāvaṁ dīpentena. Yathā ca eke "anirodhaṁ anuppādan"ti-ādinā paṭiccasamuppādassa atthaṁ micchā gāhenti, evaṁ gāhe akatvā vuttanayeneva aviparītaṁ **atthaṁsaṅgāhentena**. "Dukkhādīsu aññāṇaṁ avijjā"ti vuttamatthaṁ parivattetvā puna "pubbante aññāṇan"ti-ādīhi[5] **aparehipi pariyāyehi**

1. Ma 1. 323 piṭṭhe.
2. Ma 1. 183; Vi 2. 175, 177 piṭṭhesu.
3. Dī 2. 103; Aṁ 1. 487 piṭṭhesu.
4. Saṁ 1. 264 piṭṭhe.
5. Abhi 1. 216 piṭṭhe.

niddisantena. "Saṅkhārā iminā pariyāyena bhavoti vuccanti, taṇhā iminā pariyāyena upādānan"ti-ādinā niddisantenāti ca vadanti. **Pakatiyā**ti yathāvuttavidhānaṁ anāmasitvā kevalameva.

Saccanti catusaccaṁ. **Satto**ti sattasuññatāti vadanti, sattasuññesu pana saṅkhāresu sattavohāro, sattatthakiccasiddhi ca. **Paccayākārameva** cāti paccayākāro eva ca, **ma**-kāro padasandhikaro. Paccayadhammānaṁ attanoyeva phalassa paccayabhāvo paṭiccasamuppādoti attho.

Tasmāti vuttanayena atthavaṇṇanāya kātabbattā, dukkarattā ca **patiṭṭhaṁ nādhigacchāmī**ti yattha ṭhitassa vaṇṇanā sukarā hoti, tassā patiṭṭhābhūtaṁ taṁ nayaṁ attanoyeva ñāṇabalena nādhigacchāmīti attho. Nissayaṁ pana ācikkhanto **"sāsanaṁ panidan"**ti-ādimāha. Idha **sāsanan**ti pāḷidhammamāha, paṭiccasamuppādameva vā. So hi anulomapaṭilomādinānādesanānayapaṭimaṇḍito abbocchinno ajjāpi pavattatīti nissayo hoti. Tadaṭṭhakathāsaṅkhāto ca **pubbācariyamaggo**. "Taṁ suṇātha samāhitā"ti ādarajanane, ussāhane ca kiṁ payojananti ce, taṁ dassento āha **"vuttañhetan"**ti-ādi. **Aṭṭhi katvā**ti atthaṁ katvā. Yathā vā na nassati, evaṁ aṭṭhigataṁ viya karonto aṭṭhiṁ katvā. Pubbakālato aparakāle bhavaṁ **pubbāpariyaṁ. Visesan**ti paṭhamārambhato pabhuti khaṇe khaṇe ñāṇavisesaṁ, kilesakkhayavisesañca labhatīti attho.

582. **Desanābhedato**ti desanāvisesato. Atthato, lakkhaṇādito, ekavidhādito ca **atthalakkhaṇekavidhādito. Aṅgānañca vavatthānā**ti avijjādīnaṁ dvādasannaṁ aṅgānaṁ vavatthānadassanato.

Kammavipākakilesavaṭṭānaṁ mūlakāraṇattā, ādito vuttattā ca avijjā paṭiccasamuppādassa mūlaṁ. Tattha valliyā mūle diṭṭhe tato pabhuti valliharaṇaṁ viya paṭiccasamuppādassa mūle diṭṭhe tato pabhuti paṭiccasamuppādadesanāti upamāsaṁsandanā na kātabbā[1]. Na hi bhagavato idameva diṭṭhaṁ, idaṁ adiṭṭhanti vibhajanīyaṁ atthi sabbassa diṭṭhattā. Mūlato pabhuti pana valliharaṇaṁ viya mūlato pabhuti paṭiccasamuppādadesanā katāti idamettha

---

1. Kātabbā (Syā, Ka)

sāmaññaṁ adhippetaṁ, bodhaneyyajjhāsayavasena vā bodhetabbabhāvena mūlādidassanasāmaññaṁ yojetabbaṁ.

Tassāti—

> “Sa kho yo bhikkhave kumāro vuddhimanvāya indriyānaṁ paripākamanvāya pañcahi kāmaguṇehi samappito -pa- rajanīyehi. So cakkhunā rūpaṁ disvā piyarūpe rūpe sārajjati, appiyarūpe rūpe byāpajjati, anupaṭṭhitakāyasati ca viharati parittacetaso, tañca cetovimuttiṁ paññāvimuttiṁ yathābhūtaṁ nappajānāti, yatthassa te pāpakā akusalā dhammā aparisesā nirujjhanti. So evaṁ anurodhavirodhaṁ samāpanno yaṁ kiñci vedanaṁ vedeti sukhaṁ vā dukkhaṁ vā adukkhamasukhaṁ vā, so taṁ vedanaṁ abhinandati abhivadati, ajjhosāya tiṭṭhatī”ti[1]—

evaṁ vuttassa. Evaṁ sotadvārādīsupi. Tassa **abhinandato**ti sappītikataṇhāya abhimukhabhāvena nandato. **Abhivadato**ti “aho sukhaṁ, aho sukhan”ti vacībhedakaraṇapavattāya balavataṇhāya “ahaṁ, mamā”ti abhivadato. Tato balavatiyā mocetuṁ asakkuṇeyyatāya **ajjhosāya tiṭṭhato**. Tatopi balavatī pana upādānabhūtā taṇhā **nandī**. Ettha ca abhinandanādinā taṇhā vuttā, nandivacanena tappaccayaṁ upādānaṁ catubbidhampi nanditātadavippayogatāhi, taṇhādiṭṭhābhinandanabhāvehi cāti veditabbaṁ.

Jātipaccayā jarāmaraṇanti-ādikañca tattheva **mahātaṇhāsaṅkhayasutte** vuttaṁ.

Vipākavaṭṭabhūte paṭisandhipavattiphassādike kammasamuṭṭhānañca ojaṁ sandhāya **“cattāro āhārā taṇhānidānā”**ti-ādi vuttaṁ. Vaṭṭūpathambhakā pana itarepi āhārā taṇhāpabhave tasmiṁ avijjamāne na vijjantīti **“taṇhānidānā”**ti vattuṁ vaṭṭanti.

---

1. Ma 1. 333 piṭṭhe.

583. **Tato tato**ti catubbidhāsu desanāsu tato tato desanato. **Ñāyappaṭivedhāya saṁvattatī**ti **ñāyo**ti maggo, so eva vā[1] paṭiccasamuppādo "ariyo cassa ñāyo paññāya sudiṭṭho hotī"ti[2] vacanato. Sayameva hi so samantabhaddakattā tathā tathā paṭivijjhitabbattā tāya tāya desanāya attano paṭivedhāya saṁvattati. **Catubbidhagambhīrabhāvappattiyā**ti dhammatthadesanāpaṭivedhagambhīresu patiṭṭhādhigamanena patiṭṭhitattāti attho.

Samantabhaddakatā, desanāvilāsappatti ca catunnampi desanānaṁ samānaṁ kāraṇanti visesakāraṇaṁ vattukāmo āha **"visesato"**ti. **Assā**ti assa bhagavato desanā, assa vā paṭiccasamuppādassa desanāti yojetabbaṁ. **Pavattikāraṇavibhāgo** avibhattasabhāvā avijjādayova, kāraṇanti vā gahitānaṁ pakati-ādīnaṁ, avijjādīnañca akāraṇatā, kāraṇatā ca. Tattha sammūḷhā keci akāraṇaṁ kāraṇanti gaṇhanti, keci na kiñci kāraṇaṁ bujjhantīti tesaṁ yathāsakehi anurūpehi kāraṇehi saṅkhārādi**pavattisandassanatthaṁ**, saṁsārappavattisandassanatthanti attho. Pavatti-ādīnavapaṭicchādikā avijjā ādi, tato saṅkhārā uppajjanti, tato viññāṇanti evaṁ pavattiyā **uppattikkamasandassanatthaṁ**. Gabbhaseyyakādivasena vā tattha tattha bhave attabhāvassa uppajjanānupubbisandassanatthañca anulomadesanā pavattāti. Itarāsaṁ tadatthatāsambhavepi na tāsaṁ tadatthameva pavatti atthantarasabbhāvato. Ayaṁ pana tadatthā evāti etissā tadatthatā vuttā.

Anuvilokayato yo sambodhito pubbabhāge taṁtaṁpaccayuppannāvabodhasaṅkhāto pubbabhāgapaṭivedho pavatto, tadanusārena tadanugamena jarāmaraṇādikassa jāti-ādikāraṇaṁ yaṁ adhigataṁ, tassa sandassanatthaṁ ayaṁ paṭilomadesanā pavattā. Anuvilokayayo paṭilomadesanā pavattāti vā sambandho. Desentopi hi bhagavā kicchāpannaṁ lokaṁ anuviloketvā pubbabhāga -pa-sandassanatthaṁ desesīti. Āhārataṇhādayo paccuppannaddhā, saṅkhārāvijjā atītaddhāti iminā adhippāyenāha **"yāva atītaṁ addhānaṁ atiharitvā"**ti. Āhārā vā taṇhāya pabhāvetabbā anāgato addhā, taṇhādayo

---

1. Ñāyo eva vā (Syā, Ka)

2. Saṁ 1. 297; Saṁ 3. 338 piṭṭhesu.

paccuppanno, saṅkhārāvijjā atītoti. Paccakkhaṁ pana phalaṁ dassetvā tannidānadassanavasena phalakāraṇaparamparadassanaṁ yujjatīti āhārā purimataṇhāya uppāditā paccuppanno addhā, taṇhādayo atīto, saṅkhārāvijjā tatopi atītataro saṁsārassa anādibhāvadassanatthaṁ vuttoti. **Yāva atītaddānan**ti yāva atītataraṁ addhānanti attho yuttoti. Āyatiṁ punabbhavābhinibbatti-āhārakā vā cattāro āhārā "āhāretītāhaṁ na vadāmi -pa- evaṁ pana maṁ avadantaṁ yo evaṁ puccheyya 'kissa nu kho bhante viññāṇāhāro'ti, esa kallo pañho, tatra kallaṁ veyyākaraṇaṁ, viññāṇāhāro āyatiṁ punabbhavābhinibbattiyā"ti[1] vacanato, taṁsampayuttattā phassacetanānaṁ, tappavattihetuttā ca kabaḷīkārāhārassa. Tena hi upatthambhi tarūpakāyassa, tañca icchantassa kāmaviññāṇāyūhanaṁ hoti. Bhojanañhi saddhādīnaṁ, rāgādīnañca upanissayoti vuttaṁ. Tasmā te kammavaṭṭasaṅgahitā āhārā paccuppanno addhāti imasmiṁ pariyāye purimoyeva attho yutto.

Atītaddhato pabhuti "iti kho bhikkhave avijjāpaccayā saṅkhārā"ti-ādinā[2] atīte, tato parañca hetuphalapaṭipāṭiṁ paccakkhabhūtānaṁ āhārānaṁ nidānadassanavasena ārohitvā nivattanena vinā abujjhantānaṁ taṁsandassanatthaṁ sā ayaṁ desanā pavattāti attho. **Anāgataddhahetusamuṭṭhānato pabhutī**ti anāgatassa bhavassa hetubhūtānaṁ dhammānaṁ uppattito paṭṭhāya. **Anāgataddhasandassanatthan**ti anāgataddhuno appaṭivijjhantānaṁ apassantānaṁ paccakkhaṁ paccuppannaṁ hetuṁ dassetvā hetuphalaparamparāya tassa sandassanatthanti attho. Ettha ca ādito paṭṭhāya yāva pariyosānā, pariyosānato ca paṭṭhāya yāva ādi pavattā desanā dvādasaṅgā, tato eva tisandhi catusaṅkhepā. Majjhato paṭṭhāya yāva ādi pavattā desanā aṭṭhaṅgā dvisandhi tisaṅkhepā. Majjhato pana paṭṭhāya yāva pariyosānā pavattā desanā chaḷaṅgā dvisandhi tisaṅkhepā. "Saṁyojaniyesu bhikkhave dhammesu assādānupassino viharato taṇhā pavaḍḍhati, taṇhāpaccayā upādānan"ti-ādinā[3] majjhato paṭṭhāya yāva pariyosānā pavattā desanā ekasandhi dvisaṅkhepā. Evaṁ ayaṁ anekaṅgā

1. Saṁ 1. 254 piṭṭhe. 2. Saṁ 1. 246 piṭṭhe. 3. Saṁ 1. 312, 315, 316 piṭṭhādīsu.

eva paṭiccasamuppādadesanā āgatā. Ekaṅgavasenāpi ca paṭiccasamuppādadesanā labbhateva. Yathāha—

> "Tatrabhikkhave sutavā ariyasāvako paṭiccasamuppādaṁyeva sādhukaṁ yoniso manasi karoti 'iti imasmiṁ sati idaṁ hoti, imassuppādā idaṁ uppajjati. Imasmiṁ asati idaṁ na hoti, imassa nirodhā idaṁ nirujjhatī'ti. Sukhavedaniyaṁ bhikkhave phassaṁ paṭicca uppajjati sukhavedanā"ti[1]—

ādi. Ettha hi "phassapaccayā"ti ettako eva paṭiccasamuppādo vutto. Tenetaṁ viññāyati "ekaṅgapaṭiccasamuppādo"ti[2].

Tattha **imasmiṁ sati idaṁ hotī**ti imasmiṁ avijjādike paccaye sati idaṁ saṅkhārādikaṁ phalaṁ hoti. **Imassuppādā idaṁ uppajjatī**ti imassa avijjādikassa paccayassa uppādā idaṁ saṅkhārādikaṁ phalaṁ uppajjatīti attho. **Imasmiṁ asati idaṁ na hoti, imassa nirodhā idaṁ nirujjhatī**ti avijjādīnaṁ abhāve saṅkhārādīnaṁ abhāvassa, avijjādīnaṁ nirodhā saṅkhārādīnaṁ nirodhassa ca vacanena purimasmiṁ paccayalakkhaṇe niyamo dassito hoti "imasmiṁ sati eva, na asati, imassa uppādā eva, na nirodhā"ti. Tenetaṁ lakkhaṇaṁ antogadhaniyamaṁ idha paṭiccasamuppādassa vuttanti daṭṭhabbaṁ.

Nirodhoti ca avijjādīnaṁ virāgādhigamena āyatiṁ anuppādo appavatti. Tathā hi vuttaṁ "avijjāyatveva asesavirāganirodhā"ti-ādi[3]. Nirodhavirodhī ca uppādo, yena so uppādavirodhibhāvena[4] vutto "imassa nirodhā idaṁ nirujjhatī"ti, tenetaṁ dasseti "anirodho uppādo nāma, so cettha atthibhāvotipi vuccatī"ti. "Imasmiṁ sati idaṁ hotī"ti idameva hi lakkhaṇaṁ pariyāyantarena "imassuppādā idaṁ uppajjatī"ti vadantena parena purimaṁ visesitaṁ hoti, tasmā na dharamānataṁyeva sandhāya "imasmiṁ satī"ti vuttaṁ, atha kho maggena aniruddhabhāvañcāti viññāyati. Yasmā ca "imasmiṁ asati idaṁ na hoti, imassa nirodhā idaṁ nirujjhatī"ti[5] dvidhāpi uddiṭṭhalakkhaṇassa nirodhassa niddesaṁ vadantena "avijjāyatveva asesavirāganirodhā saṅkhāranirodho"ti-ādinā[3]

1. Saṁ 1. 321 piṭṭhe.
2. Pañcaṅgapaṭiccasamuppādoti (Syā, Ka)
3. Vi 3. 1; Khu 1. 79 piṭṭhādīsu.
4. Uppādanirodhabhāvena (Syā, Ka) Udāna-Ṭṭha 35 piṭṭhe passitabbaṁ.
5. Khu 1. 78 piṭṭhe Udāne.

nirodho eva vutto, tasmā natthibhāvopi nirodho evāti natthibhāvaviruddho atthibhāvo anirodhoti dassitaṁ hoti. Tena anirodhasaṅkhārena atthibhāvena uppādaṁ viseseti. Tato na idha attalābhamattaṁ uppādoti adhippeto, atha kho anirodhasaṅkhāto atthibhāvo cāti ayamattho vibhāvitoti evametaṁ lakkhaṇadvayavacanaṁ aññamaññaṁ visesanavisesitabbabhāvena sātthakanti veditabbaṁ.

Ko panāyaṁ anirodho nāma, yo atthibhāvo, uppādoti ca vuccatīti? Appahīnabhāvo, anibbattitaphalatāppahīnārahatāhi[1] phaluppādanārahatā ca. Ye tehi pahātabbā akusalā dhammā, tesaṁ ariyamaggena asamugghātitabhāvo, ye pana na pahātabbā kusalābyākatā dhammā, yāni tesu saṁyojanāni akhīṇāsavānaṁ, tesaṁ aparikkhīṇatā ca. Asamugghātitānusayatāya hi sasaṁyojanākhandhappavatti paṭiccasamuppādo. Tathā hi vuttaṁ—

> "Yāya ca bhikkhave avijjāya nivutassa bālassa, yāya ca taṇhāya sampayuttassa ayaṁ kāyo samudāgato, sā ceva avijjā bālassa appahīnā, sā ca taṇhā aparikkhīṇā. Taṁ kissa hetu? Na bhikkhave bālo acari brahmacariyaṁ sammā dukkhakkhayāya, tasmā bālo kāyassa bhedā kāyūpago hoti, so kāyūpago samāno na parimuccati jātiyā jarāmaraṇenā"ti—

ādi[2]. Khīṇasaṁyojanānaṁ pana avijjāya abhāvato saṅkhārānaṁ, taṇhupādānānaṁ abhāvato upādānabhavānaṁ na sambhavoti vaṭṭassa upacchedo paññāyati. Tenevāha—

> "Channantveva phagguna phassāyatanānaṁ asesavirāganirodhā phassanirodho, phassanirodhā vedanānirodho"ti-ādi[3].

Na hi aggamaggādhigamato uddhaṁ yāva parinibbānā saḷāyatanādīnaṁ appavatti, atha kho natthitā, nirodhasaddavacanīyatā, khīṇasaṁyojanatāti nirodho vutto. Apica carakatampi kammaṁ anibbattitaphalatāya, appahīnārahatāya ca phalārahaṁ santaṁ eva nāma hoti, na nibbattitaphalaṁ

1-1. Anibbattaphalatāhārehi (Syā, Ka) 2. Saṁ 1. 263 piṭṭhe. 3. Saṁ 1. 255 piṭṭhe.

nāpi pahīnārahanti phaluppattipaccayānaṁ avijjāsaṅkhārādīnaṁ vuttanayena phalārahabhāvo anirodhoti veditabbaṁ. Evaṁ aniruddhabhāveneva hi yena vinā phalaṁ na sambhavahi, taṁ kāraṇaṁ atītādipi "imasmiṁ satī"ti iminā vacanena vuttaṁ. Tato eva ca avusitabrahmacariyassa appavattidhammataṁ anāpanno paccayuppādo kālabhedaṁ anāmasitvā anivattitāya eva "imassuppādā"ti vutto. Atha vā avasesapaccayasamavāye avijjamānassāpi vijjamānassa viya pageva vijjamānassa yā phaluppatti-abhimukhatā, sā "imassuppādā"ti vuttā. Tadā hi tato phalaṁ uppajjatīti tadavatthaṁ kāraṇaṁ phalassa uppādanabhāvena upaṭṭhitaṁ uppatitaṁ nāma hoti, na vijjamānampi atadavatthanti tadavatthatā uppādoti veditabbā.

Tattha **"satī"**ti iminā vijjamānatāmattena paccayabhāvaṁ vadanto abyāpārataṁ paṭiccasamuppādassa dasseti. Uppādāti uppattidhammataṁ asabbakālabhāvitaṁ, phaluppatti-abhimukhatañca dīpento aniccataṁ paṭiccasamuppādassa dasseti. "Sati, na asati, uppādā, na nirodhā"ti pana hetu-atthehi bhummanissakkavacanehi samatthitaṁ nidānasamudayajātipabhavabhāvaṁ paṭiccasamuppādassa dasseti. Hetu-atthatā cettha bhummavacane yassa bhāvena tadavinābhāviphalassa bhāvo lakkhīyati, tattha pavattiyā veditabbā, yathā adhanānaṁ dhane ananuppadīyamāne dāliddiyaṁ vepullamagamāsi[1], nipphanne sasse subhikkhaṁ jāyatīti ca. Nissakkavacanassāpi hetu-atthatā phalassa pabhave pakatiyañca pavattiyā, yathā "kalalā hoti abbudaṁ, abbudā jāyate pesī"ti[2], "himavatā gaṅgā pabhavati, siṅgato saro jāyatī"ti ca. Avijjādibhāvena ca tadavinābhāvisaṅkhārādibhāvo lakkhīyati, avijjādīhi ca saṅkhārādayo pabhavanti, pakarīyanti cāti tesaṁ pabhavo, pakati ca, tasmā tadatthadīpanatthaṁ "imasmiṁ sati imassuppādā"ti hetu-attho bhummanissakkaniddesā katā.

Yasmā cettha "imasmiṁ sati idaṁ hoti, imassuppādā idaṁ uppajjatī"ti saṅkhepena uddiṭṭhassa paṭiccasamuppādassa "avijjāpaccayā saṅkhārā"ti-ādiko niddeso, tasmā yathāvutto atthibhāvo, uppādo ca

1. Dī 3. 54 piṭṭhe. 2. Saṁ 1. 208; Abhi 4. 358 piṭṭhesu.

tesaṁ tesaṁ paccayuppannadhammānaṁ paccayabhāvoti viññāyati. Na hi aniruddhatāsaṅkhātaṁ atthibhāvaṁ, uppādañca anivattasabhāvatāsaṅkhātaṁ, udayāvatthatāsaṅkhātaṁ vā "satiyeva, na asati, uppādā eva, na nirodhā"ti antogadhaniyamehi vacanehi pakāsitaṁ muñjitvā añño paccayabhāvo nāma atthi, tasmā yathāvutto atthibhāvo, uppādo ca paccayabhāvoti veditabbo. Yepi hi paṭṭhāne āgatā hetu-ādayo catuvīsati paccayā, tepi etasseva paccayabhāvassa visesāti veditabbā. Tathā yvāyaṁ mūlahetunidānasambhavapabhavādipariyāyehi, uppādaṭṭhiti pavattaṭṭhiti nimittaṭṭhiti āyūhanaṭṭhiti saṁyogaṭṭhiti palibodhaṭṭhitīti-ādipariyāyehi ca pakāsito kāraṇattho, sopi ettheva antogadhoti daṭṭhabbo.

584. Mūlakāraṇasaddaṁ apekkhitvā **na akāraṇan**ti napuṁsakaniddeso, akāraṇāti attho. Akāraṇaṁ yadi siyā, suttaṁ paṭibāhitaṁ siyāti dassento **"āsavasamudayā"**ti suttaṁ āharati. **Pariyāyo** kāraṇaṁ. **Vaṭṭakathāya sīsabhāvo** vaṭṭahetuno kammassāpi hetubhāvo. Tattha bhavataṇhāyapi hetubhūtā avijjā, tāya paṭicchāditādīnave bhave taṇhāya uppajjanato avijjā visesena sīsabhūtāti **"mūlakāraṇan"**ti vuttā.

Purimāya koṭiyā apaññāyamānāya uppādavirahato niccataṁ gaṇheyyāti āha **"evaṁ cetaṁ bhikkhave vuccatī"**ti-ādi. Tena ito pubbe uppannapubbatā natthīti apaññāyanato purimakoṭi-apaññāyanaṁ vuttanti imamatthaṁ dasseti.

585. Avijjātaṇhāhetukkamena phalesu vattabbesu **"sugatiduggatigāmino"**ti vacanaṁ saddalakkhaṇāvirodhanatthaṁ. Pūjitassa hi dvande pubbanipāto. Savarā kira maṁsassa aṭṭhinā alagganatthaṁ punappunaṁ tāpetvā koṭṭetvā uṇhodakaṁ pāyetvā virittaṁ sūnaṁ aṭṭhito muttamaṁsaṁ gāviṁ mārenti. Tenāha **"aggisantāpā"**ti-ādi. Tattha yathā vajjhagāvī ca avijjābhibhūtatāya yathāvuttaṁ uṇhodakapānaṁ ārabhati, evaṁ puthujjano yathāvuttaṁ duggatigāmikammaṁ. Yathā pana sā uṇhodakapāne ādīnavaṁ disvā taṇhāvasena sītudakapānaṁ ārabhati, evaṁ puthujjano avijjāya nātibalavabhāvato duggatigāmikamme ādīnavaṁ disvā

taṇhāvasena sugatigāmikammaṁ ārabhati. Dukkhe hi avijjaṁ taṇhā anuvattati, sukhe taṇhaṁ avijjāti.

586. **Katthaci** sutte. **Ekadhammamūlikaṁ desanan**ti avijjātaṇhāsu ekoyeva dhammo mūlaṁ etissāti ekadhammamūlikā, taṁ, tattha ekaṁ eva dhammaṁ mūlaṁ katvā paṭiccasamuppādadesanaṁ desetīti attho. Upanisīdati phalaṁ etthāti upanisā, kāraṇaṁ, avijjā upanissā etesanti **avijjūpanisā. Assādānupassino**ti upādāniyesu tebhūmakadhammesu visayabhūtesu assādetabbato assādasaññitaṁ sukhasomanassaṁ anupassanasīlassa. Appahīnāvijjatāya bālalakkhaṇayogena **bālassa. Evan**ti avijjānivutattā, taṇhāsaṁyuttattā ca. **Ayaṁ kāyo**ti ayaṁ mamañceva tumhākañca paccakkhabhūto saviññāṇakakāyo khandhapañcakaṁ. "Saḷāyatanapaccayā phasso"ti[1] vacanato phassakāraṇañcetaṁ vuccatīti āyatanacchakkaṁ vā. **Samudāgato**ti uppanno. **Bahiddhā ca nāmarūpan**ti bahiddhā saviññāṇakakāyo khandhapañcakaṁ, saḷāyatanāni vā. **Itthetan**ti itthaṁ etaṁ. Attano ca paresañca pañcakkhandhā dvādasāyatanāni dvārālambanabhāvena vavatthitāni dvayaṁ nāmāti attho. **Dvayaṁ paṭicca phasso**ti aññattha cakkhurūpādīni dvayāni paṭicca cakkhusamphassādayo vuttā, idha pana ajjhattikabāhirāni āyatanāni, mahādvayaṁ nāma kiretanti vuttaṁ. Ayamettha adhippāyo—aññattha "cakkhuñca paṭicca rūpe ca uppajjati cakkhuviññāṇaṁ, tiṇṇaṁ saṅgati phasso"ti-ādinā[2] cakkhu ceva rūpā ca -pa- mano ceva dhammā cāti vuttāni dvayāni paṭicca cakkhusamphassādayo vuttā. Idha pana "ayañceva kāyo"ti cakkhādinissaye sesadhamme cakkhādinissite eva katvā vuttaṁ cakkhādikāyaṁ ekattena "ajjhattikāyatanan"ti gahetvā, "bahiddhā ca nāmarūpan"ti vuttaṁ rūpādi-ārammaṇaṁ ekatteneva "bāhirāyatanan"ti tāni ajjhattikabāhirāni āyatanāni paṭicca phasso vutto, tasmā mahādvayametanti.

Evañca katvā attano ca parassa ca pañcahi khandhehi, chahi āyatanehi cāti ayamattho dīpetabbovāti vuttaṁ. "Ayaṁ kāyo"ti hi vuttāni sanissayāni cakkhādīni attano pañcakkhandhā, "bahiddhā nāmarūpan"ti vuttāni

---

1. Vi 3. 1; Khu 1. 77 piṭṭhādīsu.
2. Ma 1. 158, 326; Ma 3. 328, 332, 333; Saṁ 1. 301; Saṁ 2. 261; Abhi 4. 248 piṭṭhādīsu.

rūpādīni paresaṁ. Tathā ayaṁ kāyo attano cha ajjhattikāni āyatanāni, bahiddhā nāmarūpaṁ paresaṁ bāhirānīti. Aññathā ajjhattikāyatanamatte eva "ayaṁ kayo"ti vuttena ajjhattikāyatanāneva attano pañcakkhandhā hontīti attano ca paresañca pañcahi khandhehi dīpanā na sambhaveyyāti. **Saḷevāyatanānī**ti saḷeva phassakāraṇāni, yehi kāraṇabhūtehi āyatanehi uppannena phassena phuṭṭho bālo sukhadukkhaṁ paṭisaṁvedeti. **Ādi**-saddena "etesaṁ vā aññatarena. Avijjānīvaraṇassa bhikkhave paṇḍitassa taṇhāya sampayuttassā"ti-ādi[1] yojetabbaṁ. Imasmiñhi sutte saṅkhāre avijjātaṇhānissite eva katvā kāyaggahaṇena viññāṇanāmarūpasaḷāyatanāni gahetvā tasmiṁ kāye saḷāyatanānaṁ phassaṁ taṁnissitameva katvā vedanāya visesapaccayabhāvaṁ dassentena bhagavatā bālapaṇḍitānaṁ atītaddhāvijjātaṇhāmūlako vedanānto paṭiccasamuppādo dassito. Puna ca bālapaṇḍitānaṁ visesaṁ dassentena—

> "Yāya ca bhikkhave avijjāya nivutassa bālassa, yāya ca taṇhāya sampayuttassa ayaṁ kāyo samudāgato, sā ceva avijjā bālassa appahīnā, sā ca taṇhā aparikkhīṇā. Taṁ kissa hetu? Na bhikkhave bālo acari brahmacariyaṁ sammā dukkhakkhayāya. Tasmā bālo kāyassa bhedā kāyūpago hoti, so kāyūpago samāno na parimuccati jātiyā -pa- dukkhāsmāti vadāmī"ti[2]—

Vedanāpabhavaṁ sāvijjaṁ taṇhaṁ dassetvā, upādānabhave ca tannissite katvā "kāyūpago hotī"ti-ādinā jāti-ādike dassentena paccuppannahetusamuṭṭhānato pabhuti ubhayamūlavasena paṭiccasamuppādo vutto, tabbipariyāyena ca paṇḍitassa paccuppanna hetuparikkhayato pabhuti ubhayamūlako paṭilomapaṭiccasamuppādoti.

587. **Pūretun**ti vaḍḍhetuṁ, upacinitunti attho. Duggatigāmikammassa visesapaccayattā avijjā **"avindiyaṁ vindatī"**ti vuttā, tathā visesapaccayo vindiyassa na hotīti **"vindiyaṁ na vindatī"**ti ca. Attanissitāni

1. Saṁ 1. 263 piṭṭhe.
2. Saṁ 1. 263 piṭṭhe.

katvā cakkhuviññāṇādīnaṁ pavattanaṁ uppādanaṁ **āyatanaṁ**. Sammohabhāveneva anabhisamayabhūtattā **aviditaṁ** aññātaṁ **karoti. Antavirahite javāpetīti** vaṇṇāgamavipariyāyavikāravināsadhātu-atthavisesayogehi pañcavidhassa niruttilakkhaṇassa vasena a-kāra vi-kāra ja-kāre gahetvā aññesaṁ vaṇṇānaṁ lopaṁ, ja-kārassa ca dutiyassāgamaṁ katvā **"avijjā"**ti vuttaṁ. Byañjanatthaṁ vatvā sabhāvatthaṁ dassetuṁ **"apicā"**ti-ādi vuttaṁ. Cakkhuviññāṇādīnaṁ vatthārammaṇāni "idaṁ vatthu, idaṁ ārammaṇan"ti avijjāya ñātuṁ na sakkāti avijjā tappaṭicchādikā vuttā. Vatthārammaṇa sabhāvachādanato eva avijjādīnaṁ paṭiccasamuppādabhāvassa, jarāmaraṇādīnaṁ paṭiccasamuppannabhāvassa ca chādanato paṭiccasamuppādapaṭiccasamuppannacchādanaṁ veditabbaṁ.

Apaccakkhitvāti paccakkhānaṁ akatvā apaṭikkhipitvā. **Upakārakaṭṭho paccayaṭṭho** yathā piṇḍapātādi sarīrassa.

Saṅkhatamabhisaṅkharontīti yathā saṅkhataṁ hoti, evaṁ abhisaṅkharonti, saṅkhārasaddaggahaṇena āgatā saṅkhārā **saṅkhārasaddena āgatasaṅkhārā**. Yadipi avijjāpaccayā saṅkhārāpi saṅkhārasaddena āgatā, te pana imissā desanāya padhānāti visuṁ vuttā, tasmā **"duvidhā"**ti ettha saṅkhārasaddena āgatasaṅkhāresu abhisaṅkharaṇakasaṅkhāraṁ vajjetvā tadaññe saṅkhārasaddena āgatasaṅkhārā yojetabbā. **Saṅkhārasaddena āgatasaṅkhārā**ti vā samudāyo vutto. Tadekadesā ca idha vaṇṇetabbabhāvena gahitā avijjāpaccayā saṅkhārā, tasmā vaṇṇetabbasabbasaṅgāhakavasena duvidhatā vuttāti veditabbā. "Paṭhamaṁ nirujjhati vacīsaṅkhāro"ti-ādinā[1] vitakkavicāra-assāsapassāsasaññāvedanāvacīsaṅkhārādayo vuttā, na avijjāpaccayā saṅkhāresu vuttā kāyasañcetanādayo.

Saṅkhatasaṅkhārā nāma yathāsakaṁ paccayehi saṅkhatattā. Satipi paccayanibbattānaṁ sabbesampi saṅkhatabhāve "mametaṁ phalan"ti tatthābhimukhena viya kammunā nibbattitattā tebhūmakavipākakaṭattārūpesu sātisayo saṅkhatabhāvoti adhippāyena **aṭṭhakathāyaṁ**[2] kammanibbattānaṁ abhisaṅkhatasaṅkhāratā vuttā. **Pāḷiyaṁ** pana tathā āgataṭṭhānassa abhāvato

---

1. Ma 1. 376 piṭṭhe. 2. Visuddhi 2. 158 piṭṭhe.

"tepi -pa- ettheva saṅgahaṁ gacchantī"ti vuttaṁ. **Aniccā vata saṅkhārā**ti vuttā utu-ādisamuṭṭhānāpi sabbadhammā. **Abhisaṅkharaṇakasaṅkhāroti vuccati** attano phalassa abhisaṅkharaṇato. Kāyapayogasamuṭṭhāpanavīriyaṁ **kāyikavīriyaṁ. Abhisaṅkhārassā**ti payogavegassa.

Vācaṁ saṅkharātīti **vacīsaṅkhāro**. Kāyena saṅkharīyatīti **kāyasaṅkhāro**. Cittena saṅkharīyati, cittaṁ vā saṅkharotīti **cittasaṅkhāro**. Saṅkhepato pana sabbepi yathārahaṁ saṅkharonti, saṅkharīyantīti ca saṅkhārāti veditabbā. **Vuttan**ti saṅkhāraṭṭhapaccayaṭṭhādimāha.

Namatīti ekantasārammaṇatāya ārammaṇābhimukhaṁ namati. **Paritassatī**ti pipāsati, taṇhāparitāpatāya vā vicalati. **Upādiyatī**ti daḷhaṁ ādiyati. **Bhavatī**ti upapattibhavaṁ sandhāyāha. **Bhāvayatī**ti kammabhavaṁ. Cuti khandhānaṁ maraṇanti **"maranti etenā"**ti vuttaṁ. Dukkhā vedanā uppādadukkhā, ṭhitidukkhāti ca katvā **"dvedhā khaṇatī"**ti vuttaṁ. **Āyāso** parissamo visādo.

Niddiṭṭhanayadassananti yathāniddiṭṭhavidhisandassanaṁ. **Kevala**-saddo asammissavācako ca hoti "kevalā sālayo"ti-ādīsu, niravasesavācako ca "kevalā aṅgamagadhā"ti-ādīsu, tasmā dvidhāpi atthaṁ vadati. Tattha **asammissassā**ti sukharahitassa. Na hi ettha kiñci uppādavayarahitaṁ atthi. **Sakalassā**ti sabbabhavādigatassa, sabbakālikassa ca.

588. "Lakkhaṇekavidhādito"ti ettha **ādi**-saddo paccekaṁ parisamāpetabboti dassento āha **"lakkhaṇādito"**ti. Sampayutte, taṁsamaṅgipuggale vā sammohayatīti **sammohanarasā**. Ārammaṇa sabhāvassa chādanaṁ hutvā gayhatīti **chādanapaccupaṭṭhānā**. "Āsavasamudayā avijjāsamudayo"ti[1] vacanato **āsavapadaṭṭhānā**. Paṭisandhijananatthaṁ āyūhanti byāpāraṁ karontīti **āyūhanarasā**. Rāsikaraṇaṁ vā **āyūhanaṁ**. Cetanāsabhāvattā cetanā hutvā gayhatīti **cetanāpaccupaṭṭhānā**. Nāmarūpassa purecārikabhāvena pavattatīti **pubbaṅgamarasaṁ**. Purimabhavena saddhiṁ ghaṭanaṁ hutvā gayhatīti **paṭisandhipaccupaṭṭhānaṁ**. Viññāṇena saha, aññamaññañca sampayujjatīti **sampayogarasaṁ**. Samaṁ pakārehi

1. Ma 1. 67 piṭṭhe.

yogo **sampayogo**. Visuṁ abhāvo **avinibbhogo**. Rūpaṁ sampayogābhāvato vikiratīti **vikiraṇarasaṁ**. Tato eva hi pisiyamānā taṇḍulādayo vikiranti, cuṇṇībhūtā viddhaṁsanti, nāmassa kadāci kusalādibhāvopi atthīti tato visesanatthaṁ **"abyākatapaccupaṭṭhānan"**ti vuttaṁ. "Acetano abyākato"ti[1] ettha viya anārammaṇatā vā abyākatatā daṭṭhabbā. **Āyatanalakkhaṇan**ti ghaṭṭanalakkhaṇaṁ, āyānaṁ tananalakkhaṇaṁ vā. Dassanassa yathāsakaṁ visayaggahaṇassa karaṇato **dassanarasaṁ**. "Dassanādirasan"ti pana **Sammohavinodaniyaṁ**[2] vuttaṁ. **Vatthudvārabhāvapaccupaṭṭhānaṁ** yathārahaṁ viññāṇamanoviññāṇadhātūnanti adhippāyo. Vatthuggahaṇañcettha cakkhādipañcakāpekkhaṁ. Akusalavipākupekkhāya aniṭṭhabhāvato dukkhena, itarāya iṭṭhabhāvato sukhena saṅgahitattā **"sukhadukkhapaccupaṭṭhānā"**ti vuttaṁ. Dukkhasamudayattā **hetulakkhaṇā taṇhā**. "Tatra tatrābhinandinī"ti[3] vacanato **abhinandanarasā**. Cittassa, puggalassa vā rūpādīsu atittabhāvo hutvā gayhatīti **atittabhāvapaccupaṭṭhānā. Amuñcanarasaṁ** taṇhādiṭṭhābhinivesavasena. Taṇhādaḷhattaṁ hutvā kāmupādānaṁ, sesāni diṭṭhi hutvā upaṭṭhahantīti **taṇhādaḷhattadiṭṭhipaccupaṭṭhānaṁ**. Kammupapattibhavavasena bhavassa lakkhaṇādayo yojetabbā.

589. **Mohādibhāvato**ti ettha **ādi**-saddena ananubodhādīnaṁ saṅgaho. Dukkhādīsu aññāṇavasena **appaṭipatti,** asubhādīsu subhādivipallāsavasena **micchāpaṭipatti**. Diṭṭhivippayuttavasena vā **appaṭipatti**, diṭṭhisampayuttavasena **micchāpaṭipatti. Dvārārammaṇato**ti dvārato, ārammaṇato ca chasu dvāresu, chasu ārammaṇesu ca pavattanato. Ayaṁ pana vibhāgo na avijjāya eva, aññesupi paṭiccasamuppādaṅgesu arūpadhammānaṁ labbhatīti āha **"sabbesupī"**ti.

Vipākadhammadhammādibhāvatoti ettha **ādi**-saddena nevasekkhānāsekkhasaṁyojaniyādibhāve saṅgaṇhāti. **Catuyonisaṁvattanato**ti catuyonipariyāpannattabhāvanibbattanato.

---

1. Visuddhi 1. 348; Abhi-Ṭṭha 2. 54 piṭṭhādīsu. 2. Abhi-Ṭṭha 2. 129 piṭṭhe.
3. Dī 1. 246; Ma 1. 60, 373; Saṁ 3. 369; Abhi 2. 106; Vi 3. 15 piṭṭhādīsu.

Lokiyavibhāgādibhāvatoti ettha **ādi**-saddena abyākatasappaccayasaṅkhatādibhāve saṅgaṇhāti. **Sahetukāhetukādito**ti **ādi**-saddena sasaṅkhārāsaṅkhārādibhede saṅgaṇhāti.

Kāmaṁ nāmarūpaṁ paccuppannaddhavasena vuccati, tathāpi yathā paccuppannaṁ, evaṁ atītānāgatampīti addhadvayapariyāpannassāpi nayato gahetabbattā vuttaṁ **"atītādito tividhan"**ti.

Sañjātisamosaraṇaṭṭhānatoti viññāṇataṁsampayuttadhammānaṁ uppattipavattidesabhāvato. **"Bhūtappasādaviññāṇato"**ti pāṭho yutto. "Viññāṇādito"ti pana paṭhanti. Ekasesanayena bāhirāyatanassāpi saṅgahe sati ādi-saddena tassa saṅgahitatā daṭṭhabbā. **Nobhayagocaran**ti manāyatanamāha. Na hi arūpadhammānaṁ desavasena āsannatā, dūratā vā atthi aviggahattā, tasmā manāyatanassa gocaro manāyatanaṁ sampatto, asampatto vāti na vuccati. **Phassādīnampī**ti ettha phasso tāva phusanasabhāvato, lokiyasāsavādibhāvato ca ekavidho. Paṭighasamphassa-adhivacanasamphassabhedato, sahetukādibhāvato ca duvidho. Bhavattayapariyāpannato, vedanāttayasampayogato, ahetukaduhetukatihetukato ca tividho. Yonigativasena catubbidho, pañcavidho ca.

Vedanā anubhavanalakkhaṇato, lokiyasāsavādibhāvato ca ekavidhā. Pañcadvārikamanodvārikabhedato duvidhā. Sukhādibhedato tividhā. Yonigativasena catubbidhā, pañcavidhā ca. Chaḷārammaṇabhedato chabbidhā.

Taṇhā lokassa samudayabhāvato ekavidhā. Duvidhā diṭṭhisampayuttavippayuttabhāvato. Tividhā kāmabhavavibhavataṇhābhedato. Catubbidhā catumaggapaheyyato. Pañcavidhā rūpābhinandanādibhāvato. Chabbidhā chataṇhākāyabhedato.

Upādānaṁ ekavidhaṁ daḷhaggāhabhāvato. Duvidhaṁ taṇhādiṭṭhibhedato. Tividhaṁ bhavattayūpanissayabhāvato. Catubbidhaṁ kāmupādānādibhedato. Pañcavidhaṁ pañcagatisaṁvattanato.

Bhavo ekavidho lokiyasāsavādibhāvato. Duvidho kammupapattibhedato. Tividho kāmabhavādibhedato. Catubbidho caturupādānapaccayato. Pañcavidho pañcagatisaṁvattanato. Chabbidho kāmakammabhavādibhedato. Sattavidho sattaviññāṇaṭṭhitisaṅgahato. Aṭṭhavidho caturupādānapaccayakammabhavādibhedato. Navavidho kāmabhavādibhedato.

Jāti ekavidhā tattha tattha bhave paṭhamābhinibbattibhāvato. Duvidhā rūpakkhandhasaṅkhārakkhandhasaṅgahato. Tividhā bhavattayapariyāpannato. Yonigativasena catubbidhā, pañcavidhā ca. Iminā nayena jarāmaraṇādīnampi ekavidhādibhāvo veditabbo.

590. Sokādīnampi gahitattā aṅgabahuttappasaṅge "dvādasevā"ti aṅgavavatthānaṁ veditabbaṁ. Na hi sokādayo aṅgabhāvena vuttā, phalena pana kāraṇaṁ avijjaṁ mūlaṅgaṁdassetuṁ te vuttā. Jarāmaraṇabbhāhatassa hi bālassa te sambhavantīti sokādīnaṁ jarāmaraṇakāraṇatā vuttā, na pana "kāyikāya dukkhāya vedanāya phuṭṭho"ti ca sutte jarāmaraṇanimittañca dukkhaṁ saṅgahitanti taṁ tannimittānaṁ jarāmaraṇabbhāhatassa sambhave sādhakabhāvena vuttaṁ. Yasmā pana jarāmaraṇeneva sokādīnaṁ ekasaṅkhepo kato, tasmā tesaṁ jātipaccayatā yujjati. Jarāmaraṇapaccayabhāve hi avijjāya ekasaṅkhepo kātabbo siyā. Jātipaccayā pana jarāmaraṇaṁ, sokādayo ca sambhavantīti tattha jarāmaraṇaṁ ekantikaṁ aṅgabhāvena gahitaṁ. Sokādayo pana rūpabhavādīsu abhāvato anekantikā kevalaṁ pākaṭena phalena avijjānidassanatthaṁ gahitā. Tena anāgate jātiyā sati tato parāya paṭisandhiyā hetuhetubhūtā avijjā dassitāti bhavacakkassa avicchedo dassito hotīti. Suttañca sokādīnaṁ avijjā kāraṇanti etasseva atthassa sādhakaṁ daṭṭhabbaṁ, na sokādīnaṁ bālassa jarāmaraṇanimittatāmattassa. "Assutavā puthujjano"ti hi vacanena avijjā sokādīnaṁ kāraṇanti dassitā, na ca jarāmaraṇanimittameva dukkhaṁ dukkhanti.

Aparo nayo jarāmaraṇampi paccayo, aññathā dvādasaṅgāni na paripūrenti. Kassa pana so paccayo? Sokādīnaṁ. Yadi evaṁ kasmā "jarāmaraṇapaccayā sokādayo sambhavantī"ti avatvā "jātipaccayā

jarāmaraṇaṁ, sokādayo ca sambhavantī"ti vuttanti? Yasmā tadaññenapi dukkhadhammena phuṭṭhassa te sambhavanti, tasmā appahīnasaṁyojanassāpi tesaṁ tappaccayatā na ekaṁsikāti jātipaccayatāva vuttā. Atha vā jarāmaraṇaggahaṇena upapattibhavo saṅgahito. Upādinnakkhandhaparipāko hi āyuno saṁhāni, indriyānaṁ paripāko ca jarā, tesañca bhedo maraṇanti. Sati ca upapattibhave tattha katupacitaṁ, porāṇaṁ vā kammaṁ **kammabhavo**, kammādi-upaṭṭhāne cuti anantaraṁ paṭisandhiṁ janetīti **upapattibhavo** jātiyā paccayo, tasmā jarāmaraṇampi jātiyā paccayatāya paṭiccasamuppādo. Yasmā pana "bhavapaccayā jātī"ti ettheva upapattibhavassa jātiyā paccayatā saṅgahitā, tasmā vuttapariyāyasaṅgahato ca[1] "jarāmaraṇapaccayā jātī"ti na vuttaṁ. Evaṁ jarāmaraṇassāpi paccayabhāgasiddhito paṭiccasamuppādatāti dvādasaṅgatā vavatthitāti veditabbā. Tenāha **"dvādasevā"**ti-ādi. **Ayaṁ tāvā**ti "desanābhedato"ti-ādinā vuttaṁ, atthasaṁvaṇṇanaṁ sandhāyāha.

Avijjāpaccayāsaṅkhārapadakathāvaṇṇanā

591. **Ayaṁ panā**ti idāni vakkhamānaṁ. "Katamā ca bhikkhave avijjā dukkhe aññāṇan"ti-ādinā[2] suttantesu catuṭṭhānikā avijjā vuttāti "**suttantapariyāyenā**"ti vuttaṁ. **Nikkhepakaṇḍe**[3] pana suttantesu catūsu ṭhānesu kathitāya eva avijjāya aṭṭhasu ṭhānesu kiccajātito kathitattā tadatthavaṇṇanāvasena vibhāvanaṁ kātuṁ **"abhidhammapariyāyenā"**ti ārabhitvā **"vuttañhetan"**ti-ādi vuttaṁ. Ahāpetvā vibhajitabbaṁ. Vibhajanañhi abhidhammapariyāyo. "Aṭṭhasu ṭhānesu aññāṇan"ti ānetvā taṁ sambandhitabbaṁ. **Sesaṭṭhānesū**ti dukkhasamudayesu, pubbantādīsu ca. **Ārammaṇavasenā**ti ārammaṇakaraṇavasenāpi. **Idhā**ti imasmiṁ "dukkhe aññāṇan"ti-ādike pāṭhe. **Sā**ti avijjā. **Uppannā**ti asamūhatuppannā, pageva paccuppannā. "Paṭicchādetvā"ti ettha vuttaṁ paṭicchādanākāraṁ dassetuṁ **"yāthāvasarasalakkhaṇaṁ paṭivijjhituṁ na detī"**ti vuttaṁ. Rasitabbo paṭivijjhitabbo sabhāvoraso, attano raso saraso, yāthāvo yathābhūto saraso yāthāvasaraso, yo "pīḷanaṭṭho"ti-ādinā[4]

---

1. Vuttapariyāyasaṅgahatova (Syā)
2. Ma 1. 67 piṭṭhe.
3. Abhi 1. 222 piṭṭhe.
4. Khu 9. 293 piṭṭhe.

vutto dukkhasaccappabhedā eva ca pubbāntādayo, so eva lakkhitabbattā **yāthāvasarasalakkhaṇaṁ**. Taṁ **paṭivijjhituṁ** paccakkhato jānituṁ **na deti**.

Tadubhayanti pubbantañceva aparantañca atītaṁ, anāgatañca khandhapañcakaṁ. Pubbantāparantabhāgavantatāya vā paccuppannaddhabhūto majjhanto pubbantāparanto. **Ayaṁ avijjā ime saṅkhārā**ti idappaccayatāpaṭiccasamuppannadhammesu paccakkhato jānanākāradassanaṁ. **Etthā**ti etesu dukkhādīsu. Yadipi avijjā dukkhādīsu ārammaṇakaraṇavasenapi pavattati, yathā pana nirodhamagge ārammaṇaṁ kātuṁ asakkontī te jānitukāmassa tappaṭicchādanavasena, anirodhamaggesu nirodhamaggaggahaṇakāraṇabhāvena ca pavattamānā te yāthāvato paṭivijjhituṁ na deti, evaṁ dukkhādīsupīti veditabbaṁ. Tathā hi vuttaṁ "paṭicchādanavaseneva idhādhippetā"ti. Dukkhādivisayo andhatamakaro, lobhādīnañca andhatamakarānaṁ paccayabhūto adassanākāro **aññāṇaṁ**.

592. **Puññādayo**ti puññābhisaṅkhārādayo. Tattha punāti attano santānaṁ apuññaphalato, dukkhasaṁkilesato ca sodhetīti puññaṁ. Hitasukhajjhāsayena puññaṁ karotīti tannipphādanena kārakassa ajjhāsayaṁ pūreti, pujjabhavaṁ nibbattetīti vā puññaṁ. Iti pūrako, pujjanibbattako ca niruttinayena puññanti veditabbo. Puññañca so attano phalassa abhisaṅkharaṇaṭṭhena abhisaṅkhāro cāti **puññābhisaṅkhāro**. Puññapaṭipakkhato apuññanti vuttavipariyāyena **apuññābhisaṅkhāro** veditabbo. Samādhipaccanīkānaṁ atidūratāya na iñjati, aniñjañca bhavaṁ abhisaṅkharotīti **āneñjābhisaṅkhāro**. Kāyena pavattito, kāyato vā pavatto, kāyassa vā saṅkhāroti **kāyasaṅkhāro**. Vacīcittasaṅkhāresupi eseva nayo. Tattha paṭhamattiko **parivīmaṁsanasuttā**divasena gahito. Tattha hi "puññaṁ ce saṅkhāraṁ abhisaṅkharoti, puññūpagaṁ hoti viññāṇan"ti-ādinā[1] āgataṁ. Dutiyattiko **vibhaṅgasutta**vasena. Tattha hi "tayome bhikkhave saṅkhārā. Katame tayo? Kāyasaṅkhāro vacīsaṅkhāro cittasaṅkhāro"ti[2] vuttaṁ.

Vitthārato panāti-ādi puññābhisaṅkhārādīnaṁ sarūpato, pabhedato ca vibhāvanaṁ. **Bhāvanāvaseneva pavattā**, na dānasīlavasenāti tattha labbhamānaṁ puññakiriyavatthuṁ dasseti. Evañca katvā arūpāvacaracetanāpi

---

1. Saṁ 1. 310 piṭṭhe.
2. Saṁ 1. 278 piṭṭhe.

“bhāvanāvaseneva pavattā”ti vuttā. Ye pana “bhāvanāvasenevā”ti avadhāraṇena abhiññācetanaṁ nivattetīti vadanti, tadayuttaṁ tāsampi avijjāpaccayatāya viya[1] puññābhisaṅkhārabhāvassa ca icchitattā. Aññathā abhiññācittuppādassa puññakiriyavatthūsu asaṅgaho eva siyā, na ca yuttaṁ “kusalañca puññakiriyavatthuñca na hotī”ti. **Pāṇātipātādī**ti **ādi**-saddena na tadavasiṭṭha-akusalakammapathānaṁyeva gahaṇaṁ, atha kho anavasesa-akusalakammassāpi gahaṇaṁ daṭṭhabbaṁ.

Itaresu panāti kāyasaṅkhārādīsu. Puññābhisaṅkhārādayo pavattamānā imehi dvārehi pavattantīti **dvārato pavattidassanatthaṁ.** “Samavīsati cetanā”ti kasmā vuttaṁ, yadi kāyavacīviññattiyo samuṭṭhāpentiyo kusalākusalacetanā kāyasaṅkhāro, vacīsaṅkhāroti ca vuccanti, evaṁ sante abhiññācetanāyapi kusalāya tathā pavattāya vacīsaṅkhārabhāvo vattabboti codanaṁ sandhāyāha **“abhiññācetanā”**ti-ādi. **Etthā**ti kāyavacīsaṅkhāraggahaṇe, kāyavacīsañcetanāggahaṇe vā. **Na gahitā**ti aṭṭhakathāyaṁ na gahitā “abhiññācetanā viññāṇassa paccayo na hotī”ti. Kasmā pana na hoti, nanu sāpi kusalā, vipākadhammā cāti? Saccametaṁ, anupacchinnataṇhāvijjamāne pana santāne sabyāpārappavattiyā tassā kusalatā, vipākadhammatā ca vuttā, na vipākuppādanena. Sā pana vipākaṁ uppādentī rūpāvacarameva uppādeyya. Na hi aññabhūmikaṁ kammaṁ aññabhūmikaṁ vipākaṁ uppādetīti. Attanā sadisārammaṇaṁ tiṭṭhānikameva ca uppādeyya **cittuppādakaṇḍe**[2] rūpāvacaravipākassa kammasadisārammaṇasseva vuttattā. Na ca rūpāvacaravipāko parittādi-ārammaṇo atthi, abhiññācetanā ca parittādi-ārammaṇāva hoti. Tasmā vipākaṁ na uppādetīti viññāyati. Kasiṇesu ca uppāditassa catutthajjhānasamādhissa ānisaṁsabhūtā abhiññā. Yathāha “so evaṁ samāhite citte”ti-ādi[3]. Tasmā samādhiphalasadisā sā, na ca phalaṁ deti. Dānasīlānisaṁsabhūto tasmiṁ bhave paccayalābho viyāti sāpi vipākaṁ na uppādetīti.

“Yathāca abhiññācetanā, evaṁ uddhaccacetanāpi na hotī”ti idaṁ uddhaccasahagatadhamme visuṁ uddharitvā “tesaṁ vipāke ñāṇaṁ atthapaṭisambhidā”ti[4]

---

1. Avijjāpaccayatāya (Ka)
2. Abhi 1. 116 piṭṭhe.
3. Dī 1. 76, 77; Ma 1. 314, 315, 346, 347; Vi 1. 5 piṭṭhādīsu.
4. Abhi 2. 309 piṭṭhe.

vuttattā vicāretabbaṁ. Sā pana vicāraṇā heṭṭhā khandhaniddesavaṇṇanāyaṁ akusalakathāyaṁ vicāriyā evāti tattha vicāritanayeneva veditabbā. Apicettha yadeke vibhajja vadanti, dassanabhāvanānaṁ abhāvepi yesaṁ puthujjanānaṁ, sekkhānañca dassanabhāvanāhi bhavitabbaṁ tesaṁ taduppattikāle tehi pahātuṁ sakkuṇeyyā akusalā dassanena pahātabbā, bhāvanāya pahātabbāti ca vuccanti. Puthujjanānaṁ pana bhāvanāya abhāvā bhāvanāya pahātabbacintā natthi. Tena tesaṁ pavattamānā dassanena pahātuṁ asakkuṇeyyāpi bhāvanāya pahātabbāti na vuccanti. Yadi vucceyyuṁ, dassanenapahātabbā bhāvanāyapahātabbānaṁ kesañci kenaci[1] kadāci ārammaṇa ārammaṇādhipati upanissayapaccayehi paccayo bhaveyyuṁ. Na ca paṭṭhāne dassanenapahātabbā bhāvanāyapahātabbānaṁ kenaci paccayena paccayoti vuttā. Sekkhānaṁ pana vijjamānā bhāvanāya pahātuṁ sakkuṇeyyāti bhāvanāya pahātabbā. Teneva sekkhānaṁ dassanena pahātabbā, cattattā vantattā muttattā pahīnattā paṭinissaṭṭhattā (ukkheṭitattā samukkheṭitattā)[2] assāditabbā, abhinanditabbā ca na honti. Pahīnatāya eva somanassahetubhūtā, avikkhepahetubhūtā ca na domanassaṁ, uddhaccañca uppādentīti na te tesaṁ ārammaṇa ārammaṇādhipatibhāvaṁ, pakatūpanissayabhāvañca gacchanti. Na hi pahīne upanissāya ariyo rāgādikilese uppādeti.

Vuttañhetaṁ "sotāpattimaggena ye kilesā pahīnā, te kilese na puneti na pacceti na paccāgacchati -pa- arahattamaggena -pa- na paccāgacchatī"ti[3]. Na ca puthujjanānaṁ dassanena pahātuṁ sakkuṇeyyā, itaresaṁ na kenaci paccayena paccayo hontīti na sakkā vattuṁ[4] "diṭṭhiṁ assādeti abhinandati, taṁ ārabbha rāgo uppajjati, diṭṭhi, vicikicchā, uddhaccaṁ uppajjati. Vicikicchaṁ ārabbha vicikicchā, diṭṭhi, uddhaccaṁ uppajjatī"ti[5] diṭṭhivicikicchānaṁ uddhaccārammaṇapaccayabhāvassa vuttattā. Ettha hi **uddhaccan**ti uddhaccasahagatacittuppādaṁ sandhāya vuttaṁ. Evañca katvā adhipatipaccayaniddese "diṭṭhiṁ garuṁ katvā assādeti abhinandati, taṁ garuṁ katvā rāgo uppajjati, diṭṭhi uppajjatī"ti[6]

1. Keci (Ka)
2. ( ) Etthantare pāṭho bahūsu na dissati.
3. Khu 7. 156; Khu 8. 83 piṭṭhesu.
4. Na sakkā (Ka)
5. Abhi 8. 134 piṭṭhe Paṭṭhāne.
6. Abhi 8. 136 piṭṭhe Paṭṭhāne.

ettakameva vuttaṁ, na vuttaṁ "uddhaccaṁ uppajjatī"ti. Tasmā dassanabhāvanāhi pahātabbānaṁ atītādibhāvena na vattabbattepi yādisānaṁ tāhi anuppattidhammatā āpādetabbā, tesu puthujjanesu vattamānā dassanaṁ apekkhitvā tena pahātuṁ sakkuṇeyyā dassanena pahātabbā, sekkhesu vattamānā bhāvanaṁ apekkhitvā tāya pahātuṁ sakkuṇeyyā bhāvanāya pahātabbā.

Tesu bhāvanāya pahātabbā sahāyavirahā vipākaṁ na janayantīti bhāvanāya pahā tabbacetanāya nānākkhaṇikakammapaccayabhāvo na vutto, apekkhitabbadassanabhāvanārahitānaṁ pana puthujjanesu uppajjamānānaṁ sakabhaṇḍe chandarāgādīnaṁ, uddhaccasahagatacittuppādassa ca saṁyojanattayatadekaṭṭhakilesānaṁ anupacchinnatāya aparikkhīṇasahāyānaṁ vipākuppādanaṁ na sakkā paṭisedhitunti uddhaccasahagatadhammānaṁ vipāko vibhaṅge vutto. Yadi evaṁ apekkhitabbadassanabhāvanārahitānaṁ akusalānaṁ nevadassanena nabhāvanāyapahātabbatāya navattabbatā āpajjatīti? Nāpajjati appahātabbānaṁ "nevadassanenanabhāvanāya pahātabbā"ti[1] vuttattā, appahātabbaviruddhasabhāvattā ca akusalānaṁ.

Evampi te imasmiṁ tike "navattabbā"ti vattabbā āpajjantīti? Nāpajjanti cittuppādakaṇḍe dassitānaṁ dvādasa-akusalacittuppādānaṁ dvīhi padehi saṅgahitattā. Yathā hi dhammavasena sabbe saṅkhatadhammā saṅgahitāti uppannattike kālavasena asaṅgahitāpi atītā "navattabbā"ti na vuttā cittuppādarūpabhāvena gahitesu navattabbassa abhāvā, evamidhāpi cittuppādabhāvena gahitesu navattabbassa asaṅgahitassa abhāvā navattabbatā navuttāti veditabbā. Yattha hi cittuppādo koci niyogato navattabbo atthi, tattha tesaṁ catuttho koṭṭhāso atthīti yathāvuttapadesu viya tatthāpi bhinditvā bhajāpetabbacittuppāde bhinditvā bhajāpeti "siyā navattabbā parittārammaṇā"ti-ādinā[2]. Tadabhāvā uppannattike, idha ca tathā na vuttā[3].

Atha vā yathā sappaṭighehi samānasabhāvattā rūpadhātuyaṁ tayo mahābhūtā sappaṭighāti vuttā. Yathāha "asaññasattānaṁ anidassanasappaṭighaṁ ekaṁ mahābhūtaṁ paṭicca dve mahābhūtā, dve mahābhūte paṭicca ekaṁ

---

1. Abhi 1. 2 piṭṭhe. 2. Abhi 1. 271 piṭṭhe. 3. Na vuttaṁ (Syā, Ka)

mahābhūtan"ti[1], evaṁ puthujjanānaṁ pavattamānā bhāvanāya pahātabbasamānasabhāvā bhāvanāya pahātabbāti vucceyyunti? Natthi navattabbatāpasaṅgo. Evañca sati puthujjanānaṁ pavattamānāpi bhāvanāya pahātabbā sakabhaṇḍe chandarāgādayo parabhaṇḍe chandarāgādīnaṁ upanissayapaccayo, rāgo ca rāgadiṭṭhīnaṁ adhipatipaccayoti ayamattho laddho hoti. Yathā pana aphoṭṭhabbattā rūpadhātuyaṁ tayo mahābhūtā na paramatthato sappaṭighā, evaṁ apekkhitabbabhāvanārahitā puthujjanesu vattamānā sakabhaṇḍe chandarāgādayo na paramatthato bhāvanāya pahātabbāti bhāvanāya pahātabbānaṁ nānākkhaṇikakammapaccayatā na vuttā. Na ca dassanenapahātabbā bhāvanāyapahātabbānaṁ kenaci paccayena paccayoti vuttā. Ye hi dassanena pahātabbapaccayā kilesā, na te dassanato uddhaṁ pavattanti. Dassanena pahātabbapaccayassapi pana uddhaccasahagatassa sahāyavekallamattameva dassanena kataṁ, na tassa koci bhāvo dassanena anuppattidhammataṁ āpāditoti tassa ekantabhāvanāyapahātabbatā vuttā. Tasmā tassa tādisasseva sati sahāye vipākuppādanavacanaṁ, asati ca vipākānuppādanavacanaṁ na virujjhatīti.

Tayidaṁ sabbaṁ tesaṁ ācariyānaṁ ahopurisikāmattanti apare. Kasmā? Uddhaccasahagatassa ekantena bhāvanāya pahātabbattā. Evañhi vuttaṁ bhagavatā "katame dhammā bhāvanāya pahātabbā? Uddhaccasahagato cittuppādo"ti[2]. Yadi hi taṁ icchitaṁ siyā, yathā atītārammaṇattike "niyogā anāgatārammaṇā natthī"ti[3] vatvā vibhajja vuttaṁ, evamidhāpi "niyogā bhāvanāya pahātabbā natthī"ti[3] vatvā "uddhaccasahagato siyā bhāvanāya pahātabbo, siyā na vattabbo"ti vadeyya. Yā ca taṁ samatthentena "yadi vucceyyun"ti-ādinā yutti vuttā, sāpi ayutti. Kasmā? Yasmā dassanena pahātabbārammaṇānaṁ rāgadiṭṭhivicikicchā-uddhaccānaṁ dassanena pahātabbabhāvo eva icchitoti. Yaṁ pana uddhaccaggahaṇena pāḷiyaṁ[2] uddhaccasahagato cittuppādo vuttoti vatvā taṁ sādhetuṁ adhipatipaccayaniddese uddhaccassa anuddharaṇaṁ nibandhanaṁ vuttaṁ, tampi anibandhanaṁ paṭṭhāne sāvasesapāṭhadassanato. Tathā hi "atīto dhammo paccuppannassa dhammassa, anāgato dhammo paccuppannassa dhammassa ārammaṇapaccayena

---

1. Abhi 8. 22 piṭṭhe Paṭṭhāne. 2. Abhi 1. 269 piṭṭhe. 3. Abhi 1. 273 piṭṭhe.

paccayo"ti[1] etesaṁ vibhaṅge cetopariyañāṇaggahaṇaṁ katvā "paccuppanno dhammo paccuppannassa dhammassā"ti etassa **vibhaṅge**[1] labbhamānampi na uddhaṭaṁ.

Bhāvanāya pahātabbassa vipākadānaṁ pati dassanena pahātabbassa sahāyabhāvūpagamanaṁ vicāretabbaṁ. Kiṁ avijjādi viya dānasīlādīnaṁ uppatti yāyeva vipākadānasāmatthiyā ṭhānavasena dassanenapahātabbaṁ bhāvanāyapahātabbassa sahāyabhāvaṁ upagacchati, udāhu kilesā viya kammassa paṭisandhidānaṁ patīti? Kiñcettha—yadi tāva purimo pakkho pahīnadassanappahātabbattā sekkhasantāne pavattino bhāvanāpahātabbassa kiriyabhāvo āpajjati pahīnāvijjātaṇhāmāne santāne pavattadānādi viya. Atha dutiyo, tassāpi dassanenapahātabbatā āpajjati apāyagamanīyasabhāvanati vattanato, tasmā heṭṭhā vicāritanayeneva uddhaccasahagatassa vipākadānaṁ pati pāḷiyā, aṭṭhakathāya ca avirujjhanavasenettha atthavinicchayo veditabbo.

Sāpīti uddhaccacetanāpi. **Viññāṇassa paccayabhāve**pi sampuṇṇassa vipākaviññāṇassa paccayabhāve. Yadi apanetabbā, kasmā "samavīsati cetanā"ti vuttanti tassa kāraṇaṁ dassento āha **"avijjāpaccayā pana sabbāpetā hontī"**ti. Abhiññācetanāyapi paccayabhāvaṁ dasseti. Yadi evaṁ abhiññācetanāya saha ekavīsatīti vattabbaṁ, na, tathā avacanassa vuttakāraṇattā. Taṁ pana itarāvacanassāpi kāraṇanti samānarūpāya ekissā avacane yaṁ kāraṇaṁ apekkhitvā ekā na vuttā, tena kāraṇena vuttāyapi avattabbataṁ dasseti. **Ayaṁ** tikoti kāyasaṅkhārattiko. **Purimattikan**ti puññābhisaṅkhārattikaṁ. **Pavisatī**ti kathaṁ pavisati. Puññābhisaṅkhāro hi aṭṭhakāmāvacaracetanāpabhedo kāyaduccaritato viramantassa siyā kāyasaṅkhāro, vacīduccaritato viramantassa siyā vacīsaṅkhāro, manodvāre pana uppannā terasapi cetanā puññābhisaṅkhāro ca hoti cittasaṅkhāro ca. Apuññābhisaṅkhāropi kāyaduccaritavasena pavattiyaṁ siyā kāyasaṅkhāro, vacīduccaritavasena pavattiyaṁ siyā vacīsaṅkhāro, dve dvārāni muñcitvā manodvāre pavattiyaṁ siyā cittasaṅkhāro, āneñjābhisaṅkhāro cāti evaṁ dutiyattiko

1. Abhi 9. 412 piṭṭhe.

purimattikameva pavisati. Tena vuttaṁ **"atthato puññābhisaṅkhārādīnaṁyeva vasena avijjāya paccayabhāvo veditabbo"**ti.

593. **Avijjābhāve bhāvato**ti avijjāya atthibhāve saṅkhārānaṁ bhāvato. Na hi avijjāya asati kadāci saṅkhārā sambhavanti. Idāni taṁ avijjāya bhāvaṁ dassento **"aññāṇaṁ appahīnaṁ hotī"**ti āha. Tena maggena anirodho idha avijjāya atthibhāvo, na dharamānatā evāti dasseti. Svāyamattho heṭṭhā vibhāvitoyeva. **"Avijjāsaṅkhātan"**ti ca iminā ñāṇābhāvādiṁ nivatteti. Ayañhi **a**-kāro "ahetukā dhammā[1] abhikkhuko āvāso"ti-ādīsu[2] taṁyoganivattiyaṁ dissati. Abhāvo hettha dīpito. "Appaccayā dhammā"ti[1] taṁsambandhitānivattiyaṁ. Paccayuppannañhi paccayasambandhīti appaccayuppannattāti taṁsambandhitā ettha jotīyati. "Anidassanā dhammā"ti[1] taṁsabhāvanivattiyaṁ. Nidassanañhi daṭṭhabbatā. Atha cakkhuviññāṇaṁ nidassanaṁ na passatīti taggahetabbatānivattiyaṁ. Tathā "anāsavā dhammā"ti[3]. "Appaṭighā dhammā[1], anārammaṇā dhammā"ti[4] taṁkiccanivattiyaṁ. "Arūpino dhammā[5], acetasikā dhammā"ti[6] tabbhāvanivattiyaṁ. Tadaññathā hi ettha pakāsīyati. "Amanusso"ti[7] tabbhāvamattanivattiyaṁ. Manussattamattaṁ natthi, aññaṁ samānanti sadisatā hettha sūcīyati. "Assamaṇo samaṇapaṭiñño[8], aputto"ti tathā sambhāvanīyaguṇanivattiyaṁ. Garahā hi ettha ñāyati. "Kacci bhoto anāmayaṁ[9], anudarā kaññā"ti tadanappabhāvanivattiyaṁ. "Anuppannā dhammā"ti[10] taṁsadisabhāvanivattiyaṁ. Atītānañhi uppannapubbattā, uppādidhammānañca paccayekadesanibbattiyā āraddhuppādabhāvā, kālavinimuttassa ca vijjamānattā uppannānukūlatā, pageva paccuppannānanti tabbidhurabhāvo ettha viññāyati. "Asekkhā dhammā"ti[11] tadapariyosānanivattiyaṁ. Tanniṭṭhānañhettha pakāsīyati. Imesaṁ pana atthānaṁ asambhavato pārisesena yathā kusalapaṭipakkhā dhammā akusalā, evaṁ vijjāpaṭipakkhā avijjāti katvā ñāṇapaṭipakkho dhammo aññāṇanti veditabbaṁ.

---

1. Abhi 1. 4 piṭṭhe. 2. Vi 4. 84 piṭṭhe. 3. Abhi 1. 5 piṭṭhe. 4. Abhi 1. 9 piṭṭhe.
5. Abhi 1. 5 piṭṭhe. 6. Abhi 1. 9 piṭṭhe. 7. Dī 2. 196 piṭṭhe.
8. Aṁ 1. 107, 124; Abhi 3. 130, 141 piṭṭhādīsu.
9. Khu 5. 327; Khu 6. 77 piṭṭhādīsu. 10. Abhi 1. 3 piṭṭhe. 11. Abhi 1. 2 piṭṭhe.

Sukhasaññāya gahetvā dukkhadukkhavipariṇāmadukkhasaṅkhāradukkhatāhi viññūhi dukkhantveva gahetabbaṁ saṁsāradukkhaṁ sukhanti saññāya abhinivisitvā, etena tattha taṇhāpavattiṁ dasseti. **Ārabhatī**ti nibbatteti. **Taṇhāparikkhāre**ti taṇhāya "sukhaṁ subhan"ti-ādinā saṅkhate parikkhate, alaṅkateti attho. Taṇhā hi dukkhassa samudayoti ajānanto bālo "aho vatāhaṁ kāyassa bhedā paraṁ maraṇā khattiyamahāsālānaṁ sahabyataṁ upapajjeyyan"ti-ādinā[1] paritassanto kāyasaṅkhāre parikkharoti. **Taṇhāparikkhāre**ti vā taṇhāya parivārabhūte. Taṇhāvatthuṁ hi cakkhādiṁ, rūpādiñca abhisaṅkharitvā taṁsamaṅgīnaṁ dentā saṅkharā taṇhāya upanentā tassā parivārā viya hontīti. **Gativisese** brahmalokādike. Anekasatapasubaddhabhiṁsano vājapeyyādiko **yañño**. Amaraṇatthāti gahitā dukkarakiriyā **amaratapo**. Amaro vā devo vā bhaveyyaṁ, devaññataro vāti pavattiyā vatacariyā **amaratapo**. Dukkhattā vā maro mārako tapo **amaratapo**. Diṭṭhe adiṭṭhasaddo viya mare amarasaddo daṭṭhabbo.

Jāti-ādipapātadukkhajananato maruppapātasadisatā puññābhisaṅkhārassa vuttā. **"Mahāpariḷāhajanikan"**ti iminā anudahanaṭṭhena tiṇukkāsadisataṁ puññaphalassa dasseti. **Appassādatañcā**ti **ca**-saddena adhikuṭṭanavinivijjhana-aṅgapaccaṅgapalibhañjanādiṁ saṅgaṇhāti. **Tappaccayan**ti tassa vipariṇāmadukkhasabhāvassa sugatiphalassa paccayabhūtaṁ. Ramaṇīyabhāvena ca assādabhāvena ca gayhamānaṁ puññaphalaṁ dīpasikhāmadhulittasattadhārāsadisaṁ. Tadattho ca puññābhisaṅkhāro taṁnipātalehanasadiso vutto. "Sukho imissā paribbājikāya taruṇāya mudukāya lomasāya bāhāya samphasso"ti-ādinā[2] sukhasaññāya asubhabhāvassa asallakkhaṇeneva ekaccakāma paribhogoti bālo viya gūthakīḷanaṁ, kilesābhibhūtatāya kodhārati-abhibhūto asavaso maritukāmo viya visakhādanaṁ sampati kiriyākhaṇe, āyatiṁ phalakkhaṇe ca jigucchanīyaṁ, dukkhañca apuññābhisaṅkhāraṁ ārabhati. Lobhasahagatassa vā gūthakīḷanasadisatā, dosasahagatassa visakhādanasadisatā yojetabbā. Sabhayassāpi pisācanagarassa kāmaguṇasamiddhiyā sukhavipallāsahetubhāvo viya

---

1. Ma 1. 359 piṭṭhe. 2. Ma 1. 380 piṭṭhe.

āruppavipākānaṁ nirantaratāya, anupalakkhiyamāna-uppādavayānaṁ dīghasantānatāya agayhamānavipariṇāmānaṁ saṅkhāravipariṇāmadukkhabhūtānampi niccādivipallāsahetubhāvoti, tesaṁ visācanagarasadisatā, tadabhimukhagamanasadisatā ca āneñjābhisaṅkhārassa yojetabbā.

Avijjābhāvatova saṅkhārabhāvo, na abhāvatoti saṅkhārānaṁ avijjāpaccayabhāve saṅkhepena anvayato, byatirekato ca vuttamatthaṁ suttena samatthetuṁ **"vuttampi cetan"**ti-ādinā suttapadaṁ ābhataṁ. Tattha **avidvā**ti aviddasu. **Avijjāgato**ti avijjāya samannāgato, appahīnāvijjoti adhippāyo.

Paṭṭhānapaccayakathāvaṇṇanā

594. **Tāvā**ti vattabbantarāpekkho nipāto, tena "avijjā saṅkhārānaṁ paccayo"ti idaṁ tāva siddhaṁ, idaṁ pana aparaṁ vattabbanti dasseti. "Idaṁ pana vattabban"ti yamatthaṁ sandhāya vuttaṁ, taṁ dassetuṁ paccayadhammā nāma yesaṁ paccayā honti, yathā vā paccayā honti, tadubhayesaṁ bahubhāvato anekadhāva paccayā hontīti avijjāyapi taṁ āsaṅkanto pucchi **"katamesaṁ saṅkhārānaṁ kathaṁ paccayo hotī"**ti, puññābhisaṅkhārādayo bahū saṅkhārā vuttā. Avijjā ca tesaṁ paccayo hoti, na sabbesaṁ ekadhāva hoti, tasmā imesaṁ saṅkhārānaṁ evaṁ paccayo hotīti idaṁ vattabbanti attho. **Tatrā**ti tasmiṁ paccayabhāve. Yadipi "katamesaṁ saṅkhārānan"ti-ādinā asādhāraṇato pucchā āraddhā, ekadesena pana samudāyopalakkhaṇametanti dvādasannaṁ paṭiccasamuppādaṅgānaṁ yathāsakaṁ paccayuppannānaṁ paccayabhāvo vattabboti taṁ dassetuṁ, avijjāya vā paccayabhāve pucchite tappasaṅgena sabbetampi paccayadhammānaṁ paccayabhāvaṁ visajjetukāmo paccaye tāva pāḷinayeneva dassetuṁ **"bhagavatā hī"**ti-ādi āraddhaṁ. Tattha ca bhagavatā catuvīsati paccayā vuttāti sambandho. Tesaṁ vasena avijjādīnaṁ paccayabhāvo veditabboti adhippāyo.

Hetu ca so paccayo cā"ti iminā vacanena hetuno, adhipatipaccayādibhūtassa ca gahaṇaṁ siyāti taṁ nivārento āha **"hetu hutvā paccayo"**ti. Evampi so eva doso āpajjatīti puna āha **"hetubhāvena paccayoti vuttaṁ hotī"**ti. Tena na idha hetusaddena

dhammaggahaṇaṁ kataṁ, atha kho dhammassa sattiviseso gahitoti dasseti. Tassa, hi paccayasaddassa ca samānādhikaraṇaṁ sandhāya "hetu ca so paccayo ca, hetu hutvā paccayo"ti ca vuttaṁ. Evañca katvā parato pāḷiyaṁ "hetū hetu -pa- hetupaccayena paccayo"ti-ādinā[1] tena tena hetubhāvādi-upakārena tassa tassa dhammassa upakārakattaṁ vuttaṁ. **Abhidhammaṭṭhakathāyaṁ** pana "yo hi dhammo yaṁ dhammaṁ appaccakkhāya tiṭṭhati vā uppajjati vā, so tassa paccayo"ti[2], "mūlaṭṭhena upakārako dhammo hetupaccayo"ti[3] ca evamādinā dhammapaṭṭhānaniddesena dhammato aññā dhammasatti nāma natthīti dhammeheva dhammasattivibhāvanaṁ katanti daṭṭhabbaṁ. Idhāpi vā "hetu ca so paccayo cā"ti dhammeneva dhammasattiṁdasseti. Na hi "hetupaccayo"ti-ādiko uddeso kusalādi-uddeso viya dhammappadhāno, atha kho dhammānaṁ upakārakabhāvappadhānoti.

"Eseva nayo"ti iminā tabbhāvena paccayabhāvaṁ ārammaṇādīsu atidisati "ārammaṇañca taṁ paccayo cāti ārammaṇapaccayo, ārammaṇaṁ hutvā paccayo, ārammaṇabhāvena paccayoti attho"ti, na kammadhārayamattaṁ.

595. **Vacanāvayavo**ti sādhanāvayavaṁ sandhāyāha. Vacanasabhāvañhi sādhanaṁ paresaṁ aviditatthañāpanato loke sādhananti pākaṭaṁ paññātaṁ. Tathā hi naṁ avayavalakkhaṇaṁ, vacanasabhāvañca sādhanaṁ, avayavapakkhādīni vacanāni sādhananti ca ñāyavādino vadanti. **Paṭiññā, hetūti-ādīsū**ti paṭiññā, hetu, udāharaṇa, upanaya, nigamanāni. Udāharaṇasādhammiyā sādhyasādhanaṁ **hetu**. Virūpo hetūti ca evamādīsu kāraṇaṁ yaṁ kiñci kāraṇalakkhaṇaṁ, sampāpakalakkhaṇampi vā. **Ādi**-saddena tassāpi saṅgahetabbatāya, ñāpakalakkhaṇaṁ pana vacanāvayavaggahaṇena gahitaṁ. Kāmaṁ mūlampi kāraṇalakkhaṇaṁ kāraṇameva, kāraṇanti panettha paccayahetu gahito. Mūlanti hetuhetūti kāraṇavisesavisayattā mūlassa visuṁ gahaṇaṁ. **Etī**ti etassa atthavacanaṁ vattatīti, tañca uppattiṭṭhitīnaṁ sādhāraṇavacanaṁ. Tenevāha **"tiṭṭhati vā uppajjati vā"**ti. Ekacco hi paccayo ṭhitiyā eva upakārako hoti yathā pacchājātapaccayo,

1. Abhi 8. 1 piṭṭhe Paṭṭhāne. 2. Abhi-Ṭṭha 3. 344 piṭṭhe. 3. Abhi-Ṭṭha 3. 344 piṭṭhe.

ekacco uppattiyā eva yathā anantarādiko, ekacco ubhayassa yathā hetu-ādayo.

Upakārakalakkhaṇoti ca dhammena dhammasattiṁ upakāraṁ dassetīti daṭṭhabbaṁ. Hinoti patiṭṭhāti etthāti **hetu**, anekatthattā dhātusaddānaṁ hi-saddo mūlasaddo viya patiṭṭhattho veditabbo. Hi noti vā etena kammanidānabhūtena uddhaṁ ojaṁ atiharantena mūlena viya pādapo tappaccayaṁ phalaṁ gacchati pavattati vuddhiṁ viruḷhiṁ āpajjatīti hetu. Attano phalaṁ karotīti **kāraṇaṁ**. Nidadāti dassentaṁ viya hotīti **nidānaṁ**. Sambhavati taṁ etasmāti **sambhavo**. Pabhavati etasmāti **pabhavo**ti paccayahetusaddehi itaresampi samānatthatā veditabbā. Evaṁ santepi kāraṇavisesavisayo hetusaddo, kāraṇasāmaññavisayo paccayasaddoti dassento **"mūlaṭṭhenā"**ti-ādimāha. Hetu-attho, paccayaṭṭho ca heṭṭhā papañcavasena vuttoti taṁ saṅkhippaṁ dassento āha **"saṅkhepato -pa- hetupaccayo"**ti.

Yathā sālivīhibījādīni taṁtaṁosadhīnaṁ sālivīhi-ādibhāvassa sādhakāni, maṇi-ādippabhāvatthūni ca nīlādivaṇṇāni nīlādippabhāsādhakāni, evaṁ hetupaccayo yathārahaṁ attanā sampayuttadhammānaṁ kusalādibhāvassa sādhakoti imamatthaṁ dasseti **"so sāli-ādīnan"**ti-ādinā. **Ācariyānan**ti ca revatācariyaṁ sandhāyāha. **Evaṁ sante**ti hetupaccayo yadi kusalādibhāvasādhako, evaṁ sati. **Na sampajja**ti na sijjhati. Yathā kusalākusalahetu taṁsamuṭṭhānarūpassa kusalākusalabhāvāya na pariyatto, evaṁ abyākatopi hetu taṁsamuṭṭhānarūpassa abyākatabhāvāya. Sabhāveneva hi taṁ abyākatanti āha **"na hi so tesaṁ kusalādibhāvaṁ sādhetī"**ti. Hetupaccayo ca tesaṁ hotiyevāti āha **"na ca paccayo na hotī"**ti. Idāni tamatthaṁ pāḷiyā samatthetuṁ **"vuttañhetan"**ti-ādi vuttaṁ. **Vinā etenā**ti etena hetunā abyākatabhāvasādhakena vinā ahetukattā abyākatabhāvo siddho sabhāvenevāti adhippāyo.

"Yoniso bhikkhave manasi karoto anuppannā ceva kusalā dhammā uppajjanti, uppannā ca kusalā dhammā abhivaḍḍhantī"ti-ādi[1] vacanehi

1. Aṁ 1. 12 piṭṭhe thokaṁ visadisaṁ.

kusalabhāvassa yonisomanasikārappaṭibaddhatā siddhāti āha **"yonisomanasikārappaṭibaddho kusalabhāvo"**ti. Eteneva akusala-abyākatabhāvāpi kusalabhāvo viya na hetupaṭibaddhāti dassitaṁ hoti. Yaṁ paneke maññeyyuṁ "ahetukahetussa akusalabhāvo viya sahetukahetūnampi sabhāvatova kusalādibhāvo, aññesaṁ taṁsampayuttānaṁ hetupaṭibaddho"ti, tassa uttaraṁ vattuṁ **"yadi cā"**ti-ādimāha. **Alobho kusalo vā siyā abyākato vā**ti yadi alobho sabhāvato kusalo, so kusalasabhāvattā abyākato na siyā. Atha abyākato taṁsabhāvattā kusalo na siyā alobhasabhāvassa adosattābhāvo viya. Yasmā pana ubhayathāpi hoti, tasmā yathā ubhayathā hontesu saddhādīsu sampayuttesu hetupaṭibaddhaṁ kusalādibhāvaṁ pariyesetha, na sabhāvato, evaṁ hetūsupi kusaláditā aññapaṭibaddhā pariyesitabbā, na sabhāvatoti yaṁ vuttaṁ "sampayuttahetūsu sabhāvatova kusalādibhāvo"ti, taṁ na yujjati. Sā pana pariyesiyamānā yonisomanasikārādipaṭibaddhā hotīti hetūsu viya sampayuttesupi yonisomanasikārādipaṭibaddho kusalādibhāvo, na hetupaṭibaddhoti siddhaṁ hotīti adhippāyo.

Viruḷhamūlā viyāti etena mūlāni viya mūlānīti dasseti. Tenevāha **"suppatiṭṭhitabhāvasādhanenā"**ti. Svāyaṁ "kusalo dhammo kusalassa, kusalo dhammo abyākatassa, kusalo dhammo kusalābyākatassa, akusalo dhammo akusalassa, akusalo dhammo abyākatassa, akusalo dhammo akusalābyākatassa, abyākato dhammo abyākatassā"ti[1] evaṁ sattadhā **pañhāvāre** niddiṭṭho. Yaṁ pana vuttaṁ hetukiccaṁ dassentena "hetū hetusampayuttakānaṁ dhammānaṁ, taṁ samuṭṭhānānañca rūpānaṁ hetupaccayena paccayo"ti[2], tattha paṭhamo hetusaddo paccattaniddoṭṭho paccayadhammaniddeso, tenassa hetubhāvena upakārakatā hetupaccayatāti dasseti. Dutiyo paccayuppannavisesanaṁ, tena na yesaṁ kesañci sampayuttakānaṁ hetū hetupaccayena paccayo, atha kho hetunā sampayuttānamevāti dasseti. Nanu ca

---

1. Abhi 8. 132 piṭṭhe Paṭṭhāne.
2. Abhi 9. 1 piṭṭhe Paṭṭhāne.

sampayuttasaddassa sāpekkhattā dutiye hetusadde avijjamānepi aññassa apekkhitabbassa aniddiṭṭhattā hetū attanāva sampayuttakānaṁ hetupaccayena paccayoti ayamattho viññāyatīti? Nāyamekanto. Hetusaddo hi paccattaniddiṭṭho "hetupaccayena paccayo"ti ettheva byāvaṭo yadā gayhati, na tadā sampayuttavisesanaṁ hotīti sampayutta-avisiṭṭhā ye keci gahitā bhaveyyunti. Nanu ca yathā "arūpino āhārā sampayuttakānaṁ dhammānaṁ, arūpino indriyā sampayuttakānaṁ dhammānan"ti ca vutte dutiyena āhāraggahaṇena, indriyaggahaṇena ca vināpi āhārindriyasampayuttakāva gayhanti, evamidhāpi siyāti? Na, āhārindriyāsampayuttassa vajjetabbassa abhāvato. Vajjetabbābhāvato hi tattha dutiye āhārindriyaggahaṇe asatipi taṁsampayuttakāva gayhantīti taṁ na kataṁ, idha pana vajjetabbaṁ atthīti kattabbaṁ dutiyaṁ hetuggahaṇaṁ. Evampi "hetū hetusampayuttakānan"ti ettha hetusampayuttakānaṁ so eva sampayuttakahetūti visesanassa akatattā yo koci hetu yassa kassaci hetusampayuttassa hetupaccayena paccayoti āpajjatīti? Nāpajjati paccattaniddiṭṭhasseva hetuno puna sampayuttavisesanabhāvena vuttattā. Etadatthameva hi vināpi dutiyena hetusaddena hetusampayuttabhāve siddhepi tassa gahaṇaṁ kataṁ.

Atha vā asati dutiye hetusadde hetusampayuttakānaṁ hetupaccayena paccayo, na pana hetūnanti evampi gahaṇaṁ siyāti tannivāraṇatthaṁ so vutto. Tena hetusampayuttabhāvaṁ ye labhanti, tesaṁ sabbesaṁ hetūnaṁ, aññesampi hetū hetupaccayena paccayoti dassitaṁ hoti. Yasmā pana hetujhānamaggā patiṭṭhāmattādibhāvena aññadhammanirapekkhā, na āhārindriyā viya sāpekkhā eva, tasmā etesveva dutiyaṁ hetādiggahaṇaṁ kataṁ. Āhārindriyā pana āharitabba-īsitabbāpekkhā eva, tasmā te vināpi dutiyena āhārindriyaggahaṇena attanā eva āharitabbe, īsitabbe ca āhārindriyabhūte, aññe ca sampayuttake paricchindantīti taṁ tattha na kataṁ. Idha ca dutiyena hetuggahaṇena paccayuppannānaṁ hetunā, paccayabhūteneva ca sampayuttānaṁ hetūnaṁ aññesañca paricchinnattā puna visesena kiccaṁ natthīti pañhāvāre

"kusalā hetū sampayuttakānaṁ khandhānan"ti-ādīsu dutiyaṁ hetuggahaṇaṁ na katanti daṭṭhabbaṁ.

596. **Ārammaṇabhāvenā**ti visayabhāvena, ālambitabbabhāvenāti attho. **Ārabhitvāpī**ti **pi**-saddena imamatthaṁ dasseti—rūpāyatanādimatte yasmiṁ kismiñci ekasmiṁ aṭṭhatvā "yaṁ yaṁ dhammaṁ ārabbhā"ti[1] aniyamena sabbarūpāyatanānaṁ -pa- sabbadhammāyatanānañca ārammaṇapaccayabhāvassa vuttattā rūpādibhedena chabbidhesu saṅkhatāsaṅkhatapaññattidhammesu na koci dhammo ārammaṇapaccayo na hotīti. Svāyaṁ ārammaṇapaccayabhāvo heṭṭhā vibhāvito eva. **Ālambitvā**ti gahetvā. Ekantasārammaṇabhāvato anārabbha pavatti eva natthīti āha **"ārabbhevā"**ti. Svāyaṁ "kusalo dhammo kusalassa, kusalo dhammo akusalassa, kusalo dhammo abyākatassa, akusalo dhammo akusalassa, kusalassa, abyākatassa, abyākato dhammo abyākatassa, kusalassa, akusalassā"ti[2] evaṁ navappakāro veditabbo.

597. **Jeṭṭhakaṭṭhenā**ti pamukhabhāvena. Attādhīnānañhi patibhūto dhammo adhipati. So tesaṁ pamukhabhāvena pavattati. "Chandavato kiṁ nāma na sijjhatī"ti-ādikaṁ purimābhisaṅkhārūpanissayaṁ labhitvā uppajjamāne cittuppāde chandādayo dhurabhūtā jeṭṭhakabhūtā sampayuttadhamme sādhayamānā vase vattayamānā hutvā pavattanti sampayuttadhammā ca tesaṁ vasena vattanti hīnādibhāvena tadanuvattanato, tena te adhipatipaccayā honti. Garukātabbampi ārammaṇaṁ tanninnapoṇapabbhārānaṁ assādanapaccavekkhaṇamaggaphalānaṁ attano vase vattayamānaṁ viya paccayo hoti. Tasmā ayaṁ[3] attādhīnānaṁ patibhāvena upakārakattā[4] adhipatipaccayoti daṭṭhabbo[5]. **Chandādhipatī**ti chandasaṅkhāto adhipati, chandaṁ dhuraṁ chandaṁ jeṭṭhakaṁ katvā cittuppattikāle uppannassa kattukamyatāchandassetaṁ nāmaṁ. Sesesupi eseva nayo. Kasmā pana yathā hetupaccayaniddese "hetū hetusampayuttakānan"ti[6] vuttaṁ, evamidha "adhipatī adhipatisampayuttakānan"ti avatvā "chandādhipati chandasampayuttakānan"ti-ādinā[1] nayena vuttanti?

---

1. Abhi 8. 2 piṭṭhe Paṭṭhāne. 2. Abhi 8. 132, 135 piṭṭhe Paṭṭhāne. 3. Sayaṁ (Ka)
4. Upakārakatā (Ka) 5. Daṭṭhabbā (Ka) 6. Abhi 8. 1 piṭṭhe.

Ekakkhaṇe abhāvato. Hetavo hi dve tayopi ekakkhaṇe hetupaccayā honti, mūlaṭṭhena upakārakabhāvassa avijahanato. Adhipati pana jeṭṭhakaṭṭhena upakārako, na ca ekakkhaṇe bahū jeṭṭhakā honti. Tasmā ekato uppannānampi tesaṁ ekakkhaṇe adhipatipaccayabhāvo natthīti "adhipatī adhipatisampayuttakānan"ti avatvā "chandādhipati chandasampayuttakānan"ti-ādinā[1] nayena vuttaṁ.

Yaṁ yaṁ dhammanti yaṁ yaṁ ārammaṇadhammaṁ. **Garuṁ katvā**ti garukāracittīkāravasena vā asādanavasena vā garukārikaṁ laddhabbaṁ avijahitabbaṁ anavaññātaṁ katvā. **Te te dhammā**ti te te garukātabbā dhammā. **Tesaṁ tesan**ti taṁtaṁgarukārakadhammānaṁ. **Adhipatipaccayenā**ti ārammaṇādhipatipaccayena. Svāyaṁ "kusalo dhammo kusalassa sahajātārammaṇehi, akusalassa ārammaṇeneva, abyākatassa sahajātārammaṇehi, kusalābyākatassa sahajātenevāti kusalamūlā cattāro, akusalo dhammo akusalassa sahajātārammaṇehi, abyākatassa sahajāteneva, tathā akusalābyākatassāti akusalamūlā tayo, abyākato dhammo abyākatassa sahajātārammaṇehi, kusalassa ārammaṇeneva, tathā akusalassāti abyākatamūlā tayo"ti saṅkhepato dasappakāro adhipatipaccayo. Ettha ca sattadhā sahajātādhipati, sattadhā ārammaṇādhipati veditabbo.

598. Antarāyatīti antaraṁ, byavadhāyakanti attho. Nāssa antaraṁ vijjatīti anantaro, anantaro ca so paccayo cāti **anantarapaccayo**. "Atthānantaratā anantarapaccayo, kālānantaratā samanantarapaccayo"ti-ādinā bahudhā papañcayanti, asāraṁ ganthavitthāraṁ karonti. Yathā pavatti-okāsadānavisesabhāvena natthivigatapaccayā vuttā, na evaṁ anantarasamanantarapaccayā, ete pana cittaniyamahetubhāvena vuttāti taṁ cittaniyamahetubhāvaṁ dassetuṁ **"yo hi esā"**ti-ādi āraddhaṁ. Tattha **manoviññāṇadhātūti-ādi cittaniyamo**ti ettha **ādi**-saddena santīraṇānantarā voṭṭhabbanaṁ, cuti-anantarā paṭisandhīti yassa yassa cittassa anantarā yaṁ yaṁ cittaṁ uppajjati, tassa tassa tadanantaruppādaniyamo taṁtaṁsahakāripaccayavisiṭṭhassa purimapurimacittasseva vasena ijjhatīti dasseti.

---

1. Abhi 8. 2 piṭṭhe.

Atthānantaratāyāti atthena kenaci dhammena anantaratāya. **Kālānantaratāyā**ti kālabhedena anantaratāya. **Ācariyānan**ti idhāpi **revatācariya**meva sandhāya vuttaṁ. **Tatthā**ti tasmiṁ kālānantaratāya samanantarapaccayabhāve, tasmiṁ vā yathāvuttavirodhe. **Bhāvanābalena pana vāritattā**ti ettha yathā rukkhassa vedhe dinne pupphituṁ samatthasseva pupphanaṁ na hoti, vedhe pana apanīte tāya eva samatthatāya pupphanaṁ hoti, evamidhāpi bhāvanābalena vāritattā samuṭṭhāpanasamatthasseva asamuṭṭhāpanaṁ, tasmiñca apagate tāya eva samatthatāya samuṭṭhāpanaṁ hotīti adhippāyo. Tampi vacanaṁ **kālānantaratā natthi** sattāhādinā kālena antaritabhāvato. **Etadeva** "kālantaritatā atthi" icceva **vadāma**. Nanu ca kālo nāma koci paramatthato natthīti vadeyyāti āsaṅkanto āha **"kālānantara -paladdhī"**ti.

Byañjanamattatovettha nānākaraṇaṁ paccetabbaṁ, na atthatoti upacayasantati-adhivacananiruttipadānaṁ viya saddatthamattato nānākaraṇaṁ, na vacanīyatthatoti adhippāyo. Teneva saddatthavisesaṁ dassetuṁ "kathan"ti-ādimāha. Tattha purimapacchimānaṁ nirodhuppādantarābhāvato nirantaruppādanasamatthatā anantarapaccayabhāvo. Rūpakalāpānaṁ viya saṇṭhānābhāvato, paccayapaccayuppannānaṁ sahāvaṭṭhānābhāvato ca "idamito heṭṭhā, uddhaṁ, tiriyan"ti vibhāgābhāvā attanā ekattamiva upanetvā suṭṭhu anantarabhāvena uppādanasamatthatā samanantarapaccayatā. **Uppādanasamatthatā**ti ca abyāpārattā dhammānaṁ yasmiṁ yadākāre niruddhe, vattamāne vā sati taṁtaṁvisesavanto dhammā honti, tassa sova ākāro vuccatīti daṭṭhabbo. Dhammānaṁ pavattimattameva ca upādāya kālavohāroti nirodhā vuṭṭhahantassa nevasaññānāsaññāyatanaphalasamāpattīnaṁ asaññabhavā cavantassa, purimacutipacchimapaṭisandhīnañca nirodhuppādanirantarakāya kālantaratā natthi. Na hi tesaṁ antarā arūpadhammappavatti atthi, yaṁ upādāya kālantaratā vucceyya, na ca rūpadhammappavatti arūpadhammappavattiyā antaraṁ karoti aññasantānattā. Rūpārūpasantatiyo hi dve aññamaññaṁ visadisasabhāvattā aññamaññūpakārabhāvena pavattamānāpi visuṁyeva honti. Ekasantatiyañca purimapacchimānaṁ majjhe pavattamānaṁ taṁsantatipariyāpannatāya antarakārakaṁ hoti. Tādisañca kiñci

nevasaññānāsaññāyatanaphalasamāpattīnaṁ majjhe natthi, na ca abhāvo antarakārako hoti abhāvattā eva. Tasmā javanānantarassa javanassa viya, bhavaṅgānantarassa bhavaṅgassa viya ca nirantaratā suṭṭhu anantaratā hotīti tathā uppādanasamatthatā nevasaññānāsaññāyatanacutīnampi daṭṭhabbā. Uppattiyā paccayabhāvo cettha anantarapaccayādīnaṁ pākaṭoti uppādanasamatthatāva vuttā. Paccuppannānaṁ pana dhammānaṁ pubbantāparantaparicchedena gahitānaṁ uppajjatīti vacanaṁ alabhantānaṁ "atīto dhammo paccuppannassa dhammassa anantarapaccayena paccayo"ti-ādinā[1] anantarādipaccayabhāvo vuttoti naso uppattiyā evāti viññāyati. Na hi kusalādiggahaṇaṁ viya paccuppannaggahaṇaṁ aparicchedaṁ. Yato uppattimattasamaṅgino eva gahaṇaṁ siyā. Teneva ca atītattike paṭiccavārādayo na santīti. Tassa "kusalo dhammo kusalassa, kusalo dhammo abyākatassa, akusalo dhammo akusalassa, akusalo dhammo abyākatassa, abyākato dhammo abyākatassa, abyākato dhammo kusalassa, abyākato dhammo akusalassā"ti sattadhā bhedo veditabbā.

599. **Uppajjamānova saha uppādanabhāvenā**ti etthāpi uppattiyā paccayabhāvena pākaṭena ṭhitiyāpi paccayabhāvaṁ nidassetīti daṭṭhabbaṁ aññathā[2] padīpanidassanaṁ na yujjeyya. Padīpo hi pabhāsassa ṭhitiyāpi paccayo, na uppattiyā eva. Paccayuppannānaṁ sahajātabhāvena upakārakatā sahajātapaccayatā. **Okkantikkhaṇe**ti paṭisandhikkhaṇe. Tasmiṁ hi khaṇe nāmarūpaṁ okkantaṁ viya paralokato āgantvā idha mātukucchi-ādiṁ pavisantaṁ viya uppajjati, tasmā so khaṇo okkantikkhaṇoti vuccati. Ettha ca rūpanti hadayavatthuyeva adhippetaṁ. Tañhi nāmassa, nāmañca tassa sahajātapaccayo hoti. **Cittacetasikā**ti pavattiyaṁ cattāro khandhā paṭisandhikkhaṇe cittasamuṭṭhānānaṁ abhāvato. **Rūpino dhammā**ti hadayavatthuṁ sandhāyāha. Tattha yadipi pubbe "okkantikkhaṇe nāmarūpan"ti vuttaṁ, tathāpi tena khaṇantare sahajātapaccayabhāvo rūpadhammānaṁ na nivāritoti tannivāraṇatthamidaṁ vuttanti gahetabbaṁ. **Kiñci kāle**ti keci kismiñci kāleti attho, tena rūpino dhammā keci vatthubhūtā kismiñci paṭisandhikāleti aññesaṁ rūpadhammānaṁ, vatthuno ca pavattiyaṁ

1. Abhi 9. 413 piṭṭhe Paṭṭhāne.
2. Aññathā ca (Syā)

arūpadhammānaṁ sahajātapaccayabhāvaṁ pubbe anivāritaṁ nivāreti. Evañca katvā "kiñci kālan"ti vā "kismiñci kāle"ti vā vattabbe tathā avatvā vibhattivipallāsaṁ katvā vuttaṁ. Tena **kiñcī**ti upayogekavacanaṁ. **"Rūpino dhammā"**ti etena sambandhe paccattabahuvacanaṁ jāyati. **"Kāle"**ti etena sambandhe bhummekavacananti dīpitanti veditabbaṁ. Purimena ca "eko khandho,vatthu ca tiṇṇannaṁ khandhānan"ti[1] ādivacanena nāmasahitaṁ eva vatthu nāmassa paccayoti vattabbe āpanne itarena kevalassa ca tathāvattabbataṁ dasseti. Svāyaṁ sahajātapaccayo "kusalo dhammo kusalassa, abyākatassa, kusalābyākatassa, akusalo dhammo akusalassa, abyākatassa, akusalābyākatassa, abyākato dhammo abyākatassa, kusalābyākato dhammo abyākatassa, akusalābyākato dhammo abyākatassā"ti[2] navavidho veditabbo.

600. Attano upakārakassa upakārakatā aññamaññapaccayatā. Tathā hissa tidaṇḍaṁ nidassitaṁ. Upakārakatā ca aññamaññatāvaseneva daṭṭhabbā, na sahajātatādivasena. Sahajātādipaccayo hontoyeva hi koci aññamaññapaccayo na hoti, na ca sahajātādipaccayadhammehi vinā imassa pavatti atthi. Tathā hi sahajātādipaccayo ca hontoyeva hi koci aññamaññapaccayo hoti. Yadi ca attano upakārakassa upakārakatāmattaṁ aññamaññapaccayo siyā, purejātapacchājātabhāvena upakārassa upakārakā vatthukhandhā aññamaññapaccayā siyuṁ, na ca taṁ icchitaṁ. Tena vuttaṁ "upakārakatā ca aññamaññavaseneva daṭṭhabbā"ti. Ayañca uppattiyā, ṭhitiyā ca upakārakoti veditabbo. Ayaṁ pana "kusalo dhammo kusalassa, akusalo dhammo akusalassa, abyākato dhammo abyākatassā"ti tividho veditabbo.

601. Taru-ādīnaṁ pathavī viya adhiṭṭhānākārena pathavīdhātu sesadhātūnaṁ, cakkhādayo cakkhuviññāṇādīnaṁ upakārakā cittakammassa paṭādayo viya nissayākārena khandhādayo taṁtaṁnissayānaṁ khandhādīnaṁ. Pathavīdhātuyaṁ patiṭṭhāya eva hi sesadhātuyo upādārūpāni viya yathāsakaṁ kiccaṁ karonti.

---

1. Abhi 8. 140 piṭṭhādīsu. 2. Abhi 8. 139, 141 piṭṭhesu.

Adhiṭṭhānākārenāti ādhārākārena. Ādhārākāro cettha tesaṁ sātisayaṁ tadadhīnavuttitāya veditabbo. Yato bhūtāni aniddisitabbaṭṭhānāni vuccanti, evañca katvā cakkhādīnampi adhiṭṭhānākārena upakārakatā suṭṭhu yujjati. Na hi yathāvuttaṁ tadadhīnavuttitāvisesaṁ muñcitvā añño cakkhādīsu adesakānaṁ arūpadhammānaṁ adhiṭṭhānākāro sambhavati. Yadipi yaṁ yaṁ dhammaṁ paṭicca ye ye dhammā uppajjanti, tesaṁ sabbesaṁ tadadhīnavuttibhāvo. Yena pana paccayabhāvavisesena cakkhādīnaṁ paṭumandabhāvesu cakkhuviññāṇādayo tadanuvidhānākāreneva pavattanti, svāyamidha tesaṁ tadadhīnavuttitāsiddho visesoti. Evañhi paccayabhāvasāmaññe satipi ārammaṇapaccayato nissayapaccayassa viseso vibhāvito hoti. Svāyaṁ nayo heṭṭhā pakāsitova. **Chaṭṭho panā**ti ettha "rūpino dhammā arūpīnaṁ dhammānaṁ kismiñci kāle"ti idaṁ na labbhati. Yaṁ panettha labbhati "rūpino dhammā kecī"ti, tattha te eva dhamme dassetuṁ **"cakkhāyatanan"**ti-ādi niddiṭṭhaṁ. **Yaṁ rūpan**ti hadayavatthuṁ sandhāya vuttaṁ. Ayaṁ pana nissayapaccayo terasavidho. Kathaṁ? Sahajātato kusalamūlā tayo, tathā akusalamūlā, abyākatamūlesu pana purejātaṁ labbhati. Abyākatañhi abyākatassa sahajātampi paccayo hoti, purejātampi kusalassa purejātameva, tathā akusalassa, kusalābyākataṁ sahajātapurejātato kusalassa, sahajātato eva abyākatassa, tathā akusalābyākatan"ti evaṁ terasa.

602. **Tadadhīnavuttitāya attano phalena nissito**ti yaṁ kiñci kāraṇaṁ nissayoti vatvā tattha yo bhuso nissayo, taṁ **upanissayo**ti niddhāreti. **Balavakāraṇabhāvena upakārako**ti ārammaṇabhāvavasena anantaraṁ anurūpacittuppādanasamatthatāvasena, kevalañca balavantaṁ kāraṇaṁ hutvā upakārako. Tenāha **"so"**ti-ādi.

Tattha **dānaṁ datvā**ti deyyadhammaṁ cajitvā. Yāya vā cetanāya so diyyati, sā cetanā dānaṁ. **Datvā**ti taṁ cetanaṁ pariyodapetvā visuddhaṁ katvā. **Sīlaṁ samādiyitvā**ti pañcaṅgadasaṅgādivasena niccasīlaṁ gaṇhitvā. Iminā samādānaviratiyeva dassitā, sampattaviratisamucchedaviratiyo pana loke "sīlan"ti apākaṭattā na vuttā. Kiñcāpi na vuttā,

ārammaṇapaccayo pana hontiyeva. Tattha samucchedavirati sekkhānaṁyeva kusalassa ārammaṇaṁ hoti, na itaresaṁ. **Uposathakamman**ti "pāṇaṁ na hane, na cādinnamādiye"ti[1] evaṁ vuttaṁ uposathasīlaṁ. **Taṁ garuṁ katvā paccavekkhatī**ti taṁ yathāvuttaṁ kusalaṁ sekkhopi puthujjanopi paccavekkhati, arahāpi taṁ paccavekkhateva. Arahatopi hi pubbe kataṁ kusalaṁ kusalameva. Yena pana cittena paccavekkhati, taṁ kiriyacittaṁ nāma hoti. Tasmā "kusalo kusalassā"ti imasmiṁ adhikāre na labbhati. **Pubbe suciṇṇānī**ti "datvā katvā"ti hi āsannakatāni vuttāni, iminā na āsannakatānīti veditabbāni, dānādīhi vā sesāni kāmāvacarakusalāni dassetuṁ idaṁ vuttaṁ. **Jhānā vuṭṭhahitvā**ti jhānaṁ samāpanno jhānato vuṭṭhahitvā. "Jhānaṁ vuṭṭhahitvā"tipi pāḷi. **Sekkhā gotrabhun**ti sotāpannaṁ sandhāya vuttaṁ. So hi gotrabhuṁ paccavekkhati. **"Vodānan"**ti idaṁ pana sakadāgāmi-anāgāmino sandhāya vuttaṁ. Tesañhi taṁ cittaṁ vodānaṁ nāma hoti. **Sekkhā**ti sotāpannasakadāgāmi-anāgāmino. **Maggā vuṭṭhahitvā**ti maggaphalabhavaṅgātikkamavasena attanā paṭiladdhamaggā vuṭṭhahitvā, suddhamaggatoyeva pana vuṭṭhāya paccavekkhaṇaṁ nāma natthi. **Ādi**-saddena "kusalaṁ aniccato dukkhato anattato vipassantī[2]"ti[3] evamādiṁ saṅgaṇhāti. Yadipi nānattaṁ akatvāva vibhatto, tathāpi idampi ārammaṇādhipati-ārammaṇūpanissayānaṁ visesoti dassetuṁ **"tatthā"**ti-ādi vuttaṁ.

Nesaṁ[4] cittacetasikānaṁ anantarapaccaya-anantarūpanissayānaṁ nikkhepaviseso atthi. Yasmā purimo abyākatadhammavasena pavatto, itaro kusalādivasenapīti sopi nikkhepaviseso **atthato ekībhāvameva gaccha**ti sabbesupi cittuppādesu tadubhayassa icchitabbattā. **Evaṁ santepī**ti-ādi anantara-anantarūpanissayānaṁ visesadassanaṁ. **Yathā hī**ti-ādi anantarūpanissayassa sambhavadassanaṁ.

Pakatoti ettha **pa**-kāro upasaggo, so attano phalassa uppādanasamatthabhāvena suṭṭhukatataṁ dīpeti. Tathā ca kataṁ attano santāne kataṁ hotīti āha **"attano santāne"**ti-ādi. Karaṇañca duvidhaṁ nipphādanaṁ, upasevanañcāti taṁ dassetuṁ **"nipphādito vā"**ti-ādi vuttaṁ. Tattha

1. Khu 1. 338 piṭṭhe Suttanipāte.
2. Jhānā vuṭṭhahitvā sammasati (Syā)
3. Abhi 8. 133 piṭṭhe Paṭṭhāne.
4. Tesaṁ (Syā, Ka)

nipphādanaṁ hetupaccayasamodhānena phalassa nibbattanaṁ. **Upasevanaṁ** pana kāye allīyāpanavasena upayogūpasevanaṁ, vijānanasañjānanādīnaṁ vasena[1] ārammaṇūpasevanañca. Teneva anāgatānampi utusampadādīnaṁ[2] ārammaṇūpasevanena upasevitānaṁ pakatūpanissayatā vuttā hoti, pageva atītapaccuppannānaṁ. Paccuppannassāpi hi "paccuppannaṁ utubhojanaṁ senāsanaṁ upanissāya jhānaṁ uppādetī"ti-ādi[3] vacanato pakatūpanissayabhāvo labbhatīti. **Pakatiyā evā**ti paccayantarasaṅkararahitena attano sabhāveneva. **Upanissayo**ti balavakāraṇaṁ katvā[4]. **Anekappakārato pabhedo veditabbo** pañhāvāre āgatanayena. Paccayavāre pana—

> "Purimā purimā kusalā dhammā pacchimānaṁ pacchimānaṁ kusalānaṁ dhammānaṁ upanissayapaccayena paccayo, purimā purimā kusalā dhammā pacchimānaṁ pacchimānaṁ akusalānaṁ dhammānaṁ kesañci, kusalā abyākatānaṁ, akusalā akusalānaṁ, kusalānaṁ kesañci, akusalā abyākatānaṁ, abyākatā abyākatānaṁ, abyākatā kusalānaṁ, abyākatā akusalānaṁ, puggalopi, senāsanampi upanissayapaccayena paccayo"ti[5].

Tattha ye purimā yesaṁ pacchimānaṁ anantarūpanissayo honti, te tesaṁ sabbesampi ekanteneva honti, na kesañci kadāci. Tasmā yesu padesu anantarūpanissayo labbhati, tesu "kesañcī"ti na sakkā vattunti na vuttaṁ. Ye pana purimā yesaṁ pacchimānaṁ ārammaṇūpanissayo vā pakatūpanissayo vā honti, te tesaṁ, na sabbesaṁ ekantena honti. Yesaṁ uppattivibandhakā paccayā balavanto honti, tesaṁ na bhavanti, itaresaṁ bhavanti. Tasmā yesu padesu anantarapaccayo na labbhati, tesu "kesañcī"ti vuttaṁ. Siddhānaṁ paccayadhammānaṁ yehi paccayuppannehi bhavitabbaṁ, tesaṁ "kesañcī"ti ayamettha attho.

Kasiṇapaññattiyā ārammaṇūpanissayatābhāvato ekaccāya paññattiyā saddhiṁ sabbo dhammo ārammaṇūpanissayo, anantarātīto cittacetasikarāsi anantarūpanissayo, kusalākusalavipākakiriyārūpavasena

---

1. Vijānanasañjānanānubhavanādivasena (Syā)
2. Cakkhusamphassādīnaṁ (Syā)
3. Abhi 9. 415 piṭṭhe Paṭṭhāne.
4. Balavakāraṇaṁ (?)
5. Abhi 8. 5, 6 piṭṭhesu.

pañcavidho pakatūpanissayoti ayamettha saṅkhepo. Vitthāro pana[1] **paṭṭhānaṭṭhakathāyaṁ**[2] veditabbo.

603. **Paṭhamataran**ti paccuyuppannato puretaraṁ. Ayañhi purejātapaccayo rūpadhammavaseneva labbhati. Paccayuppanno ca arūpadhammāyeva. Tenāha **"vattamānabhāvena upakārako"**ti. Nissayārammaṇākārādīhi visiṭṭhā purejātabhāvena vinā upakārakabhāvaṁ agacchantānaṁ vatthārammaṇānaṁ purejātākārena upakārakatā purejātapaccayatā. Evaṁ vatthārammaṇavasena duvidhe purejātapaccaye **"cakkhāyatanan"**ti-ādi vatthuvasena vuttaṁ, **"rūpārammaṇan"**ti-ādi ārammaṇavasena.

Yaṁ rūpanti hadayavatthuṁ sandhāyāha. Tattha **"kiñci kāle"**ti pavattikālavasena vuttaṁ. **"Kiñci kālena"** iti paṭisandhikālavasena. Yāni ārammaṇapurejātena vinā na vattanti, tesaṁ cakkhuviññāṇādīnaṁ ārammaṇapurejātadassanena manodvārepi yaṁ yaṁ ārammaṇapurejātena vattati, tassa tassa ārammaṇapaccayabhūtaṁ sabbaṁ rūparūpaṁ ārammaṇapurejātanti dassitameva hoti. Tathā hi vuttaṁ **pañhāvāre** "ārammaṇapurejātaṁ sekkhā vā puthujjanā vā cakkhuṁ aniccato dukkhato anattato vipassantī"ti-ādi[3]. "Abyākato dhammo abyākatassa dhammassa purejātapaccayena paccayo, abyākato dhammo kusalassa dhammassa purejātapaccayena paccayo, abyākato dhammo akusalassa dhammassa purejātapaccayena paccayo"ti[4] abyākatamūlakā tayova vārā. Te ca paccekaṁ vatthupurejātaṁ, ārammaṇapurejātanti dvidhā vibhattā.

604. Paccayuppannadhammassa puretaraṁ siddhabhāve sati paccayadhammassa pacchājātatāti vuttaṁ **"purejātānan"**ti. Ayañca nayo rūpadhammesu eva labbhati, na arūpadhammesūti vuttaṁ **"rūpadhammānan"**ti. Yadi paccayuppannadhammā puretarameva jātā, kathaṁ paccayabhāvoti āha **"upathambhakattenā"**ti. Pacchājātena hi vinā santānāvicchedahetubhāvaṁ agacchantānaṁ dhammānaṁ ye pacchājātākārena upakārakā, tesaṁ sā vippayuttākārādīhi visiṭṭhā

1. Vitthārato (Ka)
2. Abhi-Ṭṭha 3. 369 piṭṭhe.
3. Abhi 8. 153 piṭṭhe Paṭṭhāne.
4. Abhi 8. 152, 153 piṭṭhesu.

upakārakatā pacchājātapaccayatā. Evaṁ sabbapaccayānaṁ paccayantarākāravisiṭṭhā upakārakatā yojetabbā. **"Gijjhapotakasarīrānaṁ āhārāsācetanā viyā"**ti etena manosañcetanāhāravasena pavattamānehi arūpadhammehi rūpakāyassa upatthambhitabhāvaṁ dasseti. Teneva "āhārāsā viyā"ti avatvā cetanāggahaṇaṁ kataṁ. **Kāyassā**ti catusamuṭṭhānikabhūtupādāyarūpasaṅkhātassa rūpakāyassa. Saṅkhepato ṭhapetvā rūpadhamme avisiṭṭho arūpakkhandho pacchājātapaccayo. So jātivasena kusalo, akusalo, vipāko, kiriyāti catubbidhoti veditabbaṁ.

605. Kusalādibhāvena attanā sadisassa payogena karaṇīyassa punappunaṁ karaṇaṁ pavattanaṁ **āsevanaṭṭho**, attasadisasabhāvatāpādanaṁ vāsanaṁ vā. **Purimapurimābhiyogo viyā**ti uggahaṇasavanadhāraṇādipurimāpurimāsevanā viya. Tīsu pana etesu **purimā purimā**ti samanantarātītā daṭṭhabbā. Kasmā panettha anantarapaccaye viya "purimā purimā kusalādhammā pacchimānaṁ pacchimānaṁ abyākatānan"ti-ādinā bhinnajātiyehi saddhiṁ niddeso na katoti? Attano gatiṁ gāhetuṁ asamatthattā. Bhinnajātikā hi bhinnajātikānaṁ āsevanaguṇena paguṇabalavabhāvaṁ sampādentā attanova kusalādibhāvasaṅkhātaṁ gatiṁ gāhetuṁ na sakkuṇanti. Tasmā tehi saddhiṁ niddesaṁ akatvā ye yesaṁ vāsanāsaṅkhātena āsevanaguṇena paguṇabalavabhāvavisiṭṭhaṁ attano kusalādibhāvasaṅkhātaṁ gatiṁ gāhetuṁ samatthā, tesaṁ tehi samānajātikeheva saddhiṁniddeso katoti daṭṭhabbo.

Atha vipākābyākataṁ kasmā na gahitaṁ? Āsevanābhāvato. Vipākābyākatañhi kammavasena vipākabhāvappattaṁ kammapariṇāmitaṁ hutvā pavattamānaṁ nirussāhaṁ dubbalaṁ santaṁ āsevanaguṇena attano sabhāvaṁ gāhetvā paribhāvetvā neva aññaṁ vipākaṁ pavatteti, na ca purimavipākānubhāvaṁ gahetvā uppajjati, atha kho kammavegakkhittaṁ patitaṁ viya hutvā uppajjati. Tasmā sabbathāpi vipāke āsevanā natthīti na gahitaṁ. Kusalākusalakiriyānantaraṁ uppajjamānampi sakammapaṭibaddhavuttitāya āsevanaguṇaṁ na gaṇhātīti kusalādayopi tassa āsevanapaccayo na honti. Nānājātikattāpi cete tassa āsevanādhānaṁ

na karonteva. Bhūmito, pana ārammaṇato vā nānājātikatā nāma natthīti parittakusalakiriyā mahaggatakusalakiriyānaṁ, saṅkhārārammaṇañca kusalaṁ nibbānārammaṇassa āsevanapaccayo hotiyeva. Svāyaṁ "kusalo dhammo kusalassa, akusalo dhammo akusalassa, abyākato dhammo abyākatassa āsevanapaccayena paccayo"ti[1] tidhāva vutto. Abyākataggahaṇena āvajjanavajjitā kiriyadhammā gahitā.

606. **Cittapayogo** cittakiriyā, āyūhananti attho. Yathā hi kāyavacīpayogo viññatti, evaṁ cittapayogo cetanā. Tena hi sā uppannakiriyatāvisiṭṭhe santāne sesapaccayasamāgame pavattamānānaṁ vipākakaṭattārūpānampi teneva santānavisesena kiriyābhāvena upakārikā hoti. Tassa hi kiriyābhāvassa pavattattā tesaṁ pavatti, na aññathā. Sahajātānaṁ pana āyūhanakiriyābhāvena pavattamānā upakārikāti kiṁ vattabbaṁ. Kammanti ca cetanākammameva adhippetaṁ. Na hi cetanāsampayuttaṁ kammaṁ abhijjhādi kammapaccayo hoti. Satipi vipākadhammabhāve cetanāvajjānaṁ ataṁsabhāvattā vipākāpi cetanā sahajātakammapaccayo hotiyeva, svāyaṁ kammapaccayo jātivasena catubbidhoti sabbaṁ vattabbaṁ.

607. **"Nirussāhasantabhāvenā"**ti etena sa-ussāhehi vipākadhammadhammehi kusalākusalehi sārammaṇādibhāvena sadisānampi asadisaṁ vipākabhāvaṁ dasseti. So hi vipākānaṁ payogena asādhetabbatāya payogena, aññathā vā sesapaccayesu siddhesu kammassa kaṭattā eva sijjhanato nirussāho santabhāvo hoti, na kilesavūpasantabhāvo. Tathāsantabhāvato eva hi bhavaṅgādayo duviññeyyā. Pañcadvārepi hi javanappavattiyā rūpādīnaṁ gahitatā viññāyati, abhinipātasampaṭicchanasantīraṇamattā pana vipākā duviññeyyā eva. **Nirussāhasantabhāvāyā**ti nirussāhasantabhāvatthāya. Etena tappaccayavantānaṁ avipākānampi rūpadhammānaṁ vipākānukūlaṁ pavattiṁ dasseti. Pavatteti-ādi pañhāvāranayaṁ gahetvā vuttaṁ. Paṭiccavāre pana "vipākā

1. Abhi 8. 153, 154 piṭṭhesu.

cattāro khandhā arūpino aññamaññaṁ vipākapaccayena paccayo"ti-ādinā[1] āgatā. Ettha ca yesaṁ ekantena vipāko vipākapaccayo hoti, tesaṁ vasena nayadassanaṁ katanti daṭṭhabbaṁ. Na hi āruppe kāmarūpabhūmīsu viya vipāko rūpassa paccayo hoti.

608. Satipi janakabhāve upatthambhakattaṁ āhārānaṁ padhānakiccanti āha **"rūpārūpānaṁ upatthambhakattenā"**[2]ti. Upatthambhakattañhi satipi janakatte arūpīnaṁ āhārānaṁ, āhārajarūpasamuṭṭhāpakarūpāhārassa ca hoti. Asatipi catusamuṭṭhānikarūpūpatthambhakarūpāhārassa, asati pana upatthambhakatte āhārānaṁ janakattaṁ natthīti upatthambhakattaṁ padhānaṁ. Atha vā janayamānopi āhāro avicchedavasena upatthambhento janetīti upatthambhanabhāvo eva āhārabhāvoti **"upatthambhakattenā"**[2]ti vuttaṁ. Keci pana "rūpāhāro attanā janitassa āhārapaccayo na hoti, aññena janitassa hoti, tasmā **"upatthambhakattenā"**[2]ti vuttan"ti vadanti. Taṁ "āhāro rūpassa paccayo honto āhārapaccayo[3] na hotīti viruddhametan"ti apare nānujānanti. Rūpāhāro cettha rūpadhammānaṁ eva āhārapaccayo hoti. Arūpāhārā pana rūpadhammānampi āhārapaccayo honti. Tañca kho na kevalaṁ cittasamuṭṭhānānaṁ rūpānameva, atha kho kadāci kaṭattārūpānampīti dassetuṁ **"pañhāvāre panā"**ti-ādi vuttaṁ.

609. **Adhipatiyaṭṭhenā**ti ettha na adhipatipaccayadhammānaṁ viya pavattinivārake abhibhavitvā pavattanena garubhāvo adhipatiyaṭṭho, atha kho dassanādikiccesu cakkhuviññāṇādīhi, jīvane kammajarūpehi arūpadhammehi ca jīvantehi, manane sampayuttadhammehi, sukhitādibhāve sukhitādīhi, adhimokkhapaggahū paṭṭhānāvikkhepapajānanesu, "anaññātaṁ ñassāmī"ti pavattiyaṁ ājānane, aññātāvibhāve ca saddhādisahajātehīti evaṁ taṁtaṁkiccesu cakkhādipaccayehi dhammehi cakkhādīnaṁ anuvattanīyatā. Tesu hi kiccesu cakkhādīnaṁ issariyaṁ, tappaccayānañca tadanuvattanena tattha pavatti. Kasmā panettha itthipurisindriyadvayaṁ na gahitaṁ, nanu cetampi liṅgādīhi anuvattīyatīti? Saccaṁ anuvattīyati, na pana paccayabhāvato. Yathā hi

1. Abhi 8. 7 piṭṭhe Paṭṭhāne.
2. Upatthambhakaṭṭhena (Ka)
3. Āhārapaccayena (Syā, Ka)

jīvitāhārā yesaṁ paccayā honti, tesaṁ anupālaka-upatthambhakā, atthi-avigatapaccayabhūtā ca honti, na evaṁ itthipurisabhāvā liṅgādīnaṁ kenaci pakārena upakārakā honti. Yato paccayā siyuṁ, kevalaṁ pana yathāsakehi eva paccayehi pavattamānānaṁ liṅgādīnaṁ yathā itthi-ādiggahaṇassa paccayabhāvo hoti, tato aññenākārena taṁsahitasantāne appavattito liṅgādīhi anuvattanīyatā, indriyatā ca tesaṁ vuccati. Tasmā na tesaṁ indriyapaccayabhāvo vutto. **Cakkhā dayo arūpadhammānaṁyevā**ti ettha sukhindriyadukkhindriyānipi cakkhādiggahaṇena gahitānīti daṭṭhabbāni.

610. Lakkhaṇārammaṇūpanijjhānabhūtānaṁ vitakkādīnaṁ vitakkanādivasena ārammaṇaṁ upagantvā nijjhānaṁ pekkhanaṁ, cintanaṁ vā vitakkādīnaṁyeva āveṇiko byāpāro **upanijjhāyanaṭṭho**. "Ṭhapetvā dvipañcaviññāṇe sukhadukkhavedanādvayan"ti vatvāpi **"satta jhānaṅgānī"**ti vacanena ajhānaṅgānaṁ upekkhācittekaggatānaṁ nivattanaṁ katanti daṭṭhabbaṁ. Yadi evaṁ "satta jhānaṅgānī"ti eteneva siddhe **"ṭhapetvā sukhadukkhavedanādvayan"**ti kasmā vuttaṁ? Vedanābhedesu pañcasu sukhadukkhadvayassa ekantena ajhānaṅgabhāvadassanatthaṁ jhānaṅgaṭṭhāne niddiṭṭhattā, satipi vā jhānaṅgavohāre vedanābhedadvayassa ekantena jhānapaccayattābhāvadassanatthaṁ. Upekkhācittekaggatānaṁ pana yadipi jhānapaccayattābhāvo atthi, najhānapaccayabhāvo pana natthīti sabbānipi satta jhānaṅgānīti ettha gahaṇaṁ kataṁ. Tattha **"sabbānipī"**ti vacanaṁ **sabbakusalādibhedasaṅgaṇhanatthaṁ**, na pana sabbacittuppādagatasaṅgaṇhanatthanti daṭṭhabbaṁ. Yesaṁ pana "ṭhapetvā dvipañcaviññāṇe vedanāttayan"ti pāṭho, tesaṁ yathāvutto vicāro cittekaggatāvaseneva veditabbo.

611. **Yato tato vā**ti[1] sammā vā micchā vāti attho. Pañhāvāre panāti-ādi yadipi paccayaniddese taṁsamuṭṭhānaggahaṇena so attho ñāpito eva, pañhāvāre pana sarūpeneva gahitoti dassanatthaṁ vuttaṁ. **Ete pana dvepi -pa- na labbhan**ti "yathāsaṅkhyan"ti vacanaseso veditabbo. **Paṭṭhānaṭṭhakathāyaṁ** pana "dvepi jhānamaggapaccayā ahetukacittesu nā labbhantī"ti[2] vuttaṁ. Tenassa kathamavirodhoti?

---

1. Yato vā tato vā (?)
2. Abhi-Ṭṭha 3. 351 piṭṭhe.

Adhippāyavasena. Ayañhi tattha adhippāyo—ahetukacittesu eva jhānamaggapaccayā na labbhanti, na sahetukacittesūti sahetukacittesu alābhābhāvadassanatthaṁ vuttaṁ, na ahetukacittesu lābhābhāvadassanatthanti. Evañhi atthe gayhamāne ahetukacittesu katthaci kassaci lābho na nivāritoti viññāyati. Tena savitakkāhetukacittesu jhānapaccayassa sambhavo anuññāto hoti. Tattha hi yena alābhena dhammasaṅgaṇiyaṁ manodhātu-ādīnaṁ saṅgahasuññatavāresu jhānaṁ na uddhaṭaṁ, taṁ alābhaṁ sandhāya jhānapaccayassapi ahetukacittesu alāto vutto. Yathā hi sahetukacittuppādesu vitakkādīnaṁ sahajāte saṅkaḍḍhitvā ekattagatabhāvakaraṇaṁ upanijjhāyanabyāpāro balavā, na tathā ahetukacittuppādesūti. Idha pana dubbalampi upanijjhāyanaṁ yadi kiñcimattampi atthi, na tena upakārakatā na hotīti savitakkāhetukacittesupi jhānapaccayaṁ anujānantena "**ete pana dvepi jhānamaggapaccayā dvipañcaviññāṇāhetukacittesu na labbhantī**"ti vuttaṁ. Paccayakathā nāma samantapaṭṭhānanissitā, na dhammasaṅgaṇīnissitāti.

612. Samaṁ avisamaṁ, sammā, saha vā pakārehi yuttatāya ekībhāvūpagamena viya upakārakatā sampayuttapaccayatā. Kā pana sā pakārehi yuttatāti āha "**ekavatthuka-ekārammaṇa-ekuppādekanirodhasaṅkhātenā**"ti. Tattha ye ekavatthukā, te sampayuttāti ettake vuccamāne avinibbhogarūpesu ekaṁ mahābhūtaṁ sesamahābhūtupādārūpānaṁ nissayapaccayo hoti, tena tāni ekavatthukāni, cakkhādinissayabhūtāni vā bhūtāni ekaṁ vatthu etesu nissitanti ekavatthukānīti kappentassa tesaṁ sampayuttatāpatti siyāti tannivāraṇatthaṁ ekārammaṇaggahaṇaṁ. Ye ekavatthukā, ekārammaṇā ca, te sampayuttāti evampi cuti-āsannānaṁ sampaṭicchanasantīraṇādīnaṁ sampayuttatā āpajjeyyāti ekuppādaggahaṇaṁ. Ye ekavatthukekārammaṇekuppādā, te sampayuttāti kiṁ pana nānānirodhāpi evaṁtividhalakkhaṇā honti, udāhu ekanirodhā evāti vicāraṇāyaṁ ekanirodhā eva evaṁlakkhaṇā hontīti dassanatthaṁ "ekanirodhā"ti vuttaṁ.

Paṭilomato vā ekanirodhā sampayuttāti vuccamāne ekasmiṁ khaṇe nirujjhamānānaṁ rūpārūpadhammānaṁ sampayuttatā āpajjeyyāti,

"ekuppādā"ti vuttaṁ. Evampi avinibbhogarūpānaṁ atthi ekuppādekanirodhatāti tesampi sampayuttatā āpajjeyyāti tannipāraṇatthaṁ ekārammaṇaggahaṇaṁ. Ye ekārammaṇā hutvā ekuppādekanirodhā, te sampayuttāti ayañca nayo ekavatthukesu eva labbhati, na nānāvatthukesūti dassanatthaṁ ekavatthukaggahaṇaṁ. Ye ekavatthukekārammaṇe kuppādekanirodhā, te sampayuttāti pañcavokārabhavāpekkhāya cetaṁ ekavatthukaggahaṇaṁ. Āruppe pana vatthuyeva natthīti kuto ekavatthukaggahaṇassa avasaro.

613. Aññamaññaṁ sambandhatāya yuttānampi samānānaṁ vippayuttabhāvena visaṁsaṭṭhatāya nānattūpagamena upakārakatā vippayuttapaccayatā. Ayañca vippayuttatā na sampayuttapaccayatāya viya[1] aññamaññaṁ paccayapaccayuppannadhammavasena gahetabbā, atha kho visuṁyeva. Tattha hi arūpadhammānaṁ samānajātiyatāya samadhuraṁ, idha rūpārūpadhammānaṁ vijātiyatāya vidhuraṁ. Tene vuttaṁ "yuttānampi -pa- vippayuttapaccayatā"ti. Na hi vatthusahajātapacchājātavasena ayuttānaṁ rūpādīnaṁ ārammaṇādibhāvena upakārakānaṁ vippayuttānampi vippayuttapaccayatā atthi. Yathā hi "vatthu khandhānaṁ vippayuttapaccayena paccayo, sahajātā kusalā khandhā cittasamuṭṭhānānaṁ rūpānaṁ, pacchājātā kusalā khandhā purejātassa imassa kāyassa vippayuttapaccayena paccayo"ti-ādi[2] vacanato vatthunā, sahajātapacchājātavasena ca yuttānaṁ atthi vippayuttapaccayabhāvo, na evaṁ ayuttānaṁ atthīti. Yadi evaṁ rūpānaṁ rūpehi kasmā vippayuttapaccayo na vuttoti? Rūpānaṁ rūpehi satipi avinibbhoge sampayogo viya vippayogo natthīti na tesaṁ vippayuttapaccayatā. Vuttañhi "catūhi sampayogo, catūhi vippayogo"ti[3]. Sampayujjamānānañhi arūpānaṁ rūpehi, rūpānañca tehi siyā sampayogāsaṅkāti tesaṁ aññamaññaṁ vippayuttapaccayatā vuttā. Rūpānaṁ pana rūpehi sampayogo natthīti na tesaṁ vippayuttapaccayatā vuttā.

Rūpino dhammā arūpīnaṁ dhammānaṁ, arūpinopi rūpīnanti ettha arūpaggahaṇaṁ catunnaṁ khandhānaṁ vasena veditabbaṁ. Arūpadhammesu hi cattāro eva khandhā sahajātapurejātānaṁ rūpadhammānaṁ vippayuttapaccayā honti. Nibbānaṁ pana

1. Na sampayuttapaccayatā viya (?) 2. Abhi 8. 159 piṭṭhe Paṭṭhāne. 3. Abhi 3. 2 piṭṭhe.

yathā arūpadhammānaṁ sampayuttapaccayo na hoti, evaṁ rūpadhammānaṁ vippayuttapaccayo na hoti. "Catūhi sampayogo, catūhi vippayogo"ti[1] hi vuttaṁ. Tasmā arūpadhammesu catunnaṁ khandhānameva vippayuttapaccayatā. Vuttañca **pañhāvāre** "sahajātā kusalā khandhā cittasamuṭṭhānānaṁ rūpānaṁ vippayuttapaccayena paccayo"ti-ādi[2]. **Rūpino dhammā**ti cetaṁ hadayavatthuno ceva cakkhādīnañca vasena veditabbaṁ. Rūpadhammesu hi cha vatthūniyeva arūpakkhandhānaṁ vippayuttapaccayo. Rūpāyatanādayo pana ārammaṇadhammā kiñcāpi vippayuttadhammā, vippayuttapaccayo pana na honti. Kiṁ kāraṇā? Sampayogāsaṅkābhāvato. Arūpakkhandhā hi cakkhādīnaṁ vatthūnaṁ abbhantarato nikkhamantā viya uppajjantīti siyā tattha āsaṅkā "kiṁ nu kho ime imehi sampayuttā, udāyu vippayuttā?"ti. Ārammaṇadhammā pana vatthusannissayena uppajjamānānaṁ ārammaṇamattaṁ hontīti natthi tesu sampayogāsaṅkāti na te vippayuttā. Sampayogāsaṅkāsabbhāvato vatthūniyeva vippayuttapaccayā honti. Vuttampi cetaṁ **pañhāvāre** "vatthu kusalānaṁ khandhānaṁ vippayuttapaccayena paccayo, vatthu akusalānaṁ khandhānaṁ, cakkhāyatanaṁ cakkhuviññāṇadhātuyā"ti-ādi[2]. Svāyaṁ vippayuttapaccayo "sahajātapacchājātato kusalena abyākataṁ, tathā akusalena abyākataṁ, sahajātapurejātapacchājātato abyākatena abyākataṁ, vatthupurejātato abyākatena kusalaṁ, tathā akusalanti kusalamūlamekaṁ, akusalamūlamekaṁ, abyākatamūlāni tīṇī"ti pañcavidho veditabbo.

614. **Paccuppannalakkhaṇenā**ti paccuppannasabhāvena. Tena "atthi me pāpakammaṁ kataṁ[3], atthi puggalo attahitāya paṭipanno"ti[4] ca evamādīsu vuttaṁ nibbattitūpalabbhamānatālakkhaṇaṁ atthibhāvaṁ nivāreti. Satipi janakatte upatthambhakattappadhānā atthibhāvena upakārakatāti āha **"upatthambhakattenā"**ti. Idañca upatthambhakattaṁ vatthārammaṇasahajātādīnaṁ sādhāraṇaṁ atthibhāvena upakārakattanti daṭṭhabbaṁ. "Sattadhā mātikā nikkhittā"ti vuttamatthaṁ pāḷiyā eva dassetuṁ "yathāhā"ti-ādi vuttaṁ. Tattha **"cattāro khandhā arūpino"**ti-ādinā sahajātavasena

1. Abhi 3. 2 piṭṭhe.
2. Abhi 8. 159 piṭṭhe Paṭṭhāne.
3. Ma 3. 203 piṭṭhe.
4. Abhi 3. 109 piṭṭhe.

atthipaccayo dassito, **"cakkhāyatanan"**ti-ādinā purejātavasena, **"yaṁ rūpaṁ nissāyā"**ti-ādinā sahajātapurejātavasena. Evamayaṁ pāṭho sahajātapurejāta-atthipaccayavaseneva āgato.

Aññattha pana tato aññathāpi āgatoti dassetuṁ **"pañhāvāre panā"**ti-ādimāha. Taṁ tena pacchājātāhārindriyavasenāpi atthipaccayattaṁ vibhāveti. Purimapāṭhe pana sāvasesā desanā katāti veditabbaṁ. Sati ca yesaṁ paccayā honti, tehi ekato, puretaraṁ, pacchā ca uppannabhāve sahajātādipaccayattābhāvato āhāro, indriyañca sahajātādibhedaṁ na labhanti, tadabhāvo ca tesaṁ dhammasabhāvavasena daṭṭhabbo. Svāyaṁ atthipaccayo "sahajātato kusalena kusalaṁ, sahajātapacchājātato kusalena abyākataṁ, sahajātato eva kusalena kusalābyākatanti kusalamūlā tayo, tathā akusalamūlā. Sahajātapurejātapacchājātāhārindriyato pana abyākatena abyākataṁ, vatthārammaṇapurejātato abyākatena kusalaṁ, tathā akusalaṁ. Sahajātapurejātato kusalañca abyākatañca kusalassa, sahajātapurejātapacchājātāhārindriyato kusalañca abyākatañca abyākatassa, sahajātapurejātato akusalañca abyākatañca akusalassa, sahajātapurejātapacchājātāhārindriyato akusalañca abyākatañca abyākatassā"ti evaṁ terasavidho. Saṅkhepena kusalākusalavipākakiriyarūpavasena pañcavidho atthipaccayo, na nibbānaṁ. Yo hi atthibhāvābhāvena anupakārako atthibhāvaṁ labhitvā upakārako hoti, so atthipaccayo hoti. Nibbānañca nibbānārammaṇānaṁ na attano atthibhāvābhāvena anupakārakaṁ hutvā atthibhāvalābhena upakārakaṁ hotīti, uppādādiyuttānaṁ vā natthibhāvopakārakatāviruddho upakārakabhāvo atthipaccayatāti, na nibbānaṁ atthipaccayo hoti.

615. Ārammaṇe phusanādivasena pavattamānānaṁ phassādīnaṁ anekesaṁ sahabhāvo natthīti ekasmiṁ phassādisamudāye sati dutiyo na hoti, asati pana hotīti tena natthibhāvena upakārakatā **natthipaccayatā**. Satipi purimataracittānaṁ natthibhāve na tena tāni natthibhāvena upakārakāni, anantarameva pana attano atthibhāvena

pavatti-okāsaṁ alabhamānaṁ natthibhāvena okāsaṁ dadamānaṁ viya upakārakaṁ hotīti **"pavatti-okāsadānena upakārakā"**ti āha. **Paṭuppannānan**ti paccuppannānaṁ.

"Te-evā"ti etena natthivigatapaccayānaṁ dhammato visesā bhāvamāha. Evaṁ santepi abhāvamattena upakārakatā okāsadānaṁ natthipaccayatā, sabhāvāvigamena appavattamānānaṁ sabhāvavigamena upakārakatā vigatapaccayatā. **Natthitā** ca nirodhānantarā suññatā, **vigatatā** nirodhappattatāti ayametesaṁ viseso.

Atthipaccayadhammā eva cāti ca-saddo lampiṇḍanattho. Tena na kevalaṁ natthivigatapaccayā eva dhammato avisiṭṭhā, atha kho atthi-avigatapaccayāpīti imamatthaṁ dīpeti. Yadipime paccayā dhammato avisiṭṭhā, tathāpi atthitāya sasabhāvatāya upakārakatā atthipaccayatā, sabhāvāvigamena nirodhassa appattiyā upakārakatā avigatapaccayatāti paccayabhāvaviseso dhammāvisesepi veditabbo. Dhammānañhi samatthatāvisesaṁ sabbaṁ yāthāvato abhisambujjhitvā bhagavatā catuvīsatipaccayavisesā vuttāti dhammassāmimhi saddhāya "evaṁ visesā ete dhammā"ti sutamayañāṇaṁ uppādetvā cintābhāvanāmayehi tadabhisamayāya yogo karaṇīyo.

Ettha ca ārammaṇa-anantarasamanantara-upanissayapurejāta-āsevanasampayuttanatthivigatapaccayā arūpadhammānaṁyeva, pacchājātapaccayo rūpadhammānaṁyeva, itare cuddasa rūpārūpadhammānaṁ.

Hetu-anantarasamanantarāsevanapacchājātakammavipākajhānamaggasampayutta natthivigatapaccayā arūpadhammā eva, purejātapaccayo rūpameva, ubhayaṁ ārammaṇūpanissaye ṭhapetvā sesā, te dve paññattisabhāvāpi honti.

Anantarasamanantarāsevananatthivigatapaccayā atītā eva. Ārammaṇārammaṇādhipati ārammaṇūpanissayā tikālikā, kālavinimuttā ca. Kammāpaccayo atītapaccuppannavasena dvikāliko. Sesā pañcadasa paccuppannāva.

Tathā anantarasamanantara-anantarūpanissayapakatūpanissayāsevanapaccayā nānākkhaṇikakammapaccayo, natthivigatapaccayā cāti ime paccayā janakā eva, na upatthambhakā. Pacchājātapaccayo upatthambhako eva, na

janako. Sesā janakā ca upatthambhakā cāti ayampi viseso veditabbo.

Avijjāpaccayāsaṅkhārapadavitthārakathāvaṇṇanā

616. **Paccayesū**ti niddhāraṇe bhummaṁ. **Duvidhā** dvippakārena. **Anekadhā**ti sattarasadhā ārammaṇapaccayādivasena.

Abhiññācittenāti cetopariyapubbenivāsa-anagataṁsañāṇasaṅkhātāhi abhiññāhi sahagatacittena. **Samohacittajānanakāle**[1]ti paresaṁ, attano ca samohassa cittassa jānanakāle. Avijjāpubbaṅgamā akusalappavattiyo yā kāci vipattiyo, sabbā tā mohamūlikāti ca avijjāya ādīnavadassanena **avijjāsamatikkamatthāya** vivaṭṭābhipatthanāyāti attho. **Dvinnampi tesaṁ**[2] puññābhisaṅkhārānaṁ. **Avijjā sammūḷhattā**ti bhavādīnavappaṭicchādikāya avijjāya sammūḷhattā. **Tāneva puññānī**ti tāneva yathāvuttāni kāmāvacararūpāvacarapuññāni. Upanissayapaccayena paccayo hotīti sambandho.

Rāgādīnanti rāgadiṭṭhivicikicchuddhaccadomanassānaṁ. Avijjāsampayuttattā rāgādīnaṁ rāgādi-assādanakālesu avijjaṁ ārabbha uppatti veditabbā. Garuṁ katvā assādanaṁ rāgadiṭṭhisampayuttāya eva avijjāya yojetabbaṁ. Assādanañca rāgo, tadaviyuttā ca diṭṭhīti assādanavacaneneva yathāvuttaṁ avijjaṁ garuṁ karontī diṭṭhi ca vuttāti veditabbā. Rāgādīhi ca pāḷiyaṁ sarūpato vuttehi taṁsampayuttasaṅkhārassa avijjārammaṇāditaṁ dasseti. **Anādīnavadassāvino**ti pāṇātipātādīsu na ādīnavadassino. Avijjāya anārammaṇassa, paṭhamajavanassa ca ārammaṇādhipati-anantarādipaccayavacanesu avuttassa, vuttassa ca sabbassa saṅgaṇhanatthaṁ **"yaṁ kiñcī"**ti āha.

Vuttanayenāti samatikkamabhavapatthanāvasena puññābhisaṅkhāre vuttanayena.

617. **Kiṁ panāyan**ti-ādinā codakassa ayamadhippāyo—"avijjāpaccayā saṅkhārā sambhavantī"ti ettha sambhavanti evāti avadhāraṇaṁ na

---

1. Samohacittaṁ jānanakāle (Ka) 2. Dvinnampi nesaṁ (Sya, Ka)

yujjati, avasesapaccayasamavāyābhāve saṅkhārānaṁ sambhavābhāvato. Tathā saṅkhārā evāti avadhāraṇampi na yujjati. Kasmā? Aññesañca paccayuppannadhammānaṁ sambhavassa tato icchitabbattā. Vākyassa avadhāraṇaphalattā avijjāpaccayā eva saṅkhārā sambhavantīti avadhāraṇe gayhamānepi ayaṁ doso. Kasmā? Yasmā lobhādikammanidāna-upādānavatthārammaṇamanasikārādayo aññepi paccayā labbhanti yevāti. Tattha **ekā**ti asahāyā, kāraṇantaranirapekkhāti attho. **Aññepi paccayā** sahakārikāraṇabhūtā. Dosamettha vattukāmo codako pucchatīti ñatvā ācariyo āha **"kiṁ panettā"**ti. Ettha avijjāya paccayantarena rahitabhāve ca sahitabhāve ca kiṁ pana vattabbaṁ, asamattā te codanā, avasiṭṭhañca tāva kathehīti vuttaṁ hoti. **Ekakāraṇavādo āpajjatī**ti dosappasaṅgo vutto. Aniṭṭho hi ekakāraṇavādo sabbattha sabbakālaṁ sambhavāpattito, ekasadisāsabhāvāpattito ca.

Yasmā ekaṁ na ekatoti-ādīsu tīsu pakāresu avijjamānesu pārisesena anekato anekamevāti etasmiṁ catutthe eva pakāre vijjamāne ekahetuphaladīpane attho atthi, tasmā na nupapajjati upapajjatiyeva. Ekaṁ phalaṁ ekato natthi, anekampi ekato natthi. Anekatopi ekaṁ phalaṁ no atthīti sambandho.

Ekekahetuphaladīpananti "avijjāpaccayā saṅkhārā"ti ekahetudīpanaṁ, "saṅkhārapaccayā viññāṇan"ti ekaphaladīpananti evaṁ tattha tattha ekekahetuphaladīpanaṁ kataṁ.

Veneyyānaṁ anurūpatoti veneyyānaṁ ajjhāsayassa anurūpato. Ekasseva hetuno, phalassa ca dīpanā satthu desanāvilāsato vā veneyyapuggalānaṁ ajjhāsayato vā. Tadubhayassa panettha kāraṇaṁ tattha tattha desetabbassa atthassa padhānatā, pākaṭatā, asādhāraṇatā ca. Desanāvilāsappattā ca buddhā bhagavanto te desetabbe atthe bahūsupi pariyāyesu labbhamānesu yathārucitaṁ gahetvā dhammaṁ desenti, sā **desanāvilāsānurūpatā**. Tattha pana yena pariyāyena ye veneyyā bujjhanti, teneva tesaṁ bodhanaṁ, sā **veneyyajjhāsayānurūpatā**.

Yathāphassaṁ vedanāvavatthānatoti "sukhavedanīyaṁ bhikkhave phassaṁ paṭicca uppajjati sukhā vedanā"ti-ādinā,[1] "cakkhuñca paṭicca rūpe ca uppajjati cakkhuviññāṇaṁ, tiṇṇaṁ saṅgati phasso, phassapaccayā vedanā"ti-ādinā[2] ca sukhavedanīyaphassādi cakkhusamphassādi-anurūpena sukhavedanādicakkhusamphassajāvedanādīnaṁ vavatthānato. Samānesupi hi cakkhurūpādīsu phassavasena sukhādivipariyāyābhāvato, samānesu rūpamanasikārādīsu cakkhādisaṁghaṭṭanavasena cakkhusamphassajādivipariyāyābhāvato, aññapaccayasā maññepi cakkhusamphassavasena sukhādicakkhusamphassajādīnaṁ oḷārikasukhumādisaṅkarābhāvato cāti attho. Yathāvuttaphassassa sukhādīnaṁ aviparīto paccayabhāvo eva **yathāvedanaṁ phassavavatthānaṁ**. Kāraṇaphalavisesena vā phalakāraṇavisesanicchayo hotīti ubhayatthāpi nicchayo vavatthānanti vutto.

Kammādayoti kamma-āhāra-utu-ādayo apākaṭā semhapaṭikārena rogavūpasamanato. Semhassa mandabhāvādinā ca semhaṁyeva pākaṭaṁ kāraṇaṁ. Ayamidha avijjā saṅkhārānaṁ hetubhāvena dīpitāti sambandho. **Assādānupassino taṇhā pavaḍḍhatīti vacanato**ti "saṁyojaniyesu bhikkhave dhammesu assādānupassino taṇhā pavaḍḍhati, taṇhāpaccayā upādānaṁ, upādānapaccayā bhavo"ti[3] iminā suttena taṇhāya saṅkhārakāraṇabhāvassa vuttattāti attho. Puna tassāpi avijjāya kāraṇanti dassanatthaṁ **"avijjāsamudayā āsavasamudayoti ca vacanato"**ti āha. Taṇhā vā caturupādānabhūtā kāmāsavadiṭṭhāsavā ca saṅkhārassa kāraṇanti pākaṭā avijjāhetukāti suttadvayenāpi avijjāya pākaṭaṁ saṅkhārānaṁ kāraṇabhāvameva dasseti. "Assādānupassino"ti[3] hi vacanena bhavādīnavappaṭicchādanakiccā avijjā taṇhāya kāraṇanti dassitā hoti. Yasmā avidvā, tasmā puññābhisaṅkhārādike abhisaṅkharotīti avijjāya saṅkhārakāraṇabhāvassa pākaṭattā aviddasubhāvova saṅkhārakāraṇabhāvena vutto. Khīṇāsavassa saṅkhārābhāvato, asādhāraṇattā ca puññābhisaṅkhārādīnaṁ sādhāraṇakāraṇani[4]

1. Saṁ 2. 332 piṭṭhe.
2. Ma 1. 158, 326; Ma 3. 328, 332, 333; Saṁ 1. 301, 302; Saṁ 2. 261; Abhi 4. 248, 249 piṭṭhādīsu.
3. Saṁ 1. 312, 315 piṭṭhesu.
4. Sādhāraṇāni (Ka)

vatthārammaṇādīnīti puññabhavādīnavappaṭicchādikā avijjā puññābhisaṅkhārādīnaṁ asādhāraṇaṁ kāraṇanti vā attho daṭṭhabbo. Eteneva "avijjāpaccayā saṅkhārā, saṅkhārapaccayā viññāṇan"ti[1] ettha pana padhānattā, pākaṭattā, asādhāraṇattāti ekekahetuphaladīpanaparihāravacanena sabbattha "phassapaccayā vedanā, vedanāpaccayā taṇhā"ti-ādīsu bodhaneyyajjhāsayavasena dhammassa bodhanasaṅkhātaṁ payojanaṁ veditabbaṁ.

618. **"Ekantāniṭṭhaphalāyā"**ti etena viruddhabhāvaṁ, "sāvajjāyā"ti etena vijātiyabhāvaṁ avijjāya joteti. Puññāneñjābhisaṅkhārā hi iṭṭhavipākatāya, anavajjasabhāvatāya ca tassā viruddhā, vijātiyā cāti. **Kathaṁ na yujjissatī**ti-ādi samādhānaṁ, tena yvāyaṁ ekantāniṭṭhaphalatādihetupadeso, tassa anekantikataṁ dasseti. Ayaṁ hettha adhippāyo—yāyaṁ tayā codanā "evaṁ santepī"ti-ādinā katā, sā yuttā vipākaṁ pati. Na hi aniṭṭhavepakkaṁ kāraṇaṁ iṭṭhaṁ phalati, iṭṭhavepakkaṁ vā aniṭṭhaṁ. Yasmā panettha paccayuppannadhammānaṁ paccayabhāvalakkhaṇadhammānaṁ dhammātā adhippetā, tatra cāyaṁ niyamo natthi vicittarūpattā tassāti. Tenāha **"viruddho cā"**ti-ādi.

Tattha **dhammānan**ti sabhāvadhammānaṁ. **Ṭhānan**ti avaṭṭhānaṁ. [2]Tasmā **ṭhānaviruddho**ti[2] atthitāviruddho. Keci pana "paṭisandhi-ādīni ṭhānānī"ti vadanti, evaṁ sati "purimacittaṁ pacchimacittassa ṭhānaviruddho paccayo"ti nayidaṁ ekantikaṁ siyā. Bhavaṅgampi hi bhavaṅgassa anantarapaccayo, javanaṁ javanassa, na ca sippādīnaṁ paṭisandhi-ādiṭṭhānaṁ atthi, tasmā na taṁ idha adhippetaṁ. **Kammaṁ rūpassa** namanaruppanavirodhā, sārammaṇānārammaṇādivirodhā **ca sabhāvaviruddho paccayo. Khīrādīni dadhi-ādīnaṁ** madhurambilarasādisabhāvavirodhā. Avijānanakicco āloko vijānanakiccassa **viññāṇassa**. Amadanakiccā ca **guḷādayo** madanakiccassa **āsavassa**.

Golomā'vilomādīti-ādīsu golomā'vilomāni dubbāya, **avī**ti ca rattā eḷakā veditabbā. **Visāṇaṁ** sarassa. **Dadhitilapiṭṭha**guḷāni bhūtiṇakassa. Sevālaṁ taṇḍuleyyakassa, kharavaḷavā assatarassāti evamādi **ādi**-saddena saṅgahito. Yasmā vipākā eva na, tasmā

1. Ma 3. 109; Saṁ 1. 243; Khu 1. 77; Vi 3. 1; Khu 10. 28 piṭṭhādīsu.
2-2. Ṭhānaviruddhoti (?)

dukkhavipākāyapi avijjāya adukkhavipākānaṁ puññāneñjābhisaṅkhārānaṁ paccayattaṁ na na yujjatīti attho.

Tadavipākattepi sāvajjatāya tadaviruddhānaṁ, taṁsadisānañca apuññābhisaṅkhārānameva paccayo, na itaresanti etassa pasaṅgassa nivāraṇatthaṁ "viruddho cāviruddho ca, sadisāsadiso tathā. Dhammānaṁ paccayo siddho"ti vuttaṁ. Tasmā tamatthaṁ pākaṭaṁ karonto **"iti ayaṁ avijjā"**ti-ādimāha.

619. **Sabbattha khandhānaṁ bhedo maraṇanti cutiṁ aggaṇhanto**ti idha cuti nāma tattha tattha bhavādīsu rūpādīnaṁ khandhānaṁ maraṇasaññito carimo bhedoti yāthāvato ajānanto. **Sattassa** sato vijjamānasseva. **Dehantarasaṅkamanaṁ** aññena kāyena samāgamo.

Sabbattha khandhānaṁ pātubhāvoti tattha tattha bhavādīsu khandhānaṁ paṭhamābhinibbatti. **Navasarīrapātubhāvo**ti idha jiṇṇassa sarīrassa nikkhepe paralokapariyāpannassa navakāyassa uppādo. Yatheke vadanti—

"Vatthāni jiṇṇāni yathā pahāya,
Navāni gaṇhāti naro parāni.
Nikkhippa dehaṁ idha jiṇṇamevaṁ,
Gaṇhāti attābhinavaṁ sukhesī"ti.

Ayaṁ sattoti ayamattā, yo sāmī, nivāsī, kārako, vedako cāti adhippeto. **Satto marati, satto upapajjatī**ti etthāpi eseva nayo. Tīsupi ṭhānesu **ādi**-saddena issarakuttabrahmakuttādivikappanaṁ saṅgaṇhāti.

Sabhāvalakkhaṇanti ruppanānubhavanādiṁ, kakkhaḷaphusanādisabhāvameva vā. **Sāmaññalakkhaṇan**ti aniccatādiṁ. **Saṅkhāre attato attaniyato**ti rūpādīsu ekaccaṁ attato, tadaññaṁ attaniyato.

Attā jānāti vāti vikappeti kāpilādayo viya. **Na jānāti vā**ti kāṇādājīvikādayo viya. Kāṇādopi hi attā sabhāvena na jānāti. Yadā buddhiguṇena saṁyujjati, tadā jānātīti icchati. **So eva karoti ca kāreti cā**ti yo parattha sukhadukkhaṁ anubhavati, so eva puññāpuññaṁ sayaṁ karoti, aññañca kāreti, na aññoti

adhippāyo. **Saṇṭhāpentā**[1]ti dvi-aṇukādi-uppādanavasena, icchāvasena ca sampādentā. **So**ti attasaññito satto. **Indriyasampanno**ti cakkhādīhi indriyehi samannāgato, tena saḷāyatanappavattiṁ dasseti. Sabbañhetaṁ yathāpaccayaṁ pavattamānānaṁ avijjādīnaṁ kiccaṁ attano byāpāraṁ katvā diṭṭhigatiko vimuyhatīti dassanavasena vuttaṁ. Acchejjasuttāvutābhejjamaṇīnaṁ viya pubbāpariyavavatthānaṁ niyati, niyatiyā, niyati eva vā saṅgati samāgamo niyatisaṅgati, tāya bhāvesu pariṇatā manussadevavihaṅgādibhāvaṁ pattā **niyatisaṅgatibhāvapariṇatā**. Niyatiyā, saṅgatiyā, bhāvasaṅkhātena sabhāvena ca pariṇatā nānappakāratam pattā **niyatisaṅgatibhāvapariṇatā**ti ca atthaṁ vadanti.

Etehi ca vikappanehi avijjā akusalaṁ cittaṁ katvā satte puññādīsu saṅkhāresu yattha katthaci pavattatīti imamatthaṁ dassento āha **"so avijjāya andhīkato"**ti-ādi. **Paṭipajjatī**ti upasaṅkamati.

Apariṇāyakoti arahattamaggasampaṭipādakakalyāṇamittarahito, arahattamaggañāṇāvasānaṁ vā ñāṇaṁ samavisamaṁ dassetvā satte nibbānaṁ nayatīti pariṇāyakaṁ, tena rahito apariṇāyako. **Dhammaṁ ñatvā**ti sappurisūpassayena catusaccappakāsakaṁ suttādidhammaṁ ñatvā, maggañāṇeneva vā sabbadhammapavaraṁ nibbānadhammaṁ ñatvā. Taṁjānanāyattaṁ pana sesasaccattayābhisamayaṁ samānakālampi taṁ purimakālaṁ viya katvā vuttaṁ. **Upasanto carissatī**ti aggamaggādhigamena sabbaso avijjūpasamā upasanto sa-upādisesanibbānadhātuyaṁ ṭhito yāva anupādisesanibbānadhātupatti, tāva sattānaṁ hitacariyāya attabhāvaṁ pavattento carissati, diṭṭhadhammasukhavihārehi viharissatīti attho.

Saṅkhārapaccayāviññāṇapadavitthārakathāvaṇṇanā

620. Yathāvuttasaṅkhārapaccayā uppajjamānaṁ taṁ kammanibbattameva bhavituṁ arahatīti **"bāttiṁsa lokiyavipākaviññāṇāni saṅgahitānī"**ti āha. **Dhātukathāyaṁ** pana vippayuttena saṅgahitāsaṅgahitapadaniddese "saṅkhārapaccayā viññāṇena ye dhammā, saḷāyatanapaccayā phassena ye dhammā, phassapaccayā vedanāya ye dhammā vippayuttā,

1. Saṇṭhapento (Ka)

te dhammā katihi khandhehi -pa- saṅgahitā? Te dhammā asaṅkhataṁ khandhato ṭhapetvā ekena khandhena, ekādasahi āyatanehi, ekādasahi dhātūhi saṅgahitā. Katihi asaṅgahitā? Catūhi khandhehi, ekenāyatanena, sattahi dhātūhi asaṅgahitā"ti[1] vacanato sabbaviññāṇaphassavedanāpariggaho kato. Yadi hi ettha viññāṇaphassavedanā sappadesā siyuṁ, "vipākā dhammā"ti[2] imassa viya visajjanaṁ siyā. Tasmā tattha abhidhammabhājanīyavasena saṅkhārapaccayā viññāṇādayo gahitāti adhippāyo veditabbo. Avijjāpaccayā saṅkhāro ca abhidhammabhājanīye[3] catubhūmakakusalasaṅkhāro, akusalasaṅkhāro ca vuttoti eso eva dhātukathāyaṁ gahitoti daṭṭhabbo. Bhavo pana dhātukathāyaṁ kammūpapattibhavavisesadassanatthaṁ na abhidhammabhājanīyavasena gahito, evañca katvā tattha "upādānapaccayā bhavo"ti anuddharitvā "kammabhavo"ti-ādinā[4] nayena bhavo uddhaṭo.

Lokiyavipākamanoviññāṇameva sandhāyāha **"bāvīsatividhaṁ hotī"**ti. **Chahi viññāṇehī**ti yathā-adhikatehi cakkhuviññāṇādīhi chahi viññāṇehi. Kasmā panettha lokiyavipākaviññāṇasseva gahaṇaṁ katanti āha **"lokuttarāni pana vaṭṭakathāya na yujjantī"**ti. Yadi evaṁ kasmā dhātukathāyaṁ "saṅkhārapaccayā viññāṇena ye dhammā vuppayuttā"ti-ādīsu[5] lokuttaravipākānampi gahaṇaṁ katanti? Taṁ yathādhammasāsanattā abhidhammadesanāya **vipākattike**[2] viya anavasesavipākadhammasaṅgaṇhanavasena vuttaṁ. Suttantadesanā pana yathānulomadesanāti tattha pavattinivattiyo asaṅkarato dassetabbā. Tasmā tadatthasaṁvaṇṇanāti katvā pavattikathāyaṁ lokiyavipākaviññāṇāniyeva gahitāni. Tenevāha **"vaṭṭakathāya na yujjantīti na gahitānī"**ti.

Yathā kataṁ kammaṁ phaladāne samatthaṁ hoti, tathā kataṁ "upacitan"ti vuccatīti vipākadānayogyameva saṅkhāraṁ gaṇhanto **"upacitakammābhāve"**ti āha. Hetu nāma byatirekappadhānanti **abhāva-ggahaṇaṁ**, tena kamme sati bhāvato, asati abhāvatoti ayamettha

---

1. Abhi 3. 90 piṭṭhe.
2. Abhi 1. 1 piṭṭhe.
3. Abhi 2. 145 piṭṭhe.
4. Abhi 3. 12 piṭṭhe.
5. Abhi 3. 66 piṭṭhe.

adhippāyo. Yathā panassa viññāṇassa saṅkhārapaccayatā na siddhā, na evaṁ vipākabhāvo. So pana siddhoti katvā āha **"vipākaṁhetan"**ti. Tena viññāṇassa vipākabhāvena saṅkhārapaccayattaṁ sādheti. Tassa pana sādhanatthaṁ "upacitakammābhāve vipākābhāvato"ti vuttanti taṁ vivaranto **"vipākañcā"**ti-ādimāha. **Yadi uppajjeyyā**ti yadi kammanirapekkho vipāko uppajjeyya. **Sabbesaṁ** sattānaṁ brahmattaṁ upagatānaṁ ghānādiviññāṇāni mahāvipākaviññāṇānīti tassa tassa vipākassa anokāye ṭhitānampi. **Vipākānī**ti viññāṇāpekkhāya napuṁsakaniddeso, sabbavipākaviññāṇānīti attho.

Saṅkhārā bahū ekūnatiṁsacetanābhedato, viññāṇāni cabahūni bāttiṁsavidhattā, na ca sabbato sabbānīti āha **"katarasaṅkhārapaccayā kataraviññāṇanti ce"**ti. **"Viññāṇan"**ti ca idaṁ viññāṇasāmaññaṁ gahetvā vuttaṁ. Kāmaṁ **khandhaniddesepi**[1] imāni viññāṇāni niddiṭṭhāni, taṁ pana atisaṅkhittaṁ, na ca tattha nesaṁ saṅkhārapaccayatā vibhāvitāti taṁ pavattiyaṁ, paṭisandhiyañca bhavādīsu pavattanākāravasena vitthārato dassetuṁ **"kāmāvacarapuññābhisaṅkhārapaccayā"**ti-ādi āraddhaṁ. **Manoviññāṇe**ti niddhāraṇe bhummaṁ. **Mahāvipākānī**ti viññāṇāpekkhāya napuṁsakaniddeso. **Mahāvipākā**ti pana pāṭhe manoviññāṇadhātuyoti ānetvā sambandhitabbaṁ.

621. **Yaṁsaṅkhārapaccayā**ti yassa yassa saṅkhārassa paccayabhāvena. **Yaṁ viññāṇan**ti "yaṁ yaṁ viññāṇan"ti evaṁ ubhayattha āmeḍitalopo daṭṭhabbo. **"Hotī"**ti iminā kāraṇabhāve viññāṇassa sabbhāvamattaṁ paveditaṁ, na pavattivisesoti taṁ dassento **"evaṁ pavatti veditabbā"**ti āha. Brahmānampi aniṭṭharūpādi-āpāthagamane akusalavipākacakkhuviññāṇādīni kadāci uppajjantīti **"imāni terasa -pa- pavattantī"**ti vuttaṁ. Tattha pañcannaṁ khandhānaṁ vokāro vitthāro etthāti pañcavokāro, so eva bhavo, etasmiṁ **pañcavokārabhave**. Hoti hi bhinnādhikaraṇānampi aññapadatthasamāso yathā "urasilomo"ti. Atha vā yathāpaccayaṁ pavattamānehi pañcahi khandhehi vokarīyatīti pañcavokāro, so eva bhavoti sabbaṁ pubbe viya.

---

1. Visuddhi 2. 82 piṭṭhe.

"Pavattiyaññeva[1] pavattantī"ti saṅkhepato vuttamatthaṁ vivarituṁ **"kathan"**ti-ādi āraddhaṁ.

"Yebhuyyena lobhasampayuttajavanāvasāne"ti idaṁ paṭighavicikicchuddhaccasampayuttānantaraṁ somanassasahagatassa anuppajjanatoti keci, taṁ na gahetabbaṁ. "Cakkhuṁ assādeti abhinandati, taṁ ārabbha rāgo uppajjati, diṭṭhi uppajjati -pa- vicikicchā uppajjati, uddhaccaṁ uppajjati, akusale niruddhe vipāko tadārammaṇatā uppajjatī"ti[2] vacanato. Iṭṭhaṁ ce ārammaṇaṁ, somanassatadārammaṇaṁ na na uppajjatīti. Javanena tadārammaṇaniyame somanassasahagatānantaraṁ somanassasahagatānevasandhāya vuttanti apare, taṁ vicāretabbaṁ upekkhāsahagatakusalākusalajavanānantarampi somanassatadārammaṇassa icchitabbattā. Upekkhāsahagatakiriyājavanānantarameva hi somanassatadārammaṇaṁ na icchanti.

Yasmā pana tihetukajavanāvasāne ca kadāci ahetukaṁ tadārammaṇaṁ hoti, tasmā **"yebhuyyenā"**ti vuttaṁ. Yasmā ekacittakkhaṇāyukaṁ javanārammaṇaṁ hoti, tadā tattha ekameva tadārammaṇaṁ hotīti katvā **"sakiṁ vā"**ti vuttanti keci. Apare pana tadārammaṇaṁ nāma javanārammaṇānubhavanakiccaṁ, taṁ ekacittakkhaṇike tathā āsannabhede ārammaṇe nuppajjati. Tasmā **"sakiṁ vā"**ti idaṁ dirattatirattādi viya vacanasiliṭṭhatāvasena vuttanti veditabbaṁ, dvikkhattumeva pana uppajjatīti. "Dirattatirattan"ti[3] ettha hi vā-saddassa abhāvā vacanasiliṭṭhatāmattena dirattaggahaṇaṁ katanti yujjati. "Nirantaraṁ tirattadassanatthaṁ vā"ti idha pana vā-saddo vikappattho vuttoti sakiṁ eva ca kadāci pavattiṁ sandhāya **"sakiṁ vā"**ti vuttanti daṭṭhabbaṁ. Teneva hi **sammohavinodaniyaṁ** sakiṁ tadārammaṇappavattiyā vicāretabbataṁ dassentena "cittappavattigaṇanāyaṁ pana sabbadvāresu tadārammaṇe dve eva cittavārā āgatā"ti[4] vuttaṁ.

Tattha **cittappavattigaṇanāyan**ti vipākakathāyaṁ balavarūpādi-ārammaṇe vuttaṁ cittappavattigaṇanaṁ sandhāyāha. Tattha hi dveva tadārammaṇuppattivārā

---

1. Pavattiyampi (Syā, Ka)
2. Abhi 8. 134, 135 piṭṭhesu.
3. Vi 2. 27 piṭṭhe.
4. Abhi-Ṭṭha 2. 145 piṭṭhe.

vuttā. Tadeva hi sandhāya idhāpi vuttaṁ **"abhidhammaṭṭhakathāyaṁ pana tadārammaṇe dve cittavārā āgatā"**ti. Abhidhammaṭṭhakathāyaṁ aniyatārammaṇaṭṭhānakiccā hutvā pavattantīti[1] dvāraṁ anāmasitvā eva vuttaṁ, taṁ anantaraṁ parato vuttasahetukavipākaviññāṇānaṁ sadisasaṁvaṇṇanaṁ kātukāmatādhippāyena vuttaṁ. Ahetukadvayādīnañhi bhavaṅgabhūtānaṁ sayameva dvārattā, cutipaṭisandhibhūtānañca bhavaṅgasaṅkhātena, aññena ca dvārena anuppattito niyataṁ, aniyataṁ vā dvāraṁ etesanti na sakkā vattunti.

Ahetukadvayassa pana santīraṇatadārammaṇabhūtassa dvāraṁ labbhati, tañca aniyatanti tampi gaṇhanto **"aniyatadvārārammaṇaṭṭhānakiccā hutvā pavattantī"**ti āha. Teneva cettha mahāvipākānampi tadārammaṇabhūtānaṁ dvāraṁ labbhatīti tatthāpi dvāraggahaṇaṁ kataṁ.

Ekassa sattassa pavatto rūpāvacaravipāko pathavīkasiṇādīsu yasmiṁ ārammaṇe pavatto, tato aññasmiṁ tassa pavatti natthīti rūpāvacarānaṁ niyatārammaṇatā vuttā. Itarāni āruppavipākaviññāṇāni. Niyataṁ avatthukānīti niyatāvatthukāni. Kasiṇugghāṭimākāsādīsuyeva ārammaṇesu pavattanato niyatārammaṇāni. Tatrāti pavattiyaṁ. Assāti bāttiṁsavidhassa vipākaviññāṇassa. **Te te saṅkhārā**ti yathāvuttā puññābhisaṅkhārādisaṅkhārā. **Kammapaccayenā**ti nānākkhaṇikakammapaccayena. **Upanissayapaccayenā**ti pakatūpanissayapaccayena.

622. Evaṁ pavattiyaṁ viññāṇappavattiṁ dassetvā paṭisandhiyaṁ dassetuṁ **"yaṁ pana vuttan"**ti-ādimāha. Tattha **anurūpāya paṭisandhiyā**ti anurūpena paṭisandhikiccena. Taṁ pana anurūpataṁ sayameva vakkhati. Bhavantarena bhavantarassa sandhānaṁ idha paṭisandhīti taṁ acittakampi atthevāti katvā **"kati paṭisandhiyo"**ti pucchaṁ katvāpi "Kati paṭisandhicittānī"ti pucchā katā. **"Kena katthā"**ti kena cittena kasmiṁ bhave.

Tatthāti tesu ekūnavīsatiyā paṭisandhicittesu. Kusalavipākāya ahetukamanoviññāṇadhātuyāti sambandho. Natthi devesu ahetukā paṭisandhīti **"manussaloke"**ti visesana. Napuṁsakādīnanti

---

1. Abhi-Ṭṭha 2. 145 piṭṭhe.

ādi-saddena mammādīnaṁ saṅgaho. Keci pana ekacce ahetukapaṭisandhikā avikalindriyā hutvā thokaṁ vicāraṇapakatikāpi hontiyeva, tasmā tādisānampi idha ādi-saddena saṅgahoti vadanti. **Saṅkhepato**ti samāsato, asukāya paṭisandhiyā asukaṁ ārammaṇanti vibhāgaṁ akatvāti attho.

Sesānanti rūpāvacarā pañca, paṭhamatatiyāruppā dveti imāsaṁ vuttāvasesānaṁ sattannaṁ paṭisandhīnaṁ. **Paccuppannārammaṇaṁ cuticittaṁ nāma natthi** paṭisandhi-ārammaṇe eva pavattanato. **Dvīsu ārammaṇesū**ti atītanavattabbavasena dvīsu ārammaṇesu.

623. **Tānī**ti pubbe katāni kammāni. **Assā**ti āsannamaraṇassa puggalassa. **Olambantī**ti sāyanhe mahantānaṁ pabbatakūṭānaṁ chāyā viya bhūmiyaṁ tassa citte avalambanti upatiṭṭhanti. **Tasmiṁniruddhe**ti tasmiṁ cuticitte niruddhamatte tassa nirodhasamanantarameva. **Tadevā**ti taṁyeva yathāvuttajavanavīthiyā ārammaṇabhūtaṁ. Avijjātaṇhādīsu kilesesu anupacchinnesveva kammādino upaṭṭhānaṁ, tañca ārabbha cittasantānassa bhavantaraninnapoṇapabbhāratā hotīti āha **"anupacchinnakilesabalavināmitan"**ti. Santāne hi vināmite[1] tadekadesabhūtaṁ paṭisandhicittañca vināmitameva[2] hoti, na ca ekadesavināmitabhāvena[3] vinā santānassa vināmitatā atthīti. Sabbattha pana duggatipaṭisandhininnāya cutiyā purimajavanāni akusalāni, itarāya ca kusalānīti nicchinanti. "Nimittassādagadhitaṁ vā bhikkhave viññāṇaṁ tiṭṭhamānaṁ tiṭṭhati, anubyañjanassādagadhitaṁ vā, tasmiṁ ce samaye kālaṁ karoti, ṭhānametaṁ vijjati, yaṁ dvinnaṁ gatīnaṁ aññataraṁ gatiṁ upapajjeyya nirayaṁ vā tiracchānayoniṁ vā"ti[4] hi vuttaṁ, tasmā akusalaṁ duggatiyaṁ, kusalañca sugatiyaṁ paṭisandhiyā upanissayo hotīti. Arahato pana sabbaso kilesānaṁ upacchinnattā paṭippassaddhasabbabhavussukkatāya kammādinimittaṁ na upaṭṭhahati, tato vijjamānampi kammaṁ aladdhasahāyattā paṭisandhiṁ na janeti.

Vuttappakārakammavasenāti pāpakammavasena, tadupaṭṭhāpitanti adhippāyo. **"Narakādīsu aggijālavaṇṇādikan"**ti idaṁ taṁsadisatāvasena vuttaṁ.

---

1. Vinamite (Syā, Ka)
2. Vinamitameva (Syā, Ka)
3. Ekadesavinamitabhāvena (Syā, Ka)
4. Saṁ 2. 377, 378 piṭṭhesu.

Na hi so eva nirayaggivaṇṇādi tadā tassa āpāthaṁ āgacchati. Tattha **aggijālavaṇṇādikan**ti **ādi**-saddena vettaraṇīsimbali-asipattavanādivaṇṇaṁ saṅgaṇhāti. **Narakādīsū**ti pana **ādi**-saddena petatiracchānānaṁ nibaddhasañcaraṇaṭṭhānapariyāpannavaṇṇaṁ. **Manodvāre āpāthamāgacchatī**ti kammabalena upaṭṭhāpitavaṇṇāyatanaṁ supinaṁ passantassa viya, dibbacakkhussa viya ca manodvāre eva gocarabhāvaṁ gacchati. Ekaṁ āvajjanaṁ, pañca javanāni, dve tadārammaṇānīti tīṇi vīthicittāni.

Rāgādihetubhūtaṁ hīnamārammaṇanti akusalavipākassa ārammaṇaṁ bhavituṁ yuttaṁ aniṭṭhamārammaṇamāha. Tampi hi saṅkappanavasena rāgassāpi hetu hotīti. Akusalavipākajanakakammasahajātānaṁ vā taṁsadisāsannacutijavanacetanāsahajātānañca rāgādīnaṁ hetubhāvo eva hīnatā. Tañhi pacchānutāpajanakakammānamārammaṇaṁ kammavasena aniṭṭhaṁ akusalavipākassa ārammaṇaṁ bhaveyya. Aññathā ca iṭṭhārammaṇe pavattassa akusalakammassa vipāko akusalakammanimittārammaṇo na bhaveyya. Na hi akusalavipāko iṭṭhārammaṇo bhavituṁ arahatīti.

Pañcadvāre ca āpāthaṁ āgacchantaṁ paccuppannaṁ kammanimittaṁ āsannakatakammārammaṇasantatiyaṁ uppannaṁ, taṁsadisañca daṭṭhabbaṁ. Aññathā tadeva paṭisandhi-ārammaṇūpaṭṭhāpakaṁ, tadeva ca paṭisandhijanakaṁ bhaveyya. Na ca paṭisandhiyā upacārabhūtāni viya, etasmiṁ tayā pavattitabbanti paṭisandhiyā ārammaṇaṁ anuppādentāni viya ca pavattāni cuti-āsannāni javanāni paṭisandhijanakāni bhaveyyuṁ. "Katattā upacitattā"ti[1] hi vuttaṁ. Tadā ca taṁsamānavīthiyaṁ viya pavattamānāni kathaṁ katūpacitāni siyuṁ? Tadā na assāditāni. Na ca lokiyāni lokuttarāni viya samānavīthiphalāni honti. "Pubbe vāssa taṁ kataṁ hoti pāpakammaṁ dukkhavedanīyaṁ, pacchā vāssa taṁ kataṁ hoti pāpakammaṁ dukkhavedanīyaṁ, maraṇakāle vāssa hoti micchādiṭṭhi samattā hoti samādinnā. Tena so kāyassa bhedā paraṁ maraṇā apāyaṁ duggatiṁ vinipātaṁ nirayaṁ upapajjatī"ti-ādinā[2] sutte maraṇakāle samattāya samādinnāya micchādiṭṭhiyā, sammādiṭṭhiyā ca sahajātacetanāya paṭisandhidānaṁ vuttaṁ, na ca dubbalehi pañcadvārikajavanehi micchādiṭṭhi,

1. Abhi 1. 104 piṭṭhādīsu. 2. Ma 3. 258 piṭṭhe.

sammādiṭṭhi vā samattā hoti samādinnā. Tathā hi vuttaṁ **sammohavinodaniyaṁ** "sabbampi hetaṁ kusalākusaladhamma-paṭivijānanādicavanapariyosānaṁ kiccaṁ manodvārikacitteneva hoti, na pañcadvārikenāti sabbassapetassa kiccassa karaṇe sahajavanakāni vīthicittāni paṭikkhittānī"ti.[1]

Tattha hi **na kiñci dhammaṁ paṭivijānātī**ti "manopubbaṅgamā dhammā"ti[2] evaṁ vuttaṁ ekampi kusalaṁ vā akusalaṁ vā na paṭivijānātīti ca vuttaṁ. Yesaṁ paṭivibhāvanappavattiyā sukhaṁ vā dukkhaṁ vā anveti, tesaṁ sā pavatti pañcadvāre paṭikkhittā. Kusalākusalakammasamādānañca tādisamevāti. Tadārammaṇānantaraṁ pana cavanaṁ, tadanantarā ca upapatti manodvārikā eva hoti, na sahajavanakavīthicittapariyāpannāti iminā adhippāyena idha pañcadvārikatadārammaṇānantarā cuti, tadanantarā paṭisandhi ca vuttāti daṭṭhabbā. Tattha avasesapañcacittakkhaṇāyuke rūpādimhi uppannaṁ paṭisandhiṁ sandhāya "paccuppannārammaṇaṁ upapatticittaṁ paccuppannārammaṇassa bhavaṅgassa anantarapaccayena paccayo"ti[3], avasesa-ekacittakkhaṇāyuke ca uppannaṁ paṭisandhiṁ sandhāya "paccuppannārammaṇaṁ upapatticittaṁ atītārammaṇassa bhavaṅgassa anantarapaccayena paccayo"ti[3] ca vuttanti veditabbaṁ.

624. **Kaṇhapakkhe sukkapakkhaṁ ṭhapetvā**ti ettha yathā pubbe "pāpakammaṁ vā kammanimittaṁ vā"ti vutte kaṇhapakkhe "anavajjakammaṁ vā kammanimittaṁ vā"ti sukkapakkho vutto, evaṁ "duggatipariyāpannaṁ paṭisandhicittaṁ, narakādīsu aggijālavaṇṇādikaṁ duggatinimittan"ti ca vutte kaṇhapakkhe "sugatipariyāpannaṁ paṭisandhicittaṁ, manussaloke rattakambalasadisamātukucchivaṇṇa-saṅkhātaṁ, devaloke vā uyyānavimānakapparukkhādivaṇṇasaṅkhātaṁ sugatinimittan"ti evaṁ sukkapakkhaṁ ṭhapetvā sesaṁ sabbaṁ purimanayeneva veditabbaṁ. **Atītapaccuppannārammaṇāyā**ti kammakammanimittavasena atītārammaṇāya, mātukucchivaṇṇādisugatinimittavasena paccuppannārammaṇāya.

625. **Tañca kho**ti yadetaṁ "anavajjakammaṁ vā kammanimittaṁ vā"ti aniyamanaṁ kataṁ, tañca kho. **Kammanimittameva āpāthamāgacchati**

1. Abhi-Ṭṭha 2. 388 piṭṭhe. 2. Khu 1. 13 piṭṭhe Dhammapade. 3. Abhi 9. 427 piṭṭhe.

ekantato attano kammārammaṇatāya mahaggatavipākassa. **Suddhāya vā**ti mahaggatakammanimittārammaṇāya **javanavīthiyā**, tadārammaṇarahitāyāti attho, sā pana javanavīthi mahaggatavipākassa upacāro viya daṭṭhabbā. Keci pana tañca vīthiṁ mahaggatāvasānaṁ vadanti. **"Navattabbārammaṇā vā"**ti idaṁ rūpāvacarapaṭisandhiṁ, āruppesu ca paṭhamaṁ, tatiyañca sandhāya vuttaṁ. Dutiyacatutthā pana atītārammaṇavacaneneva gahitā.

Mātukucchivaṇṇasaṅkhātanti-ādinā vaṇṇo eva gatinimittabhāvena āgato. Tattha saddo tāva anupādinnabhāvena sugatipariyāpannatāya gatinimittabhāvena aṭṭhakathāsu nāgatoti yuttametaṁ, gandhādīnaṁ pana anāgamane kāraṇaṁ vīmaṁsitabbaṁ.

Ayaṁ tāta tavatthāya buddhapūjā karīyatīti-ādīsu pubbacetanāvasena puññaṁ hoti. Sabbantimajavane vattamānassāpīti vadanti.

626. **"Etenānusārena āruppacutiyāpi anantarā paṭisandhi veditabbā"**ti idaṁ kasmā vuttaṁ, nanu "pathavīkasiṇajjhānādivasena paṭiladdhamahaggatassa sugatiyaṁ ṭhitassā"ti evamādike eva naye ayampi paṭisandhi avaruddhāti? Na tattha rūpāvacaracuti-anantarāya eva paṭisandhiyā vuttattā. Tattha hi "pathavīkasiṇādikaṁ vā nimittaṁ mahaggatacittaṁ vā manodvāre āpāthaṁ āgacchati, cakkhusotānaṁ vā"ti-ādinā tena vacanena rūpāvacaracutiyā eva anantarā paṭisandhi vuttāti viññāyati. Athāpi yathāsambhavayojanāya ayampi paṭisandhi tattheva avaruddhā, arūpāvacaracuti-anantarā pana rūpāvacarapaṭisandhi natthi. Arūpāvacare ca uparūpari cutiyā anantarā heṭṭhimā heṭṭhimā paṭisandhi natthīti catutthāruppacutiyā navattabbārammaṇapaṭisandhi natthi. Tena tato tattheva atītārammaṇā, kāmāvacare ca atītapaccuppannārammaṇā paṭisandhi. Itarāhi ca yathāsambhavaṁ atītanavattabbārammaṇā āruppapaṭisandhi, atītapaccuppannārammaṇā ca kāmāvacarapaṭisandhi yojetabbāti imassa visesassa dassanatthaṁ visuṁ uddharaṇaṁ kataṁ.

627. Evaṁ ārammaṇavasena ekavidhāya kāmāvacarasugaticutiyā duvidhā duggatipaṭisandhi, duggaticutiyā duvidhā sugatipaṭisandhi, kāmāvacarasugaticutiyā dvi-ekadvippakārānaṁ kāmarūpārūpānaṁ vasena pañcavidhā

sugatipaṭisandhi, rūpāvacaracutiyā tatheva pañcavidhā, duvidhāya āruppacutiyā paccekaṁ dvinnaṁ dvinnaṁ kāmāruppānaṁ vasena aṭṭhavidhā ca paṭisandhi dassitā. Duggaticutiyā pana ekavidhāya duggatipaṭisandhi duvidhā na dassitā, taṁ dassetuṁ **"duggatiyaṁ ṭhitassa panā"**ti-ādi vuttaṁ. Yathā vuttā pana—

> Dve dve pañcātha pañcaṭṭha, dve bhavālambabhedato.
> Cutiyā tādisāyetā, catuvīsati sandhiyo[1].

628. "Kāmāvacarassa kusalassa kammassa katattā"ti-ādinā[2] nānākkhaṇikakammapaccayabhāvo heṭṭhā dassitappakāroti upanissayabhāvameva dassento **"vuttañhetan"**ti-ādimāha.

Nissayapaccayabhūtena rūpena sahapavattiyevettha viññāṇassa tena **missitā**, tadabhāvo **amissitā**. Yavanti ettha sattā ekajātisamanvayena aññamaññamissitā hontīti **yoniyo**. Sucaritaduccaritavasena gantabbā pāpuṇitabbāti gatiyo. Tiṭṭhati etthāti ṭhiti, viññāṇassa ṭhiti **viññāṇaṭṭhiti**. Nānattakāyanānattasaññīti-ādi-āvāso eva sattehi āvasitabbato **sattāvāso**. Asaññasattāvāsassa idha asambhavato **"sattāvāsavasena aṭṭhavidhaṁ hotī"**ti vuttaṁ.

629. **Aññatra jātipaṇḍakapaṭisandhiyā**ti ettha paṭhamakappikapaṭisandhiyāpīti vattabbaṁ. Sāpi hi bhāvena vināva uppajjatīti.

Omatoti avamato, avakaṁsatoti attho. **Ādinā**ti "missaṁ amissan"ti etasmiṁ duke ādimhi vuttena missaviññāṇena. **Omato dve vā tayo vā dasakā uppajjantī**ti gabbhaseyyakānaṁ vasena vuttaṁ. Aññattha pana aneke kalāpā saha uppajjanti. Brahmattabhāvepi hi anekagāvutappamāṇena aneke kalāpā saha uppajjantīti tiṁsato[3] adhikāneva rūpāni honti. Tadahujāta-eḷakassa lomaṁ jāti-uṇṇāti keci. Himavantappadese jātimanta-eḷakalomaṁ **jāti-uṇṇā**ti apare. Gabbhaṁ phāletvā gahita-eḷakalomaṁ **jāti-uṇṇā**ti aññe. Imāsu gatīsu imā yoniyo sambhavanti, imāsu na sambhavantīti evaṁ **yonīnaṁ gativasena sambhavabhedo.**

---

1. Mūlaṭī 2. 107 piṭṭhe atthato samānaṁ. 2. Abhi 1. 104 piṭṭhe. 3. Tato (Ka)

630. **Bhummavajjesū**ti bhummadevānaṁ vajjanaṁ yonivibhāgaṁ pati tesaṁ manussasadisattā. **Yoniyo tisso purimikā na hontī**ti yonittayapaṭikkhepena pacchimā yoni anuññātāti atthato āpannameva hoti. **Gatittaye**ti manussapetatiracchānasaññite gatittaye. Tañhi ettha pubbe anāmaṭṭhaṁ.

Ca-saddo avuttasamuccayatthoti dassetuṁ **"ca-saddenā"**ti-ādi vuttaṁ. Kasmā pana nijjhāmataṇhikapetesu purimikā tisso yoniyo na santīti? Asambhavato. Tāsañhi niccāturabhāvato kāmasevā natthīti na tā aṇḍajādayo honti. Kucchiyaṁ tāsaṁ gabbho nāvatiṭṭhati jālasabbhāvatoti keci. Aggijālāya santappamānasarīrā etā nibbattantīti allaṭṭhānesu, pupphādīsu ca sambhavābhāvato saṁsedajatāpi tāsaṁ natthevāti vadanti. Tenāha **"opapātikā eva hi eta hontī"**ti.

Rūpībrahmesu tāva opapātikayonikesūti opapātikayonikehi rūpībrahme niddhāreti. **Rūpībrahmesū**ti hi adhikaraṇe bhummaṁ, opapātikesūti niddhāraṇe. Tena "opapātikayoni kesū"ti sāmaññato vuttarāsito "rūpībrahmesū"ti visesena tadekadesaṁ niddhāreti. **Cakkhusotavatthudasakānaṁ jīvitanavakassa cā**ti ettha keci "cakkhusotavatthusattakānaṁ, jīvitachakkassa cāti catunnaṁ kalāpānaṁ vasena rūpabhave paṭisandhiviññāṇena saha sattavīsati rūpāni uppajjanti. Tattha gandharasāhārānaṁ paṭikkhittattā"ti kāraṇaṁ vatvā taṁ samatthentā "pāḷiyañhi 'rūpadhātuyā upapattikkhaṇe ṭhapetvā aññasattānaṁ devānaṁ pañcāyatanāni pātubhavanti, pañca dhātuyo pātubhavantī'ti[1] vuttaṁ, tathā 'rūpadhātuyā cha āyatanāni, nava dhātuyo'ti sabbasaṅgahakavasena tattha vijjamānāyatanadhātuyo dassetuṁ vuttaṁ. Kathāvatthumhi ca ghānāyatanādīnaṁ viya gandhāyatanādīnañca tattha bhāvo paṭikkhitto 'atthi tattha ghānāyatananti? Āmantā. Atthi tattha gandhāyatananti? Na hevaṁ vattabbe'ti-ādinā[2]. Na ca aphoṭṭhabbāyatanānaṁ pathavīdhātu-ādīnaṁ viya agandharasāyatanānaṁ gandharasānaṁ tattha bhāvo sakkā vuttuṁ, phusituṁ sakkuṇeyyatāvinimuttassa pathavī-ādisabhāvassa viya gandharasāyatanabhāvavinimuttassa

---

1. Abhi 2. 433 piṭṭhe. 2. Abhi 4. 278 piṭṭhe.

gandharasasabhāvassa abhāvā. Yadi ca ghānasamphassādīnaṁ kāraṇabhāvo natthīti 'āyatanānī'ti te na vucceyyuṁ, dhātusaddo pana nissattanijjīvavācakoti 'gandhadhātu rasadhātū'ti avacane kāraṇaṁ natthi, dhammabhāvo ca tesaṁ ekantena icchitabbo sabhāvadhāraṇādilakkhaṇato aññassa abhāvā. Dhammānañca āyātanabhāvo ekantiko[1] **yamake** vutto 'dhammo āyatananti? Āmantā'ti[2]. Tasmā tesaṁ gandharasāyatanabhāvābhāvepi koci āyatanabhāvo vattabbo. Yadi ca phoṭṭhabbabhāvato añño pathavī-ādibhāvo viya gandharasabhāvato añño tesaṁ koci sabhāvo, siyā, tesaṁ dhammāyatanasaṅgaho. Gandharasabhāve, pana āyatanabhāve ca sati 'gandho ca so āyatanañca gandhāyatanaṁ, raso ca so āyatanañca rasāyatanan'ti idamāpannamevāti gandharasāyatanabhāvo ca na sakkā nivāretuṁ. 'Tayo āhārā'ti ca vacanato kabaḷīkārāhārassa tattha abhāvo viññāyati. Tasmā yathā pāḷiyā avirodho hoti, tathā rūpagaṇanā kātabbā. Evañhi dhammatā na vilomitā hotī"ti vadanti.

Ettha vuccate—rūpāvacarasattānaṁ ghānajivhāyatanābhāvato vijjamānāpi gandharasā āyatanakiccaṁ na karontīti te anāmasitvā pāḷiyaṁ "pañcāyatanāni pātubhavantī"ti[3], "cha āyatanānī"ti[4] ca ādi vuttaṁ, "tayo āhārā"ti[3] ca ajjhoharitabbassa āhārassa abhāvena ojaṭṭhamakarūpasamuṭṭhāpanasaṅkhātassa āhārakiccassa akaraṇato, na sabbena sabbaṁ gandharasānaṁ, ojāya ca abhāvato. Iti visayino, kiccassa ca abhāvena visayo, kiccavā ca dhammo na vutto. Yasmiñhi bhave visayī natthi, tasmiṁ taṁhetuko nippariyāyena visayassa āyatanabhāvo natthīti vijjamānassāpi avacanaṁ yathā tattheva rūpabhave pathavītejovāyodhātūnaṁ phoṭṭhabbāyatanabhāvena. Yassa pana yattha vacanaṁ, tassa tattha visayīsabbhāvahetuko nippariyāyena āyatanabhāvo vutto yathā tattheva rūpāyatanassa.

Yadi visayīsabbhāvahetuko visayassa nippariyāyena āyatanabhāvo, kathamasaññasattānaṁ dve āyatanāni pātubhavantīti,

---

1. Ekantato (Mūlaṭīkā)
2. Abhi 5. 79 piṭṭhe.
3. Abhi 2. 433 piṭṭhe.
4. Abhi 2. 419 piṭṭhe.

asaññasattānañhi cakkhāyatanaṁ natthi, acakkhāyatanabhāvena[1] ca nesaṁ rūpāyatanaṁ aññesaṁ avisayoti? Nāyaṁ virodho. Yena adhippāyena rūpadhātuyaṁ saññīnaṁ gandhāyatanādīnaṁ avacanaṁ, tena rūpāyatanassāpi avacananti asaññīnaṁ ekaṁ āyatanaṁ vattabbaṁ. Yathāsakañhi indriyagocarabhāvāpekkhāya yesaṁ nippariyāyena āyatanabhāvo atthi, tesu niddisiyamānesu tadabhāvato rūpadhātuyaṁ saññīnaṁ gandhādike visuṁ āyatanabhāvena avatvā dhammasabhāvānativattanato, manoviññāṇassa ca visayabhāvūpagamanato dhammāyatanantogadhe katvā "pañcāyatanānī"ti **pāḷiyaṁ**[2] vuttaṁ. Etadatthañhi "dhammāyatanan"ti sāmaññato nāmakaraṇaṁ, piṭṭhivaṭṭakāni vā tāni katvā "pañcāyatanānī"ti vuttaṁ.

Yena ca pana adhippāyena asaññīnaṁ rūpāyatanaṁ vuttaṁ, tena saññīnampi gandhādīnaṁ visuṁ gahaṇaṁ kātabbanti imassa nayassa dassanatthaṁ "asaññasattānaṁ devānaṁ dve āyatanāni pātubhavantī"ti[3] vuttaṁ. Asatipi hi tattha attano indriye rūpassa vaṇṇāyatanasabhāvātikkamo natthevāti taṁ rūpāyatanantveva vuccati. Iminā ca nayadassanena gandhādīni tīṇi pakkhipitvā saññīnaṁ aṭṭha āyatanāni, asaññīnaṁ pañcāti ayamattho dassito hoti. Evañcetaṁ sampaṭicchitabbaṁ, aññathā rūpaloke phusituṁ asakkuṇeyyatāya pathavī-ādīnaṁ brahmānaṁ vacīghoso eva na siyā. Na hi paṭighaṭṭanānighaṁsamantarena saddappavatti atthi, na ca phusanasabhāvānaṁ katthaci aphusanabhāvatā sakkā viññātuṁ, phoṭṭhabbāyatanasaṅkhātassa ca bhūtattayassa abhāve rūpabhave rūpāyatanādīnampi sambhavo eva na siyā. Tasmā phusituṁ sakkuṇeyyatāyapi pathavī-ādīnaṁ tattha kāyindriyābhāvena tesaṁ phoṭṭhabbabhāvo na vutto. Evañca katvā rūpadhātuyaṁ tesaṁ sappaṭighavacanañca samatthitaṁ hoti. Vuttañhi "asaññasattānaṁ anidassanasappaṭighaṁ ekaṁ mahābhūtaṁ paṭicca dve mahābhūtā"ti-ādi[4].

Paṭigho ca nāma bhūtattayassa kāyappasādaṁ pati tannissayabhūtaghaṭṭanādvārena abhimukhabhāvo, idha pana taṁsabhāvatā. So ca phusituṁ asakkuṇeyyasabhāvassa ghaṭṭanāya abhāvato natthi. Yadi tattha asatipi visayini rūpāyatanaṁ gahetvā "dve āyatanānī"ti vuttaṁ, atha

1. Acchatarabhāvena (Ka-Syā), tadabhāvena ca (Ka)
2. Abhi 2. 433 piṭṭhe.
3. Abhi 2. 434 piṭṭhe.
4. Abhi 9. 474 piṭṭhe.

kasmā gandhāyatanādīni gahetvā "pañcāyatanānī"ti na vuttanti? Nayadassanavasena desanā pavattāti vuttovāyamattho. Atha vā tattha rūpāyatanasseva vacanaṁ kadāci aññabhūmikānaṁ pasādassa visayabhāvaṁ sandhāya, na pana itaresaṁ abhāvato, nāpi pariyāyenapi āyatanabhāvābhāvato. Asaññīnañhi rūpāyatanaṁ samānatalavāsīnaṁ vehapphalānaṁ, uparibhūmikānañca suddhāvāsānaṁ pasādassa visayabhāvaṁ gacchati, na pana gandharasāti tesaṁyeva tattha avacanaṁ yuttaṁ. **Kathāvatthumhi**[1] ca nippariyāyena gandhāyatanādīnaṁ atthibhāvaṁ paṭijānantaṁ sandhāya paṭisedho kato.

Yadipi cetaṁ vacanaṁ tattha gandhāyatanādīnaṁ abhāvavibhāvanaṁ na hoti, atthibhāvadīpanampi pana aññavacanaṁ natthevāti? Nayidamevaṁ aṭṭhakathāsu tattha nesaṁ atthibhāvassa niddhāretvā vuttattā. Yañhi aṭṭhakathāvacanaṁ pāḷiyā na virujjhati, taṁ pāḷi viya pamāṇabhūtaṁ agarahitāya ācariyaparamparāya yāvajjatanā āgatattā. Tattha siyā—yaṁ pāḷiyā na virujjhati aṭṭhakathāvacanaṁ, taṁ pamāṇaṁ, idaṁ pana virujjhatīti? Nayidamevaṁ, yathā na virujjhati, tathā paṭipāditattā. Cakkhādīnaṁ āyatanānaṁ, tannissayānañca viññāṇānaṁ sattasuññatāsandassanatthaṁ bhagavato dhātudesanāti āyatanabhāvena vuttānaṁyeva dhātubhāvadīpanato dhātubhāvassāpi tesaṁ avacanaṁ yujjati eva. Tasmā yathā pāḷiyā avirodho hoti, tathā cakkhudasakādivasena idha rūpagaṇanā katāti na ettha dhammatāvilomanāsaṅkāya okāsoti veditabbaṁ.

Aññesu saṁsedaja-opapātikayonikesūti rūpībrahme pana ṭhapetvā aññesu opapātikesu, saṁsedajesu cāti evamettha sambandho veditabbo. Opapātikavisesanañhettha aññaggahaṇaṁ, na saṁsedajavisesanaṁ asambhavato. Sati hi sambhave, byabhicāre ca visesanavisesitabbatā hoti. Kāmāvacaradevesu sabbakālaṁ paṭisandhipavattīsu yathāvuttāya santatiyā rūpānaṁ labbhanato vuttaṁ **"tāni ca niccaṁ devesū"**ti. Na hi te kadācipi vikalindriyā, abhāvakā ca hontīti. Cakkhunesaṁ dasannaṁ pūraṇoti katvā **cakkhudasako** nāma asādhāraṇena vā cakkhunā lakkhito dasako **cakkhudasako. Evaṁ sesā**ti yathā cakkhudasako vutto, evaṁ sesāpi dasakā yojetvā veditabbā.

1. Abhi 4. 278 piṭṭhe.

"Saṁsedajūpapātayonīsu[1], avakaṁsato tiṁsā"ti saṅkhepena vuttamatthaṁ vivaranto **"avakaṁsato panā"**ti-ādimāha, taṁ panetaṁ pāḷiyā na sameti. Na hi pāḷiyaṁ kāmāvacarānaṁ saṁsedajopapātikānaṁ aghānakānaṁ upapatti vuttā. **Dhammahadayavibhaṅge** hi "kāmadhātuyā upapattikkhaṇe kassaci ekādasāyatanāni pātubhavanti, kassaci dasāyatanāni, kassaci aparāni dasāyatanāni, kassaci navāyatanāni, kassaci sattāyatanāni pātubhavantī"ti[2] vuttaṁ, na vuttaṁ "aṭṭhāyatanāni pātubhavantī"ti. Yadi hi aghānakassāpi upapatti siyā, tikkhattuṁ "dasāyatanāni pātubhavantī"ti vattabbaṁ siyā, tikkhattuñca "navāyatanāni pātubhavantī"ti, na ca taṁ vuttaṁ.

Tattha **upapattikkhaṇe**ti paṭisandhikkhaṇe. **Ekādasā**ti paripuṇṇāyatanassa saddāyatanavajjāni ekādasa āyatanāni. **Kassaci dasāyatanānī**ti andhassa cakkhāyatanavajjāni. **Aparāni dasāyatanānī**ti badhirassa sotāyatanavajjāni. **Navāyatanānī**ti andhabadhirassa cakkhusotāyatanavajjāni. **Sattāyatanānī**ti gabbhaseyyakassa rūpagandharasakāyaphoṭṭhabbamanodhammāyatanavasena vuttaṁ. Yadi cakkhusotaghānavikalopi uppajjeyya, tassa aṭṭhevāyatanāni siyuṁ, na ca vuttaṁ "aṭṭhāyatanāni pātubhavantī"ti. Tasmā nattheva cakkhusotaghānavikalo. Sati ca aghānakūpapattiyaṁ punapi "kassaci aparānipi dasāyatanāni pātubhavantī"ti vattabbaṁ siyā. Tathā ca sati yathā andhabadhirassa vasena "kassaci navāyatanāni pātubhavantī"ti ekavāraṁ vuttaṁ, evaṁandhāghānakassa, badhirāghānakassa ca vasena "kassaci aparāni navāyatanāni, kassaci aparānipi navāyatanāni pātubhavantī"ti vattabbaṁ siyāti attho. Evaṁ dhātupātubhāvādipañhānipi vattabbānīti vadanti. Ettha ca yathā "sattati ukkaṁsatotha rūpānī"ti padaṁ "saṁsedajūpapātayonīsū"ti ettha yonidvayavasena yojīyati, na evaṁ "avakaṁsato tiṁsā"ti idaṁ. Idaṁ pana saṁsedajayonivaseneva yojetabbaṁ. Ekayoganiddiṭṭhassāpi ekadeso sambandhaṁ labhatīti saṁsedajassa jaccandhabadhira-aghānakanapuṁsakassa jivhākāyavatthudasakānaṁ vasena tiṁsarūpāni uppajjantīti vuttaṁ, na opapātikassāti ayamettha aṭṭhakathāyamadhippāyo.

---

1. Saṁsedupapātayonisu (Ka)
2. Abhi 2. 426, 427 piṭṭhesu.

Ye pana "opapātikassa jaccandhabadhira-aghānakanapuṁsakassa jivhākāyavatthudasakānaṁ vasena tiṁsarūpāni uppajjantīti mahā-aṭṭhakathāyaṁ vuttan"ti vadanti, taṁ na gahetabbaṁ. So hi pamādapāṭho. Evañca katvā **āyatanayamakavaṇṇanāyaṁ** "kāmadhātuyaṁ pana aghānako opapātiko natthi. Yadi bhaveyya, 'kassaci aṭṭhāyatanāni pātubhavantī'ti vadeyyā"ti[1] vuttaṁ. Apare panāhu "kassaci ekādasāyatanāni pātubhavantīti yāva 'kassaci navāyatanānī'ti pāḷi opapātikesandhāya vuttā. Tasmā pubbenāparaṁ aṭṭhakathāyaṁ avirodho siddho. Tathā ca yathāvuttapāḷiyā ayamatthavaṇṇanā aññadatthu saṁsandati sametiyevā"ti. Yaṁ paneke vadanti "opapātikaggahaṇena saṁsedajāpi saṅgayhanti. Tathā hi **dhammahadayavibhaṅge** 'kāmadhātuyā upapattikkhaṇe kassaci ekādasāyatanāni pātubhavantī'ti-ādīnaṁ[2] **niddese** 'opapātikānaṁ petānan'ti-ādinā[3] opapātikaggahaṇameva kataṁ, na saṁsedajaggahaṇan"ti, taṁ paripuṇṇāyatanānaṁyeva saṁsedajānaṁ opapātikesu saṅgahaṇavasena vuttanti veditabbaṁ. Tathā hi vuttaṁ **aṭṭhakathāyaṁ** "saṁsedajayonikā paripuṇṇāyatanāparipuṇṇāyatanabhāvena opapātikasaṅgahaṁ katvā vuttā"ti, padhānāya vā yoniyā sabbaṁ paripuṇṇāyatanayoniṁ dassetuṁ "opapātikānanti vuttan"ti ca, idha pana yonidvayaṁ sarūpeneva pakāsetuṁ, saṁsedajayonivaseneva ca avakaṁsato rūpapavattiṁ dassetuṁ opapātikayoniyā itaraṁ asaṅgahetvā "saṁsedajūpapātayonīsū"ti vuttaṁ. Taṁ sabbaṁ vīmaṁsitvā gahetabbaṁ.

Ukkaṁsāvakaṁsānaṁ pana antareti "sattati, tiṁsā"ti evaṁ vuttānaṁ rūpassa ukkaṁsāvakaṁsaparicchedānaṁ majjhe. **Anurūpato vikappo veditabbo**ti apāyesu andhassa cha cakkhudasakābhāvato, tathā badhirassa sotadasakābhāvato, andhabadhirassa pana pañca cakkhusotadasakābhāvatoti evamādinā nayena veditabbo. Yaṁ penettha vattabbaṁ, taṁ vuttamevāti.

631. Cutipaṭisandhīnaṁ khandhādīhi aññamaññasamānatā **abhedo**. Asamānatā **bhedo**.

---

1. Abhi-Ṭṭha 3. 309 piṭṭhe. 2. Abhi 2. 426 piṭṭhe. 3. Abhi 2. 427 piṭṭhe.

Ārammaṇatopi abhinnāti catūsu āruppesu tato tato cavitvā tattha tattheva upapajjantassa vasena vuttaṁ. Tatheva pana heṭṭhā, rūpabhave vā upapatti natthi. Arūpabhūmito cavitvā heṭṭhā upapatti nāma kāmabhave eva, tatthāpi tihetukapaṭisandhi eva. Rūpabhavato pana cuto duhetukopi hotīti vadanti. **Amahaggatabahiddhārammaṇāya** cutiyā anantarā **mahaggata-ajjhattārammaṇā** dutiyacatutthāruppapaṭisandhi. Evaṁ nayamattassa dassitattā vuttaṁ, avuttañca sabbaṁ saṅgahetvā āha **"ayaṁ tāva arūpabhūmīsuyeva nayo"**ti. Rūpārūpāvacarānaṁ upacārassa balavatāya tato cavitvā duggatiyaṁ upapatti natthīti **"ekaccasugaticutiyā"**ti āha. **Ekaccaduggatipaṭisandhī**ti ettha ekaccaggahaṇassa payojanaṁ maggitabbaṁ. Ayaṁ panettha adhippāyo siyā—nānattakāyanānattasaññīsu vuttā ekacce ca vinipātikā tihetukādipaṭisandhikā, tesaṁ paṭisandhiṁ vinipātikabhāvena "duggatipaṭisandhī"ti gahetvā sabbasugaticutiyā ca sā paṭisandhi hoti, na ekaccasugaticutiyā evāti tannivattanatthaṁ ekaccaduggatiggahaṇaṁ kataṁ. Apāyapaṭisandhi eva hi ekaccasugaticutiyā hoti, na sabbasugaticutiyāti. Atha vā duggatipaṭisandhi duvidhā ekaccasugaticutiyā anantarā, duggaticutiyā cāti. Tattha pacchimaṁ vajjetvā purimaṁyeva gahetuṁ vuttaṁ **"ekaccaduggatipaṭisandhī"**ti. **Ahetukacutiyā sahetukapaṭisandhī**ti duhetukā ca tihetukā ca yojetabbā. Maṇḍūkadevaputtādīnaṁ viya hi ahetukacutiyā tihetukapaṭisandhipi hotīti.

Tassa tassa viparītato ca yathāyogaṁ yojetabbanti "ekaccasugaticutiyā ekaccaduggatipaṭisandhī"ti-ādīsu bhedavisesesu "ekaccaduggaticutiyā ekaccaduggatipaṭisandhī"ti-ādinā yaṁ yaṁ yujjati, taṁ taṁ yojetabbanti attho. Yujjamānamattāpekkhanavasena napuṁsakaniddeso kato. **Yojetabban**ti vā bhāvatthatā daṭṭhabbā. "Amahaggatabahiddhārammaṇāya mahaggata-ajjhattārammaṇā"ti-ādīsu pana viparītayojanā na kātabbā. Na hi mahaggata-ajjhattārammaṇāya cutiyā arūpabhūmīsu amahaggatabahiddhārammaṇā paṭisandhi atthi. "Catukkhandhāya āruppacutiyā anantarā pañcakkhandhā kāmāvacarapaṭisandhī"ti etassa vipariyāyo sayameva yojito. "Atītārammaṇāya cutiyā paccuppannārammaṇā

paṭisandhī"ti etassa ca vipariyāyo natthi eva. Bhedaviseso eva ca evaṁ vitthārena dassito, abhedaviseso pana ekekasmiṁ bhede tattha tattheva cutipaṭisandhiyojanāvasena veditabbo "pañcakkhandhāya kāmāvacaracutiyā pañcakkhandhā kāmāvacarā -pa- avitakka-avicārāya avitakkāvicārā"ti. Catukkhandhāya pana catukkhandhā sayameva yojitā. Eteneva nayena sakkā viññātunti pañcakkhandhādīsu abhedaviseso na dassitoti.

632. **Itīti** evaṁ vuttappakārena. Etaṁ viññāṇaṁ avijjādisahakārikāraṇasahitassa saṅkhārassa vasena **laddhappaccayaṁ**. Bāhirakakappitassa adhipatiṭṭhanakassa abhāvato **rūpārūpadhammamattaṁ**. Tenāha **"na satto na jīvo"**ti. **Upetīti vuccati** tathāvohāramattaṁ, atthato pana paccayasāmaggiyā bhavantarabhāvena uppajjanamattanti adhippāyo. Tenāha "tassa cā"ti-ādi. **Tato hetuṁ vinā**ti tattha hetuṁ vinā. **Manussacutipaṭisandhikkamenā**ti manussacutito manussapaṭisandhikkamena. Evañhi pākaṭaggahaṇaṁ ubhayavisesanaṁ hoti. Pākaṭatā cettha tadāsannakkhandhavasena veditabbā "cavamāne upapajjamāne"ti-ādīsu[1] viya. **Manussacutipaṭisandhikkamenā**ti vā manussacutito yassa kassaci paṭisandhikkamena. Tathā hi vakkhati "nissayaṁ assādayamānaṁ vā anāssādayamānaṁ vā"ti[2].

Sarasenāti sabhāvena, parikkhīṇāyusaṅkhāratāyāti attho. **Upakkamenā**ti attanā, parena vā katena sīsacchedanādi-upakkamena. Sabbesaṁ aṅgapaccaṅgasandhīnaṁ bandhanāni **sabbaṅgapaccaṅgasandhibandhanāni**, tesaṁ **chedakānaṁ. Sannipātan**ti patanaṁ pavatti. Hadayappadesopi anukkamena sussitvā appāvaseso hoti, pageva kāyoti āha **"kamena upasussamāne sarīre**"ti. Tenevāha "taṅkhaṇāvasesahadayavatthusannissitan"ti. **"Niruddhesu cakkādīsū"**ti idaṁ gabbhaseyyakānaṁ āyatanānaṁ anupubbuppatti viya nirodhopi anupubbato hotīti adhippāyena vuttaṁ, atimandabhāvūpagamanataṁ vā sandhāya **"niruddhesū"**ti vuttaṁ, na anavasesanirodhaṁ. Pañcadvārikaviññāṇānantarampi hi pubbe cuti dassitā. **Yamake** ca "yassa cakkhāyatanaṁ nirujjhati, tassa manāyatanaṁ nirujjhatīti? Āmantā.

---

1. Dī 1. 78; Vi 1. 5 piṭṭhesu. 2. Visuddhi 2. 187 piṭṭhe.

Yassa vā pana manāyatanaṁ nirujjhati, tassa cakkhāyatanaṁ nirujjhatīti? Sacittakānaṁ acakkhukānaṁ cavantānaṁ tesaṁ manāyatanaṁ nirujjhati, no ca tesaṁ cakkhāyatanaṁ nirujjhati. Sacakkhukānaṁ cavantānaṁ tesaṁ manāyatanañca nirujjhati, cakkhāyatanañ ca nirujjhatī"ti-ādinā[1] cakkhāyatanādīnaṁ cuticittena saha nirodho vuttoti.

Hadayavatthumatteti hadayavatthupadesamatte. Na hi hadayavatthuṁ nissāya kāyindriyaṁ pavattati. Hadayavatthupi tadā ātape pakkhittaharitatālapaṇṇaṁ viya appāvasesaṁ hotīti **"taṅkhaṇāvasesahadayavatthusannissitan"**ti vuttanti vadanti. Itaravatthūnaṁ pana sakiccāsamatthatāya kevalaṁ hadayavatthusannissitameva, tadā viññāṇaṁ hotīti vuttaṁ **"taṅkhaṇāvasesahadayavatthusannissitan"**ti. Mātughātādi, mahaggatamaññaṁ vā tādisaṁ garukaṁ nāma. **Samāsevitaṁ** abhiṇhaso kataṁ. **Āsannaṁ** maraṇakāle kataṁ, yadā tadā vā katampi paribyattaṁ hutvā anussaritaṁ. **Pubbakataṁ** aparāpariyāyavedanīyaṁ. Laddho avaseso avijjādiko viññāṇassa paccayo etenāti **laddhāvasesapaccayo**, saṅkhāro. Etena vipaccituṁ katokāsaṁ yathūpacitaṁ kusalākusalacetanamāha. **Kammanimittaṁ** nāma yaṁ vatthuṁ ārammaṇaṁ katvā āyūhanakāle kammaṁ āyūhati, taṁ. Atīte kappakoṭisatasahassamatthakepi hi kamme kate vipaccanakāle āgantvā kammaṁ vā kammanimittaṁ vā upatiṭṭhati. **Gatinimittaṁ** nāma nibbattanaka-okāse eko vaṇṇo. So ca niraye nibbattanārahassa "aggijālavaṇṇādiko"ti-ādinā heṭṭhā vuttoyeva. **Avijjāpaṭicchāditādīnave tasmiṁ** kammādivisaye paṭisandhiviññāṇassa ārammaṇabhāvena uppattiṭṭhānabhūte.

Taṇhāya appahīnattā eva, purimuppannāya ca santatiyā tathāpariṇatattā paṭisandhiṭṭhānābhimukhaṁ viññāṇaṁ ninnapoṇapabbhāraṁ hutvā pavattatīti āha **"taṇhā nāmetī"**ti. **Sahajātasaṅkhārā**ti cuti-āsannajavanaviññāṇasahajātā cetanā, sabbepi vā phassādayo. Tasmiṁ paṭisandhiṭṭhāne kammādivisaye viññāṇaṁ **khipanti**. Khipantā viya tasmiṁ visaye paṭisandhivasena viññāṇapatiṭṭhānassa hetubhāvena pavattantīti attho. Tanti taṁ viññāṇaṁ. Cutipaṭisandhitadāsannaviññāṇānaṁ **santativasena** viññāṇanti

1. Abhi 5. 132 piṭṭhe.

upanītekattaṁ. **Taṇhāya nāmiyamānaṁ -pa- pavattatī**ti namanakhipanapurimanissayajahana-aparanissayassādananissayarahitapavattanānisantativasena tassevekassa viññāṇassa honti, na aññassāti dasseti. Santativasenāti ca vadanto "tadevidaṁ viññāṇaṁ sandhāvati saṁsarati anaññan"ti[1] imañca micchāgāhaṁ paṭikkhipati. Sati hi nānattanaye santativasena ekattanayo hotīti. Ettha ca orimatīrarukkhavinibaddharajju viya purimabhavattabhāvavinibaddhaṁ kammādi-ārammaṇaṁ daṭṭhabbaṁ, puriso viya viññāṇaṁ, tassa mātikātikkamanicchā viya taṇhā, atikkamanapayogo viya khipanakasaṅkhārā, yathā ca so puriso paratīre patiṭṭhahamāno paratīrarukkhavinibaddhaṁ kiñci assādayamāno vā anassādayamāno vā kevalaṁ pathaviyaṁ sakabalapayogeheva patiṭṭhāti, evamidampi bhavantarattabhāvavinibaddhaṁ hadayavatthusaṅkhātaṁ nissayaṁ pañcavokārabhave assādayamānaṁ, catuvokārabhave anassādayamānaṁ vā kevalaṁ ārammaṇasampayuttakammeheva pavattati. Tattha **assādayamānan**ti pāpuṇantaṁ, paṭilabhamānanti attho.

Bhavantarādipaṭisandhānatoti bhavantarassa aññabhavassa ādipaṭisandhānabhāvato. Bhavantarādayo vā bhavayonigativiññāṇaṭṭhitisattāvāsantarāni, tesaṁ paṭisandhānatoti attho. Tadetaṁ viññāṇaṁ nāpi idhāgataṁ imasmiṁyeva bhave uppannattā. **Kamman**ti paṭisandhijanakaṁ kammaṁ. **Saṅkhārā**ti cuti-āsannajavanaviññāṇasahagatā khipanakasaṅkhārā. **Natī**ti namanavasena pavattataṇhā. **Visayo** kammādi.

633. Saddapaṭighosādīnaṁ satipi paccayapaccayuppannabhāve santānabandho na pākaṭoti tesaṁ ekattanānattabhāvaṁ anāmasitvā anāgamanātītahetusamuppādameva dassento **"ettha cā"**ti-ādimāha. **Saddādihetikā**ti ettha **paṭighoso** saddahetuko. **Padīpo** padīpantarādihetuko. **Muddā** lañchanahetukā. Chāyā ādāsādi-abhimukhamukhādihetukā. **Honti aññatra agantvā**ti saddādipaccayadesaṁ anupagantvā[2] saddādihetukā honti tato pubbe abhāvā. Evaṁ idampi paṭisandhiviññāṇaṁ na hetudesaṁ gantvā taṁhetukaṁ hoti tato pubbe abhāvā. Tasmā na idaṁ hetudesato purimabhavato idhāgataṁ paṭighosādayo viya saddādidesato, nāpi tattha hetunā vinā uppannaṁ saddādīhi

---

1. Ma 1. 323 piṭṭhe.

2. Agantvā (Mūlaṭīkā)

vinā paṭighosādayo viyāti attho. Atha vā **honti aññatra agantvā**ti pubbe paccayadese sannihitā hutvā tato aññatra gantvā tappaccayā na honti uppattito pubbe abhāvā, nāpi saddādipaccayā na honti, evaṁ idampīti vuttanayeneva yojetabbaṁ.

Natthi ekatā ekasantānekattepi aññasseva viññāṇassa pātubhavanato. Nāpi nānatā santānabandhato padīpo viya. Khaṇikāya hi padīpajālāya[1] santānekattaṁ upādāya so[2] evāti vuccati, atthakiccañca sādheti, evamidhāpi daṭṭhabbaṁ. **"Yadi hī"**ti-ādinā santānabaddhe ekantaṁ ekatāya, nānatāya ca aggahetabbataṁ, gahaṇe ca dosaṁ dasseti. **Esa nayo**ti atidesena bījaṅkurādīsu sabbahetuhetusamuppannesu yathāsambhavaṁ yojanā kātabbāti dasseti. Idhāpi hi hetuhetusamuppannaviññāṇānaṁ ekantamekatte sati na manussagatito devagati sambhūtā siyā. Ekantanānatte na kammavato phalaṁ siyā, tato "rattassa bījaṁ rattassa phalan"ti-ādikassa viya "bhūtapubbāhaṁ bhante rohitasso nāma isi ahosin"ti-ādikassa[3] vohārassa lopo siyā, tasmā ettha santānabandhesu hetuhetusamuppannesu na ekantamekatā vā nānatā vā upagantabbā na gahetabbā. Ettha ca ekanta-ekatāpaṭisedhena "sayaṁkataṁ sukhaṁ dukkhan"ti[4] imaṁ diṭṭhiṁ nivāreti, ekantanānatāpaṭisedhena "paraṁkataṁ sukhaṁ dukkhan"ti[4], hetuhetusamuppannatāvacanena "adhiccasamuppannan"ti[5] imaṁ diṭṭhiṁ nivāreti.

634. **Tatthā**ti phaluppattiṭṭhāne. **Aññassā**ti yena taṁ kammaṁ kataṁ, tato aññassa. **Aññato**ti yaṁ taṁ kammaṁ nibbattitaṁ, tato aññato. "Dhammamattaṁ bhavantaramupetī"ti[6] vuttattā phalassa **upabhuñjake ca asati kassa taṁ phalaṁ siyā**ti anuyuñjeti. **Tatrā**ti tasmiṁ yathāvutte anuyoge.

Tatthāti ekasantāne. Yasmiṁ dhammapuñje kammaṁ nibbattaṁ, tasseva santāneti attho. **Etassa atthassā**ti hetuphalānaṁ atthato aññattepi

1. Khaṇikā hi padīpajālā (Syā) 2. Sā (Syā) 3. Saṁ 1. 61 piṭṭhe.
4. Abhi-Ṭṭha 1. 102; Mūlaṭī 2. 112 piṭṭhādīsupi. 5. Mūlaṭī 2. 112 piṭṭhepi.
6. Visuddhi 2. 186; Abhi-Ṭṭha 2. 154; Mahāniddesa-Ṭṭha 196; Paṭisaṁ-Ṭṭha 1. 320 piṭṭhesu.

teneva hetuphalabhāvena sambandhattā taṁ phalaṁ "aññassa, aññato"ti vā na vattabbanti etassa atthassa. Catumadhura-alattakarasādibhāvanā ambamātuluṅgādibījānaṁ **abhisaṅkhāro**. Ettha ca abhisaṅkhataṁ bījaṁ viya kammavā satto, abhisaṅkhāro viya kammaṁ, bījassa aṅkurādippabandho viya sattassa paṭisandhiviññāṇādippabandho. Tatthuppannassa madhurassa rattakesarassa vā phalassa vā tasseva bījassa, tato eva ca abhisaṅkhārato bhāvo viya kammakārakasseva sattassa, taṁkammato eva ca phalassa bhāvo veditabbo. Bālasarīre kataṁ vijjāpariyāpuṇanaṁ, sippasikkhanaṁ, osadhappayogo ca na vuḍḍhasarīraṁ gacchanti. Atha ca tannimittaṁ vijjāpāṭavaṁ sippajānanaṁ, anāmayatā ca vuḍḍhasarīre honti, na ca tāni aññassa honti taṁsantatipariyāpanne eva vuḍḍhasarīre uppajjanato, na ca yathāpayuttena vijjāpariyāpuṇanādinā vinā tāni aññato honti tadabhāve abhāvato, evaṁ idhāpi santāne yaṁ phalaṁ, etaṁ nāññassa. Na ca aññatoti yojetabbaṁ. Etena ca saṅkhārābhāve phalābhāvameva dasseti, na aññapaccayanivāraṇaṁ karoti.

Yampi vuttaṁ, tattha vadāmāti vacanaseso. Tattha vā upabhuñjake asati siddhā bhuñjakasammutīti sambandho. Phalatīti sammuti **phalatisammuti**.

Rukkhasaṅkhātānaṁ dhammānanti rukkhapaññattiyā upādānabhūtānaṁ bhūtupādāyadhammānaṁ. **Tasmā**ti yasmā yathā khandhasantāne kusalākusalacetanuppattiyaṁ "puññaṁ karoti, pāpaṁ karotī"ti kattuvohāro, evaṁ tassa phaluppattiyaṁ "sukhaṁ anubhavati, dukkhaṁ anubhavatī"ti upabhuñjaka vohāro, tasmā na ettha khandhavinimuttena aññena upabhuñjakena nāma koci attho atthīti.

635. **Evaṁ santepī**ti asaṅkantipātubhāve tattha ca yathāvuttadosapariharaṇe sati, siddheti attho. **Pavattikkhaṇeyevā**ti saṅkhārānaṁ pavattamānakkhaṇe eva. **Pavattito pubbe**ti kammāyūhanakkhaṇato pubbe, avijjamānatāya samānattā evaṁ vuttaṁ. **Pacchā cā**ti vipaccanappapattito pacchā ca.

Avipakkavipākā katattā ce paccayā, vipakkavipākānampi katattaṁ samānanti tesampi phalāvahatā siyāti āsaṅkānivattanatthaṁ āha **"na ca niccaṁ phalāvahā"**ti.

“Na vijjamānattā avijjamānattā vā”ti etena vijjamānattaṁ, avijjamānattañca nissāya vuttadose pariharati. Tassā pāṭibhogakiriyāya, bhaṇḍakīṇanakiriyāya, iṇaggahaṇakiriyāya vā karaṇamattaṁ **taṁkiriyākaraṇamattaṁ**, tadeva **tadatthaniyyātane** paṭibhaṇḍadāne, iṇadāne ca paccayo hoti, aphalitaniyyātanādiphalanti attho.

636. **Sammohavighātatthan**ti bāttiṁsāya viññāṇesu yathāvuttasaṅkhārānaṁ paṭisandhiyaṁ, pavattiyañca paccayabhāve vibhajja avibhāvite pavattanakasammohassa apanayanatthaṁ.

Puññābhisaṅkhāreti niddhāraṇe bhummaṁ. **Avisesenā**ti “tihetuko tihetukassā”ti-ādikaṁ bhedaṁ akatvā sāmaññato, piṇḍavasenāti attho. Sabbattha upanissayapaccayo balavakammassa vasena yojetabbo. “Dubbalañhi kammaṁ upanissayapaccayo na hotī”ti **paṭṭhānasaṁvaṇṇanāya** dassitametaṁ. **Rūpāvacarapañcakusalacetanābhedo**ti “ṭhapetvā abhiññāppattan”ti visesetvā vattabbaṁ, na vā vattabbaṁ vipākassa paccayabhāvakathāya avipākārahassa pasaṅgābhāvato. Abhiññācetanāya hi avipākatā heṭṭhā vibhāvitā eva. **Avisesena panā**ti etthāpi eseva nayo. Pañcannaṁ vipākaviññāṇānanti ānetvā sambandhitabbaṁ.

Pañcannanti cakkhusotaviññāṇānaṁ, sampaṭicchanamanodhātuyā, dvinnaṁ santīraṇamanoviññāṇadhātūnañcāti etesaṁ pañcannaṁ. **Tathevā**ti dvedhā eva. Kathaṁ pana iṭṭhārammaṇeyeva pavattanakāni kusalavipākaviññāṇāni duggatiyaṁ pavattantīti āha **“niraye mahāmoggallānattherassā”**ti-ādi. Thero hi tattha iddhiyā vassaṁ nimminitvā katipayaṁ velaṁ nirayaggiṁ vūpasametvā tesaṁ dhammaṁ deseti.

Sveva kāmāvacaro puññābhisaṅkhāro. **Avisesena pana puññābhisaṅkhāro**ti kāmāvacaraṁ, rūpāvacarañcāti duvidhampi puññābhisaṅkhāraṁ ekajjhaṁ saṅgaṇhāti.

Dvādasākusalacetanābhedoti ettha uddhaccasahagatacetanāya gahaṇe kāraṇaṁ na dissati, vicāretabbametaṁ. Ekassa viññāṇassa

tatheva paccayo paṭisandhiyaṁ, no pavatteti ekasseva paccayabhāvaniyamo paṭisandhiyaṁ, no pavatte. Pavatte hi sattannampi paccayoti adhippāyo.

Rūpabhave catunnanti akusalavipākānaṁ cakkhusotaviññāṇasampaṭicchana santīraṇānaṁ. Tāni pana ekantato aniṭṭhārammaṇāni, rūpabhave ca kathaṁ aniṭṭhārammaṇasamāyogoti āha **"so ca kho"**ti-ādi. **"Tathā kāmāvacaradevalokepi aniṭṭharūpādayo natthī"**ti idaṁ yebhuyyavasena vuttaṁ. Bahulañhi tesaṁ iṭṭhā eva rūpādayo upaṭṭhahanti, kadāci aniṭṭhaṁ. Devānañhi kesañcideva pubbanimittapātubhāvakālādīsu milātamālādi-aniṭṭhārammaṇasamāyogo hotīti.

637. Yattha vitthārappakāsanaṁ kataṁ, tato bhavato paṭṭhāya mukhamattappakāsanaṁ kātukāmo āha **"ādito paṭṭhāyā"**ti. Teneva "dvīsu bhavesū"ti-ādi vuttaṁ. Manussāpi keci aṇḍajā, saṁsedajā ca hontīti tadapekkhāya **"catūsu yonīsū"**ti vuttaṁ. Ekattakāya-ekattasaññitāsāmaññena catutthajhānabhūmikāpi asaññāruppavajjā catutthiṁyeva viññāṇaṭṭhitiṁ bhajanti. **Esa** puññābhisaṅkhāro. **Vuttanayenevā**ti "nānākkhaṇikakammapaccayena ceva upanissayapaccayena cā"ti vuttanayeneva. **Yathāsambhavan**ti ekavīsatikāmāvacararūpāvacarakusalavipākesu cuddasannaṁ paṭisandhiyaṁ, pavatte ca, sattannaṁ pavatte evāti ayaṁ yathāsambhavo.

Tādiseyevāti nānattakāya-ekattasaññīsaṅkhāteyeva.

Catunnaṁ viññāṇananti bhavādayo apekkhitvā vuttaṁ. Catūsu antogadhānaṁ pana tiṇṇaṁ viññāṇānaṁ tīsu viññāṇaṭṭhitīsu paccayabhāvo yojetabbo. Aviññāṇake sattāvāse saṅkhārapaccayā viññāṇe alabbhamānepi tassa saṅkhārahetukattaṁ labbhateva. Tathā hi tattha puññābhisaṅkhāro kaṭattārūpānaṁ nānākkhaṇikakammapaccayena paccayo hoti. Etasmiñca mukhamattappakāsane puññābhisaṅkhārādīnaṁ duggati-ādīsu pavattiyaṁ kusalavipākādiviññāṇānaṁ paccayabhāvo bhavesu vuttanayeneva viññāyatīti na vuttoti veditabbo.

Viññāṇapaccayānāmarūpapadavitthārakathāvaṇṇanā

638. **Vibhāgā nāmarūpānan**ti nāmassa, rūpassa ca pabhedato.

Tattha nāmassa tāva pabhedaṁ dessentena kāmaṁ viññāṇampi nāmameva, paccayapaccayuppanne pana asaṅkarato dassetuṁ "**ārammaṇābhimukhaṁ namanato vedanādayo tayo khandhā**"ti vuttaṁ. Nibbānassa panettha pavattikathāyaṁ appaccayattā, namanaṭṭhābhāvato ca pasaṅgo eva natthi. Nāmanaṭṭhena hi taṁ nāmaṁ, na namanaṭṭhena. **Tesaṁ** nāmarūpānaṁ sukhādivasena, pathavī-ādivasena ca **vibhāgo**.

Ekaṁ sattāvāsanti asaññasattāvāsaṁ. Purimesu catūsu, asaññasattāvāse cāti **pañcasu**.

Gabbhaseyyaggahaṇena jalābujā gahitāti "**aṇḍajānañcā**"ti vuttaṁ. Aṇḍajānañca abhāvakānanti yojetabbaṁ. **Santatisīsānī**ti kalāpasantānamūlāni. Yadipi vikārarūpāni paṭisandhikkhaṇe na santi, lakkhaṇaparicchedarūpāni pana santīti tāni paramatthato aparinipphannānīti vajjento āha "**rūparūpato**"ti. Phassādike saṅkhārakkhandhabhāvena ekattaṁ netvā "**tevīsati dhammā**"ti vuttaṁ. **Apanetvā**ti kalāpantaragate pathavī-ādike samānalakkhaṇatāya aggahetvā.

Tesanti brahmakāyikādīnaṁ. **Vitthārenā**ti catūsupi santatisīsesu rūpānaṁ asaṅkhipanena.

Kāmabhave pana yasmā sesa-opapātikānanti ettha kiñcāpi kāmabhave opapātikā vuttā na santi, yena sesaggahaṇaṁ sātthakaṁ bhaveyya, aṇḍajagabbhaseyyakehi pana opapātikasaṁsedajā sesā hontīti sesaggahaṇaṁ katanti veditabbaṁ. Atha vā brahmakāyikādikehi opapātikehi vuttehi sese sandhāya "**sesa-opapātikānan**"ti āha. Te pana arūpinopi santīti "**kāmabhave**"ti vuttaṁ. Aparipuṇṇāyatanānaṁ pana nāmarūpaṁ yathāsambhavaṁ rūpamissakaviññāṇaniddese vuttanayena sakkā dhammagaṇanato viññātunti na vuttanti daṭṭhabbaṁ.

Paṭisandhicittena saha pavatta-ututoti paṭisandhicittena saha uppannarūpesu tejodhātuto. Hadayavatthuno taṅkhaṇuppannattā paṭisandhicittassa **vatthudubbalatā**. Tesaṁ ajjhoharitāhārena anugate

sarīre āhārasamuṭṭhānaṁ suṭṭhaddhakanti sambandho. **Tiro**ti teneva mātukucchigatabhāvena tirokkho. Avakaṁsato dve aṭṭhakāneva utucittasamuṭṭhānāni hontīti sasaddakālaṁ sandhāya **"ukkaṁsato dvinnaṁ navakānan"**ti vuttaṁ. **Pubbe**ti yaṁ pubbe santatidvayādikaṁ sattakapariyosānaṁ rūpaṁ idha vuttaṁ, taṁ ekekassa cittassa tīsu tīsu khaṇesu uppajjamānameva vuttanti katvā āha **"pubbe -pa- sattatividhan"**ti. **Duvidhampi ta**nti utusamuṭṭhānaṁ, cittasamuṭṭhānañcāti duvidhampi taṁ saddaṁ.

Saṇṭhātunti addhaniyabhāvena ṭhātuṁ, attano pana khaṇamattaṁ tiṭṭhateva. **Catuddisā vavatthāpitā**ti aññamaññaṁ saṁsaṭṭhasīsā mūlena catūsu disāsu vavatthāpitā. Aññamaññaṁ āliṅgetvā ṭhitā **bhinnavāhanikā viya**[1] ca.

639. **Pañcavokārabhave ca pavattiyan**ti rūpājanakakammajapañcaviññāṇappavattikālaṁ, sahajātaviññāṇapaccayañca sandhāyāha. Tadā hi tato nāmameva hotīti. Kammaviññāṇapaccayā pana tadāpi ubhayaṁ hotīti sakkā vattuṁ, pacchājātaviññāṇapaccayā ca rūpaṁ upatthaddhaṁ hotīti. **Asaññesū**ti-ādi kammaviññāṇapaccayaṁ sandhāya vuttaṁ. **Pañcavokārabhave ca pavattiyan**ti bhavaṅgādijanakakammato aññena rūpuppattikālaṁ, nirodhasamāpattikālaṁ, bhavaṅgādi-uppattikālato aññakālañca sandhāya vuttanti yuttaṁ. Bhavaṅgādi-uppattikāle hi taṁjanakena kammunā uppajjamānaṁ rūpaṁ, so ca vipāko kammaviññāṇapaccayo hotīti sakkā vattuṁ. Sahajātaviññāṇapaccayānapekkhampi hi pavattiyaṁ kammena pavattamānaṁ rūpaṁ, nāmañca na kammaviññāṇānapekkhaṁ hotīti. **Sabbatthā**ti paṭisandhiyaṁ, pavatte ca. Sahajātaviññāṇapaccayā nāmarūpaṁ, kammaviññāṇapaccayā nāmarūpañca yathāsambhavaṁ yojetabbaṁ. **Nāmañca rūpañca nāmarūpañcā**ti ettha nāmarūpasaddo attano ekadesena nāmasaddena nāmasaddassa sarūpo, rūpasaddena ca rūpasaddassa, tasmā sarūpānaṁ ekasesoti **ekadesasarūpekaseso**, nāmarūpasaddassa ṭhānaṁ itaresañca nāmarūpasaddānaṁ adassananti attho.

Vipākato aññaṁ **avipākaṁ**. Yato dvidhā mataṁ, tato yuttameva idanti yojetabbaṁ.

---

1. Bhinnavahanikā viya (Syā)

Kusalādicittakkhaṇeti **ādi**-saddena akusalakiriyacittakkhaṇe viya vipākacittakkhaṇepi vipākājanakakammasamuṭṭhānaṁ saṅgahitanti veditabbaṁ. Vipākacittakkhaṇe pana abhisaṅkhāraviññāṇapaccayā pubbe vuttanayena ubhayañca labbhatīti tādisavipākacittakkhaṇavajjanatthaṁ **"kusalādicittakkhaṇe"**ti vuttaṁ.

640. **Suttantikapariyāyato**ti paṭṭhāne rūpānaṁ upanissayapaccayassa avuttattā vuttaṁ. Suttante pana yasmiṁ sati yaṁ hoti, asati ca na hoti, so tassa upanissayo nidānaṁ hetu pabhavoti katvā "viññāṇūpanisaṁ nāmarūpan"ti rūpassa ca viññāṇūpanissayatā vuttā. Vanapatthapariyāye ca vanapatthagāmanigamanagarajanapadapuggalūpanissayo iriyāpathavihāro, tato ca cīvarādīnaṁ jīvitaparikkhārānaṁ kasirena, appakasirena ca samudāgamanaṁ vuttaṁ, na ca vanapatthādayo ārammaṇūpanissayādibhāvaṁ[1] iriyāpathānaṁ, cīvarādisamudāgamanassa ca bhajanti. Tasmā vinā abhāvo eva suttantikapariyāyato upanissayabhāvo daṭṭhabbo. Nāmassa abhisaṅkhāraviññāṇaṁ kammārammaṇapaṭisandhi-ādikāle ārammaṇapaccayova hotīti vattabbameva natthīti rūpasseva suttantikapariyāyato ekadhāva paccayabhāvo vutto. Sasaṁsayassa hi rūpassetaṁ paccayo hotīti vutte nāmassa hotīti vattabbameva natthīti.

Pavattassa pākaṭattā apākaṭaṁ paṭisandhiṁ gahetvā pucchati **"kathaṁ panetan"**ti-ādinā. Suttato nāmaṁ, yuttito rūpaṁ viññāṇapaccayā hotīti jānitabbaṁ.

Yuttito sādhetvā suttena taṁ daḷhaṁ karonto **"kammasamuṭṭhānassāpi hī"**ti-ādimāha. **Cittasamuṭṭhānassevā**ti cittasamuṭṭhānassa viya. Ettha ca "viññāṇapaccayā nāmarūpan"ti[2] bhāsamānena bhagavatā yasmā upaparikkhamānānaṁ paṇḍitānaṁ paramatthato nāmarūpamattameva pavattamānaṁ dissati, na sakko, na jīvo, tasmā kenaci appaṭivattiyaṁ anuttaraṁ dhammacakkaṁ pavattitaṁ hoti. Suññatappakāsanañhi dhammacakkappavattananti. Atha vā nāmarūpamattatāvacanena pavattiyā dukkhasaccamattatā vuttā. Dukkhasaccappakāsanena ca tassa samudayo, tassa ca nirodho, nirodhagāminipaṭipadā

1. Ārammaṇūpanissayabhāvaṁ (Ka), Mūlaṭī 2. 116 piṭṭhe passitabbaṁ.
2. Ma 3. 109; Saṁ 1. 243, 296; Vi 3. 1; Khu 1. 77 piṭṭhādīsu.

ca pakāsitā eva hoti. Ahetukassa dukkhassa, hetunirodhā anirujjhanakassa ca abhāvā, nirodhassa ca upāyena vinā anadhigantabbattāti catusaccappakāsanaṁ dhammacakkappavattanaṁ niddhāretabbaṁ.

Nāmarūpapaccayāsaḷāyatanapadavitthārakathāvaṇṇanā

641. **Tan**ti nāmarūpaṁ. **Tassā**ti saḷāyatanassa. **Tādisassevā**ti katekasesasseva.

Idhāpi **nāman**ti khandhattayasseva gahaṇe kāraṇaṁ vuttanayameva. **Niyamato**ti idañca catunnaṁ bhūtānaṁ, channaṁ vatthūnaṁ, jīvitassa ca yathāsambhavaṁ sahajātanissayapurejāta-indriyādinā saḷāyatanassa pavattamānassa ekantena paccayabhāvaṁ sandhāya vuttaṁ. Rūpāyatanādīnaṁ pana sahajātanissayānupālanabhāvo natthīti aggahaṇaṁ veditabbaṁ. Ārammaṇārammaṇapurejātādibhāvo ca tesaṁ na sasantatipariyāpannānameva, na ca cakkhādīnaṁ viya ekappahārenevāti[1] aniyamato paccayabhāvo. **Niyamato -pa- jīvitindriyanti evan**ti ettha **evaṁ**-saddena vā rūpāyatanādīnampi saṅgaho daṭṭhabbo. **Chaṭṭhāyatanañca saḷāyatanañca saḷāyatanan**ti ettha yadipi chaḷāyatanasaḷāyatanasaddānaṁ saddato sarūpatā natthi, atthato pana saḷāyatanekadesova chaṭṭhāyatananti ekadesasarūpatā atthīti ekadesasarūpekaseso katoti veditabbo. Atthatopi hi sarūpānaṁ ekadesasarūpekasesaṁ icchanti "vaṅko ca kuṭilo ca kuṭilā"ti. Tasmā atthato ekadesasarūpānañca ekasesena bhavitabbanti.

Atha vā chaṭṭhāyatanañca manāyatanañca chaṭṭhāyatananti vā manāyatananti vā chaṭṭhāyatanañca chaṭṭhāyatanañca chaṭṭhāyatananti vā manāyatanañca manāyatanañca manāyatananti vā ekasesaṁ katvā cakkhādīhi saddhiṁ "saḷāyatanan"ti vuttanti tameva ekasesaṁ nāmamattapaccayassa, nāmarūpapaccayassa ca manāyatanassa vasena kataṁ atthato dassento āha **"chaṭṭhāyatanañca saḷāyatanañca saḷāyatananti evaṁ katekasesassā"**ti. Yathāvuttopi hi ekaseso atthato chaṭṭhāyatanañca saḷāyatanañcāti evaṁ kato

---

1. Ekappakārenevāti (Ka)

nāma hotīti. Sabbattha ca ekasese kate ekavacananiddeso katekasesānaṁ saḷāyatanādisaddavacanīyatāsāmaññavasena katoti daṭṭhabbo.

"Na aññathā"ti etena tassa tassa nāmassa, rūpassa ca abhāve taṁ taṁ āyatanaṁ na hotīti byatirekaṁ vibhāveti.

Yanti yaṁ yaṁ nāmaṁ, rūpañca. **Yassā**ti yassa yassa āyatanassa. **Yathā**ti sahajātādinā yena yena pakārena. **Neyyan**ti ñeyyaṁ.

Tassa vasenāti tassahetu-ādipaccayassa vasena. **Ukkaṁsāvakaṁso**ti ettha sattadhā paccayabhāvato ukkaṁso aṭṭhadhā paccayabhāvo, tato navadhā, tato dasadhāti ayaṁ ukkaṁso. Avakaṁso pana dasadhā paccayabhāvato navadhā paccayabhāvo, tato aṭṭhadhā, tato sattadhāti evaṁ veditabbo, na pana sattadhā paccayabhāvato eva dvepi ukkaṁsāvakaṁsā yojetabbā tato avakaṁsābhāvatoti.

Vipākaṁ nāmanti sambandho. **Vuttanayenevā**ti sahajātādivasena, sattadhā, hetu-ādivasena ca. **Itaran**ti avipākaṁ nāmaṁ.

"Hadayavatthuno sahāyaṁ hutvā"ti etena arūpe[1] viya asahāyaṁ nāmaṁ na hoti, hadayavatthu ca nāmena saha chaṭṭhāyatanassa paccayo hotīti ettakameva dasseti, na pana yathā hadayavatthu paccayo hoti, tathā nāmampīti ayamattho adhippeto. Vatthu hi nāmassa vippayuttapaccayo hoti, na nāmaṁ. Nāmañca vipākahetādipaccayo hoti, na vatthūti. Pavatte arūpadhammā kammajarūpassa ṭhitippattasseva paccayā honti, na uppajjamānassāti vippayutta-atthi-avigatā ca pacchājātavippayuttā dayo eva cakkhādīnaṁ yojetabbā.

"Tatthevā"ti iminā "pavatte"ti idaṁ paccāmaṭṭhanti āha **"tattheva hi pavatte"**ti. "Pañcavokārabhave"ti pana idaṁ "pañcannan"ti iminā dīpitamevāti. Pavattiyaṁ cakkhāyatanādikassa nāmaṁ vipākapaccayo na hoti, attanā janitarūpasseva hoti. Paṭisandhiyaṁ pana kammasamuṭṭhānaṁ cittasamuṭṭhānasadisaṁ, tasmā vatthunopi vipākapaccayo hotiyeva.

---

1. Āruppe (Syā, Ka)

Rūpatoti rūpesu. **Yaṁ yaṁ āyatanaṁ uppajjatī**ti paṭisandhiyaṁ aṇḍajajalābujānaṁ pañcasu āyatanesu kāyāyatanameva uppajjati. Itaresaṁ yathārahaṁ itarānipi.

Avasesamanāyatanassāti ettha "pañcakkhandhabhave panā"ti etassa anuvattamānattā pañcavokārabhave eva pavattamānaṁ pañcaviññāṇehi avasesaṁ manāyatanaṁ vuttanti daṭṭhabbaṁ. Nāmarūpassa sahajātādisādhāraṇapaccayabhāvo, sampayuttādi-asādhāraṇapaccayabhāvo ca yathāsambhavaṁ yojetabbo. "Rupapaccayā pañcāyatanānī"ti ayampi nayo labbhati nirodhasamāpannānaṁ vasena, so pana apacurabhāvato yebhuyyena ca paṭisandhiyaṁ paccayabhūtasseva nāmarūpassa pavattiyaṁ paccayabhāvo vibhāvitoti na dassitoti veditabbaṁ.

Saḷāyatanapaccayāphassapadavitthārakathāvaṇṇanā

642. Bāvīsatiyā lokiyavipākaviññāṇehi sampayuttā **bāvīsatilokiyaviññāṇasampayuttā**. Tato eva **bāvīsati**.

Tatthāti tasmiṁ saḷāyatane, tesu chasu āyatanesūti attho. **Ajjhattan**ti sasantatipariyāpannameva gaṇhāti. Tañhi sasantatipariyāpannakammanibbattaṁ tādisassa phassassa paccayo hoti. Rūpādīni, pana bahiddhā anupādinnāni ca phassassa ārammaṇaṁ honti, na tāni cakkhādīni viya sasantatipariyāpannakammakilesanimittappavattibhāvena phassassa paccayā hontīti paṭhamācariyavāde na gahitāni, dutiyācariyavāde pana yathā tathā vā paccayabhāve sati na sakkā vajjetunti gahitāni.

Tatthāti saḷāyatanapaccayā phassapade. Ye tāva ācariyā mahāvihāravāsinova yathā viññāṇaṁ, evaṁ nāmarūpaṁ, saḷāyatanaṁ, phassaṁ, vedanañca paccayaṁ, paccayuppannañca sasantatipariyāpannaṁ dīpentā vipākameva icchanti. "Chaṭṭhāyatanapaccayā phasso"ti **abhidhammabhājanīya**pāḷi[1] āruppaṁ sandhāya vuttāti **"chaṭṭhāyatanapaccayā phassoti pāḷi-anusārato"**ti vuttaṁ.

Sabbe phassā na sambhontīti yojanā. Yadi sabbāyatanehi eko phasso sambhaveyya, "saḷāyatanapaccayā phasso"ti ekassa vacanaṁ

1. Abhi 2. 145, 187 piṭṭhesu.

yujjeyya, athāpi ekamhā āyatanā sabbe phassā sambhaveyyuṁ, tathāpi sabbāyatanehi sabbaphassasambhavato āyatanabhedena phassabhedo natthīti tadabhedavasena ekassa vacanaṁ yujjeyya, tathā pana asambhavato na yuttanti codeti **"na sabbāyatanehī"**ti-ādinā. Aññassāpi vā asambhavantassa vidhānassa bodhanatthametaṁ vuttaṁ **"nāpi ekamhā āyatanā sabbe phassā"**ti. "Na sabbāyatanehi eko phasso sambhotī"ti idameva pana ekaphassavacanassāyuttattadīpakaṁ kāraṇanti veditabbaṁ. Nidassanavasena vā etaṁ vuttaṁ. Nāpi ekamhā āyatanā sabbe phassā sambhonti, evaṁ na sabbāyatanehi eko phasso sambhoti. Tasmā ekassa vacanaṁ ayuttanti. Parihāraṁ pana anekāyatanehi ekaphassassa sambhavatoti dassento **"tatridaṁ vissajjanan"**ti-ādimāha. **Avasesasampayuttadhammāyatanā** phassavajjitā taṁsampayuttacetasikā dhammā.

Ekopi anekāyatanappabhavo **ekopa'nekāyatanappabhavo**.

Chadhā paccayatte pañca vibhāvaye, ekaṁ navadhā paccayatte, bāhirāni cha āyatanāni ārammaṇādinā yathāsambhavaṁ paccayatte vibhāvayeti sambandho.

Anekabhedassāti kusalavipākādipañcadvārādivasena anekavidhassa dvipañcaviññāṇasampayuttavajjassa vipākaphassassa. **Tāni cā**ti rūpāyatanādīni. "Mano ca nesaṁ gocaravisayaṁ paccanubhotī"ti[1] hi vuttaṁ. **Tathā cā**ti paccuppannāni rūpādīni paccuppannañca dhammāyatanapariyāpannaṁ rūparūpaṁ sandhāya vuttaṁ. **Ārammaṇapaccayamattenā**ti taṁ sabbaṁ apaccuppannaṁ, aññañca dhammāyatanaṁ sandhāya vuttaṁ.

Phassapaccayāvedanāpadavitthārakathāvaṇṇanā

643. **Dvārato saḷevā**ti pabhavasāmaññato ekavidhāpi uppattidvārato cha eva hontīti chaḷeva vedanā vuttā.

Cittabhedena ekūnanavutividhāpi idhādhippetā eva dassetuṁ **"vedanāsu panā"**ti-ādi vuttaṁ. "Sesānan"ti ettha sampaṭicchanasampayuttāya cakkhusamphassādayo pañca yadipi anantarādīhi paccayā honti, anantarādīnaṁ

1. Ma 1. 369 piṭṭhe.

pana upanissaye antogadhattā santīraṇatadārammaṇānañca sādhāraṇassa tassa vasena **"ekadhā"**ti vuttaṁ. Ekekasmiṁ dvāre hi cakkhudvārādīsu uppannacakkhuviññāṇādīhi sahajātā phassā sakasakavīthīsu sampaṭicchanādīhi sampayuttavedanānaṁ, manodvāre tadārammaṇavaseneva pavattānaṁ tebhūmakavipākavedanānampi sahajātamanosamphassasaṅkhāto so phasso aṭṭhadhā paccayo hotīti yojetabbaṁ.

Rūpārūpāvacaravipākavedanā paṭisandhi-ādivaseneva pavattanti, kāmāvacarāpi ekaccāti **"tebhūmakavipākavedanānampī"**ti vuttaṁ. Tāsampi hi sahajātamanosamphasso aṭṭhadhāva paccayo hoti. Paccayaṁ anupādinnampi keci icchantīti **"yā panā"**ti-ādinā manodvārāvajjanasampayuttaphassassa paccayabhāvo vutto. Tañca mukhamattadassanaṁ daṭṭhabbaṁ. Etena nayena sabbassa anantarassa, anānantarassa ca phassassa tassā tassā vipākavedanāya upanissayatā yojetabbāti.

Vedanāpaccayātaṇhāpadavitthārakathāvaṇṇanā

644. **Idhā**ti imasmiṁ loke, imasmiṁ vā sāsane cha taṇhā dīpitā. **Idhā**ti vā imasmiṁ vedanāpaccayā taṇhāpade. **Tatthā**ti tāsu chasu taṇhāsu.

Ekekāya sassatadiṭṭhisahagatāya, ucchedadiṭṭhisahagatāya ca taṇhāya tadabhinandanānuguṇo rūpādīsu pavatti-ākāro, kevalaṁ kāmassādavasena pavattiyā visiṭṭhākārattā vuttappavatti-ākārato taṇhāya tividhatā.

Mamattenāti sampiyāyanena, assādanataṇhāya icceva vuttaṁ hoti. Tattha putto viya vedanā daṭṭhabbā, khīrādayo viya vedanāya paccayabhūtā rūpādayo, khīrādidāyikā dhāti viya rūpādichaḷārammaṇadāyakā cittakārādayo cha. Tattha sukhasamphassavatthadāyako tantavāyo, vejjo rasāyatanojāvasena, tadupatthambhitajīvitavasena ca dhammārammaṇassa dāyakoti daṭṭhabbo. **Sabbāpesā** aṭṭhasatappabhedāpi.

Ārammaṇapaccayo uppajjamānāya ārammaṇamattameva hoti, na upanissayo viya uppādakoti uppādakassa upanissayasseva vasena

“ekadhāvā”ti vuttaṁ. Upanissayena vā ārammaṇūpanissayo saṅgahito. Tena ca ārammaṇabhāvena taṁsabhāgo aññopi ārammaṇapaccayabhāvo dīpito hotīti upanissayavaseneva paccayabhāvo vuttoti veditabbo.

“Yasmā vā”ti-ādinā na kevalaṁ vipākasukhavedanā eva, tissopi pana vedanā vipākā visesena taṇhāya upanissayapaccayo, avisesena itarā cāti dasseti. **Upekkhā pana santattā, sukhamicceva bhāsitā**ti tasmā sāpi bhiyyo icchanavasena taṇhāya upanissayoti adhippāyo. Upekkhā pana akusalavipākabhūtā aniṭṭhattā dukkhe avarodhetabbā, itarā iṭṭhattā sukheti sā dukkhaṁ viya, sukhaṁ viya ca upanissayapaccayo hotīti sakkā vattuṁ. “Vedanāpaccayā taṇhā”ti vacanena sabbassa vedanāvato paccayassa atthitāya taṇhuppattippasaṅge tannivāraṇatthamāha **“vedanāpaccayā cā pī”**ti-ādi.

Nanu “anusayasahāyā vedanā taṇhāya paccayo”ti vacanassa abhāvā atippasaṅganivattiṁ na sakkā kātunti? Na, vaṭṭakathāya pavattattā. Vaṭṭassa ca anusayavirahe abhāvato anusayasahitāva paccayoti atthato vuttamevetaṁ hotīti. Atha vā “avijjāpaccayā”ti anuvattamānattā anusayasahitāva paccayoti viññāyati. **Vedanāpaccayā taṇhā**ti cettha vedanāpaccayā eva taṇhā, na vedanāya vināti ayaṁ niyamo icchito, na vedanāpaccayā taṇhā hotiyevāti, tasmā atippasaṅgo ettha natthi evāti.

Vusīmatoti vusitavato, vusitabrahmacariyavāsassāti attho. Vussatīti vā vusīti maggo vuccati, so etassa vuttho atthīti **vusīmā**, ukkaṭṭhaniddesena arahā. Aggaphalaṁ vā pariniṭṭhitavāsattā “vusī”ti vuccati, taṁ etassa atthīti **vusīmā**.

Taṇhāpaccayā-upādānapadavitthārakathāvaṇṇanā

645. **Atthavibhāgo** atthassa vibhajanā. **Vatthu saṅkhātaṁ kāman**ti kāmaguṇasaññitaṁ rūpādi-ārammaṇamāha. **Upādiyatī**ti kāmavasena gaṇhāti, daḷhaṁ assādetīti attho. **Kāmaṁ upādiyatī**ti ettha kammasādhano

kāmasaddo, **kāmo ca so**ti ettha kattusādhano kilesakāmassa adhippetattā. Upādānasaddo pana ubhayatthāpi kattusādhanova. **Daḷhattho** bhusattho. Yathā bhuso āyāso upāyāso, bhusaṁ kuṭṭhaṁ upakuṭṭhaṁ, evaṁ idhāpīti āha **"upāyāsa-upakuṭṭhādīsu viyā"**ti. **Purimadiṭṭhiṁ uttaradiṭṭhi upādiyatī**ti purimadiṭṭhiṁ sassatabhāvena gaṇhantī upādiyati, purimadiṭṭhi-ākārena vā uttaradiṭṭhi uppajjamānā teneva purimadiṭṭhiṁ daḷhaṁ karontī taṁ upādiyatīti vuttā. Atha vā **purimadiṭṭhiṁ uttaradiṭṭhi-upādiyatī**ti "sassato attā"ti[1] idaṁ purimadiṭṭhiṁ upādiyamānaṁ uttaradiṭṭhiṁ nidassetuṁ vuttaṁ. Yathā hi esā daḷhīkaraṇavasena purimaṁ uttarā upādiyati, evaṁ "natthi dinnan"ti-ādikāpīti[2]. **Atta**ggahaṇaṁ pana attavādupādānanti na idaṁ diṭṭhupādānadassananti daṭṭhabbaṁ. **Loko cā**ti vā attaggahaṇavinimuttaṁ gahaṇaṁ diṭṭhupādānabhūtaṁ idha purimadiṭṭhi-uttaradiṭṭhivacanehi vuttanti veditabbaṁ.

Sīlabbataṁ upādiyatīti ettha asuddhimaggagosīlādisamādānavasena sīlaṁ, avītikkamanavasena vataṁ. Ubhayathāpi vā sīlaṁ, tapokammabhāvena gahitatāya vataṁ, gavādipakatibhāvanā. Attano vā gavādibhāvādhiṭṭhānaṁ sīlaṁ, "gacchanto bhakkheti, tiṭṭhanto muttetī"ti-ādinā gavādikiriyākaraṇaṁ vataṁ. Taṁtaṁakiccasammatato vā nivatti sīlaṁ, taṁsamādānavatovesa bhojanakiccakaraṇādivisesapaṭipatti vataṁ, taṁ sīlabbataṁ asuddhimaggaṁ "suddhimaggo"ti parāmasanto tathā abhinivisanto upādiyati, taṁ gāhaṁ daḷhaṁ gaṇhātīti attho. Sīlabbatasahacaritaṁ parāmāsaṁ sīlabbatanti gahetvā āha **"sīlabbatañca taṁ upādānañcā"**ti. **Gosīlagovatādīnī**ti ca tathābhūtaṁ diṭṭhiṁ vadati. Tenevāha **"sayameva upādānānī"**ti. **Abhinivesato**ti abhinivesabhāvato, abhinivisanato vā. **Attavādupādānan**ti "attā"ti vādassa paññāpanassa, gahaṇassa ca kāraṇabhūtā diṭṭhīti attho. **Attavādamattamevā**ti attassa abhāvā "attā"ti idaṁ vacanamattameva. **Upādiyantī**ti daḷhaṁ gaṇhanti. Kathaṁ? "Attā"ti. "Attā"ti hi abhinivisantā vacanamattameva daḷhaṁ katvā gaṇhantīti atthoti[3]. Evaṁ "attavādamattameva upādiyantī"ti

1. Dī 1. 12 piṭṭhādīsu.
2. Ma 1. 362; Ma 2. 63; Ma 3. 72, 99, 116; Abhi 1. 241; Abhi 2. 389 piṭṭhādīsu.
3. Attāti (Syā, Ka)

vuttaṁ. **Attavādamattan**ti vā vācāvatthumattamevāha. Vācāvatthumattameva hi "attā"ti upādiyanti attassa abhāvāti.

"Dhammasaṅkhepavitthāre pana kāmupādānaṁ saṅkhepato taṇhādaḷhattaṁ, sesupādānattayaṁ diṭṭhimattameva, vitthārato panā"ti evaṁ dhammasaṅkhepavitthārasamudāyato tadavayavabhūtaṁ saṅkhepaṁ, vitthārañca niddhāretīti. **Dhammasaṅkhepavitthāre**ti niddhāraṇe bhummaṁ daṭṭhabbaṁ. **Kāmesū**ti pañcasu kāmaguṇesu. **Kāmacchando**ti kāmasaṅkhāto chando, na kattukamyatāchando, na ca dhammacchando. Kāmanavasena, rañjanavasena ca kāmoyeva rāgo **kāmarāgo**, evaṁ sabbattha kāmatthaṁ viditvā kāmo eva nandanaṭṭhena **kāmanandī**, taṇhāyanaṭṭhena kāmoyeva **kāmataṇhā**, sinehanaṭṭhena kāmo eva **kāmasneho**, paridayhanaṭṭhena **kāmapariḷāho,** mucchanaṭṭhena **kāmamucchā**, gilitvā pariniṭṭhāpanaṭṭhena **kāmajjhosānaṁ** veditabbaṁ. **Appattavisayapatthanā taṇhā** ārammaṇe paritassanabhāvato, **sampattavisayaggahaṇaṁ upādānaṁ** ārammaṇe daḷhaggāhabhāvato. **Appicchatāpaṭipakkhā taṇhā** visayābhimukhabhāvato, **santuṭṭhipaṭipakkhā upādānaṁ** taṇhādaḷhattaṁ hutvā atricchatābhāvato. **Pariyesanadukkhamūlā taṇhā** appattavisayapatthanābhāvato, **ārakkhadukkhamūlaṁ upādānaṁ** sampattavisayaggahaṇabhāvato.

Natthi dinnanti-ādīsu **dinnan**ti dānamāha, taṁ aphalattā rūpaṁ viya dānaṁ nāma na hotīti paṭikkhipati. **Yiṭṭhaṁ** vuccati mahāvijitayaññasadiso mahāyāgo. **Hutan**ti āhunapāhunamaṅgalakiriyā. Tattha āmantetvā havanaṁ dānaṁ **āhunaṁ**, pāhunānaṁ atithīnaṁ atithikiriyā **pāhunaṁ**, āvāhādīsu maṅgalatthaṁ dānaṁ **maṅgalakiriyā**, dasa kusalakammapathā **sukatakammāni** nāma, dasa akusalakammapathā **dukkaṭakammāni** nāma, **phalaṁ vipāko**ti nissandādiphalañceva nippariyāyavipāko ca natthīti yojanā. Yathā cettha, evaṁ "natthi dinnan"ti-ādīsupi phalavipākapaṭikkhepova daṭṭhabbo. **Natthi ayaṁ loko**ti paraloke ṭhito imaṁ lokaṁ "natthī"ti gaṇhāti. Imaṁ hi lokaṁ avekkhitvā paraloko, parañca lokaṁ avekkhitvā ayaṁ loko hoti gantabbato, āgantabbato cāti paralokato idhāgamanassa abhāvā tattheva ucchijjanato cittena paraloke ṭhito imaṁ lokaṁ "natthī"ti gaṇhātīti attho. Na hi ayaṁ diṭṭhi paraloke ṭhitasseva hotīti. **Natthi paraloko**ti

idhaloke ṭhito paralokaṁ "natthī"ti gaṇhāti. Idhāpi vuttanayeneva attho veditabbo. Ayaṁ vā ettha attho—saṁsaraṇappadeso idhaloko, paraloko ca nāma koci natthi saṁsaraṇassa abhāvā tattha tattheva ucchijjanatoti.

Purimabhavato pacchimabhave upapatanaṁ upapāto, so yesaṁ sīlaṁ, te **opapātikā**. Te pana cavanaka-upapajjanakasattā natthīti dassento āha **"natthi sattā opapātikā"**ti. **Natthi loke samaṇa -pa- pavedentī**ti anulomapaṭipadaṁ paṭipannattā sammaggatā sammāpaṭipannā dhammikasamaṇabrahmaṇā lokasmiṁ natthi. Ye imañca lokaṁ, parañca lokaṁ attanā eva abhivisiṭṭhena ñāṇena paccakkhato ñatvā pavedanasamatthā sabbaññubuddhā nāma natthīti dasseti. **Rūpaṁ attato samanupassatī**ti-ādīsu vattabbaṁ heṭṭhā vuttameva.

Pakati-aṇu-ādīnaṁ sassataggāhapubbaṅgamo, sarīrassa ucchedaggāhapubbaṅgamo ca tesaṁ gāhānaṁ sāmibhūto koci sassato, ucchijjamāno vā attā attīti attaggāho kadāci hotīti **"yebhuyyenā"**ti vuttaṁ. Svāyaṁ attaggāho atthato khandhārammaṇo eva daṭṭhabbo. Yebhuyyena paṭhamaṁ attavādupādānanti-ādināva sambandho. Yadipi bhavarāgajavanavīthi paṭhamaṁ pavattati gahitapaṭisandhikassa bhavanikantiyā pavattitabbattā, so pana bhavarāgo taṇhādaḷhattaṁ na hotīti maññamāno na kāmupādānassa paṭhamuppattimāha.

Taṇhā kāmupādānanti pana vibhāgassa akaraṇe sabbāpi taṇhā **kāmupādānaṁ**, karaṇepi vā kāmarāgato aññāpi taṇhā daḷhabhāvaṁ pattā **kāmupādānan**ti tassa arahattamaggavajjhatā vuttā.

Uppattiṭṭhānabhūtā cittuppādā **visayo**. Pañcupādānakkhandhā **ālayo**. Tattha ramatīti **ālayarāmā**, pajā. Teneva sā ālayarāmatā sasantāne, parasantāne ca pākaṭā hoti. **Kāmānan**ti vatthukāmānaṁ. "Sukhadukkhaṁ kammunā hotī"ti aggahetvā **kotūhalamaṅgalādibahulo hoti. Sā** kotūhalamaṅgalādibahulatā. **Assa** kāmupādānavato. **Tan**ti diṭṭhupādānaṁ, anattani dhammamatte "attā"ti micchābhinivesassa sukhumataradhammupādānatāya sukhumatā vuttā. Upanissayavacanena

ārammaṇānantarapakatūpanissayā vuttāti anantarapaccayādīnampi saṅgaho kato hoti.

Upādānapaccayābhavapadavitthārakathāvaṇṇanā

646. **Atthato**ti vacanatthato. **Dhammato**ti sabhāvadhammato. **Sātthato**ti sātthakato, pubbe vuttassapi puna vacanassa sappayojanato. **Bhedasaṅgahā**ti bhedato saṅgahato, vibhāgato ceva vibhattassa saṅkhipanato cāti attho. **Yaṁ yassa paccayo**ti yaṁ yaṁ upādānaṁ yassa yassa bhavassa paccayo hoti, tato cāti attho.

Bhavatīti bhavoti phalavohārena kammabhavo vutto. Upapattibhavanibbacanameva hi dvayassapi sādhāraṇaṁ katvā vuttaṁ, bhavati etasmā upapattibhavoti vā. Dutiyo pana kammabhavo sattassa punabbhavabhāvena savisesaṁ bhavatīti **bhavo**. Tato eva na sabbassa bhavantarassa, taṁhetuno vā bhavabhāvappasaṅgo. **Duvidhenā**ti dvīhi ākārehi pavattitoti attho. **Duvidhenā**ti vā paccattatthe karaṇavacanaṁ, duvidhoti vuttaṁ hoti. **Atthī**ti saṁvijjati.

647. Attano paccayehi karīyatīti kammaṁ, attano phalaṁ karotīti kammanti keci, "kamman"ti evaṁ vattabbā **kammasaṅkhātā**. **Parittabhūmako**ti kāmabhūmako. **Mahābhūmako**ti mahaggatabhūmako. **Sabban**ti anavasesaṁ. Bhavaṁ gacchati, gameti cāti **bhavagāmi**. Gacchatīti ca nipphādanasamatthatāvasena, attano pavattikāle bhavābhimukhaṁ hutvā pavattatīti attho, nibbattanameva vā gamanaṁ adhippetaṁ. **"Bhavagāmī"**ti ca etena kammakkhayakaraṁ kammaṁ nivatteti. Ayañhi vaṭṭakathā, tañca vivaṭṭanissitanti. **Apuññābhisaṅkhāroti dvādasa cetanā**ti uddhaccasahagatacetanāyapi gahaṇaṁ "avijjāpaccayā saṅkhārā"ti[1] ettha viya veditabbaṁ. "Bhavapaccayā jātī"ti ettha pana "saṅkhārapaccayā viññāṇan"ti[1] ettha viya sāpi apanetabbā. **Mandabahuvipākatā**ti appamahāvipākatā.

"Sabbampi bhavagāmikammanti iminā cetanāsampayuttā abhijjhādayo vuttā"ti etena ācayagāmitāya tesaṁ kammasaṅkhātatā vuttāti

---

1. Ma 3. 109; Vi 3. 1; Saṁ 1. 243; Khu 1. 77; Khu 10. 28 piṭṭhādīsu.

kammabhavapariyāpannataṁ pariyāyena vadati, nippariyāyena pana cetanāva kammabhavo. Vuttañhi "kammabhavo tīhi khandhehi ekenāyatanena ekāya dhātuyā sampayutto, ekena khandhena ekenāyatanena ekāya dhātuyā kehici sampayutto"ti[1]. Upapattibhavo. Tīhipi tikehi vutto upādinnakkhandhova. Yathāha "upapattibhavo. Kāmabhavo. Saññābhavo. Pañcavokārabhavo pañcahi khandhehi ekādasahāyatanehi sattarasahi dhātūhi saṅgahito"ti-ādi[2]. Yadi hi anupādinnakānampi gahaṇaṁ siyā, "dvādasahi āyatanehi aṭṭhārasahi dhātūhī"ti vattabbaṁ siyāti. Kāmataṇhāya kāmetabbato kāmanissayatāya bhogā viya, kāmasahacaritatāya "kuntā pacarantī"ti viya, kāmārammaṇatāya "sukhaṁ rūpan"ti viya, kāmapaccayaṭṭhānatāya "sukho saggo"ti viya kāmāti avīciparanimmitavasavattiparicchinnā upādinnakkhandhā vuccanti. Rūpāvirāgato yaṁ nissitā, tadupacārena "mañcā ghosantī"ti viya, "phandanadevatā"ti viya ca "rūpan"ti vuccanti brahmakāyikākaniṭṭhaparicchinnā upādinnakkhandhā.

Rūpameva bhavo **rūpabhavo**, tathā arūpanti ākāsānañcāyatanabhavaggaparicchinnā cattāro upādinnakkhandhā vuccanti. Arūpameva bhavo **arūpabhavo**. Kāmo eva bhavoti kāmabhavo, so pana yasmā yathāvuttenatthena "kāmo"ti vattabbo hoti, tasmā **"kāmasaṅkhāto bhavo"**ti vuttaṁ. Kāmāvacarasaññito vā bhavo **"kāmasaṅkhāto bhavo"**ti vutto. Tathā rūpārūpabhavoti āha **"esa nayo rūpārūpabhavesū"**ti. **Saññāva taṁ bhavo**ti ettha vantu-saddassa lopodaṭṭhabbo. Tassa vā atthe akāraṁ katvā "saññabhavo"tipi pāṭho. Tenāha **"saññāvā"**ti-ādi. **Vokiṇṇo**ti etena vokāra-saddassa kammasādhanatamāha. Vokirīyati pasārīyati vitthārīyatīti vokāro, vokiraṇaṁ vā vokāro, so ekasseva khandhassa vasena pavattattā **"eko vokāro"**ti vutto, pasaṭuppattīti attho.

648. Kiñcāpi bhavaniddese "sabbampi bhavagāmikammaṁ kammabhavo"ti[3] iminā cetanāsampayuttadhammāpi vuttā. **Puññābhisaṅkhārādayovā**ti pana

1. Abhi 3. 45 piṭṭhe. 2. Abhi 3. 13 piṭṭhe. 3. Abhi 2. 143 piṭṭhe.

avadhāraṇaṁ paccayadhammavisesepi atthappabhedena saṅkhārabhavaggahaṇesu attheva visesoti dassanatthaṁ kataṁ. Tenāha **"evaṁ santepī"**ti-ādi. Saṅkhārabhavānaṁ dhammabhedato na saṅkhārā eva puna vuttāti **"sātthakamevidaṁ punavacanan"**ti etaṁ ayuttanti ce? Na, bhavekadesabhāvena saṅkhārānaṁ bhavoti puna vuttattā. Parena vā dhammavisesaṁ aggahetvā[1] punavacanaṁ coditanti codakābhilāsavasena **"sātthakamevidaṁ punavacanan"**ti vuttaṁ.

649. Kāmabhavādinibbattakassa kammassa kāmabhavādibhāvo phalavohārena aṭṭhakathāyaṁ vutto. Sahajātaviññāṇassapi paccayabhūtaṁ avijjāhetukaṁ saṅkhāraggahaṇena yaṁ kiñci kammaṁ pubbe vuttaṁ, idha pana "sabbampi bhavagāmikamman"ti[2] vacanato bhavassa nibbattakaṁ upādānahetukaṁ vipaccanāya katokāsameva bhavoti adhippeto. Yaṁ kāmupādānapaccayā rūpabhavanibbattakaṁ, arūpabhavanibbattakañca kammaṁ karīyati, so kammabhavo, tadabhinibbattā khandhā upapattibhavoti imamatthaṁ **"esa nayo rūpārūpabhavesū"**ti atidisati. **Dve kāmabhavā**ti kāmakammabhavo, kāmūpapattibhavoti dve kāmabhavā. Evaṁ **"dve rūpabhavā, dve arūpabhavā"**ti etthāpi. Antogadhe hi visuṁ aggahetvā abbhantaragate eva katvā kāmabhavādike kammūpapattibhavavasena duguṇe katvā āha **"cha bhavā"**ti.

Avisesenāti upādānavasena bhedaṁ akatvā. Upādānabhedākaraṇeneva ca dvādasappabhedassa saṅgahavasena saṅgahato **"cha bhavā"**ti vuttaṁ. **Anupagammā**ti anissāya, anāmasitvāti attho.

650. Gosīlena, kukkurasīlena ca samatthena samādinnena gunnaṁ, kukkurānañca sahabyatā vuttāti "sīlabbatupādānavato jhānabhāvanā na ijjhatī"ti maññamānā tena rūpārūpabhavā na hontīti keci vadanti. Vakkhamānena pana pakārena paccayabhāvato **"taṁ na gahetabban"**ti āha. Asuddhimagge ca suddhimaggaparāmasanaṁ sīlabbatupādānanti suddhimaggaparāmasanena rūpārūpāvacarajjhānānaṁ nibbattanaṁ na na yujjatīti.

Anussavavasenāti "setavadhayajjaṁ ālabhate bhūtikāmo"ti ādinna-anussavavasena, yathā ime manussaloke kāmā samiddhā, evaṁ

1. Agaṇetvā (Mūlaṭī 2. 123 piṭṭhe.)　　2. Abhi 2. 143 piṭṭhe.

devaloke ito samiddhatarāti diṭṭhānusārena vā. Purāṇabhāratasītāharaṇapasubandhavidhi-ādisavanaṁ **assaddhammassavanaṁ. Ādi**-saddena asappurisūparissayaṁ[1], pubbe ca akatapuññataṁ, attamicchāpaṇidhiñca saṅgaṇhāti. **Kāyaduccaritādīnapī**ti attano adhippetānaṁ kāmānaṁ anupāyabhūtānipi kāyaduccaritādīni **karoti**, cirasaggādi atthaṁ yuddhādivasenāti adhippāyo. **Sandiṭṭhike vā pana** rajjasenāpatiṭṭhānādisaṅgahe **kāme**. **Tadantogadhā evā**ti tasmiṁ duccaritanibbatte, sucaritanibbatte ca kāmabhave antogadhā evāti attho. **Antogadhā**ti ca saññābhavapañcavokārabhavānaṁ ekadesena antogadhattā vuttaṁ. Na hi te niravasesā kāmabhave antogadhāti.

Sappabhedassāti sugatiduggatimanussādippabhedavato.

Kāmāvacarasampattibhave paṭhamadutiya-ucchedavādavasena, rūpabhave tatiya-ucchedavādavasena, arūpabhave sesa-ucchedavādavasena ayamattā su-ucchinno hotīti tadupagaṁ kammaṁ karotīti āha **"ayaṁ attā nāmā"**ti-ādi. Tattha **su-ucchinno**ti sakalavaṭṭadukkhasamucchedena suṭṭhu ucchinno, apunabbhavuppattiko hotīti attho.

"Kāmāvacarasampattibhave"ti idaṁ paṭhamadiṭṭhadhammanibbānavādavasena vuttaṁ, sesaṁ itaradiṭṭhadhammanibbāna vādavasena. Tattha kiñcāpi **pāḷiyaṁ**[2] rūpāvacarajjhānavaseneva upari cattāro diṭṭhadhammanibbānavādā āgatā, diṭṭhigatiko pana yaṁ kiñci gahetvā[3] yathā tathā abhinivisatīti arūpabhavaggahaṇaṁ, arūpajjhānānampi vā catutthajhānasaṅgahato arūpabhavaggahaṇaṁ, santasukhatāya vā taṁsamaṅgino sukhitabhāvasāmaññato. **Vigatapariḷāho**ti yathābhilāsitavisayūpahārena, pahānena ca vūpasantakāmarāgapariḷāho, diṭṭheva dhamme nibbānappattoti attho.

Suddhimaggaparāmasanavasena pavattitaṁ yaṁ kiñci lokiyaṁ sīlaṁ, jhānañca sīlabbatamicceva idhādhippetanti āha **"idaṁ sīlabbataṁ nāmā"**ti-ādi. Kamena avatvā sīlabbatupādānassa ante bhavapaccayatāvacanaṁ attavādupādānaṁ viya abhiṇhaṁ asamudācārato, attavādupādānanimittattā ca.

---

1. Asappurisūpassayaṁ (Syā, Ka) 2. Dī 1. 33 piṭṭhe. 3. Aggahetvā (Syā)

Kammabhaveti niddhāraṇe bhummaṁ. **Hetupaccayappabhedehī**ti ettha maggapaccayo ca vattabbo. Diṭṭhupādānādīni hi sahajātakammabhavassa maggapaccayā hontīti, tasmā tāni sahajātādīsu hetupaccayaṁ apanīya maggapaccayaṁ pakkhipitvā sattadhā paccayā hontīti veditabbāni. Sabbāni pana anantarasamanantara-anantarūpanissayanatthivigatāsevanapaccayehi paccayā honti. Nānantarassa upanissayapaccayena paccayā honti. Kadāci ārammaṇapaccayādināpi, taṁ pana upanissayapaccayeneva saṅgahetvā vuttaṁ **"vippayuttassa pana upanissayapaccayenevā"**ti.

Bhavapaccayājāti-ādipadavitthārakathāvaṇṇanā

651. **Jātīti-ādīsū**ti **ādi**-saddena "jātipaccayā jarāmaraṇaṁ sokaparidevadukkhadomanassupāyāsā sambhavantī"ti[1] sabbaṁ saṅgaṇhāti. Tenāha **"jāti-ādīnan"**ti-ādi. Upapattibhavuppattiyeva jātīti āha **"na upapattibhavo"**ti. Jāyamānassa pana jāti jātīti[2] upapattibhavopi asati abhāvā jātiyā paccayoti sakkā vattuṁ. Jāyamānarūpapadaṭṭhānatāpi hi rūpajātiyā vuttā "upacitarūpapadaṭṭhāno upacayo, anuppabandharūpapadaṭṭhānā santatī"ti[3].

Jātānaṁ khandhānaṁ uññātatā, abhimatatā ca **hīnapaṇītatā**. Aniṭṭhañhi hīnaṁ, iṭṭhaṁ paṇītaṁ. **Ādi**-saddena suvaṇṇadubbaṇṇahīnuttamādiṁ saṅgaṇhāti. **Yamakānampi satan**ti yamakabhāvena nibbattānampi samānānaṁ. **So ca** sattānaṁ viseso. Bhinnasantānikassa visesakāraṇassa sabbena sabbaṁ abhāvato **"ajjhattasantāne"**ti vuttaṁ. **Aññassa kāraṇassa abhāvato**ti attasantānagatato aññassa visesakāraṇassa anupalabbhamānattā, sati ca tasmiṁ sabbadā sabbesaṁ abhāvatoti pasaṅgassa dunnivāraṇato kāraṇe avisiṭṭhe phalavisesassa ayujjamānakattā. Tenāha **"kammabhavahetukovā"**ti.

Tena tenāti ñātibyasanādinā jarāmaraṇato aññena dukkhadhammena. Jarāmaraṇanimittañhi uppannā sokādayo jarāmaraṇābhisambandhā, tadaññe anabhisambandhā. **Upanissayakoṭiyā**ti upanissayaṁsena,

---

1. Ma 3. 109; Saṁ 1. 243; Vi 3. 1; Khu 1. 77; Khu 10. 28 piṭṭhādīsu.
2. Jāyamānassa pana jatīti (Syā, Ka)
3. Abhi-Ṭṭha 1. 364 piṭṭhe.

upanissayalesenāti attho. Yo hi paṭṭhāne anāgato sati bhāvā, asati ca abhāvā suttantapariyāyena upanissayo, so "upanissayakoṭī"ti vuccati. Paccayamahāpadeso kireso, yadidaṁ upanissayoti.

Bhavacakkakathāvaṇṇanā

652. Na kevalaṁ sokādīnaṁyeva jāti paccayo hoti, sokādīnaṁ pana paccayattā avijjāyapi paccayo evāti dassetuṁ **"yasmā panā"**ti-ādi āraddhaṁ. **Etthā**ti paṭiccasamuppādadesanāyaṁ. **Aviditādimidan**ti **ma**-kāro padasandhikaro. **Satatan**ti sabbakālaṁ yāva aggamaggādhigamā. **Samitan**ti saṅgataṁ, abbocchinnanti attho.

Tesūti sokādīsu. **Siddhesū**ti labbhamānesu. **Siddhā hoti avijjā** avinābhāvato.

Kāmayānassāti kāmayamānassa, kāmo vā yānaṁ etassāti **kāmayāno**, tassa kāmavasena yāyamānassāti attho. **Chandajātassā**ti jātataṇhāchandassa. **Parihāyantī**ti vigacchanti. **Ruppatī**ti sokādinā kuppati.

Pariyuṭṭhānatāya tiṭṭhanasīlo **pariyuṭṭhānaṭṭhāyī**. "Pariyuṭṭhaṭṭhāyino"ti vā pāṭho. Tattha pariyuṭṭhātīti pariyuṭṭhaṁ, diṭṭhipariyuṭṭhānaṁ, tena tiṭṭhatīti pariyuṭṭhaṭṭhāyīti attho daṭṭhabbo.

Pañca pubbanimittānīti "mālā milāyanti, vatthāni kilissanti, kacchehi sedā muccanti, kāye vevaṇṇiyaṁ okkamati, devo devāsane nābhiramatī"ti[1] vuttāni pañca maraṇapubbanimittānīti attho. Tāni hi disvā kammanibbattakkhandhasaṅkhāte upapattibhave bhavacchandabalena devānaṁ balavasoko uppajjatīti.

Bāloti avidvā. Tena avijjāya kāraṇabhāvaṁ dasseti. **Tividhaṁ dukkhan**ti tassāruppakathāsavana, kammakāraṇādassana, maraṇakālakammopaṭṭhānanidānaṁ sokādidukkhaṁ.

Āsave sādhentīti āsave gamenti bodhentīti attho.

---

1. Khu 1. 247 piṭṭhe Itivuttake.

Evaṁ satīti evaṁ bhavacakkassa aviditāditāya anādibhāve sati. **Ādimattakathanan**ti avijjāvasena ādisabbhāvakathanaṁ. Ādi etassa atthīti hi ādimaṁ, bhavacakkaṁ. Tassa bhāvo ādimattaṁ, tassa kathanaṁ ādimattakathanaṁ. Visesanivatti-attho vā mattasaddo, sati anādibhāve avijjā ādimhi, majjhe pariyosāne ca sabbattha siyāti ādimattāya avijjāya kathanaṁ virujjhatīti attho. "Avijjā padhānā"ti vatvā tassā padhānabhāvaṁ dassetuṁ **"avijjāggahaṇenā"**ti-ādi āraddhaṁ. Tattha **avijjāggahaṇenā**ti avijjāya uppādanena, appahānena vā, attano santāne[1] sannihitabhāvakaraṇenāti attho. **Kammādīnī**ti kammavipākavaṭṭāni. **Palibodhentī**ti nānādukkhaparibyūḷhe saṁsāracārake nirodhenti. **Tehī**ti kilesakammavipākavaṭṭehi. Vaṭṭassa kāraṇabhāvena[2] padhānattā **"padhānadhammo"**ti avijjā kathitā.

Tato avijjādito. **Brahmādinā**ti **ādi**-saddena pajāpatissarapurisādike saṅgaṇhāti. Vadatīti **vado**, taṁ taṁ hitāhitaṁ pavattāti attho. Vedeti, vediyatīti vā **vedeyyo**, sukhādiṁ anubhavati, sabbavisaye[3] vā jānāti, "sukhito dukkhito"ti-ādinā attanā, parehi ca jānāti, ñāyati cāti attho. **Brahmādinā vā attanā vā**ti **vā**-saddo **ca**-saddattho. Tenāha **"kārakavedakarahitan"**ti ca-saddatthasamāsaṁ.

Dvādasavidhasuññatāsuññanti avijjādīnaṁ dvādasannaṁ suññasabhāvānaṁ suññatāya suññaṁ dvādasavidhasuññatāsuññaṁ, dhuvabhāvādisuññatāya vā catubbidhampi suññataṁ ekaṁ katvā dvādasaṅgagatattā dvādasavidhāti tāya dvādasasuññatāya suññanti attho.

653. **Pubbantāharaṇato**ti pubbantato atītakoṭṭhāsato paccuppannavipākassa āharaṇato. Vedanāvasānaṁ paricchinnaṁ ekaṁ bhavacakkaṁ hoti. Bhavacakkekadesopi hi bhavacakkanti vuccati. Vedanā vā taṇhāsahāyāya avijjāya paccayo hotīti vedanāto[4] avijjā, avijjāto[5] saṅkhārāti sambajjhanato vedanāvasānaṁ bhavacakkaṁ

---

1. Attano (Ka) 2. Kāraṇabhāve (Syā) 3. Savisaye (Syā, Ka)
4. Vedanāvato (Syā), Mūlaṭī 2. 126 piṭṭhe passitabbaṁ. 5. Avijjāvato (Syā)

paripuṇṇamevāti daṭṭhabbaṁ. Avijjāggahaṇena vā taṇhupādānāni tadavinābhāvato. Saṅkhāraggahaṇena bhavo, viññāṇādiggahaṇena jātijarāmaraṇāni, sokādayo ca gahitāti evampi vedanāvasānaṁ bhavacakkanti yuttamevetaṁ. Evaṁ taṇhāmūlake ca yojetabbaṁ. Dvinnampi hi[1] aññamaññānuppaveso hotīti. Avijjā dhammasabhāvaṁ paṭicchādetvā viparītābhinivesaṁ kārentī diṭṭhicarite saṁsāre nayati, tesaṁ vā saṁsāraṁ saṅkhārādipavattiṁ nayati pavattetīti s**aṁsāranāyikā** vuttā. Taṇhāya taṇhācaritānaṁ saṁsāranāyikābhāve vattabbameva natthi.

Paṭhamaṁ bhavacakkaṁ. **Phaluppattiyā**ti kattu-atthe karaṇavacanaṁ, karaṇatthe eva vā. Viññāṇādipaccuppannaphaluppatti hi idha diṭṭhā, adiṭṭhānaṁ purimabhave attano hetūnaṁ avijjāsaṅkhārānaṁ phalaṁ anuppādetvā anupacchijjanaṁ pakāseti, pakāsanassa vā karaṇaṁ hotīti. Atha vā purimabhavacakkaṁ dutiyena sambandhaṁ vuttanti vedanāsaṅkhātassa phalassa uppattiyā taṇhādīnaṁ hetūnaṁ anupacchedaṁ pakāseti, tasmā phaluppattiyā kāraṇabhūtāya paṭhamassa bhavacakkassa hetūnaṁ anupacchedappakāsanatoti attho. Saṅkhārādīnameva vā phalānaṁ uppattiyā avijjādīnaṁ hetūnaṁ phalaṁ ajanetvā anupacchedameva, viññāṇādihetūnaṁ vā saṅkhārādīnaṁ anuppabandhameva pakāseti paṭhamaṁ bhavacakkaṁ, na dutiyaṁ viya pariyosānampīti **"phaluppattiyā hetūnaṁ anupacchedappakāsanato"**ti vuttaṁ. **Anupubbapavattidīpanato**ti "saṅkhārapaccayā viññāṇaṁ, viññāṇapaccayā nāmarūpan"ti-ādinā[2] dhammānaṁ anupubbato pavattiyā dīpanato. "Viññāṇapaccayā nāmarūpan"ti[2] hi ettha aparipuṇṇāyatanaṁ kalalarūpaṁ vatvā tato uddhaṁ "nāmarūpapaccayā saḷāyatanan"ti saḷāyatanappavatti vuttā. **Sahuppattidīpanato**ti "upādānapaccayā bhavo, bhavapaccayā jātī"ti vā upapattikkhandhānaṁ ekajjhaṁ uppattiyā dīpanato. Na hi ettha paṭhame viya bhavacakke āyatanānaṁ kamena uppatti vuttā.

654. Hetu-ādipubbakā tayo sandhī etassāti **hetuphalahetupubbakatisandhi**, bhavacakkaṁ. Hetuphalahetuphalavasena catuppabhedo aṅgānaṁ saṅgaho etassāti **catubhedasaṅgahaṁ**. Sarūpato avuttāpi

---

1. Duvinnaṁ duvinnampi hi (Syā) dvinnaṁ, dvinañhi (Ka)
2. Ma 3. 109; Saṁ 1. 243; Khu 1. 77 piṭṭhādīsu.

tasmiṁ tasmiṁ saṅgahe ākirīyanti avijjāsaṅkhārādiggahaṇehi pakāsīyantīti **ākārā**. Atītahetu-ādīnaṁ vā pakārā **ākārā**. Kilesakammavipākā vipākakilesakammehi sambandhā hutvā punappunaṁ parivattantīti tesu vaṭṭanāmaṁ āropetvā **"tivaṭṭan"**ti vuttaṁ, vaṭṭekadesattā vā "vaṭṭānī"ti vuttāni.

Sandhīnaṁ ādipariyosānavavatthitāti sandhīnaṁ pubbāparavavatthitāti attho.

Paritassatīti taṁ taṁ vatthuṁ pariggahakaraṇavasena tassati, taṇhāyatīti attho. **Upādiyatī**ti daḷhagāhaṁ gaṇhāti. **Purimakammabhavasmin**ti purimakammabhave sati.

Tassa ca sabbhāvo kariyamānatā evāti āha **"kammabhave kariyamāneti attho"**ti. **Dukkhādīsu moho**ti dukkhādīnaṁ ādīnavapaṭicchādako appahīno moho. **Āyūhanā**ti sampiṇḍanakā dānādikiriyāya pavattanakā. Ekaṁ āvajjanaṁ etesanti ekāvajjanā, tesu **ekāvajjanesu. Sattame** cetanā **bhavo**. **"Yā kāci vā pana cetanā bhavo, sampayuttā āyūhanā saṅkhārā"**ti idaṁ yathādassitāya dhammaṭṭhitiñāṇabhājanīye vuttāya paṭisambhidāpāḷiyā[1] vasena vuttaṁ. Tattha hi "cetanā bhavo"ti āgatā. Bhavaniddese pana **"sātthato"**ti ettha "cetanāva saṅkhārā, bhavo pana cetanāsampayuttāpī"ti **vibhaṅgapāḷi**vasena dassitaṁ. "Tattha katamo puññābhisaṅkhāro? Kusalā cetanā kāmāvacarā"ti-ādinā hi saṅkhārānaṁ cetanābhāvo **vibhaṅgapāḷiyaṁ**[2] vutto. Tattha **paṭisambhidāpāḷiyaṁ** "cetanāsampayuttā vipākadhammattā savipākena āyūhanasaṅkhātena saṅkhatābhisaṅkharaṇakiccena saṅkhārā"ti[3] vuttā. **Vibhaṅgapāḷiyaṁ** "sabbampi bhavagāmikammaṁ kammabhavo"ti[4] bhavassa paccayabhāvena bhavagāmibhāvato, kammasaṁsaṭṭhasahāyatāya kammabhāvato ca upapattibhavaṁ bhāventīti "bhavo"ti vuttā. Upapattibhavabhāvanākiccaṁ pana cetanāya sātisayanti paṭisambhidāpāḷiyā cetanā "bhavo"ti vuttā. Bhavābhisaṅkharaṇakiccaṁ cetanāya sātisayanti vibhaṅgapāḷiyaṁ "kusalā cetanā"ti-ādinā[5] cetanā "saṅkhārā"ti vuttā. Tasmā tena tena

1. Khu 9. 48 piṭṭhe. 2. Abhi 2. 142 piṭṭhe. 3. Khu 9. 50 piṭṭhe.
4. Abhi 2. 143 piṭṭhe. 5. Abhi 2. 142 piṭṭhe.

pariyāyena ubhayaṁ ubhayattha vattuṁ yuttanti natthettha virodho. **Tassa phale upapattibhave nikāmanā**ti "tassa sutaṁ hoti cātumahārājikā devā dīghāyukā vaṇṇavanto sukhabahulā'ti"ādisutānusārena bhāvini upapattibhave abhikaṅkhanā. **Gahaṇan**ti kāmupādānaṁ kiccenāha. **Parāmasanan**ti itarāni. **Āyūhanāvasāne**ti tīsupi atthavikappesu vuttassa āyūhanassa avasāne.

Idhāti imasmiṁ paccuppannabhave. Bhavantarassa atītabhavassa iminā paccuppannabhavena paṭisandhānaṁ **bhavantarapaṭisandhānaṁ**, bhavantarabhāvena vā paṭisandhānaṁ **bhavantarapaṭisandhānaṁ**, tassa vasena. Yaṁ paṭisandhīti vuccati, taṁ viññāṇanti sambandho. Tathā hi viññāṇaṁ "paṭisandhānapaccupaṭṭhānan"ti vuccati. **Gabbhe**ti mātukucchiyaṁ, gabbhāvatthāyaṁ vā.

Dvīsu atthavikappesu vutte āyūhanasaṅkhāre **"tassa pubbabhāgā"**ti āha, tatiye atthavikappe vutte **"taṁsampayuttā"**ti. Taṁsampayuttā avijjā gahitāva hotīti sambandho. Daharassa cittappavatti bhavaṅgabahulā yebhuyyena bhavantarajanakakammāyūhanasamatthā na hotīti **"idha paṭipakkattā āyatanānan"**ti vuttaṁ. **"Kammakaraṇakāle sammoho dassito"**ti etena kammassa paccayabhūtaṁ sammohaṁ dasseti, na kammasampayuttameva.

"Tattha purimabhavasmiṁ pañca kammasambhārā, etarahi pañca vipākadhammā, etarahi pañca kammasambhārā, anāgate pañca vipākadhammāti dasa dhammā kammaṁ, dasa dhammā vipāko, iti dvīsu ṭhānesu kammaṁ, kammavaṭṭaṁ, dvīsu ṭhānesu vipāko, vipākavaṭṭanti kammasaṅkhepo ca vipākasaṅkhepo ca, kammabhavo ca vipākabhavo ca kammavaṭṭañca vipākavaṭṭañca, kammapavattañca vipākapavattañca, kammasantati ca vipākasantati ca, kiriyā ceva kiriyāphalañcāti—

Evaṁ samuppannamidaṁ sahetukaṁ,
Dukkhaṁ aniccaṁ calamittaraddhuvaṁ.
Dhammehi dhammā pabhavanti hetuso,
Na hettha attāva parova vijjati.

Dhammā dhamme sañjanenti, hetusambhārapaccayā.
Hetūnañca nirodhāya, dhammo buddhena desito.

Hetūsu uparuddhesu, chinnaṁ vaṭṭaṁ na vaṭṭati.
Evaṁ dukkhanta kiriyāya, brahmacariyidha vijjati.
Satte ca nupalabbhante, nevuccedo na sassatan"ti[1].

Tattha kammāneva vipākaṁ sambharanti vaḍḍhentīti **kammasambhārā**, kammaṁ vā saṅkhārabhavā, tadupakārakāni avijjātaṇhupādānāni **kammasambhārā**. Paṭisandhidāyako vā bhavo kammaṁ, tadūpakārakā yathāvuttā āyūhanasaṅkhārā, avijjādayo ca **kammasambhārā**ti kammañca kammasambhārā ca **kammasambhārā**ti ekasesavasena kammasambhāraggahaṇaṁ veditabbaṁ. **Dasa dhammā kamman**ti avijjādayopi kammasahāyatāya kammasarikkhakā, tadūpakārā cāti "kamman"ti vuttā. Saṅkhippanti ettha avijjādayo, viññāṇādayo cāti **saṅkhepo**, kammaṁ, vipāko ca. "Kammaṁ vipāko"ti evaṁ saṅkhipīyatīti vā **saṅkhepo**, avijjādayo, viññāṇādayo ca. Saṅkhepabhāvasāmaññena pana ekavacanaṁ katanti daṭṭhabbaṁ, saṅkhepasaddo vā bhāvādhivacananti kammabhāgo **kammasaṅkhepo**.

Evaṁ samuppannanti kammatopi vipāko. Tatthāpi "avijjāto saṅkhārā"ti evaṁ samuppannaṁ, tisandhi-ādivasena vā samuppannaṁ idaṁ bhavacakkanti attho. **Ittaran**ti gamanadhammaṁ, vinassadhammanti attho. Tena uppādavayavantatādīpakena **anicca**-saddena, vikārāpattidīpakena **cala**saddena ca adīpitaṁ kālantaraṭṭhāyitābhāvaṁ vibhāveti. **Addhuvan**ti etena thirabhāvābhāvanissāratam. Hetu eva sambhārā **hetusambhārā**. "Ṭhānaso hetuso"ti[2] ettha evaṁ vuttaṁ vā ṭhānaṁ, aññampi tassa tassa sādhāraṇaṁ kāraṇaṁ **sambhāro**, asādhāraṇaṁ **hetu**. **Evan**ti evaṁ hetuto dhammamattasambhave, hetunirodhā ca vaṭṭacchede dhamme ca taṁnirodhāya desite satīti attho. Brahmacariyaṁ idha **brahmacariyidha satte cā**ti ettha **ca**-saddo "evaṁ brahmacariyañca vijjati, sassatucchedā ca na hontī"ti samuccayattho. Evañhi hetu-āyatte dhammamattasambhave satto nupalabbhati, tasmiñca upalabbhante sassato, ucchedo vā siyāti nupalabbhante tasmiṁ neva ucchedo na sassatanti vuttaṁ hoti.

655. **Saccappabhavato**ti saccato, saccānaṁ vā pabhavato ca.

---

1. Abhi-Ṭṭha 2. 184 piṭṭhe. 2. Abhi 4. 175; Khu 9. 356 piṭṭhesu.

Kusalākusalaṁ kammanti vaṭṭakathāya vattamānattā sāsavanti viññāyati. **Avisesenā**ti "cetanā cetanāsampayuttakā"ti visesaṁ akatvā, sabbampi taṁ kusalākusalaṁ kammaṁ samudayasaccanti vuttanti attho. "Taṇhā ca -pa- avasesā ca sāsavā kusalā dhammā"ti[1] hi cetanācetanāsampayuttavisesaṁ akatvā vuttanti, ariyasaccavisesaṁ vā akatvā samudayasaccanti vuttanti attho. **Saccavibhaṅge** hi sabbepi kilesā sabbampi bhavagāmikammaṁ "samudayasaccan"ti[1] vuttaṁ. Dutiyasaccaṁ pabhavo etassāti **dutiyasaccapabhavaṁ**. Upādānapaccayā bhavoti upapattibhavassa, kammabhavassa ca adhippetattā vuttaṁ **"paṭhamadutiyasaccadvayan"**ti.

656. **Vatthūsū**ti ārammaṇesu, dukkhādīsu vā paṭicchādetabbesu vatthūsu. **Sammohetī**ti dhammasabhāvaṁ jānituṁ paṭivijjhituṁ adentī tassa paṭicchādanavasena sammoheti. **Vatthun**ti idha ārammaṇaṁ adhippetaṁ. **Aññamaññañca upatthambhe**ti aññamaññasannissayena vinā ṭhātuṁ asakkontā dve naḷakalāpā viya. **Savisaye**ti yathāsakaṁ visaye rūpāyatanādike. Jāyamānānaṁ khandhānaṁ vikārabhāvena labbhamānā jāti te janentī viya hotīti vuttaṁ **"khandhe ca janetī"**ti. Tenāha **"tesaṁ abhinibbattibhāvena pavattattā"**ti. **Pākabhedabhāvañca adhitiṭṭhatī**ti etthāpi "khandhe janetī"ti ettha vuttanayeneva attho gahetabbo. Pākabhedavasena vattaticceva attho. Paccatīti pāko, bhijjatīti bhedo, pāko ca bhedo ca **pākabhedaṁ**, tassa bhāvaṁ paccanaṁ, bhijjanañcāti attho. **Sokādīnaṁ adhiṭṭhānattā**ti tesaṁ kāraṇattā, tehi siddhāya avijjāya sahitehi[2] saṅkhārehi paccayo ca hoti bhavantarapātubhāvāyāti adhippāyo. Cuticittaṁ vā paṭisandhiviññāṇassa anantarapaccayo hotīti **"paccayo ca hoti bhavantarapātubhāvāyā"**ti vuttaṁ. Taṁ pana cuticittaṁ avijjāsaṅkhārarahitaṁ bhavantarassa paccayo na hotīti sasahāyattadassanattha[3] māha **"sokādīnaṁ adhiṭṭhānattā"**ti. **Dvedhā**ti attano attano[4] sarasena, dhammantarapaccayabhāvena cāti dvedhā dvedhā. Byāpanicchālopena hi niddeso.

---

1. Abhi 2. 114, 115 piṭṭhādīsu.
2. Janitehi (Syā)
3. Sahāyadassanatthaṁ (Mūlaṭī 2. 128 piṭṭhe)
4. Attanoyeva (Mūlaṭī 2. 129 piṭṭhe)

657. **"Avijjāpaccayā saṅkhārā"**ti etena saṅkhārānaṁ paccayuppannatādassanena "ko nu kho abhisaṅkharotīti esa no kallo pañho"ti dasseti, tenetaṁ kārakadassananivāraṇaṁ. Attā bhavato bhavantaraṁ saṅkamatīti dassanaṁ **attasaṅkantidassanaṁ**, taṁ saṅkhārapaccayā viññāṇuppattivacanena nivāritaṁ hoti. Pañcannaṁ khandhānaṁ abhedato eko attāti gahaṇaṁ **ghanasaññā**, taṁ yamakatālakandaṁ bhindantena viya "viññāṇapaccayā nāmarūpamattametan"ti vacanena nivāritaṁ hoti. **"Evamādidassananivāraṇan"**ti etena "socati paridevati dukkhito"ti-ādidassananivāraṇamāha. Sokādayopi hi paccayāyattā avasavattinoti "jātipaccayā jarāmaraṇaṁ soka -pa- sambhavantī"ti[1] etena vuttamevāti. **Micchādassananivāraṇatopī**ti kārakadassanādinānāvidhamicchābhinivesanivāraṇatopi.

658. **"Salakkhaṇasāmaññalakkhaṇavasenā"**ti etena sabbappakārena dhammānaṁ yāthāvato adassanamāha tadubhayavinimuttassa dhammesu paramatthato passitabbabhāvassa abhāvato. **Upakkhalanaṁ viya** dukkhuppattihetuto. **Patanaṁ viya** bhavantarapapātato. **Gaṇḍapātubhāvo viya** dukkhatāsūlayogato, kilesāsucipaggharaṇato ca. **Gaṇḍabhedapīḷakā viyā**ti bhedanatthaṁ paccamāne gaṇḍe tassa upari jāyamānā khuddakapīḷakā viya, gaṇḍassa vā anekadhābhede pīḷakā viya. **Ghaṭṭanaṁ viya** saṁghaṭṭanarasatāya phasso. **Ghaṭṭanadukkhaṁ viyā**ti ghaṭṭanato jātaṁ dukkhaṁ viya tividhadukkhatāvasena tissannampi vedanānaṁ dukkhabhāvato. **Paṭikārābhilāso viyā**ti samudāyassa ekadesanidassanabhāvenāha. **Asappāyaggahaṇaṁ viya** bahuvidhānatthuppattinimittato. **Asappāyalepanaṁ viya** dukkhahetuno sasantāne sannidhāpanato. **Gaṇḍavikārapātubhāvo viya** attabhāvagaṇḍassa nibbattivikārabhāvato, tannimittañcassa sūnabhāvādisambhavato. Sūnatāsarāgapubbaggahaṇādayo hi **gaṇḍavikārā**. Sarasato gaṇḍassa bhijjanaṁ pākena vinā na hotīti bhedaggahaṇenevassa pākopi gahitoti katvā āha **"gaṇḍabhedo viya jarāmaraṇan"**ti. Gaṇḍassa vā visadisāpatti, bhijjanañca **gaṇḍabhedo**, tattha visadisāpatti pākoti veditabbaṁ.

---

1. Ma 3. 109; Saṁ 1. 243; Khu 1. 77 piṭṭhādīsu.

Upamāhi bhavacakkaṁ viññāpentena ekādhiṭṭhānehi upamāvisesehi taṁ viññāpetvā idāni nānādhiṭṭhānehi viññāpetuṁ **"yasmā vā"**ti-ādi vuttaṁ. Tattha paṭalābhibhūtacakkhuko rūpāni na passati, kiñci passantopi viparītaṁ passati, evaṁ avijjābhibhūto dukkhādīni na paṭipajjati na passati, micchā vā paṭipajjatīti **paṭalaṁ viya avijjā. Kosakārakimi viya** attanāva katattā, vaṭṭassa attano eva paribbhamanakāraṇattā ca **kosappadesā viya saṅkhārā**. Saṅkhārapariggahaṁ vinā patiṭṭhaṁ alabhamānaṁ **viññāṇaṁ** pariṇāyakapariggahaṁ vinā patiṭṭhaṁ alabhamāno **rājakumāro viyā**ti pariggahena vinā patiṭṭhālābho ettha upamopameyyasāmaññaṁ. **Upapattinimittan**ti kammādi-ārammaṇamāha. **Parikappanato**ti ārammaṇakaraṇato, sampayuttena vā vitakkena vitakkanato. Devamanussamiga[1] vihaṅgādivividhappakāratāya **māyā viya nāmarūpaṁ**. Patiṭṭhāvisesena vuddhivisesāpattito **vanappagumbo viya saḷāyatanaṁ**. Āyatanānaṁ visayivisayabhūtānaṁ aññamaññābhimukhabhāvo **āyatanaghaṭṭanaṁ**. Tato āyatanaghaṭṭanato dvayasaṁghaṭṭanuppattito, vedanādukkhahetuto ca **aggi viya phasso**. Sapariḷāhato **dāho viya vedanā**. Uparūpari taṇhāpavaḍḍhanato loṇūdakapānaṁ viya visayānubhavanaṁ. Ārammaṇe pātukamyatābhāvato **pipāsā viya taṇhā. Tadassupādānan**ti taṁ abhilāsakaraṇaṁ taṇhā diṭṭhābhinandanaṁ assa taṁsamaṅgino puggalassa, tadassa vā bhaveyya upādānaṁ. Byasanāvahatāya ajānanato bhavupādānaṁ macchassa baḷisupādānaṁ viya. Ettha ca saṅkhārādīnaṁ kosappadesapariṇāyakādīhi dvīhi dvīhi sadisatāya dve dve upamā vuttāti veditabbā.

659. Koci agambhīro eva gambhīro viya khāyati purāṇatiṇapaṇṇādibharito pabbatasaṅkhepe jalāsayo viya, na evamayaṁ. Ayaṁ pana gambhīrova hutvā obhāsati pakāsati dissatīti **gambhīrāvabhāso. Yathārahan**ti atthādivasena yathānurūpaṁ.

Jātito jarāmaraṇaṁ na na hoti, hoti evāti avadhāraṇe siddhe "siyā nu kho jarāmaraṇaṁ jātito, aññatopī"ti āsaṅkāyaṁ tadāsaṅkānivattanatthaṁ **"na ca jātiṁ vinā aññato hotī"**ti vuttaṁ. Tattha aññaggahaṇaṁ jātiyā paṭiyogīvisayaṁ, na

1. Devamanussakimi (Ka), Mūlaṭī 2. 129 piṭṭhe passitabbaṁ.

aññamattavisayaṁ "jātiṁ vinā"ti vacanato. Tenassa nāññaṁ jātiyā sahakārīkāraṇabhūtaṁ nivattitaṁ hoti. Esa nayo ito paresupi. **Itthan**ti idaṁ pakāraṁ, iminā pakārenāti attho. **Jātipaccayasambhūtasamudāgataṭṭho**ti jātipaccayasambhūtaṁ hutvā sahitassa attano paccayānurūpassa uddhaṁ uddhaṁ āgatabhāvo, anuppavattaṭṭhoti attho. Atha vā sambhūtaṭṭho ca samudāgataṭṭho ca **sambhūhasamudāgataṭṭho.** "Na jātito jarāmaraṇaṁ na hoti, na ca jātiṁ vinā aññato hotī"ti hi jātipaccayasambhūtaṭṭho vutto. **Itthañca jātito samudāgacchatī**ti jātipaccayasamudāgataṭṭho, yā yā jāti yathā yathā paccayo hoti, tadanurūpapātubhāvoti attho.

Tattha "na jātito jarāmaraṇaṁ na hotī"ti iminā jarāmaraṇassa jātipaccayatāya avitathataṁ dasseti, "na jātiṁvinā aññato jarāmaraṇaṁ hotī"ti iminā anaññathattaṁ, "itthañca jātito samudāgacchatī"ti iminā tathataṁ. Tena ca yathā paccayadhammā attano paccayuppannānaṁ paccayabhāve, tathā avitathā anaññathā, evaṁ paccayuppannadhammāpi tabbhāveti dasseti. Esa nayo sesesupi. "Hetuphale ñāṇaṁ atthapaṭisambhidā"ti etena vacanena atthassa hetuphalabhāvo kathaṁ ñātabboti? "Atthapaṭisambhidā"ti etassa samāsapadassa avayavapadatthaṁ dassentena "hetuphale ñāṇan"ti vuttattā. "Atthe paṭisambhidā atthapaṭisambhidā"ti ettha hi "atthe"ti etassa atthaṁ dassentena "hetuphale"ti vuttaṁ, "paṭisambhidā"ti etassa atthaṁ dassentena "ñāṇan"ti, tasmā hetuphala-atthasaddā ekatthā, ñāṇapaṭisambhidā cāti imamatthaṁ vadantena sādhito atthassa hetuphalabhāvo.

Yenākārenāti yena pavatti-ākārena. Sabhāvadhammā hi paccayavisesasiddhena pavatti-ākārena visiṭṭhākārā honti. Tenāha "sabbe dhammā sabbākārena buddhassa bhagavato ñāṇamukhe āpāthamāgacchantī"ti[1]. **Yadavatthā**ti yāya avatthāya avatthitā. Avatthāvisesavanto hi dhammā tena tena avatthāvisesena taṁ taṁ atthakiccaṁ sādhetuṁ samatthā honti. Svāyaṁ pavatti-ākāro, avatthāviseso ca avijjāyapi anupacitakusalasambhārehi duravabodhato eva ñāṇena

1. Khu 7. 277; Khu 8. 175; Khu 9. 376 piṭṭhesu.

alabbhaneyyapatiṭṭho cāti āha **"tassa -pa- gambhīro"**ti. **Tassa** ākārassa, avatthāya ca. **Hetumhi ñāṇan**ti ettha hetuno dhammapariyāyatā vuttanayeneva veditabbā.

Assāti paṭiccasamuppādassa. **Tena tena kāraṇenā**ti tena tena veneyyānaṁ bujjhanānuguṇatāsaṅkhātena kāraṇena. **Tatthā**ti tasmiṁ desanappakāre. **Anulomapaṭilomato**ti nayidha paccayuppādā paccayuppannuppādasaṅkhātaṁ anulomaṁ, paccayanirodhā paccayuppannanirodhasaṅkhātañca paṭilomamāha. Ādito pana antagamanamanulomaṁ, antato ca ādigamanaṁ paṭilomamāha. Ādito paṭṭhāya anulomadesanāya, antato paṭṭhāya paṭilomadesanāya ca **tisandhicatusaṅkhepaṁ**. "Ime cattāro āhārā kiṁnidānā"ti-ādikāya[1] vemajjhato paṭṭhāya paṭilomadesanāya, "cakkhuñca paṭicca rūpe ca uppajjati cakkhuviññāṇaṁ, tiṇṇaṁ saṅgati phasso, phassapaccayā vedanā"ti-ādikāya[2] anulomadesanāya ca **dvisandhitisaṅkhepaṁ**. "Saṁyojanīyesu bhikkhave dhammesu assādānupassino viharato taṇhā pavaḍḍhati, taṇhāpaccayā upādānan"ti-ādīsu[3] **ekasandhidvisaṅkhepaṁ**. Katthaci ekaṅgopi ca paṭiccasamuppādo desito, so "tatra bhikkhave sutavā ariyasāvako"ti-ādinā[4] dassito eva.

Avijjādīnaṁ sabhāvo paṭivijjhīyatīti **paṭivedho**. Vuttaṁ hetaṁ **aṭṭhakathāyaṁ** "tesaṁ tesaṁ vā tattha tattha vuttadhammānaṁ paṭivijjhitabbo salakkhaṇasaṅkhāto aviparītasabhāvo paṭivedho"ti[5]. Jānanalakkhaṇassa ñāṇassa paṭipakkhabhūto avijjāya **aññāṇaṭṭho**. Ārammaṇassa paccakkhakaraṇena dassanabhūtassa paṭipakkhabhūto **adassanaṭṭho**. Yena panesā dukkhādīnaṁ yāthāvasarasaṁ paṭivijjhituṁ na deti, chādetvā pariyonandhitvā[6] tiṭṭhati, so tassā **saccāsampaṭivedhaṭṭho**. Apuññābhisaṅkhārekadeso **sarāgo**, añño **virāgo**. Rāgassa vā apaṭipakkhabhāvato rāgapavaḍḍhako apuññābhisaṅkhāro sabbopi **sarāgo**,

---

1. Saṁ 1. 253 piṭṭhe.
2. Ma 1. 158, 326; Ma 3. 328, 332, 333; Saṁ 1. 301; Saṁ 2. 261; Abhi 4. 248, 249 piṭṭhādīsu.
3. Saṁ 1. 312, 315 piṭṭhesu.
4. Saṁ 1. 321 piṭṭhe.
5. Abhi-Ṭṭha 1. 23 piṭṭhe.
6. Pariyonaddhitvā (Syā)

itaro tappaṭipakkhabhāvato **virāgo**. "Dīgharattaṁ hetaṁ bhikkhave assutavato puthujjanassa ajjhositaṁ mamāyitaṁ parāmaṭṭhaṁ etaṁ mama, esohamasmi, eso me attā"ti[1] attaparāmāsassa viññāṇaṁ visesato vatthu vuttanti viññāṇassa **suññataṭṭho** gambhīro. Attā vijānāti saṁsaratīti sabyāpāratāsaṅkanti-abhinivesabalavatāya **abyāpāraṭṭha-asaṅkantipaṭisandhipātubhāvaṭṭhā** ca gambhīrā. **Nāmarūpassa** paṭisandhikkhaṇe **ekuppādo**, pavattiyaṁ visuṁ visuṁ yathārahaṁ **ekuppādo**, nāmassa rūpena, rūpassa ca nāmena asampayogato **vinibbhogo**, nāmassa nāmena, rūpassa ca rūpena, ekaccassa ekaccena **avinibbhogo** yojetabbo. Ekuppādekanirodhe hi avinibbhoge adhippete so rūpassa ca ekakalāpavuttino labbhati. Atha vā ekacatuvokārabhavesu nāmarūpānaṁ asahavattanato aññamaññavinibbhogo, pañcavokārabhave sahavattanato avinibbhogo ca veditabbo.

Adhipatiyaṭṭho nāma idha indriyapaccayabhāvo. "Lokopeso dvārāpesā khettampetan"ti[2] vuttā **lokādi-atthā** cakkhādīsu pañcasu yojetabbā. Manāyatanassāpi lujjanato, manosamphassādīnaṁ dvārakhettabhāvato ca ete atthā sambhavanti eva. Āpāthagatānaṁ rūpādīnaṁ pakāsanayogyatālakkhaṇaṁ obhāsanaṁ cakkhādīnaṁ **visayibhāvo**, manāyatanassa vijānanaṁ. **Saṁghaṭṭanaṭṭho** visesato cakkhusamphassādīnaṁ pañcannaṁ, itare channampi yojetabbā. Phusanañca phassassa sabhāvo, saṁghaṭṭanaṁ raso, itare upaṭṭhānākārā. **Ārammaṇarasānubhavanaṭṭho** rasavasena vutto, **vedayitaṭṭho** lakkhaṇavasena. Sukhadukkhamajjhattabhāvā yathākkamaṁ tissannaṁ vedanānaṁ sabhāvavasena vuttā. Attā vedayatīti abhinivesassa balavatāya **nijjīvaṭṭho** vedanāya gambhīro. Nijjīvāya vā vedanāya vedayitaṁ nijjīvavedayitaṁ, nijjīvavedayitameva attho **nijjīvavedayitaṭṭho**. Sappītikataṇhāya **abhinanditaṭṭho**, balavatarataṇhāya gilitvā pariniṭṭhāpanaṁ **ajjhosānaṭṭho**. Itaro sādhāraṇavasena veditabbo. **Ādānaggahaṇābhinivesaṭṭhā** catunnampi upādānānaṁ samānā, **parāmāsaṭṭho** vutto diṭṭhupādānādīnameva, tathā **duratikkamaṭṭho**. "Diṭṭhikantāro"ti[3] hi vacanato diṭṭhīnaṁ duratikkamatā,

1. Saṁ 1. 321 piṭṭhe. 2. Abhi 1. 157, 158 piṭṭhesu. 3. Abhi 1. 94 piṭṭhe.

daḷhaggahaṇattā vā catunnampi **duratikkamaṭṭho** yojetabbo. Duratikkamatāyapi hi taṇhāya **samuddaṭṭho** vutto. **Yonigatiṭhitinivāsesukhipanan**ti samāse bhummavacanassa alopo daṭṭhabbo. Evañhi tena āyūhanābhisaṅkharaṇapadānaṁ samāso hoti. Jarāmaraṇaṅgaṁ maraṇappadhānanti maraṇaṭṭhā eva **khayādayo** gambhīrāti dassitā. Navanavānañhi khayena khaṇḍiccādiparipakkappavatti jarāti, khayaṭṭho vā jarāya vuttoti daṭṭhabbo. Navabhāvāpagamo hi khayoti vatthuṁ yuttoti. **Vipariṇāmaṭṭho** dvinnampi. Santativasena vā jarāya khayavayabhāvo, sammutikhaṇikavasena maraṇassa bhedavipariṇāmatā yojetabbā.

660. **Atthanayā**ti atthānaṁ nayā, avijjādi-atthehi ekattādī sakena bhāvena nayanti gamentīti[1] ekattādayo, tesaṁ nayāti vuttā. Nīyantīti hi nayāti. Atthā eva vā ekattādibhāvena nīyamānā ñāyamānā **atthanayā**ti vuttā. Nīyanti etehīti vā nayā, ekattādīhi ca atthā "ekan"ti-ādinā nīyanti, tasmā ekattādayo atthānaṁ nayāti **atthanayā**.

Aṅkurādibhāvenāti aṅkurapattanāḷakhandhasākhāpallavapalāsādibhāvena pavattamāne avayave ekajjhaṁ gahetvā santānānupacchedena bījaṁ rukkhabhāvaṁ pattaṁ rukkhabhāvena pavattaṁ tañca ekattena vuccatīti **santānānupacchedo** yathā ekattaṁ, evaṁ idhāpi avijjāsaṅkhārādihetuhetusamuppannānaṁ santānānupacchedo ekasantatipatitatā **ekattanayo**ti dasseti. **"Hetuphalasambandhenā"**ti etena santānānupacchedaṁ vibhāveti. Satipi hi hetuphalānaṁ paramatthato bhede hetubhāvena, phalabhāvena ca tesaṁ sambandhabhāvoyevettha **santānānupacchedo**, yato yasmiṁ santāne kammaṁ nibbattaṁ, tattheva phaluppattīti katassa vināso, akatassa abbhāgamo ca natthīti. **Ekattaggahaṇato**ti hetuphalānaṁ bhedaṁ anupadhāretvā hetuṁ, phalañca abhinnaṁ katvā ubhinnaṁ ekabhāvassa abhedassa gahaṇena. "Tadeva viññāṇaṁ sandhāvati saṁsaratī"ti-ādinā **sassatadiṭṭhiṁ upādiyati**.

Lakkhaṇavavatthānanti sabhāvavavatthānaṁ hetuno, phalassa ca bhinnasabhāvatāvabodho. **Bhinnasantānassevā**ti sambandharahitassa nānattassa

1. Nīyanti gamentīti (Ka), nīyanti gammentīti (Mūlaṭī 2. 131 piṭṭhe)

gahaṇato añño mato, añño jāto, tasmā "sattantaro ucchinno, sattantaro uppanno"ti gaṇhanto **ucchedadiṭṭhiṁ upādiyati**.

Amhehi uppādetabbanti ānetvā sambandho. **Byāpārābhāvo** anabhisandhitāya abyāvaṭatā. **Sammā passanto**ti "nirīhā nijjīvā dhammamattā"ti passanto. Sabhāvo eva niyamo **sabhāvaniyamo** "sasambhāraggino uddhamukhatā, sasambhāravāyuno tiriyagamanan"ti evamādi viya. Tena siddho yathāsakaṁ paccayuppannassa **hetubhāvo**. "Kassaci kattuno abhāvā na kāci kiriyā phalapabandhinī"ti **akiriyadiṭṭhiṁ upādiyati**.

"Khīrato dadhi, na udakato, tilato telaṁ, na vālikato"ti sabbato sabbasambhavābhāvadassanena **ahetukadiṭṭhiṁ** hetu-anurūpameva phalaṁ passanto **akiriyadiṭṭhiṁ pajahati. Yato kutocī**ti yadi aññasmā aññassa uppatti siyā, vālikato telassa, ucchuto khīrassa kasmā uppatti na siyā, tasmā na koci kassaci hetu atthīti **ahetukadiṭṭhiṁ**, avijjamānepi hetumhi niyatatāya tilagāvīsukkasoṇitādīhi telakhīrasarīrādīni pavattantīti **niyativādañca upādiyatī**ti viññātabbaṁ yathārahaṁ.

661. Kasmā? Yasmā idañhi bhavacakkaṁ apadāletvā saṁsārabhayamatīto na koci supinantarepi atthīti sambandho. **Agādhaṁ** appatiṭṭhaṁ **duratiyānaṁ** duratikkamaṁ. **Asanivicakkamivā**ti asanimaṇḍalamiva. Tañhi nimmathanameva, nānimmathanaṁ pavattati, evaṁ bhavacakkampi ekantadukkhuppādanatova **"niccanimmathanan"**ti vuttaṁ.

Ñāṇāsinā apadāletvā saṁsārabhayamatīto natthīti etassa sādhakasuttaṁ dassento **"vuttampi cetan**[1]"ti-ādimāha. Tantūnaṁ ākulakaṁ tantākulakaṁ, tantākulakamiva jātā **tantākulakajātā**, kilesakammavipākehi ativiya jaṭitāti attho. Kuliyā sakuṇiyā nīḍaṁ kulikaṁ, taṁ viya jātā **kulikuṇḍikajātā**[2]. Muñjā viya, pabbajā viya ca bhūtā jātā **muñjapabbacabhūtā**.

1. Vuttampi hetaṁ (Ka) 2. Kulāgaṇṭhikajātā (Ka), guṇāguṇḍikaṁ (Mūlaṭī 2. 132 piṭṭhe)

Tadubhayaṁ kira tiṇaṁ ākulaṁ jaṭitaṁ hutvā vaḍḍhati. Vaḍḍhiyā abhāvato **apāyaṁ**, dukkhagatibhāvato **duggatiṁ**, sukhasamussayato vinipatitattā **vinipātañca**, catubbidhaṁ apāyaṁ "khandhānañca paṭipāṭī"ti-ādinā[1] vuttaṁ **saṁsārañca nātivattati**. Saṁsāro eva vā sabbo idha vaḍḍhi-apagamādi-atthehi apāyādināmako vutto kevalaṁ dukkhakkhandhabhāvato.

Paṭiccasamuppādaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

Iti sattarasamaparicchedavaṇṇanā.

1. Visuddhi 2. 176; Dī-Ṭṭha 2. 86; Saṁ-Ṭṭha 2. 89; Aṁ-Ṭṭha 2. 386; Abhi-Ṭṭha 1. 11; Abhi-Ṭṭha 2. 142; Suttanipāta-Ṭṭha 2. 151; Udāna-Ṭṭha 245; Itivuttaka-Ṭṭha 55, 190; Theragāthā-Ṭṭha 1. 191, 257; Paṭisaṁ-Ṭṭha 2. 18; Cūḷaniddesa-Ṭṭha 5; Buddhavaṁsa-Ṭṭha 115 piṭṭhādīsu.

18. Diṭṭhivisuddhiniddesavaṇṇanā

Nāmarūpapariggahakathāvaṇṇanā

662. Yā visuddhiyo sampādetabbāti sambandho. **Imesu** yathāvicāritesu khandhādīsu vipassanāya **bhūmibhūtesu dhammesu**. Ganthassa uggaṇhanaṁ vācuggatakaraṇaṁ **uggaho**, parito sabbathāpi atthassa ñātumicchā **paripucchā**, savanupaparikkhādivasena tadatthassa manasikāravidhi, tadubhayavasena yasmā tatthapi ñāṇaṁ svāsevitaṁ hoti, tasmā vuttaṁ **"uggahaparipucchāvasena ñāṇaparicayaṁ katvā"**ti, khandhādīsu sutamayaṁ ñāṇaṁ uppādetvāti attho. **Vitthāritameva**, tasmā tattha vitthāritanayānusārena sīlavisuddhi sampādetabbāti adhippāyo. Upacārasamādhipi appanāsamādhi viya vipassanāya adhiṭṭhānabhāvato cittavisuddhiyevāti āha **"sa-upacārā"**ti. **Veditabbā**ti attano santāne nibbattanavaseneva veditabbā. Evañhi tā paccakkhato viditā nāma honti, tasmā veditabbā sampādetabbāti vuttaṁ hoti. **Veditabbā**ti vā samāpattisukhādhigamavasena anubhavitabbāti attho. Na hi kevalena jānanamattena cittavisuddhiyaṁ patiṭṭhito nāma hoti, na ca tattha apatiṭṭhāya uparivisuddhiṁ sampādetuṁ sakkāti.

Nāmarūpānaṁ yāthāvadassananti nāmassa, rūpassa ca vibhajja yathābhūtasabhāvadassanaṁ. Nāmaggahaṇena cettha vedanādīnaṁ catunnaṁ tebhūmakānaṁ khandhānaṁ gahaṇaṁ, na "viññāṇapaccayā nāmarūpan"ti ettha viya viññāṇaṁ vinā, nāpi "nāmañca rūpañcā"ti[1] ettha viya sanibbānehi lokuttarakkhandhehi saddhinti daṭṭhabbaṁ.

663. Yāti pajjati etenāti yānaṁ, samathova yānaṁ samathayānaṁ, taṁ etassa atthīti samathayāniko. Jhāne, jhānūpacāre vā patiṭṭhāya vipassanaṁ anuyuñjantassetaṁ nāmaṁ, tena **samathayānikena. "Ṭhapetvā nevasaññānāsaññāyatanan"**ti idaṁ bhavaggadhammānaṁ ādikammikassa duppariggahatāya vuttaṁ. **Lakkhaṇarasādivasena pariggahetabbā** ñāṇena paricchijja gahetabbā, pariggahavidhi pana **khandhaniddese**[2] vuttā evāti adhippāyo. Ārammaṇābhimukhanamanaṁ ārammaṇena vinā appavatti, tena namanaṭṭhena,

---

1. Dī 3. 178, 228; Abhi 1. 14 piṭṭhesu. 2. Visuddhi 2. 66 piṭṭhe.

nāmakaraṇaṭṭhena vā. Vedanādayo hi arūpadhammā sabbadāpi ca phassādināmakattā pathavī-ādayo viya kesakumbhādināmantarānāpajjanato attanāva katanāmatāya nāmakaraṇaṭṭhena **"nāman"**ti vuccanti. Atha vā adhivacanasamphasso viya adhivacanaṁ nāmaṁ antarena anupacitasambhārānaṁ gahaṇaṁ na gacchantīti nāmāyattaggahaṇatāya vedanādayo **"nāman"**ti vuccanti, rūpaṁ pana vināpi nāmasavanaṁ attano ruppanasabhāveneva gahaṇaṁ gacchati. **Vavatthāpetabban**ti asaṅkarato ṭhapetabbaṁ, aññamaññaṁ, rūpena ca amissitaṁ katvā citte ṭhapetabbanti attho.

Nāmarūpapariggaho ca nāmāyāvadeva tassa paṭinissajjanatthanti tadanurūpameva nidassanaṁ dassento **"yathā nāmā"**ti-ādimāha. **Ruppanato**ti ettha ruppanaṭṭho "sītādivirodhipaccayasannipāte visadisuppattī"ti-ādinā[1] **khandhaniddesavaṇṇanāyaṁ** vuttoyeva. Evaṁ visuṁ nāmapariggahaṁ, rūpapariggahañca dassetvā idāni ekajjhaṁ nāmarūpapariggahaṁ dassetuṁ **"tato namanalakkhaṇan"**ti-ādi vuttaṁ.

664. Iti arūpamukhena vipassanābhinivesaṁ dassetvā idāni rūpamukhena taṁ dassento **"suddhavipassanāyāniko panā"**ti-ādimāha. Tattha samathayānikassa samathamukhena vipassanābhiniveso, vipassanāyānikassa pana samathaṁ anissāyāti āha **"suddhavipassanāyāniko"**ti, samathabhāvanāya amissitavipassanāyānavāti attho. **Ayameva vā samathayāniko**ti yathāvutto samathayāniko eva vā. Tena samathayānikassāpi rūpamukhena vipassanābhiniveso labbhati, na arūpamukhenevāti dasseti. **Tesaṁ tesaṁ dhātupariggahamukhānan**ti "yaṁ thaddhalakkhaṇaṁ, ayaṁ pathavīdhātū"ti-ādinā[2] saṅkhepamanasikārādivasena vuttesu terasasu dhātupariggahamukhesu. Kammasamuṭṭhāno nāma keso cammabbhantaragato. **Tatthevā**ti tasmiṁyeva kammasamuṭṭhāne kese. Kāyappasādassa viya bhāvassāpi sakalasarīrabyāpitāya **"bhāvassa atthitāyā"**ti vuttaṁ. Puna **tatthevā**ti tasmiṁyeva kesasaññite rūpasamudāye. **Aparānipī**ti pubbe vuttāni kammasamuṭṭhānāni vīsati, imāni āhārasamuṭṭhānādīni catuvīsati rūpānīti sabbānipi **catucattālīsa**,

1. Visuddhi-Ṭī 2. 86 piṭṭhe. 2. Visuddhi 1. 346 piṭṭhe.

tañca kho tattha labbhamānasantatisīsasāmaññena veditabbaṁ. "**Catucattālīsā**"ti ca idaṁ saddassa aniyatattā vuttaṁ. Na hi sabbakālaṁ utucittato rūpaṁ uppajjantaṁ sasaddameva uppajjatīti. **Evan**ti yathā kese, evaṁ lomādīsu catusamuṭṭhānikesu. **Catuvīsatikoṭṭhāsesū**ti dvattiṁsāya koṭṭhāsesu vakkhamāne aṭṭha koṭṭhāse apanetvā catuvīsatikoṭṭhāsesu. Sedādīnaṁ ātapūpatāpādinā, cittavikārena ca uppajjanato te **utucittasamuṭṭhānā** vuttā.

Dvattiṁsakoṭṭhāsagatesu rūpesu pākaṭesu jātesu tadaññānipi pākaṭāni hontīti tānipi dassetuṁ "**apare**"ti-ādi vuttaṁ. Tattha **apare dasa ākārā**ti tejovāyokoṭṭhāsavasena apare dasa ākārā. **Kammaje**ti bhūtakathanaṁ, na visesanaṁ asitādiparipācakassa tejassa akammajassa abhāvato. **Tathā cittaje**ti ca ekantacittasamuṭṭhānattā assāsapassāsānanti keci, taṁ na, acittajasantāne pavattānaṁ utujabhāvato. Abbhantaraṭṭhā eva hi te cittajā, na bahiddhā, tasmā tattha "**cittaje**"ti idaṁ visesanameva, ayañca attho heṭṭhā ānāpānakathāyaṁ vuttoyeva. **Sesesū**ti santappanādivasena ceva uddhaṅgamādivasena ca pavattesu tejovāyokoṭṭhāsesu.

Cakkhudasakādīsu padhānarūpaṁ cakkhādayoti tesu labbhamānaṁ vatthudvārabhāvaṁ avayavakiccaṁ samudāye āropetvā vuttaṁ "**vatthudvāravasena pañca cakkhudasakādayo**"ti. Vatthuvasena hadayavatthudasakañcāti yojetabbaṁ, ekayoganiddiṭṭhānampi ekadeso anuvattatīti. **Sabbānipī**ti yathāvuttagaṇanāyaṁ catunnavuticatusatādhikāni sahassarūparūpāni[1]. Koṭṭhāsāvayavānaṁ, pana tadavayavakalāpānañja bhede gayhamāne ativiya tato bahutaro rūpabhedo hoti, so pana bhedo idha ādikammikassa duppariggahoti na gahetabbo.

Kāmaṁ vatthuvasenāti arūpadhammā pākaṭā honti, dvāravasena pana pariggaho anākuloti katvā vuttaṁ "**dvāravasena arūpadhammā pākaṭā**

1. Pañcāsīticatusatādhikāni sahassasahassarūparūpāni (Syā, Ka) saccasaṅkhepe pana yathāvuttagaṇanāto assāsapassāsakoṭṭhāse saddarūpañca, kāyadvāravasena punagahitaṁ kāyadasakañca hāpetvā cittotujavasena dve saddanavakāni pakkhipitvā ekādhikāni diyaḍḍhasahassarūparūpāni (1501) dassitāni (46, 53 gāthāsu)

hontī"ti. Sabbasaṅgāhikavasena **"ekāsīti lokiyacittānī**"ti vuttaṁ, lābhino eva pana mahaggatacittāni supākaṭāni honti. **Avisesenā**ti sādhāraṇato. Phassādayo hi satta cetasikā cakkhuviññāṇādīhipi uppajjanato sabbacittuppādasādhāraṇā. **Sabbepi te**ti ekāsīti lokiyacittāni, taṁsampayuttaphassādayoti sabbepi te arūpadhamme. Ārammaṇādivibhāgena pana cittuppādabhede gayhamāne tato bahutaro eva hoti, so pana idha nādhippeto.

665. Assa cakkhupasādassa nissayabhūtā pana catasso dhātuyoti sambandho. Sahajātarūpāni tassa cakkhupasādassa icceva sambandho. **Tatthevā**ti tasmiṁyeva sasambhāracakkhupadese. **Anupādinnarūpānī**ti pubbevuttarūpānaṁ upādinnarūpattā vuttaṁ, akammajarūpānīti attho. **Sesānī**ti paṭhamaṁ cakkhuno vuttattā tato sesāni, tena pana saddhiṁ catupaññāsa rūpāni honti. Cakkhudasakādīsu ekassapi aggahetabbato **"avasesāni tecattālīsa rūpānī"**ti vuttaṁ. Saddassa aniyatattā taṁ aggahetvā "tecattālīsa rūpānī"ti vatvā puna utucittasamuṭṭhāne dve sadde gahetvā **"pañcacattālīsā"**ti kecivādo dassito.

Avasesarūpānīti "dasa dhātuyo"ti vutte dvādasa rūpadhamme ṭhapetvā avasesāni cha nipphannarūpāni. Rūparūpāneva hi idha pariggayhanti, na rūpaparicchedavikāralakkhaṇāni. Cakkhusannissayarūpārammaṇabhāvasāmaññena, cittabhāvasāmaññena ca kusalākusalavipākatāya duvidhampi cakkhuviññāṇaṁ cittantveva vuttaṁ. **Evan**ti iminā "cakkhuṁ nissāyā"ti-ādinā vuttaṁ, avuttañca "sotaṁ nissāyā"ti-ādikaṁ saṅgaṇhāti. **Manoviññāṇadhātū**ti etthapi "ekā"ti padaṁ ānetvā sambandhitabbaṁ "ekā manoviññāṇadhātū"ti. Aḍḍhena ekādasa **aḍḍhekādasa**, aḍḍhaṁ vā ekādasamaṁ etāsanti **aḍḍhekādasa. Aḍḍhaṭṭhamā**ti etthāpi eseva nayo.

666. **Cakkhudhātuyaṁ vuttanayenevā**ti "yaṁ loko setakaṇhamaṇḍalavicittan"ti-ādinā[1] vuttanayena.

667. **Idha bhikkhu imasmiṁ sarīre**ti ajjhattaṁ vipassanābhinivesadassanavasena vuttaṁ. Teneva hi ekasseva bhāvassa gahitattā

---

1. Visuddhi 2. 224 piṭṭhe.

"sattarasa rūpāni sammasanupagānī"ti āha. Sammasituṁ sakkuṇeyyāni sammasanaṁ upagacchantīti **sammasanupagāni**, sammasanīyānīti attho. **Ākāra**-ggahaṇena viññattidvayaṁ vuttaṁ, **vikāra**-ggahaṇena lahutādittayaṁ, itarena ākāsadhātūti vadanti. **Ākāra**-ggahaṇena pana viññattidvayena saddhiṁ lakkhaṇarūpamāha. Tampi hi rūpānaṁ uppajjanādi-ākāramattanti. **Antaraparicchedo**ti taṁtaṁkalāpānaṁ asaṅkarakāraṇatāya antarabhūto paricchedo. Yadi na sammasanupagāni, ākārādimattāni ca, kathaṁ rūpānīti āha **"apica kho"**ti-ādi.

668. Evaṁ dvācattālīsāya koṭṭhāsānaṁ vasena vitthārato rūpapariggahaṁ tadanusārena vitthārato eva nāmapariggahaṁ vibhāvetvā tato saṁkhittasaṁkhittatarasaṁkhittatamavasena, aṭṭhārasadhātuvasena, dvādasāyatanavasena, pañcakkhandhavasena ca rūpārūpapariggahaṁ dassetvā atisaṁkhittanayenāpi dassetuṁ **"yaṁ kiñci rūpan"**ti-ādi vuttaṁ.

Yathā ca dhātu-ādivasena, evaṁ indriyasaccapaṭiccasamuppādavasenapi rūpārūpapariggaho veditabbo. Kathaṁ? Indriyavasena tāva cakkhādīni pañca, itthipurisindriyāni cāti indriyāni rūpaṁ, manindriyaṁ, pañca vedanindriyāni, saddhādīni pañca cāti ekādasa nāmaṁ, jīvitindriyaṁ nāmañca rūpañca, pacchimāni tīṇi idha anadhippetāni lokuttarattā. Dukkhasaccaṁ nāmañca rūpañca, samudayasaccaṁ nāmaṁ, itarāni idha nādhippetāni lokuttarattā. Paccayākāre ādito tīṇi aṅgāni nāmaṁ, catutthapañcamāni nāmañca rūpañca, chaṭṭhasattama-aṭṭhamanavamāni nāmaṁ, dasamaṁ nāmañceva nāmarūpañca, pacchimāni dve paccekaṁ nāmañca rūpañcāti-evaṁ tattha tattha vuttanayānusārena indriyasaccapaccayākāravasenapi nāmarūpapariggaho kātabbo. Evaṁ pana nāmarūpapariggahassa vibhāvena kathane payojanaṁ heṭṭhā vuttameva.

669. Kāmaṁ vedanādīsu arūpadhammesu na uttaruttarā viya purimapurimā sukhumā, tathāpi saṁghaṭṭanena vikāra-āpajjanake rūpadhamme upādāya sabbepi te sukhumā evāti āha **"sukhumattā arūpaṁ na upaṭṭhātī"**ti. **Sammasitabban**ti sammadeva lakkhaṇādito vīmaṁsitabbaṁ. **Manasikātabban**ti tathā citte ṭhapetabbaṁ. **Pariggahetabban**ti paricchedakārikāya paññāya paricchijja gahetabbaṁ. **Vavatthapetabban**ti aññamaññaṁ asaṅkarato vinicchitabbaṁ. **Assā**ti

yogino. **Suvikkhālitan**ti suvisodhitaṁ. Ādikammikassa hi kammaṭṭhānaṁ pariggaṇhantassa yāva dhammā suparibyattaṁ na upatiṭṭhanti, tāva te tappaṭicchādakasammohabalena abhibhūtā avisuddhā nāma honti, asaṅkarato upaṭṭhānābhāvato aññamaññañca jaṭitā. Yadā pana sammasanādividhinā taṁ vibhūtaṁ hoti, tadā te suvikkhālitā, nijjaṭā ca nāma honti. Tenāha **"yathā yathā hī"**ti-ādi. Ādikammikassa arūpadhammā yebhuyyena rūpadhamme ārabbha pavattanākārena gahaṇaṁ gacchantīti katvā vuttaṁ **"tadārammaṇā arūpadhammā"**ti. Teneva hi heṭṭhā "tassevaṁ pariggahitarūpassa dvāravasena arūpadhammā pākaṭā hontī"ti[1] vuttaṁ, na vatthuvasenāti.

Idāni rūpapariggaho arūpapariggahassa upāyo, upatthambho cāti yathāvuttamatthaṁ upamāhi pakāsetuṁ **"yathā hī"**ti-ādi vuttaṁ. **Mukhanimittan**ti mukhassa paṭibimbaṁ. Tatridaṁ upamāsaṁsandanaṁ—cakkhumā puriso viya yogāvacaro, tassa cakkhu viya yogino kammaṭṭhānapariggāhakañāṇaṁ, ādāsaṁ viya rūpapariggaho, mukhanimittaṁ viya arūpapariggaho, ādāsassa aparisuddhakālo viya rūpapariggahassa avikkhālitakālo, tadā mukhanimittassa apaññāyanaṁ viya rūpapariggahassa avisuddhatāya arūpadhammānaṁ anupaṭṭhānaṁ, ādāsassa punappunaṁ parimajjanaṁ viya rūpapariggahassa punappunaṁ visodhanaṁ, suparimajjite ādāse subyattaṁ mukhanimittassa paññāyanaṁ viya suvikkhālite nijjaṭe rūpapariggahe arūpadhammānaṁ suṭṭhu upaṭṭhānanti. Iminā nayena **telatthikopamā**dīsupi yathārahaṁ upamāsaṁsandanaṁ veditabbaṁ. **Tilapiṭṭhan**ti tilacuṇṇaṁ. **Katakaṭṭhin**ti katakabījaṁ. **Kalalakaddaman**ti tanukaddamaṁ.

Tappaccanīkakilesāti tassa arūpadhammapariggāhakañāṇassa vibandhabhāvena paṭipakkhabhūtā sammohādikilesā. **Ucchu**-ādi-upamāsu idaṁ mukhamattassa dassanaṁ—yathā ucchurasaṁ gahetukāmo ucchūni ucchuyante pakkhipitvā ekavāraṁ dvivāraṁ yantakkamanamattena ucchurase anikkhamante na ucchūni chaḍḍetvā gacchati, yathā vā core gahetvā tehi katakammaṁ jānitukāmo dvattippahāramattena tesu tamatthaṁ akathentesu na te muñcati, yathā vā pana godammako goṇaṁ dametukāmo dhure taṁ yojetvā ekavāraṁ dvivāraṁ tasmiṁ pathena agacchante na vissajjeti,

---

1. Visuddhi 1. 223 piṭṭhe.

yathā ca dadhiṁ manthetvā navanītaṁ gahetukāmo dadhikalasiyaṁ manthaṁ pakkhipitvā sakiṁ, dvikkhattuṁ vā manthassa bhamanamattena navanīte anuppajjante na dadhiṁ chaḍḍeti, yathā vā pana macche pacitvā khāditukāmo ekavāraṁ dvivāraṁ aggidānamattena macchesu apaccantesu na te chaḍḍeti. "Atha kho naṁ punappunaṁ parimajjatī"ti ettha vuttanayānusārena "atha kho naṁ ucchuyante punappunaṁ uppīḷetī"ti-ādinā sabbattha upamattho yojetabbo.

Arūpadhammānaṁ upaṭṭhānākārakathāvaṇṇanā

670. Ākirīyanti abhimukhā honti etehīti ākārā, arūpadhammānaṁ upaṭṭhānassa mukhabhūtā phusanānubhavanavijānanappakārāti āha **"arūpadhammā tīhi ākārehi upaṭṭhahantī"**ti-ādi. Ārammaṇe pavattamānesu cittacetasikesu asatipi pubbāpariye phusanalakkhaṇo phasso tattha sabbapaṭhamaṁ abhinipatanto viya hotīti vuttaṁ **"paṭhamābhinipāto phasso"**ti. Tenassa phusanākārena supākaṭabhāvena upaṭṭhānaṁ dasseti. Phasse pana upaṭṭhite yasmiṁ ārammaṇe so phasso, tassa anubhavanalakkhaṇā vedanā, sañjānanalakkhaṇā saññā, āyūhanalakkhaṇā cetanā, paṭivijānanalakkhaṇaṁ viññāṇanti imepi pākaṭā hontīti āha **"taṁsampayuttā vedanā"**ti-ādi. Evaṁ salakkhaṇasaṅkhepato catudhātuvavatthānavasena phassamukhena arūpapariggahaṁ dassetvā idāni vitthārato catudhātuvavatthānavasena taṁ dassetuṁ **"tathā kese"**ti-ādi vuttaṁ. Tattha **kese pathavīdhātū**ti kesasaṅkhāte pathavīkoṭṭhāse pathavīdhātu. Lakkhaṇavibhattito hi dhātuvavatthānadassanametaṁ.

Punapi dvinnaṁ dhātuvavatthānānaṁ vasena vedanāmukhena arūpapariggahaṁ dassetuṁ **"ekassā"**ti-ādi vuttaṁ. Tattha **tassa**[1] **rasānubhavanakavedanā**ti thaddhabhāvasaṅkhātassa phoṭṭhabbasabhāvassa anubhavanavasena pavattavedanā.

Aparassāti etthāpi vuttanayeneva sambandho veditabbo. Tattha **ārammaṇapaṭivijānanan**ti thaddhatāsaṅkhātaphoṭṭhabbārammaṇapaṭivijānanaṁ. Kāyadvārābhinihataṁ[2], kevalaṁ vā manodvārikajavanaviññāṇamāha. Tañhi

1. Tadārammaṇa (Ka) 2. Kāyadvārābhinipātaṁ (Syā)

"pathavīdhātu kakkhaḷalakkhaṇā"ti paṭivijānāti, itaraṁ pana kakkhaḷalakkhaṇa paṭivijānanamattamevāti.

Eteneva upāyenāti yvāyaṁ salakkhaṇasaṅkhepato, salakkhaṇavibhattito ca dhātuvavatthānavasena rūpapariggahaṁ dassetvā tattha ṭhitassa phassādimukhena arūpapariggaṇhanupāyo dassito, eteneva upāyena. **Kammasamuṭṭhānakese**ti catusamuṭṭhānakesato niddhārite kammasamuṭṭhānakese. **Kakkhaḷalakkhaṇāti-ādinā nayenā**ti **ādi**-saddena na kevalaṁ "paggharaṇalakkhaṇā āpodhātū"ti-ādinā[1] lakkhaṇavisesena saddhiṁ dhātvantarāniyeva, atha kho ekasamuṭṭhānādibhedāni koṭṭhāsantarānipīti daṭṭhabbaṁ. Tenevāha **"dvācattālīsāya dhātukoṭṭhāsesū"**ti. **Sabbaṁ nayabhedaṁ anugantvā**ti yvāyaṁ dvācattālīsāya dhātukoṭṭhāsesu pathavīdhātu-ādīnaṁ lakkhaṇādito vavatthāpanavasena nānāvidho rūpapariggahanayo vutto, taṁ sabbaṁ nayabhedaṁ nayavisesaṁ anugantvā, cakkhudhātu-ādīsu rūpapariggahamukhesu arūpapariggahadassanavasena yojanā kātabbāti adhippāyo. Tatridaṁ yojanāmukhamattadassanaṁ—ekassa tāva "cakkhudhātu rūpātighātārahabhūtappasādalakkhaṇā, daṭṭhukāmatānidānakammasamuṭṭhānabhūtappasādalakkhaṇā vā"ti-ādinā[2] nayena dhātuyo pariggaṇhantassa "paṭhamābhinipāto phasso, taṁsampayuttā vedanā"ti sabbaṁ yojetabbaṁ. Tathā "yathāvuttalakkhaṇāya cakkhudhātuyā rasānubhavanakavedanā vedanākkhandho"ti-ādi yojetabbaṁ. Tathā "yathāvuttalakkhaṇā cakkhudhātū"ti, "ārammaṇapaṭivijānanaṁ viññāṇaṁ viññāṇakkhandho"ti-ādinā sabbaṁ yojetabbaṁ. Āyatanādivasena rūpapariggahamukhesupi eseva nayo.

671. Yathā nāma heṭṭhimajhānaṁ subhāvitaṁ vasībhāvaṁ pāpitameva uparijhānassa pādakaṁ padaṭṭhānaṁ hoti, na paṭiladdhamattaṁ, evaṁ rūpapariggaho suvisuddho nijjaṭo niggumbo eva arūpapariggahassa pādakaṁ padaṭṭhānaṁ hoti, na avisuddho, tasmā rūpārūpassa ekadesepi anupaṭṭhite so avisuddho eva nāma hoti, pageva bahūsu anupaṭṭhitesūti dassento āha **"sace hī"**ti-ādi. **Pabbateyyā gāvī viya** bālā abyattā akhettaññū.

---

1. Ādi (Syā, Ka)

2. Abhi-Ṭṭha 1. 349 piṭṭhe.

Khaggenāti khaggaggena. **Samuggan**ti mañjūsāsadisaṁ mahāsamuggaṁ. Apariggahitakammaṭṭhānassa avibhattaṁ viya upaṭṭhahantampi nāmarūpaṁ vibhattasabhāvameva, tassa ca vibhāgo kammaṭṭhānapariggahesu pākaṭo hotīti ca dassanatthaṁ samuggavivaraṇaṁ, yamakatālakandaphālanañca nidassanabhāvena vuttaṁ. Yamakatālakandañhi bhinnasantānampi abhinnaṁ viya upaṭṭhāti, evaṁ rūpārūpadhammāti. **Sabbepi tebhūmake dhamme nāmañca rūpañcāti dvedhā vavatthapetī**ti ettha kiñcāpi sabba-saddo anavasesapariyādāyako, nāmarūpabhāvo pana aññamaññavidhuroti na tadubhayaṁ samudāyavasena parisamāpayetabbaṁ, tasmā "yadettha namanalakkhaṇaṁ, taṁ nāmaṁ. Yaṁ ruppanalakkhaṇaṁ, taṁ rūpan"ti evaṁ dvedhā vavatthapetīti attho. Evaṁ vavatthapentoyeva ca tadubhayavinimuttassa tebhūmakadhammesu kassaci dhammassa abhāvato "sabbepi tebhūmakadhamme nāmañca rūpañcāti dvedhā vavatthapetī"ti vuccati. "Nāmañca rūpañcā"ti eteneva tassa duvidhabhāve siddhe "dvedhā vavatthapetī"ti idaṁ nāmarūpavinimuttassa aññassa abhāvadassanatthaṁ. Tenevāha **"nāmarūpamattato uddhan"**ti-ādi. "Sabbepi tebhūmake dhamme"ti pana sabbaggahaṇañcettha sammasamanupagassa dhammassa anavasesetabbatāya vuttaṁ. Tañhi anavasesato pariññeyyaṁ ekaṁsato virajjitabbaṁ, tato ca cittaṁ virājayaṁ pamocetabbaṁ. Tenāha bhagavā—

> "Sabbaṁ bhikkhave anabhijānaṁ aparijānaṁ tattha cittaṁ avirājayaṁ appajahaṁ abhabbo dukkhakkhayāya. Sabbañca kho bhikkhave abhijānaṁ parijānaṁ tattha cittaṁ virājayaṁ pajahaṁ bhabbo dukkhakkhayāyā"ti[1].

Yadi tebhūmakaṁ dhammajātaṁ anavasesato gahitaṁ "nāmarūpan"ti, yaṁ ito bāhirakehi padatthabhāvena parikappitaṁ, seyyathidaṁ? Pakati-ādi drabyādi jīvādi kāyādi, tattha kathaṁ paṭipajjitabbanti? Ummattakavipallāsasadise asammāsambuddhapavedite kā tattha aññā paṭipatti aññatra ajjhupekkhanato. Atha vā tepi nāmarūpantogadhabhāvābhāvavasena nicchitā evāti veditabbā. Kathaṁ? Pakati, mahā, ahaṁkāro, tammattāni, indriyāni, bhūtāni, purisoti ete pakati-ādayo. Tattha samabhāvena pavattamānānaṁ sattarajatamasaṅkhātānaṁ sukhadukkhamohānaṁ samudāyo[2] **pakati, padhānan**ti ca vuccati. Sattamattasampavedanīyo **mahā**, buddhīti keci.

---

1. Saṁ 2. 249, 250 piṭṭhesu.
2. Samudāyo pakatisamudāyo (Syā)

Sattarajādīsu abhimāno **ahaṁkāro**, asmimattāti keci. Saddaphassarūparasagandhā **tamattāni** aññamaññavisiṭṭhānaṁ pathavī-ādīnaṁ ekuttaratādassanato ekuttarāni tammattānīti vijjhavāsi-ekalakkhaṇehi tammattehi ekalakkhaṇā visesā sajiyanti[1], sukhumabhāvena pana nesaṁ sampavesanato ekuttaratāti keci. Sotādīni pañca savanādivuttikāni **buddhindriyāni**, vacanādānavicaraṇussaggānandakiccāni[2] vācādīni pañca **kammindriyāni**. Mano antokaraṇaṁ, itaraṁ bāhirakaraṇaṁ. Gandhādīhi āraddhāni pathavī-udaka-aggivāyu-ākāsāni **bhūtāni**, cetanāsabhāvo **puriso**ti evaṁ pakati-ādīni sarūpato veditabbāni.

Tattha hi **pakati** tāva sukhadukkhamohamattatāya nāmaṁ, samavisamabhāvāpattito aniccā, dukkhā, saṅkhatā ca āpannā. **Mahā**pi "tasmā aliṅgato[3] liṅgavisesāmatto mahā uppajjatī"ti vacanato, buddhibhāvānujānanato ca nāmaṁ, aniccaṁ, saṅkhatameva ca āpannaṁ. "Tasmā mahato cha visesā sajiyantī"ti[1] sakkate vacanato "asmī"ti gahaṇanimittabhāvānujānanena **ahaṁkāro** abhimānoti katvā nāmaṁ, tato eva aniccasaṅkhatabhāvāpatti cassa siddhā. Itaraṁ **tammattapañcakaṁ** gandharasarūpaphassasaddabhāvānujānanato rūpaṁ, arūpanti pana kāpilānaṁ micchābhinivesamattaṁ. Te hi soḷasa visesā pañca bhūtāni, ekādasindriyāni bhūtehi bhūtavisesānīti gandhāditammattehi tannissayāni pathavī-āpotejovāyo-ākāsasaṅkhātāni bhūtāni icchitāni. "Tabbisesā ca nānājātikā ahaṁkārato ca indriyānī"ti vacanato sotakāyacakkhujivhāghānavācāpāṇipādapāyūpatthāni[4] ceva mano cāti **ekādasindriyāni**.

Tattha **mano** nāmaṁ, itarāni sabbāni rūpaṁ. **Vācā**ti cettha atthāvajotakassa akkharasamudāyassa gahaṇaṁ. Imesaṁ pana dhammino dhammassa anaññatthassa icchitattā siddhāva aniccatā pariṇāmapakkhe, abhibyattipakkhepi yadi sabbisayañāṇuppādena abhibyañjanaṁ siddhāva aniccatā, atha tato pubbepi ñāṇaṁ attheva. Akkhabyattivādo[5] pana siyāti idamettha disāmattaṁ. Drabyaguṇakammasāmaññavisesasamavāyā **drabyādikā**. Tattha pathavī

---

1. Sajjiyanti (Syā) 2. ...viharaṇussaggānandakiccāni (Syā) 3. Āliṅgato (Syā)
4. ...vāyupattāni (Syā, Ka) 5. Abhibyattivādā (Ka)

āpo tejo vāyu ākāso kālo disā attā manoti nava **drabyāni**. Sadda rūpa rasa gandha phassa saṅkhā parimāṇāni puthūtva saṁyoga viyoga paratvā'paratva buddhi sukha dukkha icchā dosa payatta gurutva dravatva sneha vegā saṅkhārā' diṭṭhā ceti evamete tevīsati **guṇā**. Ukkhepanaṁ avakkhepanamākucanaṁ pasāraṇaṁ gamanamiti pañca **kammāni**. Aññamaññavisiṭṭhesu avisiṭṭhamatidhānaṁ paccayo hoti. Saṁiti yato drabyaguṇakammesu sā atthi evāti etaṁ **mahāsāmaññaṁ**. Pathavī-ādīsu anuvattibyāvuttibuddhinimittaṁ drabyatvādi, taṁ yathā drabyatva guṇatva kammatva ghaṭatvādi, eso **sāmaññaviseso**. Iha tantesu paṭo, kapālesu ghaṭoti iheti yato hetuhetuphalānaṁ sambandho samavāyoti vutto, **samavāyo**ti evamete **drabyādikā**.

Tattha pathavī āpa teja vāyū bhūtarūpaṁ, ākāsaṁ tesaṁ abhāvamattaṁ, paricchedo vā, candasūriyādiparivattanaṁ, dhammappavattiñca upādāya paññattimattaṁ **kālo.** Tathā **disā, attā** ca. **Mano** nāmaṁ. **Saddarūparasagandhā** rūpameva. Tathā **phasso** bhūtattayasabhāvato. **Saṅkhā** ekādikā taṁ taṁ upādāya paññattimattaṁ. Tathā avayavasamudāye guṇavisesavasena, saṇṭhānavisesavasena vā mahantaṁ dīghaṁ, tabbipariyāyato aṇu rassanti bhinnalakkhaṇadesesu **puthutvan**ti. Bhinnadesajānaṁ sahabhāve **saṁyogo**ti. Tadapāye **viyogo**ti. Samānadisādesagatānaṁ rūpānaṁ mahadabbantarānaṁ vasena paramaparanti paññattimattaṁ. **Buddhi sukha dukkha icchā dosapayattā** nāmameva. **Gurutva dravatva sneha vegā** rūpadhammānaṁ pavattivisesato gahetabbākārā. Itaro **saṅkhāro** ñāṇassa pavattiviseso. **Adiṭṭho**pi dhammādhammabhāvato nāmameva. **Ukkhepanaṁ avakkhepanaṁ ākucanaṁ pasāraṇaṁ gamanan**ti rūpadhammānaṁ pavattimattaṁ. Sadisāsadisatāyaṁ sāmaññavisesasaññā, ayuttasambandhe samavāyasamaññāti drabyādīnampi nāmarūpantogadhatā daṭṭhabbā.

Jīvājīvabandha puñña pāpāsava saṁvaranijjaravimokkhā **jīvādikā**. Tattha **jīvo**ti attā. Puggaladhammādhammākāsakālesu **ajīvasaññā**. Tesu sadda phassa rūpa rasa gandha saṇṭhāna bandha bheda sukhuma para aparāghātappabhācchāyojjākatamāni puggalalakkhaṇanti **puggalo** rūpaṁ rūpadhammānaṁ pavatti-ākāramattato. **Dhammādhammā** jīvapuggalānaṁ gatiṭṭhitimattatāya

tadavisiṭṭhā. **Ākāsakālā** paññattimattaṁ. Bandho "kammapuggalantarasaṁyogo"ti vacanato tehi anuñño. **Puññapāpāni** nāmanti pākaṭameva. "Kammapuggalānamāsavo"ti vacanato puññāpuññasambhave āsavasamaññāti tato avisiṭṭho[1] **āsavo**. "Āsavanirodho saṁvaro"ti vacanato paṭipakkhena puññāpuññanirodho **saṁvaro**. "Kammaphalappavattiyā[2] pakatiyā appavatti nijjaro"ti vacanato vipākanirodhanimittaṁ **nijjaro. Mokkho**pi "sabbakammavimokkho"ti vacanato kammapuggalajīvaviyogo. Tattha **kammapuggalānaṁ** saddādilakkhaṇatāya rūpamattatā puññāpuññamattatāya arūpatā. **Jīvo** ca arūpamattamevāti ayaṁ drabyamokkho. Bhāvamokkho pana jīvassa rāgādibhāvāpariṇāmo rāgādayo nāmamevāti jīvādayopi nāmarūpantogadhā eva.

Kāyappavattigatijātibandhāpavaggā **kāyādikā**. Tattha pathavī-āpatejavāyu-attasukhadukkhesu **kāyasamaññā**. Tadavisiṭṭhā pavattigatijātibandhāpavaggā, "bhāvoti attho, kāyoti anatthantaran"ti vacanato kāyato aññaṁ kiñci natthi. "Pavattisaññā kiriyāsaṁyogavibhāgesū"ti vacanato gati-ādippakārena pavattā pathavī-ādayo eva **pavatti** upacāro. "Tasmiṁ anatthantaran"ti vacanato kāyato anaññā suramanujapetatiracchānanarakūpapattiyo **gatiyo**. Tāsu purimāpurimāvisiṭṭho gatīsu jātassa nicchayopi pavattimattanti tato anaññā kaṇhanīlarattapītasukka-atisukkasaṅkhātā **jātiyo**. Tā uttaruttaravisiṭṭhā aññāṇamoharāgadosatatvāsandassanappāyā **sukkajāti**, antā accantavimuttā avagāhitatvā cāti **sukkajāti**. "Dosesu bandhasamaññā"ti vacanato aññāṇādilakkhaṇassa **bandhassa** jīvato anaññatā. Aññāṇādidosābhāvato apavaggasiddhīti **kāyādayopi** nāmarūpamattameva.

Yopi tattha tattha "puriso attā jīvo"ti-ādipariyāyehi vutto attapadattho, sopi yathārahaṁ nāmarūpamattaṁ upādāya paññatto, nāmarūpamattameva vā. Tena vuttaṁ "tepi nāmarūpantogadhabhāvābhāvavasena nicchitā evā"ti.

---

1. Avasiṭṭho (Ka) 2. Kammaphalappattiyā (Ka)

Sambahulasuttantasaṁsandanākathāvaṇṇanā

672. **So**ti so vipassanākammiko yogāvacaro. **Evan**ti vuttappakāraparāmasanaṁ. **Yathāvasarasato**ti yathābhūtasabhāvato. Nāmarūpaṁ vavatthapetvā etamatthaṁ saṁsandetvā vavatthapetīti sambandho. **Lokasamaññāyapi pahānatthāya**, pageva "satto jīvo"ti pavattanakamicchābhinivesassāti adhippāyo. Nāmarūpamattatāya avinicchitattā, santānādighanabhedassa ca akatattā abhinivesena vinā samūhekattaggahaṇavasena "satto"ti pavatto sammoho **sattasammoho**. Tassa vikkhambhanā **asammohabhūmi. Sambahulasuttantavasenā**ti "yathāpī"ti-ādinā idha vuttānaṁ, avuttānañca "rūpañca hidaṁ mahāli attā abhavissa, nayidaṁ rūpaṁ ābhādhāya saṁvatteyyā"ti[1] evamādinā sambahulānaṁ suttantānaṁ vasena. "Nāmarūpamattamevā"ti-ādinā vuttamevatthaṁ sandhāyāha **"etamatthan"**ti.

Aṅgasambhārāti aṅgasambhārahetu. Tannimittaṁ taṁ amuñcitvā sati eva tasmiṁ **"satto"**ti vohāro.

Agārantvevāti yathā kaṭṭhādīni paṭicca upādāya tesaṁ nāmaṁ vissajjetvā agāramicceva saṅkhaṁ samaññaṁ gacchati, evaṁ aṭṭhi-ādīni paṭicca upādāya tesaṁ nāmaṁ vissajjetvā rūpaṁ sarīramicceva saṅkhaṁ gacchatīti yojanā.

Dukkhameva sambhotīti dukkhadukkhatādibhedaṁ tividhaṁ dukkhameva sambhavati, yathāpaccayaṁ uppajjati, tadeva dukkhaṁ khaṇaṭṭhitipabandhaṭṭhitivasena tiṭṭhati ceva khaṇanirodha-āyukkhayanirodhādivasena nirujjhati cāti attho. Idāni dukkhamevāti evakārena nivattitamatthaṁ dassetuṁ **"nāññatrā"**ti-ādi vuttaṁ. Tassattho—yathāvuttaṁ dukkhaṁ ṭhapetvā tato aññaṁ kiñci dhammajātaṁ na sambhavati, yo "satto"ti vā "jīvo"ti vā vucceyya, sabbena sabbaṁ abhāvā kuto tassa nirodhoti.

Upamāhināmarūpavibhāvanākathāvaṇṇanā

673. **Ekenākārena saṇṭhitesū**ti yena pakārena[2] akkhādīsu sanniviṭṭhesu rathasamaññā, tena ekena ākārena samavaṭṭhitesu ekajjhaṁ

---

1. Saṁ 2. 55; Vi 3. 18 piṭṭhesu.
2. Pabandhaṭṭhitippakārena (Syā)

rāsikatesu. **Evamevan**ti sannivesavisiṭṭhe avayavasamudāye santānavasena pavattamāne yathā “ratho gehaṁ muṭṭhi vīṇā senā nagaraṁ rukkho”ti vohāramattaṁ, paramatthato pana rathādi nāma kiñci natthi, evamevaṁ. **Upādānakkhandhesū**ti upādānakkhandhasaññitesu rūpārūpadhammesu samuditesu santānavasena pavattamānesu “satto jīvo”ti vohāramattaṁ, paramatthato pana satto vā jīvo vā natthīti yāthāvato jānanaṁ. Idaṁ **yathābhūtadassanaṁ** “diṭṭhivisuddhī”ti vuccati.

674. **Tassā**ti sattoti gahitassa attano. **Vināsan**ti niruddhassa vināsaṁ. **Avināsan**ti avinassanaṁ, niccatanti attho. Dvayavaseneva hi attavādino ṭhitā, sassato attā, ucchijjatīti vā, ekaccasassatavādopi ettheva samavaruddhoti. **Avināsaṁ anujānanto**ti buddhi-ādīnaṁ dhammānaṁ vināsaṁ icchantopi “dhammī nicco kūṭaṭṭho”ti attano vināsābhāvaṁ anujānanto. **Sassate**ti sassatagāhe. **Patati** katavināsa-akatabbhāgamādidosappasaṅgatoti adhippāyo. **Khīranvayassā**ti khīrassa anvayabhūtassa, phalabhūtassāti attho. **Tadanvayassā**ti tassa attano anvayabhūtassa **aññassa** kassaci **abhāvato. Olīyati nāmā**ti “sassato attā”ti abhinivesena bhavābhirato hutvā bhavanirodhato saṅkocanaṁ āpajjanto bhaveyeva nilīyati nāma. **Atidhāvati nāmā**ti tattha tattheva hi bhave attā ucchijjatīti ucchedavādī “ucchijjati attā”ti gaṇhanto paraṁ maraṇā santaṁ bhavaṁ “natthī”ti atikkamanto atidhāvati nāmāti vadanti. Kilesanirodhe pana kammassa avipaccanato bhavanirodhe icchitabbe tathā aggahetvā “taṁ taṁ bhavavisesaṁ āgamma attā ucchijjatīti evaṁ bhavanirodho hotī”ti gaṇhanto taṁ atidhāvati nāma.

Pariyuṭṭhitāti abhibhūtā. **Cakkhumanto**ti yathābhūtadassanasaṅkhātena ñāṇacakkhunā cakkhumanto.

Kāmabhavādibhedo bhavo āramitabbaṭṭhena ārāmo etesanti **bhavārāmā**. Tasmiṁ bhave ratā abhiratāti **bhavaratā**. Bhave sammodaṁ āpannāti **bhavasammuditā**. Tīhipi padehi bhavassādagadhitatāva vuttā. **Cittaṁ na pakkhandatī**ti bhavassādagadhitattā eva bhavanirodhāvahe dhamme cittaṁ

na anuppavisati. **Nappasīdatī**ti na okappati. **Na santiṭṭhatī**ti na patiṭṭhahati. **Nādhimuccatī**ti na adhimuccati.

Aṭṭīyamānāti dukkhāpiyamānā. **Harāyamānā**ti lajjamānā. **Jigucchamānā**ti hīḷentā. **Vibhavan**ti ucchedaṁ. **Abhinandantī**ti vutta-abhinandanākāradassanaṁ **"yato kira bho"**ti-ādi.

Bhūtanti khandhapañcakaṁ. Tañhi yathāsakaṁ paccayehi jātattā, paramatthato vijjamānattā ca bhūtanti vuccati. **Bhūtato**ti yathābhūtasabhāvato, salakkhaṇato, sāmaññalakkhaṇato ca.

675. Evaṁ sattagāhato avalīyanātidhāvanadose, yathābhūtadassanato nibbidādiguṇe ca suttavaseneva dassetvā idāni nāmarūpamattepi gamanādi-attakiccasiddhaṁ dassetuṁ **"tasmā"**ti-ādi vuttaṁ. Tattha **tasmā**ti yasmā "asmī"ti vā "ahan"ti vā gāhassa vatthubhūto satto nāma natthi, paramatthato nāmarūpamattameva, tasmā. Sace koci attā nāma natthi, kathamidha nāmarūpamatte gamanādi-attakiccasiddhīti codanaṁ sandhāyāha **"dāruyantan"**ti-ādi. **"Khāyatī"**ti etena yathā nijjīve dārumayayante abbhantare vattamānassa jīvassa vasena sa-īhassa sabyāpārassa viya upaṭṭhānamattaṁ paccayavisesato, evaṁ nijjīve nāmarūpamatte paccayavisesato gamanādi-attakiccasiddhīti sa-īhassa sabyāpārassa viya upaṭṭhānanti dasseti.

Saccatoti bhūtato, paramatthatoti attho. Suññaṁ jīvena yantamiva abhisaṅkhataṁ paccayavasena pavattīti adhippāyo. **Dukkhassa puñjo** niccāturatāya **tiṇakaṭṭhasadiso** attasuññatāyāti attho. **Etaṁ** nāmarūpaṁ.

Yamakanti yugaḷakaṁ. So ca kho yamakabhāvo aññamaññasannissitabhāvenāti āha **"ubho aññoññanissitā"**ti. Tato eva ca ekasmiṁ bhijjamānasmiṁ ubho bhijjanti. Na hi kadāci pañcavokārabhave rūpe nirujjhante arūpaṁ anirujjhantaṁ, arūpe vā nirujjhante rūpaṁ anirujjhantaṁ atthi. Svāyaṁ bhaṅgo **paccayā** paccayanirodheneva, nāmarūpanirodhoti attho. **Paccayā**ti vā paccayabhūtā, aññamaññassa paccayā hontāpi ubho bhijjantiyevāti attho.

676. **Daṇḍābhihatan**ti visesanena daṇḍaṁ, daṇḍābhighātassa paccayaṁ purisa.vāyāmañca dasseti, bheriyā pana visesitabbatā saddassa asādhāraṇakāraṇatāya. Teneva hi "aññā bherī"ti bherīyeva gahitā, na daṇḍādayo. Adissamānarūpatāya saddaṁ nāmaṭṭhāniyaṁ katvā **"evamevan"**ti-ādinā upamāsaṁsandanaṁ karoti.

Na cakkhuto jāyareti na cakkhāyatanato niggacchanavasena jātanti. Na hi cakkhāyatanassa paccayabhāvūpagamanato pubbe phassapañcamakā labbhanti, na ca padesavanto, yena te tato niggaccheyyuṁ. Tenevāha "puñjo natthi anāgate"ti[1]. **Na rūpato**ti etthāpi eseva nayo. **"No ca ubhinnamantarā"**ti idaṁ pana tesaṁ arūpadhammattā appadesatāya vuttaṁ. Kevalaṁ pana yasmiṁ khaṇe paccayasamavāyo, tadā uppajjanamattamevāti āha **"hetuṁ paṭicca pabhavanti saṅkhatā"**ti, cakkhurūpālokamanasikārādibhedaṁ dhammajātaṁ nissāya paccayabhūtaṁ kāraṇaṁ labhitvā tehi samecca sambhūya katattā saṅkhatā phassādayo dhammā uppajjantīti attho. Tassā pana dhammānaṁ uppattiyā pākaṭaṁ rūpadhammapavattiṁ dassento **"yathāpi saddo pahaṭāya bheriyā"**ti-āha. Phassapañcamaggahaṇañcettha pākaṭa-arūpadhammānaṁ dassanaṁ. Sesagāthāsupi eseva nayo.

Vatthurūpāti hadayavatthuto. Tannissayānaṁ arūpadhammānaṁ bahubhedattā sāmaññavohārena te dassetuṁ **"saṅkhatā"**ti vuttaṁ.

677. **Nittejan**ti tejahīnaṁ ānubhāvarahitaṁ. Yathā pana taṁ nittejaṁ, taṁ dassetuṁ **"na khādatī"**ti-ādi vuttaṁ. Na hi aññathā saddahanussahanādīsu nāmaṁ "nittejan"ti sakkā vattuṁ, nāpi rūpaṁ sandhāraṇābandhanādīsu. Teneva hi "rūpaṁ nittejan"ti vatvā **"na hi tassa khāditukāmatā"**ti-ādi vuttaṁ. **"Atha kho"**ti-ādinā byatirekavasenāpi nāmarūpānaṁ nittejataṁyeva vibhāveti. Aññamaññasannissayena hi nāmarūpassa attakiccasiddhipi paccekaṁ asamatthabhāvibhāvanameva. Tathā hi nāmarūpassa attasuññatā, nirīyatā, byāpāravirahatā ca suṭṭhutaraṁ pākaṭā honti.

Kathaṁ pana paccekaṁ asamatthānaṁ samuditabhāve samatthatā hoti? Asāmaggiyaṁ ahetūnaṁ sāmaggiyampi ahetubhāvāpattito. Na hi

---

1. Khu 7. 32 piṭṭhe.

paccekaṁ daṭṭhuṁ asakkontānaṁ andhānaṁ satampi sahassampi samuditaṁ daṭṭhuṁ sakkotīti codanaṁ sandhāyāha **"imassa panatthassā"**ti-ādi. **Imaṁ upamaṁ udāharan**ti aṭṭhakathācariyā upamāyapi asiddhassa atthassa sādhetabbato. Tenevāha "upamaṁ te karissāmi, upamāyapidhekacce viññū purisā bhāsitassa atthaṁ jānantī"ti[1]. **Tuṭṭhahaṭṭho**ti yadipāhaṁ cakkhukaraṇīyaṁ kātuṁ na sakkomi, pādakaraṇīyaṁ pana kātuṁ sakkomi, tvañca cakkhukaraṇīyaṁ, tasmā amhākaṁ ubhinnaṁ sahitānañca vasena icchitadesasampatti sijjhatīti tuṭṭhahaṭṭho **jaccandho. Tattha jaccandho**ti-ādi upamopameyyasaṁsandanaṁ. Dhammānaṁ attalābho parapaṭibaddhoti vattabbameva natthi tato pubbe avijjamānattā, paṭiladdhattalābhassāpi parapaṭibaddhameva atthakiccanti dassetuṁ **"na sakena tejena uppajjati, na tāsu tāsu kiriyāsu pavattatī"**ti vuttaṁ. **Tesaṁ nāmarūpānaṁ aññamaññaṁ nissāya uppatti vā pavatti vā na ca na hot**īti jaccandhapīṭhasappi-upamāya sādhitamatthaṁ nigamento "asāmaggiyaṁ ahetūnaṁ sāmaggiyampi ahetukabhāvāpattito"ti yathāvuttassa hetuno anekantikabhāvaṁ vibhāveti.

Paradhammavasānuvattinoti paresaṁ attato aññesaṁ hetupaccayasaṅkhātānaṁ dhammānaṁ vasena anuvattanasīlā. **Attadubbalā**ti attanā dubbalā asamatthā. **Parapaccayato**ti paresaṁ dhammānaṁ paccayabhāvato. Etena janakapaccayaṁ vadati. Tenevāha **"jāyare"**ti. **Para-ārammaṇato**ti paresaṁ dhammānaṁ ārammaṇabhāvato. Etena upatthambhakapaccayaṁ vadati. Paccayaggahaṇaṁ vā rūpāpekkhaṁ, ārammaṇaggahaṇaṁ nāmāpekkhaṁ. **"Paradhammehī"**ti idaṁ ārammaṇapaccayānaṁ visesanaṁ. Purimattena hi vuttamevatthaṁ pacchimatthena pākaṭaṁ karoti. **Pabhāvitā**ti uppāditā.

Nāvāyantikūpamāyapi nāmarūpānaṁ avasavattitaṁ vibhāvetuṁ **"yathāpī"**ti-ādinā tisso gāthā vuttā. **Nissāyā**ti patiṭṭhāya. **Yantī**ti gacchanti. **Manusse nissāyā**ti netubhūte niyāmakakammakārakādimanusse apassāya. Na hi tesaṁ araṇaggahaṇalaṅkārasaṇṭhāpana-udakussiñcanādikiriyāya vinā nāvā icchitadesaṁ pāpuṇāti. **Ubho**ti aññamaññaṁ nāvaṁ nissāya manussā, manusse nissāya nāvāti attho.

---

1. Saṁ 1. 335 piṭṭhe.

Evanti vuttappakārena. **Nānānayehī**ti paṭhamādīnaṁ sattannaṁ jhānānaṁ, tesaṁ upacārānañca vasena cuddasa arūpapariggahamukhāni, catudhātuvavatthāne vuttānaṁ terasannaṁ dhātupariggahamukhānaṁ dhātāyatanakhandhamahābhūtavasena, idha vuttānaṁ avuttānañca indriyasaccapaṭiccasamuppannānaṁ vasena samavīsati rūpapariggahamukhāni, tāni paccekaṁ "phasso vedanā cittan"ti imesaṁ sammukhabhāvena upaṭṭhitānaṁ tiṇṇaṁ arūpadhammānaṁ vasena tiguṇitāni samasaṭṭhi, cuddasa arūpapariggahamukhāni, tāni cāti catusattatiyā nāmarūpapariggahanayehi ceva sambahulasuttantaratha geha muṭṭhi vīṇā senā rukkha dāruyantanaḷakalāpi bheri jaccandhapaṅguḷanāvā manussūpamāhi ca nāmarūpapamattatāvavatthāpananayehi ca. **Sattasaññaṁ abhibhavitvā**ti anādikālabhāvitaṁ khandhapañcake attagāhaṁ vikkhambhetvā. **Nāmarūpānaṁ yathāvadassanan**ti "idaṁ nāmaṁ, ettakaṁ nāmaṁ, na ito bhiyyo. Idaṁ rūpaṁ, ettakaṁ rūpaṁ, na ito bhiyyo"ti ca tesaṁ lakkhaṇasallakkhaṇamukhena dhammamattabhāvadassanaṁ. Attadiṭṭhimalavisodhanato **diṭṭhivisuddhī**ti veditabbaṁ. **Etassevā**ti nāmarūpassa yāthāvadassanasseva.

Diṭṭhivisuddhiniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

Iti aṭṭhārasamaparicchedavaṇṇanā.

19. Kaṅkhāvitaraṇavisuddhiniddesavaṇṇanā

Paccayapariggahakathāvaṇṇanā

678. Anantaraniddiṭṭhāya diṭṭhivisuddhiyā visayabhāvena dassitattā **"etassevā"**ti vuttaṁ, na tadaññato visesanatthaṁ tadaññasseva abhāvato. Ajjhattaṁ vā hi vipassanābhiniveso hotu bahiddhā vā, ajjhattasiddhiyaṁ pana lakkhaṇato sabbampi nāmarūpaṁ anavasesato pariggahitameva hotīti. **Paccayapariggahenā**[1]ti hetumhi karaṇavacanaṁ. Paccayapariggahahetu hissa addhattayakaṅkhāvitaraṇaṁ hotīti, karaṇe vā etaṁ karaṇavacanaṁ paccayapariggahassa sādhakatamabhāvato kaṅkhāvitaraṇakiriyāya, yadā hissa suparisuddho nijjaṭo niggumbo paccayapariggaho sijjhati, tadānena kaṅkhā vitarīyatīti. **Vitaritvā**ti atikkamitvā, vikkhambhetvāti attho. Taṁ pana ñāṇaṁ tathādhigataṁ vasībhāvappattaṁ jhānaṁ viya yogino santāne pabandhavasena pavattatīti katvā vuttaṁ **"ṭhitaṁ ñāṇan"**ti.

Tanti kaṅkhāvitaraṇavisuddhiṁ[2]. Taṁ sampādetukāmo āpajjatīti sambandho. Yāthāvato diṭṭhaṁ nāmarūpaṁ tividhadukkhatāyogato rogo viya paccayā cassa rogasamuṭṭhānaṁ viya upaṭṭhahantīti imamatthaṁ dassento **"yathā nāma -pa- pariyesatī"**ti āha. Saṁsāradukkhanimuggassa santānassa tato vimocetukāmatāvasena anukampitabbatā labbhatīti tamatthaṁ dassetuṁ **"yathā vā panā"**ti-ādi vuttaṁ. Evameva ṭhite yadeke vadanti "anukampetabbakumārakadassanena tassa mātāpitu-āvajjanaṁ idha anudāharaṇaṁ nirodhetabbatāya nāmarūpassa anukampitabbatābhāvato"ti, tadapāhataṁ hoti. Avassañcetaṁ evaṁ icchitabbaṁ, aññathā veneyyapuggalasantāne satthu mahākaruṇāpavatti eva vicāretabbā siyā. Mandabuddhitāya **mandaṁ**. Vuḍḍhataropi koci mandabuddhi hotīti tato visesanatthaṁ **"kumāran"**ti vuttaṁ. Yo koci paṭhamavaye vattamāno "kumāro"ti vuccatīti tato visesanatthaṁ **"daharan"**ti vuttaṁ. Evampi yo ādhāvitvā paridhāvitvā vicāraṇako taruṇadārako,

---

1. Paccayapariggahaṇena (Syā, Ka)
2. Kaṅkhāvitaraṇī ca sā visuddhi cāti kaṅkhāvitaraṇavisuddhi (Syā)

sopi "daharo"ti vuccatīti tato nivattanatthaṁ **"uttānaseyyakan"**ti vuttaṁ. Catūhipi padehi karuṇāyitabbataṁyeva dasseti. **Āpajjatī**ti karoti.

Yathā panassa hetupaccayapariyesanāpatti hoti, taṁ dassetuṁ **"so"**ti-ādi vuttaṁ. Tattha byatirekamukhena attho sādhito sammadeva sādhito hotīti ahetukabhāvaṁ tāva paṭikkhipanto **"na tāvidaṁ nāmarūpaṁ ahetukan"**ti vatvā tattha kāraṇamāha **"sabbatthā"**ti-ādinā. Hetumantarena sati sambhave sabbadhammānaṁ hetu-abhāvo samānoti sabbasamānatā siyā, tathā ca sati sotapadesādīsu, bahiddhā ca cakkhuviññāṇādihetu-abhāvoti sabbattha, cakkhādīnaṁ uppattito pubbe, paribhedato uddhañca hetu-abhāvoti sabbadā ca andhādīnaṁ arūpīnaṁ, asaññīnañca hetu-abhāvoti sabbesañca cakkhuviññāṇādīhi bhavitabbaṁ, hetu-abhāvā visesato tañca natthīti āha **"sabbattha sabbadā sabbesañca ekasadisabhāvāpattito"**ti. Nidassanamattañcetaṁ yadidaṁ "cakkhuviññāṇādīsu hī"ti[1]. Yattakā loke visesā, tehi sabbesaṁ, sabbakālañca bhavitabbanti adhippāyo. **Ādi**-saddena vā tesampi gahaṇaṁ katamevāti daṭṭhabbaṁ. Tasmā ahetukabhāve visiṭṭhatāya asambhavo evāti sabbattha ekasadisabhāvāpattito, sabbadā ekasadisabhāvāpattito, sabbesaṁ ekasadisabhāvāpattitoti paccekaṁ sambandho veditabbo. Evaṁ ahetubhāve paṭisiddhe visamahetuvādī vadeyya "na idaṁ ahetukaṁ kiñcarahi sahetukaṁ, kena pana hetunā sahetukanti? Issarādinā"ti.

Ādi-saddena pakatipurisapajāpatikālādīnaṁ gahaṇaṁ veditabbaṁ, taṁ paṭikkhipanto āha **"na issarādihetukan"**ti-ādi. Na nāmarūpaṁ issarādihetukaṁ nāmarūpato aññassa anupalabbhamānattā issarapakati-ādinameva abhāvato. Yadi pana asato issarādito nāmarūpassa uppatti, evaṁ sati sā eva sabbattha sabbadā sabbesaṁ ekasadisatā āpajjati. Atha nāmarūpamattameva issarādihetukaṁ, nāmarūpañca ahutvā sambhavantaṁ, hutvā ca vinassantaṁ dissatīti issarādīhipi tādisehi bhavitabbaṁ. Tathā ca tadapi sappaccayaṁ saṅkhatamevāti tassāpi paccayapariggaho kātabbo.

1. Cakkhuviññāṇādīnanti (Syā)

Atha taṁ nuppajjati, ahetukatā tassa āpannā. Tenāha **"ahetukabhāvāpattito"**ti.

Apica na issarādihetukaṁ nāmarūpaṁ. Kiṁ kāraṇaṁ? Kamena uppattito. Yadi hi evaṁ niccaṁ issarādisaññitaṁ kammakilesindriyārammaṇādinirapekkhakāraṇampi siyā, sabbesaṁyeva ekajjhaṁ uppatti siyā, yattakehi tato uppajjitabbaṁ. Kasmā? Kāraṇassa sannihitabhāvato. Yadi pana tassa icchāvasena tassa uppattiṁ parikappeyyuṁ, tāsañca icchānaṁ ekajjhaṁ uppattiyaṁ ko vibandho. Atha aññampi kiñci kammakilesindriyārammaṇādi-apekkhitabbaṁ atthīti ce? Tadeva hetu kāraṇaṁ, kimaññena adiṭṭhasāmatthiyena parikappitena payojanaṁ? Diṭṭhañhi kammādīnaṁ sāmatthiyaṁ tadaññapaccayasannidhānepi tadabhāve abhāvato. Yathā hi rūpālokamanasikārasannidhānepi cakkhuno abhāve cakkhuviññāṇassa abhāvaṁ, bhāve ca bhāvaṁ disvā cakkhuno cakkhuviññāṇuppādanasamatthatā atthīti viññāyati. Yathā ca yvāyaṁ yamakānampi samānānaṁ janakajananīsukkasoṇitādibāhirapaccayasamabhāvepi sattānaṁ hīnapaṇītatādiviseso dissati, so ca sasantāne tādisassa aññassa hetuno abhāvā kammakilesahetukoti tassa tattha samatthatā atthīti viññāyati, na evamissarādikassa. Kāraṇassa hi bhāvābhāve phalassa bhāvābhāvehi kāraṇassa samatthatā viññāyeyya. Na ca sannihite tadakāraṇassa nāmarūpassa issarādivekallena katthaci anuppatti diṭṭhā, tasmā akāraṇamissaro.

Athāpi saggo evaṁ issarādihetuko vucceyya, sopi saggappakāro, sabbakālaṁ tato nibbatteyya. Na hi sannihitakāraṇassa phalassa anuppatti yuttā. Nicce ca sati aññanirapekkhakāraṇe saggassa ādiyeva na yutto, yāva issarādikaṁ kāraṇaṁ, tāva sabbassa atthibhāvappasaṅgato. Athāpi vadeyya "aññepi yathārahaṁ paccayā hontiyeva, issarādikampi tesaṁ sahakārīkāraṇaṁ hotī"ti. Yadettha vattabbaṁ, taṁ heṭṭhā vuttameva. Yadi paro vadeyya "idha buddhipubbo bhāvānaṁ racanāviseso diṭṭho, yathā taṁ ghaṭagehādīnaṁ. Atthi ca ajjhattikabāhirānaṁ sarīrapadumādīnaṁ racanāviseso, tasmā tenāpi buddhipubbena bhavitabbaṁ. Yassa ca so buddhipubbo, so issarādiko, tasmā tena nāmarūpasaññitassa lokassa kāraṇena bhavitabban"ti. Tayidaṁ asiddhaṁ, racitā

sarīrapadumādayoti tattheva uppannattā. Uppannassa hi sannivesavasena tathā tathā paṭṭhapanaṁ "racanā"ti vuccati. Anekantiko cāyaṁ abuddhipubbassāpi diṭṭhattā. Diṭṭho hi nhāru-ādīnaṁ aggisaṁyogena racanāviseso, tathā visussantānaṁ pubbacammādīnaṁ. Yadi panāyamissarādiko gavassajagadrabhādīnaṁ karīsāvatte paṭimahutaṁ[1] raceyya, ummatto viya vikkhitto siyā. Kiñcāyaṁ lokaṁ sajjento attatthaṁ vā sajjeyya lokatthaṁ vā.

Tattha ca yadi purimo makkho katakicco na siyā lokena sādhetabbassa atthibhāvato. Atha dutiyo, kasmā lokassa ahitadukkhāvahaṁ pāpaṁ nirayādiṁ, jarāmaraṇādiñca sajati[2]? Atha tadubhayaṁ anāmasitvā kīḷatthaṁ sajati[2]. Kīḷā ca nāma rati-atthā hoti. Vinā kīḷāya ratiṁ ajānantānaṁ rati-atthañca kīḷamārabhanto ratiyaṁ issaro anissaro siyā. Atha payojananirapekkho, sabbakālaṁ sajeyya[3], tassa cāyaṁ sajana[4] samatthatā ahetukā vā siyā sahetukā vā. Ahetukā ce, sabbesaṁ siyā sahetukā vā. Ahetukā ce, sabbesampi siyā. Atha sahetukā, so cassa hetu parato vā sambhūto siyā attato vā. Tattha parato ce sambhūto, yadassa so laddho, tassāyaṁ veyyāvaccakarasadiso siyā. Atha attato taduppattito pubbe ayaṁ kīdiso loko cāti sabbamidaṁ ālunavisiṇaṁ ākulabyākulaṁ goyūthena gatamaggasadisapheṇapiṇḍasamaṁ avimaddakkhamaṁ asāraṁ. Tiṭṭhatu pasaṅgo, yathādhikatameva vaṇṇayissāma. **Tasmā**ti yasmā idaṁ nāmarūpaṁ na ahetukaṁ, nāpi issarādivisamahetukaṁ, tasmā. **Te**ti hetupaccayā.

679. Oḷārikattā, supākaṭattā ca rūpassa paccayapariggaho sukaroti **"imassa tāva rūpakāyassā"**ti-ādinā paṭhamaṁ tassa paccayapariggahavidhiṁ ārabhati. Tattha yathā nāmarūpassa paccayapariggaho ahetuvisamahetuvādanivattiyā hoti, evaṁ nibbidāvirāgāvahabhāvena tattha abhiratinivattiyāpi icchitabboti taṁ gabbhaseyyakavasena dassento nibbattaṭṭhānassa sucibhāvapaṭisedhanamukhena asucibhāvaṁ vibhāvetuṁ **"ayaṁ kāyo"**ti-ādimāha. Tattha uppalādīni asuciṭṭhāne

---

1. Paṭipahutaṁ (Ka) 2. Sajjati (Syā, Ka) 3. Sajjeyya (Syā) 4. Sajjana (Syā)

nibbattānipi sayaṁ sucisammatānevāti taṁdassanatthaṁ abbhantaraggahaṇaṁ. Tenāha bhagavā—

> "Yathā saṅkāradhānasmiṁ, ujjhitasmiṁ mahāpathe.
> Padumaṁ tattha jāyetha, sucigandhaṁ manoraman"ti[1].

"Nibbattatī"ti idaṁ mātukucchiyaṁ paṭisandhipavattīsu rūpakāyassa nibbattanasāmaññato gahetvā vuttaṁ, na paṭhamābhinibbattimattaṁ. Evañca katvā āhārassa upatthambhakapaccayatāvacanaṁ, udarapaṭalassa pacchato karaṇādivacanaṁ, duggandhajegucchapaṭikkūlatāvacanañca samatthitaṁ hoti. Evamavaṭṭhite yadekaccehi piṭṭhito, purato ca karaṇaṁ kiṁ siyā paṭisandhikāleti-ādi vuttaṁ, taṁ apāhataṁ[2] hoti. **"Nibbattakattā"**ti iminā bījaṁ viya aṅkurassa avijjādayo rūpakāyassa asādhāraṇakāraṇatāya **hetū**ti dasseti. **"Upatthambhakattā"**ti iminā pana aṅkurassa pathavīsalilapārisi-ādayo viya āhāro sādhāraṇakāraṇatāya **paccayo**ti dasseti.

Pañca **dhammā hetupaccayā**ti avijjādayo pañca dhammā yathārahaṁ hetu ca paccayo cāti attho. Bhavesu vijjamānadosapaṭicchādanapatthanā daḷhaggāhabhāvena saṅkhārabhavānaṁ hetubhūtā janakasahāyatāya bhavanikanti taṁsahajāta-āsannakāraṇattā abhisaṅkhārikā, apassayabhūtā cāti **"mātā viya dārakassa upanissayā"**ti vuttā. Yathā pitu janitasukke puttassa uppattīti pitā janako, evaṁ **kammaṁ** sattassa uppādakattā **janakaṁ** vuttaṁ. Yathā **dhāti** jātassa dārakassa posanavasena sandhārikā, evaṁ **āhāro** uppannassa kāyassāti **sandhārako** vutto.

Kāmañcettha avijjādayo nāmakāyassāpi paccayo, pakārantarena pana tassa pākaṭaṁ paccayapariggahavidhiṁ dassetuṁ **"cakkhuñca paṭiccā"**ti-ādi vuttaṁ. Tattha **cakkhuñcā**ti **ca**-saddo samuccayattho. Tena cakkhuviññāṇassa āvajjanādi-ajjhattaṁ sabbaṁ paccayajātaṁ saṅgaṇhāti. **Rūpecā**ti pana **ca**-saddena yathā bahulaṁ bāhirarūpaṁ cakkhuviññāṇassa ārammaṇapaccayo, evaṁ aññampi bāhiraṁ paccayajātaṁ saṅgaṇhāti. **Paṭiccā**ti

1. Khu 1. 21 piṭṭhe Dhammapade.
2. Pākaṭaṁ (Syā)

paccayabhūtaṁ laddhāti attho. Tena cakkhussa nissayapurejāta-indriyavippayutta-atthi-avigatavasena, rūpassa ārammaṇapurejāta-atthi-avigatavasena, itaresañca saṅgahitānaṁ anantarādisahajātādivasena paccayabhāvaṁ dasseti. Vacanabhede pana kāraṇaṁ heṭṭhā vuttameva. **Ādi**-saddena ca phassādīnaṁ viya sahapaccayehi sotaviññāṇādīnaṁ saṅgaho veditabbo "tiṇṇaṁ saṅgati phasso"ti-ādipāṭhassa[1] viya "sotañca paṭiccā"ti-ādipāṭhassa[1] saṅgahitattā. Evaṁ sammasanupagaṁ sabbaṁ nāmaṁ sahapaccayena saṅgahitaṁ hoti. Tenāha **"nāmakāyassa paccayapariggahaṁ karotī**"ti.

Pavattiṁ disvāti etarahi pavattiṁ disvā. **Evan**ti iminā na kevalaṁ sappaccayatāmattameva paccāmaṭṭhaṁ, atha kho yādisehi paccayehi etarahi pavattati, tādisehi avijjādipaccayeheva atītepi pavattitthāti paccayasadisatāpi paccāmaṭṭhāti daṭṭhabbaṁ.

680. **Pubbantan**ti atītaṁ khandhappabandhakoṭṭhāsaṁ. **Ārabbhā**ti uddissa. **Ahosiṁ nu kho, na nu kho ahosin**ti sassatākāraṁ, adhiccasamuppatti-ākārañca nissāya atīte attano vijjamānataṁ, avijjamānatañca kaṅkhati. **Kiṁ nu kho ahosin**ti jātiliṅgūpapattiyo nissāya "khattiyo nu kho ahosiṁ, brāhmaṇādīsu gahaṭṭhādīsu devādīsu aññataro nu kho"ti kaṅkhati. **Kathaṁ nu kho**ti saṇṭhānākāraṁ nissāya "dīgho nu kho ahosiṁ, rassa-odātakāḷapamāṇika-appamāṇikādīnampi aññataro"ti kaṅkhati. Issaranimmānādiṁ nissāya "kena nu kho pakārena ahosin"ti nibbattākārato kaṅkhatīti ca vadanti. **Kiṁ hutvā kiṁ ahosin**ti jāti-ādiṁ nissāya "khattiyo hutvā nu kho brāhmaṇo ahosiṁ -pa- devo hutvā nu kho manusso ahosin"ti attano aparāparuppattiṁ kaṅkhati. Sabbattheva ca **addhānan**ti kālādhivacanaṁ. **Bhavissāmi nu kho**ti sassatākāraṁ, ucchedākārañca nissāya anāgate attano vijjamānataṁ, avijjamānatañca kaṅkhati. Sesamettha vuttanayameva. **Etarahi vā pana paccuppannaṁ addhānan**ti idāni vā paṭisandhimādiṁ katvā cutipariyantaṁ sabbampi vattamānakālaṁ. **Ajjhattaṁ kathaṁkathī hotī**ti attano khandhesu vicikicchā hoti. **Ahaṁ nu khosmī**ti attano atthibhāvaṁ kaṅkhati.

---

1. Ma 1. 128, 326; Ma 3. 328, 332, 333; Saṁ 1. 301-2; Abhi 4. 248-9 piṭṭhādīsu.

ayuttaṁ panetanti. Yuttaṁ ayuttanti kā ettha cintā. Ummattako viya hi bālaputhujjano. **No nu khosmī**ti attano natthibhāvaṁ kaṅkhati. **Kiṁ nu khosmī**ti khattiyova samāno attano khattiyabhāvaṁ kaṅkhati. Esa nayo sesesu. **Kathaṁ nu khosmin**ti vuttanayameva. Kevalañhettha "abbhantare jīvo nāma atthī"ti gahetvā tassa dīghādibhāvaṁ kaṅkhanto "kathaṁ nu khosmin"ti kaṅkhatīti veditabbo. Paccuppannaṁ pana attano sarīrasaṇṭhānaṁ ajānanto nāma natthi. **Kuto āgato, so kuhiṁ gāmī bhavissatī**ti attabhāvassa āgatigatiṭṭhānaṁ kaṅkhati. **Sā sabbāpi pahīyatī**ti sā yathāvuttā soḷasavidhāpi vicikicchā vikkhambhanavasena pahīyati.

681. Kusalādibhedato sabbappakārassāpi nāmassa sādhāraṇo paccayoti, tato pavattito manasikārādiko kusalādibhedato sabbappakārassāpi nāmassa asādhāraṇo paccayoti ca yojetabbaṁ. **Kusalādibhedato**ti kusalākusalavipākakiriyabhedato. Tassāpi somanassasahagatādi-aññatarabhedavasena **sabbappakārassāpi**. Yaṁ ekantato chadvārikaṁ, tampi chadvāraggahaṇeneva gahitaṁ yathā chaṭṭhārammaṇaṁ chaḷārammaṇaggahaṇenātipi vuttaṁ "**sabbappakārassāpī**"ti. **Tato**ti cakkhurūpādito. **Manasikārādiko**ti yonisomanasikāra-ayonisomanasikārādiko, kammabhavaṅgādiko ca. Kāmañcettha dvāracchakkayonisomanasikārādivasena nāmasseva sādhāraṇo, asādhāraṇo ca paccayo vutto, taṁ pana avisesavasena vuttaṁ. Visesato pana kammaṁ vipākanāmassa, kammasamuṭṭhānarūpānañca, cittaṁ cetasikanāmassa, cittasamuṭṭhānarūpānañca sādhāraṇo paccayo, yathāvuttasseva ca nāmassa, rūpassa ca tadaññanāmarūpāpekkhāya asādhāraṇo paccayo. Tathā sabhāgo, utusabhāgo ca āhāro taṁsamuṭṭhānarūpānaṁ sādhāraṇo paccayo, tadaññāpekkhāya asādhāraṇoti rūpassāpi sādhāraṇo, asādhāraṇo ca paccayo yathārahaṁ niddhāretabbo. Paccayapariggaho nāma anadhigatārahattena kātabboti tadapekkhāya "**yonisomanasikārasaddhammassavanādiko kusalassevā**"ti vuttaṁ. **Ādi**-saddena sappurisūpanissayassa, catunnampi vā sampatticakkānaṁ saṅgaho daṭṭhabbo. **Viparīto akusalassā**ti vacanato yathā yonisomanasikārādiviparīto

akusalasseva paccayo, tathā yonisomanasikārādi kusalasseva paccayo hotīti attho. Yassa vā kusalaṁ sambhavati, akusalaṁ sambhavati, kusalākusalāni vā, tassāti atthasiddhametaṁ. **Kammādiko**ti **ādi**-saddena avijjādayo viya gatikālādayopi saṅgahitāti daṭṭhabbā. **Bhavaṅgādiko**ti bhavaṅgasantīraṇaparittakiriyārahattādiko. Tattha **bhavaṅgaṁ** pañcadvāramanodvārāvajjanakiriyānaṁ, **santīraṇaṁ** voṭṭhabbanassa, **parittakiriyā** yathārahaṁ parittamahaggatakiriyānaṁ, **arahattaṁ** āvajjanavajjānaṁ sabbakiriyānaṁ paccayoti veditabbaṁ.

Kammanti cetanāva adhippetā, sā ca kho kusalākusalā. Vuttañhetaṁ "kusalākusalacetanā vipākāna khandhānaṁ, kaṭattā ca rūpānaṁ kammapaccayena paccayo"ti[1]. Na cittaṁ viya sasampayuttā. Cittañhettha[2] sasampayuttaṁ adhippetaṁ "hetū hetusampayuttakānaṁ dhammānaṁ, taṁsamuṭṭhānānañca rūpānaṁ hetupaccayena paccayo"ti-ādi[3] vacanato. **Tatthā**ti tesu kammādīsu rūpajanakapaccayesu. Atītato eva kammato phalaṁ uppajjati, na vattamānatoti vuttaṁ **"kammaṁ atītameva kammasamuṭṭhānassa rūpassa paccayo"**ti. Yadi hi paccuppannato kammato phalaṁ uppajjeyya, āyūhanakkhaṇe eva phalena uppajjitabbaṁ bhaveyya, na ca taṁ diṭṭhamicchitaṁ vā. Na hi loke kudācanaṁ kariyamānameva kammaṁ phalaṁ dentaṁ diṭṭhaṁ, tathārūpo vā āgamo atthīti. Nanu ca ( )[4] idamapi na diṭṭhaṁ, yaṁ vinaṭṭhato hetuto phalaṁ uppajjamānaṁ, mato vā kukkuṭo vassantoti? Saccamadiṭṭhaṁ rūpadhammānaṁ pabandhavicchede, idaṁ pana arūpaṁ pabandhopi atthīti upamā na saṁsandati. Kammato hi atītato eva kammassa katattā, upacitattā ca phalaṁ uppajjati. Vuttañhetaṁ "kāmāvacarassa kusalassa kammassa katattā upacitattā vipākaṁ cakkhuviññāṇaṁ uppannaṁ hotī"ti-ādi[5]. Yasmā anantarādipaccayalābhato uppādakkhaṇe eva cittassa balavatā, tasmā taṁ uppajjamānameva rūpaṁ janetīti āha **"cittaṁ cittasamuṭṭhānassa uppajjamānan"**ti. Rūpassa paccayo hotīti sambandho. Yasmā pana rūpassa ṭhitikkhaṇe balavatā pacchājātādipaccayalābhato, tasmā vuttaṁ **"utu-āhārā -pa- hontī"**ti, bāhiraṁ utuṁ, āhārañca paccayaṁ abhitvā attano ṭhitikkhaṇe utu-āhārā rūpaṁ janentīti attho.

---

1. Abhi 8. 154 piṭṭhe Paṭṭhāne. 2. Cittañcettha (Syā) 3. Abhi 8. 1 piṭṭhe Paṭṭhāne.
4. (Atītakammaṁ vinaṭṭhaṁ) (Ka) 5. Abhi 1. 104 piṭṭhe.

Evanti "sādhāraṇāsādhāraṇavasenā"ti-ādinā vuttappakārena.

682. **Saṅkhārānan**ti saṅkhatasaṅkhārānaṁ. **Bhaṅgan**ti maraṇaṁ. **Jarāmaraṇaṁ nāma jātiyā satī**ti-ādi phaladassanānupubbiyā hetudassanakkamena nāmarūpassa paccayapariggaho sukaroti katvā dassito. Tattha **bhave satī**ti kammabhave sati.

683. **Pubbe vitthāretvā dassita-anulomapaṭiccasamuppādavasenā**ti pariyosānato paṭṭhāya paṭilomanayena ādipāpanavasena vitthāretvā dassita-anulomapaṭiccasamuppādavasena. "Asati jātiyā natthi jarāmaraṇan"ti-ādinā[1] hi paṭilomavasena dassite paccayākāre "yassa abhāvā yassa abhāvo, so tassa paccayo"ti byatirekato, anvayato ca nāmarūpassa paccayapariggaho sukaroti.

684. **Purimakammabhavasmiṁ moho**ti-ādi vuttatthameva. Kammasahāyattā kilesavaṭṭaṁ kammavaṭṭe pakkhitvā vuttaṁ **"kammavaṭṭavipākavaṭṭavasenā"**ti.

685. Diṭṭhadhammo vuccati paccakkhabhūto paccuppanno attabhāvo, tattha veditabbaphalaṁ kammaṁ **diṭṭhadhammavedanīyaṁ.** Paccuppannabhavato anantaraṁ veditabbaphalaṁ kammaṁ **upapajjavedanīyaṁ. Aparāpariyāye**ti diṭṭhadhammānantarānāgatato aññasmiṁ attabhāvapariyāye attabhāvaparivatte. **Ahosikamman**ti ahosi eva kammaṁ, na tassa vipāko ahosi, "atthi, bhavissati vā"ti evaṁ vattabbakammaṁ. Paṭipakkhehi[2] anabhibhūtatāya, paccayavisesena paṭiladdhavisesatāya ca balavabhāvaṁ pattā tādisassa pubbābhisaṅkhārassa vasena sātisayā hutvā pavattā paṭhamajavanacetanā tasmiṁyeva attabhāve phaladāyinī **diṭṭhadhammavedanīyā** nāma. Sā hi vuttākārena balavati javanasantāne guṇavisesayuttesu upakārāpakāravasappavattiyā, āsevanālābhena appavipākatāya ca paṭhamajavanacetanā itaradvayaṁ viya pavattasantānuparamāpekkhaṁ, okāsalābhāpekkhañca kammaṁ na hotīti imeva pupphamattaṁ viya pavattivipākamattaṁ phalaṁ deti. **Tathā asakkontan**ti kammassa vipākadānaṁ nāma upadhipayogādipaccayantarasamavāyeneva hotīti

1. Saṁ 1. 248 piṭṭhe.
2. Kammapaṭipakkhehi (Syā)

tadabhāvato tasmiṁyeva attabhāve vipākaṁ dātuṁ asakkontaṁ. **Atthasādhikā**ti dānādipāṇātipātādi-atthassa nipphādikā. Kā pana sāti āha **"sattamajavanacetanā"**ti. Sā hi sanniṭṭhāpakacetanā vuttanayena paṭiladdhavisesā, purimajavanacetanāhi laddhāsevanā ca samānā anantarattabhāve vipākadāyinī **upapajjavedanīyakammaṁ** nāma. **"Sati saṁsārappavattiyā"**ti iminā asati saṁsārappavattiyaṁ ahosikammapakkhe tiṭṭhati vipaccanokāsassa abhāvatoti dīpeti.

686. **Yaṁ garukan**ti yaṁ akusalaṁ mahāsāvajjaṁ, kusalaṁ mahānubhāvaṁ kammaṁ. **Yaṁ bahulan**ti yaṁ bahulaṁ abhiṇhaso kataṁ samāsevitaṁ. **Maraṇakāle anussaritan**ti paribyattabhāvena maraṇassa āsannakāle anussaritaṁ. Āsannakāle kate vattabbameva natthīti hi vuttaṁ. **"Punappunaṁ laddhāsevanan"**ti iminā "yaṁ bahulan"ti vuttakammato viseseti. Tathā diṭṭhadhammavedanīyaṁ nivatteti paṭisandhi-ākaḍḍhanānujānanato. Paṭisandhijanakavasena hi garukādikammacatukkaṁ vuttaṁ.

Tattha garukaṁ sabbapaṭhamaṁ vipaccati. Tathā hi taṁ garukanti vuttaṁ. Garuke asati bahulīkataṁ, tasmiṁasati āsannaṁ, tasmimpi asati "kaṭattā vā panā"ti vuttaṁ purimajātīsu katakammaṁ vipaccati. Bahulāsannapubbakatesu ca balābalaṁ vā jānitabbaṁ[1], pāpato pāpantaraṁ, kalyāṇañca, kalyāṇato ca kalyāṇantaraṁ, pāpañca, bahulīkatato ca mahato ca pubbakatādi, appañca. Bahulānussaraṇena vippaṭisārādijananato paṭipakkhassa aparipuṇṇatāya āraddhavipākassa kammassa, kammasesassa vā aparāpariyāye vedanīyassa aparikkhīṇatāya santatiyā pariṇāmavisesatoti tehi tehi kāraṇehi āhitabalaṁ paṭhamaṁ vipaccati. **Mahānāradakassapajātake** videharañño senāpati alāto, bījako dāso, rājakaññā rucā ca ettha nidassanaṁ. Tathā hi vuttaṁ bhagavatā—

> "Tatrananda yvāyaṁ puggalo idha pāṇātipātī -pa- micchādiṭṭhi kāyassa bhedā paraṁ maraṇā apāyaṁ duggatiṁ vinipātaṁ nirayaṁ upapajjati. Pubbe vāssa taṁ kataṁ hoti pāpakammaṁ

---

1. Janitabbaṁ (Syā, Ka)

dukkhavedanīyaṁ, pacchā vāssa taṁ kataṁ hoti pāpakammaṁ dukkhavedanīyaṁ, maraṇakāle vāssa hoti micchādiṭṭhi samattā samādinnā, tena so kāyassa bhedā paraṁ maraṇā apāyaṁ duggatiṁ vinipātaṁ nirayaṁ upapajjati. Yañca kho so idha pāṇātipātī hoti -pa- micchādiṭṭhi hoti, tassa diṭṭhe vā dhamme vipākaṁ paṭisaṁvedeti upapajja vā apare vā pariyāye.

Tatrānanda yvāyaṁ puggalo idha pāṇātipātī -pa- micchādiṭṭhi kāyassa bhedā paraṁ maraṇā sugatiṁ saggaṁ lokaṁ upapajjati. Pubbe vāssa taṁ kataṁ hoti kalyāṇakammaṁ sukhavedanīyaṁ, pacchā vāssa taṁ kataṁ hoti kalyāṇakammaṁ sukhavedanīyaṁ, maraṇakāle vāssa hoti sammādiṭṭhi samattā samādinnā, tena so kāyassa bhedā paraṁ maraṇā sugatiṁ saggaṁ lokaṁ upapajjati. Yañca kho so idha pāṇātipātī hoti -pa- micchādiṭṭhi hoti, tassa diṭṭhe vā dhamme vipākaṁ paṭisaṁvedeti upapajja vā apare vā pariyāye.

Tatrānanda yvāyaṁ puggalo idha pāṇātipātā paṭivirato -pa- sammādiṭṭhi kāyassa bhedā paraṁ maraṇā sugatiṁ saggaṁ lokaṁ upapajjati. Pubbe vāssa taṁ kataṁ hoti kalyāṇakammaṁ sukhavedanīyaṁ, pacchā vāssa taṁ kataṁ hoti kalyāṇakammaṁ sukhavedanīyaṁ, maraṇakāle vāssa hoti sammādiṭṭhi samattā samādinnā, tena so kāyassa bhedā paraṁ maraṇā sugatiṁ saggaṁ lokaṁ upapajjati. Yañca kho so idha pāṇātipātā paṭivirato -pa- sammādiṭṭhi hoti, tassa diṭṭhe vā dhamme vipākaṁ paṭisaṁvedeti upapajja vā apare vā pariyāye.

Tatrānanda yvāyaṁ puggalo idha pāṇātipātā paṭivirato -pa- sammādiṭṭhi kāyassa bhedā paraṁ -pa- nirayaṁ upapajjati. Pubbe vāssa taṁ kataṁ hoti pāpakammaṁ dukkhavedanīyaṁ, pacchā vāssa taṁ kataṁ hoti pāpakammaṁ dukkhavedanīyaṁ, maraṇakāle vāssa hoti micchādiṭṭhi samattā samādinnā, tena so kāyassa bhedā paraṁ maraṇā apāyaṁ -pa- nirayaṁ upapajjati. Yañca kho so idha pāṇātipātā paṭivirato hoti -pa-

sammādiṭṭhi hoti, tassa diṭṭhe vā dhamme vipākaṁ paṭisaṁvedeti upapajja vā apare vā pariyāye"ti[1].

Kiṁ bahunā yaṁ taṁ tathāgatassa mahākammavibhaṅgañāṇaṁ, tassevāyaṁ visayo, yadidaṁ tassa tassa kammassa tena tena kāraṇena pubbāparavipākatā sāmatthiyaṁ.

687. Paṭisandhidānādivasena vipākasantānassa nibbattakaṁ janakaṁ. (Tenāha "**taṁ paṭisandhiyampi pavattepi rūpārūpavipākakkhandhe janetī**"ti)[2]. Sukhadukkhasantānassa, nāmarūpappabandhassa vā ciratarappavattihetubhūtaṁ upatthambhakaṁ. Tenāha "**sukhadukkhaṁ upatthambheti, addhānaṁ pavattetī**"ti. Upapīḷakaṁ sukhadukkhappabandhe pavattamāne saṇikaṁ saṇikaṁ taṁ hāpeti. Tenāha "**sukhadukkhaṁ pīḷeti bādhati, addhānaṁ pavattituṁ na detī**"ti. **Ghātetvā**ti upacchinditvā. Kammassa upacchindanaṁ nāma tassa vipākapaṭibāhanamevāti āha "**tassa vipākaṁ paṭibāhitvā**"ti. Tañca attano vipākuppattiyā okāsakaraṇanti vuttaṁ "**attano vipākassa okāsaṁ karotī**"ti. Vipaccanāya katokāsaṁ kammaṁ vipakkameva nāma hotīti āha "**evaṁ pana kammena kate okāse taṁ vipākaṁ uppannaṁ nāma vuccatī**"ti. **Upapīḷakaṁ** aññassa vipākaṁ upacchindati, na sayaṁ attano vipākaṁ deti. **Upaghātakaṁ** pana dubbalaṁ kammaṁ upacchinditvā attano vipākaṁ uppādetīti ayametesaṁ viseso. Bavhābādhatādipaccayūpanipātena vipākassa vibādhakaṁ **upapīḷakaṁ**, tathā vipākasseva upacchedakaṁ **upaghātakaṁ**. Kammaṁ upaghātetvā attano vipākassa okāsakaraṇena vipaccane sati janakameva siyā, janakādibhāvo nāma vipākaṁ pati icchitabbo, na kammaṁpatīti vipākasseva upaghātakatā yuttā viya dissati, vīmaṁsitabbaṁ.

Kammantaranti kammaviseso kammānaṁ balābalabhedo. **Vipākantaran**ti vipākaviseso, tassa hīnapaṇītatādibhedo. Aparo nayo—yasmiṁ kamme kate paṭisandhiyaṁ, pavatte ca vipākakaṭattārūpānaṁ uppatti hoti, taṁ **janakaṁ**. Yasmiṁ pana kate aññena janitassa iṭṭhassa vā aniṭṭhassa vā phalassa vibādhakavicchedakapaccayānuppattiyā, upabrūhanapaccayuppattiyā ca janakānubhāvānurūpaṁ pariposaciratarappabandhā honti, taṁ **upatthambhakaṁ**.

---

1. Ma 3. 257-8 piṭṭhe.
2. ( ) Etthantare pāṭho bahūsu na dissati.

Janakena nibbattitaṁ kusalaphalaṁ vā akusalaphalaṁ vā yena paccanīkabhūtena rogadhātusamatādinimittatāya bādhīyati, taṁ **upapīḷakaṁ**. Yena pana kammunā janakasāmatthiyavasena ciratarappabandhārahampi samānaṁ phalaṁ vicchedakapaccayuppattiyā upahaññati vicchijjati, taṁ **upaghātakaṁ**. Tattha keci dutiyassa kusalabhāvaṁ itthannāmagatassa appābādhadīghāyukabhāsaṁvattanavasena, pacchimānaṁ dvinnaṁ akusalabhāvaṁ bavhābādha-appāyukatāsaṁvattanavasena vaṇṇenti. Devadattādīnaṁ, pana nāgādīnaṁ, ito anupadinnena yāpanakapetānañca narakādīsu akusalavipākupatthambhanupapīḷanupaghātakāni na na santīti catunnampi akusalākusalabhāvo na virujjhati. Buddhāveṇikatāya asādhāraṇasseva ñāṇassa gocarabhāvato kammantarādi **"asādhāraṇaṁ sāvakehī"**ti vuttaṁ. **Ekadesato jānitabbaṁ** anavasesato jānituṁ na sakkā avisayattā. Sabbena sabbaṁ ajānane paccayapariggaho na paripūratīti.

688. Yathāvuttaṁ kammaṁ vattamānavipākappabandhanimittameva adhippetanti kammekadesatāya **"dvādasavidhaṁ kammaṁ kammavaṭṭe pakkhipitvā"**ti vuttaṁ. Kilesavaṭṭampi kammasahāyatāya kammavaṭṭapakkhikameva katvā āha **"kammavaṭṭavipākavaṭṭavasenā"**ti. Yādisato paccayato paccuppanne addhāne nāmarūpassa pavatti, tādisato eva itarasmimpi addhadvayeti yathā atītānāgate nayaṁ neti, taṁ dassento **"idan"**ti-ādimāha. Tattha **anāgatepi kammavaṭṭavipākavaṭṭavasenevā**ti ettha vuttaṁ **eva**-saddaṁ "etarahi atītepī"ti etthāpi ānetvā vattabbaṁ addhattayepi kiriyākiriyaphalamattatādassanuparattā codanāya. **Iti kammañcevā**ti-ādi vuttassevatthassa nigamanavasena vuttaṁ. Aparāparaṁ vaṭṭanaṭṭhena **vaṭṭaṁ**. Tathā pavattanaṁ **pavattaṁ**. Hetuphalabhāvena sambandhatīti santati, pabandho. Karaṇaṭṭhena, paccayehi karīyatīti vā **kiriyā**.

Kammāti kammato. Sambhavati etasmāti sambhavo, kammaṁ sambhavo etassāti **kammasambhavo**, vipāko.

Kāraṇasāmaggiyaṁ dānādīhi sādhitakiriyāya vattamānāya kāraṇamatte kattuvohāroti āha **"neva kāraṇato uddhaṁ kārakaṁ passatī"**ti. Karotīti hi **kārakaṁ**. Vipākapaṭisaṁvedakaṁ na passatīti

sambandho. Kāmaṁ bālāpi "kārako paṭisaṁvedako"ti vadantā atthato paññattimattameva vadanti, te pana viparītābhinivesavasenāpi vadantīti taṁ appamāṇanti āha **"samaññāmattena paṇḍitā voharantī"**ti.

689. **Evetan**ti evaṁvidhaṁ etaṁ dassanaṁ, **sammadassanaṁ**, aviparītadassananti attho. **Bījarukkhādikānaṁvā**ti yathā bījato rukkho, rukkhato puna bījanti anādikālikattā bījarukkhasantānassa pubbakoṭi natthi, evaṁ kammapaccayā vipāko, vipākapaccayā kammanti anādikālikattā kammavipākasantānassa pubbakoṭi na paññāyati. **Ādi**-saddena "kukkuṭiyā aṇḍaṁ, aṇḍato kukkuṭī, punapi kukkuṭiyā aṇḍan"ti evamādiṁ saṅgaṇhāti. **Anāgatepi saṁsāre**ti yathā atīte, evaṁ anāgatepi addhāne "khandhānañca paṭipāṭī"ti-ādinā[1] vutte saṁsāre sati kammavipākānaṁ appavattaṁ na dissati, kammavipākānaṁ appavatti na dissati, pavattati evāti attho.

Etamatthanti "kammassa kārako natthī"ti-ādinā[2] vuttamatthaṁ. **Asayaṁvasī**ti na sayaṁvasino, micchābhinivesaparavasāti attho. **Aññamaññavirodhitā**ti itarītaravirodhitā, diṭṭhiyo, diṭṭhiyā vā aññamaññena virodhitā viruddhā.

Gambhīrañāṇagocaratāya **gambhīraṁ**. Tathā **nipuṇaṁ**. Sattasuññatāya, aññamaññasabhāvasuññatāya **ca suññaṁ. Paccayan**ti nāmarūpassa paccayaṁ, tappaccayapaṭivedheneva ca sabbaṁ paṭividhaṁ hotīti. **Kammaṁ natthi vipākamhīti-**ādīsu yaṁ vattabbaṁ, taṁ heṭṭhā vuttameva.

Paccayasuññaṁ phalanti yathāvuttamatthaṁ upamāya vibhāvetuṁ **"yathā na sūriye"**ti-ādi vuttaṁ. **Tesan**ti sūriyādīnaṁ. **So**ti aggi. **Sambhārehī**ti ātapādīhi kāraṇehi.

---

1. Visuddhi 2. 176; Dī-Ṭṭha 2. 86; Saṁ-Ṭṭha 2. 89; Aṁ-Ṭṭha 2. 386; Abhi-Ṭṭha 1. 11; Abhi-Ṭṭha 2. 142; Suttanipāta-Ṭṭha 2. 151; Udāna-Ṭṭha 245; Itivuttaka-Ṭṭha 55, 190; Theragāthā-Ṭṭha 1. 191, 257; Buddhavaṁsa-Ṭṭha 115; Cūḷaniddesa-Ṭṭha 5; Paṭisaṁ-Ṭṭha 2. 18 piṭṭhādīsu.
2. Visuddhi 2. 237 piṭṭhe.

Yadi ca hetu ca phalañca aññamaññarahitaṁ, kathaṁ hetuto phalaṁ nibbattatīti āha **"kammañca kho upādāyā"**ti. Na kevalaṁ kammaphalameva suññaṁ katturahitaṁ, sabbampi dhammajātaṁ kārakarahitanti dassetuṁ **"na hettha devo"**ti gāthā vuttā. **Hetusambhārapaccayā**ti hetusamūhanimittaṁ, hetupaccayanimittaṁ vā.

690. **Cutipaṭisandhivasena viditā hontī**ti kammavaṭṭavipākavaṭṭavasena paccayapariggahassa katattā cutipaṭisandhivasena viditā hontīti vadanti. Vuttanayena pana sappaccayanāmarūpassa dassanena tīsu addhāsu pahīnavicikicchassa addhattayapariyāpannā dhammā atītapaccuppannānāgatabhavesu ca cutipaṭisandhivasena viditā honti, na anupadadhammavasena tathāpariggahassa akatattā. **Sāssa hoti ñātapariññā**ti yāya nāmarūpapariggahaṁ, tassa ca paccayapariggahaṁ karoti, sā assa yogino "idaṁ nāmaṁ, ettakaṁ nāman"ti-ādinā, "tassa ayaṁ paccayo, ettako paccayo"ti-ādinā ca paricchedavasena ñātavatī paññāti katvā ñātapariññā.

Idāni yena kāraṇena addhattayapariyāpannā dhammā cutipaṭisandhivasena viditā honti, taṁ dassetuṁ **"so evaṁ pajānātī"**ti-ādi vuttaṁ. Tena dhammānaṁ bhavantarasaṅkamo nāma na kadācipi atthi tattha tattheva nirujjhanatoti dasseti. Sajjhāya mantodakapāna mukhamaṇḍana padīpasīkhūpamāhi tameva dhammānaṁ saṅkamābhāvaṁ vibhāvetuṁ **"apica kho"**ti-ādimāha.

Manodhātu-anantaranti kiriyamanodhātuyā anantaraṁ labbhamānaṁ cakkhuviññāṇaṁ. **Na ceva āgatan**ti kiriyamanodhātuto na ceva āgataṁ kiriyamanodhātuyaṁ cakkhuviññāṇassa abhāvato. **Nāpi na nibbattaṁ anantaran**ti kiriyamanodhātuto anāgacchantampi paccayasāmaggilābhena tato anantaraṁ nāpi na nibbattaṁ, nibbattameva hoti. Yathāyaṁ[1] pavattiyaṁ cittappavatti, tatheva paṭisandhimhi vattate cittasantati, cuticittato anāgacchantampi paṭisandhicittaṁ tato anantaraṁ nāpi na nibbattati, paccayasāmaggivasena nibbattatevāti attho. Santatigahaṇena cettha kutoci āgamābhāvameva vibhāveti. Hetuphalabhāvena hi sambandhatāti dhammappavatti **santatī**ti. Tenāha **"purimaṁ bhijjate cittan"**ti-ādi. **Puriman**ti cuticittaṁ.

---

1. Yathā taṁ (Ka)

Bhijjateti nirujjhati. **Pacchiman**ti paṭisandhicittaṁ. **Tato**ti cuticittato anantarameva jāyati. Yattha hi cuticittato dūrepi kālantarepi uppajjamānaṁ paṭisandhicittaṁ anantarameva jāyatīti vuccati. Tasmā **tesaṁ antarikā natthi** tesaṁ cutipaṭisandhicittānaṁ byavadhāyakaṁ kiñci natthi. **Vīci tesaṁ na vijjatī**ti tasseva vevacanaṁ. **Ito**ti cuticittato anantaraṁ na ca gacchati kiñci cittaṁ. Tañhi sasampayuttadhammaṁ tatheva nirujjhati. **Paṭisandhi cā**ti paṭisandhiviññāṇañca aññameva yathāpaccayaṁ **jāyati** nibbattatīti punapi saṅkamābhāvameva vibhāvento sappaccayanāmarūpadassanaṁ nigameti.

691. Nāmarūpaggahaṇena, tassa ca paccayadhammaggahaṇena aggahitassa tebhūmakadhammassa abhāvato **"viditasabbadhammassā"**ti vuttaṁ. Na cettha lokuttaradhammā adhigatā. **Thāmagataṁ hoti** anekākāravokārapaccayapariggahavidhino anuṭṭhitattā. **Suṭṭhutaraṁ pahīyati** tiyaddhagatadhammappavattiyā vigatasammohattā. **Sā evā**ti soḷasavidhā kaṅkhā eva. Yasmā ettha "buddho, dhammo, saṁgho, sikkhā"ti ca kaṅkhāya gocarabhūtā lokiyā dhammā adhippetā. Na hi lokuttaradhamme ārabbha kilesā pavattituṁ sakkonti. **Pubbanto**ti atītā khandhāyatanadhātuyo. **Aparanto**ti anāgatā. **Pubbantāparanto**ti tadubhayaṁ, addhāpaccuppannaṁ vā tadubhayabhāgayuttattā. Evaṁ buddhādiggahaṇena, paṭiccasamuppannadhammaggahaṇena ca gahito aṭṭhamo kaṅkhāvisayo nāmarūpamattaṁ, idappaccayatāggahaṇena pana tassa paccayo gahito, tasmā soḷasavatthukāya kaṅkhāya pahīnāya aṭṭhavatthukā kaṅkhā appatiṭṭhāva hotīti āha **"na kevalañca -pa- pahīyatiyevā"**ti.

Diṭṭhekaṭṭhattā vicikicchāya yathā diṭṭhi samucchijjamānā vicikicchāya saddhiṁyeva samucchijjati, evaṁ vicikicchā vikkhambhiyamānā diṭṭhiyā saddhiṁyeva vikkhambhīyatīti āha **"dvāsaṭṭhi diṭṭhigatāni vikkhambhantī"**ti. Attābhinivesūpanissayā hi "ahosiṁ nu kho ahan"ti-ādi[1] nayappavattā soḷasavatthukā saṅkhā, sā eva ca pubbantādivatthukabhāvena vuttā. Attābhinivesavatthukāni ca dvāsaṭṭhi diṭṭhigatāni, buddhādivatthukā ca kaṅkhā tadekaṭṭhāti.

---

1. Ma 1. 10; Saṁ 1. 265 piṭṭhesu.

Dharīyanti attano paccayehīti dhammā, tiṭṭhati ettha tadāyattavuttitāya phalanti ṭhiti, dhammānaṁ ṭhiti dhammaṭṭhiti, paccayadhammo. Atha vā dhammoti kāraṇaṁ "dhammapaṭisambhidā"ti-ādīsu[1] viya, dhammassa ṭhiti sabhāvo, dhammato ca añño sabhāvo natthīti paccayadhammānaṁ paccayabhāvo dhammaṭṭhiti, dhammaṭṭhitiyaṁ ñāṇaṁ **dhammaṭṭhitiñāṇaṁ**. Saṅkhārānaṁ yaṁ yaṁ bhūtaṁ aniccatādi yathābhūtaṁ, tattha ñāṇanti **yathābhūtañāṇaṁ**. Sammā passatīti **sammādassanaṁ**.

Avijjā paccayoti avijjā hetu-ādivasena saṅkhārānaṁ yathārahaṁ paccayo. Tato eva **saṅkhārā paccayasamuppannā. Ubhogete**ti yasmā avijjāpi āsavādivasena paccayasambhūtāva, tasmā avijjā saṅkhārāti ubhayepi ete dhammā paccayasamuppannā. **Itī**ti evaṁ. **Paccayapariggahe paññā**ti paccayānaṁ paricchijja gahaṇavasena pavattā paññā. Vuttanayena **dhammaṭṭhitiñāṇaṁ**.

Nimittanti saṅkhāranimittaṁ, atthato pañcakkhandhā. Te highanasaññāpavattiyā vatthubhāvato nimittaṁ, saviggahabhāvena upaṭṭhānato vā. Yasmā aniccatā nāma saṅkhārānaṁ aviparītākāro. Tattha niccatāya lesassāpi abhāvato **aniccato** passanto **yathābhūtaṁ jānāti**. Tañca ñāṇaṁ aviparītaggahaṇatāya **sammādassanaṁ**. Taṁsamaṅginā ca paccuppannesu viya atītānāgatesupi nayaṁ nentena te suparividitā honti.

Aniccatā ca nāma upattimato, uppādo ca paccayavasenāti aniccatā sijjhamānā saṅkhārānaṁ sappaccayataṁ sādhentī yathāvuttakaṅkhappahānāya saṁvattatīti imamatthaṁ dassento **"aniccato -pa- pahīyatī"**ti āha. Tattha **tadanvayenā**ti paccakkhato diṭṭhassa anugamanena. **Etthā**ti yathādiṭṭhesu dhammesu. **Dukkhato manasi karonto**ti-ādīsupi eseva nayo. **Pavattan**ti upādinnakkhandhappavattaṁ. Tañhi kilesābhisaṅkhārehi pavattitattā sātisayaṁ dukkhabhāvena upaṭṭhāti. **Pavattan**ti ṭhānanisajjādivasena dukkhadukkhatādivasena ca saṅkhārappavattanti apare. "Nimittaṁ, pavattan"ti ca vutte ajjhattabahiddhāsantānasaññite sabbasmiṁ sappaccaye nāmarūpe yāthāvato pavattā ekāva paññā pariyāyavasena "yāthābhūtañāṇan"tipi "sammādassanan"tipi tattha kaṅkhāvikkhambhanena "kaṅkhāvitaraṇā"tipi vuccati. Yathā "rukkho pādapo tarū"ti imamatthaṁ dassento āha **"yañca yathābhūtañāṇan"**ti-ādi.

1. Abhi 2. 307-8 piṭṭhesu.

Paramatthato sāsane assāso nāma ariyaphalaṁ, patiṭṭhā nāma ariyamaggo, ayaṁ pana anadhigatamaggaphalopi tadadhigamupāyapaṭipattiyaṁ ṭhitattā laddhassāso viya, laddhapatiṭṭho viya ca hotīti vuttaṁ **"laddhassāso laddhapatiṭṭho"**ti. Aparihīnakaṅkhāvitaraṇavisuddhiko vipassako lokiyāhi sīlasamādhipaññāsampadāhi samannāgatattā uttari appaṭivijjhanto sugatiparāyaṇo ca hotīti vuttaṁ **"niyatagatiko"**ti. Tato eva **cūḷasotāpanno nāma hoti**. Sotāpanno hi khīṇāpāyaduggativinipātoti.

Atha vā **laddhassāso** diṭṭhivisuddhisamadhigamena. Nāmarūpaparicchedena hi khandhādike sabhāvasarasato sallakkhetvā sāsane dhammupasaṁhitapāmojjappaṭilābhena laddhassāso hoti. **Laddhapatiṭṭho** kaṅkhāvitaraṇavisuddhisamadhigamena. Sappaccayanāmarūpadassanena hi parimadditadiṭṭhikaṇṭako viniddhata-ahetuvisamahetuvādo yathāsakaṁ paccayeteva dhammamattaṁ jānitvā sāsane patiṭṭhitasaddho laddhapatiṭṭho nāma hoti. Nāmarūpavavatthānena dukkhasaccaṁ, dhammaṭṭhitiñāṇena samudayasaccaṁ, tasseva aparabhāgena aniccato manasikārādividhinā maggasaccañca abhiññāya pavattiyā dukkhabhāvaṁ disvā appavatte nirodhe ekaṁseneva ninnajjhāsayatāya lokiyeneva ñāṇena catunnaṁ ariyasaccānaṁ adhigatattā apāyesu abhabbuppattiko, sotāpannabhūmiyaṁ bhabbuppattiko ca hotīti vuttaṁ **"niyatagatiko"**ti. Tenāha **"cūḷasotāpanno nāma hotī"**ti.

Tasmāti yasmā evaṁ mahānisaṁsametaṁ yathābhūtañāṇaṁ, tasmā. **Sadā**ti sabbakālaṁ rattiñceva divā ca. **Sabbaso**ti nibbattakahetu-ādipariggaṇhanavasena sabbappakārena.

Kaṅkhāvitaraṇavisuddhiniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

Iti ekūnavīsatimaparicchedavaṇṇanā.

20. Maggāmaggañāṇadassanavisuddhiniddesavaṇṇanā

Sammasanañāṇakathāvaṇṇanā

692. **Evaṁ maggañca amaggañca ñatvā ṭhitaṁ ñāṇan**ti ayaṁ upakkilesavinimuttā vīthipaṭipannā vipassanāpaññā ariyamaggassa pubbabhāgamaggo, ayaṁ obhāsādibhedo dasavidho upakkileso na maggoti evaṁ maggañca amaggañca yāthāvato vavatthapetvā ṭhitaṁ ñāṇaṁ.

Atītādivasena anekabhedabhinne dhamme kalāpato saṅkhipitvā sammasanaṁ **kalāpasammasanaṁ**, ayaṁ kira jambudīpavāsīnaṁ abhilāpo. "Yaṁ kiñci rūpan"ti-ādinā[1] nayena hi dhammānaṁ vipassanā **nayavipassanā**, ayaṁ kira tambapaṇṇidīpavāsīnaṁ abhilāpo. Tenevāha **"kalāpasammasanasaṅkhātāya nayavipassanāyā"**ti. **Tāva**-saddo kamattho, tena sammasanappakārānaṁ bahubhedataṁ dīpeti. Bahubhāvato hi tesaṁ paṭhamaṁ nayavipassanāya yogārambhaṁ anusāsati "nayavipassanāya tāva yogo karaṇīyo"ti. **Kasmā**ti codakavacanaṁ. Tassāyaṁ adhippāyo—yadi maggāmaggañāṇadassanavisuddhi sampādetabbā, atha kasmā "nayavipassanāya ādito yogo kātabbo"ti vuttanti. Itaro tassāyaṁ adhigamūpāyoti dassento **"āraddhavipassakassā"**ti-ādimāha. Tenetaṁ dasseti "vipassanāya sati udayabbayañāṇuppādo, udayabbayañāṇe sati obhāsādi-upakkilesasambhavo, tato maggāmaggavavatthānaṁ, tasmā tassa āditova ārambhassa sambhavo natthīti vipassanā paṭhamaṁ āraddhabbā[2]"ti. Evampi paṭhamaṁ nayavipassanāva kasmā āraddhabbā[2]ti āha **"vipassanāya ca kalāpasammasanaṁ ādī"**ti. Tañhi atītādibhedabhinnānaṁ dhammānaṁ saṅkhipitvā vavatthānavasena pavattanato ādikammikassa sukaraṁ sammasananti ādibhūtaṁ.

Tasmāti ādibhūtattā. Atha vā **tasmā**ti yasmā āraddhavipassakassa -pa- kalāpasammasanaṁ ādi, tasmā. **Etan**ti kalāpasammasanaṁ. **Apicā**ti-ādi kalāpasammasanasseva vipassanāya ādibhāve upacayahetudassanaṁ. Udayabbayañāṇapariyosānā tīraṇapariññā

---

1. Ma 1. 297; Ma 2. 84; Ma 3. 67; Aṁ 1. 490 piṭṭhādīsu. 2. Āraddhā (Ka)

asampatte eva ca udayabbayañāṇe maggāmaggavavatthānaṁ hotīti āha **"tīraṇapariññāya vattamānāyā"**ti. **Kalāpasammasane tāva yogo kātabbo**ti etthāpi tasseva paṭhamārambhe kāraṇaṁ vuttanayeneva veditabbaṁ. Yasmā kalāpasammasanaṁ nāma ekavisuddhiyampi na antogadhaṁ, ekacce ca taṁ anāmasitvāva vipassanācāraṁ vaṇṇenti. Evaṁ santepi taṁ **suttantesu** ekadesena, anavasesato ca dassitaṁ. **Paṭisambhidāyaṁ**[1] ādikammikānaṁ manasikārasukaratāya vipassanāya ādibhāvena ṭhapitaṁ. Vipassantassa ca obhāsādīsu uppannesu maggāmaggañāṇasambhavo, tasmā "taṁ sampādetukāmenā"ti-ādinā ayaṁ vicāro katoti daṭṭhabbaṁ.

693. **Tatrā**ti tasmiṁ tīraṇapariññāya ñātapariññānantarabhāve, tāsu vā pariññāsu. **Vinicchayo**ti sarūpato, kiccato, bhūmito ca sanniṭṭhānaṁ. Lokuttarāpi purimasmiṁ saccadvaye maggasampayuttā tividhāpi pariññā kiccavasena labbhatīti **"lokiyapariññā"**ti visesetvā vuttaṁ. Sabhāvadhammānaṁ lakkhaṇasallakkhaṇato ñeyya-abhimukhā paññā **abhiññāpaññā. Ñātaṭṭhe**[2]ti ñātabhāvanimittaṁ. Abhiññeyyassa jānanahetu "ñāṇan"ti vuccati. **Pariññāpaññā**ti aniccādilakkhaṇāni paricchijja jānanapaññā. **Tīraṇaṭṭhe**[3]ti sammasanabhāvahetu. **Pahānapaññā**ti pahātabbassa pajahanapaññā. Vedayitādilakkhaṇavidhuratāya **ruppanalakkhaṇaṁ** paccattalakkhaṇaṁ vuttaṁ. **Tesaṁyeva** paccattalakkhaṇasallakkhaṇavasena gahitadhammānaṁyeva. Yathā pathavīphassādīnaṁ kakkhaḷaphusanādilakkhaṇāni tīsupi khaṇesu sallakkhitabbāni paṭiniyatarūpatāya sabhāvasiddhāneva hutvā gayhanti, na evamaniccatādilakkhaṇāni. Tāni pana bhaṅgudayabbayapīḷāvasavattanākāramukhena gahetabbato samāropitarūpāni viya gayhantīti vuttaṁ **"sāmaññalakkhaṇaṁ āropetvā"**ti. Lokiyapariññānaṁyeva adhippetattā lakkhaṇārammaṇikavipassanāva **"pahānapariññā"**ti vuttā.

Saṅkhārapaṭicchedatoti nāmarūpavavatthānato, yā "diṭṭhivisuddhī"ti vuttā. Keci pana "khandhādīnaṁ vipassanāya bhūmibhāvato sabbopi khandhādivicāro saṅkhāraparicchedo"ti vadanti. **"Paccattalakkhaṇapaṭivedhasseva ādhipaccan"**ti iminā nāmarūpapaccayapariggahapaññānaṁ tīraṇapahānāsamatthataṁ

1. Khu 9. 51 piṭṭhe. 2. Ñātaṭṭhena (Syā, Ka) 3. Tīraṇaṭṭhena (Syā, Ka)

dasseti. Tāsampi pana "namanalakkhaṇaṁ nāmaṁ, ruppanalakkhaṇaṁ rūpan"ti arūparūpānaṁ sādhāraṇākārasallakkhaṇavasena pavattiyā ekenākārena tīraṇapariyāyo[1], diṭṭhikaṅkhāvikkhambhanena pahānapariyāyo[2] labbhatīti siyā tīraṇapahānesupi ādhipaccanti vadanti. Ukkaṭṭhaniddesena pana yathā diṭṭhivisuddhiyāva saṅkhāraparicchedatā, evaṁ lakkhaṇārammaṇikavipassanāya eva tīraṇapahānakiccatā veditabbā. Evaṁ hi tissopi pariññā vavatthitā honti, aññathā saṅkāro siyā. **Tīraṇapariññāyabhūmi** tattha paññāya aniccatādilakkhaṇasantīraṇato. Tenāha **"etasmiṁ -pa- ādhipaccan"**ti. Kāmaṁ udayabbayañāṇampi kañci micchābhinivesaṁ pajahati, tassa pana athāmagatattā na sātisayaṁ pahānanti vuttaṁ **"bhaṅgānupassanaṁ ādiṁ katvā upari pahānapariññāya bhūmī"**ti. **Aniccato anupassanto**ti aniccākārato saṅkhāre anupassanto sammasanto. **Niccasaññan**ti "te niccā sassatā"ti pavattaṁ micchāsaññaṁ. Saññāsīsena diṭṭhicittānampi gahaṇaṁ daṭṭhabbaṁ. Eseva nayo ito paresupi. **Nibbindanto**ti aniccānupassanādisambhūtāya nibbidānupassanāya saṅkhāre nibbijjanavasena passanto. **Nandin**ti sappītikataṇhaṁ. **Virajjanto**ti virāgānupassanāya virajjanavasena yathā saṅkhāresu rāgo nuppajjati, evaṁ anupassanto. Tathābhūto hi rāgaṁ pajahatīti vuccati. **Nirodhento**ti nirodhānupassanāya yathā saṅkhārā nirujjhantiyeva, na āyatiṁ punabbhavavasena uppajjanti, evaṁ anupassanto. Tathābhūto hi saṅkhārānaṁ samudayaṁ pajahati nāma anuppattidhammatāpādanato. **Paṭinissajjanto**ti paṭinissaggānupassanāya yathā saṅkhārā na puna ādiyanti, evaṁ vossajjanto. Tenāha **"ādānaṁ pajahatī"**ti, niccādivasena vā gahaṇaṁ vissajjetīti attho. **Sādhitattā**ti sampāditattā. **Itarā**ti tīraṇapahānapariññā. Evaṁ pariññā niddisitvā pariññākkamavasenapi kaṅkhāvitaraṇānantaraṁ "kalāpasammasane yogo kātabbo"ti yvāyamattho vutto, taṁ nigamavasena paccāharanto **"tena vuttan"**ti-ādimāha, taṁ vuttatthameva.

694. **Tatrā**ti tasmiṁ kalāpasammasane vibhāvetabbe, tassa vā kalāpasammasanassa ādibhāve. **Ayaṁ pāḷī**ti dassiyamānaṁ paṭisambhidāmaggapāḷimāha. Tattha **saṅkhipitvā vavatthāne saññā**ti atītādibhedabhinne

---

1. Tīraṇapariññāyo (Syā) 2. Pahānapariññāyopi (Syā)

dhamme ekato saṅgahetvā aniccādivasena vinicchaye sādhetabbe taṁ sādhanīyā paññā. Sammasane aniccatādivasena tīraṇe ñāṇanti pavuccati, sā kathaṁ hotīti attho. **Vavatthāne sammasane**ti ca nipphādetabbe bhummavacanaṁ. **Yaṁ kiñci rūpan**ti-ādīni padāni heṭṭhā vuttatthāneva. **Sabbaṁ rūpaṁ aniccato vavatthapetī**ti-ādīni pana yasmā parato vaṇṇiyissanti, tasmā tattheva nesaṁ atthaṁ vibhāvayissāma.

Pāḷivavatthānaṁ pana evaṁ veditabbaṁ—ettha hi ādikammikānaṁ vipassanāmanasikārasukhatthaṁ **"yaṁ kiñci rūpan"**ti-ādinā paṭhamaṁ tāva pañcakkhandhā atītādivibhāgamukhena gahitā, te pana khandhā yasmā dvārārammaṇehi saddhiṁ dvārappavattadhammavasena vibhāgaṁ labbhanti, tasmā tadanantaraṁ dvārachakkādivasena dasa chakkā gahitā. Yasmā pana lakkhaṇesu anattalakkhaṇaṁ dukkhavibhāgaṁ, tasmā tassa vibhāvanāya cha dhātuyo gahitā. Tato yesu kasiṇesu ito bāhirakānaṁ attābhiniveso, tāni imesaṁ jhānānaṁ ārammaṇabhāvena upaṭṭhānākāramattānīti dassanatthaṁ dasa kasiṇāni gahitāni. Tato dukkhānupassanāya parivārabhāvena paṭikkūlākāravasena dvattiṁsa koṭṭhāsā gahitā. Pubbe khandhavasena saṅkhepato gahitā dhammā nātisaṅkhepavitthāranayena, vitthāranayena ca manasi kātabbāti dassanatthaṁ dvādasāyatanāni, aṭṭhārasa dhātuyo ca gahitā. Tesu ime dhammā satipi suññanirīha-abyāpārabhāve dhammasabhāvato ādhipaccavasena pavattantīti anattalakkhaṇavibhāvanatthaṁ indriyāni gahitāni. Evaṁ anekabhedabhinnāpime dhammā bhūmittayapariyāpannatāya tividhāva hontīti dassanatthaṁ tisso dhātuyo gahitā.

Ettāvatā nimittaṁ dassetvā pavattaṁ dassetuṁ kāmabhavādayo navabhavā gahitā. Ettake abhiññeyyavisese pavattamanasikārakosallena saṇhasukhumesu nibbattitamahaggatadhammesu manasikāro pavattetabboti dassanatthaṁ jhānappamaññāruppāni gahitāni. Tattha jhānāni nāma vuttāvasesārammaṇāni rūpāvacarajjhānāni. Paccayapaccayuppannavibhāgato ime dhammā bhinditvā manasi kātabbāti dassanatthaṁ paṭiccasamuppādaṅgāni gahitāni. Paccayākāramanasikāro hi lakkhaṇattayaṁ sukhena, suṭṭhutarañca vibhāveti, tasmā pacchato gahito. Evamete sammasanīyabhāvena

gahitā khandhādivasena koṭṭhāsato pañcavīsatividhā. Pabhedato pana atītādibhedaṁ anāmasitvāva gayhamānā dvīhi ūnāni dvesatāni honti.

Tattha **aniccato vavatthapetī**ti-ādiko paṭhamo lakkhaṇavavatthāpanavāro. **Aniccaṁ khayaṭṭhenāti-**ādiko dutiyo hetuvāro lakkhaṇānaṁ hetukittanato. **Aniccaṁ saṅkhatan**ti-ādiko pana hetupatiṭṭhāpanavāro pākaṭabhāvasallakkhaṇato. **Khayaṭṭhenā**ti hi khayasabhāvato yasmā rūpaṁ khayasabhāvaṁ uppajjitvā khayaṁ vayaṁ bhedaṁ gacchati, tasmā aniccanti attho. **Bhayaṭṭhenā**ti bhāyitabbabhāvato yasmā rūpaṁ pabhaṅguratāya bhayānakaṁ tasmā dukkhanti. Tenāha bhagavā "yadaniccaṁ, taṁ dukkhan"ti[1]. **Asārakaṭṭhenā**ti asārakabhāvato, attasāravirahatoti attho. Tatiyavāre pana "rūpaṁ aniccan"ti vatvā tassa hetuṁ patiṭṭhāpetuṁ **"saṅkhatan"**ti-ādi vuttaṁ. Yasmā samecca sambhūya paccayehi kataṁ, anurūpe ca paccaye paṭicca, na vinā tehi samaṁ, sammā ca uppannaṁ, tasmā khayavayavirāganirodhadhammanti. Na hi paccayanibbattaṁ anirujjhanakaṁ nāma atthi. Tenāha bhagavā "yaṁ taṁ rūpaṁ jātaṁ bhūtaṁ saṅkhataṁ palokadhammaṁ, taṁ vata mā palujjīti netaṁ ṭhānaṁ vijjatī"ti[2]. Etena aniccā pathavīdhātu paccayanibbattattā tadaññaṁ paccayanibbattaṁ viyāti dasseti. Esa nayo sesadhammesupi.

Idāni anvayato, byatirekato ca saṅkhatadhammānaṁ aniccataṁ patiṭṭhāpetuṁ **"jātipaccayā"**ti-ādi vuttaṁ. Aniccalakkhaṇasseva cettha patiṭṭhāpanaṁ tasmiṁ patiṭṭhāpite sesalakkhaṇadvayassapi patiṭṭhāpanasiddhito.

Iminā peyyālena ime dhammarāsayo saṁkhittāti sambandho. **"Dvārārammaṇehi saddhiṁ dvārappavattā dhammā, pañcakkhandhā"**ti idaṁ abhiññeyyaniddese "cakkhuṁ bhikkhave abhiññeyyan"ti-ādinā[3] dvārārammaṇehi saddhiṁ dvārappavatte dhamme dassetvā tesaṁ pañcahi khandhehi saṅgahitataṁ dassetuṁ "rūpaṁ abhiññeyyaṁ -pa- viññāṇaṁ abhiññeyyan"ti[3] āgatattā vuttaṁ. **Paṭisambhidāyaṁ**[4] pana "yaṁ kiñci rūpan"ti-ādinā paṭhamaṁ pañcakkhandhe dassetvā "cakkhun"ti-ādinā dvārārammaṇehi saddhiṁ dvārappavattā dhammā dassitā. Tathādassane kāraṇaṁ heṭṭhā vuttameva.

---

1. Saṁ 2. 19, 37, 68, 69, 92, 236, 237; Khu 9. 295 piṭṭhesu.
2. Saṁ 3. 141 piṭṭhe.
3. Khu 9. 7; Saṁ 2. 258 piṭṭhesu.
4. Khu 9. 51 piṭṭhe.

Kasmā panettha ime dhammarāsayo saṁkhittāti pāḷiyaṁ vitthārato āgatattāti dassento **"vuttaṁ hetan"**ti-ādimāha. Tenevāha **"taṁ tattha -pa- saṁkhittan"**ti. Tattha tanti abhiññeyyaṁ. **Etthā**ti abhiññeyyaniddese. "Viññāṇaṁ mano dhammā"ti-ādinā tattha tattha koṭṭhāse ye lokuttaradhammā āgatā. Keci pana **"etthā**ti paṭisambhidāyan"ti vadanti, taṁ na sundaraṁ. Sammasanupagā eva hi dhammā paṭisambhidāyaṁ gahitā sammasanavārassa adhippetattā, na abhiññeyyaniddese[1] viya sabbeva abhiññeyyā dhammā. **Ye** rūpārūpadhammā. **Yassā**ti yogino. **Tesu tena sammasanaṁ ārabhitabbaṁ** yathāpākaṭaṁ vipassanābhinivesoti katvā. Pacchā pana anupaṭṭhahantepi upāyena upaṭṭhahāpetvā anavasesatova sammasitabbā.

695. "Atītaṁ rūpaṁ aniccan"ti-ādinā aniccato sammasanassa atītādivibhāgā pavattiṭṭhānabhūtāti āha **"ekādasahi okāsetī"**ti. **Vavatthāpanaṁ** nāma sanniṭṭhānaṁ. Aniccato sanniṭṭhānañcettha "aniccan"ti vipassanāvāti āha **"aniccanti sammasatī"**ti.

Kathanti sammasanākāro pucchitoti taṁ parato idheva pāḷiyaṁ dutiyavāre vuttanayenevāti saṅkhepeneva vissajjeti. Idāni tamatthaṁ pākaṭataraṁ kātuṁ **"vuttañhetan"**ti-ādimāha. Tattha **hī**-ti hetu-atthe nipāto. Yasmā "rūpaṁ atītānāgatapaccuppannaṁ aniccaṁ khayaṭṭhenā"ti evaṁ vuttaṁ, tasmā iminā vuttanayena aniccanti sammasatīti yojanā.

Evampi saṅkhepoyevāti vibhajitvā dassetuṁ **"esā"**ti-ādi vuttaṁ. **Atīte**ti atīte bhave. Ādikammikassa hi idaṁ sammasanavidhānaṁ, tasmā bhavavasena addhābhedo adhippeto. Tenāha **"nayimaṁ bhavaṁ sampattantī"**ti[2]. Ettha **iti**-saddo hetu-attho. Idaṁ vuttaṁ hoti—yaṁ atītabhave pariyāpannaṁ rūpaṁ, taṁ atīteyeva bhave khīṇaṁ, tato na imaṁ bhavaṁ sampattaṁ, tasmā aniccaṁ khayaṭṭhena khayasabhāvattāti sammasatīti. Esa nayo **yaṁ anāgatan**ti-ādīsupi.

---

1. Khu 9. 7; Saṁ 2. 258 piṭṭhesu.
2. Nayimaṁ bhavaṁ sammattanti (Syā)

Yaṁ bahiddhā, tampi bahiddhā eva khīyati, na ajjhattabhāvaṁ gacchatīti aniccaṁ khayaṭṭhenāti, yaṁ oḷārikaṁ, tampi tattheva khīyatīti aniccaṁ khayaṭṭhenāti-ādinā yojetabbaṁ.

Idaṁ sabbampīti idaṁ atītādibhedassa rūpassa sammasanato sabbaṁ ekādasavidhampi sammasanaṁ ekaṁ sammasanaṁ aniccato sammasananti katvā.

Tanti taṁ ekādasavidhampi rūpaṁ. **Sappaṭibhayatāyā**ti bhayānakatāya. **Bhayāvahaṁ hotī**ti appahīnavipallāsassa "ahaṁ vinassāmi, mama santakaṁ vinassatī"ti cintentassa bhayajanakaṁ hoti. **Sīhopamasutte devānaṁ viyā**ti sīhopamasutte desiyamāne devānaṁ viya, tattha hi—

> "Yadā tathāgato loke uppajjati arahaṁ sammāsambuddho -pa- so dhammaṁ deseti 'iti rūpaṁ, iti rūpassa samudayo, iti rūpassa atthaṅgamo, iti vedanā, iti saññā, iti saṅkhārā, iti viññāṇaṁ, iti viññāṇassa samudayo, iti viññāṇassa atthaṅgamo'ti. Yepi te bhikkhave devā dīghāyukā vaṇṇavanto sukhabahulā uccesu vimānesu ciraṭṭhitikā, tepi tathāgatassa dhammadesanaṁ sutvā yebhuyyena bhayaṁ saṁvegaṁ santāsaṁ āpajjanti 'aniccāva kira bho mayaṁ samānā niccamhāti amaññimha, addhuvāva -pa- asassatāva kira bho mayaṁ samānā sassatamhāti amaññimha, mayampi kira bho aniccā addhuvā asassatā sakkāyapariyāpannā[1]'ti"—

evaṁ devānaṁ bhayuppatti āgatā.

Khandhapañcakaṁ, tadekadeso vā attavādīhi "attā"ti parikappīyati, tañca ekantato aniccaṁ, dukkhañcāti āha **"yañhi aniccaṁ, taṁ dukkhan"**ti-ādi. Tīsu dukkhatāsu saṅkhāradukkhatāva byāpinī, "yadaniccaṁ, taṁ dukkhan"ti ca adhippetāti vuttaṁ **"aniccataṁ vā udayabbayapaṭipīḷanaṁ vā"**ti. **Attā abhavissā**ti "kārako vedako sayaṁvasī"ti evaṁbhūto attā abhavissāti adhippāyo. Evañhi sati rūpassa ābādhāya saṁvattanaṁ ayujjamānakaṁ siyā. Yathā rūpakkhandhe abhedato tividhaṁ sammasanaṁ, bhedato tettiṁsavidhaṁ, evaṁ vedanākkhandhādīsupīti imamatthaṁ **"esa**

1. Saṁ 2. 70; Aṁ 1. 342 piṭṭhe.

nayo"ti atidisati. Tena khandhavasena tāva bhedato pañcasaṭṭhi-adhikā sataṁ sammasanavārā dassitā honti. Iminā nayena dvārachakkādīsupi yathārahaṁ sammasanabhedo veditabbo.

696. **Niyamato saṅkhatādibhedaṁ hotī**ti ekaṁsena saṅkhatatādivisesavantaṁ hoti asaṅkhatādisabhāve aniccatāya asambhavato. **Assā**ti aniccassa. **Pariyāyadassanatthan**ti vevacanadassanatthaṁ, taṁ pana "khayadhamman"ti-ādīnaṁ vasena veditabbaṁ, na purimānaṁ tiṇṇaṁ. Na hi tadeva tassa pariyāyo hoti, nāpi saṅkhatapaṭiccasamuppannapadāni hutvā abhāvadīpanato pākabhāvadīpanato. Pākabhāvadīpanena pana aniccatāya sādhanapakkhe tiṭṭhanti. Teneva hi sabbesaṁ padānaṁ pariyāyatābhāvato **"nānākārehi vā"**ti vikappantaraṁ gahitaṁ. **Manasikārappavattidassanatthan**ti aniccatāya upabrūhanamanasikārapavattidassanatthaṁ.

Cattārīsākāra-anupassanākathāvaṇṇanā

697. **So**ti yogāvacaro. **Tassā**ti yathāvuttabhedassa aniccatādisammasanassa. **Thirabhāvatthāyā**ti daḷhabhāvatthāya aniccādi-ākārassa punappunaṁ manasikāro viya bahulīkārabhāvato. Yaṁ taṁ bhagavatā etassa vibhaṅge aniccādisammasanaṁ[1] vuttanti sambandho. **Anulomikan**ti ariyamaggādhigamassa anukūlaṁ. **Khantin**ti ñāṇakhantiṁ. Ñāṇañhi visayasabhāvaṁ ogāhetvā vavatthāne khamati sahatīti khantīti vuccati. **Sammattaniyāman**ti ariyamaggaṁ. So hi sammādiṭṭhi-ādisammattañceva anivattidhammatāya niyāmo cāti vuccati. **"Ādinā nayenā"**ti iminā "pañcakkhandhe dukkhato passanto anulomikaṁ khantiṁ paṭilabhati, khandhānaṁ nirodho sukhaṁ nibbānanti passanto sammattaniyāmaṁ okkamatī"ti[2] evamādiko pāṭhaseso rogādipaṭipakkhayojanāvasena vitthāretabbo. **"Khandhānaṁ nirodho niccaṁ nibbānan"**ti vacanena saṅkhārānaṁ dukkharogatādipaṭipakkho nibbānassa sukhārogyādibhāvo "ādinā nayenā"ti ettha nayaggahaṇena dīpitoti avaseso sabbo pāṭho pakāsito eva hotīti.

---

1. Aniccatādisammasanaṁ (Syā, Ka) 2. Khu 9. 411 piṭṭhe Paṭisambhidāmagge.

Kāmañcetaṁ cattārīsāya ākārehi sammasanaṁ anulomañāṇe bhāvetabbavidhānaṁ. Tenāha **"anulomañāṇaṁ vibhajantena -pa- vuttan"**ti, ito paṭṭhāya pana kataparicayasseva kiccāvahaṁ hotīti idhāpi vuttantīti daṭṭhabbaṁ. **Tassāpī**ti na kevalaṁ kalāpasammasanasseva, atha kho yathādassitassa cattālīsappabhedassa aniccādisammasanassapi. Tañhi anulomikakhantipaṭilābhāya, sammattaniyāmokkamanāya ca saṁvattanato evaṁsato icchitabbaṁ. Vuttañhi—

> "So vata bhikkhave bhikkhu kañci saṅkhāraṁ niccato samanupassanto anulomikāya khantiyā samannāgato bhavissatīti netaṁ ṭhānaṁ vijjati, anulomikāya khantiyā asamannāgato sammattaniyāmaṁ okkamissatīti netaṁ ṭhānaṁ vijjati, sammattaniyāmaṁ anokkamamāno sotāpattiphalaṁ vā -pa- arahattaṁ vā sacchikarissatīti netaṁ ṭhānaṁ vijjati. So vata bhikkhave bhikkhu sabbasaṅkhāre aniccato samanupassanto"ti[1]—

ādi sukkapakkho vitthāretabbo. Tathā "so vata bhikkhave bhikkhukañci saṅkhāraṁ sukhato, dukkhato, kañci dhammaṁ attato, anattato"ti[2] vitthāretabbo.

698. Ekekaṁ khandhaṁ aniccādisammasanassa vasena sammasatīti sambandho. Tassa pana sammasanassa pañcannaṁ khandhānaṁ sādhāraṇatāya **"ekekaṁ khandhan"**ti vuttaṁ. **Anaccantikatāyā**ti accantikatābhāvato, asassatatāyāti attho. Sassatañhi accantikaṁ parāya koṭiyā abhāvato. **Ādi-antavantatāyā**ti pubbāparakoṭivantatāya, udayabbayadhammatoti attho. Aniccato sammasatīti sambandho. Esa nayo sabbatta.

Aniccatoti ca addhuvato. Etañhi na niccaṁ, khaṇikatāya asadābhāvitāya vā na iccaṁ na upagantabbanti **aniccaṁ. Uppādavayapaṭipīḷanatāyā**ti uppādena, vayena ca pati pati khaṇe khaṇe taṁsamaṅgino vibādhana-sabhāvattā, tehi vā sayameva vibādhetabbattā. Udayabbayavanto hi dhammā abhiṇhaṁ tehi paṭipīḷitā eva honti, yā pīḷanā "saṅkhāradukkhatā"ti vuccati.

1. Aṁ 2. 385; Khu 9. 409 piṭṭhesu.
2. Khu 9. 409, 410 piṭṭhesu nissitāpāḷi.

Dukkhavatthutāyāti tividhassāpi dukkhassa, saṁsāradukkhassa ca adhiṭṭhānabhāvato. **Paccayayāpanīyatāyā**ti yathārahaṁ paccayehi yāpetabbatāya. **Rogamūlatāyā**ti mūlabyādhi viya anubandhabyādhīnaṁ mūlabhāvato, padadvayenāpi yāpyarogasadisatoti dasseti. Yāpyabyādhi hi rogo itaro ābādhoti. **Dukkhatāsūlayogitāyā**ti tividhadukkhatāsaṅkhātena rujjanena yujjatāya. **Kilesāsucipaggharaṇatāyā**ti yathārahamārammaṇavasena, samannāgamavasena ca rāgādikilesāsucivissandanato. Ahutvā sambhavato uppattiyā **uddhumātatā.**

Antotudanatāyāti abbhantare tudanato. Dukkhavedanādayo viya hi ime saṅkhārā attabhāvassa abbhantaragatā eva udayabbayavasena tudanti. Ariyamaggasaṇḍāsena vinā nīharituṁ asakkuṇeyyatāya **dunnīharaṇīyatā** taṇhādiṭṭhābhinivesadaḷhabhāvato. **Aghan**ti pāpaṁ viya ariyajanehi vigarahitabbaṁ. Sattānaṁ anatthajananato avaḍḍhi-āvahaṁ, pāpassa ca vatthūbhūtaṁ khandhapañcakanti āha **"vigaraha -pa- aghato"**ti. **Aseribhāvajanakatāyā**ti paravasatājananato. Yathā gilāno aññehi saṁvesanavuṭṭhāpanādinā parapaṭibaddhasarīravuttiko aserī, evametepi aseribhāvajanakā. **Avasatāyā**ti avasavattanato. Yathā parosatanto puriso parassa vasaṁ na gacchati, evaṁ subhasukhādibhāvena vase vattetuṁ asakkuṇeyyato. **Avidheyyatāyā**ti "mā jīratha, mā mīyathā"ti-ādinā vidhātuṁ asakkuṇeyyato. **Palujjanatāyā**ti byādhi-ādīhi pakārehi chijjanato vinassanato. Tehi eva vā ābyasanato. Byasanattho hi lokasaddo, pasaddo bhusattho daṭṭhabbo. Byādhi-ādīhi ca khandhānaṁ byasananti. Byasanāvahabhāvena etīti **īti**, āgantukānaṁ akusalapakkhiyānaṁ byasanahetunaṁ etaṁ adhivacanaṁ. Khandhā ca edisāti āha **"anekabyasanāvahatāya ītito"**ti.

Upaddavatīti upaddavo, anatthaṁ janento abhibhavati ajjhottharatīti attho, rājadaṇḍādīnaṁ etaṁ adhivacanaṁ. Khandhā ca edisāti vuttaṁ **"aviditānaṁ -pa- upaddavato"**ti. Diṭṭhadhammikasamparāyikabhayāvahato, abhayapaṭipakkhato ca khandhā bhayanti āha **"sabbabhayānaṁ -pa- bhayato"**ti. Bahiddhā ñātibyasanādīhi, ajjhattaṁ rāgādīhi anatthehi upasajjanaṭṭhena,

upasaggasadisatāya ca upasaggo[1]. **Upasaggo**ti ca devatūpasaṁhāravasena pavatto byādhi-ādi-anattho. So atthakāmena muhuttampi na ajjhupekkhitabbo hoti. Tena vuttaṁ **"anekehi -pa- upasaggato"**ti. **Dosūpasaṭṭhatāyā**ti ārammaṇato, sampayogato ca rāgādidosehi upetatāya. Lokadhammā lābhādihetukā anunayapaṭighā, tehi, byādhi-ādīhi ca anavaṭṭhitatā **pacalitatā**.

Upakkamenāti attano, parassa vā payogena. **Sarasenā**ti sabhāvena. **Pabhaṅgupagamanasīlatā** bhiduratā[2]. **Sabbāvatthanipātiyā**ti rukkhaphalaṁ viya atitaruṇakālato paṭṭhāya sabbāsu avatthāsu nipatanasīlatāya. Anipatassapi sabbena sabbaṁ asāratāya **thirabhāvassa abhāvatāya**. Thirañhi dhuvaṁ nāma hoti. Tāyituṁ rakkhituṁ asamatthatāya na tāyanoti atāyano, tabbhāvo **ātāyanatā**. Tāṇāsīsāya upagatassa **alabbhaneyyakhematā**. Dukkhabhītiyā upalīyanādhippāyena **allīyituṁ**. Dukkhanivattanaṁ **leṇakiccaṁ**. Jāti-ādibhayānaṁ hiṁsanaṁ vidhamanaṁ **bhayasārakattaṁ.** **Yathāparikappitehī**ti paramatthato avijjamānehi bālehi paritappitappakārehi. **Rittatāyā**ti vivittatāya, virahitatāyāti attho. Antosārābhāvo **rittatā**. Sā eva ca tucchatāti āha **"rittatāyeva tucchato"**ti. **Appakattā**ti parittattā, lāmakattā vā. Dhuvasārābhāvādīhi saddhiṁ attasārābhāvaṁ rittapadena vatvā nibbattitamattasārābhāvameva suññapadena dassetuṁ **"sāmi -pa- suññato"**ti vuttaṁ. Yathā kenaci sāmi-ādilakkhaṇena attanā suññā ete, evaṁ sayampi ataṁsabhāvoti āha **"sayañca -pa- anattato"**ti. Na attāti hi anattāti[3].

Pavattidukkhatāyāti bhavapavattidukkhabhāvato. Bhavapavatti ca pañcannaṁ khandhānaṁ aniccādi-ākārena pavattanameva, so ca ādīnavo. Yathāha "yaṁ bhikkhave pañcupādānakkhandhā aniccā dukkhā vipariṇāmadhammā. Ayaṁ bhikkhave pañcasu upādānakkhandhesu ādīnavo"ti. Tenāha **"dukkhassa ca ādīnavatāyā"**ti. **Ādīnan**ti bhāvanapuṁsakaniddeso yathā "ekamantan"ti[4], ativiya kapaṇanti attho. Bhusattho hi ayaṁ **ā**-kāro.

---

1. Upasaggato (Syā, Ka)
2. Vidūratā (Syā)
3. Anattātipi vuttaṁ (Syā)
4. Dī 1. 48 piṭṭhādīsu.

Yathā "dvidhā chiddakaṁ vicchiddakan"ti ettha dvi-saddassa atthe **vi**-saddo, evamidhāpīti āha **"dvedhā pariṇāmapakatitāya vipariṇāmadhammato"**ti. Vipariṇāmo ca viparītasabhāvāpatti. **Dubbalatāyā**ti sarasabhiduratāya balābhāvato. Dubbalampi kiñci mudukammaññābhāvena duppadhaṁsiyā. Ime pana supadhaṁsiyā evā[1]ti āha **"pheggu viya sukhabhañjanīyatāya cā"**ti. Aghassa pāpassa hetukā **aghahetutā**. Khandhapaṭibaddhameva hi sabbaṁ kibbisanti. Ime rūpādayo sukhahetu, na dukkhahetūti janitavissāsānaṁ hananasīlatāya, khandhesu hi "etaṁ mamā"ti gāhavasena sattā byasanaṁ pāpuṇanti, vissāsaṁ vā hanantīti **vissāsaghātino**, tabbhāvato.

Vigatabhavatāyāti apagatavaḍḍhitāya. Vibhavataṇhā, vibhavadiṭṭhi ca vibhavo uttarapadalopena, tato **vibhavato**, pitusadisassa vā sabhāvahetuno **vibhavato** vināsato sambhūtatāya. Āsavānaṁ ārammaṇādinā paccayabhāvo **āsavapadaṭṭhānatā**. Bījādiko asādhāraṇo **hetu**, bhūtasalilādiko sādhāraṇo **paccayo**. Esa nayo ajjhattepi. Tehi samecca sambhūya kato **saṅkhato**. **Maccumārassa** adhiṭṭhānabhāvena, **kilesamārassa** paccayabhāvena saṁvaḍḍhanato **āmisabhūtatā**, khandhāpi khandhānaṁ āmisabhūtā paccayabhāvena saṁvaḍḍhanato, tadantogadhā **abhisaṅkhārā. Devaputtamārassa** pana "mametan"ti adhimānavasena āmisabhāvoti khandhādimārānampi imesaṁ yathārahaṁ āmisabhūtatā vattabbā. Dhammasaddo "jātidhammānan"ti-ādīsu[2] viya pakati-attho, "dhammapaṭisambhidā"ti-ādīsu[3] viya hetu-attho cāti āha **"jātijarābyādhimaraṇapakatitāya, sokaparideva-upāyāsahetutāyā"**ti. **Saṁkilesattaya**ggahaṇena tadekaṭṭhānaṁ dasannaṁ kilesavatthūnampi saṅgaho daṭṭhabbo. Tadārammaṇāpi hi dhammā tadanativattanato saṁkilesikā eva. Tathā khuddā, taṇhā, jaṭādīsu sarīrassa, saṁkilesassa ca saṅgaho daṭṭhabbo.

Cattārīsāpi sammasanāni tīsu anupassanāsu antogadhānevāti tadantogadhabhāvaṁ dassetuṁ **"ettha hī"**ti-ādi vuttaṁ. **Aniccānupassanāni**

1. Ime pana subhedā eva (Syā, Ka)
2. Ma 3. 293; Khu 9. 38 piṭṭhesu.
3. Abhi 2. 307, 308 piṭṭhādīsu.

sarūpato, pariyāyato ca aniccabhāvavibhāvanato. Esa nayo itaresupi. "**Asārakato**"ti idaṁ niccasārābhāvavibhāvanaṁ.

Ettāvatā kalāpato dhamme saṅgahetvā nayato sammasanamattaṁ dassitaṁ, na tāva anupadadhammavipassanā vihitāti "**sammasanārambhavidhānan**"ti vuttaṁ.

Indriyatikkhakāraṇanavakakathāvaṇṇanā

699. Ekaccassa tikkhindriyassa mahāpaññassa nayavipassanāvaseneva udayabbayañāṇaṁ uppajjati, itarassa nuppajjati. Taṁ sandhāya "**yassa pana -pa- na sampajjatī**"ti vuttaṁ. Udayabbayañāṇuppatti hi idha nayavipassanāya sampajjananti adhippetaṁ. Tena "navahākārehi indriyāni tikkhāni bhavanti -pa- antarā ca abbosānenā[1]"ti evaṁ vuttānaṁ navannaṁ ākārānaṁ vasena indriyāni tikkhāni katvā sappāyāni sevamānena sammasitabbanti sambandho.

Tenāti yoginā. **Navahākārehī**ti vakkhamānehi navahi ākārehi. **Indriyānī**ti saddhādīni indriyāni. **Tikkhānī**ti tikhiṇāni visadāni sūrāni. **Uppannuppannānan**ti khaṇe khaṇe uppannānaṁ uppannānaṁ. **Saṅkhārānan**ti vipassiyamānānaṁ rūpārūpadhammānaṁ. **Khayamevā**ti paṭhamaṁ uppādaṁ disvā taṁ muñcitvā khayameva bhaṅgameva passati. Tassa tathākhayadassanapasutassa vipassanāpaññā tikkhā sūrā vahati, itarāni ca indriyāni. **Tatthā**ti khayadassane. **Sakkaccakiriyāyā**ti ādarakāritāya, yathā khayadassanaparameneva vipassanāñāṇaṁ pavattati, evaṁ taṁ ādarajāto sampādeti. **Sātaccakiriyāyā**ti avicchedakiriyāya, yathā vipassanāñāṇaṁ khayadassanavasena nirantarameva pavattati, evaṁ yuttappayutto naṁ sampādeti. **Sappāyakiriyāyā**ti anurūpakiriyāya āvāsādisattavidhasappāyāsevanakiriyāya. **Nimittaggāhenā**ti yathā manasikarontassa vipassanāsamādhi uppanno, tassa ākārassa sallakkhaṇavasena samathanimittaggahaṇena sampādetīti sambandho. **Anupavattanatāyā**ti anurūpato pavattanena bhāvanācittassa līnabhāve pītivīriyadhammavicayasambojjhaṅgānaṁ uddhatabhāve passaddhisamādhi-upekkhāsambojjhaṅgānaṁ brūhanenāti attho. **Kāye ca jīvite ca anapekkhatan**ti attano kāye asucibhāvena

---

1. Abyosānena (Ka)

bāhiraka-aviññāṇakakuṇape viya jīvite ahitāvahapaccatthike viya nirapekkhacittaṁ upaṭṭhapeti. **Tattha ca abhibhuyya nekkhadhammanā**ti tasmiṁ kāyacitte anapekkhabhāvena indriyānaṁ tikkhabhāvāpādanena uppannaṁ uppannaṁ dukkhaṁ vīriyena abhibhavitvā bhāvanaṁ sampādeti. **Antarā**ti yathādhippetāya bhāvanāsiddhiyā antarāva. **Abbosānenā**ti asaṅkocanena.

Evaṁ vuttānanti evaṁ "navahākārehi indriyāni tikkhāni bhavantī"ti-ādinā aṭṭhakathāyaṁ vuttānaṁ. Ettha ca yathā nāma sukhumānaṁ muttāpavāḷādīnaṁ vijjhane sukhumatarena vedhanena bhavitabbaṁ, evameva saṇhasukhumānaṁ rūpārūpadhammānaṁ, paccayassa ca pariggaṇhane tikkhena ñāṇena bhavitabbaṁ. Tesaṁ pana khayavayadassane tikkhatarena bhavitabbaṁ. Tikkhataratā cassa nisānasilāyaṁ saṇhamaṭṭhatāya karaṇena viya pharasudhārāya nisitabhāvāpādanena indriyānaṁ tikkhabhāvāpādanena sādhetabbā. Tañca yehi navahi ākārehi hoti, tesu khaṇikānaṁ saṅkhārānaṁ khaṇe khaṇe bhijjanākāradassanaṁ paṭhamaṁ vuttaṁ "uppannuppannānaṁ saṅkhārānaṁ khayameva passatī"ti. Asati ñāṇassa tikkhatarabhāve tadabhāvato sesindriyatikkhatā tassa sambhārabhāvato vuttā, avinābhāvato vā. Sakkaccakiriyādiggahaṇaṁ pana tassa upāyadassanaṁ. **Asappāyāni** bhojanādīni anupayujjanādivasena **vajjetvā sappāyāni** mattaso **sevamānena**. Rūpārūpadhammānaṁ accantavidhuratāya ekajjhaṁ asammasitabbattā, tathā sammasanassa ca idha anadhippetattā **"kālena rūpaṁ sammasitabbaṁ, kālena arūpan"**ti vuttaṁ. Tatthāpi ca rūpassa oḷārikatāya suviññeyyattā paṭhamaṁ sammasitabbatā vuttā. **Nibbatti passitabbā**ti paṭhamaṁ tāva āgamānusārato anumānavasena daṭṭhabbā. Tato paraṁ anukkamena balappatte bhāvanāñāṇe paccakkhatopi dissatīti.

Rūpanibbattipassanākārakathāvaṇṇanā

700. **Sabbesan**ti kāmāvacarādi-aṇḍajādibhedabhinnānaṁ sabbesaṁ sattānaṁ. **Paṭhamaṁ kammato nibbattati** taṁmūlakattā utujādirūpānaṁ. Parato pavattanakakāyadasakādivasena labbhamānaṁ pabandhattayaṁ, santatisīsaṁ vā sandhāya **"tisantativasenā"**ti vuttaṁ.

Dandhaṁ mandaṁ cirena nirodho etassāti **dandhanirodhaṁ** sattarasacittakkhaṇāyukattā. Tenāha **"garuparivattī"**ti. **Tenā**ti tasmā, yasmā "tato sīghataraṁ kho bhikkhave āyusaṅkhārā khīyantī"ti[1] vacanato rūpadhammāpi ittarakālā eva, arūpadhammā pana tehi sātisayaṁ ittarakālā, tasmā āha bhagavāti attho. Yaṁ panettha vattabbaṁ, taṁ heṭṭhā vicāritameva[2]. **Tehi sadisā**ti cittassa uppādabhaṅgakkhaṇehi sadisā. Sabbesampi hi saṅkhārānaṁ uppādabhaṅgakkhaṇesu visadisatā natthi, samānakālāva te. **Ṭhānappattan**ti ṭhitikkhaṇappattaṁ. **Tenā**ti dutiyabhavaṅgacittena. Vatthurūpaṁ ekassa cittassa nissayo hutvā aññassa na hoti ṭhapetvā maraṇāsannaṁ, tasmā vuttaṁ **"tena saddhin"**ti-ādi.

Evaṁ paṭisandhito paṭṭhāya yāva cuticittassa uppatti, taṁ dassetvā idāni nirodhaṁ dassetuṁ **"paṭisandhicittassā"**ti-ādi āraddhaṁ. Tattha **ṭhānakkhaṇe**ti paṭisandhicittassa ṭhitikkhaṇe. **Yāva pavatti nāma atthī**ti yāva saṁsārappavatti nāma atthi, yāva vā cittassa pavatti nāma atthi. Asaññūpapatti yañhi natthi cittappavattīti. Rūpūpapattiyaṁ saṁsedajā opapātikasadisāti opapātikānaṁyeva gahaṇaṁ. **Opapātikānampī**ti **pi**-saddena vā saṁsedaje sampiṇḍeti. **Sattasantativasenā**ti cakkhudasakādīnaṁ sattannaṁ santatisīsānaṁ vasena.

701. **Tatthā**ti kammato rūpapavattiyaṁ. Nānākkhaṇikakammapaccayabhūtaṁyeva idha kammanti adhippetanti āha **"kammaṁ nāma kusalākusalacetanā"**ti. Jīvitanavakaṁ cakkhudasakādi-antogadhameva katvā **"samasattatirūpan"**ti vuttaṁ. Taṁ vā cakkhudasakādi viya sukhapariggahaṁ na hotīti. **Tadevā**ti yathāvuttaṁ vipākakkhandhakaṭattārūpamāha. Kammañhi kammajassa janakaṁ, paripācakampi hoti jīvitindriyassa, kammajaggino ca vasena anurakkhaṇasabbhāvato, āhārādipaṭilābhahetutāya upatthambhakanimittato ca. Tenāha **"upatthambhakapaccayopi hotī"**ti. Upatthambhakapaccayatā cassa upanissayapaccayavaseneva veditabbā. Kammaṁ paccayo etassāti kammapaccayaṁ, tadeva cittaṁ, taṁ samuṭṭhānaṁ etassāti **kammapaccayacittasamuṭṭhānaṁ**. Vipākacetasikānampi kammapaccayacittasamuṭṭhānatā vattabbā, na vā vattabbā kammasamuṭṭhānakammapaccayaggahaṇena gahitattā. **Ṭhānappattā ojā aññaṁ ojaṭṭhamakaṁ samuṭṭhāpeti** āhārānugate sarīreti gahetabbaṁ.

---

1. Saṁ 1. 456 piṭṭhe.   2. Vitthāritameva (Syā)

Tatrāpīti kammasamuṭṭhānāhārasamuṭṭhānepi ojaṭṭhamake. **Catasso vā pañca vā pavattiyo ghaṭetī**ti sadisasantativasena catasso vā pañca vā rūpakalāpappavattiyo santāneti. Bāhirapaccayavisesena pana visadisā bahūpi pavattiyo ghaṭetīti vadanti. Yathā kammapaccayāhārasamuṭṭhāne paveṇighaṭanā, evaṁ kammapaccaya-utusamuṭṭhānepīti taṁ dassetuṁ **"kammapaccaya-utusamuṭṭhānaṁ nāmā"**ti-ādi vuttaṁ. Ettha ca yathā tattha tattha koṭṭhāse paramparappavattiṁ dassentena akammajā dutiyādipavattiyo asambhedena dassitā, evaṁ kammajāhārasamuṭṭhāna-utuvasena, kammaja-utusamuṭṭhānāhāravasena, kammapaccayacittajāhāra-utusamuṭṭhāna-utu-āhāravasena ca sambhedavasenāpi rūpappavatti dassetabbāti vadanti. Tattha kammajato pavatta-āhārā visesapaccayalābhe sati yathāvuttaparimāṇāhi pavattīhi uddhampi pavattiyo na ghaṭentīti na sakkā vattuṁ. Tathā hi "dasa dvādasa vāre pavattiṁ ghaṭetī"ti[1], "evaṁ dīghampi addhānaṁ anupādinnapakkhe ṭhatvāpi utusamuṭṭhānaṁ pavattati evā"ti[2] ca vakkhati.

702. **Janakājanakā matā**ti purimakā tikoṭṭhāsasaṅgahitā janakā, pacchimakoṭṭhāsikā "soḷasā"ti vuttā ajanakāti matā ñātā. **Kusalakiriyato**ti kusalato ca kiriyato ca. Iriyāya kāyikakiriyāya pavattiṭṭhānatāya pathabhāvato **iriyāpatho**, gamanādi, atthato tadavatthā rūpappavatti. Kāmañcettha rūpavinimutto iriyāpatho, viññatti ca natthi, tathāpi na sabbaṁ rūpasamuṭṭhāpakacittaṁ iriyāpatūpatthambhakaṁ, viññattivikāruppādakañca hoti. Yaṁ pana cittaṁ viññattijanakaṁ, taṁ ekaṁsato itarassa janakaṁ avinābhāvato, tathā iriyāpathūpatthambhakaṁ rūpassa. Etassa visesassa dassanatthaṁ **"rūpaṁ, iriyāpathaṁ, viññattiñcā"**ti samuccayo kato. **Vipākavajjānī**ti ettha vipākābhiññādvayavajjānīti vattabbaṁ tadaññesaṁyeva sesaggahaṇena[3] gahetabbattā. Na vā vattabbaṁ sesaggahaṇeneva abhiññācittānampi nivattetabbato. **Na viññattiṁ janayanti** mahaggatakusalādīnaṁ santabhāvena avipphārikabhāvato. Vipphārikameva hi kāmāvacarakusalādiviññattiṁ samuṭṭhāpeti, iriyāpathūpatthambhakāni pana honti satipi santabhāve jhānavegena sa-ussāhatthā, yato tesaṁ javanakiccatā. Pañca

---

1. Visuddhi 2. 251 piṭṭhe. 2. Visuddhi 2. 252 piṭṭhe. 3. Sesaggahaṇena vā (Syā, Ka)

bhavaṅgacittānīti sambandho. **Rūpameva janayanti, na iriyāpathaṁ** nirussāhasantabhāvena paridubbalabhāvato. Kiriyāmayacittehi avimissabhavaṅgappavattikāle khandhādisarīrāvayavānaṁ niccalabhāvenāvaṭṭhānaṁ. Tathā hi abbokiṇṇe bhavaṅge pavattamāne aṅgāni osīdanti paviṭṭhāni viya honti. "Dvattiṁsā"ti pana ādinā vuttesu jāgaraṇacittesu vattamānesu aṅgāni upatthaddhāni yathāpavatta-iriyāpathabhāveneva pavattantīti. **Dvepañcaviññāṇāni** sabbadubbalatāya rūpaṁ na janenti. **Paṭisandhicittaṁ** vatthudubbalatāya. **Khīṇāsavānaṁ cuticittan**ti ettha—

> "Kāmāvacarānaṁ pacchimacittassa uppādakkhaṇe yassa cittassa anantarā kāmāvacarānaṁ pacchimacittaṁ uppajjissati, rūpāvacare arūpāvacare pacchimabhavikānaṁ, ye ca rūpāvacaraṁ arūpāvacaraṁ upapajjitvā parinibbāyissanti, tesaṁ cavantānaṁ tesaṁ vacīsaṅkhāro nirujjhissati, no ca tesaṁ kāyasaṅkhāro nirujjhissatī"ti[1]—

pana vacanato aññesampi cuticittaṁ rūpaṁ na samuṭṭhāpetīti viññāyati. Na hi rūpasamuṭṭhāpakacittassa gabbhagatatādivibandhābhāve kāyasaṅkhārāsamuṭṭhāpane kāraṇaṁ atthi, na ca yuttaṁ cuto ca cittasamuṭṭhānarūpañcassa pavattati, nāpi "cuticittaṁ rūpaṁ samuṭṭhāpetī"ti pāḷi atthi, "khīṇāsavānan"ti, pana visesanaṁ appaṭisandhikanirodhena nirujjhantassa tesaṁ cuticittassa rūpasamuṭṭhāpanaṁ pākaṭanti katvā katanti daṭṭhabbaṁ. **Soḷasa cittānī**ti paricchijja gahaṇaṁ tesaṁ rūpajanane ekaṁsato niyametabbattā, aññāni pana bahūni arūpe uppannāni anokāsagatattā rūpaṁ na janentiyeva. Na ṭhitikkhaṇe, bhaṅgakkhaṇe vā rūpaṁ janentīti sambandho. **Uppādakkhaṇe pana balavaṁ** anantarādipaccayalābhato.

Yathā pathavī-ādayo rūpadhammā cittahetukā cittasamuṭṭhānā, evaṁ vedanādayopīti vuttaṁ **"cittasamuṭṭhānaṁ nāma tayo arūpino khandhā, saddanavakan"**ti-ādi. Tenevāha "katame dhammā cittasamuṭṭhānā? Vedanākkhandho saññākkhandho saṅkhārakkhandho kāyaviññatti vacīviññattī"ti[2]. Tattha kāyaviññatti-ādīnaṁ cittasamuṭṭhānatā pariyāyato vuttāti veditabbā tesaṁ anipphannattā. **"Evaṁ vuttaṁ catusamuṭṭhānarūpan"**ti iminā ataṁsamuṭṭhānasseva cittajarūpassa cittapaccayatā dassitā. Yathā pana kammapaccayaṁ

---

1. Abhi 6. 28 piṭṭhe Yamake. 2. Abhi 1. 239, 287 piṭṭhesu.

dassitaṁ, evaṁ cittapaccaye gayhamāne taṁsamuṭṭhānarūpassa, sahajātavedanādīnañca cittapaccayatā siyā. Cittasamuṭṭhānacittapaccaye pana asaṅkarato dassetuṁ pacchājātapaccayavaseneva cittapaccayaṁ uddhaṭanti daṭṭhabbaṁ. Cittasamuṭṭhāna-utu-āhārehi kammasamuṭṭhāna-utu-āhārā balavanto hontīti tesaṁ vasena catupañcapavattighaṭanaṁ vuttaṁ, cittasamuṭṭhānānaṁ pana vasena dvattippavattighaṭanaṁ taṁpākatikacittavasena, mahaggatānuttaracittavasena pana bahutarāpi pavattiyo icchitabbā. Taṁnibbattānaṁ cittajarūpānaṁ uḷārapaṇītabhāvato.

703. **"Upādinnaṁ kammajarūpaṁ paccayaṁ labhitvā"**ti etena bahiddhā anupādinna-ojā rūpāharaṇakiccaṁ na karotīti dasseti. Paccayalābho cassa kammajabhūtasannissayatāvasenāti āha **"tattha patiṭṭhāyā"**ti. Tattha kammapaccayacittasamuṭṭhānādirūpassapi kammamūlakattā siyā kammajapariyāyoti taṁnivattanatthaṁ "upādinnan"ti visesetvā vuttaṁ. Āhārapaccayassa āhāro na kevalaṁ upatthambhakova, atha kho janakopīti dassetuṁ **"catusamuṭṭhānarūpan"**ti vuttaṁ. "Dasa dvādasa vāre"ti vatvā kathaṁ imasseva dasa dvādasa vāre pavattighaṭanāti anuyogaṁ sandhāyāha **"ekadivasaṁ paribhuttāhāro"**ti-ādi. **Dārakassa sarīraṁ pharitvā**ti nābhimūlānugatāhi rasaharaṇīhi pharitvā, aññathā jalābu-antarike kāye makkhanāvasena na sammāviniyogo āhārassa sambhavatīti.

Upādinnako anupādinnakoti duvidhe āhāre pubbe anupādinnako āhārapaccaya-āhāro dassitoti itaraṁ dassetuṁ **"kammajāhāro"**ti-ādi vuttaṁ. Taṁ kammapaccayāhārasamuṭṭhāne vuttanayameva. Tenāha **"catasso vā pañca vā pavattiyo ghaṭetī"**ti. Āhārapaccaya-utunopi utupaccayāhārassa viya dasa dvādasa vare pavattighaṭanā veditabbā. Vuttanayatthā na uddhatanti vadanti. **Sesānan**ti kammacitta-utusamuṭṭhānānaṁ tisantatirūpānaṁ. Kabaḷīkārāhāro hi aññāhārasamuṭṭhitassa, tisantatirūpānañca upatthambhakavasena attanā uppāditassa janako hutvā paccayo hoti. Evaṁ āhārapaccayo hontoyeva atthi-avigatavasenāpi paccayo hoti, nissayabhāvo pana paṭṭhānanayena natthi. Āhārapaccayā pavattamānāni rūpāni

āhāranissayāni nāma hontīti suttantanayena vuttoti daṭṭhabbo. Parato utuno nissayajotanāyapi eseva nayo.

704. Kammasamuṭṭhānādivasena catubbidhāyapi tejodhātuyā rūpuppādane samatthabhāvato **"utu nāma catusamuṭṭhānā tejodhātū"**ti vuttaṁ. **Esa duvidho hotī**ti esa utu tejodhātubhāvāvisesepi tikkhamandatāvisesena uṇho, sītoti duvidho hoti. Yaṁ panettha vattabbaṁ, taṁ heṭṭhā vicāritameva[1]. Yadipi utu upādinnakena vināpi rūpaṁ samuṭṭhāpeti, indriyabaddhe pana tena vinā tassa rūpuppādanaṁ natthīti āha **"upādinnakaṁ paccayaṁ labhitvā"**ti. Tenāha "catusamuṭṭhāno utū"ti. Utusamuṭṭhānoyeva hi utu upādinnakena vinā rūpaṁ samuṭṭhāpeti. **Utupaccayaṁ** nāma catusamuṭṭhānikaṁ rūpaṁ. Yañhi utusamuṭṭhānaṁ pannarasavidhaṁ rūpaṁ, yañca tadaññatisantatirūpaṁ, tassa sabbassapi sabhāgo utu-upatthambhakapaccayo hotīti. Yasmā visabhāgo utu himādi viya padumādīnaṁ visadisarūpuppattihetubhūtaṁ purimarūpaṁ vināsentaṁ viya hoti, tasmā sabhāgaṁ, visabhāgañca ekajjhaṁ gahetvā vuttaṁ **"utu catusamuṭṭhānikarūpānaṁ pavattiyā ca vināsassa ca paccayo hotī"**ti.

Dīghampi addhānanti "dasa dvādasa vāre"ti aññassa vuttaparicchedato dīghampi kālaṁ. Utu hi sabhāgasantativasena laddhapaccayaṁ ciratarampi kālaṁ sadisākāraṁ rūpappavattiṁ santāneti upādinnakasannissayena vinā, pageva itarathā. Tenāha **"anupādinnapakkhe ṭhatvāpī"**ti, maṁsavinimuttakesalomanakhacammakhilatilakādivasena jīvamānasarīre aññattha matakaḷevarādivasenāti adhippāyo. Rūpassa nibbattiyā diṭṭhāya tassa bhaṅgopi diṭṭhoyeva hoti ittarakālattā dhammappavattiyāti āha **"nibbattiṁ passanto kālena rūpaṁ sammasati nāmā"**ti. Na hi nibbattimattadassanaṁ sammasanaṁ nāma hoti, udayabbayadassanañca adhikatanti. Esa nayo ito paresupi nibbattiggahaṇesu.

Arūpanibbattipassanākārakathāvaṇṇanā

705. **Lokiyacittuppādavasenevā**ti avadhāraṇaṁ itarassa avisayattā.

---

1. Vitthāritameva (Syā)

Nibbattati taṁtaṁbhavavasena. Tadeva ekūnavīsatippabhedaṁ cittaṁ bhavaṅgavasena nibbattatīti sambandho. Tathā **cutivasena tadārammaṇavasenā**ti etthāpi. **Tatthā**ti tesu ekūnavīsaticittuppādesu. **Anantaracittato paṭṭhāyā**ti-ādināpi pavattiyeva vuttā.

So pana paṭisandhicittānaṁyeva pavattiyaṁ pavattanākāroti suddhappavatticittānaṁ uppattiṁ dassento **"pavatte panā"**ti-ādimāha. **Asambhinnattā**ti avinaṭṭhattā. "Asambhinnattā cakkhussā"ti-ādinā saṅkhepato vuttamatthaṁ vivarituṁ **"cakkhupasādassa hī"**ti-ādi vuttaṁ. **"Ṭhitippattamevā"**ti iminā yathā nirujjhamānaṁ rūpaṁ kassaci paccayo na hoti, evaṁ uppajjamānampīti dasseti. Cakkhuviññāṇaṁ uppajjatīti sambandho. Evaṁ sesesupi. Kāmāvacarakusalākusalakiriyacittesu ekaṁ vā pañca, satta vā javanāni hutvā uppajjatīti sambandho. Upekkhāsahagatāhetukaṁ cittaṁ vāti vā-saddaṁ ānetvā sambandhitabbaṁ. Voṭṭhabbanañhi sandhāya vuttaṁ, taṁ pana dutiyamoghavāravasena veditabbaṁ. **Pañca javanāni** suttamucchitādikāle, **satta** pākatikakāle veditabbāni. **Javanārammaṇānurūpan**ti "tihetukaṁ ce javanaṁ, tihetukaṁ, dvihetukaṁ vā"ti-ādinā, "iṭṭhaṁ ce ārammaṇaṁ, somanassasahagatan"ti-ādinā ca javanassa, ārammaṇassa ca anurūpaṁ. **Sesadvāresū**ti sotadvārādisesadvāresu.

Anukkamenāti udayabbayañāṇādhigamānukkamena **paññābhāvanaṁ sampādeti** arahattaṁ adhigacchati.

Rūpasattakasammasanakathāvaṇṇanā

706. Rūpesu manasikārasattakaṁ **rūpasattakaṁ**, rūpadhammesu sattahākārehi manasi kārotīti attho. Evaṁ arūpasattakampi veditabbaṁ. **Imehi ākārehī**ti imehi ādānanikkhepanamanasikārādippakārehi, imehi vā yathāvuttakoṭṭhāsehi. **Āropetvā**ti tilakkhaṇaṁ āropetvā.

Ādānanikkhepanatoti bhavassa gahaṇavissajjanato, jātito, maraṇato cāti attho. **Vayovuḍḍhatthagāmito**ti vayasā vuḍḍhassa atthagāmibhāvato, atthaṅgamato icceva attho. **Āhārato**ti

āhārahetu, rūpassa paccayabhūta-āhāratoti attho. Ayalohādibhūmipāsāṇādibhedaṁ vividhavaṇṇasaṇṭhānaṁ kammānapekkhaṁ sabhāvasiddhaṁ rūpaṁ **dhammatārūpaṁ. Sattā**ti sattadhā sattahākārehi. **Vipassatī**ti taṁ taṁ koṭṭhāsaṁ tilakkhaṇaṁ āropetvā vipassati sammasati.

"Bhārādānaṁ dukhaṁ loke"ti[1] vacanato khandhabhārassa ādito gahaṇanti katvā **"ādānanti paṭisandhī"**ti āha. "Sabbeva nikkhipissanti, bhūtā loke samussayan"ti[2] pana vacanato khandhabhāranikkhepoti katvā **"nikkhepananti cutī"**ti vuttaṁ. "Yo ciraṁ jīvati, so vassasatan"ti[3] vacanato tato ūnādhikabhāvo appamāṇanti vuttaṁ **"etaṁ vassasataṁ paricchinditvā"**ti. **Etthantare sabbe saṅkhārā**ti etasmiṁ ādānanikkhepantare pavattā sabbe bhūtupādāyarūpappabhedā saṅkhārā. Rūpadhammesu hi idaṁ sammasanavidhānanti. "Aniccā"ti gahitamattaṁ yuttito hadaye patiṭṭhāpanatthaṁ **"kasmā"**ti-ādi vuttaṁ. Tattha **uppādavayavattito**[4]ti uppajjanavasena, nirujjhanavasena ca pavattanato, ahutvā sambhavato hutvā vayūpagamanatoti attho. **Vipariṇāmato**ti santānassa purimuttaravisadisabhāvatoti vadanti. Taṁ vassasataparicchinne rūpe idaṁ sammasananti adhippāyeneva vuttaṁ siyā, jarāmaraṇena vipariṇāmetabbatoti attho. Asatipi dhammabhede avatthābhedo icchitabbo. Na hi uppādāvatthā eva bhaṅgāvatthāti yuttā. Tathā hi vuttaṁ "jarāya ceva maraṇena cāti dvedhā pariṇāmapakatitāyā[5]"ti. Sabhāvavigamo eva vā ettha vipariṇāmo. Khaṇikatā **tāvakālikatā**. Niccasabhāvābhāvo eva **niccapaṭikkhepo**. Aniccadhammā hi teneva attano sabhāvena jānantānaṁ niccataṁ paṭikkhipanti nāma. Yato na niccanti aniccaṁ, uppādakkhaṇe yadavatthā saṅkhārā, na tadavatthā ṭhitikkhaṇeti avatthantarappattiyā ñāyati tesaṁ kilamanākāroti āha **"ṭhitiyaṁ jarāya kilamantī"**ti, svāyamattho pākaṭajarāya veditabbo. Ye pana saṅkhārānaṁ ṭhitiṁ na sampaṭicchanti, tattha vattabbaṁ heṭṭhā vuttameva. Dhammānaṁ sabhāvo nāma duratikkamo jarānantaraṁ bhaṅgoti āha **"jaraṁ patvā avassaṁ bhijjantī"**ti. **Tasmā**ti yasmā

---

1. Saṁ 1. 22 piṭṭhe.
2. Dī 2. 129; Saṁ 1. 160 piṭṭhesu.
3. Dī 2. 3; Saṁ 1. 109, 110; Aṁ 2. 503 piṭṭhesu.
4. Uppādavayappavattito (Syā)
5. Visuddhi 2. 247 piṭṭhe.

uppādajarābhaṅgavasena saṅkhārānaṁ nirantarabādhatā, tato ca nesaṁ dussahatāya dukkhamatā, tissannaṁ dukkhatānaṁ, saṁsāradukkhassa ca adhiṭṭhānatāya dukkhavatthutā, tasmā. Abhiṇha -pa- dukkhāti yojanā.

"Sukhapaṭikkhepato"ti idaṁ vuttanayameva. **Ṭhitiṁ mā pāpuṇantu**, uppajjamānākāreneva pavattantūti adhippāyo. **"Uppannā"**ti iminā uppādakkhaṇasamaṅgitā vuttā. **Ṭhānappattā mā jīrantū**ti kasmā vuttaṁ, nanu atthato ṭhiti eva jarāti? Saccametaṁ, jarāvasena pana yo kilamatho, so idha jarāggahaṇena gahitoti daṭṭhabbaṁ. **Mā bhijjantū**ti niccataṁ āsīsati. Kassaci dhammissarassāpi bhagavato vasavattibhāvo natthi. Na hi lakkhaṇaññathattaṁ kenaci kātuṁ sakkā. Bhāvaññathattameva hi iddhivisayo. **Suññā** saṅkhārā **tena** tīsu ṭhānesu **vasavattanākārena. Tasmā**ti vuttakāraṇaparāmasanaṁ. **Suññato**ti nivāsīkārakavedaka-adhiṭṭhāyakavirahena tato suññato, na nissabhāvatoti ekaccaparikappitasabhāvasuññato. **Assāmikato**ti sāmibhūtassa kassaci abhāvato. Etena anattaniyataṁ dasseti. **Avasavattito**ti yathāvuttavasavattibhāvābhāvato. **Attapaṭikkhepato**ti paraparikappitassa attano paṭikkhipanato. "Suññato"ti-ādinā hi dhammānaṁ bāhirakaparikappita-attaviraho vutto, iminā pana ataṁsabhāvato attā na hotīti.

707. Ettha ca "uppādavayavattito"ti-ādinā catūhi kāraṇehi aniccā, "abhiṇhasampaṭipīḷanato"ti-ādinā catūhi kāraṇehi dukkhā, "suññato"ti-ādinā catūhi kāraṇehi anattāti rūpadhamme niruḷhaṁ lakkhaṇattayaṁ pubbe attanā asallakkhitaṁ sallakkhetvā sammasanto taṁ tattha āropetīti vuccati. Tathā panānena ādānanikkhepanavasena sammasitattā āha **"rūpe tilakkhaṇaṁ āropetvā"**ti.

Tattha ca[1] yasmā aniccalakkhaṇaggahaṇapubbakaṁ dukkhalakkhaṇaggahaṇaṁ, dukkhalakkhaṇaggahaṇapubbakaṁ vā anattalakkhaṇaggahaṇaṁ. Aniccalakkhaṇañcettha rūpabhedena dassiyamānaṁ yathoḷārikato dīpetabbanti taṁ vassasataparicchedena paṭhamaṁ dassentena[2] vassasataṁ ṭhitassa "dasa vā vīsati

1. Yattha ca (Syā, Ka) 2. Dassetvā (Syā)

vā”ti-ādinā vibhajitvā anukkamena yāva-uddharaṇādikoṭṭhāsavasena rūpassa bhaṅgaṁ disvā tato “aniccaṁ dukkhaṁ anattā”ti tilakkhaṇāropanaṁ vayovuḍḍhatthaṅgamato sammasananti[1] dassetuṁ **“tameva vassasatan”**ti-ādinā vayavasena rūpassa sammasanavidhi āraddho. Tattha yasmā oḷārikavasenevāyaṁ ādito rūpabhedo gayhati, tasmā na vassasataṁ samakoṭṭhāsavasena vibhattaṁ, majjhimāvatthāya vā tathārūpattā majjhimavaye ekaṁ vassaṁ vaḍḍhitaṁ.

708. Mandatābāhullena pavattaṁ vassānaṁ dasakaṁ **mandadasakaṁ**. Esa nayo sesesupi.

Tadāti paṭhame vassadasake. **So**ti puggalo. **Capalo**ti anavaṭṭhitakiriyatāya taralo. Tena momūhabhāvato viseseti. Na hesa navamadasake viya momūhabhāvena mando, atha kho capalatāyāti. Tenāha **“kumārako”**ti. Tatiye dasake maṁsapāripūriyā yathārahaṁ chavivaṇṇo vippasīdatīti āha **“vaṇṇāyatanaṁ vepullaṁ pāpuṇātī”**ti. Catutthe dasake aṭṭhīnaṁ, nhārūnañca thirabhāvappattiyā **balañca thāmo ca vepullaṁ pāpuṇāti**. Pañcame dasake yobbanamadassa dūrībhāvena yebhuyyena kilesatanutāya paññā yathārahaṁ suvisadā hoti. Khiḍḍāya rati **khiḍḍārati**. Kapallikādinissayavisesena padīpassa suddhatādi viya nissayavisesena pañcamachaṭṭhadasakesu paññāya buddhihāniyo veditabbā. **Purato pabbhāro hoti** kaṭisandhigīvāsandhīnaṁ vasena rassassāpi, pageva dīghassa. **Pabbhāro**ti ca garubhāvena palambako. **Momūho hoti** satipaññāvippavāsato. **Sayanabahulova hoti** ṭhānādivasena sarīrabhāraṁ vahituṁ asakkonto.

709. **Tiṇṇaṁ tiṇṇaṁ vassānan**ti yebhuyyatāya vuttaṁ. Catuvassikopi hi eko koṭṭhāso hotīti. Dvisataṁ koṭṭhāse katvā ekeka-ayanavasenātipi veditabbaṁ.

Vassāne pavattarūpanti sambandho.

---

1. Sammasanaṁ, tasmā taṁ (Syā)

Taṁ pana vassānaṁ dvidhā samattaṁ, na pubbe viya catumāsanti āha "**dvemāsan**"ti. Accantasaṁyoge cetaṁ upayogavacanaṁ. So pana **vassāno** utu sāvaṇapoṭṭhapādamāsā, assayujakattikamāsā **sarado**, migasiraphussamāsā **hemanto**, māghaphaggunamāsā **sisiro**, cittavesākhamāsā **vasanto**, jeṭṭhāsaḷhamāsā **gimho** utūti veditabbo. **Cha koṭṭhāse katvā**ti dasadasanāṭikāvasena cha koṭṭhāse katvā.

710. Abhimukhaṁ purato kamanaṁ **abhikkamo**. Paṭinivattanavasena kamanaṁ **paṭikkamo**. Āmukhaṁ lokanaṁ **ālokanaṁ**. Vividhaṁ ito cito ca lokanaṁ **vilokanaṁ**. Hattapādānaṁ saṅkucanaṁ **samiñjanaṁ**[1]. Āyamanaṁ **pasāraṇaṁ**.

Pāduddharaṇakāleti dutiyapāduddharaṇakāle. **Pādassā**ti uddhaṭapādassa. **Omattā**ti sattito hīnappamāṇā. Tenāha "**mandā**"ti. **Itarā**ti tejovāyodhātuyo. Yathā pādassa uddharaṇaṁ sijjhati, tathā pavattacittasamuṭṭhānarūpesu ekaṁsato tejovāyodhātūnaṁ adhimattatā icchitabbā sallahukasabhāvatāya tāsaṁ. Tato eva ca itarāsaṁ omattatā garusabhāvattā. Taṁsambandhattā pana sesaṁ tisamuṭṭhānarūpaṁ taggatikameva hoti. Kāyavacīviññattipavattiyaṁ vāyopathavī-adhimattatā imassa atthassa nidassananti daṭṭhabbaṁ. Purato haraṇe, pacchato haraṇe ca uddharaṇe viya sallahukasabhāvarūpappavattīti tāsaṁyeva dvinnaṁ dhātūnaṁ adhimattatā icchitabbāti āha "**tathā atiharaṇavītiharaṇesū**"ti. Yathā uddharaṇādīsu sallahukasabhāvattā pacchimānaṁ dvinnaṁ dhātūnaṁ kiccaṁ adhikaṁ hoti, itarāsaṁ hīnaṁ, evaṁ vossajjanādīsu tīsu garusabhāvattā purimānaṁ dvinnaṁ kiccaṁ adhikaṁ hoti, itarāsaṁ hīnanti dassento āha "**vossajjane**"ti-ādi.

Tadupādāyarūpānīti tā dhātuyo nissāya pavatta-upādārūpāni. **Etthevā**ti uddharaṇeyeva. Tenāha "**atiharaṇaṁ appatvā**"ti. **Itī**ti evaṁ. **Tattha tatthā**ti tasmiṁ tasmiṁ uddharaṇādikoṭṭhāse. **Pabbaṁ**

1. Sammiñjanaṁ (Syā)

pabbanti-ādi tesaṁ dhammānaṁ koṭṭhāsantarasaṅkarābhāvadassanaṁ. **Taṭataṭāyantā**ti taṭataṭāyanti viya, tena nesaṁ pavattikkhaṇassa ittarataṁ dasseti.

711. **Assā**ti sammasanassa. **Dārutiṇukkādīsū**ti dāru-ukkātiṇukkādīsu. "Kiṁ andhabāla ekaghanaṁ satataṁ sabbadābhāviṁ ekanti maññasī"ti adhippāyenāha **"kimettha manāpan"**ti. **Idampī**ti yadidaṁ telavaṭṭikkhayena padīpassa apaññāyanaṁ vuttaṁ, idampi. **Aṅgulaṅgulantare**ti aṅguliyā mitaṁ aṅgulanti aṅgulappamāṇe padeseti attho. Tantuno avayavalesabhūtaṁ paramasukhumabhāvappattaṁ aṁsuṁ sandhāyāha **"aṁsuṁ pana muñcitvā"**ti.

Tatthāti-ādi upamāsaṁsandanaṁ. Tattha kāmaṁ upameyya viya upamāyaṁ pākaṭo kālabhedo natthi, ekakoṭṭhāsagataṁ pana koṭṭhāsantaraṁ na pāpuṇātīti ettāvatā upamābhāvo veditabbo. Upamāyampi vā tāva yāvā[1]ti kālassa bhedamattā labbhatevāti tassā gahaṇe kālabhedavasenāpi upamā yojetabbā.

712. Pubbe ādānanikkhepādivasena catusantatirūpaṁ saṅgharitvā dassitaṁ, idāni āhārasamuṭṭhānādivasena bhinditvā dassento **"tadeva rūpaṁ visaṅkharitvā"**ti-ādimāha. Tattha **visaṅkharitvā** vibhajitvā. "Visaṅgharitvā"ti vā pāṭho, ayamevattho. **Āhāramayan**ti āhārena nibbattaṁ. **Jhattan**[2]ti milātaṁ. **Kilantan**ti khinnaṁ. **Dhātan**ti tittaṁ. **Pīṇitan**ti maṁsūpacayasampattiyā pīṇitaṁ. Tato eva **mudu**. **Siniddhan**ti siniddhacchavitāya saṇhaṁ. Tato eva **phassavantaṁ**.

713. **Uṇhakāle samuṭṭhitaṁ rūpan**ti uṇhasantāpena santattaṁ rūpaṁ sandhāyāha. **Sīta-utunā**ti sappāyena sīta-utunā.

714. **Āyatanadvāravasenā**ti āyatanasaṅkhātadvāravasena. Kammadvāranivattanatthaṁ āyatanaggahaṇaṁ. **Kāyadvāre**ti pasādakāyadvāre. **Manodvāraṁ** nāma sāvajjanaṁ bhavaṅgaṁ. Tassa nissayabhāvato hadayavatthuṁ sandhāya nissitavohārena **"manodvāre"**ti vuttaṁ, yattha manodvāruppatti.

---

1. Tāvayavā (Ka) 2. Jattaṁ (Syā)

715. **Somanassitadomanassitavasenā**ti somanassitadomanassitapuggalavasena, somanassitadomanassitakālavasena vā.

Ayamatthoti ayaṁ idāni vuccamāno saṅkhārānaṁ ati-ittarakhaṇatāsaṅkhāto attho.

Jīvitanti jīvitindriyaṁ. **Sukhadukkhā**ti sukhadukkhavedanā. Upekkhāpi hi sukhadukkhāsu eva antogadhā iṭṭhāniṭṭhabhāvato. **Attabhāvo**ti jīvitavedanāviññāṇāni ṭhapetvā avasiṭṭhadhammā vuttā. Saññāti keci. **Kevalā**ti attanā, niccabhāvena vā avomissā. **Ekacittasamāyuttā**ti ekekena cittena sahitā. **Lahuso vattate khaṇo**ti vuttanayena ekacittakkhaṇikatāya lahuko ati-ittaro jīvitādīnaṁ khaṇo vattati.

Cullāsītisahassāni kappanti caturāsītisahassaparimāṇaṁ kappaṁ, accantasaṁyoge etaṁ upayogavacanaṁ. **Kappan**ti ca sāmaññavasena ekavacanaṁ. **Marū**ti devā. **Dvīhi cittehi samohitā**ti evaṁ cirajīvinopi te dvīhi cittehi sahitā hutvā na tiṭṭhanti. Idaṁ vuttaṁ hoti—tesampi santāne jīvitādīni dvīhi cittehi saha na tiṭṭhanti, ekena cittena saha uppannāni teneva saha nirujjhanato yāva dutiyā na tiṭṭhantīti.

Ye niruddhā marantassāti cavantassa sattassa cuticittena saddhiṁ niruddhāti vattabbā ye khandhā. **Tiṭṭhamānassa vā idhā**ti ye vā idha pavattiyaṁ tiṭṭhantassa dharantassa bhaṅgappattiyā niruddhakkhandhā. **Sabbe**pi **sadisā** te sabbepi ekasadisā atthaṅgatā **appaṭisandhikā** puna āgantvā paṭisandhānābhāvena vigatā. Yathā hi cutikkhandhā na nibbattanti, evaṁ tato pubbepi khandhā. Tasmā ekacittakkhaṇikaṁ sattānaṁ jīvitanti adhippāyo.

Anantarā ca ye bhaggāti ye saṅkhārā anantarameva bhaggā niruddhā. **Ye ca bhaggā anāgate**ti ye ca saṅkhārā anāgate bhaggā bhañjanasīlā bhijjissanti. **Tadantarā niruddhānan**ti tesaṁ atītānāgatānaṁ antarā vemajjhe paccuppannataṁ patvā niruddhānaṁ bhaggānaṁ. **Vesanaṁ natthi lakkhaṇe**ti tesaṁ tividhānampi bhaṅgalakkhaṇanimittaṁ visamatā visadisatā natthi.

Anibbattena na jātoti anuppannena cittena jāto na hoti, ajāto nāma hoti. **Paccuppannena** vattamānena cittena **jīvati** jīvamāno nāma hoti. **Cittabhaṅgā mato loko**ti cuticittassa viya sabbassapi tassa tassa cittassa bhaṅgappattiyā ayaṁ loko paramatthato mato nāma hoti niruddhassa appaṭisandhikattā. Evaṁ santepi **paññatti paramatthiyā** yāyaṁ taṁ taṁ santaṁ sanissayaṁ cittaṁ upādāya "tisso jīvati, phusso jīvatī"ti evaṁ vacanappavattiyā visayabhūtā santānapaññatti, sā ettha paramatthiyā paramatthabhūtā. Tathā hi vadanti "nāmagottaṁ na jīratī"ti[1].

Anidhānagatā bhaggāti ye bhaggā, na te katthaci nidhānaṁ gatā, atha kho abhāvameva gatā. **Puñjo natthi anāgate** yato āgaccheyyuṁ vattamānabhāvaṁ. **Nibbattā yepī**ti ye paṭiladdhattabhāvā paccuppannā, tepi **āragge sāsapūpamā tiṭṭhanti.** Yathā nāma sūciyaṁ ṭhitāyaṁ sāsapo khitto tassā sikhaṁ phuṭṭhamatto vigacchati na tiṭṭhati, evaṁ saṅkhārā uppajjitvā bhijjanti, na tesaṁ avaṭṭhānaṁ atthīti.

Bhaṅgo nesaṁ purakkhatoti tesaṁ nibbattadhammānaṁ bhaṅgo nāma purato eva kato, ekaṁsabhāvī na apasakkatīti attho. **Purāṇehī**ti purimakehi atītehi.

Adassanatoti apassitabbato. **Āyantī**ti āgacchanti. **"Uppajjantī"**ti imināpi kutoci rāsito āgamanābhāvamevāha. **Bhaggā gacchantya'dassanan**ti bhaggāpi katthaci upagamanābhāvato sabbena sabbaṁ adassanaṁ abhāvameva gacchanti. Tattha nidassanamāha **"vijjuppādo -pa- vayanti cā"**ti.

716. **"Vivaṭṭakappato paṭṭhāya uppajjanakarūpan"**ti iminā sayameva uppajjanakadhammatāya **"dhammatārūpan"**ti anvatthanāmataṁ dasseti. Ayalohādīsu **ayo** nāma kāḷalohaṁ. **Lohaṁ** nāma jātilohaṁ vijātilohaṁ kittimalohaṁ pisācalohanti catubbidhaṁ. Tattha ayo rajataṁ suvaṇṇaṁ tipu sīsaṁ tambalohaṁ vekantakalohanti imāni satta **jātilohāni**. Nāganāsikalohaṁ **vijātilohaṁ**. Kaṁsalohaṁ

---

1. Saṁ 1. 40 piṭṭhe.

vaṭṭalohaṁ hārakūṭanti tīṇi **kittimalohāni**. Morakkhakādi **pisācalohaṁ**. Tattha tambalohaṁ vekantakanti imehi dvīhi jātilohehi saddhiṁ sesaṁ sabbampi idha "lohan"ti gahitanti. **Tipū**ti setatipu. **Sīsan**ti kāḷatipu. **Suvaṇṇaṁ** ākaruppannarasaviddhādibhedaṁ. **Muttā** sāmuddikamuttādi. **Maṇī**ti veḷuriyalohitaṅgamasāragallāni ṭhapetvā avaseso sabbo maṇiviseso. **Veḷuriyo** vaṁsavaṇṇamaṇi. **Saṅkho** sāmuddikasaṅkho. **Silā**ti kāḷasilāpaṇḍusilādibhedā sabbāpi ratanasammatasilā. **Pavāḷaṁ** nāma vaṭṭumaṁ viddhamaṁ. **Lohitaṅgaṁ** rattamaṇi. **Masāragallaṁ** kabaramaṇi. **Bhūmi-**ādayo pākaṭāva. **Tadassā**ti taṁ dhammatārūpaṁ assa yogino.

Taruṇapallavavaṇṇanti ambādīnaṁ taruṇapallavena samānavaṇṇaṁ. **Sabhāgarūpasantatin**ti vaṇṇādinā samānabhāgaṁ rūpasantānaṁ. **Anuppabandhāpayamānan**ti hetuphalaparamparāya sambandhanavasena[1] pavattanti.

Soti yogī. **Tan**ti asokarukkhapaṇṇaṁ. **Pariggahetvā**ti ñāṇena paricchijja gahetvā. **Iminā nayenā**ti iminā asokapaṇṇe vuttena nayena. **Sabbampi** ayalohādibhedaṁ **dhammatārūpaṁ**. Tampi hi sītakāle sītalaṁ, uṇhakāle sūriyasantāpena uṇhataraṁ hoti. Tattha sītabhāvena pavattaṁ rūpaṁ uṇhaṁ uṇhabhāvena pavattaṁ rūpaṁ sitaṁ na pāpuṇāti. Tattha tattheva taṭataṭāyantaṁ bhijjatīti-ādinā yojetabbaṁ.

Arūpasattakasammasanakathāvaṇṇanā

717. **Kalāpato**ti arūpadhammakalāpato.

Yasmā tattha phassapañcapakā dhammā sabbacittuppādasādhāraṇā supākaṭā, suviññeyyā ca, tasmā tesaṁ vasena dassento **"kalāpatoti essapañcamakā dhammā"**ti āha. Ye ime sammasane uppannā phassapañcamakā dhammā, sabbe te vinaṭṭhāti sambandho.

Pavattaṁ cittanti sattasu ṭhānesu sammasanavasena pavattaṁ cittaṁ. **Sammasanto**ti ekajjhaṁ gahetvā sammasanto. **Taṁ yuttataran**ti taṁ ariyavaṁsakathāyaṁ vuttaṁ yuttataraṁ āsannabhāvena vibhūtataraṁ rūpasattake sammasanaṁ saha gahetvā sammasanassa vuttattā. Apica rūpasattake

1. Pabandhanavasena (Syā)

sammasanassa rūpadhammesu sātisayaṁ ghanavinibbhogaṁ katvā pavattattā tabbisayaṁ arūpasammasanaṁ sātisayaṁ aniccādilakkhaṇappaṭivedhāya sampavattatīti taṁ yuttataraṁ, na pana apubbakesādisammasanaṁ[1] katvā tabbisayaṁ pavattitaṁ. Tathā sati kammaṭṭhānaṁ navaṁ navaṁ eva siyā, pubbe gahitaṁ sammasanavisayaṁ chaḍḍetvā aññassa sammasanavisayassa gaṇhanato. **Sesānipī**ti yamakato sammasanādīnipi. **Tenevā**ti ariyavaṁsakathānayeneva.

718. **Tampi cittan**ti ādānanikkhepato sammasanavasena pavattacittuppādampi. Cittasīsena hi niddeso. Esa nayo sabbattha. **Yamakato sammasati nāma** nāmarūpadhamme ārabbha yugaḷavasena sammasanassa pavattanato. Ayañhi pubbe rūpasattakavasena sammasitvā ṭhitopi idāni ādānanikkhepādivasena sammasitvāva taṁ sammasati. Khaṇikato sammasanādīsupi eseva nayo.

719. **Etampī**ti etaṁ catutthasammasanacittampi. **Paṭhamacittan**ti ādānanikkhepādivasena rūpaṁ sammasitacittaṁ, yaṁ rūpapariggāhakacittanti adhippetaṁ. Sammasitasammasitacittasammasanena[2] tesaṁ khaṇikabhāvassa vibhāvanato idaṁ sammasanaṁ "**khaṇikato sammasanan**"ti vuttaṁ.

720. Idameva ca sammasanaṁ diguṇitaṁ anekasammasanapaṭipāṭisambhavato "**paṭipāṭito sammasanan**"ti vuttaṁ. **Vaṭṭeyyā**ti sambhaveyya. Tathā sati paṭipāṭisammasanapasutā eva bhāvanā siyā, na mūlakammaṭṭhānupakārī, na cāyaṁ samāpatticāro. Yasmā ca tattakena rūpadhammesu, arūpadhammesu ca aniccādilakkhaṇāni suṭṭhu vibhūtāni honti, tasmā vuttaṁ "**yāva dasamacittasammasanā -pa- ṭhapetabban**"ti. **Ṭhapetabban**ti ca na ekādasamaṁ dvādasamena sammasitabbanti paṭipāṭito sammasanassa paricchedadassanaparaṁ, na tato sammasanato oramanadassanaparaṁ, tasmā punapi rūpaṁ pariggahetvā yāva dasamacittasammasanā bhāvanamanuyuñjateva. **Vuttan**ti ariyavaṁsakathāyaṁ vuttaṁ.

721. **Visuṁ sammasananayo nāma natthī**ti aniccādimanasikāravinimutto añño vipassanāmanasikāro natthi. Vipassanāya ca diṭṭhi-ādivikkhambhanā idha diṭṭhi-ugghāṭanādayoti adhippetā. Vipassanāya eva hi

---

1. Apubbakesāti-ādisammasanaṁ (Syā) 2. Sammasitacittasammasanena (Syā)

pavattivisesena diṭṭhi-ugghāṭanādayo ijjhantīti dassento **“yaṁ panetan”**ti-ādimāha. Tattha **sattasaññā**ti sattā atthīti uppajjanakasaññā. Dubbalāya attadiṭṭhiyā sahagatasaññātipi vadanti. **Sattasaññaṁ ugghāṭitacittenā**ti sattasaññāya vikkhambhanavasena pavattacittena diṭṭhi nuppajjati, saññāvipallāsahetu-uppajjanakā cittadiṭṭhivipallāsā tadabhāvena hontīti. **Māno** nāma yo diṭṭhūpanissayo apāyagamanīyo, so diṭṭhiyā vikkhambhitāya vikkhambhito eva hoti, diṭṭhiyā samucchinnāya samucchijjanatoti āha **“diṭṭhi-ugghāṭita -pa- māno nuppajjatī”**ti. Māno vikkhambhiyamāno taṇhāya pavattiṁ nivāreti, abhimatavisayesu **eva** taṇhāya pavattanatoti vuttaṁ **“mānasamugghāṭita -pa- taṇhā nuppajjatī”**ti. **Taṇhā**ti idha sukhumā nikanti adhippetāti āha **“taṇhāya -pa- pariyādinnā nāma hotī”**ti.

Ayaṁ nayoti idāni vuccamāno sammasanavidhi.

Mama vipassanāti imassāpi attaniyasaññitāya vipassanāya sāmibhūto[1] attā parāmasīyatīti diṭṭhigāhatāti tathā **“gaṇhato hi diṭṭhisamugghāṭanaṁ nāma na hotī”**ti vuttaṁ. Kāmañcāyaṁ diṭṭhivisuddhikaṅkhāvitaraṇavisuddhisamadhigamena visuddhadiṭṭhiko, maggena pana asamugghāṭitattā anoḷārikāya ca diṭṭhiyā vasenevaṁ vuttaṁ.

Suṭṭhūti sammā. **Manāpan**ti ca kiriyāvisesanaṁ, manavaḍḍhanākārenāti attho. Ubhayenāpi vipassanāvisayaṁ adhimānamāha. Tena vuttaṁ **“mānasamugghāṭo nāma na hotī”**ti.

Vipassituṁ sakkomīti tattha samatthatāpadesena guṇavisesayogato vipassanāya assādetabbatā dassīyati, cittaṁ vipassituṁ sakkomi. Tasmā vipassanto eva kālaṁ vītināmessāmīti vipassanaṁ assādentassāti yojanā.

Yasmā diṭṭhisamugghāṭanaṁ nāmettha visesato anattānupassanāya hoti, tasmā taṁ dassentena **“sace saṅkhārā”**ti-ādinā anattānupassanāvidhiṁ vatvā yasmā pana anattato anupassantena saṅkhārā

---

1. Asmibhūto (Syā)

aniccatopi dukkhatopi anupassitabbā eva tadupabrūhanato, tasmā **"hutvā abhāvaṭṭhenā"**ti-ādi vuttaṁ.

Yasmā mānasamugghāṭanaṁ nāma aniccānupassanāya hoti. Khaṇe khaṇe bhijjanake saṅkhāre passantassa kuto mānassa avasaro. Aniccasaññā bhāvetabbā asmimānasamugghāṭāyāti hi vuttaṁ.

Yasmā nikantipariyādānaṁ nāma dukkhānupassanāya hoti. Na hi sabhāvato, dukkhavatthuto ca dukkhabhūte saṅkhāre passantassa tattha īsakampi abhirato hoti. Assādānupassino hi tattha taṇhā uppajjeyya. Sesaṁ anattalakkhaṇe vuttanayameva. Ayaṁ panettha saṅkhepattho—vuttanayena paṭipāṭito sammasanaṁ pasutassa yogino yadā anattānupassanā tikkhā sūrā visadā pavattati, itarā dvepi tadanugatikā, tadānena diṭṭhi-ugghāṭanaṁ kataṁ hoti. Attadiṭṭhimūlikā hi sabbā diṭṭhiyo. Anattānupassanā ca attadiṭṭhiyā ujupaṭipakkhā.

Yadā pana aniccānupassanā tikkhā sūrā visadā pavattati, itarā dvepi tadanugatikā, tadānena mānasamugghāṭanaṁ kataṁ hoti. Sati hi niccagāhe mānajappanā "idaṁ niccaṁ, idaṁ dhuvan"ti-ādinā[1] **bakabrahmuno** viya. Aniccānupassanā ca niccagāhassa ujupaṭipakkhā.

Yadā pana dukkhānupassanā tikkhā sūrā visadā pavattati, itarā dvepi tadanugatikā, tadānena nikantipariyādānaṁ kataṁ hoti. Sati hi sukhasaññāya taṇhāgāhova, dukkhānupassanā ca nikantiyā ujupaṭipakkhā. Evaṁ tissannaṁ anupassanānaṁ kiccavisesavasena diṭṭhi-ugghāṭanādīni honti. Tena vuttaṁ **"iti ayaṁ vipassanā attano attano ṭhāneyeva tiṭṭhatī"**ti. Anupassanānaṁ yathārahaṁ sakakiccakaraṇañhi sakaṭṭhāneyeva ṭhānaṁ, tasmā visuṁ sammasananayo natthīti na vattabbanti adhippāyo.

722. **Sabbākārato**ti idha viya ekadesena avatvā sabbākārato sarūpato, kiccato ca anavasesato vattabbā. **Idhevā**ti tīraṇapariññāyameva. Ekaccānaṁyevettha anupassanānaṁ paṭilābhoti āha **"ekadesaṁ paṭivijjhanto"**ti, tā pana sayameva sarūpato

---

1. Ma 1. 401 piṭṭhe.

dassessati[1]. **Tappaṭipakkhe dhamme**ti yā anupassanā idha sambhavanti, tāsaṁ paṭipakkhe dhamme niccasaññādike **pajahati** vikkhambheti.

Khayānupassananti saṅkhārānaṁ khaṇabhaṅgānupassanaṁ. **Bhāvento**ti vaḍḍhento. **Ghanasaññan**ti santatisamūhakiccārammaṇānaṁ vasena ekattaggahaṇaṁ. **Khayānupassanan**ti hutvā abhāvānupassananti vadanti. Yāya paññāya ghanavinibbhogaṁ katvā "aniccaṁ khayaṭṭhenā"ti[2] passati, sā **khayānupassanā**. Bhaṅgānupassanato paṭṭhāya tassā pāripūrīti ghanasaññāya pahānaṁ hoti, tato pubbe aparipuṇṇatāya taṁ na hoti. Evamaññatthāpīti paripuṇṇāpuripuṇṇatā pahānatīraṇapariññāsu vipassanāpaññāya daṭṭhabbā. Paccakkhato, anvayato ca saṅkhārānaṁ bhaṅgaṁ disvā tattheva bhaṅgasaṅkhāte nirodhe adhimuttatā **vayānupassanā**, tāya **āyūhanaṁ pajahati**. Yadatthaṁ, yāya ca āyūhati, tasmiṁ pavatte taṇhāya cassa cittaṁ na namatīti. Tena vuttaṁ **"vayānupassanaṁ bhāvento āyūhanaṁ pajahatī"**ti. Jātassa jarāmaraṇehi dvidhā pariṇāmadassanaṁ, rūpasattakādivasena vā pariggahitassa taṁtaṁparicchedato paraṁ aññabhāvadassanaṁ **vipariṇāmānupassanā**, tāya **dhuvasaññaṁ** thirabhāvagahaṇaṁ **pajahati**.

Animittānupassanādayo aniccānupassanādayo eva. **Nimittan**ti santatiyaṁ, samūhe ca ekattasaññāya gayhamānaṁ kālantarāvaṭṭhāyibhāvena, niccabhāvena ca saṅkhārānaṁ sakiccaparicchedatāya saviggahaṁ viya upaṭṭhānamattaṁ. **Paṇidhin**ti sukhapatthanaṁ, rāgādipaṇidhiṁ vā, atthato taṇhāvasena saṅkhāresu ninnataṁ. **Abhinivesan**ti attābhinivesaṁ. Etesañhi nimittādīnaṁ paṭipakkhabhāvena aniccānupassanādayo animittādināmehi vuttāti aniccānupassanādīhi pahātabbā niccasaññādayo viya nimittaggāhādayova paṭipakkhāti daṭṭhabbā. Rūpādi-ārammaṇaṁ ñatvā tadārammaṇassa cittassa bhaṅgaṁ disvā saṅkhārā eva bhijjanti, saṅkhārānaṁ maraṇaṁ, na añño koci atthīti bhaṅgavasena suññataṁ gahetvā pavattā vipassanā adhipaññā ca sā dhammesu ca vipassanāti **adhipaññādhammavipassanā**, tāya niccasārādi-ādānavasena pavattaṁ abhinivesaṁ sataṇhaṁ diṭṭhiṁ pajahati. **Yathābhūtañāṇadassanaṁ** nāma sappaccayanāmarūpadassanaṁ. Tena "ahosiṁ nu kho

1. Dassiyanti (Syā)
2. Khu 9. 51 piṭṭhe Paṭisambhidāmagge.

ahamatītamaddhānan"ti[1] evamādikaṁ, "issarato[2] loko sambhavatī"ti evamādikañca **sammohābhinivesaṁ pajahati**. Bhayatupaṭṭhānavasena uppannaṁ sabbabhavādīsu ādīnavadassanañāṇaṁ **ādīnavānupassanā**, tāya kassacipi ālayanissaya-adassanato **ālayābhinivesaṁ** tathāpavattaṁ taṇhaṁ **pajahati**. Saṅkhārānaṁ muñcanassa upāyabhūtaṁ paṭisaṅkhāñāṇaṁ **paṭisaṅkhānupassanā**, tāya aniccādīsu appaṭisaṅkhātattā paṭisaṅkhānassa paṭipakkhabhūtaṁ avijjaṁ pajahati. Saṅkhārupekkhā, anulomañāṇañca **vivaṭṭānupassanā**. Tassā hi vasena tassa padumapalāse udakabindu viya sabbasaṅkhārehi cittaṁ patilīyati patikuṭati[3], tasmā tāya **saṁyogābhinivesaṁ** kāmasaṁyogādikilesappavattiṁ **pajahati**. Aniccānupassanādayo satta anupassanā heṭṭhā atthato vibhattāti, parato ca saṁvaṇṇīyantīti idha na vuttā.

Tāsūti aṭṭhārasasu mahāvipassanāsu. **Iminā**ti yoginā. **Tasmā**ti aniccādilakkhaṇattayavasena saṅkhārānaṁ diṭṭhattā. Taṁdassanañhi aniccādi-anupassanāti. **Paṭividdhā**ti paṭiladdhā. Yadaggena hi ñāṇena savisayo paṭividdho, tadaggena taṁ paṭiladdhaṁ nāma hoti. **Byañjanameva nānaṁ** yathā "rukkho pādapo tarū"ti. **Tāpi** animittāpaṇihitasuññatānupassanā.

Sabbāpi vipassanā, tasmā ekadesena paṭividdhā hontīti adhippāyo. **Kaṅkhāvitaraṇavisuddhiyā eva saṅgahitaṁ**, tasmā taṁ pageva siddhanti attho. Tenāha **"idampi dvayaṁ paṭividdhameva hotī"**ti. **Sesesu** nibbidānupassanādīsu dasasu. **"Kiñci paṭividdhaṁ kiñci appaṭividdhan"**ti iminā tesaṁ ekadesapaṭivedhamāha. Aniccānupassanāya hi siddhāya nirodhānupassanā, khayānupassanā, vayānupassanā, vipariṇāmānupassanā ca ekadesena siddhā nāma honti, dukkhānupassanāya siddhāya nibbidānupassanā, ādīnavānupassanā ca, anattānupassanāya siddhāya itarāti.

---

1. Ma 1. 10; Saṁ 1. 265 piṭṭhesu. 2. Issarakato (Syā) 3. Paṭilīyati paṭikuṭati (Syā, Ka)

Udayabbayañāṇakathāvaṇṇanā

723. Parato paṭipadāñāṇadassanakathāyaṁ abbhādivigamena ākāsassa viya, paṅkamalavigamena udakassa viya, kāḷakāpagamena suvaṇṇassa viya saṁkilesavigamena ñāṇassa parisuddhīti āha **"niccasaññādīnaṁ pahānena visuddhañāṇo"**ti. Anekākāravokārasaṅkhāresu lakkhaṇattayasallakkhaṇasammasanassa katattā vuttaṁ **"sammasanañāṇassa pāraṁ gantvā"**ti. Tattha **sammasanañāṇassā**ti nayavipassanāsaṅkhātassa kalāpasammasanañāṇassa. Tasseva hi thirabhāvāya itare sammasanavisesāti vadanti. **Sammasanañāṇassā**ti vā kalāpasammasanādisammasanañāṇassa. Anupadadhammavipassanāya sadisā hi sā. Tāya hi diṭṭhi-ugghāṭanādi sambhavatīti. Vitthārato bhāvanāvidhānaṁ parato vattukāmo **"saṅkhepato tāva ārabhatī"**ti āha. Saṅkhepato hi ārambho ādikammikassa sukaro. **Tatrā**ti saṅkhepena ārambhe.

Kathanti kathetukamyatāpucchā. Yaṁ "paccuppannānaṁ -pa- udayabbayānupassane ñāṇan"ti vuttaṁ, taṁ kathaṁ ñātabbanti ceti attho. Santatipaccuppanne, khaṇapaccuppanne vā dhamme udayabbayadassanābhiniveso kātabbo, na atītānāgateti vuttaṁ **"paccuppannānaṁ dhammānan"**ti. Udayadassanañcettha yāvadeva vayadassanatthanti vayadassanassa padhānataṁ dassetuṁ **"vipariṇāmānupassane paññā"**ti vatvā taṁ pana vayadassanaṁ udayadassanapubbakanti āha **"udayabbayānupassane ñāṇan"**ti.

Jātanti nibbattaṁ paṭiladdhattabhāvaṁ. Ayaṁ hi jātasaddo khaṇattayasamaṅgitaṁ sandhāya vutto "ye dhammā jātā bhūtā"ti-ādīsu[1] viya, na atītaṁ—

> "Ye te jātā, na te santi, ye na jātā, tattheva te.
> Laddhattabhāvā no bhaggā, teva santi sabhāvato"ti—

ādīsu viya, nāpi jātatāmattaṁ "yaṁ taṁ jātaṁ bhūtaṁ saṅkhatan"ti-ādīsu[2] viya. Tenāha **"jātaṁ rūpaṁ paccuppannan"**ti, paccuppannarūpaṁ nāma jātaṁ khaṇattayapariyāpannanti attho. Taṁ pana ādito duppariggahanti santatipaccuppannavasena vipassanābhiniveso kātabbo. **Tassā**ti rūpassa.

---

1. Abhi 1. 213 piṭṭhe. 2. Dī 2. 119; Saṁ 3. 141 piṭṭhesu.

Paccayalakkhaṇapapañcaṁ anāmasitvā **nibbattilakkhaṇaṁ udayo**ti nibbattanasaññitaṁ saṅkhatalakkhaṇaṁ udayo uppādo. **Vipariṇāmalakkhaṇaṁ vayo**ti vipariṇāmasaññitaṁ saṅkhatalakkhaṇaṁ vayo vināso. **Anupassanāñāṇan**ti yā udayassa, vayassa ca anupekkhanā, taṁ ñāṇaṁ. Kiñcāpi kalāpasammasanādīsu jātijarāmaraṇasīsena jātijarāmaraṇavanto dhammā vuttā, idha pana udayabbayañāṇaniddese "jāti paccuppannā, tassā nibbattilakkhaṇaṁ udayo, vipariṇāmalakkhaṇaṁ vayo"ti-ādinā[1] vuccamāne jātijarāmaraṇānaṁ jātijarāmaraṇavantatā, nipphannatā ca anuññātā viya hotīti taṁ pariharituṁ paṭiccasamuppādaṅgesu bhavapariyosānāva desanā katā[2].

Soti yogī. **Iminā pāḷinayenā**ti imāya "jātaṁ rūpaṁ paccuppannan"ti-ādinā[1] dassitāya pāḷigatiyā. **Jātin**ti na pasūtiṁ, na ca paṭhamābhinibbattimattaṁ, atha kho uppādaṁ nibbattivikāraṁ. Svāyaṁ vikāro yasmā saṅkhārānaṁ abhinavāvaṭṭhānajarā viya navabhāvāpagamoti āha **"abhinavākāran"**ti. Samanupassatīti sambandho. **Anuppannassa rāsi vā nicayo vā natthi** yato āgaccheyya uppajjamānaṁ aladdhattabhāvassa sabbena sabbaṁ avijjamānattā. Tenāha **"uppajjamāna -pa- natthī"**ti. Yathā anāgate addhani ime dhammā sabbena sabbaṁ natthi, evaṁ atītepi addhanīti dassento **"nirujjhamānassāpī"**ti-ādiṁ vatvā avijjamānānaṁyeva rūpārūpadhammānaṁ hetupaccayasamavāye uppādo, uppajjitvā ca sabbaso abhāvūpagamoti imamatthaṁ samudāyagataṁ tadekadesabhūtāya upamāya vibhāvetuṁ **"yathā panā"**ti-ādi vuttaṁ. Tattha **rāsito**ti rāsibhāvena samussito puñjo rāsi. Yathā tathā piṇḍibhūto **nicayo.** Bhūmiyaṁ nidahitvā ṭhapitaṁ **nidhānaṁ**. Upavīṇehi etenāti **upavīṇaṁ**, vīṇāvādanaṁ.

724. Evaṁ saṅkhepato udayabbayamanasikāravidhiṁ dassetvā idāni vitthārato dassetuṁ **"puna yānī"**ti-ādi vuttaṁ. Tattha **avijjāsamudayā**ti avijjāya uppādā, atthibhāvāti attho. Nirodhavirodhīhi uppādo atthibhāvavācakopi hotīti vuttovāyamattho. Tasmā purimabhavasiddhāya avijjāya sati imasmiṁ bhave rūpassa uppādo

---

1. Khu 9. 52 piṭṭhe Paṭisambhidāmagge. 2. Gatā (Syā, Ka)

hotīti attho. **Paccayasamudayaṭṭhenā**ti paccayassa uppannabhāvena, atthibhāvato[1]ti attho. Avijjādīhi ca tīhi atītakālikāni tesaṁ sahakārīkāraṇabhūtāni upādānādīnipi gahitānevāti daṭṭhabbaṁ.

Pavattipaccayesu kabaḷīkārāhārassa balavatāya so eva gahito **"āhārasamudayā"**ti. Tasmiṁ pana gahite pavattipaccayatāsāmaññena utucittānipi gahitāneva hontīti catusamuṭṭhānikarūpassa paccayato udayadassanaṁ vibhāvitamevāti daṭṭhabbaṁ. Avijjātaṇhupanissayasahiteneva kammunā rūpakāyassa nibbatti. Asati ca avijjupanissayāya bhavanikantiyā jātiyā asambhavo evāti. Yathā ca rūpassa avijjātaṇhupanissayatā, evaṁ vedanādīnampi daṭṭhabbā. Āhāro pana uppannassa rūpassa posako, kabaḷīkārāhārassa adhippetattā, kāmadhātādhiṭṭhānattā ca desanāya. Ukkaṁsaniddesena vā āhāraggahaṇaṁ. **"Nibbattilakkhaṇan"**ti-ādinākālavasena udayadassanamāha. Tattha addhānavasena pageva udayaṁ passitvā ṭhito idha santativasena disvā anukkamena khaṇavasena passati. **Pañca lakkhaṇānī**ti avijjā taṇhā kammaṁ āhāroti imesaṁ paccayānaṁ atthitāsaṅkhātalakkhaṇāni ceva rūpassa nibbattilakkhaṇañcāti imāni pañca lakkhaṇāni. Tesaṁ atthitā hi rūpassa udayo lakkhīyati etehīti lakkhaṇānīti vuccanti. Nibbatti pana saṅkhatalakkhaṇamevāti.

Avijjānirodhā rūpanirodhoti aggamaggañāṇena avijjāya anuppādanirodhato anāgatassa rūpassa anuppādanirodho hoti paccayābhāve abhāvato. **Paccayanirodhaṭṭhenā**ti avijjāsaṅkhātassa anāgate uppajjanakarūpapaccayassa niruddhabhāvena. **Taṇhānirodhā kammanirodhā**ti etthāpi eseva nayo. **Āhāranirodhā**ti pavattipaccayassa kabaḷīkārāhārassa abhāve. **Rūpanirodho**ti taṁsamuṭṭhānarūpassa abhāvo hoti. Sesaṁ heṭṭhā vuttanayānusārena veditabbaṁ. **Vipariṇāmalakkhaṇan**ti bhaṅgakālavasena tesaṁ[2] vayadassanaṁ. Tasmā taṁ addhāvasena pageva passitvā ṭhito idha santativasena disvā anukkamena khaṇavasena passati. **Pañca lakkhaṇānī**ti idha avijjādīnaṁ catunnaṁ paccayānaṁ anuppādanirodho, rūpassa khaṇanirodho cāti imāni pañca lakkhaṇāni. Tesañhi anuppādanirodhā rūpassa accantanirodho lakkhīyati etehīti lakkhaṇānīti vuccanti.

---

1. Atthibhāvena (Syā) 2. Hetaṁ (Ka)

Vipariṇāmo saṅkhatalakkhaṇameva. Esa nayo vedanākkhandhādīsu. Ayaṁ pana viseso—"phuṭṭho vedeti, phuṭṭho sañcānāti, phuṭṭho cetetī"ti[1], "phassapaccayā vedanā, cakkhusamphassajā vedanā, saññā, cetanā"ti[2], ca vacanato phasso vedanā saññā saṅkhārakkhandhānaṁ pavattipaccayo, taṁnirodhā ca tesaṁ nirodho, **mahāpadāna**[3] **mahānidāna**[4] suttesu, **abhidhamme** ca aññamaññapaccayavāre "nāmarūpapaccayā viññāṇan"ti[5] vacanato nāmarūpaṁ viññāṇassa pavattipaccayo, taṁnirodhā tassa nirodhoti vuttaṁ **"phassasamudayā vedanāsamudayo"**ti-ādi.

Ettha ca keci tāva āhu "arūpakkhandhānaṁ udayabbayadassanaṁ addhāsantativaseneva, na khaṇavasenā"ti. Tesaṁ matena khaṇato udayabbayadassanameva na siyā. Apare panāhu "paccayato udayabbayadassane atītādivibhāgaṁ anāmasitvā sabbasādhāraṇato avijjādipaccayā vedanāsambhavaṁ labbhamānataṁ passati, na uppādaṁ. Avijjādi-abhāve ca tassā asambhavaṁ alabbhamānataṁ passati, na bhaṅgaṁ. Khaṇato udayabbayadassane paccuppannānaṁ uppādaṁ, bhaṅgañca passatī"ti, taṁ yuttaṁ. Santativasena hi rūpārūpadhamme udayato, vayato ca manasi karontassa anukkamena bhāvanāya balappattakāle ñāṇassa tikkhavisadabhāvappattiyā khaṇato udayabbayā upaṭṭhahantīti. Ayañhi paṭhamaṁ paccayato udayabbayaṁ manasi karonto avijjādike paccayadhamme vissajjetvā udayabbayavante khandhe gahetvā tesaṁ paccayato udayabbayadassanamukhena khaṇatopi udayabbayaṁ manasi karoti.

Tassa yadā ñāṇaṁ tikkhaṁ visadaṁ hutvā pavattati, tadā rūpārūpadhammā khaṇe khaṇe uppajjantā, bhijjantā ca hutvā upaṭṭhahanti. Tena vuttaṁ **"evampi rūpassa udayo"**ti-ādi. Tattha **evampi rūpassa udayo**ti evaṁ vuttanayena avijjāsamudayāpi. Taṇhā -pa- kamma -pa- āhārasamudayāpi rūpassa sambhavo. **Evampi rūpassa vayo**ti evaṁ vuttanayeneva avijjānirodhāpi taṇhā -pa- āhāranirodhāpi rūpassa vayo anuppādoti **paccayato vitthārena manasikāraṁ karoti. Evampi rūpaṁ udetī**ti evaṁ vuttanayena nibbattilakkhaṇaṁ passantopi kammasamuṭṭhānarūpampi āhāra-utucittasamuṭṭhānarūpampi udeti uppajjati nippajjatīti. Evaṁ vuttanayeneva vipariṇāmalakkhaṇaṁ passanto kammasamuṭṭhānarūpampi

1. Saṁ 2. 292 piṭṭhe. 2. Abhi 2. 143 piṭṭhe. 3. Dī 2. 28 piṭṭhe.
4. Dī 2. 48 piṭṭhe. 5. Abhi 4. 371 piṭṭhe.

āhāra-utucittasamuṭṭhānarūpampi **veti** nirujjhatīti khaṇato vitthārena manasikāraṁ karotīti yojanā.

725. Evaṁ manasi karoto na yāva udayabbayañāṇaṁ uppajjati, tāva udayabbayā suṭṭhu pākaṭā na hontīti katvā vuttaṁ **"iti kirime dhammā -pa- paṭiventī"**ti, nayadassanavasena vā evaṁ vuttaṁ. Paṭhamañhi paccuppannadhammānaṁ udayabbayaṁ disvā atha atītānāgate nayaṁ neti. Dukkhādisaccappabhedā, anulomādipaṭiccasamuppādappabhedā, ekattādinayappabhedā, aniccatādilakkhaṇappabhedā ca **saccapaṭiccasamuppādanayalakkhaṇappabhedā**. Paṭiccasamuppādaggahaṇeneva cettha paṭiccasamuppannadhammānampi gahaṇaṁ, tesampi attano phalaṁ pati paṭicca samuppādabhāvato.

726. **Yan**ti karaṇe paccattavacanaṁ, yena ñāṇenāti atthaṁ vadanti. **Yan**ti vā kiriyāparāmasanaṁ. **Khandhānaṁ samudayaṁ passati, khandhānaṁ nirodhaṁ passatī**ti ettha yadetaṁ dassananti attho. **Yaṁ panā**ti etthāpi eseva nayo. Ettha ca yathā avijjādisamudayanirodhato khandhānaṁ samudayanirodhassa aññattā "avijjāsamudayā rūpasamudayo"ti-ādi[1] vacanabhedo kato, na evaṁ nibbattivipariṇāmalakkhaṇehi khandhānaṁ udayabbayassa bhedo atthi abhinnādhikaraṇattāti **"nibbattilakkhaṇavipariṇāmalakkhaṇāni passanto khandhānaṁ udayabbayaṁ passatī"**ti vacanabhedaṁ akatvā vuttaṁ. **Uppattikkhaṇeyeva hī**ti **hi**-saddo hetu-attho. Yasmā uppādakkhaṇeyeva nibbattilakkhaṇaṁ, bhaṅgakkhaṇeyeva ca vipariṇāmalakkhaṇaṁ, tasmā tāni passanto khaṇato khandhānaṁ udayabbaye passati nāmāti **"yaṁ panā"**ti-ādinā vuttamevatthaṁ pākaṭataraṁ karoti.

727. **Iccassevan**ti ettha **iti**-saddo hetu-attho. Yasmā "avijjā samudayā"ti-ādi paccayato khandhānaṁ udayabbayadassanaṁ, "nibbattilakkhaṇan"ti-ādi khaṇato, tasmāti attho. **Assā**ti yogino. **Evan**ti vuttappakāraparāmasanaṁ. Ye pana **"iccassa paccayato"**ti paṭhanti, tesaṁ **itī**ti vuttappakāraparāmasanaṁ. **Janakāvabodhato**ti khandhānaṁ janakassa avijjādipaccayassa avabujjhanato. **Jātidukkhāvabodhato**ti jātisaṅkhātassa dukkhassa avabujjhanato. **Dukkhasaccaṁ pākaṭaṁ hoti** ekadesadassanena

---

1. Khu 9. 53 piṭṭhe Paṭisambhidāmagge.

pabbatasamuddādidassanakānaṁ viya. **Maraṇadukkhāvabodhato**ti etthāpi eseva nayo. **"Paccayānuppādenā"**ti etena paccayānaṁ anuppādanirodho idha paccayanirodhoti dasseti. **Paccayavatan**ti paccayato uppajjanakānaṁ. **Yañcassa udayabbayadassanan**ti yaṁ assa yogino paccayato, khaṇato ca udayabbayānaṁ dassanaṁ. Tattha asammoho, tappadhāno vā vitakkādidhammapuñjo **maggo vāyaṁ lokiko**ti niyyānānulomato lokiko maggo evāyaṁ. **Iti** tasmā **maggasaccaṁ pākaṭaṁ hoti** sabhāvāvabodhato. Tenāha **"tatra sammohavighātato"**ti, tadaṅgavasenāti attho. Atha vā yathāvutto sammādiṭṭhisaṅkhāto maggo ariyamaggassa upāyabhūto asammohasabhāvo attānampi pakāseti padīpo viyāti maggasaccaṁ pākaṭaṁ hoti. Svāyaṁ pākaṭabhāvo mohandhakāravidhamanenāti āha **"tatra sammohavighātato"**ti.

728. "Avijjāpaccayā"ti-ādiko **anulomo paṭiccasamuppādo** pavattiyā anulomanato. "Avijjāsamudayā"ti-ādinā avijjādīsu santesūti ayamattho vuttoti āha **"imasmiṁ sati idaṁ hotīti avabodhato"**ti. Pavattiyā vilomanato "avijjāyatveva asesavirāganirodhā"ti-ādiko **paṭilomo paṭiccasamuppādo**. **Te ca** saṅkhatā **paṭiccasamuppannā** "jarāmaraṇaṁ bhikkhave aniccaṁ saṅkhataṁ paṭiccasamuppannan"ti-ādi[1] vacanato. Paṭiccasamuppannassa ca pākaṭatā paccayākārapākaṭatāya eva "imassetaṁ phalan"ti avabodhato.

729. Purimapurimānaṁ nirodho uttaruttarānaṁ uppādānubandhoti ayamattho paccayato udayadassanena sijjhamāno ekattanayādhigamāya hoti. Yato "añño karoti, añño paṭisaṁvedayatī"ti-ādi[2] vohārasiddhiyā ucchedadiṭṭhiyā anokāsatā. Tenāha **"hetuphalasambandhenā"**ti-ādi. Saṅkhārā khaṇe khaṇe uppajjantīti ayamattho khaṇato udayadassanena sijjhamāno nānattanayādhigamāya hoti. Yato paccayapaccayuppannānaṁ sabhāvabhedāvabodhato "so karoti, so paṭisaṁvedayatī"ti-ādi[3] nayappavattāya sassatadiṭṭhiyā anokāsatā. Tenāha **"khaṇato udayadassanenā"**ti-ādi.

---

1. Saṁ 1. 264 piṭṭhe. 2. Saṁ 1. 260 piṭṭhe. 3. Saṁ 1. 260 piṭṭhe.

paccayato udayabbayadassanena paccaye sati phalassa bhāvo, asati abhāvoti imassa atthassa siddhiyā atthitāmattheneva te dhammā kāraṇanti **abyāpāranayo pākaṭo hoti**. Yato attadiṭṭhiyā anokāsatā vasavattitāya alabbhaneyyato. Tena vuttaṁ **"dhammānan"**ti-ādi. **Avasavattibhāvo** parāyattatā, sā ca sappaccayatāya veditabbā. **Paccayato udayadassanena** tehi tehi paccayehi ime dhammā uppajjanti, uppajjamānā ca paccayānurūpameva uppajjantīti hetuphalassa hetu-anurūpato siddhiyā akiriyadiṭṭhiyā anokāsatāvāti āha **"paccayato panā"**ti-ādi. Sati kāraṇe kuto akiriyavādo. Karotīti hi **kāraṇaṁ**.

730. Paccayato udayaṁ passato paccaye sati sabhāve sati phalassa sambhavoti atthitāmattena upakārakatāti saṅkhatānaṁ nirīhatā, asati ca abhāvoti paccayādhīnavuttitā ca viññāyamānā attasuññataṁ vibhāvetīti āha **"paccayato cassa -pa- tāvabodhato"**ti. **Aniccalakkhaṇaṁ pākaṭaṁ hoti** khaṇato udayabbayadassanena saṅkhārānaṁ udayabbayato paricchinnatāya viññāyamānattā. Tenāha **"hutvā abhāvāvabodhato"**ti. Uppajjitvā nirujjhanañhi **hutvā abhāvo. Pubbantāparantaviveko** atītānāgatabhāvasuññatā. Na hi saṅkhārā khaṇattayato pubbe, pacchā ca vijjanti, tasmā **pubbantāparantavivekāvabodhato**ti ādi-antavantatāpaṭivedhatoti attho. **Dukkhalakkhaṇampi pākaṭaṁ hoti** udayabbayadassanenāti sambandho. Uppajjitvā bhijjantā saṅkhārā uppādato uddhaṁ jarābhaṅgāvatthantaruppattiyā nirantaraṁ vibādhīyanteva. Sā ca nesaṁ vibādhiyamānatā sammā udayabbayadassanena vibhūtā hotīti āha **"dukkha -pa- bodhato"**ti.

Sabhāvalakkhaṇampīti udayabbayadassanena na kevalaṁ aniccadukkhalakkhaṇameva, atha kho pathavīphassādīnaṁ kakkhaḷaphusanādisaññitaṁ sabhāvasaṅkhātaṁ lakkhaṇampi pākabhāvaviddhaṁ[1] sabhāvāvacchinnaṁ pākaṭaṁ hoti. Tenāha **"udayabbayaparicchinnāvabodhato"**ti. **Sabhāvalakkhaṇe**ti sabhāvasaññite lakkhaṇe, taṁtaṁdhammānaṁ salakkhaṇe. **Saṅkhatalakkhaṇassa tāvakālikattampī**ti uppādādisaṅkhatalakkhaṇassa uppādakkhaṇādiparittakālikatāpi

1. Pātubhāvaviddhaṁ (Syā), pākaṭabhāvaviddhaṁ (Ka)

khaṇantarānavaṭṭhānato tassa. Tenāha **"udayakkhaṇe"**ti-ādi. **Udayavaya**mattaggahaṇañcettha udayabbayadassanavaseneva imassa ñāṇassa pavattanato, na ṭhitikkhaṇassa abhāvā.

731. **Na kevalañca niccanavā**, atha kho parittakālaṭṭhāyino. Kathanti āha **"sūriyuggamane"**ti-ādi. Tattha udake daṇḍena katalekhā **udake daṇḍarāji. Ussāvabindu-**ādayo pañca kiccāpi uttaruttari atiparittaṭṭhāyibhāvadassanatthaṁ nidassitā, tathāpi te dandanirodhā eva nidassitā, tatopi lahutaranirodhattā saṅkhārānaṁ. Tathā hi gamanassādānaṁ devaputtānaṁ heṭṭhupariyāyena paṭimukhaṁ dhāvantānaṁ sirasi, pāde ca bandhakhuradhārā sannipātatopi sīghataro rūpadhammānaṁ nirodho vutto, pageva arūpadhammānaṁ. Na kevalaṁ niccanavā, nāpi parittakālaṭṭhāyinova, atha kho asārā. Kathanti āha **"māyā"**ti-ādi. Māyādayo hi maṇi-ādivasena dissamānā ataṁsabhāvatāya **asārā**. Tattha mantosadhabhāvitā indajālādikā **māya**. Migataṇhikā **marīci**. Supinameva **supinantaṁ**. Maṇḍalākārena āvijjhiyamānaṁ alātameva **alātacakkaṁ**. Gandhabbadevaputtānaṁ kīḷanicchāvasena nagaraṁ viya ākāse upaṭṭhānamattaṁ **gandhabbanagaraṁ**.

Ettāvatāti yvāyaṁ "jātaṁ rūpaṁ paccuppannan"ti-ādi[1] pāḷinayānusārena yaṁ kiñci rūpaṁ atītānāgatapaccuppannan"ti-ādi[2] pāḷinayānusārena vā yāva udayabbayapaṭivedhā bhāvanāvidhi āraddho, ettāvatā. Kalāpasammasanādikopi hi sabbo bhāvanāvidhi udayabbayañāṇuppādanasseva, na parisaparisarīrakarabandho[3]ti. **Vayadhammamevā**ti bhijjanasabhāvameva. **Vayaṁ upeti** attano dhammatāya. Yañhi upakkamena vinasatīti vuccati, tampi attano dhammatāya eva vinassati ahetukattā vināsassa. Upakkamahetu pana visadisuppādo hoti. **Iminā ākārenā**ti "yaṁ kiñci samudayadhammaṁ, sabbaṁ taṁ nirodhadhamman"ti[4] hi vuttaṁ, tasmā vayaṁ anālambitvāpi "vayadhammameva uppajjatī"ti udayassa, "uppannañca idaṁ vayaṁ upetī"ti vayassa ca iminā yathāvuttena paccakkhakaraṇākārena. Adhunā uppannaṁ, na tāva balappattanti āha **"taruṇavipassanāñāṇan"**ti. Kalāpasammasanādivasena

---

1. Khu 9. 52 piṭṭhe Paṭisambhidāmagge.
2. Ma 1. 282, 297; Ma 2. 84; Ma 3. 67, 69; Khu 9. 51 piṭṭhādīsu.
3. Parisasarīrakarabandho (Ka)
4. Saṁ 3. 371; Vi 3. 16; Khu 9. 332 piṭṭhesu.

pavattaṁ sammasanaṁ na nippariyāyena vipassanāsamaññaṁ labhati, udayabbayānupassanādivasena pavattameva labhatīti āha **"yassādhigamā āraddhavipassakoti saṅkhaṁ gacchatī"**ti.

Vipassanupakkilesakathāvaṇṇanā

732. **Imāya** udayabbayānupassanāsaṅkhātāya **taruṇavipassanāya** vasena, na āraddhavipassanānaṁ bhaṅgānupassanādisaṅkhātāya taruṇavipassanāya, nāpi nibbidānupassanādisaṅkhātāya balavavipassanāya vasenāti attho. Na hi tadā vipassanupakkilesā uppajjantīti. **Āraddhavipassakassā**ti ca āraddhavipassakassevāti evakāro luttaniddiṭṭho. Tenāha **"vipassanupakkilesā hī"**ti-ādi. Diṭṭhigāhādivatthubhāvena vipassanaṁ upakkilesantīti **vipassanupakkilesā. "Ariyasāvakassā"**ti idaṁ ukkaṭṭhaniddesena vuttaṁ balavavipassanāpattassāpi anuppajjanato. **Vippaṭipannakassā**ti sīlavipatti-ādivasena yathā tathā vippaṭipannakassa. Tassa pana paṭipattiyā garahitabbataṁ dassento **"vippaṭipannakassā"**ti āha. **Ca**-saddo uparipadadvayepi yojetabbo. **Nikkhittakammaṭṭhānassā**ti vipassanaṁ ārabhitvā antarā vosānaṁ āpannassa. **Kusītapuggalassā**ti sīlasampannasseva kosajjena bhāvanaṁ ananuyuñjantassa. Atha vā **vippaṭipannakassā**ti vipassanābhāvanāsaṅkhātāya sammāpaṭipattiyā abhāvena vigarahitapaṭipattikassa. Vipassanāpaṭipattiyeva hi sasambhārā pubbabhāge sammāpaṭipatti, tadaññā vippaṭipatti, sā ca tattha nikkhittadhurassa hoti. Nikkhittadhuratā ca kosajjenāti vuttaṁ **"nikkhittakammaṭṭhānassa kusītapuggalassā"**ti. **Yuttappayuttassā**ti yogena ñāṇena bhāvanamanuyuñjantassa. Sā pana yuttappayuttatā samathavasenāpi hotīti āha **"āraddhavipassakassā"**ti. **Uppajjantiyeva** na nuppajjanti aññathā maggāmaggañāṇasseva asambhavato.

Obhāsādīsu "ariyadhammo"ti pavattaṁ uddhaccaṁ vikkhepo dhammuddhaccaṁ, tena dhammuddhaccena vipassanāvīthito ukkamanena virūpaṁ gahitaṁ pavattitaṁ mānasaṁ **dhammuddhaccaviggahitamānasaṁ. Obhāso dhammo**ti kāraṇūpacārenāha, īdisaṁ obhāsaṁ vissajjento mama ariyamaggoti attho. Obhāsaṁ āvajjati "nibbānan"ti vā "maggo"ti vā "phalan"ti vā. **Nibbānan**ti

gaṇhanto tattha pavattadhamme maggaphalabhāvena gaṇhāti, ñāṇādike pana maggaphalabhāveneva gaṇhāti. **Tato vikkhepo uddhaccan**ti tato obhāsahetu yo vikkhepo, taṁ uddhaccanti attho. **"Uddhaccena viggahitamānaso"**ti saṅkhepato vuttamatthaṁ vivarituṁ **"aniccato"**ti-ādi vuttaṁ.

Tattha **anicca -pa- nappajānāti** "maggaṁ pattosmī"ti saññāya aniccatādivasena manasikārasseva abhāvato. Ayañca attho—

> "Yo hi koci āvuso bhikkhu vā bhikkhunī vā mama santike arahattappattiṁ byākaroti, sabbo so catūhi maggehi, etesaṁ vā aññatarena. Katamehi catūhi? Idhāvuso bhikkhu samathapubbaṅgamaṁ vipassanaṁ bhāveti, tassa samathapubbaṅgamaṁ vipassanaṁ bhāvayato maggo sañjāyati, so taṁ maggaṁ āsevati bhāveti bahulīkaroti. Tassa taṁ maggaṁ āsevato -pa- karoto saṁyojanāni pahīyanti anusayā byantīhonti.
>
> Puna caparaṁ āvuso bhikkhu vipassanāpubbaṅgamaṁ samathaṁ bhāveti -pa- samathavipassanaṁ yuganaddhaṁ bhāveti -pa-.
>
> Puna caparaṁ āvuso bhikkhuno dhammuddhaccaviggahitaṁ mānasaṁ hoti, hoti so āvuso samayo yaṁ taṁ cittaṁ ajjhattameva santiṭṭhati sannisīdati ekodi hoti samādhiyati, tassa maggo sañjāyati -pa- anusayā byantīhontī"ti[1]—

iminā suttapadeneva veditabbo. Ettha hi catutthamaggavissajjane yathāvuttamaggaphalanibbānadhammā **dhammo**. Tattha **uddhaccaṁ** "adhigatamaggādikohamasmī"ti amaggādīsu vikkhepo dhammuddhaccaṁ, tena upaddutaṁ **viggahitamānasaṁ** hoti. **Nikanti** obhāsādīsu apekkhā sukhumarūpā taṇhā, sā vipassanābhirati-ākārena upaṭṭhahantī adhimānikena "dhammo"ti gayhatīti āha **"nikanti 'dhammo'ti nikantiṁ āvajjatī"**ti.

733. **Vipassanobhāso**ti vipassanācittasamuṭṭhitaṁ, sasantatipatitaṁ utusamuṭṭhānañca bhāsuraṁ rūpaṁ. Tattha **vipassanācittasamuṭṭhitaṁ**

---

1. Aṁ 1. 475 piṭṭhe.

yogino sarīraṭṭhameva pabhassaraṁ hutvā tiṭṭhati, itaraṁ sarīraṁ muñcitvā ñāṇānubhāvānurūpaṁ samantato pattharati, taṁ tasseva paññāyati, tena phuṭṭhokāse rūpagatampi passati, passanto ca cakkhuviññāṇena passati, udāhu manoviññāṇenāti vīmaṁsitabbanti vadanti. Dibbacakkhulābhino viya taṁ manoviññāṇaviññeyyamevāti vuttaṁ viya[1] dissatīti. **Vipassanāvīthi** nāma paṭipāṭiyā pavattamānā vipassanāva. **Ukkantā nāma hoti** yoginā "maggappattomhī"ti adhimānena vissaṭṭhattā, tassa vā yogino vipassanā tato eva vīthi ukkantā nāma hoti. **Mūlakammaṭṭhānan**ti vipassanamevāha.

Vemattatāyāti appavipulatāvasena visadisatāya. **Assā**ti obhāsassa. Dvīhi kuṭṭehi paricchinnaṁ gehaṁ **dvikuṭṭagehaṁ**. Tassa kira abbhantarepi ekā bhitti hoti bahipi, ubhinnaṁ antare anupariyāyapathaṁ hoti, sāyanhe tattha santharitāni **pañcavaṇṇāni kusumāni**, visadañāṇassa obhāsena pharitaṭṭhāne rūpagatañca dibbacakkhuno viya **paññāyanti**. Tena vuttaṁ **"bhante mayhan"**ti-ādi.

Evaṁ obhāsassa vemattatāya vatthuṁ dassetvā cirakālavippalambane vatthuṁ dassetuṁ **"ayaṁ panā"**ti-ādi vuttaṁ. Tattha **ayaṁ pana vipassanupakkileso**ti vakkhamānappakāraṁ sandhāyāha, na sabbaṁ. **So**ti so samathavipassanālābhī adhimāniko.

Divāsaneti divāṭṭhāne nisīditabba-āsane. Paṭhamaṁ "pañhaṁ pucchissāmī"ti cintitattā vuttaṁ **"pañhaṁ bhante pucchituṁ āgatomhī"**ti.

Pacchā upāyena puthujjanabhāvaṁ viññāpetvā kammaṭṭhāne niyojessāmīti cintitattā vuttaṁ **"avassayo bhavissāmiccevāhaṁ āgato"**ti, tassa ca padhānattā sāvadhāraṇaṁ katvā vuttaṁ. **Ayaṁ dhammo**ti ayaṁ ariyamaggānugato paṭisambhidādhammoti therassa ajjhāsayavasena vadati. **Samādhin**ti abhiññāsamādhiṁ. **Añcitakaṇṇo**ti niccalaṭṭhapitakaṇṇapuṭo. **Palāyituṁ āraddho** bhayena. Tenāha **"thero kira dosacarito"**ti. Dosacaritassa hi sūrassāpi sahasā bhayaṁ uppajjati. Tenassa khīṇāsavatthero ajjhāsayaṁ ñatvā "iminā upāyena puthujjanabhāvaṁ

---

1. Yuttaṁ viya (Ka)

jānāpessāmī”ti hatthinimmāpanādimakāsi. Dosacaritattā hi thero khippaṁ paṭivijjhi. Khippavirāgī hi dosacarito.

734. **Tassā**ti udayabbayañāṇaṁ matthakaṁ pāpentassa yogino. “Evampi rūpaṁ udeti, evampi rūpaṁ vetī”ti-ādinā udayabbayānupassanamevettha tulanaṁ, tīraṇañca veditabbaṁ. Yathā devānamindena khittaṁ vajiraṁ amoghaṁ, appaṭihatañca hoti, evamidampi ñāṇaṁ nipuṇaṁ udayabbayadassaneti vuttaṁ **“vissaṭṭha-indavajiramivā”**ti-ādi. Tattha **tikhiṇan**ti akuṇṭhaṁ. **Sūran**ti tejavantaṁ. **Ativisadan**ti nisitabhāvena ativiya paṭutaraṁ ñāṇaṁ uppajjati. Tathā hinena yogī “maggappattosmī”ti maññati.

Vipassanāpītīti vipassanācittasampayuttā pīti. Khuddakādayo pītiyo heṭṭhā vaṇṇitā eva. Yasmā udayabbayānupassanāya vīthipaṭipannāya anukkamena pañca pītiyo uppajjanti, tasmā vuttaṁ **“ayaṁ pañca -pa- uppajjatī”**ti. Matthakappattena pana udayabbayañāṇena saddhiṁ pharaṇāpītiyeva hoti. Upacārappanākkhaṇato aññadāpi hi pharaṇāpīti hotiyeva. Tenāha **“sakalasarīraṁ pūrayamānā**[1] **uppajjatī”**ti.

Passaddhi-ādīni cha yugaḷakāni aññamaññāviyoginīti passaddhiyā uppannāya itarāpi uppannā eva hontīti kiccadassanamukhena tā sabbāpi dassento **“kāyacittānaṁ neva daratho, na gāravan”**ti-ādimāha. Tattha kāyaggahaṇena rūpakāyassapi gahaṇaṁ veditabbaṁ, na vedanādikkhandhattayasseva. Kāyappassaddhi-ādayo hi rūpakāyassāpi darathādinimmaddikāti. **Kāyacittāni passaddhāni -pa- ujukāniyeva honti** tesaṁ apassaddhādibhāvassa hetubhūtānaṁ uddhaccādi thinamiddhādi diṭṭhimānādi sesanīvaraṇādi assaddhiyādi māyāsātheyyādisaṁkilesadhammānaṁ vidhamanavasena tadā vipassanācittuppādassa pavattanato. **Tasmiṁ samaye**ti tasmiṁ udayabbayañāṇuppattisamaye. Manussānaṁ ayanti mānusī, manussayoggā kāmasukharati, tādisehi manussavisesehi anubhavitabbatānativattanato dibbā ratipi saṅgahitā, mānusīsadisatāya kāmasukhabhāvena dibbā ratipi vā, tassā atikkantatāya na mānusīti **amānusī**.

---

1. Khobhayamānā (Ka)

Suññāgāranti yaṁ kiñci vivittaṁ senāsanaṁ, vipassanaṁ eva vā. Sāpi hi niccabhāvādisuññatāya, yogino sukhasannissayatāya ca "suññāgāran"ti vattabbataṁ labhati. Cittassa anupassanakarānaṁ kilesānaṁ vigamena **santacittassa**. Saṁsāre bhayassa ikkhanena **bhikkhuno**. **Sammā** ñāyena rūpārūpadhammānaṁ udayabbayānupassanādivasena **vipassato**. Sammasato anāraddhavipassanānaṁ manussānaṁ avisayatāya **amānusī**. Vipassanāpītisukhasaññitā **rati hotī**ti ayamettha gāthāya saṅkhepattho. Dutiyagāthā pana udayabbayañāṇameva sandhāya vuttā. Tattha **yato yato**ti rūpato vā arūpato vā.

Vipassanāsukhanti vipassanācittasampayuttaṁ cetasikasukhaṁ. Yasmā taṁsamuṭṭhitehi atipaṇītarūpehi sabbo kāyo ariphuṭo, paribrūhito ca hoti. Tasmā vuttaṁ **"sakalasarīraṁ abhisandaramānan"**ti.

Adhimokkhoti saddhā, na yevāpanakādhimokkhoti adhippāyo. Sā cettha na kammaphalaṁ, ratanattayaṁ vā saddahanavasena pavattā, atha kho kilesakālussiyāpagamena sampayuttānaṁ ativiya pasannabhāvahetubhūtā. Tenāha **"vipassanāsampayuttā -pa- saddhā uppajjatī"**ti.

Purimuppannabhāvanābalasaṁsiddhaṁ samappavattaṁ vīriyaṁ sampayuttadhammānaṁ saṁkilesapakkhato kosajjato paggaṇhanato **paggaho**. Tenāha **"paggahoti vīriyan"**ti-ādi.

Supaṭṭhitāti sabhāvasallakkhaṇena ārammaṇe suṭṭhu upaṭṭhitā. **Supatiṭṭhitā**ti paṭipakkhavigamena tena acalanīyatāya suṭṭhu patiṭṭhitā. Tato eva nikhātā viya **acalā**. Acalabhāveneva **pabbatarājasadisā**ti tīhipi padehi supatiṭṭhitameva dasseti. **So**ti yogāvacaro. **Yaṁ yaṁ ṭhānan**ti yaṁ yaṁ attano upatiṭṭhānaṭṭhānaṁ rūpaṁ vā arūpaṁ vā. **Okkhanditvā**ti anupavisitvā. **Pakkhinditvā**ti tasseva vevacanaṁ. Dibbacakkhuno paribhaṇḍabhūtassa yathākammūpagañāṇassa upaṭṭhahante paralokasaññite satte sandhāyāha **"dibbacakkhuno paraloko viyā"**ti na dibbacakkhuno paralokavisayattā. Vaṇṇāyatanavisayañhi tanti. **Assa** sati **upaṭṭhāti** khāyati, upatiṭṭhatīti vā attho. Yadaggena hi sati ārammaṇaṁ

okkhanditvā upatiṭṭhati, tadaggena ārammaṇampissa okkhanditvā upatiṭṭhatīti vuccati.

Vicinitavisayattā saṅkhārānaṁ vicinane majjhattabhāvena ṭhitā **vipassanupekkhā**. Sā pana atthato tathāpavattā tatramajjhattupekkhāva. Manodvārāvajjanacittasampayuttā cetanā āvajjane ajjhupekkhanavasena pavattiyā **"āvajjanupekkhā"**ti vuttā. Udayabbayānaṁ suṭṭhutaraṁ upaṭṭhānato tadanupassanāyaṁ majjhattabhūtā idha **vipassanupekkhā** nāma. Te pana udayabbayā sabbasaṅkhārānanti āha **"sabbasaṅkhāresu majjhattabhūtā"**ti. Āvajjanāya indavajiratattanārācasadisatā, sūratikkhabhāvo ca sabbaññutaññāṇapurecarā viya tadanucarañāṇassa tathābhāvena daṭṭhabbā.

Vipassanānikantīti vipassanāya nikāmanā apekkhā. Obhāsādayo vipassanāya vijambhanabhūtā tassā alaṅkāro viya hontīti āha **"obhāsādipaṭimaṇḍitāyā"**ti. **Ālayan**ti apekkhaṁ. **Sukhumā, santākārā**ti sukhumākārā, santākārā ca, sā cassā sukhumasantākāratā bhāvanāya sātisayappavattiyā, yato kilesabhāvopissā duviññeyyo hoti. Tenāha **"yā nikanti kilesoti**[1] **-pa- hotī"**ti.

Etesupīti yathādassitesu ñāṇādīsupi. **"Aññatarasmiṁ uppanne"**ti idaṁ uppanne aññatarasmiṁ "maggappattomhī"ti-ādiggahaṇadassanatthaṁ vuttaṁ, na aññataraññatarasseva uppajjanato. Na vāpi hi upakkilesā ekakkhaṇepi uppajjanti, paccavekkhaṇā pana visuṁ visuṁ hoti. **"Na vata me ito pubbe evarūpā nikanti uppannapubbā"**ti idaṁ dhammasabhāvadassanavasena vuttaṁ, na pana tadā yogino tathācittappavattivasena. Na hi so tadā taṁ "nikantī"ti jānāti, tathā sati tabbisayassa "maggappattomhī"ti-ādiggahaṇassa asambhavo eva. Tasmā evamassa siyā "na vata me evarūpā bhāvanābhirati uppannapubbā, addhā maggappattomhī"ti.

735. **Upakkilesavatthutāyā**ti nippariyāyato diṭṭhimānataṇhā idha upakkilesā tesaṁ vatthutāya uppattiṭṭhānatāya. Na sabhāvatoti āha **"na akusalattā"**ti. Yathā pana obhāsādayo, evaṁ nikantipi

---

1. Yā kilesoti (Syā)

diṭṭhigāhādīnaṁ ṭhānaṁ hotīti vuttaṁ **"upakkilesavatthu cā"**ti. **Vatthuvasenevā**ti gāhe anāmasitvā gāhānaṁ vatthutāvaseneva. Attavādī hi "ahaṁbuddhinibandhano"ti parikappito attā obhāsassa sāmibhūto "mamā"ti sāmivacanassa visayabhāvena gahitoti āha **"mama obhāso uppannoti gaṇhato hi diṭṭhigāho"**ti. Obhāsassa manāpaggahaṇamukhena tena attānaṁ seyyādito dahatīti vuttaṁ **"manāpo vata obhāso uppannoti gaṇhato mānagāho"**ti. **Assādayato**ti sampiyāyato. **Tesan**ti diṭṭhigāhādisaññitānaṁ upakkilesānaṁ vasena. **Obhāsādīsū**ti obhāsādinimittaṁ. Kammanaṁ yathāraddhavipassanāya aṭṭhatvā vikkhepāpatti, sā ca obhāsādīsu taṇhādigāhoti dassento **"obhāsādīsu kampati -pa- samanupassatī"**ti āha.

Obhāsanimittaṁ cittaṁ vikampatīti sambandho. Obhāse vā visayabhūte upakkilesehi cittaṁ vikampatīti yojanā. Tenāha **"yehi cittaṁ pavedhatī"**ti. Sesesupi eseva nayo. **Upaṭṭhāne**ti satiyaṁ. **Upekkhāya cā**ti vipassanupekkhāya ca.

Maggāmaggavavatthānakathāvaṇṇanā

736. **Kusalo panā**ti-ādīsu kammaṭṭhānakosallayogena **kusalo**. Paripakkañāṇatāya **paṇḍito**. Āgamabyattiyā **byatto**. Upakkilesatabbisodhanesu ādīnavānisaṁsāvabodhayogato **buddhisampanno. Ayaṁ kho so**[1]ti yo so ācariyena kammaṭṭhānadānakāle udayabbayañāṇuppattisamaye uppajjatīti vutto, ayaṁ kho so obhāso uppannoti upakkilesavatthubhāvavavatthānaṁ dassetvā idānissa vipassanāya visayabhāvūpanayanavidhiṁ dassento **"so kho panā"**ti-ādimāha. Tattha paṭhamanaye aniccalakkhaṇavibhāvanameva dassitaṁ, tasmiṁ siddhe itarampi lakkhaṇadvayaṁ siddhameva hoti. Dutiyanaye pana obhāsādike nissāya uppajjanakadiṭṭhigāhādīnaṁ ugghāṭanasamugghāṭanapariyādānavasena manasikāravidhiṁ dassetuṁ **"sace obhāso attā bhaveyyā"**ti-ādi vuttaṁ. Arūpasattake "sace saṅkhārā attā

---

1. Ayaṁ kho (Ka)

bhaveyyun"ti-ādi[1] sabbasaṅkhārasaṅgaṇhanavasena sāmaññato vuttaṁ, idha obhāsādivasena saṅkhāre vibhajja vuttaṁ. Seso manasikāravidhi tattha vuttanayovāti āha **"sabbaṁ arūpasattake vuttanayena vitthāretabban"**ti.

Obhāsaṁ "netaṁ mamā"ti samanupassanto taṇhāgāhato cittaṁ visodheti, "nesohamasmī"ti samanupassanto mānagāhato, "na meso attā"ti samanupassanto diṭṭhigāhato. Tenāha **"obhāsaṁ netaṁ mamā"**ti-ādi. Esa nayo ñāṇādīsupi.

Imāni dasa ṭhānānīti imāni yathāvuttāni obhāsādīni dasa upakkilesakāraṇāni. **Paññā yassa pariccitā**ti yassa yogino paññā obhāsādīsu aniccatādiggahaṇavasena paricitavatī[2] pariggahetvā upaparikkhitvā ṭhitā. Dhammuddhaccassa samaggabhāvajānanena **dhammuddhaccakusalo hoti**.

Vīthipaṭipannanti udayabbayānupassanāvasena vipassanāvīthipaṭipannaṁ.

Diṭṭhivisuddhiyanti diṭṭhivisuddhiyaṁ adhigatāyaṁ, diṭṭhivisuddhiñāṇena vā diṭṭhiyā visodhane dukkhasaccassa vavatthānaṁ kataṁ hoti dukkhasaccapariyāpannassa nāmarūpassa vavatthānato. Nāmarūpassa paccayā nāmarūpasamudayapakkhiyāti āha **"kaṅkhā -pa- samudayasaccassa vavatthānaṁ katan"**ti. Abhidhammanayena hi sabbakilesā, kammañca samudayasaccaṁ. **Imissan**ti imāyaṁ. **Sammā**ti aviparītaṁ. **Maggassā**ti ariyamaggassa upāyabhūtamaggassa.

Maggāmaggañāṇadassanavisuddhiniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

Iti vīsatimaparicchedavaṇṇanā.

---

1. Visuddhi 2. 263 piṭṭhe. 2. Paricitavatiṁ (Ka)

21. Paṭipadāñāṇadassanavisuddhiniddesavaṇṇanā

Upakkilesavimutta-udayabbayañāṇakathāvaṇṇanā

737. Vipassanācārassa matthakappattiyā saṅkhārupekkhāñāṇaṁ **sikhāppattā vipassanā**. Sikhāppatti panassa udayabbayañāṇādīnaṁ attaṭṭhamānaṁ[1] vasena jātāti āha **"aṭṭhannaṁ pana ñāṇānaṁ vasena sikhāppattā vipassanā"**ti. Oḷārikoḷārikassa saccapaṭicchādakamohatamassa vigamanena saccappaṭivedhānukūlattā **"saccānulomikañāṇan"**ti anulomañāṇamāha. Tāni pana ñāṇāni sarūpato dassetuṁ **"aṭṭhannanti cā"**ti-ādi āraddhaṁ. Tattha udayabbayadassanena saṅkhārānaṁ aniccalakkhaṇaṁ, tadanusārena itaralakkhaṇāni ca vibhāventiyeva udayabbayānupassanā pavattatīti katvā **"vīthipaṭipanna[2]vipassanāsaṅkhātaṁ udayabbayānupassanāñāṇan"**ti vuttanti keci. Tayidaṁ tassa sabbaso tīraṇapariññābhāvameva maññamānehi vuttaṁ. Kiñcāpi hi udayabbayañāṇaṁ tīraṇapariññantogadhameva, udayabbayādīnaṁ pana jānanaṭṭhena, paccakkhato dassanaṭṭhena ca ñāṇadassanāni, udayabbayañāṇādīni. Tāniyeva paṭipakkhato visuddhattā ñāṇadassanavisuddhi, sā eva ariyamaggo paṭipajjati etāyāti paṭipadā cāti **paṭipadāñāṇadassanavisuddhī**ti vuttaṁ. Taṁ pana uppannamattaṁ appaguṇaṁ sandhāya vuttaṁ. Paguṇañhi niccasaññādipahānasiddhiyā pahānapariññāya adhiṭṭhānabhūtaṁ. Yato tadavigamena aṭṭhārasasu mahāvipassanāsu ekaccā adhigatā eva honti. Na hi udayabbayānaṁ paccakkhato paṭivedhena vinā sāmaññākārānaṁ tīraṇamattena sātisayaṁ paṭipakkhapahānaṁ sambhavati. Asati ca paṭipakkhapahāne kuto ñāṇādīnaṁ vajiramiva avihatavegatā, tikhiṇavisadāditā vā. Tasmā paguṇabhāvappattaṁ udayabbayañāṇaṁ pahānapariññāpakkhiyameva daṭṭhabbaṁ. Sabbasaṅkhārānaṁ bhaṅgasseva anupassanā bhaṅgānupassanā, tadeva ñāṇaṁ **bhaṅgānupassanāñāṇaṁ**. Yathābhūtadassāvī bhāyati etasmāti bhayaṁ, tebhūmakadhammā, tesu bhayato upaṭṭhitesu bhāyitabbākāragāhiñāṇaṁ **bhayatupaṭṭhānañāṇaṁ**. Muñcituṁ icchatīti muñcitukamyaṁ, cittaṁ, puggalo vā. Tassa bhāvo muñcitukamyatā, tadeva ñāṇaṁ **muñcitukamyatāñāṇaṁ.**

---

1. Sattaṭṭhamānaṁ (Syā, Ka)
2. Vīthipaṭipannaṁ (Syā)

puna paṭisaṅkhānākārena pavattaṁ ñāṇaṁ **paṭisaṅkhānupassanāñāṇaṁ**. Nirapekkhatāya saṅkhārānaṁ upekkhanavasena pavattañāṇaṁ **saṅkhārupekkhāñāṇaṁ**. **Tasmā**ti yasmā upakkilesavimuttaṁ udayabbayañāṇādinavavidhañāṇaṁ paṭipadāñāṇadassanavisuddhi, tasmā.

738. "**Upakkilesavimuttan**"ti visesanena vibhāvitamatthaṁ anavabujjhanto codako "**puna udayabbayañāṇe yogo kimatthiyo**"ti pucchati[1]. Tattha **kimatthiyo**ti kiṁ payojano niratthako, pageva nibbattitattā pakkassa pacanaṁ viyāti adhippāyo. Atha vā lakkhaṇasallakkhaṇādīhetupaṭipāṭiggahaṇavasena tamatthaṁ ñāpetukāmo ācariyova kathetukamyatāvasena "**kimatthiyo**"ti pucchati[1]. **Lakkhaṇasallakkhaṇattho**ti aniccādilakkhaṇānaṁ sammadeva upadhāraṇattho. Tattha kāraṇaṁ dassento "**udayabbayañāṇaṁ hī**"ti-ādimāha. Nanu ca udayabbayañāṇaṁ nāma saṅkhārānaṁ udayabbayameva passati, na aniccādilakkhaṇattayaṁ, tena kathaṁ aniccatādilakkhaṇattayasallakkhaṇaṁ hotīti? Na kho panetaṁ evaṁ daṭṭhabbaṁ "udayabbayañāṇaṁ lakkhaṇattayavisayaṁ hotī"ti. Udayabbaye pana paṭividdhe aniccalakkhaṇaṁ pākaṭaṁ hutvā upaṭṭhāti. Tato "yadaniccaṁ, taṁ dukkhaṁ. Yaṁ dukkhaṁ, tadanattā"ti[2] itaralakkhaṇampi. Atha vā udayabbayaggahaṇena hutvā abhāvākāro, abhiṇhasampaṭipīḷanākāro, avasavattanākāro ca vibhūtataro hotīti kāraṇabhāvena udayabbayañāṇe yogassa lakkhaṇattayasallakkhaṇatthatā veditabbā, na sammukheneva. **Heṭṭhā**ti maggāmaggañāṇadassanavisuddhito heṭṭhā. Tañhi obhāsādi-uppattihetutāya tikkhaṁ visadaṁ hutvā pavattampi diṭṭhi-ādīhi upakkiliṭṭhattā kuṇṭhaṁ avisadameva jātaṁ. Tenāha "**dasahi -pa- nāsakkhī**"ti.

739. **Amanasikārā**ti hetumhi nissakkavacanaṁ. "**Kissa amanasikārā**"ti hi idaṁ "kena paṭicchannattā"ti pucchitassa paṭicchādakassa hetupucchā. Santatiyā hissa paṭicchannattā aniccalakkhaṇaṁ na upaṭṭhāti, sā ca santati udayabbayāmanasikārena paṭicchādikā jātā. Iriyāpathehi paṭicchannattā dukkhalakkhaṇaṁ na upaṭṭhāti, te ca iriyāpathā abhiṇhasampaṭipīḷanāmanasikārena paṭicchādakā jātā. Ghanena paṭicchannattā

---

1. Pucchi (Syā) 2. Saṁ 2. 19, 37, 68, 69, 236, 237; Khu 9, 295 piṭṭhesu.

anattalakkhaṇaṁ na upaṭṭhāti, te ca ghanā nānādhātuvinibbhogāmanasikārena paṭicchādakā jātāti. Udayabbayaṁ passato na udayāvatthā vayāvatthaṁ pāpuṇāti, vayāvatthā vā udayāvatthaṁ. Aññova udayakkhaṇo, aññova vayakkhaṇoti ekopi dhammo khaṇavasena bhedato upaṭṭhāti, pageva atītādikoti āha **"udayabbayaṁ pana -pa- upaṭṭhātī"**ti. Tattha **santatiyā vikopitāyā**ti pubbāpariyena pavattamānānaṁ dhammānaṁ aññoññabhāvasallakkhaṇena santatiyā ugghāṭitāya. Na hi sammadeva udayabbayaṁ sallakkhentassa dhammā sambandhabhāvena upaṭṭhahanti, atha kho ayosalākā viya asambandhabhāvenāti suṭṭhutaraṁ aniccalakkhaṇaṁ pākaṭaṁ hoti.

Abhiṇhasampaṭipīḷanaṁ manasi katvāti yathāpariggahita-udayabbayavasena saṅkhārānaṁ nirantaraṁ paṭipīḷiyamānataṁ vibādhiyamānataṁ manasi karitvā. **Iriyāpathe ugghāṭite**ti iriyāpathe labbhamānadukkhapaṭicchādakabhāve ugghāṭite. Ekasmiñhi iriyāpathe uppannassa dukkhassa vinodakaṁ iriyāpathantaraṁ tassa paṭicchādakaṁ viya hoti, evaṁ sesāpīti iriyāpathānaṁ taṁtaṁdukkhapaṭicchādakabhāve yāthāvato ñāte tesaṁ dukkhapaṭicchādakabhāvo ugghāṭito nāma hoti saṅkhārānaṁ nirantaraṁ dukkhābhitunnatāya pākaṭabhāvato. Tenāha **"dukkhalakkhaṇaṁ yāthāvasarasato upaṭṭhātī"**ti. **Nānādhātuyo**ti nānāvidhā pathavī-ādidhātuyo nānāvidhe sabhāvadhamme. **Vinibbhujitvā**ti "aññā pathavīdhātu, aññā āpodhātū"ti-ādinā, "añño phasso, aññā vedanā"ti-ādinā ca visuṁ visuṁ katvā. **Ghanavinibbhoge kate**ti samūhaghane, kiccārammaṇaghane ca pabhedite. Yā hesā aññamaññūpatthaddhesu samuditesu rūpārūpadhammesu ekattābhinivesavasena aparimadditasaṅkhārehi gayhamānaṁ **samūhaghanatā**, tathā tesaṁ tesaṁ dhammānaṁ kiccabhedassa satipi paṭiniyatabhāve ekato gayhamānā **kiccaghanatā**, tathā sārammaṇadhammānaṁ satipi ārammaṇakaraṇabhede ekato gayhamānā **ārammaṇaghanatā** ca, tā dhātūsu ñāṇena vinibbhujitvā dissamānā hatthena parimajjiyamāno pheṇapiṇḍo viya vilayaṁ gacchanti, "yathāpaccayaṁ pavattamānā suññā ete dhammā dhammamattā"ti anattalakkhaṇaṁ pākaṭataraṁ hoti. Tena vuttaṁ **"nānādhātuyo -pa- upaṭṭhātī"**ti.

740. Dhuvabhāvapaṭikkhepato na niccanti **aniccaṁ**, khandhapañcakaṁ. Yathāha "rūpaṁ kho rādha aniccaṁ, vedanā. Saññā. Saṅkhārā. Viññāṇaṁ aniccan"ti[1]. Tattha kāraṇaṁ vadanto **"uppādavayaññathattabhāvā"**ti āha. **Uppādo** nibbattilakkhaṇaṁ, **vayo** vipariṇāmalakkhaṇaṁ, **aññathattaṁ** jarā, tesaṁ sabbhāvatoti attho. **Hutvā abhāvato**ti uppajjitvā vinassanato. Ettha ca purimena jātijarāmaraṇasabbhāvato **aniccan**ti dasseti, dutiyena pākabhāvaviddhaṁsābhāvato. Yassa bhāvena khandhapañcakaṁ "aniccan"ti vuccati, taṁ aniccalakkhaṇanti dassetuṁ **"uppādavayaññathattan"**ti-ādi vuttaṁ. Tena hi taṁ "aniccan"ti lakkhīyati. **Ākāravikāro**ti ākāravikati. Abhāvākāro hi vikatirūpena labbhati, virūpattā na uppādākāro. **Ākāravikāro**ti vā ākāraviseso. Hutvā abhāvo hi pākabhāvato bhinno viddhaṁsābhāvattā tattha ca aniccalakkhaṇaṁ niruḷhaṁ. Aniccākāro hi dukkhānattākārehi viya uppādākārato ca visiṭṭho. Tathā hi saddassa viddhaṁsābhāvo saṅkhatabhāvenapi sādhīyati.

Saṅkhatabhāvo ca atthato uppādavantatā. **Uppādo** ca pākabhāvasādhitā dharamānāvatthā. Iminā nayena dukkhānattālakkhaṇāni veditabbāni. Apica yathā niccapaṭikkhepato aniccanti niccākārapaṭikkhepato yathāvutto abhāvākārasaṅkhāto aniccākāro **aniccalakkhaṇaṁ**, evaṁ sukhapaṭikkhepato dukkhanti sukhākārapaṭikkhepato abhiṇhapaṭipīḷanākārasaṅkhāto dukkhākāro **dukkhalakkhaṇaṁ**, tathā attapaṭikkhepato anattāti attākārapaṭikkhepato avasavattanākārasaṅkhāto anattākāro **anattalakkhaṇan**ti daṭṭhabbaṁ. Te yime[2] tayopi ākārā asabhāvadhammattā khandhapariyāpannā na honti. Khandhehi vinā anupalabbhanīyato khandhavinimuttāpi na honti. Khandhe pana upādāya vohāravasena labbhamānā tadādīnavavibhāvanāya visesakāraṇabhūtā tajjāpaññattivisesāti veditabbā.

Tayidaṁ sabbampīti yathāvuttalakkhaṇattayañceva lakkhitabbañca khandhapañcakaṁ. **"Udayabbayānupassanāñāṇena yāthāvasarasato sallakkhetī"**ti idaṁ tadatthe tabbohāravasena vuttaṁ. Udayabbayañāṇatthañhi lakkhaṇārammaṇikavipassanā "udayabbayañāṇan"ti kathitā. Na hi udayabbayañāṇaṁ

1. Saṁ 2. 159 piṭṭhe. 2. Ime (Syā)

dukkhalakkhaṇādivisayaṁ. Tabbisayatte vā udayabbayañāṇameva na siyā, udayabbayañāṇaṁ pana tikkhaṁ, visadañca kātukāmena lakkhaṇattayatīraṇameva kātabbaṁ. Parikammasadisañhetaṁ tassa. Esa nayo sesañāṇesupīti.

Bhaṅgānupassanāñāṇakathāvaṇṇanā

741. **Vahatī**ti pavattati. Ñāṇassa tikkhabhāvo bhāvanāya paguṇabhāvena. Paguṇā ca bhāvanā vikkhepābhāvato ārammaṇe appitā viya pavattatīti ñāṇassa tikkhabhāvena saṅkhārānaṁ lahu-upaṭṭhānatā dassitā. **Saṅkhāresu** pana udayabbayavasena **lahuṁ lahuṁ upaṭṭhahantesu** udayadassanañca "uppādavato vināso"ti yāvadeva vayadassanatthaṁ tassa nibbidāvahattāti vaye evassa ābhogasamannāhāro manasikāro pavattati, tena uppādādiṁ muñcitvā vayamevārabbha ñāṇaṁ uppajjati. Tena vuttaṁ **"uppādaṁ vā"**ti-ādi. Tattha **uppādan**ti nibbattivikāraṁ. **Ṭhitin**ti ṭhitippattaṁ, jaranti attho. **Pavattan**ti upādinnakappavattaṁ. **Nimittan**ti saṅkhāranimittaṁ. Yaṁ saṅkhārānaṁ samudayādighanavasena, sakiccaparicchedatāya ca saviggahānaṁ viya upaṭṭhānaṁ, taṁ saṅkhāranimittaṁ. Keci pana **"pavattaṁ** nāma saṅkhārānaṁ avicchedena pavattanaṁ uppādova, **nimittaṁ** nāma uppannānaṁ vijjamānatā ṭhānaparamparā, tasmā uppādameva gaṇhāti ce, pavattaṁ gaṇhāti nāma. Ṭhitiṁyeva gaṇhāti ce, nimittaṁ gaṇhāti nāmā"ti vadanti, taṁ **"uppādaṁ vā"**ti-ādivacanena virujjhati. Na hi asati bhede vikappo yutto. **Na sampāpuṇā**ti aggahaṇato. Kiṁ pana sampāpuṇātīti āha **"khaya -pa- santiṭṭhatī"**ti. Tattha **nirodha**saddo anuppādepi dissatīti bhedasaddena visesitaṁ, **bheda**saddo visesavācakopi hotīti vayasaddena visesitaṁ, sopi anirodhavācakopi atthīti khayasaddena visesitaṁ, khayavayabhedasaṅkhāte khaṇikanirodheti attho. **Sati santiṭṭhatī**ti satisīsena ñāṇamāha. **Etasmiṁ ṭhāne**ti upakkilesavinimuttassa udayabbayañāṇassa tikkhabhāvāpattiyaṁ vuttanayena udayampi muñcitvā vayasseva manasikārakāle.

Ārammaṇapaṭisaṅkhāti rūpavedanādi-ārammaṇaṁ khayavayavaseneva paṭisaṅkhāya. Ya-kāralopena hi niddeso "sayaṁ abhiññā"ti-ādīsu[1] viya.

1. Dī 1. 11, 166 piṭṭhesu.

Yathāvuttassa vā ārammaṇassa khayavayabhedavasena paṭisaṅkhā **ārammaṇapaṭisaṅkhā. Bhaṅgānupassane**ti yo tadārammaṇassa cittassa bhaṅgo, tassa anupassane. **Paññā**ti pakārato jānanā. Yaṁ panettha vattabbaṁ, taṁ idāneva saṁvaṇṇīyati.

742. **Yaṁ kiñci ārammaṇan**ti rūpaṁ yāva jarāmaraṇanti vipassitabbabhāvena gahitaṁ sabbaṁ saṅkhāragatamāha. Paṭisaṅkhānaṁ nāma jānanaṁ, tañca bhaṅgānupassanāya adhippetattā bhaṅgato dassanamevāti āha **"jānitvā khayato vayato disvāti attho"**ti. Tassa ñāṇassāti sambandho.

Rūpārammaṇameva **rūpārammaṇatā** yathā "devo eva devatā"ti imamatthaṁ dassetuṁ **"rūpārammaṇaṁ cittan"**ti vuttaṁ. **Rūpārammaṇatā**ti vā bhummatthe paccattavacananti dassento **"atha vā rūpārammaṇabhāve"**ti āha. **Aparena cittena bhaṅgaṁ anupassatī**ti vipassanāvisayaṁ bhaṅgānupassanamāha. Evañhi bhaṅgānupassanā paguṇā hoti, ārammaṇañcassa vibhūtataraṁ hutvā upaṭṭhāti. **Ñātan**ti ārammaṇamāha anupassanāvasena ñātattā. **Ñāṇan**ti anupassanāñāṇaṁ. **Ubhopi vipassatī**ti tadubhayampi khayato vayato vipassatīti. Ayaṁ hettha saṅkhepattho—rūpassa yāva jarāmaraṇassa khayato vayato dassanaṁ ārammaṇapaṭisaṅkhātaṁ, dassanakañāṇassa khayato vayato dassanaṁ ārammaṇapaṭisaṅkhāya bhaṅgassa anupassananti ubhayattha paññā. Purimaṁ vā tadabhāve abhāvato pacchimāyaṁ pakkhipitvā pacchimā eva paññā vipassane ñāṇanti.

Etthāti "tassa cittassa -pa- bhaṅgaṁ anupassatī"ti ettha. **Anekehi ākārehī**ti aniccato anupassanādīhi anekehi ākārehi. **Anu**-saddo "bhiyyo"ti etasmiṁ attheti āha **"punappunaṁ passatī"**ti.

Idha saṅkhatadhammo nāma jātijarāmaraṇapakatiko, tassa jāti ādikoṭi, jarā majjhimakoṭi, maraṇaṁ osānakoṭi. Tattha kiñcāpi uppādāditividhampi saṅkhatalakkhaṇatāya aniccalakkhaṇaṁ, tathāpi jātijarāsu diṭṭhāsu na tathā aniccalakkhaṇaṁ pākaṭaṁ hutvā upaṭṭhāti yathā vayakkhaṇeti āha **"bhaṅgo nāma aniccatāya paramā koṭī"**ti, uttamā

koṭi pariyosānakoṭīti attho. Yathā hi jarādhammaṁ, maraṇadhammameva ca jāyatīti **jāti** aniccatāya ādi koṭi, tathā jātidhammaṁ, maraṇadhammameva ca jīratīti **jarā** majjhimā koṭi, jātidhammaṁ, jarādhammameva ca bhijjatīti **bhaṅgo** paramā koṭīti. **Aniccato anupassatī**ti na kalāpato sammasanto viya "aniccaṁ khayaṭṭhenā"ti[1] anumānavasena, nāpi āraddhavipassako viya udayaggahaṇapubbakavayadassanavasena, atha kho udayabbayañāṇānubhāvena paccakkhato upaṭṭhitesu udayavayesu vuttanayena udayaṁ muñcitvā bhaṅgadassanavaseneva aniccato anupassati, evaṁ anupassato panassa niccagāhassa lesopi natthīti āha **"no niccato"**ti. Tathā hesa niccasaññaṁ pajahatīti vuccati. Ettha ca "aniccato eva anupassatī"ti evakāro luttaniddiṭṭhoti tena nivattitamatthaṁ dassetuṁ **"no niccato"**ti vuttaṁ. Na cettha dukkhato anupassanādinivattanamāsaṅkitabbaṁ paṭiyogīnivattanaparattā, eva-kārassa upari desanāruḷhattā ca tāsaṁ. **Dukkhato anupassatī**ti-ādīsupi eseva nayo.

Aniccato tāva anupassanā bhaṅgānupassakassa yuttā "bhaṅgo nāma aniccatāya paramā koṭī"ti, dukkhādito pana kathanti āha **"aniccassa dukkhattā"**ti-ādi. Etena yaṁ aniccaṁ, taṁ ekantato dukkhaṁ anattā, tato ca na abhinandaniyādirūpaṁ. Tasmā upari nibbattetabbato ñāṇaparikammatthañca itarāsampi channaṁ anupassanānaṁ vasena anupassatīti dasseti. Keci panettha **"aniccato anupassati, no niccato**ti-ādinā visuṁ dassanakiccaṁ natthi, bhaṅgadassaneneva sabbaṁ diṭṭhaṁ hotī"ti vadanti, taṁ bhaṅgānupassanāya matthakappattiyaṁ yuttaṁ, tato pana pubbabhāge anekākāravokārā anupassanā icchitabbāva. Aññathā "aniccato anupassatī"ti-ādikā[2] pāḷi, "anekehi ākārehi punappunaṁ passatī"ti āgatā tassā aṭṭhakathā ca virodhitā siyā. **Tadeva** aniccato diṭṭhameva sabbasaṅkhāragataṁ.

Na taṁ abhinanditabbanti taṁ saṅkhāragataṁ taṇhādiṭṭhābhinandanavasena "etaṁ mama, eso me attā"ti na abhinanditabbaṁ. **Na tattha rañjitabban**ti tattha saṅkhāragate rañjanavasena na pavattitabbaṁ, kāmarāgo, bhavarāgo vā na

---

1. Khu 9. 51 piṭṭhe Paṭisambhidāmagge. 2. Khu 9. 55 piṭṭhe Paṭisambhidāmagge.

pavattetabboti attho. **Rāgaṁ nirodhetī**ti rāgaṁ vikkhambhananirodhaṁ pāpeti, vikkhambhetīti attho. Tenāha "**lokikeneva tāva ñāṇenā**"ti. Sati ca vikkhambhane kathaṁ samudayoti āha "**no samudeti, samudayaṁ na karotī**"ti.

Evaṁ virattoti evaṁ bhaṅgānupassanānusārena viratto. Yathā diṭṭhaṁ sampati upaṭṭhitaṁ saṅkhāragataṁ nirodheti nirodhaṁ manasi karoti, adiṭṭhampi atītānāgataṁ anvayañāṇavasena yathā idaṁ etarahi, evaṁ itarepīti anuminanto nirodheti manasikatassāpi nirodhaṁ karoti. **No samudetī**ti etthāpi eseva nayo, no samudayaṁ manasi karotīti attho.

Evaṁ paṭipannoti evaṁ vuttappakārena aniccānupassanādivasena paṭipanno. **Saddhiṁ khandhābhisaṅkhārehi kilesānaṁ pariccajanato**ti khandhehi, abhisaṅkhārehi ca saha kilesānaṁ pajahanato. Kilese hi pajahanto tannimittakakammaṁ, tato nibbattanake khandhe ca pajahati nāma. **Saṅkhatadosadassanenā**ti saṅkhatadhammesu aniccadukkhatādi-ādīnavadassanena. **Tabbiparīte**ti niccasukhādisabhāve. **Tanninnatāyā**ti tadadhimuttatāya. **Paṭinissagga**saddo pariccāgattho, pakkhandanattho cāti paṭinissaggassa duvidhatā vuttā. Tattha **pakkhandanaṁ** adhimuccanaṁ. **Yathāvuttenā**ti tadaṅgādippahānappakārena, tanninnappakārena ca. **Nibbattanavasenā**ti uppādanavasena. Nibbattento hi kilese ādiyatīti te anibbattento kilese na ādiyati nāma. **Adosadassitāvasenā**ti dosānaṁ adassāvibhāvena. Saṅkhatārammaṇaṁ ādiyatīti yojanā. Anādīnavadassitāya hi saṅkhāre ādiyatīti ādīnavadassitāya te na ādiyati na gaṇhāti.

743. **Assā**ti yogino. **Tehi ñāṇehī**ti aniccānupassanādiñāṇehi. **Tan**ti pahānaṁ. **Niccasaññan**ti niccagāhaṁ, saññāsīsena niddeso. **Sukhasaññaṁ attasaññan**ti etthāpi eseva nayo. **Sappītikaṁ taṇhan**ti sa-uppilāvitaṁ abhipatthanaṁ.

744. "**Vatthusaṅkamanā**"ti ettha vipassanāya pavattiṭṭhānabhāvato rūpādi-ārammaṇaṁ "vatthū"ti adhippetanti dassento "**rūpassā**"ti-ādimāha. Tattha **saṅkamanā**ti vipassanābhāvasāmaññato ekattanayena

vuttaṁ, aññathā aññadeva rūpabhaṅgavisayaṁ ñāṇaṁ, aññadeva tadārammaṇacittabhaṅgavisayanti kuto saṅkamanā. Paññāvivaṭṭanāyapi eseva nayo. **Paññāyā**ti udayabbayadassanavasena pavattamānāya vipassanāpaññāya. Vayasseva gahaṇavasena udayato vinivaṭṭanā. Tenāha **"udayaṁ pahāya vaye santiṭṭhanā"**ti. **"Anantarameva āvajjanasamatthatā"**ti iminā bhaṅgānupassanāya paguṇabalavabhāvamāha.

745. **Ubho**ti diṭṭhādiṭṭhabhāvena dvepi ārammaṇāni. **Ekavavatthanā**ti khaṇabhaṅguratāya samānāti vavatthāpanā.

Saṁvijjamānamhīti paccakkhato upalabbhamāne paccuppanne. **Visuddhadassano**ti bhaṅgadassanassa paribandhavidhamanena visuddhañāṇo, suvisuddhabhaṅgadassanoti attho. **Tadanvayaṁ netī**ti tassa paccuppannasaṅkhārabhaṅgadassino ñāṇassa anvayaṁ anugatabhūtaṁ ñāṇaṁ pavatteti. Kattha pana pavattetīti āha **"atītanāgate"**ti, atīte anāgate ca saṅkhārate. **Sabbepī**ti-ādi tassa pavattanākāradassanaṁ.

Bhaṅgasaṅkhāte nirodhe, na nibbānasaṅkhāteti adhippāyo. **Esā**ti yā ārammaṇanvayena ubho diṭṭhādiṭṭhe khaṇabhaṅguratāya ekabhāvena vavatthāpanā, esā vayalakkhaṇe vipariṇāmalakkhaṇe **vipassanā** bhaṅgānupassanāti attho.

746. **Ārammaṇañca paṭisaṅkhā**ti-ādi bhaṅgānupassanāya duppaṭivijjhattā vuttassevatthassa daḷhīkaraṇaṁ. Tayidaṁ bhaṅgadassanaṁ saṅkhārānaṁ avasavattanāvabodhanena anattalakkhaṇapaṭivedhāyāti taṁ dassento **"suññato ca upaṭṭhānan"**ti āha. Ārammaṇassa, hi bhaṅgārammaṇacittassa ca bhaṅgamanupassato visesato saṅkhārā suññā hutvā upaṭṭhahanti. Tenāha **"tassevan"**ti-ādi.

Na catthi aññoti ettha imasmiṁ loke añño khandhavinimutto attā nāma koci natthi. **Tesaṁ khayaṁ passatī**ti tesaṁ dhammānaṁ khaṇe khaṇe upaṭṭhahantaṁ bhaṅgaṁ passati. Yathāvuttāya appamādapaṭipattiyā **appamatto**. Yathā kiṁ? **Maṇiṁ va vijjhaṁ vajirena yoniso** yathā nāma kusalo puriso upāyena maṇiṁ vijjhanto maṇissa chiddameva passati manasi

karoti, na maṇissa vaṇṇādiṁ, evameva saṅkhārānaṁ nirantaraṁ bhaṅgameva yoniso manasi karoti, na saṅkhāreti adhippāyo. Yathā vā vajirena maṇiṁ vijjhantassa viddhaṭṭhānaṁ na puna ruhati, evaṁ vajirasadisena bhaṅgānupassanāñāṇena bhaṅge diṭṭhe na puna niccagāho ruhati, evaṁ bhaṅgameva passatīti attho.

Yā ca ārammaṇapaṭisaṅkhāti "rūpārammaṇatā cittaṁ uppajjitvā bhijjati, taṁ ārammaṇaṁ paṭisaṅkhā"ti[1] evamāgatā yā ca ārammaṇapaṭisaṅkhā, "tassa cittassa bhaṅgaṁ anupassatī"ti evaṁ vuttā **yā ca bhaṅgānupassanā**, "saṅkhārāva bhijjanti, tesaṁ bhedo maraṇaṁ, na añño koci atthī"ti evaṁ vuttaṁ **yañca suññato upaṭṭhānaṁ**, ayaṁ evaṁ tidhā vuttāpi **adhipaññāvipassanā nāmā**ti attho.

747. **Aniccānupassanādīsū**ti aniccadukkhānattānupassanāsu. **Nibbidādīsū**ti nibbidāvirāganirodhapaṭinissaggānupassanāsu. **Tayo upaṭṭhāne**ti aniccādivasena tividhe upaṭṭhāne. Khayato vayato upaṭṭhānañhi aniccato upaṭṭhānaṁ, bhayato upaṭṭhānaṁ dukkhato, suññato upaṭṭhānaṁ anattatoti. **Diṭṭhīsū**ti diṭṭhinimittaṁ **na vedhati**. Tā hi asaṁhīratāya na calati.

748. **Dubbalabhājanassa viyā**ti tinta-āmamattikābhājanassa viya bhedameva passatīti sambandho. Ettha ca **dubbalabhājanūpamā** sarasabhiduratādassanatthaṁ, **vippakiriyamānasukhumarajūpamā** aññamañña asambandhatādassanatthaṁ, **bhijjiyamānatilūpamā** khaṇe khaṇe bhijjanakabhāvadassanatthanti daṭṭhabbā. **Bhedamevā**ti vināsameva **passati** uppādādīnaṁ aggahaṇato. **Evamevā**ti yathā udakabubbuḷakāni udakatalādipaccayaṁ paṭicca uppannāni na ciraṭṭhitikāni sīghaṁ sīghaṁ bhijjanti, evameva sabbe rūpārūpadhammā kammādipaccayaṁ paṭicca uppannā khaṇaṭṭhitikā sīghaṁ sīghaṁ bhijjantīti bhedameva passati. Turitaturitañhi nesaṁ bhedadassanatthaṁ **"bhijjanti bhijjantī"**ti āmeḍitavacanaṁ.

Marīcipi ittarakālikāva, nissayapabandhavasena, pana ciratarupaṭṭhānanti **"yathā passe marīcikan"**ti vuttaṁ, na ayāthāvupaṭṭhānatova. **Lokan**ti khandhalokaṁ. **Maccurājā na passa**ti arahattādhigamena punabbhavābhāvato.

---

1. Khu 9. 55 piṭṭhe Paṭisambhidāmagge.

749. **Bhavadiṭṭhippahānan**ti sassatadiṭṭhiyā vikkhambhanaṁ. Na hi nirantaraṁ bhaṅgameva passato sassatadiṭṭhiyā avasaro atthi. Tato evaṁ jīvite nirālayattā **jīvitanikantipariccāgo**. **Sadā**ti sabbakālaṁ rattindivaṁ. Bhāvanāya **yuttappayuttatā**. Icchācārānaṁ dūrībhāvato **visuddhājīvitā. Ussukkappahānaṁ** kiccākiccesu abyāvaṭatā tibbasaṁvegattā. **Vigatabhayatā** kutocipi nibbhayatā attasinehābhāvato. **Khantisoraccapaṭilābho** aniccatāya sudiṭṭhattā. Pantasenāsanesu adhikusalesu ca aratiyā, kāmaguṇesu ratiyā ca sahanato abhibhavanato **aratiratisahanatā**.

Imāni aṭṭhagguṇamuttamānīti liṅgavipallāsena vuttaṁ. **Ma**-kāro ca padasandhikaro, bhavadiṭṭhippahānādike ime aṭṭha uttamānisaṁseti attho. **Ahin**ti tattha bhaṅgānupassanāyanti attho.

Bhaṅgānupassanāñāṇaṁ niṭṭhitaṁ.

Bhayatupaṭṭhānañāṇakathāvaṇṇanā

750. **Sabbasaṅkhārānan**ti tebhūmakānaṁ sabbasaṅkhārānaṁ. Adhikāravasena hi padesasabbavisayo idha **sabba**saddo. **Āsevantassā**ti ādaravasena sevantassa pavattentassa. **Bhāventassā**ti vaḍḍhentassa brūhentassa. **Bahulīkarontassā**ti punappunaṁ karontassa yuñjantassa. **Pabhedakā**ti khaṇe khaṇe bhijjanavasena pabhedakā. Ājīvikā byādhi-ādinimittaṁ maritukāmassa, amaritukāmassāpi sūrassa bhāyitabbampi na bhayato upaṭṭhātīti **"sukhena jīvitukāmassa bhīrukapurisassā"**ti vuttaṁ. Yathā bhīrukajātikassa sīhādayo santāsanimittaṁ bhayānakabhāvato, tathā yogino bhaṅgato dissamānā saṅkhārāti āha **"sīha -pa- upaṭṭhahantī"**ti. **Paccuppannā**ti addhāpaccuppannā oḷārikā dīghatarapabandhā, khaṇapaccuppannā sukhumatarā ittarakālā, santatipaccuppannā majjhimā idha ādito pariggahetabbā. Bhayato bhāyitabbato upatiṭṭhanakesu ñāṇaṁ **bhayatupaṭṭhānañāṇaṁ**.

Yathā itthiyā puttānaṁ sīsassa chinnatā chijjamānatā gayhamānā bhayāvahā, evaṁ yogino tiyaddhagatānaṁ saṅkhārānaṁ nirodhā gayhamānāti imamatthaṁ dassetuṁ **"ekissā kira itthiyā"**ti-ādi vuttaṁ.

Yathā pūtibhūtaṁ odanādi na sabhāvena tiṭṭhati vinassati, evaṁ yassā itthiyā vijātavijātā puttā na jīvanti maranti eva, sā **"pūtipajā"**ti vuttā. Pūtipajāggahaṇañcettha visesato gabbhagatamaraṇacintādassanena yogino anāgatasaṅkhāranirodhasanniṭṭhānadassanatthaṁ. Atītapaccuppannasaṅkhāranirodho hissa supākaṭo evāti na so upamāya sādhetabbo. Antimabhavikassa ca yogino sattakkhattuṁ paramādibhāvino atīte dukkhabahutāya, anāgatadukkhaparittatāya ca dassanatthaṁ bahupajāva itthī nidassitā.

Tattha yathā tassā nava puttā matā, evaṁ ajjhattādippabhedā atītā saṅkhārā, vusitapubbā vā nava sattāvāsā daṭṭhabbā, mīyamānaputto viya paccuppannā saṅkhārā, pavattamāno vā sattāvāso daṭṭhabbo. Ajātaputto viya anāgatā saṅkhārā, bhāvī vā sattāvāso daṭṭhabbo. Evamavaṭṭhite yadeke dasaputtamātaraṁ aggahetvā navaputtamātuggahaṇaṁ sātthakanti vadanti, tadapāhataṁ hoti. Dārakānaṁ maraṇassa cirakālikattā **maraṇānussaraṇan**ti vuttaṁ. Gabbhagato appaccakkhatāya bhāvīpakkheyeva tiṭṭhatīti adhippāyena kucchigato anāgatasaṅkhāraṭṭhāniyo vutto. **Etasmiṁ khaṇe**ti bhaṅgadassanamukhena saṅkhārānaṁ bhayānakabhāvena upaṭṭhānakkhaṇe.

751. **Na bhāyati** ñāṇassa bhāyanākārena appavattanato. Paṭighacittuppādavasena hi bhāyanaṁ, ñāṇaṁ pana bhāyitabbavatthuṁ bhāyitabbanti yāthāvato jānāti. Tenāha **"atītā -pa- tīraṇamattamevā"**ti, tisso aṅgārakāsuyo atitāpena tikkhamajjhamudubhedāti adhippāyo. Kāmabhavādīnañhi tiṇṇaṁ bhavānaṁ nidassanabhāvena tāsaṁ gahaṇaṁ, tathā khadirādisūlattayassa appaṇītādibhāvato. Tenāha **"kevalaṁ hī"**ti-ādi. **Assā**ti ñāṇassa. **Byasanāpannā**ti nānāvidhavipulānatthapatitā. **Bhayato**ti bhāyitabbato.

Saṅkhāranimittanti "saṅkhārānaṁ samūhādighanavasena, sakiccaparicchedatāya ca saviggahānaṁ viya upaṭṭhānan"ti vuttovāyamattho. Saṅkhārānaṁ pana tathā upaṭṭhānaṁ saṅkhāravinimuttaṁ na hotīti āha **"atītā -pa- adhivacanan"**ti. **Maraṇamevā**ti bhaṅgameva. **Tenā**ti bhaṅgadassanena. Khaṇe khaṇe bhaṅgameva passato hi nimittasaññitaṁ saṅkhāragataṁ aniccatāya vuttanayena sappaṭibhayaṁ hutvā upaṭṭhāti. Pavattaṁ nāma kāmaṁ sabbābhavapavatti, matthakappattāya pana bhaṅgānupassanāya sabbabhavesu abhiṇhasampaṭipīḷanassa suṭṭhutaraṁ upaṭṭhānato santasukhābhimatāpi bhavā dukkhasabhāvatāya bhayato upaṭṭhahantīti dassanatthaṁ **"pavattanti rūpārūpabhavapavattī"**ti-ādi vuttaṁ. **Ubhayan**ti nimittaṁ, pavattañca. Dvayampi hi taṁ attasuññameva hutvā upaṭṭhahatīti.

Bhayatupaṭṭhānañāṇaṁ niṭṭhitaṁ.

Ādīnavānupassanāñāṇakathāvaṇṇanā

752. **Tāṇan**ti saṅkhārahetukā anattato rakkhaṇaṁ. **Neva paññāyati** sabbabhavādīnaṁ sādīnavatāya ekasadisattā. **Leṇan**ti tassa pariharaṇatāṇāya upalīyanaṁ. **Gatī**ti tadatthaṁ gantabbaṭṭhānaṁ. **Paṭisaraṇan**ti tasseva paṭisaraṇaṭṭhānaṁ. **Patthanā**ti āsīsanā na hoti. Etena "netaṁ mamā"ti taṇhāgāhābhāvamāha. **Parāmāso**ti diṭṭhiparāmāso. Tena "eso me attā"ti diṭṭhigāhābhāvamāha. Taṇhāgāhābhāveneva cettha "esohamasmī"ti mānagāhābhāvopi vuttoyeva hoti, **vā**-saddaggahaṇena vā.

Idāni patthanādīnamabhāve kāraṇaṁ dassetuṁ **"tayo bhavā"**ti-ādi vuttaṁ. Tattha **tayo bhavā aṅgārakāsuyo viya** jāti-ādidukkhādhiṭṭhānabhāvena mahābhitāpatāya. **Cattāro mahābhūtā** kaṭṭhamukha pūtimukha-aggimukha satthamukhasaṅkhātā **ghoravisa-āsīvisā viya** kāyassa thaddhatāvissandanadāhacchedadukkhavidhānato visesato, avisesato pana āsayato visavikārato, anatthadānato, durupacārato, durāsadato, akataññuto, avisesakārito, anekādīnavūpaddavato ca. "Cattāro āsīvisā uggatejā ghoravisāti kho

bhikkhave catunnetaṁ mahābhūtānaṁ adhivacanan"ti[1] hi vuttaṁ. **Pañcakkhandhā** ekakkhandhabhede aññakkhandhānavaṭṭhānato. Aññamaññāghātanato, maraṇadukkhāvahanato ca **ukkhittāsikavadhakā viya**. Vuttampi cetaṁ "ukkhittāsiko vadhakoti kho bhikkhave pañcannetaṁ upādānakkhandhānaṁ adhivacanan"ti[2]. **Cha ajjhattikāyatanāni** attattaniyabhāvena gahitānipi tato rittabhāvato **suññagāmo viya** bhojanādigayhupagamettha atthīti paviṭṭhasuññagāmo viya. Tathā hi vuttaṁ—

> "Suññagāmoti kho bhikkhave channetaṁ ajjhattikānaṁ āyatanānaṁ adhivacanaṁ. Cakkhuto cepi naṁ bhikkhave paṇḍito byatto medhāvī upaparikkheyya, rittakaññeva khāyati, tucchakaññeva khāyati, suññakaññeva khāyatī"ti[2]—

ādi. **Cha bāhirāyatanāni gāmaghātakacorā viya** sabbathāpi ghātakabhāvato. Tenevāha "corā gāmaghātakāti kho bhikkhave channetaṁ bāhirānaṁ āyatanānaṁ adhivacanaṁ. Cakkhu bhikkhave haññati manāpāmanāpesu rūpesū"ti-ādi[2]. Rāgaggi-ādīhi **ekādasahi aggīhi**. Vuttañhetaṁ—

> "Cakkhu bhikkhave ādittaṁ. Kena ādittaṁ? Rāgagginā dosagginā mohagginā jātiyā jarāya maraṇena sokehi paridevehi dukkhehi domanassehi upāyāsehī"ti[3]—

ādi. Saṅkhārānaṁ gaṇḍādisadisatā heṭṭhā vuttāyeva. **Nirassādā**ti assādetabbarahitā dukkhasabhāvattā. **Nirasā**ti sampattirahitā vipattipariyosānattā. Sabbattha yathā heṭṭhā nirassādā nirasā mahā-ādīnavarāsibhūtā hutvā upaṭṭhahantīti sambandho, evaṁ uparipi "savāḷakamiva vanagahanan"ti-ādīsu taṁ ānetvā sambandhitabbaṁ.

Sasaddūlāti sabyagghā. **Gāhā** kumbhilādayo. **Rakkhaso** dakarakkhaso. **"Nirasaṁ nirassādan"**ti iminā ādīnavassa abbokiṇṇataṁ dasseti. Tathā hissa yogino sabbesu bhavādīsu sabbepi saṅkhārā nissaggato nirantaraṁ sappaṭibhayāva hutvā upaṭṭhahanti. Yañca sappaṭibhayaṁ, taṁ sādīnavaṁ. Tenāha **"tassevan"**ti-ādi.

---

1. Saṁ 2. 382 piṭṭhe.
2. Saṁ 1. 383 piṭṭhe, thokaṁ visadisaṁ.
3. Saṁ 2. 251; Vi 3. 44 piṭṭhesu.

Yanti ādīnavañāṇaṁ. **Idaṁ vuttan**ti idaṁ dasavatthukaṁ dvādasavārapaṭimaṇḍitaṁ anvayabyatirekavasena tasseva padabhājanaṁ **paṭisambhidāyaṁ**[1] vuttaṁ.

Uppādo bhayanti saṅkhārānaṁ uppādo akhemaṭṭhena bhayavatthutāya bhayaṁ. Uppādamūlakañhi sabbaṁ taṁ sabbavatthukanti sabyasanaṁ. **Pavattaṁ bhayan**ti-ādīsupi eseva nayo. Natthi etassa uppādo, na vā etasmiṁ adhigate saṅkhārānaṁ āyatiṁ uppādoti **anuppādo**, nibbānaṁ. Tañca sabbaso, bhayābhāvato paramassāsabhūtattā nibbhayaṭṭhena **khemanti**. **Santipade**ti sabbasaṅkhārūpasamabhūte amatapade. **Appavattan**ti-ādīhipi pavattādipaṭikkhepamukhena nibbānameva vadati. Pavattiyaṁ ādīnavaṁ disvā tadanantarameva nivattiyaṁ ānisaṁsadassanavasena sīghaṁ vipassanaṁ ussukkāpentānaṁ vasena **"uppādo bhayaṁ, anuppādo kheman"**ti tatiyavāro vutto. Eseva nayo chaṭṭhavārādīsupi. Ettha ca **uppādo** viseso, **bhayaṁ** visesitabbaṁ sāmaññabhāvatoti satipi dvinnaṁ padānaṁ samānādhikaraṇabhāve liṅgabhedo gahito. Yathā "dukkhasamudayo ariyasaccan"ti[2]. Esa nayo **"gati bhayan"**ti-ādīsupi.

Uppādo saṅkhārāti ettha pana sabbesaṁ saṅkhārānaṁ uppādaṁ sāmaññena gahetvā saṅkhārā bhedato vihitā[3] sabbatthakameva tesaṁ vibhāgato vipassiyamānattāti vacanabhedo kato.

Āyūhanaṁ paṭisandhiṁ "dukkhan"ti passatīti sambandho. **Ñāṇaṁ ādīnave idan**ti ādīnave visayabhūte idaṁ pañcavatthukaṁ ñāṇaṁ veditabbaṁ. **Ñāṇaṁ santipade**ti santipade ninnādibhāvena ṭhitaṁ idaṁ ñāṇanti attho.

753. Kammapaccayā paccuppannabhave uppajjamānānaṁ saṅkhārānaṁ uppādo pākaṭataro hutvā upaṭṭhātīti āha **"purimakammapaccayā idha uppattī"**ti. Pavattaṁ nāma idha pavattiyaṁ dhammappavattīti āha **"uppannassa pavattī"**ti. **Sabbampī**ti tiyaddhagataṁ rūpārūpaṁ ajjhattabahiddhādivibhāgaṁ sabbampi. **Kamman**ti etarahi pavattaṁ kammaṁ. Ettha ca uppādapavatta-āyūhanaggahaṇena paccuppannaddhapariyāpannā saṅkhārā gahitā, paṭisandhiggahaṇena anāgataddhapariyāpannā upādittā. Uppādaggahaṇena ca atītaddhapariyāpannā kammasaṅkhārā ulliṅgattā. Nimittaggahaṇena pana sabbepi gahitā. **Yāya gatiyā sā paṭisandhi hoti**

1. Khu 9. 26 piṭṭhe. 2. Dī 3. 231; Ma 3. 293 piṭṭhesu. 3. Gahitā (Syā)

sā nirayādibhedā gati sucaritaduccaritavasena gantabbattā, sā panatthato taṁtaṁkammaniyamitā bhavasamaññārahā vipākakkhandhā, kaṭattā ca rūpanti veditabbā. **Khandhānaṁ nibbattanan**ti sabbesampi khandhānaṁ nibbattanaṁ. **Pākaṭā eva** saccavibhaṅge lakkhaṇādivasena niddiṭṭhattā. **Vatthuvasen**āti ārammaṇasaṅkhātapavattiṭṭhānavasena. Yadi te pañceva vatthubhāvena icchitā, atha kasmā sesā vuttāti āha **"sesā tesaṁ vevacanavasenā"**ti. Tena vipassakānaṁ ñāṇavipphārassa visayasaṁvaḍḍhanatthaṁ desanā vaḍḍhitāti dasseti.

Anvayato dassitassa ādīnavañāṇassa byatirekato dassanatthaṁ **paṭipakkhañāṇadassanaṁ** "yattha uppādo natthi, tattha sabbena sabbaṁ bhayampi natthī"ti. **"Bhayatupaṭṭhānena vā"**ti-ādinā pavattiṁ dassetvā nivattidassanaṁ buddhānaṁ, anubuddhānañca āciṇṇametaṁ yathā purimaṁ saccadvayaṁ dassetvā nirodhasaccadesanāti dasseti. Yathā loke kassaci ādīnavadassanaṁ niratthakampi hoti, na tathā idaṁ, idaṁ pana sātthakamevāti imamatthaṁ dassetuṁ **"yasmā vā"**ti-ādi vuttaṁ. **Tappaṭipakkhaninnaṁ cittaṁ hoti** dāhābhibhūtassa sītaninnatā viya suṭṭhu dīṭṭhādīnavato ekaṁsena muñcitukamyatābhāvato.

Bhayanti bhāyitabbaṁ. **"Niyamato dukkhan"**ti etenassa dukkhabhāvena bhāyitabbatāti bhāyitabbatā dukkhābhāvaṁ na byabhicaratīti dasseti. **Vaṭṭāmisaṁ** upādinnakkhandhāti vadanti. Tividhampi vaṭṭaṁ, vaṭṭasannissitañca **vaṭṭāmisaṁ**. Kilesehi āmasitabbato **lokāmisaṁ**, pañca kāmaguṇā. Kilesā eva **kilesāmisaṁ. Saṅkhāramattamevā**ti ettha **eva**-saddena visaṅkhāraṁ nivatteti. Na hi tattha sāmisatālesopi atthīti. **Matta**-saddena pana aparipuṇṇataṁ vibhāveti. Na hi sabbasaṅkhāragataṁ sāmisanti. **Tasmā**ti "bhayan"ti vuttassa dukkhādibhāvena niyatattā[1]. Yadi yaṁ bhayaṁ, taṁ dukkhādisabhāvameva, tathā sati bhayādīsu ekeneva atthasiddhi. Kasmā sabbāni gahitānīti anuyogaṁ manasi katvā āha **"evaṁ santepī"**ti-ādi. Yathā tesu eva saṅkhāresu aniccato dukkhato anattato pavattivasena ākāranānattato anupassanānānattaṁ, evaṁ bhayākārādi-ākāranānattato **pavattivasenevettha** ñāṇassa

---

1. Āyatattā (Syā)

nānattaṁ. Tattha bhayākārena pavattaṁ ñāṇaṁ **bhayatupaṭṭhānañāṇaṁ**, itarākāravasena pavattaṁ **ādīnavañāṇan**ti daṭṭhabbaṁ.

Yasmā ādīnavañāṇassa visayabhāvena vuttā pannarasāpi atthā uppādādīsu pañcasveva antogadhā, tattha ca ñāṇaṁ anvayabyatirekavasena pavattanato dasavidhaṁ hoti. Tasmā āha **"dasa ñāṇe pajānātī"**ti. Pajānanañca sātisayaṁ visayagatasammohavigamena[1] asammūḷhaṁ, attanipi asammūḷhamevāti attānampi pajānantaṁ viya hotīti katvā vuttaṁ. Tenāha **"paṭivijjhati sacchikarotī"**ti. **Dvinnan**ti dvīsu kusalasaddayogena hi bhummatthe sāmivacanaṁ yathā "kusalā naccagītassā"ti[2]. **Kusalatā**ti karaṇe paccattavacananti āha **"dvinnaṁ kusalatāyā"**ti. **Dvinnan**ti vā dvinnaṁ ñāṇānaṁ vasenāti attho. Pavattiyā yāthāvato diṭṭhatāya tappaṭipakkhato santipadaṁ suvinicchitameva hutvā upaṭṭhāti. Tenassa cittaṁ paramadiṭṭhadhammanibbānādimicchāgāhavasena na vicalati. Tattha supariddiṭṭhādīnavattāti āha **"nānādiṭṭhīsu na kampatī"**ti-ādi. Sesamettha uttānatthameva.

Ādīnavānupassanāñāṇaṁ niṭṭhitaṁ.

Nibbidānupassanāñāṇakathāvaṇṇanā

754. **Saṅkhāragate**ti sabbasmiṁ tebhūmake saṅkhāre. **Nibbindatī**ti ñāṇanibbidena nibbedaṁ āpajjati. Tathābhūto ca tattha ukkaṇṭhanto, anabhiramanto ca nāma hotīti vuttaṁ **"ukkaṇṭhati nābhiramatī"**ti.

Tattha anabhiramaṇassa upamaṁ dassetuṁ **"seyyathāpī"**ti-ādi vuttaṁ. Anotattadahaṁ parikkhipitvā ṭhitesu dviyojanasatubbedhesu yathākkamaṁ sānu[3] añjanarajata suvaṇṇa sattaratanamayesu gandhamādana kāḷa kelāsasudassana cittakūṭabhedesu pañcasu himavato mahāsikharesu pacchimo **cittakūṭapabbato** nāma. Sīhapapātādīsu **sattasu mahāsaresu**.

---

1. Vidhamanena (Syā)
2. Khu 6. 156 piṭṭhe Jātake.
3. Masāra (Syā), Aṁ-Ṭṭha 3. 218 piṭṭhe passitabbaṁ.

Suvaṇṇapañjareti suvaṇṇamaye sīhapañcare. **Pakkhitto**ti niruddho. **Tividhe sugatibhave**ti kāmasugati-ādike tividhe sampattibhave.

Hattha pāda vāla vatthikosehi bhūmiphusanehi sattahi patiṭṭhitoti **sattapatiṭṭho. Nagaramajjhe nābhiramati** dvārapañcaranāḷanādi-avabādhanabhayena. **Diṭṭhe**ti adhimutti pubbakena anvayadassanena diṭṭhe. Tenāha **"tanninnatapoṇatappabbhāramānaso"**to.

Nibbidānupassanāñāṇaṁ niṭṭhitaṁ.

755. **Taṁ panetan**ti nibbidāñāṇamāha. **Ñāṇadvayenā**ti bhayatupaṭṭhānādīnavānupassanāñāṇadvayena. Yasmā bhayato dissamānā eva saṅkhārā mahādīnavā, nibbinditabbā ca hutvā upaṭṭhahanti, tasmā ekampi taṁ ñāṇaṁ tathābhāvanābalappattiyā avatthāvisesayuttaṁ tividhakiccasāmatthiyavantaṁ hotīti vuttaṁ **"atthato ekan"**ti. Tenāha **"sabbasaṅkhāre"**ti-ādi.

Tayidaṁ tāsaṁ anupassanānaṁ matthakappattivasena vuttaṁ, ādimhi pana bhinnathabhāvā eva pavattanti. **Uppādesī**ti pātvākāsi, vibhāvesīti attho.

Muñcitukamyatāñāṇakathāvaṇṇanā

756. **Na sajjati** bahvādīnavatāya diṭṭhattā. **Muñcitukāmaṁ nissaritukāmaṁ hoti** anādikālikassa khandhassa pariññāyamānattā. **Muñcitukāmatā** tato attānaṁ nibbedhetukāmatā nissaritukāmatā apagantukāmatā. **Pañjarapakkhitto**ti pañjarena samoruddho. **Evamādayo**ti **ādi**-saddena āditta-aṅgāra-upasaṭṭhadesabyāḷasāpadākusalavanagahanādīnaṁ saṅgaho daṭṭhabbo.

Muñcitukamyatāñāṇaṁ niṭṭhitaṁ.

Paṭisaṅkhānupassanāñāṇakathāvaṇṇanā

757. **"Sabbabhava -pa- muñcitukāmo"**ti vatvā puna **sabbasmā saṅkhāragatā**ti **sabba**ggahaṇaṁ sātisayamuttidassanatthaṁ adhikavacanaṁ aññamatthaṁ bodhetīti. Yañhi saṅkhārehi ananubandhassa muñcanaṁ, taṁ sātisayaṁ muñcanaṁ. Taṁ pana vuccamānāya paṭisaṅkhānupassanāya hotīti taṁ dassetuṁ **"puna te evaṁ saṅkhāre"**ti-ādi vuttaṁ. Tilakkhaṇaṁ āropetvā saṅkhārapariggaṇhanaṁ pubbepi katanti **puna**ggahaṇaṁ. Bhavādigatassa saṅkhārassa aparitulitassa abhāvato **"te"**ti vuttaṁ. Anupassanākārassa apubbassapi atthitāya **"evan"**ti vuttaṁ. Idāni vuccamānākārenāti hi attho. Saṅkhārānaṁ pariggaṇhanaṁ nāma paripuṇṇalakkhaṇavaseneva hotīti **"tilakkhaṇaṁ āropetvā"**ti vuttaṁ.

Anaccantikatoti-ādīsu yaṁ vattabbaṁ, taṁ heṭṭhā vuttameva. Paṭhamena **ādi**-saddena "ādi-antavantato niccapaṭikkhepato"ti evamādīnaṁ saṅgaho.

Dutiyena "udayabbayapaṭipīḷanato sukhapaṭikkhepato"ti evamādīnaṁ saṅgaho.

Ajaññatoti amanuññato, asobhanato vā. **Jegucchato**ti "dhī"ti jigucchitabbato. **Paṭikkūlato**ti abhiruciyā paṭilomanena paṭikkūlabhāvato. Na maṇḍanena hatā **amaṇḍanahatā**, amaṇḍanena sakkā etesaṁ subhabhāvaṁ hantunti attho. Amaṇḍanena vā tesaṁ asubhatā pākaṭā hotīti **amaṇḍanahatā**. Maṇḍanena vā na hantabbasabhāvā "asūriyapassā"ti viya **amaṇḍanahatā**. Tato amaṇḍanahatabhāvatoti rūpasaṅkhāre sandhāya vadati. **Virūpato**ti asundarato. Paṭighasaṁyojanavatthutāya passante attani bandhatīti **bībhacchaṁ** ativiya virūpaṁ. Yaṁ diṭṭhamattameva domanassuppattinimittaṁ hoti. Ajaññajigucchanīyatā hi gūthaṁ viya pariccajitabbaṁ vā **bībhacchaṁ**. Idha **ādi**-saddena "asucito amanāpato"ti evamādīnaṁ saṅgaho.

Catutthena **ādi**-saddena "apariṇāyakato attapaṭikkhepato"ti evamādīnaṁ saṅgaho.

758. **Ayan**ti yogāvacaro. **Muñcanassā**ti puna ananubandhanatthaṁ sumuttamuñcanassa. **Upāyasampādanatthan**ti aniccādivasena suṭṭhu parigganhanaṁ parimaddanā upāyo, tassa sādhanatthaṁ.

Macchagahaṇatthaṁ udake tattha tattha khipanti etanti **khippaṁ,** macchānaṁ gahaṇakūṭapaṁ. **Oḍḍāpesī**ti[1] osāresi, khipīti attho. **Sappan**ti kaṇhasappaṁ. **Gahaṇe**ti yathāgahitaṁ sappaṁ achaḍḍetvā gahaṇe. **Hatthaṁ nibbeṭhetvā**ti sappena attano bhogena veṭhitaṁ hatthapadesaṁ nibbeṭhetvā mocetvā. **Āvijjhitvā** āveṭhikappahāpanena bhametvā. **Nissajjitvā**ti chaḍḍetvā.

Tatthāti-ādi upamāsaṁsandanaṁ. Tattha **āditovā**ti viññutaṁ pattakāle. **Ghanavinibbhogaṁ katvā**ti kammaṭṭhānaṁ gahetvā samūhādighanaggahaṇaṁ bhinditvā. **Sumuttan**ti bhāvanapuṁsakaniddeso "visamaṁ candimasūriyā parivattantī"ti-ādīsu[2] viya. Saṅkhārānaṁ niccādi-ākārena upaṭṭhātuṁ asamatthatā aniccasaññādibhedāya vipassanāya sātisayaṁ balavabhāvappattiyā, sā ca saṅkhārānaṁ aniccādi-ākārassa suṭṭhutaraṁ sallakkhaṇenāti āha **"tilakkhaṇāropanena -pa- pāpetvā"**ti. Yathā hi nibbuddhakaraṇe balavatarena paṭimallena tattha tattha muṭṭhippahārādinā vimathito itaro tena yujjhituṁ asamatthataṁ pāpito hoti. Na kevalaṁ asamatthataṁ pāpitova hoti, atha kho maraṇamattaṁ dukkhaṁ vā maraṇaṁ vā pāpuṇāti, evametepi saṅkhārā evaṁ dubbalabhāvaṁ pāpitā upariñāṇānubhāvena nibbisevanataṁ, sabbaso bhaṅgañca pāpuṇantīti.

759. **Ettāvatā**ti evaṁ "anaccantikato"ti-ādinā parocattālīsāya ākārehi saṅkhārānaṁ aniccādibhāvasallakkhaṇavasappavattena paṭisaṅkhānena.

Aniccato manasikarototi-ādīsu yaṁ vattabbaṁ, taṁ bhayatupaṭṭhānakathāyaṁ[3] vuttanayameva.

Ayaṁ pana viseso—**"paṭisaṅkhā"**ti padassa **"jānitvā"**ti atthaṁvatvā paṭisaṅkhānuppajjanakiriyānaṁ samānakhaṇattā asatipi pubbāparakālatte saddavohāramattena evaṁ vuttanti dassento **"kāman"**ti-ādimāha. Tena

1. Osāpesīti (Syā) 2. Aṁ 1. 386 piṭṭhe. 3. Visuddhi 2. 282 piṭṭhe.

"kusalaṁ dhammaṁ paṭicca kusalo dhammo uppajjati hetupaccayā[1], nihantvā timiraṁ sabbaṁ, uggatoyaṁ divākaro"ti ca evamādīsu viya samānakālavasenāyaṁ saddapayogoti. Tathā manañca dhamme ca paṭhamaṁ paṭicca pacchā na manoviññāṇassa uppatti, evamidhāpīti dassetuṁ **"manañca paṭiccā"**ti-ādi vuttaṁ. Ediso saddapayogo yebhuyyena loke pubbakālavaseneva dissatīti pubbakālavaseneva idhāpi taṁ dassetuṁ **"ekattanayena vā -pa- veditabban"**ti āha. Tassattho—aparāparaṁ uppannesu ñāṇesu purimassa vasena paṭisaṅkhānakiriyā, tadaññassa vasena uppajjanakiriyā ca yojetabbā, na ca tāni bhedato apekkhitabbāni ekasantānapatitatāya ekattanayavasena gahitattāti. **Itarasmiṁ padadvaye**ti "pavattaṁ paṭisaṅkhā, nimittañca pavattañca paṭisaṅkhā"ti imasmiṁ padadvaye.

Paṭisaṅkhānupassanāñāṇaṁ niṭṭhitaṁ.

Saṅkhārupekkhāñāṇakathāvaṇṇanā

760. Saṅkhārānaṁ aniccadukkhākārādipariggaṇhanavasena pavattampi paṭisaṅkhānupassanāñāṇaṁ visesato anattākārapariggaṇhanapadhānanti vuttaṁ **"sabbe saṅkhārā suññāti pariggahetvā"**ti-ādi. Tasmiñhi sati saccasampaṭivedho ijjhati, na asati. Tadabhāvato hi aniccadukkhalakkhaṇapaññāpakampi **sarabhaṅgasatthārā**dīnaṁ sāsanaṁ aniyyānikameva jātaṁ. Atha vā tesaṁ niccasārādīhi[2] rittakaṁ sandhāya **"sabbe saṅkhārā suññāti pariggahetvā"**ti vuttaṁ. Yañhi yato rittakaṁ, taṁ tena suññanti. Saṅkhārānaṁ attasuññatāya diviññeyyabhāvato anekavāraṁ paṭividdhāyapi suññatānupassanāya daḷhībhāvāpādanatthaṁ **"puna suññamidan"**ti-ādi āraddhaṁ. Tattha yadaggena saṅkhārā anattatā, tadaggena anattaniyā. Sati hi attani attaniyena bhavitabbanti vuttaṁ **"suññamidaṁ attena vā attaniyena vā"**ti. **Dvikoṭikan**ti dvi-aṁsikaṁ, attānaṁ neva disvā ñāṇacakkhunā paccakkhato, anumānato ca tassa anupalabbhanīyatoti adhippāyo. Paraṁ aññaṁ sattaṁ, saṅkhāraṁ vā parikkhārabhāve attano sukhadukkhasādhanabhāve ṭhitaṁ na disvāti yojanā. Puna pariggaṇhātīti sambandho. **Ettā**ti etasmiṁ suññatānupassanādhikāre.

---

1. Abhi 8. 19 piṭṭhe Paṭṭhāne. 2. Niccasārādīhipi (Syā)

Kvacīti katthaci ṭhāne, kāle, dhamme vā. Atha vā **kvacī**ti ajjhattaṁ, bahiddhā vā. **Attano attānan**ti sakattānaṁ. "Ayaṁ kho bhavaṁ brahmā mahābrahmā -pa- seṭṭho sajitā vasī pitā bhūtabhabyānan"ti-ādinā[1] parehi parikappitaṁ attānañca kassaci[2] kiñcanabhūtaṁ na passatīti dassento **"kassacī"**ti-ādimāha. Tattha **parassā**ti "parajāti, paro puriso"ti ca evaṁ gahitassa. **Na ca mama kvacanī**ti ettha **mama**-saddo aṭṭhāne payuttoti āha **"mama-saddaṁ tāva ṭhapetvā"**ti. **Parassa cā**ti attato aññassa. "Paro puriso"ti evaṁbhūto attho mamatthāya ṭhito, tassa vasena mayhaṁ sabbaṁ sijjhatīti evaṁ ekaccadiṭṭhigatikaparikappitavasena paraṁ attānaṁ tañca attano kiñcanabhūtaṁ na passatīti dassento **"na ca kvacanī"**ti-ādimāha. Ettha ca **nāhaṁ kvacanī**ti saka-attano abhāvaṁ passati. **Na kassaci kiñcanatasmin**ti saka-attano eva kassaci anattaniyataṁ passati. **Na ca mamā**ti ekaṁ dvayaṁ yathāsaṅkhyaṁ sambandhitabbaṁ. **Atthī**ti paccekaṁ. **Na ca kvacani parassa attā atthī**ti parassa attano abhāvaṁ passati. **Tassa parassa attano mama kiñcanatā na catthī**ti parassa attano anattaniyataṁ passati. Evaṁ ajjhattaṁ, bahiddhā ca khandhānaṁ attattaniyasuññatā suddhasaṅkhārapuñjatā catukoṭikasuññatāpariggaṇhanena diṭṭhā hoti. Tena vuttaṁ **"evamayan"**ti-ādi.

761. **"Chahākārehī"**ti-ādinā niddesādīsu tattha tattha āgate pakāre suññatānupassanāya paribrūhanaṁ saṅgahetvā dasseti. Tattha **chahākārehī**ti chahi gahaṇākārehi, gahetabbākārehi vā. **Niccenā**ti "nicco"ti parikappitena attanā vā aññena vā kenaci. **Niccenā**ti vā niccabhāvena. Dhuvādayo "nicco"ti gahitasseva gahetabbākārā. Tabbibhāgena hi imassa chakkatā. Tattha niccatā nāma kūṭaṭṭhatā. Dhuvabhāvo thiratā. Sadā bhāvitā sassatatā. Nibbikāratā avipariṇāmadhammatā. **Yāva jarāmaraṇā**ti peyyālaṁ akatvā pariyosānapadameva dasseti.

762. Na sāranti **asāraṁ**, natthi etassa sāranti **nissāraṁ**. Sārato apagataṁ, sāraṁ vā tato apagatanti **sārāpagataṁ**. Keci

---

1. Dī 1. 17 piṭṭhe. 2. Tassa (Syā)

panettha "niccasārasārena vā sukhasārasārena vā attasārasārena vā"ti pāḷīti adhippāyena "asāraṁ nissāraṁ sārāpagatan"ti padattayaṁ eko suññatāpariggahākāro, aññathā satteva ākārā siyuṁ, na aṭṭhāti vadanti. Apare pana "subhasārasārenātipi pāḷiyaṁ atthīti 'asāraṁ nissāraṁ sārāpagatan'ti idaṁ padattayaṁ 'niccasārasārenā'ti-ādīsu paccekaṁ yojetabban"ti vadanti. **Setavaccho**ti setavaruṇako. "Minarukkho"tipi vadanti. **Pāḷibhaddako**ti kiṁsuko.

763. Niccasārādīnaṁ abhāvato **rittato passati**. Parittato, lāmakattā vā **tucchato**. Attasārābhāvena **suññato**. Sayaṁ anattatāya **anattato**. Issariyassa abhāvato, kenaci issariyaṁ kāretuṁ asakkuṇeyyatāya ca **anissariyato**. Pheṇapiṇḍena bhājanādiṁ kātukāmassa viya rūpassa niccatādiṁ kātukāmassa taṁ na sijjhati, saka-icchāvasena vā kāci kiriyā natthīti **akāmakāriyato**. "Evaṁ rūpaṁ hotu, mā evan"ti **alabbhanīyato**. Sayaṁ aññassa vase na vattati, nāpi aññaṁ attano vase vattetīti **avalavattakato**. Yasmiṁ santāne sayaṁ tassa paro viya avidheyyatāya **parato**. Kārakādi viya kāraṇehi, phalena ca **vivittato**. Na hi kāraṇena phalaṁ, phalena vā kāraṇaṁ sagabbhaṁ tiṭṭhati. Esa nayo vedanādīsupi.

764. **Rūpaṁ na satto**ti-ādīsu yo lokavohārena satto, rūpaṁ so na hotīti ayamattho idha nādhippeto tassāvuttasiddhattā. Na hi loko rūpamattaṁ "satto"ti voharati, bāhirakaparikappito pana attā "satto"ti adhippetā. So hi tehi rūpādīsu sattavisattatāya paresaṁ sañjāpanaṭṭhena "satto"ti vuccati, rūpaṁ so na hotīti attho. Suññatāpariggaṇhanañhetanti. Esa nayo **na jīvo**ti-ādīsupi. Tattha jīvanaṭṭhena **jīvo**. Naranaṭṭhena netubhāvena **naro**. "Ahamasmī"ti mānuppattiṭṭhānatāya māno ettha vāti pavattatīti **mānavo**[1]. Thiyati ettha gabbhoti **itthī**. Padhānabhāvena puri setīti

1. Māṇavo (Ka)

puriso. Āhito ahaṁmāno etthāti **attā**. Paccattaṁ tassa tassa ahaṁkāravatthutāya "ahan"ti ca diṭṭhigatikehi attā vuccati, rūpaṁ pana tādisaṁ na hotīti suññatāpariggaṇhanavidhiṁ dassetuṁ **"rūpaṁ na satto"**ti-ādi vuttaṁ. Tasmā aṭṭhahipi padehi rūpassa attasuññatāva dassitā. Itarehi catūhi tassa kiñcanatābhāvo. Tattha **na mamā**ti mayhaṁ attano santakaṁ na hoti, tathā aññassa attano santakaṁ na hoti, kassacipi attano santakaṁ na hoti attanoyeva abhāvato. **"Na attaniyan"**ti padena pakāsito evattho pariyāyantarehi tīhipi padehi pakāsito. Esa nayo vedanādīsupi.

765. Heṭṭhā kalāpasammasanassa daḷhabhāvāya vuttasammasananayāpi suññatānupassanāya daḷhabhāvāya saṁvattantīti dassento **"tīraṇapariññāvasenā"**ti-ādimāha. Tattha bhayassa ahiṁsanena **asaraṇato**. "Saraṇan"ti gahetuṁ ayuttatāya **asaraṇībhūtato. "Anassādato"**ti idaṁ pāḷiyaṁ natthi. Sati ca tecattālīsa ākārā siyuṁ. Rūpappavattiyaṁ sabbādīnavūpaladdhiyā **ādīnavato**. **"Samudayato atthaṅgamato"**ti idaṁ dvayaṁ yathā aniccato dassanaṁ panāḷikāya, niccasāravirahadīpanena vā suññatāvibhāvanaṁ hoti, evaṁ suññatāvibhāvananti katvā vuttaṁ. Tathā "yaṁ kho rūpaṁ paṭicca uppajjati sukhaṁ somanassaṁ, ayaṁ rūpassa assādo"ti[1] dassanaṁ paccayapaccayuppannatāvibhāvanena suññatāvibhāvanaṁ. "Yaṁ rūpaṁ aniccaṁ dukkhaṁ vipariṇāmadhammaṁ, ayaṁ rūpassa ādīnavo"ti[1] ca dassanaṁ niccatādisuññatābhāvanato. Tathā "yo rūpe chandarāgavinayo chandarāgappahānaṁ, idaṁ rūpassa nissaraṇan"ti[1] evaṁ samudayādidassanānaṁ, itaresañca yathārahaṁ suññatānupassanānubrūhanatā daṭṭhabbā. Yaṁ pana ādīnavato dassanaṁ, pubbe vatvāpi puna vacanaṁ assādapaṭikkhepato dassanaṁ sandhāya vuttanti veditabbaṁ. Sesaṁ heṭṭhā vuttanayameva. Vedanādīsupi dvācattālīsa ākārā netabbāti āha **"vedanaṁ -pa- viññāṇaṁ aniccato -pa- nissaraṇato passatī"**ti.

Vuttampi ca niddese[2] **etaṁ** suññatāpariggaṇhanakathāsandassanaṁ "asukāya pāḷiyā ayaṁ niddeso"ti dassanatthaṁ, tassa phalasandassanatthañca.

---

1. Saṁ 2. 23 piṭṭhe.
2. Khu 8. 448 piṭṭhe.

766. Evaṁ tīraṇapariññāvasena paccekaṁ khandhesu dvācattālīsāya ākārehi suññataṁ pariggahetvāpi tividhānupassanāvaseneva bhāvanaṁ anuyuñjantassa saṅkhārupekkhāñāṇuppattīti dassento **"evaṁ suññato"**ti-ādimāha. Tattha **parigganhanto**ti sammasanto. **Bhayañca nandiñca vippahāyā**ti ajjhupekkhakatāya saṅkhārānaṁ vipattiṁ nissāya uppajjanakabhayañceva tesaṁ sampattiṁ nissāya uppajjanakapītiñca pajahitvā. Atha vā bhayatupaṭṭhānavasena uppajjanakañāṇabhayañca sammasanavasena uppajjanakapītisaṅkhātaṁ nandiñca pahāya. Na hi sabbaso suññatāya diṭṭhāya bhayanandīnaṁ avasaro atthi atha kho upekkhāva saṇṭhāti. Tenāha **"saṅkhāresu udāsīno hotī"**ti. Tattha yena micchāgāhena anudāsīnatā siyā, tadabhāva dassento **"ahanti vā mamanti vā na gaṇhātī"**ti āha. Idānissa udāsīnatāya upamaṁ dassento **"vissaṭṭhabhariyo viya puriso"**ti-ādimāha.

Tattha anudāsīnatāpubbikā udāsīnatā vuccamānā idha opammatthaṁ pharatīti dassetuṁ **"iṭṭhā kantā"**ti-ādi vuttaṁ. **Ativiya naṁ mamāyeyya** itthīnaṁ sāṭheyyakūṭeyyavaṅkeyyādīnaṁ ajānanato. **Muñcitukāmo hutvā**ti muñcitukāmova hutvā, **taṁ vissajjeyya** nirapekkhatāya vasenevāti adhippāyo. **Ayaṁ** yogāvacaro. Muñcitukāmatāya uddhaṁ yāva saṅkhārupekkhāñāṇaṁ na uppajjati, tāva pavattā vipassanā paṭisaṅkhānupassanā evāti āha **"paṭisaṅkhānupassanāya saṅkhāre parigganhanto"**ti.

Patilīyatīti ekapassena nilīyati nilīnaṁ viya hoti. **Patikuṭatī**ti saṅkucati. **Paṭivaṭṭatī**ti[1] vivaṭṭati. **Na sampasāriyatī**ti na visarati, abhirativasena na pakkhandatīti attho.

Iccassāti iti evaṁ assa yogino.

767. Tikkhavisadasūrabhāvena saṅkhāresu ajjhupekkhane sijjhamāne **taṁ panetaṁ** saṅkhārupekkhāñāṇaṁ anekavāraṁ pavattamānaṁ paripākagamanena anulomañāṇassa paccayabhāvaṁ gacchantaṁ **nibbānaṁ santato passati** nāma. Tathābhūtañca **sabbaṁ saṅkhārappavattaṁ vissajjetvā nibbānameva pakkhandati** nāma. Tayidaṁ idha ñāṇaṁ anulomagotrabhuñāṇehi saddhiṁ ekattaṁ netvā vuttaṁ

1. Pativattati (Ka)

ekattanayavasena. **No ce nibbānaṁ santato passatī**ti tāva saṅkhārupekkhāñāṇassa aparipakkatamevāha. Samuddaṁ tarantīti **sāmuddikā**, saṁyattikā[1]. Disājānanako kāko **disākāko**, lakkhaṇamattañcetaṁ yo koci tādiso sakunto veditabbo. **Videsan**ti adesaṁ samudde aparicitaṭṭhānaṁ. **Anugantvā**ti anu anu gantvā.

Tayidaṁ[2] vipassanāñāṇaṁ. **Piṭṭhaṁ vaṭṭayamānaṁ viyā**ti thūlathūlato vivecanavasena nipphoṭiyamānaṁ[3] saṇhaṁ saṇhaṁ piṭṭhacuṇṇaṁ viya. **Nibbaṭṭitakappāsan**ti nibbaṭṭitabījaṁ kappāsaṁ. **Vihanamānaṁ**[4] **viyā**ti dhanukena vihaññamānaṁ viya. Upamādvayenapi punappunaṁ sammasanena vipassanāñāṇassa sukhumatarabhāvāpattimāha. Yathā yathā hi vipassanābhāvanābalena tikkhā, visadā, sūrā ca hoti, tathā tathā sukhumatarāpi hotīti. **Saṅkhāravicinane**ti pavicayassa sikhāppattatāya saṅkhāresu viya tesaṁ vicinanepi udāsīnaṁ hutvā tividhānupassanāvasena tiṭṭhati pakārantarassa abhāvato. "Sattadhā aṭṭhārasadhā"ti-ādinā vibhattāpi hi anupassanāpakārā aniccānupassanādīsveva tīsu antogadhāti matthakappattā vipassanā tāsaṁ eva vasena tiṭṭhati.

768. **Tatrā**ti tasmiṁ vimokkhamukhabhāvāpajjane, ariyapuggalavibhāgapaccayatthe ca. **Idaṁ** vipassanā ñāṇaṁ. **Tiṇṇaṁ indriyānan**ti saddhindriyasamādhindriyapaññindriyānaṁ. **Ādhipateyyavasenā**ti sampayuttadhammānaṁ adhipatibhāvavasena. Aniccānupassanābahulassa hi saddhindriyaṁ balavaṁ hoti, dukkhānupassanābahulassa samādhindriyaṁ, anattānupassanābahulassa paññindriyanti tissannaṁ anupassanānaṁ vasena balavatarabhāvaṁ pattāni imāni tīṇi indriyāni vimokkhamukhabhāvaṁ āpādentīti āha **"tividhānupassanā -pa- āpajjati nāmā"**ti. **Tividhavimokkhamukhabhāvan**ti ettha ke pana tayo vimokkhā, kāni vā tīṇi vimokkhamukhānīti antolīne anuyoge vimokkhamukhādhīnattā vimokkhādhigamassa vimokkhamukhāni tāva dassento **"tisso hi -pa- vuccantī"**ti vatvā ayañca attho pāḷito eva viññāyatīti dassento **"yathāhā"**ti-ādimāha.

---

1. Savantikā (Syā, Ka)
2. Tadidaṁ (Ka)
3. Niccoriyamānaṁ (Ka)
4. Vihatamānaṁ (Syā)

Lokaniyyānāyāti lokato nikkhamanāya, sattalokassa vā vaṭṭadukkhato nikkhamanāya. **Paricchedaparivaṭumato**ti udayabbayavasena paricchedato ceva parivaṭumato ca. **Samanupassanatāyā**ti sammadeva anu anu passanāya saṁvattantīti sambandho. Aniccānupassanā hi saṅkhāre ādito udayena, antato vayena paricchinne passati. Ādi-antavantatāya hi te aniccāti. **Animittāya ca dhātuyā**ti sabbasaṅkhāranimittavirahato "animittā"ti laddhanāmāya asaṅkhatāya dhātuyā. **Cittasampakkhandanatāyā**ti paricchinditvā anulomañāṇādibhāvena sammadeva adhicittassa anupavisanatthāya. **Appaṇihitāyā**ti rāgapaṇidhi-ādīnaṁ abhāvena "appaṇihitā"ti laddhanāmāya. **Suññatāyā**ti attasuññatāya "suññatā"ti laddhanāmāya.

Gatinti nibbattiṁ[1]. Saṅkhārānaṁ sabhāvavibhāvanena saṁvejiyamānaṁ cittaṁ sammāpaṭipattiyaṁ samuttejitaṁ nāma hotīti āha **"manosamuttejanatāyāti cittasaṁvejanatāyā"**ti. Mamaṁkārena attaniyasaññitassa vatthuno sāmibhūto attā paṭhamaṁ parāmasīyati, tato attaniyanti āha **"nāhaṁ, na mamāti evaṁ anattato samanupassanatāyā"**ti. **Tīṇi padānī**ti paricchedaparivaṭuma, manosamuttejana, samanupassanapadānīti vadanti, "sabbasaṅkhāre"ti-ādīni pana tiṇi vākyāni tīṇi padānīti veditabbāni. **Tenevā**ti aniccānupassanādīnaṁ vasena tesaṁ tiṇṇaṁ padānaṁ vuttattā eva. **Pañhavissajjane**ti "aniccato manasi karoto kathaṁ saṅkhārā upaṭṭhahantī"ti pañhassa vissajjane.

769. Evaṁ vimokkhamukhāni dassetvā idāni vimokkhe dassetuṁ **"katame panā"**ti-ādi vuttaṁ. **Aniccato manasikaronto**ti aniccānupassanaṁ anuyuñjanto. **Adhimokkhabahulo**ti saddhindriyabahulo. Yassa visesato aniccānupassanā tikkhā sūrā hoti, tassa saddhindriyaṁ adhimattaṁ hoti. "Aniccā saṅkhārā"ti hi ādito saddhāmattakena paṭipajjitvā vipassanāya ukkaṁsagatāya tarupallavādīsu viya maṇikanakādīsupi tesaṁ aniccataṁ sātisayaṁ paccakkhato passato "sammāsambuddho vata so bhagavā"ti satthari saddhā balavatī pavattatīti so adhimokkhabahulo, adhimattasaddo ca hoti. Tassa aniccānupassanābahulatāya

1. Nipphattiṁ (Syā)

aniccākārato vuṭṭhānaṁ hotīti so **"animittaṁ vimokkhaṁ paṭilabhatī"**ti vuttaṁ. **Passaddhibahulo**ti dukkhānupassanaṁ anuyuñjanto "dukkhā saṅkhārā, tappaṭipakkhato sukho nirodho"ti ca manasikāravasena nibbānassa santapaṇītasukhabhāvaṁ adhimuccanto abhiṇhaṁ pītipāmojjasamāyogato passaddhibahulo hoti. Tato ca adhimattasamādhindriyapaṭilābhena rāgapaṇidhiyā dūrībhāvato appaṇihitavimokkhasamadhigamo hotīti vuttaṁ **"dukkhato -pa- paṭilabhatī"**ti. **Vedabahulo**ti anattānupassanaṁ anuyuñjanto attasuññatāya[1] nipuṇañāṇavisayattā ñāṇabahulo hoti. Tato ca adhimattapaññindriyapaṭilābhena mohassa dūrībhāvato suññatavimokkhasamadhigamo hotīti āha **"anatthato -pa- paṭilabhatī"**ti.

Yo aniccānupassanāya nimittavasena saṅkhāre pariggahetvā vipassanaṁ anuyuñjanto yattha idaṁ saṅkhāranimittaṁ sabbaso natthi, taṁ "animittaṁ nibbānan"ti animittākārena adhimuccanto vuṭṭhānagāminimaggena ghaṭeti. Tassa maggo animittato nibbānaṁ sacchikarotīti vuccatīti āha **"animittākārena nibbānaṁ ārammaṇaṁ katvā pavatto ariyamaggo"**ti. Svāyaṁ nibbānassa animittākāro neva maggena kato, na vipassanāya, atha kho sabhāvasiddho. Tadārammaṇatāya ca maggo animittoti vuccatīti dassento āha **"animittāya dhātuyā uppannattā animitto"**ti. Yo dukkhānupassanāvasena paṇidhiyā dūrībhāvakaraṇena appaṇihitaṁ adhimuccanto, yo anattānupassanāvasena attūpaladdhiyā dūrībhāvakaraṇena suññataṁ adhimuccantoti ca ādinā yojetabbaṁ. Tenāha **"eteneva nayenā"**ti-ādi.

770. Yadi ariyamaggo tividhampi vimokkhanāmaṁ labhati, atha kasmā **abhidhamme** vimokkhadvayameva āgatanti codanaṁ sandhāyāha **"yaṁ panā"**ti-ādi. Tattha **tan**ti abhidhamme vimokkhadvayavacanaṁ. **Nippariyāyato vipassanāgamanaṁ sandhāyā**ti ujukameva vipassanato maggassa nāmāgamanaṁ sandhāya vuttaṁ. Kasmā?[2] Animittavipassanā āgamanīyaṭṭhāne ṭhatvā attano maggassa nāmaṁ dātuṁ na sakkoti. Kāmaṁ **sutte** "animittañca bhāvehi, mānānusayamujjahā"ti[3] animittavipassanā kathitā, sā pana

1. Anattasuññatāya (Ka) 2. Yasmā (Syā) 3. Khu 1. 329 piṭṭhe Suttanipāte.

niccanimittadhuvanimitta attanimittāni ugghāṭentīpi sayaṁ nimittadhammesu eva caratīti sanimittāva hotīti. Apica abhidhammo nāma paramatthadesanā, animittamaggassa ca paramatthato hetuvekallameva. Aniccānupassanāvasena hi **animittavimokkho** kathito. Tattha ca saddhindriyaṁ adhimattaṁ hoti, taṁ ariyamagge ekaṅgampi na hoti, amaggaṅgattā attano maggassa nāmaṁ dātuṁ na sakkoti. Itaresu dukkhānupassanāya vasena **appaṇihitavimokkho**, anattānupassanāya vasena **suññatavimokkho**.

Tesu appaṇihitavimokkhena samādhindriyaṁ, suññatavimokkhena paññindriyaṁ adhimattaṁ hotīti tāni ariyamaggassa aṅgattā attano maggassa nāmaṁ dātuṁ sakkonti, na animittamaggo tadabhāvatoti keci. Ye pana vadanti "animittamaggo āgamanato nāmaṁ alabhantopi saguṇato ca ārammaṇato ca nāmaṁ labhatī"ti, tesaṁ matena appaṇihitasuññatamaggāpi saguṇato eva, ārammaṇato eva ca nāmaṁ labheyyunti? Taṁ ayuttaṁ. Kasmā? Maggo hi dvīhi kāraṇehi nāmaṁ labhati sarasato ca paccanīkato cāti, sabhāvato ca paṭipakkhato cāti attho. **Appaṇihitamaggo** hi rāgapaṇidhi-ādīhi vimutto, **suññatamaggo** rāgādīhi suñño evāti te sarasato nāmaṁ labhanti. Tathā **appaṇihitamaggo** paṇidhissa paṭipakkho, **suññatamaggo** attābhinivesassa evāti te paccanīkato nāmaṁ labhanti, **animittamaggo** pana rāgādinimittānaṁ, niccanimittādīnaṁ vā abhāvena sarasato eva nāmaṁ labhati, no paccanīkato. Na hi so saṅkhāranimittārammaṇāya aniccānupassanāya paṭipakkho, sā panassa anulomabhāve ṭhitāti sabbathāpi abhidhammapariyāyena animittamaggo na labbhati. Tena vuttaṁ **"taṁ nippariyāyato vipassanāgamanaṁ sandhāyā"**ti.

Yasmā suttantapariyāyena animittamaggo labbhati. Vuṭṭhānagāminī hi vipassanā yaṁ yaṁ sammasantī vuṭṭhānaṁ gacchati, tassa tassa vasena āgamanīyaṭṭhāne ṭhatvā attano maggassa nāmaṁ deti, tattha aniccato vuṭṭhahantassa maggo animitto hoti, dukkhato vuṭṭhahantassa appaṇihito, anattato vuṭṭhahantassa suññato, tasmā suttantasaṁvaṇṇanā esāti katvā idha tayopi vimokkhā uddhaṭā. **Yaṁ pana paṭisambhidāmagge** abhinivesanimittapaṇidhimuñcanaṁ upādāya tissannampi anupassanānaṁ tadāgamanavasena tadanvayassa maggassa ca suññatavimokkhādibhāvo niddiṭṭho, tassa

pariyāyabhāve vattabbameva natthīti dassetuṁ **"vipassanāñāṇaṁ hī"**ti-ādi vuttaṁ. Vipassanāñāṇaṁ paṭisambhidāmagge "appaṇihito, vimokkho"ti ca kiñcāpi vuttanti sambandho.

Aniccānupassanāñāṇanti "aniccā saṅkhārā"ti anupassanāvasena pavattañāṇaṁ. **Niccato abhinivesaṁ muñcatī**ti "te niccā"ti niccākārato pavattamicchābhinivesaviddhaṁsanavasena, tadanvayaṁ pana maggañāṇaṁ samucchedavasena muñcati. **Itī**ti tasmā. Aniccābhinivesato rittatāya, vimuttatāya ca **suññato vimokkho**. Sesapadesupi eseva nayo.

Tanti tividhaṁ vipassanāñāṇaṁ. Tattha yassa pariyāyato, yassa ca nippariyāyato nāmalobho, taṁ dassetuṁ **"saṅkhāranimittassā"**ti-ādi vuttaṁ. **Na nippariyāyena,** atha kho pariyāyenāti attho. **Tasmā**ti nippariyāyakathābhāvato. **Vimokkhadvayameva vuttaṁ** abhidhammeti adhippāyo. **Etthā**ti etasmiṁ vipassanādhikāre. "Tividhavimokkhamukhabhāvaṁ āpajjitvā"ti etasmiṁ vā uddesavacane.

771. **Tesaṁ vibhāgāyā**ti tesaṁ yathāvuttānaṁ sattannaṁ ariyapuggalānaṁ saddhānusāri-ādibhāvena vibhattasabhāvatāya.

772. **Saddhindriyaṁ paṭilabhatī**ti saddhānusāribhāvitākāraṇabhūtaṁ adhimattaṁ saddhindriyaṁ paṭilabhati. Adhimokkhabahulatāya, saddhindriyādhimattatāya ca kāraṇaṁ heṭṭhā vuttameva. Apica ayamettha saṅkhepattho—aniccākārasallakkhaṇassa saddhābhibuddhiyā upanissayabhāvato tadanvaye magge saddhā, tikkhatarā hoti, tena aṭṭhamako **saddhānusārī** nāma hoti. **Sesesu sattasu ṭhānesū**ti paṭhamaphalato paṭṭhāya yāva aggaphalā sattasu ṭhānesu. "Sattasu ṭhānesū"ti kasmā vuttaṁ, nanu sesesu chasu ṭhānesu saddhāvimutto, aggaphale pana sacāyaṁ arūpajjhānalābhī, ubhatobhāgavimutto hoti, no ce arūpajjhānalābhī, paññāvimutto, na saddāvimutto. **Abhidhamme** hi—

> "Katamo ca puggalo **saddhāvimutto**? Idhekacco puggalo 'idaṁ dukkhan'ti yathābhūtaṁ pajānāti, 'ayaṁ dukkhasamudayo'ti, 'ayaṁ dukkhanirodhā'ti, 'ayaṁ dukkhanirodhagāminī paṭipadā'ti yathābhūtaṁ pajānāti. Tathāgatappaveditā cassa dhammā paññāya

> diṭṭhā honti, paññāya cassa disvā ekacce āsavā parikkhīṇā honti, no ca kho yathādiṭṭhippattassa. Ayaṁ vuccati puggalo saddhāvimutto"ti[1]—

ekaccāsavaparikkhayavacanato saddhāvimuttassa sekkhabhāvo viññāyati, na asekkhabhāvo. Aṭṭhakathāyañca "dve dhurāni, dve abhinivesā, dve sīsānī"ti vacanato natthi arahato saddhāvimuttatāti? Saccametaṁ nippariyāyato. Nippariyāyakathā hi abhidhammo, idha pana pariyāyena evaṁ vuttaṁ. Yadi pariyāyato arahato saddhāvimuttatā, ko pana so pariyāyo? Saddhāvimutthanvayatā. Yo hi aggamaggakkhaṇe saddhāvimutto hoti, so aggaphalakkhaṇepi tadanvayatāya saddhāvimuttoti **paṭisambhidāmagge** pariyāyena vuttoti idhāpi atheva vuttaṁ. Atha vā saddhāvimuttasadisatāya arahā saddhāvimutto. Kā panettha sadisatā? Yathā saddhāvimuttassa sekkhassa kilesakkhayo kuṇṭhena asinā kadaliṁcchedasadiso "no ca kho yathādiṭṭhippattassā"ti vacanato, evaṁ tadanvayassāpi arahatoti ayamettha sadisatā. Kiṁ pana nesaṁ kilesapahāne nānattaṁ atthīti? Natthi. Atha kasmā saddhāvimutto diṭṭhippattaṁ na pāpuṇātīti? Āgamanīyanānattena. Diṭṭhippatto hi āgamanamhi kilese vikkhambhento appakasirena akilamanto vikkhambhetuṁ sakkoti, saddhāvimutto kicchena kasirena vikkhambhetuṁ sakkoti. Apica paññāyapi nesaṁ vemattatā. Sā ca yāvatikā labbhatevāti vadanti. Evañca katvā paṭhamamaggādīsu satipi indriyasamatte saddhādīnaṁ tikkhatāvacanampi samatthitaṁ hoti.

773. **So**ti dukkhato vuṭṭhito. **Sabbatthā**ti aṭṭhasupi ṭhānesu. Nanu ca aṭṭhakathāyaṁ "dve dhurānī"ti niyamitattā paṭhamamaggakkhaṇe saddhānusārī vā siyā, dhammānusārī vā? Idha na[2] saddhānusārī yutto, kāyasakkhitāpi arahato natthi. **Abhidhamme** hi—

> "Katamo ca puggalo **kāyasakkhī**? Idhekacco puggalo aṭṭha vimokkhe kāyena phusitvā viharati, paññāya cassa disvā ekacce āsavā parikkhīṇā honti. Ayaṁ vuccati puggalo kāyasakkhī"ti[1]—

---

1. Abhi 3. 184 piṭṭhe.
2. Pana (Ka)

ekaccāsavaparikkhayavacanato kāyasakkhino sekkhabhāvova viññāyatīti? Saccametaṁ nippariyāyato, idha pana pariyāyena vuttaṁ. Ko pana so pariyāyoti? Kāyasakkhisadisatā. Upacārarūpajjhānasamādhito hi sātisayaṁ arūpasamādhisamphassaṁ laddhā nibbattīti ekaccāsavaparikkhayaṁ upādāya "kāyasakkhī"ti vattabbapuggalena sātisayasamādhisamphassatadadhiṭṭhānāsavaparikkhayasāmaññaṁ apekkhitvā kāyasakkhī viya **kāyasakkhī**ti arahā **paṭisambhidāmagge** vuttoti idhāpi tameva nayaṁ gahetvā arahatopi kāyasakkhitā vuttā. Suttantasaṁvaṇṇanā hesāti. Nippariyāyena pana paṭhamaphalato paṭṭhāya chasu ṭhānesu kāyasakkhī nāma hoti, so ca kho aṭṭhasamāpattilābhī, na vipassanāyāniko sukkhavipassako, upacāramattalābhī, rūpajjhānamattalābhī vā. **Passaddhibahulo**ti ca passaddhisīsena samādhi vuttoti sātisayasamādhilābhī samathayānikova adhippeto, samathayānikasseva ca kāyasakkhibhāvo heṭṭhā vutto. **Arūpajjhānan**ti catubbidhaṁ arūpajjhānaṁ. Tattha pana ekampi laddhā arahattaṁ patto ubhatobhāgavimutto eva hotīti imamatthaṁ dassetuṁ **"arūpajjhānam"**icceva vuttaṁ, na "cattāri arūpajjhānānī"ti. Tenāyaṁ catunnaṁ arūpasamāpattīnaṁ, nirodhasamāpattiyā ca vasena pañcavidho hoti. Esa nayo kāyasakkhimhipi. Dvīhi bhāgehi dve vāre vimuttoti **ubhatobhāgavimutto**.

774. Paññavato nipuṇatarā, gambhīrā ca atthā pākaṭā hutvā upaṭṭhahantīti anattato manasi karoto vedabahulatā, paññindriyapaṭilābho ca vutto. **Dhammānusārī hoti** paññindriyassa adhimattattā. Paññā hi idha "dhammā"ti adhippetā[1] "saccaṁ dhammo dhiti cāgo"ti-ādīsu[2] viya.

775. Yassā pāḷiyā vasena idha ariyapuggalassa saddhāvimuttādibhāvo vutto, taṁ pāḷiṁ dassetuṁ **"vuttaṁ hetan"**ti-ādi āraddhaṁ, taṁ suviññeyyameva.

776. "Saddhindriyassa adhimattattā saddhāvimutto"ti evamādi-attassa sādhakaṁ **aparampi vuttaṁ. "Saddahanto vimutto"**ti etena sabbathā

1. Adhippeto (Ka) 2. Khu 5. 14 piṭṭhe Jātake.

avimuttassa saddhāmattena vimuttabhāvadassanena saddhāvimuttassa sekkhabhāvameva vibhāveti. **Saddhāvimutto**ti vā saddhāya adhimuttoti attho.

Phuṭṭhantaṁ sacchikatoti phuṭṭhānaṁ[1] anantaraṁ phuṭṭhanto, phuṭṭhānaṁ arūpajjhānānaṁ anantaro kāloti adhippāyo, accantasaṁyoge cetaṁ upayogavacanaṁ, phuṭṭhānantarakālameva sacchikaraṇūpāyena sacchikātabbaṁ sacchākāsīti vuttaṁ hoti. Bhāvanapuṁsakaṁ vā etaṁ yathā "ekamantan"ti[2]. Yo hi arūpajjhānena rūpakāyato, nāmakāyekadesato ca vikkhambhanavimokkhena vimutto, tena nirodhasaṅkhāto vimokkho ālocito[3] pakāsito viya hoti, na pana kāyena sacchikato, nirodhaṁ pana ārammaṇaṁ katvā ekaccesu āsavesu khepitesu tena so sacchikatova hoti. Tasmā so sacchikātabbaṁ yathā-ālocitaṁ[4] nāmakāyena sacchākāsīti **kāyasakkhī**ti vuccati, na tu vimutto ekaccānaṁ āsavānaṁ aparikkhīṇattā. **Diṭṭhantaṁ patto**ti dassanasaṅkhātassa sotāpattimaggañāṇassa[5] anantaraṁ pattoti vuttaṁ hoti. Paṭhamaphalato paṭṭhāya hi yāva aggamaggā diṭṭhippattoti. **"Diṭṭhiyā patto"**ti vā pāṭho, catusaccadassanasaṅkhātāya diṭṭhiyā nirodhaṁ pattoti attho. Ime ca saddhāvimuttādayo tayo paramatthato apariyositañāṇakiccāti taṁ nayaṁ dassetuṁ **"saddahanto vimuccatī"**ti-ādi vuttaṁ. **Jhāna phassan**ti sātisayaṁ jhānaphassaṁ. Tena arūpajjhānaphasso saṅgahito hoti.

"Dukkhā saṅkhārāti ñātaṁ hotī"ti[6] iminā dukkhasaccapaṭivedhamāha, **"sukho nirodhoti ñātaṁ hotī"**ti[6] iminā nirodhasaccapaṭivedhaṁ. Tadubhayena ca samudayamaggasaccapaṭivedhaṁ nānantariyakabhāvato. **"Ñātaṁ hotī"**ti iminā dutiyamaggakiccaṁ, **"diṭṭhaṁ hotī"**ti iminā tatiyamaggakiccaṁ, **"viditaṁ hotī"**ti iminā catutthamaggakiccaṁ, **"sacchikatan"**ti iminā paṭhamaphalakiccaṁ, **"phusitan"**ti iminā sesaphaladvayakiccaṁ. Iti diṭṭhippattassa maggaphalañāṇabyāpāradassanāni imāni padānīti vadanti.

777. **Itaresū**ti saddhānusāri-ādipadesu. **Saddhaṁ anusaratī**ti āgamanīyaṭṭhāne ṭhitaṁ saddhaṁ anugacchati. Yathā sā tikkhā sūrā

---

1. Anto (Syā) 2. Vi 1. 1 piṭṭhe. 3. Āropito (Syā, Ka)
4. Āropitaṁ (Syā) 5. Sotāpattimaggañāṇakiccassa (Ka) 6. Ñāṇaṁ hotīti (Syā)

ahosi, maggakkhaṇepi tadanurūpameva pavattetīti attho. **Saddhāya vā anusaratī**ti saddhāya kāraṇabhūtāya saccapaṭivedhassa anurūpaṁ sarati gacchati, paṭipajjatīti attho. Dvīhipi atthavikappehi saddhāya adhimattataṁyeva vibhāveti. **Dhammānusārī**ti etthāpi eseva nayo. **Ubhatobhāgavimutto**ti dvīhi bhāgehi dve vāre vimutto, rūpakāyato ca nāmakāyato ca vikkhambhanavasena, samucchedavasena ca vimuttoti attho. Arūpajjhānena rūpakāyato ca nāmakāyekadesato ca vimutto, ariyamaggena nāmakāyato vimuttoti ubhohi bhāgehi dve vāre vimuttattā ubhatobhāgavimutto. **Pajānanto vimutto**ti paṭhamajjhānaphassena vinā parijānanādippakārehi cattāri ariyasaccāni jānanto paṭivijjhanto tesaṁ kiccānaṁ matthakappattiyā niṭṭhitakiccatāya visesena muttoti vimutto.

Ayaṁ panettha nippariyāyato saṅkhepakathā—yassa aniccākārato vuṭṭhānaṁ hoti, so adhimokkhabahulo saddhindriyassa tikkhabhāvena paṭhamamaggakkhaṇe **saddhānusārī** nāma hoti, majjhe chasu ṭhānesu **saddhāvimutto**. Aggaphalakkhaṇe **paññāvimutto** nāma hoti. Tathā yassa dukkhākārato vuṭṭhānaṁ hoti, tassa passaddhibahulatāya samādhindriyaṁ adhimattaṁ hoti dukkhupanisāya saddhāyapi tibbatarattā, dhuraniyamato ca. Sopi paṭhamamaggakkhaṇe **saddhānusārī** eva hoti, majjhe chasu ṭhānesu **saddhāvimutto**, ante **paññāvimutto** ca hoti. Yassa pana anattākārato vuṭṭhānaṁ hoti, so vedabahulo paññindriyassa tikkhabhāvena paṭhamamaggakkhaṇe **dhammānusārī**, eva hoti, majjhe chasu ṭhānesu **diṭṭhippatto**, ante **paññāvimutto** eva hoti. Ime pana na aṭṭhavimokkhalābhino, aṭṭhavimokkhalābhī pana paṭhamamaggakkhaṇe **saddhānusārī** vā **dhammānusārī** vā siyā. Majjhe chasu ṭhānesu **kāyasakkhī**, pariyosane **ubhatobhāgavimutto**ti.

Saṅkhārupekkhāñāṇaṁ.

778. Yaṁ taṁ vimokkhamukhabhāvaṁ āpajjitvā satta-ariyapuggalavibhāgāya ca paccayo hotīti vuttaṁ, **taṁ panetaṁ** saṅkhārupekkhāñāṇaṁ. **Purimena ñāṇadvayenā**ti muñcitukamyatāpaṭisaṅkhānupassanāñāṇadvayena

atthato ekaṁ, pavatti-ākārabhedato nānanti adhippāyo. Yathāvuttamatthaṁ aṭṭhakathāya, pāḷiyā ca sādhetuṁ **"tenāhū"**ti-ādi vuttaṁ. Muñcitukamyatāmuñcanupāyakaraṇañāṇānipi saṅkhāresu udāsīnabhāveneva pavattanato saṅkhārupekkhāsamaññāneva hontīti vuttaṁ **"idaṁ saṅkhārupekkhāñāṇaṁ ekameva tīṇi nāmāni labhatī"**ti. Tena saṅkhārupekkhāvohāro muñcitukamyatādiñāṇasamudāyavisayoti dasseti.

780. **Uppādādīnī**ti uppādapavattādi-apadesena vutte saṅkhāre. **Pariccajitukāmatā**ti tappaṭibandhachandarāgappahānena vissajjitukāmatā. **Paṭisaṅkhānan**ti punappunaṁ tīraṇaṁ. **Muñcitvā**ti nirālayabhāvāpattiyā apekkhāvissajjanavasena vissajjitvā. **Avasāne**ti tathākaraṇassa uttarakālaṁ. Yāva nibbānasampakkhandanā na ijjhati, tāva vicinanepi udāsīnatāya ñāṇassa santānavasena pavattiṁ sandhāyāha **"ajjhupekkhanaṁ santiṭṭhanā"**ti. **Evan**ti ajjhupekkhanākārasāmaññato "muñcitukamyatā ca sā santiṭṭhānā cā"ti vuttākārena.

781. **Ime dhammā**ti ime ñāṇasaṅkhātā dhammā, ñāṇapariyāyo vā idha dhammasaddo, tasmā imāni ñāṇānīti attho. **Ekattā**ti ekasabhāvā.

782. **Vuṭṭhānagāminī hoti** vuṭṭhānagamanato. **Saṅkhārupekkhādiñāṇattayassā**ti saṅkhārupekkhānulomagotrabhusaññitassa ñāṇattayassa. Kiccavasena pavattiṭṭhānavasenapi lokiyañāṇānaṁ upari ṭhitattā vuttaṁ **"uttamabhāvaṁ pattattā"**ti. **Nimittabhūtato**ti vipassanāya ārammaṇabhūtato khandhapañcakato. Tenāha **"abhiniviṭṭhavatthuto"**ti. Tañhi vipassanāya gocarakaraṇasaṅkhātena abhinivesena abhiniviṭṭhavatthunti pavuccati. Taṁ panetaṁ sasantatipariyāpannampi parato diṭṭhitāya "bahiddhā"ti vuttaṁ. Tadeva hi "bahiddhā sabbanimittānī"ti tattha tattha vuccati. **Ajjhattapavattato**ti sasantāne micchādiṭṭhipavattana-ādito, tadanuvattakakilesakkhandhehi ca. Tañhi sasantatiyaṁ kilesappavattabhāvato, tannimittaṁ asati maggabhāvanāya uppajjanaka-upādinnakkhandhapavattabhāvato ca tathā vuttaṁ. Vuṭṭhahanañca nesaṁ ārammaṇākaraṇaṁ, āyatiṁ anuppattidhammatāpādanañca. **Ghaṭiyati** attano anantarameva maggasamuppattito.

783. **Tatrā**ti tasmiṁ "abhiniviṭṭhavatthuto vuṭṭhahanato"ti saṅkhepavacane. Ajjhattabahiddhā rūpārūpapapañcakkhandhalakkhaṇattayavasena ayaṁ **mātikā** uddeso. **Ajjattaṁ abhinivisitvā**ti sasantatipariyāpannesu khandhesu vipassanaṁ paṭṭhapetvā. **"Ajjhattā vuṭṭhātī"**ti idaṁ puṭṭhānagāminiyā ajjhattadhammārammaṇattā pariyāyato vuttaṁ, nippariyāyato pana maggo sabbatopi vuṭṭhāti. **Bahiddhā vuṭṭhātī**ti-ādīsupi eseva nayo. **Ekappahārenā**ti ekajjhaṁ, taṁ pana ajjhattādivibhāgaṁ akatvā "yaṁ kiñci samudayadhammaṁ, sabbaṁ taṁ nirodhadhamman"ti[1] avibhāgena vuṭṭhānagāminiyā pavattivasena veditabbaṁ, tayidaṁ satthu sammukhā desanānusārena ñāṇaṁ pesentassa ñāṇuttarassa sambhavatīti vadanti.

784. **Suddha-ajjhattadassanamatteneva maggavuṭṭhānaṁ na hoti** mamaṁkāravatthunopi pariññeyyattā maggasaṅkhātaṁ vuṭṭhānaṁ, maggena vā vuṭṭhānaṁ **maggavuṭṭhānaṁ**.

785. **Rāsiṁ katvā**ti bhūtupādāyavasena duvidhaṁ antarabhedavasena anekabhedampi "ruppanaṭṭhena rūpan"ti piṇḍato gahetvā. Yathā rūpe vipassanābhiniveso yebhuyyena vipassanāyānikassa, evaṁ arūpe vipassanābhiniveso yebhuyyena samathayānikassa hoti. **Abhiniveso**ti ca vipassanāya pubbabhāge kattabbanāmarūpaparicchedo veditabbo. Tasmā paṭhamaṁ rūpapariggaṇhanaṁ rūpe abhiniveso. Esa nayo sesesupi.

786. **Yaṁ kiñci samudayadhammaṁ, sabbaṁ taṁ nirodhadhamman**ti kāmaṁ udayabbayapariggaṇhanaṁ abhinivesoti dassitaṁ, yathā-upaṭṭhite pana rūpārūpadhamme, tesañca paccaye pariggahetvā saṅkhepeneva vipassanāñāṇaṁ cārento ñāṇuttaro yathānisinnova ñāṇapaṭipāṭiyā khippameva saccāni paṭivijjhanto ekappahārena pañcahi khandhehi vuṭṭhāti nāma. Aññathā ekeneva lokiyacittena pañcannaṁ khandhānaṁ pariggahaparijānanādīnaṁ asambhavato. Na hi sanidassanasappaṭighādiṁ ekajjhaṁ ārammaṇaṁ kātuṁ sakkā. Yassa pana ekavāraṁ ñāṇena phassitaṁ, puna taṁ phassitabbameva, tādisassa vasena vuttanti vadanti.

---

1. Dī 1. 102; Saṁ 3. 371; Vi 3. 16; Khu 9. 332 piṭṭhesu.

788. Ettha ca abhiniveso akāraṇaṁ vuṭṭhānameva pamāṇaṁ, tasmā heṭṭhā vuttavimokkha-ariyapuggalavibhāgāpi vuṭṭhānavasena sambhavantīti dassetuṁ **"ettha ca yopī"**ti-ādi āraddhaṁ. Tattha **tayopi janā**ti vuṭṭhānavasena bhede asatipi abhinivesavaseneva laddhaṁ bhedaṁ gahetvā vuttaṁ.

789. **Saddhiṁ purimapacchimañāṇehī**ti bhayatupaṭṭhānādipurimañāṇehi ceva gotrabhu-ādipacchimañāṇehi ca saha. **Uddānan**ti uddeso.

Yattha katthaci -pa- vaṭṭeyyuṁ taṁtaṁñāṇaṭṭhāniyassa upamāvatthuno labbhanato. **Imasmiṁ pana ṭhāne**ti imasmiṁ vuṭṭhānagāminivipassanāpadese. **Sabban**ti sabbaṁ ñāṇaṁ, sabbaṁ vā ñāṇakiccaṁ pākaṭaṁ hoti vemajjhe ṭhatvā vibhāviyamānattā. **Vuttā** visuddhikathāyaṁ.

790. **Nilīyitvā**ti upavisitvā. **Parāmasitvā**ti[1] vīmaṁsitvā.

Gayhupagaṁ adisvāti gahaṇayoggaṁ niccasārādiṁ adisvā. Cittassa vaṅkabhāvakarānaṁ māyādīnaṁ suṭṭhu vikkhambhanena anulomassa ujukasākhāsadisatā. Nibbānālocanato gotrabhuñāṇassa uddhaṁ ullokanasadisatā. Appatiṭṭhe nibbāne patiṭṭhitattā maggañāṇassa ākāse uppatanasadisatā.

791. **Sappavissajjanaṁ viya gotrabhuñāṇaṁ** sabbasaṅkhāragataṁ vissajjitvā nibbānassa ālambanato. **Āgatamaggaṁ olokentassa ṭhānaṁ viya maggañāṇaṁ** asammohapaṭivedhavasena attanopi dassanato. **Abhayaṭṭhāne ṭhānan**ti abhayaṭṭhānaṁ sampattamāha, na tassa pāpuṇapaṭipattiṁ.

792. Attatthādīnaṁ anavabujjhanato "ahaṁ, mamā"ti gahaṇassa niddokkamanasadisatā. **Muñcitukamyatā**ggahaṇeneva paṭisaṅkhā santiṭṭhanāpi gahitā. Tissannampi tāsaṁ saṁsārato nikkhamanādhimuttatāya nikkhamanamaggolokanasadisatā. Magge diṭṭhe maggapaṭipatti viya anulome siddhe maggo siddho evāti anulomassa maggadassanasadisatā. Saṅkhāranimittato nikkhantattā ādittagharato **nikkhamanaṁ viya gotrabhuñāṇaṁ. Vegena**

1. Parimaṁsitvāti (Syā, Ka)

gamanaṁ viya maggañāṇaṁ vissajjetabbagahetabbapadesesu sādhanakiccavisesayogato.

793. Parato na mamāyitabbato ca passitabbānaṁ khandhānaṁ **"ahaṁ, mamā"**ti gahaṇassa rājagoṇānaṁ sakagahaṇasadisatā vuttā.

794. Sabhaye abhayadassanahetutāya khandhānaṁ "ahaṁ, mamā"ti gahaṇassa yakkhiniyā saṁvāsasadisatā. **Susānavijahanaṁ viya** saṅkhārasusānaṁ vijahitvā nibbānārammaṇavasena pavattaṁ **gotrabhu**.

795. **Puttagiddhinī**ti puttavacchalā. **Ottappamānā**ti sārajjayamānā. Oḷārikoḷārikalobhakkhandhādivikkhambhanena saṅkhārapariccajanato anulomassa tattheva dārakoropanasadisatā.

796. **Vuṭṭhānagāminiyā -pa- dassanatthaṁ vuttā**, na purimāsu viya bhayatupaṭṭhānādīsu ṭhitassa bhāyanādi-ākāradassanatthanti adhippāyo. Aparāparuppattito, cirānubandhato, dussahato ca vaṭṭadukkhasadisaṁ jighacchādukkhanti āha **"saṁsāravaṭṭajighacchāyā"**ti. Kāyagatāsati eva bhojanaṁ **kāyagatāsatibhojanaṁ**. Sā panettha maggasampayuttā sammāsati kāyānupassanādikiccasādhanavasena amatarasaparibhogatāya ca **"amatarasaṁ kāyagatāsatibhojanan"**ti vuttā. Tenāha bhagavā "amataṁ te bhikkhave paribhuñjanti, ye kāyagatāsatiṁ paribhuñjantī"ti-ādi[1].

Phalarasāmalakasiṅgīveramuggamāsādi **anekaṅgasambhāraṁ**.

Kapaṇāseribhāvādikaraṇena taṇhāsinehassa sītasadisatā. **Maggatejan**ti ariyamaggasaṅkhātaṁ indaggiṁ.

Rāgaggi-ādayo ekādasaggī vūpasananti[2] etthāti **ekādasaggivūpasamaṁ**, nibbānaṁ.

Andhakāraparetoti caturaṅgasamannāgatena andhakārena kiñci attatthaṁ vā paratthaṁ vā kātuṁ asakkuṇeyyabhāvena abhibhūto. Ñāṇamayo āloko etissāti **ñāṇālokā**, maggabhāvanā.

---

1. Aṁ 1. 47 piṭṭhe. 2. Vupasamenti (Syā)

Amatabhūtaṁ, amatabhāvasādhakaṁ vā osadhaṁ **amatosadhaṁ**, nibbānaṁ. Heṭṭhā attanā vuttameva saṅkhārupekkhābyāpāraṁ nigamanavasena dassento **"tena vuttan"**ti-ādimāha.

797. Nirālayatāya taṇhāvasena bhavādīsu avisaṭajjhāsayo hutvā tato saṅkucitacitto patilīnabhāvena carati pavattatīti patilīnacaro, tassa **patilīnacarassa**. Saṁsāre bhayassa ikkhanatāya **bhikkhuno** kāyacittavivekasiddhiyā **vivittamāsanaṁ bhajamānassa**. **Sāmaggiyan**ti yuttaṁ, patirūpanti attho. **Bhavane**ti kāmabhavādike tividhepi bhave. So hi idha bhavanaṭṭhena bhavanti vutto. **Na dassaye**ti anuppajjanavasena na dasseyya. **Tassa taṁ** adassanaṁ sāmaggiyanti buddhādayo ariyā āhūti yojanā.

Niyametvāti niyataṁ ekaṁsitaṁ katvā. Bojjhaṅgavisesaṁ, maggaṅgavisesaṁ, jhānaṅgavisesaṁ, paṭipadāvisesaṁ, vimokkhavisesanti visesasaddo paccekaṁ yojetabbo. **Visesan**ti chasattabhāvo sattaṭṭhabhāvo pañcādibhāvoti imaṁ yathākkamaṁ bojjhaṅgādīnaṁ ariyamagge labbhamānabhedaṁ. **Pādakajjhānan**ti maggassa āsannavuṭṭhānagāminiyā vipassanāya padaṭṭhānabhūtaṁ jhānaṁ. **Vipassanāya ārammaṇabhūtā**ti maggāsannāya eva vuṭṭhānagāminiyā vipassanāya gocarabhūtā vipassitā. **Puggalajjhāsayo**ti ubhinnaṁ bhede sati vipassakassa ajjhāsayo. Ettha ca paṭhamaṁ **kecī**ti vutto moravāpīvāsimahādattatthero. Tatiyaṁ **kecī**ti vutto tipiṭakacūḷābhayatthero.

Tesampi vādesu ayaṁ pubbabhāgavuṭṭhānagāminivipassanā niyametiyevāti veditabbā. Kasmā? Vipassanāniyameneva hi paṭhamattheravādepi apādakapaṭhamajjhānapādakamaggā paṭhamajjhānikāva honti, itare ca dutiyajjhānikādimaggā pādakajjhānavipassanāniyameti taṁtaṁjhānikāva tato tato dutiyādipādakajjhānato uppannassa saṅkhārupekkhāñāṇassa pādakajjhānātikkantānaṁ aṅgānaṁ asamāpajjitukāmatāvirāgabhāvanābhāvato itarassa ca atabbhāvato. Yathā hi maggāsannāya vipassanāya somanassasahagatatte maggassa paṭhamādijhānikatā ca upekkhāsahagatatte pañcamajjhānikatā eva ca hoti, tato ca

bojjhaṅgādīnaṁ visesoti tesaṁ niyamane āsannakāraṇaṁ, padhānakāraṇañca vuṭṭhānagāminivipassanā, na evaṁ pādakajjhānādayo. Yasmā pana pādakajjhānena vinā vipassanāva imaṁ yathāvuttavisesaṁ niyametuṁ na sakkoti, vuttanayena pana padhānakāraṇaṁ hotiyeva[1], tasmā "vuṭṭhānagāminivipassanāva niyametī"ti avatvā "vuṭṭhānagāminivipassanā niyametiyevā"ti vuttaṁ. Evaṁ sesavādesupi vipassanāniyamo yathāsambhavaṁ yojetabbo. Yathā hi pādakajjhānātikkantānaṁ aṅgānaṁ asamāpajjitukāmatāvirāgabhāvanābhūtā vuṭṭhānagāminivipassanā adhiṭṭhānabhūtena pādakajjhānena āhitavisesā maggassa bojjhaṅgādivisesaniyāmikā hoti, evaṁ ārammaṇabhūtasammasitajjhānātikkantānaṁ aṅgānaṁ jigucchanākāravirāgabhāvanābhūtā sammasitajjhānena āhitavisesā, ubhayasabbhāve ajjhāsayavasena tato aññatarena āhitavisesā ca vuṭṭhānagāminivipassanā maggassa bojjhaṅgādivisesaṁ niyametīti.

798. **Tatra** tasmiṁ bojjhaṅgādivisesaniyamane. Ajhānalābhī suddhavipassanāyānikova sukkhavipassako. So hi jhānasinehena vipassanāya asiniddhabhāvato sukkhā lūkhā vipassanā etassāti **sukkhavipassako**ti vuccati. **Pakiṇṇakasaṅkhāre**ti pādakajjhānato aññe saṅkhāre. Tena pādakajjhānasaṅkhāresu sammasitesu vattabbameva natthīti dasseti. **"Paṭhamaṁ jhānaṁ pādakaṁ katvā"**ti hi vuttaṁ. Ettha ca sukkhavipassakādiggahaṇaṁ vipassanāniyamassa ekantikabhāvadassanatthaṁ. Na hi vuṭṭhānagāminiṁ vinā kevalaṁ pādakajjhānādayo niyamahetū diṭṭhā, vuṭṭhānagāminī pana pādakajjhānādīnaṁ abhāvepi[2] sukkhavipassakādīnaṁ maggassa paṭhamajjhānikabhāvahetu, tasmā sā bojjhaṅgādivisesaniyamane ekantikahetūti. Idāni yathāvuttamatthaṁ pākaṭataraṁ kātuṁ **"tesaṁ hī"**ti-ādi vuttaṁ. **Ayaṁ viseso**ti ayaṁ jhānādīnaṁ caturaṅgikādiviseso, na pubbe viya vipassanāniyameneva, atha kho pādakajjhānaniyamena ceva vipassanāniyamena ca. **Tesampī**ti pañcakanaye dutiyatatiyacatutthajjhānāni pādakāni katvā uppāditamaggānampi. **"Āsannapadese"**ti iminā vipassakena antarantarā paviṭṭhasamāpattiyā vasena ayaṁ viseso natthīti dasseti.

1. Na hotiyeva (Syā, Ka)
2. Abhāve (?)

799. **Tatrāpi cā**ti dutiyattheravādepi. Taṁtaṁsamāpattisadisatā taṁtaṁsammasitasaṅkhāravipassanāniyamehi hoti. Tatrāpi hi vipassanā taṁtaṁvirāgāvirāgabhāvanābhāvena somanassasahagatā, upekkhāsahagatā ca hutvā jhānaṅgādiniyamaṁ maggassa karotīti evaṁ vipassanāniyamo vuttanayeneva veditabbo.

800. **Tan**ti taṁtaṁjhānasadisabhavaṁ[1]. **Svāyamattho** pādakajjhānasammasitajjhānupanissayehi vinā ajjhāsayamattena asijjhanaṁ upanissayena vinā saṅkappamattena sakadāgāmiphalādīnaṁ asijjhanadīpakena **nandakovādena dīpetabbo**. Tattha hi yathā sotāpannāyapi paripuṇṇasaṅkappataṁ vadantena bhagavatā "yassa yassa upanissayo atthi, tassa tasseva ajjhāsayo niyāmako, nāññassā"ti tena tena paripuṇṇasaṅkappattā hoti, na tato paraṁ, saṅkappasabbhāve satipi asijjhanatoti ayamattho dīpito, evamidhāpi yassa yassa dutiyādijhānikassa maggassa yathāvutto upanissayo atthi, tassa tasseva ajjhāsayo niyāmako, nāññassa satipi tasmiṁ asijjhanato. Imasmiṁ pana vāde pādakasammasitajjhānupanissayasabbhāve ajjhāsayo ekantena hoti taṁtaṁphalūpanissayasabbhāve taṁtaṁsaṅkappo viyāti tadabhāvābhāvato "ajjhāsayo niyametī"ti vuttaṁ. **Etthāpī**ti tatiyattheravādepi. **Vuttanayenevā**ti "yato yato samāpattito vuṭṭhāyā"ti-ādinā vuttanayena. Tasmā "tatrāpi hi vipassanā"ti-ādinā idha vuttanayena tadattho veditabbo.

801. Evaṁ vipassanāya bojjhaṅgādiniyāmikataṁ dassetvā idāni paṭipadāniyāmikataṁ dassento **"sace panāyan"**ti-ādimāha. Tattha **ayan**ti saṅkhārupekkhā vuttā. Sāpi hi kāmaṁ "imaṁ vāraṁ rocesun"ti[2] ettha kalāpasammasanāvasāne udayabbayānupassanāya pavattamānāya uppannassa vupassanupakkilesassa tikkhattuṁ vikkhambhanena kicchatāvāraṁ dukkhāpaṭipadāti rocesunti vadanti, **aṭṭhakathāyaṁ** pana "vipassanāñāṇe tikkhe sūre pasanne vahante uppannaṁ vipassanānikantiṁ dukkhena kasirena kilamanto pariyādiyatī"ti vuttattā pubbabhāve muñcitukamyatādibhāvena

1. ...bhāvaṁ (Ka) 2. Ropesunti (Syā)

pavattamānā saṅkhārupekkhā attano paṭipakkhe kicchena kasirena vikkhambhentī dukkhāpaṭipadāpakkheyeva tiṭṭhatīti. Tenāha **"ādito kilese vikkhambhayamānā"**ti-ādi. Keci pana "yena ñāṇena vipassanupakkilesā vikkhambhitā, tena saddhiṁ idaṁ ñāṇaṁ ekattanayavasena ekaṁ katvā **'ādito kilese vikkhambhayamānā'**ti vuttan"ti vadanti. **Sappayogenā**ti cittappayogasaṅkhātena sa-ussāhanena. **Sasaṅkhārenā**ti tasseva vevacanaṁ. Ubhayenāpi vikkhambhanassa kicchasiddhimeva vadati. **Vipariyāyenā**ti adukkhena appayogena asaṅkhārena. Maggasaññitaṁ icchitaṭṭhānaṁ anugantvā parivasati vippavasati etthāti parivāso, vipassanā parivāso etassa atthīti **vipassanāparivāso**, maggapātubhāvo, taṁ pana sīghaṁ kurumānā khippābhiññā nāma hotīti vuttaṁ **"saṇikan"**ti[1]. Kurumānā ayaṁ saṅkhārupekkhāti yojanā. Yato maggo āgacchati, taṁ āgamanīyaṭṭhānaṁ, tasmiṁ **āgamanīyaṭṭhāne**. Maggassa pabhavaṭṭhāne ṭhatvā nāmaṁ detīti sambandho. Dukkhāpaṭipadādandhābhiññādivipassanānayo añño, añño eva maggoti āha **"attano attano maggassā"**ti. **Tena** āgamanato laddhanāmena "dukkhāpaṭipadā dandhābhiññā"ti-ādīni[2] cattāri nāmāni labhati. Na hi maggassa sarasato edisaṁ nāmaṁ atthi.

Sā panāyaṁ vuttappabhedā **paṭipadā. Nānā hotī**ti visuṁ visuṁ hoti. Ekassa bhikkhuno **catūsupi maggesu ekāva** hotīti niyamo natthi calanato. **Ahesun**ti vuttaṁ, amhākaṁ bhagavantaṁ sandhāya hontīti pana vattabbaṁ. Sabbesampi hi sammāsambuddhānaṁ cattāropi maggā sukhāpaṭipadā khippābhiññāva hontīti. Paṭipadāpasaṅgena adhipatimpi dassetuṁ **"yathā cā"**ti-ādi vuttaṁ. **Adhipatayo**ti chandādi-adhipatayo. Pubbābhisaṅkhārānurūpañhi maggo paccekaṁ chandādhipateyyo vā hoti vīriyādīsu aññatarādhipateyyo vā, na kassaci niyamo atthi. Tenāha **"kassaci bhikkhuno"**ti-ādi.

802. Pubbe vuttappakārato sātisayaṁ katvā anavasesato maggassa nāmalābhe kāraṇaṁ dassetuṁ **"apicā"**ti-ādi vuttaṁ. Tattha **sarasenā**ti sabhāvena attano pavattivisesena. **Paccanīkenā**ti paṭipakkhavasena. **Saguṇenā**ti attano guṇavasena.

---

1. Vuttaṁ. Saṇikaṁ (Ka)
2. Dukkhāpaṭipadā khippābhiññāti-ādīni (Syā), dukkhāpaṭipadāti-ādīni (Ka)

Kāmañcettha yathā āgamanena vinā saguṇena, ārammaṇena ca maggassa nāmalābho avavatthito, evaṁ paccanīkena vinā saraseneva nāmalābho, tathāpi sarasādayo paccekaṁ nāmalābhassa kāraṇamevāti dassetuṁ **"sarasena vā"**ti-ādinā sabbattha aniyamattho **vā**-saddo vutto. Te ca asaṅkarato dassetuṁ **"sace hī"**ti-ādi āraddhaṁ. Tattha **sammasitvā**ti sammasanahetu. Hetu-attho hi ayaṁ **tvā**-saddo "ghataṁ pivitvā balaṁ hoti, sīhaṁ disvā bhayaṁ hotī"ti-ādīsu viya, maggakattukāya vuṭṭhānakiriyāya ekantikahetubhūtā saṅkhārupekkhā phalūpacārena **"vuṭṭhātī"**ti vuttā. Yasmā vā[1] saṅkhārupekkhāti vuṭṭhānagāminiyā etaṁ upalakkhaṇaṁ, tadantogañce gotrabhuñāṇaṁ nimittato vuṭṭhāti, tasmā vuttaṁ ekattanayena **"sammasitvā vuṭṭhātī"**ti. **Animittavimokkhena vimuccatī**ti animittasaññitena vimuccanena vimuccati, "maggo"ti ānetvā sambandhitabbaṁ. **Vimuccatī**ti vā taṁ samaṅgī-ariyapuggalo. Sesadvayepi eseva nayo. **Idaṁ sarasato nāmaṁ nāmā**ti idaṁ nimittādivirahato animittaṁ appaṇihitaṁ suññatanti tividhampi maggassa sabhāvato siddhanāmaṁ nāma.

Esāti maggo. So ca kho pubbabhāgamaggena saddhiṁ ekaṁ katvā vutto ekattanayena. **Idaṁ paccanīkato nāmaṁ nāmā**ti idaṁ niccanimittādīnaṁ paṇidhiyā, attasaññāya ca pahānavasena laddhaṁ maggassa animittādināmattayaṁ paṭipakkhato siddhanāmaṁ nāma.

Suññattāti vivittattā. Na hi magge rāgādayo santi. **Rūpanimittādīnan**ti rūpanimittavedanānimittādīnaṁ gahetabbānanti adhippāyo. **Rāganimittādīnan**ti etthāpi eseva nayo. Saviggahānaṁ viya upaṭṭhānañhettha nimittanti adhippetaṁ. **Idamassa saguṇato** nāmanti idaṁ rāgādivivittattā rūpanimittādipaṇidhi-ādi-abhāvavasena assa maggassa saguṇato siddhaṁ nāmaṁ.

Svāyanti so ayaṁ maggo. **Suññatan**ti[2] sabbasaṅkhārasuññato, attasuññato ca **suññataṁ**. Sabbasaṅkhāranimittābhāvato **animittaṁ**. Taṇhāpaṇidhi-ādīnaṁ abhāvena **appaṇihitaṁ**. **Idamassa ārammaṇato nāman**ti yathā sukhārammaṇaṁ rūpaṁ "sukhan"ti vuccati, evaṁ suññatādināmassa

---

1. Yasmā (Ka)
2. Suññanti (Ka)

nibbānassa ārammaṇakaraṇato idaṁ assa maggassa suññatādibhedaṁ ārammaṇato siddhaṁ nāmaṁ.

803. Anattānupassanā attasuññatāya diṭṭhattā sarasato **suññatā nāma**. Tassā suññatāvipassanāya maggo vipassanāgamanena **suññato**. **Animittā nāma** niccanimittādīnaṁ ugghāṭanato. **Idaṁ pana** maggassa animittanāmaṁ na **abhidhammapariyāyena labbhati**. Kiṁ kāraṇaṁ? Abhidhamme sarasaṁ anāmasitvā paccanīkato nāmalābhato. Yo hi saguṇārammaṇehi nāmalābho, so sarasappadhāno hoti, saraseneva ca nāmalābhe sabbamaggānaṁ suññatādibhāvoti vavatthānaṁ na siyā. Tasmā abhidhamme satipi dvīhipi kāraṇehi animittanāmalābhe paccanīkatova nāmavavatthānakaraṇaṁ gayhatīti tadabhāvā na labbhati. Atha vā **na labbhatī**ti aññanirapekkhehi saguṇārammaṇehi na labbhati. Kiṁ kāraṇaṁ? Abhidhamme sarasapaccanīkehi sahitehi nāmalābhato. Paccanīkañhi vavatthānakaraṇaṁ anapekkhitvā kevalassa sarasassa nāmahetubhāvo abhidhamme natthi, avavatthānāpattito. Tasmā attābhinivesapaṇidhipaṭipakkhavipassanānulomā maggā satipi sarasantare paccanīkasahitena sarasena nāmaṁ labhanti. Animittamaggassa pana vipassanā nimikkapaṭipakkhā na hoti, sayaṁ nimittaggahaṇato nimittaggahaṇānivāraṇāti tadanulomo maggopi na nimittassa paṭipakkho. Yadi siyā, nimittagatavipassanāyapi paṭipakkho siyā, tasmā vijjamānopi saraso vavatthānakarapaccanīkābhāvā abhidhamme animittanāmadāyako na gayhatīti. Yadi evaṁ aniccānupassanānulomo maggo abhidhamme asaṅgahito siyāti? Na, suddhikapaṭipadānaye tassa saṅgahitattā. Tasmā eva hi so vutto. Suttante pana pariyāyadesanattā saguṇārammaṇamattenapi[1] nāmaṁ gayhatīti āha "**suttantapariyāyena labbhatī**"ti. Yaṁ panettha vattabbaṁ, taṁ heṭṭhā vuttameva. Āgamanavasenapi maggassa animittanāmaṁ labbhatiyevāti dassetuṁ "**tatrā hī**"ti-ādi vuttaṁ. **Āgamanīyaṭṭhāne**ti āgamanapaṭipadāṭhāne. Sesaṁ vuttanayattā uttānamevāti.

Saṅkhārupekkhāñāṇaṁ niṭṭhitaṁ.

---

1. Saguṇārammaṇamaggepi (Syā)

Anulomañāṇakathāvaṇṇanā

804. **Adhimokkhasaddhā**ti pasādabhūto vatthugato nicchayo adhimokkho. Tasmā tathābhūtā bhāvanāvisesena kiccato adhimattatāya balavatarā nibbattati. **Supaggahitan**ti suṭṭhu paggahitaṁ. Asallīnaṁ paṭutarabhāvena paṭipakkhavidhamanasamatthaṁ vīriyaṁ hoti. **Sūpaṭṭhitā**ti tikkhataratāya ārammaṇābhimukhabhāvena suṭṭhu upaṭṭhitā sati hoti. **Susamāhitan**ti passaddhisukhānaṁ sātisayatāya suṭṭhu samāhitaṁ ārammaṇe sammadeva ṭhapitaṁ appitaṁ viya hoti. **Tikkhatarā**ti anulomañāṇuppattiyā paccayo bhavituṁ samatthabhāvena sātisayaṁ tikkhā sūrā. Saṅkhārānaṁ vicinanepi majjhattabhūta**saṅkhārupekkhā** paññā **uppajjati. Aniccāti vā -pa- sammasitvā bhavaṅgaṁ otaratī**ti aniccādīsu ekenākārena sammasantī sattakkhattuṁ pavattitvā bhijjantī bhavaṅgaṁ otiṇṇā nāma hoti tato paraṁ bhavaṅgassa vāroti katvā. **Saṅkhārupekkhāya katanayenevā**ti aniccādinā ālambanakaraṇanayeneva, na sammasitanayena. Tenāha **"ārammaṇaṁ kurumānan"**ti. **Āvaṭṭetvā**ti nivattetvā[1] cittassa bhavaṅgavasena vattituṁ adatvā. Visadisacittapavattisaṅkhātāya vīciyā abhāvena avīcikā, cittasantati. Kiriyamanodhātuyā hi bhavaṅge āvaṭṭite kiriyamayacittapavattivipākacittuppattiyā savīcikā santarā, na evaṁ manodvārāvajjanenāti vuttaṁ **"avīcikaṁ cittasantatiṁ anuppabandhamānan"**ti. **Tathevā**ti yathā atītāsu dvattiṁsajavanavīthīsu saṅkhārupekkhā "aniccā"ti vā "dukkhā"ti vā "anattā"ti vā saṅkhāre ārammaṇamakāsi, tatheva. **Parakammanti vuccati** maggassa parikammattā paṭisaṅkhārakattā. **Upacāranti vuccati** maggassa āsannattā, samīpacārikattā vā. Anulomattaṁ[2] sayameva vadati.

Ayañca nayo kāmaṁ maggavīthiyaṁ paṭhamajavanassa paṭisaṅkharaṇaṭṭho, dutiyassa tato āsannaṭṭho, tatiyassa heṭṭhimuparimānaṁ anulomaṭṭho ca yuttoti vutto, tathāpi sabbesampi imā samaññā sambhavantīti dassetuṁ **"avisesena panā"**ti-ādi vuttaṁ. Tattha **āsevanan**ti ādarena sevanaṁ. **Purimabhāgapacchimabhāgānan**ti heṭṭhimānaṁ, uparimānañca dhammakoṭṭhāsānaṁ. **Aṭṭhannan**ti udayabbayañāṇādīnaṁ aṭṭhannaṁ. Sabbāpi vipassanā

1. Vinivaṭṭetvā (Syā)   2. Anulomatthaṁ (Syā)

lakkhaṇattayasammasanakiccāva, idampi tathevāti vuttaṁ **"tathakiccatāyā"**ti. **Uparī**ti magge. **Bodhipakkhiyadhammānaṁ** tathakiccatāya anulometi sammosādipaṭipakkhavidhamanato. Idāni anulomañāṇassa tadubhayakiccānulomaṁ vitthārato dassetuṁ **"tañhī"**ti-ādi vuttaṁ. Tattha anulomañāṇaṁ saccapaṭicchādakamohakkhandhādīnaṁ sātisayaṁ vidhamanena lokiyañāṇesu ukkaṁsapariyantagataṁ, tato eva heṭṭhā nibbattita-udayabbayañāṇādīnampi kiccaṁ paṭipakkhadūrībhāvena atthato sādhentameva hutvā pavattati, tathāpavattamānañca tesaṁ kiccaṁ anulomentaṁ viya hotīti āha **"udayabbayavantānaṁ -pa- tathakiccatāya anulometī"**ti. Tattha **"bhayato upaṭṭhitan"**ti imināpi ārammaṇasīsena ñāṇabyāpārameva vadati sappaṭibhayānaṁ saṅkhārānaṁ yathāsabhāvadassanadīpanato. Sesesu pana sattasupi ṭhānesu ñāṇabyāpārova dassito. Yasmā etaṁ anulomañāṇaṁ aniccādīsu aññataralakkhaṇavaseneva saṅkhāre ārabbha pavattati, tasmā vuttaṁ **"aniccalakkhaṇādivasena saṅkhāre ārabbha pavattattā"**ti. **Tāya paṭipattiyā**ti yā sā anulomañāṇassa thūlathūlasaccapaṭicchādakasaṁkilesavikkhambhanapaṭipatti, tāya. Na hi anulomañāṇe tathā anuppanne gotrabhuñāṇaṁ nibbānaṁ ālambituṁ sakkoti gotrabhuñāṇe vā anupanne maggañāṇaṁ uppajjatīti.

Vuttamatthaṁ opammena pākaṭataraṁ kātuṁ **"yathā hī"**ti-ādi vuttaṁ. Tattha aṭṭhannaṁ **vohārikamahāmattānaṁ agatigamanaṁ pahāya** taṁtaṁvinicchayakaraṇaṁ viya aṭṭhannaṁ ñāṇānaṁ yathāsakaṁ paṭipakkhaṁ pahāya saṅkhāresu udayabbayādipaṭipatti, rañño majjhattabhāvo viya anulomañāṇassa purimapacchimadhammakoṭṭhāsassa anukūlatā. **Tenevā**ti heṭṭhimañāṇānaṁ anulomanamukhena uparibodhipakkhiyānaṁ anulomanatoyeva. **Saccānulomikanti vuccati** maggasaccassa anulomikattā.

Anulomañāṇaṁ niṭṭhitaṁ.

Vuṭṭhānagāminīvipassanākathāvaṇṇanā

805. Kiñci asaṅkhatārammaṇampi ñāṇaṁ[1] vuṭṭhānagāminiyā ekasaṅgahanti katvā **"saṅkhārārammaṇāyā"**ti visesanaṁ kataṁ. Tañhi visesato vuṭṭhānaṁ ariyamaggaṁ gacchati upetīti vuṭṭhānagāminīti vattabbataṁ labhati. Tenāha **"sabbena sabban"**ti-ādi. **Asammohatthan**ti tattha tattha sutte pariyāyantarehi āgatāya sammohābhāvatthaṁ. **Suttalaṁsandanā**ti suttānaṁ tesaṁ tesaṁ suttapadānaṁ anusandānaṁ.

Ye lokiye saṅkhāre ārabbha anulomapariyosānā vuṭṭhānagāminivipassanā pavattati, taṁsannissitā tappaṭibaddhā taṇhā tehi vinā appavattanato tammayā nāma, tammayāva tammayatā, tammayā vā taṇhāsampayuttā khandhā, tesaṁ bhāvo tammayatā, sā eva taṇhā. Tappaṭipakkhā vuṭṭhānagāminivipassanā **atammayatā**. Tena vuttaṁ **aṭṭhakathāyaṁ** "tammayatā nāma taṇhā, tassā pariyādiyanato[2] vuṭṭhānagāminivipassanā atammayatāti vuccatī"ti[3]. **Nissāyā**ti taṁ atammayataṁ nissayaṁ katvā, bhāvetvāti attho. **Ekattā**ti ettha ayaṁ pāḷi "atthi bhikkhave upekkhā rūpesu -pa- phoṭṭhabbesu, ayaṁ bhikkhave upekkhā nānattā nānattasitā"ti[4], sayampi[5] nānāsabhāvā, nānārammaṇanissitā cāti attho. Sā pana samādhisampayuttā vipassanupekkhā veditabbā. "Atthi bhikkhave upekkhā ākāsānañcāyatananissitā -pa- nevasaññānāsaññāyatananissitā, ayaṁ bhikkhave upekkhā ekattā ekattasitā"ti[6]. Yā hi taṁtaṁarūpacittuppādapariyāpannā upekkhā, sā ekasabhāvattā, ekārammaṇattā ca ekattā, ekattasitā cāti vuccati, sā pana taṁtaṁjhānasahagatavedanupekkhā ca tadārammaṇavipassanupekkhā, cāti vadanti. **Taṁ pajahathā**ti tadārammaṇakilesapahānena pajahatha. Tenāha **"taṁ samatikkamathā"**ti.

Nibbidāti vuṭṭhānagāminī. Tattha hi sutte **virajjatī**ti maggakiccamāha, **vimuccatī**ti phalakiccaṁ.

---

1. Asaṅkhatārammaṇaṁ viññāṇampi (Syā) 2. Pariyādānato (Aṭṭhakathā)
3. Ma-Ṭṭha 4. 189 piṭṭhe. 4. Ma 3. 263 piṭṭhe. 5. Ayampi (Syā) 6. Ma 263 piṭṭhe.

Susimasuttaṁ nidānavagge. Tattha **dhammaṭṭhitiñāṇaṁ** vuṭṭhānagāminīti **vuttā** dhammaṭṭhitiyaṁ paṭiccasamuppāde asammuyhanavasena pavattanato. **Nibbāne ñāṇan**ti maggañāṇamāha.

Saññā kho poṭṭhapādāti ettha kāmaṁ "saññā"icceva vuccati, pubbe pana "saññaggaṁ phusatī"ti vuttattā āha **"saññagganti vuttā"**ti.

Paṭipadāñāṇadassanavisuddhīti tadekadesabhūtā vuṭṭhānagāminī vuttā. Samudāyesu hi pavattā vohārā avayavesupi pavattantīti. **Pārisuddhipadhāniyaṅgan**ti pārisuddhiyā padhānakāraṇaṁ.

Tīhi nāmehīti anulomagotrabhuvodānasaṅkhātehi tīhi nāmehi.

Kittitāti thomitā ariyamaggādhiṭṭhānatāya. Mahantānaṁ sīlakkhandhādīnaṁ esanaṭṭhena **mahesinā** sammāsambuddhena. Santakilesatāya **santā. Yogan**ti bhāvanaṁ, bhāvanābhiyogaṁ vā.

Paṭipadāñāṇadassanavisuddhiniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

Iti ekavīsatimaparicchedavaṇṇanā.

22. Ñāṇadassanavisuddhiniddesavaṇṇanā

Paṭhamamaggañāṇakathāvaṇṇanā

806. Idāni ñāṇadassanavisuddhiyā niddese anuppatte sā yassa ñāṇassa[1] anantaraṁ uppajjati, taṁ tāva dassento **"ito paraṁ gotrabhuñāṇaṁ hotī"**ti āha. **Ito paran**ti ito anulomañāṇato upari. Tanti gotrabhuñāṇaṁ. **Neva paṭipadāñāṇadassanavisuddhiṁ bhaja**ti aniccādivasena saṅkhārānaṁ aggahaṇato. **Na ñāṇadassanavisuddhiṁ bhaja**ti satipi nibbānārammaṇatte kilesānaṁ akhepanato. Tato evetaṁ viññāṇadhātūnaṁ visayaṁ uddesantaṁ dassanakiccaṁ karontaṁ kiriyamanodhātu viya maggassa āvajjanaṭṭhāniyaṁ vuccati. **Antarā**ti chaṭṭhasattamavisuddhīnaṁ vemajjhe. **Abbohārikameva hoti** ubhayavisuddhilakkhaṇatābhāvato. Tathāpi vuṭṭhānagāminiyā pariyosānatāya vipassanāpakkhitaṁ. Tenevassa taṁsotapatitatā. Tenāha **"vipassanāsote -pa- saṅkhaṁ gacchatī"**ti. Etenassa paṭipadāñāṇadassanavisuddhibhajanaṁ dasseti. Sotassa ariyassa[2] ādito pajjanaṁ sotāpatti, so eva maggo, sotaṁ vā ariyaṁ ādito pajjati adhigacchatīti sotāpatti, paṭhamako. Tassa maggo **sotāpattimaggo**. Paṭisandhivasena sakideva imaṁ manussalokaṁ āgacchatīti sakadāgāmī, tassa maggo **sakadāgāmimaggo**. Paṭisandhivasena kāmabhavaṁ na āgacchatīti anāgāmī, tassa maggo **anāgāmimaggo**. Kilesādīnaṁ hananādinā arahaṁ, aggamaggaṭṭho. Tassa bhāvo arahattaṁ, so eva maggoti **arahattamaggo. Catūsu maggesu ñāṇaṁ** ekajjhaṁ gahetvā **ñāṇadassanavisuddhi nāma**.

Tehi tīhipīti heṭṭhā tiṇṇaṁ anulomañāṇānaṁ vuttattā vuttaṁ, tīsu vā dvinnaṁ antogadhattā. **Tīhipī**ti vā vikappantarasampiṇḍanattho pi-saddo, tena tīhipi dvīhipīti vuttaṁ hoti. **Attano balānurūpenā**ti attano attano ānubhāvānukūlaṁ. Paṭhamañhi anulomañāṇaṁ sabboḷārikaṁ, dutiyaṁ tato nāti-oḷārikaṁ, tatiyaṁ tato nāti-oḷārikaṁ tamaṁ antaradhāpeti. Atha vā **balānurūpenā**ti heṭṭhā saṅkhārupekkhāya

---

1. Ñāṇadassanassa (Syā)
2. Ariyamaggassa (Syā)

āhitabalānurūpena. Pubbābhisaṅkhāravasena hi anulomañāṇassāpi maggañāṇassa viya saddhāvimuttadiṭṭhippattānaṁ pavatti-ākārasiddho attheva mudutikkhatāviseso. **Palibodhato upaṭṭhāti** palibodhabhāvapaṭicchādakassa tamassa antaradhāpitattā. "**Āsevanante**"ti iminā dutiyassa vā tatiyassa vā anulomañāṇassa anantaraṁ gotrabhuñāṇuppatti, na paṭhamassāti dasseti tassa anāsevanattā. Na hi aladdhāsevanaṁ gotrabhuñāṇaṁ uppādetuṁ sakkoti. Nimittādivirahato, tabbidhurato ca "**animittan**"ti-ādinā nibbānaṁ visesitaṁ. **Puthujjanagottan**ti ariyehi asammissaṁ puthujjanasamaññaṁ. **Gottan**ti hi ekavaṁsajānaṁ samānā samaññā, evaṁ idhāpīti. **Puthujjanasaṅkhan**ti tasseva vevacanaṁ, **puthujjanabhūmin**ti puthujjanavatthuṁ. Ekantikatāya ekavārameva ca uppajjanato **apunarāvaṭṭakaṁ**.

Bahiddhā vuṭṭhānavivaṭṭaneti asaṅkhatadhātuyā bahibhāvato bahiddhāsaññitā saṅkhāragatā vuṭṭhānabhūte vivaṭṭane nipphajjamāne paññā. **Abhibhuyyatī**ti abhibhavati. **Pakkhandatī**ti anupavisati. Ettha ca "**uppādaṁ abhibhuyyatī**"ti-ādinā puthujjanagottābhibhavanaṁ tadatikkamanamāha. "**Anuppādaṁ pakkhandatī**"ti-ādinā ariyaggottabhāvanaṁ tadubhayabhāvato.

807. Ekāvajjanānaṁ nānāvīthitā natthīti na taṁ nisedhanāya ekavīthiggahaṇaṁ, atha kho nānārammaṇānampi ekāvajjanānaṁ nānāvīthitā natthīti dassanatthanti daṭṭhabbaṁ. **Mahāmātikan**ti mahantaṁ udakavāhakaṁ. **Laṅghitvā**ti anotaranto eva atikkamitvā. **Ullaṅghitvā**ti uparibhāgeneva laṅghitvā. Ninnapoṇapabbhāratā uttaruttaravisiṭṭhā ninnatāva.

Aṭṭhahi ñāṇehi anukkamena āhitavisesaṁ anulomañāṇaṁ nibbānārammaṇassa ñāṇassa paccayo bhavituṁ samatthaṁ jātanti āha "**udayabbayānupassanādinā vegena dhāvitvā**"ti. Rūpaṁ anekasantatisambandhatāya anekavaṭṭaracitā rajju viya hotīti vuttaṁ "**rūparajjuṁ vā**"ti. Attabhāvassa rukkhaṭṭhāniyatāya vuttattā taṁsambandhadaṇḍaṭṭhāniyatā vedanādīsu ekasseva yuttā, na vedanādisamudāyassāti vuttaṁ "**vedanādīsu aññataradaṇḍaṁ vā**"ti. **Anulomāvajjanenā**ti anulomassa āvajjanena. Yena āvajjanena anulomañāṇaṁ uppajjati, tena taṁ ārammaṇaṁ. "**Paṭhamena anulomacittena ullaṅghitvā**"ti idaṁ sakkāyatīrassa tassa

atikkamanārambhatāya vuttaṁ. **“Dutiyena nibbānaninnapoṇapabbhāramānaso”**ti idaṁ tassa sabbasaṅkhārato sātisayaṁ alaggaṁ hutvā visaṅkhāre allīnabhāvato vuttaṁ. **Nibbāne** ārammaṇakaraṇavasena **patati** yogāvacaro. **Ekārammaṇe**ti ekavāraṁyeva ālambite ārammaṇe. Tenāha **“aladdhāsevanatāyā”**ti. Tena ekārammaṇe āsevanā upakāravatī, na tathā nānārammaṇehi dasseti.

808. **Tatrā**ti anulomagotrabhūnaṁ itarītarakiccākaraṇe. **Nakkhattayogan**ti nakkhattena candassa yogaṁ, nakkhattayogavibhāvaniyaṁ vā kālaṁ, divasanti attho.

Tatthāti-ādi upamāsaṁsandanaṁ.

Evaṁ nibbattāhīti anulomañāṇāni viya saṅkhāre anālambitvā ahaṁ viya nibbānārammaṇe vattāhīti maggassa gotrabhunā dinnasaññāmuñcanaṁ, anubandhanañca nibbānārammaṇakaraṇameva sandhāya vuttaṁ.

809. **Tatrā**ti tasmiṁ gotrabhunā dinnasaññaṁ amuñcitvā viya tena gahitārammaṇeyeva vattitvā maggassa lobhakkhandhādinibbijjhane. Usuṁ asati khippatīti **issāso**, dhanuggaho. Saragocaraṭṭhānaṁ nāma aṭṭha-usabhamattaṁ. Tañca kho dūre pātino majjhimapurisassa vasena catutatthāya yaṭṭhiyā vīsatiyaṭṭhi usabhaṁ, tena **aṭṭha-usabhamatte padese** tatthavasena cattārīsādhikachasatahatthe padese. **Phalakasatan**ti asanasāramayaṁ phalakasataṁ. Kumbhakāracakkasadise **cakkayante. Āvijjhitvā**ti bhametvā. Daṇḍakaghaṭṭanāya uppādetabbasaddo **daṇḍakasaññā**. Phalakasabhavinivijjhanassa paccayabhūtā **daṇḍakasaññā viya**[1] **gotrabhuñāṇaṁ** lobhakkhandhādinibbijjhanassa maggañāṇassa paccayabhāvato. **Issāso viya maggañāṇaṁ** nibbijjhitabbanivijjhanato.

810. Aṭṭhamabhavato paṭṭhāya nibbattanakaṁ **anamataggasaṁsāravaṭṭadukkhasamuddaṁ soseti**. Saddhādhanaṁ sīladhanaṁ hiridhanaṁ ottappadhanaṁ sutadhanaṁ cāgadhanaṁ paññādhananti imesaṁ **sattannaṁ ariyadhanānaṁ. Sammukhībhāvan**ti paccakkhasiddhiṁ.

---

1. Daṇḍakasaññaṁ viya (Ka)

Pāṇātipātādipañcaverāni ceva pañcavīsatimahābhayāni cāti **sabbaverabhayāni. Aññesañca** ratanattaye niviṭṭhasaddhādīnaṁ. Samudāye pavatto sotāpattimaggasaddo tadekadesepi pavattatīti āha **"sotāpattimaggena sampayuttaṁ ñāṇan"**ti.

Paṭhamamaggañāṇaṁ niṭṭhitaṁ.

Sotāpannapuggalakathāvaṇṇanā

811. **Tasseva** sotāpattimaggacittassa. Kāmañcettha nātitikkhapaññassa dve, tikkhapaññassa tīṇi phalacittāni honti, avisesato pana gahitassa maggassa vasena **"dve, tīṇi vā"**ti vuttaṁ. **Samādhimānantarikaññamāhū**ti yaṁ attano pavattisamanantaraṁ niyameneva phalappadānato ānantarikasamādhīti āhūti attho. Anantarameva pavattanakaṁ phalaṁ anantaraṁ, tattha niyutto, taṁ vā payojanaṁ etassāti ānantariko, maggo.

Āsevananteti āsevanato ante, āsevanalābhino anulomañāṇassa anantaranti attho. Laddhāsevanameva anulomaṁ gotrabhuṁ uppādeti. Upari pana cha, satta vā javanāni pavattanti, tasmā cattāri phalacittāni hontīti vadeyyāti āha **"sattacittaparamā ca kovajjanavīthī"**ti.

Taṁ pana na sārato paccetabbanti yojanā. Yaṁ panettha vattabbaṁ, taṁ heṭṭhā vuttameva.

812. **Ettāvatā**ti paṭhamamaggānantaraṁ phalassa uppattimattena. **Bhusaṁ pamattopī**ti devarajjacakkavattirajjādipamādaṭṭhānaṁ āgamma bhusaṁ pamattopi. **Yesaṁ** yathāvutta-āvajjanajavanacittānaṁ **uppattiyā esa** sotāpanno **paccavekkhat**i nāmāti adhippāyo.

Eteneva pasaṅgena sesānaṁ ariyānaṁ paccavekkhaṇāni dassetuṁ **"yathā cā"**ti-ādi vuttaṁ.

Ukkaṭṭhaparicchedoyeva ceso, yadidaṁ pañcannaṁ, catunnañca paccavekkhaṇānaṁ dassananti attho. **"Abhāvenevā"**ti etena pahīnāvasiṭṭhakilesapaccavekkhaṇasamatthatā kassaci hoti, kassaci na hotīti dasseti. Lobho eva **lobhadhammo**.

Dutiyamaggañāṇakathāvaṇṇanā

813. **Kāmarāgabyāpādānaṁ tanubhāvāyā**ti etesaṁ kilesānaṁ tanubhāvatthaṁ. Tattha dvīhi kāraṇehi tanubhāvo adhiccuppattiyā, pariyuṭṭhānamandatāya ca. Sakadāgāmissa hi vaṭṭānusārimahājanassa viya kilesā abhiṇhaṁ na uppajjanti, kadāci kadāci viraḷākārā hutvā uppajjanti. Tathā uppajjantāpi maddantā chādentā andhakāraṁ karontā na uppajjanti, dvīhi pana maggehi pahīnattā mandamandā tanukākārā hutvā uppajjanti. Keci pana "sakadāgāmissāpi kilesā cirena uppajjanti, uppajjantāpi bahalāva uppajjanti. Tathā hissa puttadhītaro dissantī"ti, taṁ akāraṇaṁ vatthupaṭisevanena vināpi gabbhaggahaṇasabbhāvato. Tasmā vuttanayeneva dvīhi kāraṇehi tesaṁ tanubhāvo veditabbo. **Dutiyāyā**ti gaṇanavasenapi dutiyāya, uppattivasenapi dutiyāya **bhūmiyā. Pattiyā**ti sāmaññaphalassa paṭilābhāya. Tañhi sampayuttānaṁ nissayabhāvato te dhammā bhavanti etthāti **bhūmi**. Yasmā vā samānepi lokuttarabhāve sayampi bhavati uppajjati, na nibbānaṁ viya apātubhūtaṁ, tasmāpi **"bhūmī"**ti vuccati. **Yogaṁ karotī**ti vipassanābhiyogaṁ karoti. "Navahākārehi indriyāni tikkhāni bhavantī"ti-ādinā[1] vuttanayeneva yadaggena indriyānaṁ tikkhataṁ sampādeti, tadaggena balāni, bojjhaṅgāni ca paṭutarabhāvaṁ āpādento **indriyabalabojjhaṅgāni samodhānetvā** lakkhaṇattayatīraṇavasena **ñāṇena parimaddati**[2]. Tattha aparāparaṁ ñāṇaṁ cārento **parivatteti**. Tenāha **"vipassanāvīthiṁ ogāhatī"**ti. **Vuttanayenevā**ti udayabbayañāṇādīnaṁ uppādane vuttanayena. **Gotrabhu-anantaran**ti ettha gotrabhu viya gotrabhu. Paṭhamamaggapurecārikañāṇañhi puthujjanagottābhibhavanato, ariyagottabhavanato ca nippariyāyato gotrabhūti vuccati, idaṁ pana taṁsadisatāya pariyāyato gotrabhu.

---

1. Visuddhi 2. 248 piṭṭhe. 2. Parimajjati (Ka)

Ekaccasaṁkilesavisuddhiyā, pana accantavisuddhiyā ārammaṇakaraṇato ca vodānanti vuccati. Tenāha **paṭṭhāne** "anulomaṁ vodānassa anantarapaccayena paccayo"ti[1]. Yasmā pana **paṭisambhidāmagge** uppādādi-abhibhavanatthaṁ upādāya "aṭṭha gotrabhudhammā samādhivasena uppajjanti, dasa gotrabhudhammā vipassanāvasena uppajjantī"ti-ādīsu[2] gotrabhunāmenevetaṁ āgataṁ, tasmā idhāpi "gotrabhu-anantaran"ti vuttanti daṭṭhabbaṁ.

Dutiyañāṇaṁ niṭṭhitaṁ.

Tatiyamaggañāṇakathāvaṇṇanā

814. **Sakidevā**ti ekavāraṁyeva. **"Imaṁ lokaṁ āgantvā"**ti iminā pañcasu sakadāgāmīsu cattāro vajjetvā ekova gahito. Ekacco idha sakadāgāmiphalaṁ patvā idheva loke parinibbāti[3], ekacco idha patvā devaloke parinibbāti, ekacco devaloke patvā tattheva parinibbāti, ekacco devaloke patvā idhūpapajjitvā parinibbāti. Ime cattāropi idha na gahitā. Yo pana idha patvā devaloke yāvatāyukaṁ vasitvā puna idhūpapajjitvā parinibbāti, ayaṁ ekova idha gahitoti veditabbo.

Kāmarāgabyāpādānaṁ anavasesappahānāyāti tesaṁyeva sakadāgāmimaggena tanukatānaṁ[4] saṁyojanānaṁ niravasesappahānāya. Paṭisandhivasena kāmabhavassa anāgamanato **anāgāmī**.

Tatiyañāṇaṁ niṭṭhitaṁ.

Catutthamaggañāṇakathāvaṇṇanā

815. **Opapātiko**ti upapātayoniko. Imināssa gabbhaseyyā paṭikkhittā. **Tattha parinibbāyī**ti tattha suddhāvāse parinibbāyitā. **Anāvattidhammo tasmā lokā**ti paṭisandhiggahaṇavasena tasmā lokā

---

1. Abhi 8. 138 piṭṭhe.
2. Khu 9. 65 piṭṭhe.
3. Parinibbāyati (Abhi-Ṭṭha 3. 48 piṭṭhe)
4. Patanukatānaṁ (Syā)

idha anāvattanasabhāvo, buddhadassanadhammassavanānaṁ panatthāya āgamanaṁ hotiyeva.

Rūparāga-arūparāgamāna-uddhacca-avijjānaṁ anavasesappahānāyāti etesaṁ pañcannaṁ uddhambhāgiyasaṁyojanānaṁ nissesappajahanatthāya. Tattha rūpabhave chandarāgo **rūparāgo**. Arūpabhave chandarāgo **arūparāgo. Māno** arahattamaggavajjhamāno. Tathā **uddhaccāvijjā**.

Catutthañāṇaṁ niṭṭhitaṁ.

Arahantapuggalakathāvaṇṇanā

816. **Mahākhīṇāsavo**ti mahānubhāvatānibandhanaṁ pūjāvacanametaṁ, na upādāyavacanaṁ yathā "mahāmoggallāno"ti. Na hi cūḷakhīṇāsavo nāma[1] atthi. Antimadehaṁ dhāretīti **antimadehadhārī**. Khandhakilesābhisaṅkhārabhārānaṁ ohitattā oropitattā **ohitabhāro**. Anuppatto sadatthaṁ sakatthanti **anuppattasadattho. Sadattho**ti ca arahattaṁ veditabbaṁ. Tañhi attupanibandhanaṭṭhena, attānaṁ avijahanaṭṭhena, attano paramatthaṭṭhena ca attano atthattā sakatthoti vuccati. Parikkhīṇāni dasapi bhavasaṁyojanāni etassāti **parikkhīṇabhavasaṁyojano**. Khandhādi-atthaṁ sammā aññāya vimuttoti **sammadaññāvimutto**. Aggo ca so dakkhiṇeyyo ca, aggadakkhiṇaṁ vā arahatīti **aggadakkhiṇeyyo**.

Bodhipakkhiyakathāvaṇṇanā

817. Catunnaṁ maggañāṇānaṁ vasena **catuñāṇāya. Ānubhāvavijānanatthan**ti satipaṭṭhānapāripūri-ādikassa ānubhāvassa bodhanatthaṁ.

Paripuṇṇā bodhipakkhiyā etassāti paripuṇṇabodhipakkhiyo, maggo. Tassa bhāvo **paripuṇṇabodhipakkhitabhāvo**. Vuṭṭhānabalehi sampayuttatāva[2] **vuṭṭhānabalasamāyogo, ye** saṁyojanādayo **yena** paṭhamamaggādinā **pahātabbā**.

---

1. Cullakhīṇāsavo nāma (Ka) 2. Saṁyuttatāva (Syā)

818. Bujjhanaṭṭhena vā bodho, maggacittuppādo. Tassa bujjhanakiriyāya anuguṇabhāvato pakkhe bhavāti **bodhipakkhiyā.**

819. **Tesu** bodhipakkhiyesu. **Ārammaṇesū**ti kāyādi-ārammaṇesu. **Okkhanditvā**ti anupavisitvā. **Pakkhanditvā**ti tasseva vevacanaṁ. **Upaṭṭhānato**ti asubhākārādiggahaṇavasena upagantvā avaṭṭhānato. Kāyādīsu asubhākārādiggahaṇaṁ pubbabhāgasatipaṭṭhānavasena subhasaññādipahānakiccasādhanaṁ maggasatipaṭṭhānavasena veditabbaṁ. Tattha hi ekāva sati catukiccasādhanavasena pavattati.

820. **Padahantī**ti vāyamanti, kāyacittāni paggaṇhanti vā. Asobhāhetūnaṁ saṁkilesadhammānaṁ pajahanena, sobhāhetūnañca vodānadhammānaṁ bhāvanena **sobhanaṁ**, sundaranti attho. **Seṭṭhabhāvāvahanato**ti pāsaṁsatamabhāvasādhanato. **Padhānabhāvakāraṇato**ti uttamabhāvahetuko.

821. **Pubbe vuttenā**ti iddhividhañāṇaniddese[1] vuttena. **Ijjhanaṭṭho** nipphajjanaṭṭho, paṭilābhasampadā vā, yena vā ijjhanti iddhā vuddhā ukkaṁsagatā honti, taṁ **ijjhanaṁ**. Samādhipadhānasaṅkhārapamukhā maggadhammā idha "iddhī"ti adhippetā. **Pubbaṅgamaṭṭho** adhipatipaccayabhāvo. Tasmā sotāpattimaggo ijjhatīti **iddhi**, tasmā sampayuttā chandādayo **pubbaṅgamaṭṭhena pādo**. Tassā eva **phalabhūtāya** vuṭṭhānagāminiyā chandādayo **pubbabhāgakāraṇaṭṭhena pādo. So**ti iddhipādo. **Ime lokuttarā vā**ti ime yathāvuttā chandādayo uttaracūḷabhājanīye āgatanayena lokuttarā veditabbā. **Chandādi-adhipativasena paṭiladdhadhammāpi** phassādayo iddhipādā hontīti attho. Kāmañcettha iddhipādo no adhipati, adhipati vā no iddhipādo nāma natthi, yathā pana ekasmiṁ rajje rajjārahesu catūsu rajakumāresu ekasmiṁ kāle ekova rajjamanusāsati, na sabbe, evaṁ ekamekasmiṁ cittuppāde ekova adhipati, iddhipādo ca hotīti veditabbo.

---

1. Visuddhi 2. 6 piṭṭhe.

822. **Assaddhiyaṁ** saddhāpaṭipakkhā akusalā dhammā, avatthugato pasādapatirūpako micchādhimokkho vā. **Kosajjaṁ** thinamiddhapadhāno akusalacittuppādo. **Pamādo** satisammoso tathāpavattā akusalā khandhā. **Abhibhavanasaṅkhātena adhipatiyaṭṭhenā**ti assaddhiyādīnaṁ abhibhavanato abhibhavananti vattabbena adhimokkhapaggaha-upaṭṭhāna-avikkhepapajānanassa ekalakkhaṇena sampayuttadhammesu adhipatiyaṭṭhena. **Assaddhiyādīhi cā**ti **ca**-saddo samuccayattho aṭṭhānappayutto, tasmā akampiyaṭṭhena ca sampayuttadhammesu thirabhāvena ca **balan**ti evamettha adhippāyo veditabbo.

823. **Bujjhanakasattassā**ti catunnaṁ ariyasaccānaṁ paṭivijjhanakasattassa. Yo heso lokuttaramaggakkhaṇe uppajjamānāya sati-ādidhammasāmaggiyā karaṇabhūtāya bujjhati kilesasantānaniddāya uṭṭhahati, cattāri vā ariyasaccāni paṭivijjhati, nibbānameva vā sacchikarotīti bodhīhi vuccati ariyasāvako, tassa bodhissa bujjhanakasattassa aṅgāti **bojjhaṅgā. Niyyānikaṭṭhenā**ti vaṭṭato nissaraṇaṭṭhena.

824. Pubbabhāge nānācittesu labbhantīti sambandho. **Cuddasavidhenā**ti ānāpāna iriyāpatha catusampajañña paṭikkūlamanasikāra dhātumanasikārapabbāni, nava sivathikapabbāni cāti evaṁ cuddasavidhena. **Kāyaṁ pariggaṇhato ca kāyānupassanāsatipaṭṭhānaṁ** labbhati, na vedanādayo pariggaṇhato. Esa nayo sesesupi. "Sukhaṁ vedanan"ti-ādināti vā "sāmisan"ti-ādināti vā "nirāmisan"ti-ādināti vā evaṁ **navavidhena**. Sarāgadosamohasaṁkhittamahaggata samāhitasa-uttara vimuttapadānaṁ sapaṭipakkhānaṁ vasena **soḷasavidhena**. Nīvaraṇupādānakkhandhāyatanabojjhaṅgasaccapabbānaṁ vasena **pañcavidhena. Imasmiṁ attabhāve**ti paccuppane attabhāve. **Anuppannapubban**ti attano abhūtapubbaṁ. **Parassa uppannaṁ akusalaṁ disvā** tannimittañca vadhabandhārahādīnīti adhippāyo. **Tassā**ti tādisassa. Bhavati hi taṁsadisepi tabbohāro yathā "tāniyeva osadhānī"ti. **Tassa pahānāyā**ti etthāpi eseva nayo. Jhānavipassanā ito aññasmiṁ attabhāve uppannapubbāpi siyunti vuttaṁ **"imasmiṁ attabhāve anuppannapubban"**ti, chandiddhipādasammāvācānaṁyeva gahaṇaṁ. Tesu vuttesu sesiddhipādasesaviratiyo

atthato vuttāva hontīti lakkhaṇahāravasena ayamattho veditabbo. **Evaṁ nānācittesu labbhanti** pubbabhāge ete satipaṭṭhānasammappadhāna-iddhipādā. **Catunnaṁ ñāṇānan**ti catunnaṁ ariyamaggañāṇānaṁ. Kāmaṁ sabbepi bodhipakkhiyadhammā maggacittuppādapariyāpannāva, tathāpi sātisayo sammappadhānabyāpāro maggakkhaṇeti vuttaṁ **"phalakkhaṇe ṭhapetvā cattāro sammappadhāne"**ti. **Avasesā tettiṁsa labbhanti**, te ca kho pariyāyato, na nippariyāyatoti adhippāyo.

825. **Sesesu panā**ti iddhipādādīsu pañcasu koṭṭhāsesu. Yathā sativīriyesu "satipaṭṭhānaṁ sammappadhānan"ti saṅkhipanavasena hāpanaṁ, "kāyānupassanā"ti-ādivibhāgadassanavasena vaḍḍhanaṁ atthi, īdisaṁ hāpanavaḍḍhanaṁ natthīti attho.

826. Idāni sabbesu eva yathārahaṁ labbhamānavibhāgadassanatthaṁ **"apicā"**ti-ādi āraddhaṁ. Tattha **tesū**ti sattatiṁsāya bodhipakkhiyadhammesu. **Chaddhā**ti ekadhā dvedhā catudhā pañcadhā aṭṭhadhā navadhāti evaṁ chappakārena **te bhavanti**.

Chandiddhipādādivasenāti chando chandiddhipādavaseneva, cittaṁ cittiddhipādavaseneva, pītipassaddhi-upekkhā bojjhaṅgavaseneva, saṅkappādayo maggavasenevāti evaṁ **nava ekavidhāva honti**.

Cuddasseva asambhinnāti sati vīriyaṁ chando cittaṁ paññā saddhā samādhi pīti passaddhi upekkhā sammāsaṅkappo sammāvācā sammākammanto sammā-ājīvoti ime asambhinnā padantarasambhedena vinā aggahitaggahaṇena gayhamānā cuddaseva ca sabhāvadhammā. **Cuddasā**ti ca ukkaṁsaparicchedena vuttaṁ. Tañca kho paṭhamajjhānikamaggacittuppādavasena, dutiyajjhānike pana sammāsaṅkappābhāvato terasa, tatiyacatutthapañcamajjhānikesu pītisambojjhaṅgābhāvato dvādasa honti. **"Sattatiṁsappabhedato"**ti idampi ukkaṁsavaseneva vuttaṁ, avakaṁsato pana vuttanayena ekasmiṁ khaṇe chattiṁsa, pañcatiṁsa honti, catunnaṁ adhipatīnaṁ ekajjhaṁ anuppajjanato ekasmiṁ khaṇe ekasseva iddhipādassa sambhavoti dvattiṁsa ca hontīti veditabbaṁ.

Sattatiṁsapabhedato kathanti āha **"sakiccanipphādanato"**ti-ādi, ekaccassa sabhāvato ekassāpi attano ānubhāvānurūpakāyānupassanāditaṁtaṁkiccasādhanatoti attho. **Sarūpena ca vuttito**ti abhedassa cittiddhipādādikassa sarūpeneva pavattanato ca.

Etthāti ñāṇadassanavisuddhiyaṁ. Kasmā pana bodhipakkhiyesu jhānakoṭṭhāso na gahito, nanu jhānarahito ariyamaggo natthīti? Saccaṁ natthi, tato eva na kho panetaṁ evaṁ daṭṭhabbaṁ "bodhipakkhiyesu jhānaṁ na gahitan"ti lakkhaṇūpanijjhānalakkhaṇassa jhānassa maggaggahaneva gahitattā. Tañhi sandhāya "yasmiṁ samaye lokuttaraṁ jhānaṁ bhāvetī"ti-ādi[1] vuttaṁ. Ārammaṇūpanijjhānalakkhaṇassa panettha sambhavo eva natthi. Aparo nayo—kasmā pana bodhipakkhiyesu jhānakoṭṭhāso na gahito, nanu jhānarahito ariyamaggo natthi, na ca taṁ paṭipadā viya ekantapubbabhāgiyaṁ, nāpi ekaccapaṭisambhidā viya magganissando, atha kho maggacittuppādapariyāpanno, yato "lokuttaraṁ jhānaṁ bhāvetī"ti[1] vuttaṁ, maggamaggaparivāradhammā ca bodhipakkhiyadhammāti? Vuccate—yaṁ tāva vuttaṁ jhānarahito ariyamaggo natthī"ti, tattha na ariyamaggasampayogamattena jhānassa bodhipakkhiyatā labbhati atippasaṅgato. Āhārādīnampi hi bodhipakkhiyatā āpajjeyyāti. Etena maggacittuppādapariyāpannatā bodhipakkhiyabhāvassa akāraṇanti dassitaṁ hoti.

Yaṁ pana vuttaṁ "maggamaggaparivāradhammā ca bodhipakkhiyā"ti, tattha parivāraṭṭho kiṁ sahapavatti-attho, udāhu parikkhāraṭṭhoti? Yadi purimo pakkho, so pageva nillocito. Atha dutiyo, idaṁ vicāretabbaṁ. Kathaṁ pavattamānaṁ jhānaṁ maggassa parikkhāro? Yadi sahajātādipaccayabhāvena, evaṁ sati phassādīnampi maggaparikkhāratā āpajjati. Atha paṭipakkhavidhaṁsanena, na sabbe jhānadhammā paṭipakkhavidhaṁsanasamatthā. Na hi vicāro, vedanā ca kassaci saṁkilesadhammassa ujupaṭipakkhabhāvena pavattanti. Yaṁ pana **peṭake** "sukhaṁ uddhaccakukkuccassa, vicāro vicikicchāya paṭipakkho"ti vuttaṁ, taṁ pariyāyena vuttaṁ. Na hi sukhaṁ sayaṁ uddhaccakukkuccassa paṭipakkho, paṭipakkhassa pana samādhissa paccayatāya paṭipakkho. Na ca vicāro paññā viya, adhimokkho viya vā vicikicchāya paṭipakkho, paṭipakkhassa paṭirūpatāya pana

1. Abhi 1. 72, 84 piṭṭhesu.

paṭipakkho vutto. Tathā pītipi na byāpādassa adoso viya ujupaṭipakkho, adosasampayogato pana paṭipakkho vutto. Tena vuttaṁ "taṁ pariyāyena vuttan"ti. Vitakkasamādhayo eva pana jhānadhammesu ujukaṁ paṭipakkhavidhaṁsanasamatthāti paṭipakkhaviddhaṁsanasamatthassa paripuṇṇassa jhānakoṭṭhāsassa abhāvato na cassa bodhipakkhiyesu saṅgaho kato. Yasmā pana sammāsaṅkappo, sammāsamādhi ca maggapariyāpannā jhānadhammā, tasmā te sandhāya taṁsampayuttatāya vā itarepi gahetvā pariyāyena vuttaṁ **pāḷiyaṁ** "yasmiṁ samaye lokuttaraṁ jhānaṁ bhāveti niyyānikan"ti-ādi[1].

Vuṭṭhānabalasamāyogakathāvaṇṇanā

827. **Vuṭṭhānaṁ** nimittato, pavattato ca vuṭṭhānaṁ. **Balasamāyogo** samathavipassanābalehi sampayuttatā. Pariññābhisamayādivasena dukkhādīsu visesadassanaṭṭhena maggapaññāpi vipassanāti vuccatīti **"lokiyavipassanā"**ti visesetvā vuttaṁ. Tenevāha "vuṭṭhānaṭṭhena samathavipassanaṁ yuganaddhaṁ bhāvetī"ti[2]. Nimittārammaṇattā neva nimittā vuṭṭhāti, pavatti -pa- chindanato na pavattā vuṭṭhātīti yojanā. Tattha nimittato vuṭṭhānaṁ saṅkhāranimittaṁ nissajjitvā nibbānārammaṇakaraṇaṁ. Pavattato vuṭṭhānaṁ hetunirodhena āyatiṁ vipākappavattassa anuppavattidhammatāpādanaṁ. Tenāha **"samudayassa asamucchindanato pavattā na vuṭṭhātī"**ti.

Dubhatoti ubhato, da-kārāgamaṁ katvā evaṁ vuttaṁ. **Dubhā**ti vā padantaramevetaṁ ubhayasaddena samānatthaṁ. **Dassanaṭṭhenā**ti pariññābhisamayādilakkhaṇena catusaccadassanaṭṭhena. **Micchādiṭṭhiyā**ti dvāsaṭṭhippabhedāyapi micchādiṭṭhiyā. **Tadanuvattakakilesehī**ti apāyagamanīyatāya tassā micchādiṭṭhiyā anuvattakehi vicikicchādikileseti. **Khandhehī**ti etthāpi tadanuvattakasaddo ānetvā sambandhitabbo. Te ca micchādiṭṭhi-ādipaccayā uppajjanārahā veditabbā. **Micchāsaṅkappā**ti-ādīsupi tadanuvattakakilesehi ca khandhehi ca vuṭṭhāti. **Bahiddhā ca sabbanimittehi vuṭṭhātī**ti pāḷi saṁkhittā. Yathā micchādiṭṭhimicchāsaṅkappā, evaṁ micchāvācādayopi apāyagamanīyā eva veditabbā. **Micchāvācākammantājīvā** cetanāsabhāvā. **Micchāsati** tathāpavattā cattāro khandhā. Uparimaggattaye sammādiṭṭhi

1. Abhi 1. 72 piṭṭhe. 2. Khu 9. 289 piṭṭhe paṭisambidāmagge.

taṁtaṁmaggavajjhā mānato vuṭṭhāti. So hi "ahamasmī"ti pavattiyā diṭṭhiṭṭhāniyo, micchāmaggato panettha vuṭṭhānaṁ anuddharitvā taṁtaṁmaggavajjhasaṁyojanānusayeheva vuṭṭhānaṁ uddhaṭaṁ.

Aṇusahagatā[1]ti aṇubhāvaṁ gatā pattā, tanubhūtāti[2] attho.

828. Evaṁ vuṭṭhānaṁ dassetvā idāni balasamāyogaṁ dassetuṁ **"lokiyānañcā"**ti-ādi vuttaṁ. **Samathabalaṁ adhikaṁ hoti** samādhibhāvanābhāvato. **Vipassanābalaṁ adhikaṁ hoti** ñāṇuttarattā vipassanābhāvanāya. Samānabhāvena yuge naddhā baddhā viya hontīti **yuganaddhā**. Tenāha **"aññamaññaṁ anativattanaṭṭhenā"**ti, kiccato anūnādhikabhāvenāti attho. Tato eva **samāyogo**ti samaparicchedayogoti attho.

Samādhipaṭipakkhadassanatthaṁ **"uddhaccasahagatakilesehī"**ti vuttaṁ, uddhaccapadhānehi kilesehīti adhippāyo. **Avikkheposamādhī**ti samucchindanena vikkhepassa ujupaṭipakkhabhūto samādhi. **Nirodhagocaro**ti nibbānārammaṇo. **Vuṭṭhānaṭṭhenā**ti vuṭṭhānakabhāvena nimittato, pavattato ca vuṭṭhahamānavasena. **Ekarasā**ti samānakiccā.

Pahātabbadhammapahānakathāvaṇṇanā

829. **Ye dhammā**ti ye saṁkilesadhammā. Saṁyojanādīsu saṁyojanaṭṭhena bandhanaṭṭhena **saṁyojanāni**, vibādhanaṭṭhena, upatāpanaṭṭhena vā **kilesā**, micchāsabhāvāti **micchattā**, loke dhammā lokapariyāpannā dhammāti **lokadhammā**, maccherassa bhāvo, kammaṁ vāti **macchariyaṁ**, viparītaṭṭhena **vipallāsā**, ganthanaṭṭhena **ganthā**, ayuttā gatīti **agati**, āsavantīti **āsavā**, ohanantīti **oghā**, yojanaṭṭhena **yogā**, nīvarantīti **nīvaraṇāni**, dhammasabhāvaṁ atikkamma parato āmasantīti **parāmāsā**, bhusaṁ ādiyantīti **upādānāni**, appahīnabhāvena santāne anu anu sentīti **anusayā**, malīnabhāvakaraṇaṭṭhena **malā**, akusalakammāni ca tāni sugatiduggatīnaṁ, tattha nibbattanakasukhadukkhānañca pathā cāti **akusalakammapathā**, cittaṁ uppajjati ettāti **cittupādo,**

1. Anusahagatā (Ka) 2. Patanubhūtā (Syā)

cittacetasikarāsi, akusalo ca so cittuppādo cāti akusalacittuppādoti akusalasaddaṁ ānetvā sambandhitabbaṁ.

Khandhehi khandhānanti idhalokakkhandhehi paralokakkhandhānaṁ. **Yāvañhi te**ti te rūparāgādayo yāva pavattanti na samucchijjanti, **tāva etesaṁ** khandhaphaladukkhānaṁ **anuparamo** avicchedoti. Etena tesaṁ saṁyojanatthaṁ vibhāveti. **Uddhan**ti rūpārūpabhavesu, tatiyamagguppattiyā vā uddhaṁ. Uddhaṁ bhajantīti uddhaṁbhāgā, rūpārūpabhavā, tesaṁ avicchedahetutāya hitāni **uddhaṁbhāgiyāni**.

Kilissanti, kilesenti cāti duvidhampi atthaṁ dassento **"sayaṁ saṁkiliṭṭhattā"**ti-ādimāha.

Micchāvimutti "lokathūpikādīsu mokkho"ti pavattamicchāvimokkho. Abhinivisanādivasena micchā viparītaṁ na sammā pavattanato **micchāñāṇaṁ** mohova.

Lokappavattiyāti khandhappavattiyaṁ sati. **Anuparamadhammakattā**ti puññapāpavasena aparāparaṁ avicchijjanato. "Lābhahetuko lābho"ti-ādinā **kāraṇopacārena**.

Āvāse macchariyaṁ, āvāsahetukaṁ vā macchariyaṁ **āvāsamacchariyaṁ**.

Tayoti vatthuṁ abhinditvā vuttaṁ, bhinditvā pana vuccamāne dvādasa honti.

Ganthakaraṇaṁ kāraṇabhāvena paṭibaddhatākaraṇaṁ **ganthanan**ti taṁ rūpakāyepi labbhatīti āha **"nāmakāyassa ceva rūpakāyassa cā"**ti. Tattha byāpādassāpi abhisajjanupanayhavasena pavattanato ganthanaṭṭho veditabbo, yato tassa paṭighasaṁyojanabhāvo vutto.

Chandadosamohabhayehīti chandadosamohabhayahetu. **Tañhī**ti akattabbakaraṇaṁ, kattabbākaraṇañca.

Savanāti pavattanato. **Savanato**ti kilesāsucibhāvena vissandanato. Puna **savanato**ti pasavanato.

Ākaḍḍhanaṭṭhena, duruttaraṇaṭṭhena cāti etena oghā viya **oghā**ti dasseti. Ārammaṇena, dukkhena ca viyogassa appadānasaṅkhātena yojanaṭṭhena **yogā**ti dasseti, saṁkilesakaraṇaṭṭhenāti attho. **Tesaññevā**ti kāmarāgādīnaṁyeva. Te hi sotavasena vattamānā soto viya sotapatite satte apāyasamuddaṁ pāpenti, saṁsārasamuddato ca sīsaṁ ukkhipituṁ na denti, yathāgahitañca ārammaṇaṁ vissajjituṁ na denti, yādisañca pāpaṁ katvā dukkhappatte punapi tādisena yojenti.

Cittassāti kusalacittassa, visesato jhānacittassa. Ādito varaṇaṁ **āvaraṇaṁ**. Kilesavāsanaṁ netvā varaṇaṁ **nīvaraṇaṁ**. Kuṭṭakavāṭādīhi viya pidahanaṁ **paṭicchādanaṁ**, taṁ pana kusalādīni saṅgaṇhituṁ, pariññātuṁ, ñātuñca appadānavasena daṭṭhabbaṁ.

Tassa tassa dhammassa sabhāvanti kāyādikassa tassa tassa dhammassa asubhādisabhāvaṁ. **Abhūtaṁ sabhāvan**ti subhādisabhāvaṁ.

Thāmagataṭṭhenāti thāmagatabhāvena. **Thāmagatan**ti ca anaññasādhāraṇo kāmarāgādīnaṁ sabhāvo daṭṭhabbo. Yena te eva bhagavatā "**anusayā**"ti vuttā. Anusayanañca maggena appahīnabhāvena paccayasamavāye uppajjanārahatā. Tenāha "**punappunaṁ kāmarāgādīnaṁ uppattihetubhāvena anusentiyevā**"ti.

Dummocanīyabhāvena pavattiṁ sandhāyāha "**telañjanakalalaṁ viyā**"ti.

830. **Sesā**ti anapāyagamanītā. Sukhumā kāmarāgapaṭighāti sambandho. **Catutthañāṇavajjhā evā**ti avadhāraṇena paṭhamañāṇādivajjhatā nivattīyati. Tayidaṁ niyamadassanaṁ aññatthāpi netabbanti dassento "**parato**"ti-ādimāha. Tattha "**niyamaṁ na karissāmā**"ti etena niyame akate heṭṭhimamaggavajjhatāpi anuññātā eva hotīti.

Lobha -pa- catutthañāṇavajjhānīti-ādīsu paṭhamañāṇādīhi hatāpāyagamanīyādibhāvānīti[1] adhippāyo veditabbo. Ādisaddena oḷārikasukhumatā gahitā.

Yaseti parivāre.

1. Pihatāpāya... (Syā)

Agatīsu chandādayo kiñcāpi uparimaggavajjhā, tathāpi taṁmūlakassa akattabbakaraṇassa, kattabbākaraṇassa ca apāyagamanīyatāya paṭhamamaggavajjhā.

Katākatākusalākusalavisayaṁ yaṁ vippaṭisārabhūtaṁ kukkuccaṁ, taṁ idha **tatiyañāṇavajjhaṁ** vuttaṁ. Yaṁ pana "kukkuccapakatattāya āpattimāpajjatī"ti[1] vuttaṁ kukkuccaṁ, taṁ sandhāya "kukkuccavicikicchā sotāpattimaggena pahīyantī"ti[2] **aṭṭhasāliniyaṁ** vuttaṁ. Tasmā dvinnaṁ vacanānaṁ adhippāyo veditabbo. Aññesupi edisesu ṭhānesu adhippāyo maggitabbo, na virodhato paccetabbo. Oḷārikānavasesappahānaṁ vā sandhāya kukkuccassa paṭhamatatiyañāṇavajjhatā vuttāti veditabbaṁ. "Bhagavatā paṭikkhittaṁ anuvasitvā anuvasitvā āvasathapiṇḍaṁ bhuñjitun"ti, "kukkuccāyanto na paṭiggahesī"ti[3] pana āgataṁ kukkuccaṁ, na nīvaraṇaṁ arahato uppajjanato, nīvaraṇapaṭirūpakaṁ pana "kappati na kappatī"ti vīmaṁsanabhūtaṁ vinayakukkuccaṁ nāma, taṁ tathāpavattacittuppādova.

Kāmarāgapaṭighānusayā aṇusahagatā **tatiyañāṇavajjhā**. Oḷārikānaṁ pana dutiyañāṇavajjhatā heṭṭhā vuttanayāva.

Cittuppādaggahaṇena cettha makkha paḷāsa māyā sāṭheyya pamāda thambha sārambhādīnaṁ saṅgaho katoti daṭṭhabbaṁ.

831. **Aphalo vāyāmo**ti ettha atītānaṁ tāva pajahane aphalo hotu vāyāmo niruddhattā, anāgatānaṁ pana kathanti tesampi vakkhamānaṁ aviparītamatthaṁ ajānanto natthitāmattaṁ gahetvā codeti, tathāpi "aphalo"ti pubbe pahātabbānaṁ natthitāya codanā katā, idāni pahānassa. Yadi hi pahānaṁ atthi, kathaṁ pahātabbā santi? Atha pahātabbā santi, kathaṁ pahānaṁ hoti? Pahātabbā ca santi, pahānañca hotīti vippaṭisiddhametaṁ. Kasmā? Pahātabbesu santesu pahānassa asambhavato tadupago vāyāmo aphalo ālokatamānaṁ sahāvaṭṭhāne sati ālokassa aphalatā viya. Athāpi kathañci pahānaṁ siyā? **Saṁkilesikā ca maggabhāvanā āpajjati** pahātabbapahāyakānaṁ

1. Vi-Ṭṭha 3. 141, 142; Kaṅkhā-Ṭṭha 99, 100 piṭṭhesu. 2. Abhi-Ṭṭha 1. 415 piṭṭhe.
3. Vi 2. 96 piṭṭhe.

sahāvaṭṭhānato. **Vippayuttatā vā kilesānaṁ** cittavippayuttasaṅkhāravādīnaṁ vippayuttasaṅkhārānaṁ viyāti adhippāyo. Taṁ pana nesaṁ vādīnaṁ yathā matimattaṁ, evamidhāpīti dassento āha **"na ca paccuppannakileso cittavippayutto nāma atthī"**ti. Arūpadhammā hi ekavatthukādibhāvena vattamānā khaṇattayapariyāpannā paccuppannā, te kathaṁ cittena vippayuttā nāma siyuṁ, tasmā nattheva vippayuttatā kilesānaṁ. **Āveṇikā**ti asādhāraṇā, sayameva uppāditā pāḷi anāruḷhāti adhippāyo. Pāḷiyaṁyeva hi paṭikkhittanti sambandho. **Svāyaṁ** puggalo. **Hañcī**ti yadi.

Vinibaddhoti mānena patthaddhacitto. **Parāmaṭṭho**ti micchābhiniviṭṭho. **Thāmagato**ti thāmagatakileso thirabhāvagatānusayo. **Tena hi natthi maggabhāvanā**ti yasmā tīsupi kālesu kilesānaṁ pahānaṁ na yujjati, tikālikā ca kilesā, tasmā natthi maggabhāvanā, tāya sādhetabbaṁ kiccaṁ natthīti attho. **"Na hi natthi maggabhāvanā"**ti-ādinā catukkhattuṁ vuttassa paṭikkhepassa paṭikkhepo. Idaṁ vuttaṁ "pāḷiyaṁyeva hī"ti-ādiṁ ānetvā sambandhitabbaṁ.

Evamevāti yathā ajātaphale taruṇarukkhe mūle chinne asati chedane āyatiṁ uppajjanārahāni chedanapaccayā anuppajjamānāni vinaṭṭhāni nāma honti, evameva maggabhāvanāya asati uppajjanārahā kilesā maggabhāvanāya anuppajjamānā "pahīnā"ti vuccantīti upamāsaṁsandanaṁ veditabbaṁ. **Uppādo**ti uppādasīsena uppādavanto khandhā vuttā. **Anuppāde**ti nibbāne. **Ajātāyeva na jāyanti**, tasmā pahīnā nāma hontīti "natthi kilesappahānan"ti paravādinā kato paṭikkhepo "na hī"ti paṭikkhito. Te pana neva uppajjitvā vigatā, nāpi bhavissanti, na ca uppannāti "atīte kilese pajahatī"ti-ādi na vattabbanti dasseti. **Hetunirodhā**ti dukkhahetūnaṁ kilesānaṁ nirodhā. **Dukkhanirodho**ti āyatiṁ uppajjanakadukkhassa nirodho. Uppādapavattanimittāyūhanā paccuppannabhavasena gahitā.

832. **Etenā**ti "ajātāyeva na jāyantī"ti-ādivacanena. Vipassanāya ārammaṇabhūtaṁ upādānakkhandhapañcakasaṅkhātaṁ, bhūmipavattiṭṭhānaṁ laddhavanto **bhūmiladdhā** yathā "aggi-āhito"ti, laddhabhūmikāti

attho. Vattamānādi-uppannavidhuratāya **bhūmiladdhuppannā eva nāma te**ti vuttaṁ.

833. Anubhavitvā, bhavitvā ca apagataṁ **bhūtāpagataṁ**. Anubhūtabhūtā hi bhūtatāsāmaññena bhūtasaddena vuttā. Sāmaññameva hi upasaggena visesīyatīti. **Anubhūta**saddo ca kammavacanicchāya abhāvato anubhāvakavācako daṭṭhabbo. Vikappagāhavasena rāgādīhi, tabbipakkhehi ca akusalaṁ, kusalañca ārammaṇarasaṁ anubhavati, na vipāko kammavegakkhittattā, nāpi kiriyā ahetukānaṁ atidubbalatāya, sahetukānañca khīṇakilesassa chaḷaṅgupekkhāvato uppajjamānānaṁ atisantavuttittā. Ettha ca purimanaye kusalākusalameva vattuṁ adhippāyavasena "bhūtāpagatan"ti vuttaṁ. Yaṁ "uppannānaṁ akusalānaṁ dhammānaṁ pahānāya uppannānaṁ kusalānaṁ dhammānaṁ ṭhitiyā"ti[1] ettha "uppannan"ti gahetvā taṁsadisānaṁ pahānaṁ, vuddhi ca vuttā. Pacchimanaye ca-saddena kusalākusalañca ākaḍḍhitvā sabbaṁ saṅkhataṁ vuttaṁ bhutvāpagatabhāvābhidhānādhippāyena. Vipaccituṁ okāsakaraṇavasena uppattitaṁ atītaṁ kammañca tato uppajjituṁ āraddho vipāko ca anāgato **okāsakatuppanno**ti vutto okāso kato etena, okāso kato etassāti ca atthadvayavasena, yaṁ uppannasaddena vināpi viññāyamānaṁ uppannaṁ sandhāya "nāhaṁ bhikkhave sañcetanikānaṁ kammānan"ti-ādi[2] vuttaṁ.

Tāsu tāsu bhūmīsūti manussadevādi-attabhāvasaṅkhātesu upādānakkhandhesu. Tasmiṁ tasmiṁ santāne anuppattidhammataṁ anāpāditatāya **asamūhataṁ**. Asamūhatattāyeva hissa natthīti navattabbatāya uppannavohāro.

834. "Kā bhūmi, ko vā bhūmiladdho"ti āsaṅkaṁ nivattetuṁ **"ettha cā"**ti-ādi āraddhaṁ. **"Vipassanāya ārammaṇabhūtā"**ti etena khandhānaṁ apariññātataṁ dasseti, na ārammaṇabhāvamattaṁ tebhūmakaggahaṇeneva tassa siddhattā. Apariññātā hi khandhā kilesānaṁ bhūmīti adhippetā. **Khandhesu** vatthubhūtesu. **Ārammaṇavasenā**ti ārammaṇakaraṇavasena. **Atītānāgate**, pageva paccuppanneti adhippāyo. **Tan**ti taṁ

1. Saṁ 3. 214, 215; Abhi 2. 216 piṭṭhādīsu. 2. Aṁ 3. 497, 503 piṭṭhesu.

aññasantānagataṁ kilesajātaṁ. Tato aññasmiṁ santāne ārammaṇakaraṇamattena bhūmiladdhaṁ nāma yadi siyāti sambandho. **Tassā**ti kilesajātassa. **Appaheyyato** parasantatipatitattā **na koci bhavamūlaṁ pajaheyya**. Bhūmiladdhañhi anusayitaṁ nāma hotīti adhippāyo. **Vatthuvasenā**ti uppattiṭṭhānavasena. **Yattha yattha** bhave, santāne vā. Pariññātānaṁ abhūmibhāvato **"apariññātā"**ti vuttaṁ. **Uppādato pabhutī**ti tesaṁ khandhānaṁ uppajjanato paṭṭhāya. Kilesānaṁ appahīnabhāvaṁ ṭhapetvā aññassa kāraṇassa abhāvato **tesu** khandhesu **kilesajātaṁ anuseti**, tasmā **taṁ** anusayitaṁ kilesajātaṁ, teneva anusayanasaṅkhātena **appahīnaṭṭhena bhūmiladdhanti veditabbaṁ**.

835. Tattha ca bhūmibhūtesu khandhesu na sabbe sabbesaṁ vatthū honti, atha kho viseso atthīti taṁ dassento āha **"yassa yesū"**ti-ādi. Tattha **yassā**ti yassa puggalassa. **Yesū**ti satipi ajjhattabhāvasāmaññe yesu atītādikāmāvacarādibhedabhinnesu khandhesu. **Te eva** yathānusayitā **khandhā**. Kiṁ panete kilesā ārammaṇaṁ karontā viya paricchijja paricchijja anusentīti? Yato te eva khandhā tesaṁ kilesānaṁ vatthūti vuttā, na heva kho anusayānaṁ vatthuṁ paricchijja pavatti atthi. Atītādikāmāvacarādivasena pana yathāparicchinne vatthusmiṁ yo kilesānaṁ appahīnaṭṭho, so paricchijja pavatto viya hotīti **"atītakkhandhesū"**ti-ādi vuttaṁ. Tena vatthuvasena bhūmiladdhaṁ hotīti vatthubhedena siyā tassa bhedoti dasseti. Tathāvavatthitabhāvato eva hi "aññataro lolajātiko taṁ rasapathaviṁ aṅguliyā sāyī"ti-ādi[1] vacanaṁ kāmāvacarakkhandhesu anusayitānaṁ rasataṇhādīnaṁ rūpārūpāvacarakkhandhe atikkamitvā puna kāmāvacarakkhandhavatthukataṁ vibhāveti. Tenāha **"tathā kāmāvacarakkhandhesū"**ti-ādi. Yathā cettha rūpārūpāvacarakkhandhe atikkamitvā pavatti, evaṁ kāmāvacarakkhandhe atikkamitvā pavatti hotīti āha **"esa nayo rūpārūpāvacaresū"**ti.

Pariyuṭṭhānābhibhavanavasena ca kilesānaṁ anusayanaṭṭho anumīyati tadabhāve abhāvato. Yassa ye anusayā pahīnā, tesaṁ vatthu

1. Dī 3. 70 piṭṭhe.

tena samatikkantaṁ pariññātattāti kuto nesaṁ bhūmisamaññāti dassetuṁ vuttaṁ "**sotāpannādīsu panā**"ti-ādi. Idha **vaṭṭamūlakilesā**ti anusayā adhippetā, na avijjā, bhavataṇhā ca. **Yaṁ kiñci** cetanācetasikabhedaṁ, kāyikādibhedaṁ vā. **Itī**ti evaṁ, appahīnānusayattāti adhippāyo. **Assā**ti puthujjanassa. Te panete anusayā atītādikāmāvacarādivasena yathāparicchinne tattha tattha vatthusmiṁ anusayantāpi te te pañcupādānakkhandhe avibhāgeneva vatthuṁ katvā anusentīti dassento "**tassetaṁ vaṭṭamūlan**"ti-ādimāha.

836. Idāni tamatthaṁ anvayabyatirekavasena upamāya vibhāvetuṁ "**pathavīrasādi viyā**"ti-ādi vuttaṁ. Rukkhagacchalatādīnaṁ paccayabhūto sasambhārapathaviyā raso **pathavīraso**. **Āporase**pi eseva nayo. **Sākhā** nāma khuddakasākhā. **Pasākho** viṭapo. **Rukkhapaveṇin**ti rukkhaparāparaṁ. **Santānayamāne**[1]ti aparāparaṁ anuppabandhante.

Maṇḍūkakaṇṭakoti eko macchakaṇṭakoti vadanti. **Anupādāno**ti pahīnacaturupādāno, rūpādīsu vā kiñcipi agaṇhanto.

837. Idha **samudācāro** nāma laddhattalābhatāti khaṇattayasamaṅgisamudācāruppannanti āha "**vattamānuppannameva samudācāruppannan**"ti. **Pubbabhāge anuppajjamānampī**ti tasmiṁ apāthagate ārammaṇe ādito pavattajavanavāresu anuppajjamānampi. **Adhiggahitattā**ti ayonisomanasikārena abhiruyha gahitattā, daḷhaṁ gahitattāti attho. **Aparabhāge**ti aparasmiṁ kālabhāge, kālantareti attho. **Ekantena uppattito**ti paccayasamavāye sati tathā ayonisomanasikārassa tattha nibbattattā niyamena uppajjanato. **Kalyāṇigāme**[2]ti evaṁnāmake gāme. Rohaṇe kira abhirūpānaṁ itthīnaṁ uppattiṭṭhānatāya so gāmo tathā vuccati. **Cittasantatimanāruḷhan**ti paccuppannataṁ paṭisedheti. "**Uppattinivārakassa hetumano abhāvā**"ti etena paccaye sati paccayasamavāye uppajjanārahatāya avikkhambhitassa uppannatāpariyāyoti dasseti. Nanu ca asamūhatuppannampi paccaye sati uppajjanārahameva? Saccametaṁ,

---

1. Sandhāyamāne (Ka)
2. Kalyāṇagāme (Syā, Ka)

pahānavisesabhāvakato pana nesaṁ bhedo. Yathā avikkhambhitāsamūhatabhūmiladdhuppannaṁ sati paccayasamavāye uppajjanārahaṁ, evaṁ ārammaṇādhiggahituppannampīti tividhassāpi bhūmiladdhena ekasaṅgahatā vuttā.

838. Akusalampi bhūtāpagatuppannaṁ atītattā na pahātabbaṁ, tathā ekaccaṁ okāsakatuppannaṁ itaraṁ appahātabbato, sesadvayaṁ khaṇattayasamaṅgibhāvatoti āha **"amaggavajjhattā"**ti. **Kenacī**ti catūsu maggañāṇesu kenaci[1]. **Tassā**ti yathāvuttassa catubbidhassapi uppannassa. **Taṁ uppannabhāvaṁ vināsayamānan**ti anuppattidhammatāpādanena uppajjanārahataṁ vināsentaṁ. Paṭhamaṁ lokiyañāṇena yathābalaṁ pahīnameva lokuttarañāṇaṁ pajahatīti lokiyaggahaṇaṁ kataṁ.

Pariññādikiccakathāvaṇṇanā

839. **Saccābhisamayakālasmin**[2]ti catunnaṁ ariyasaccānaṁ paṭivijjhanakkhaṇe. **Vuttānī**ti "dukkhaṁ pariññeyyan"ti-ādinā[3], "yo bhikkhave dukkhaṁ passatī"ti-ādinā[3] ca vuttāni. **Yathāsabhāvenā**ti aviparītasabhāvena. "Jānitabbānī"ti vatvā tesaṁ jānanavidhiṁ upamāvasena aṭṭhakathāyaṁ tāva vuttanayena dassetuṁ **"vuttaṁ hetan"**ti-ādi vuttaṁ.

Tattha **yathā padīpo**ti-ādi ekassa ñāṇassa ekakkhaṇe cattāri kiccāni kathaṁ sambhavanti. Na hi tādisaṁ kiñci loke diṭṭhaṁ atthi, na ca vacanaṁ labbhatīti antolīnacodanaṁ manasi katvā vuttaṁ **"pariññābhisamayenā"**ti. Anavasesato paricchijja jānanasaṅkhātena paṭivijjhanena **abhisame**ti asammohavasena **paṭivijjhati. Pahānābhisamayenā**ti samucchedappahānasaṅkhātena paṭivijjhanena asammohato **abhisameti**. **Maggaṁ bhāvanābhisamayenā**ti maggañāṇaṁ sammāsaṅkappādisesamaggaṁ sahajātādipaccayatāvasena bhāvanābhisamayena. **Abhisame**ti pubbabhāgabhāvanāsambhūtena ariyamaggabhāvanāsaṅkhātena paṭivijjhanena abhisameti aṭṭhaṅgikaṁ magga asammohato paṭivijjhati. Maggañāṇañhi sampayuttadhammesu sammohaṁ viddhaṁsentaṁ attanipi sammohaṁ viddhaṁsetiyeva. **Nirodhan**ti nibbānaṁ. **Sacchikiriyābhisamayenā**ti paccakkhakaraṇasaṅkhātena paṭivijjhanena.

---

1. Ekenapi (Ka) 2. Saccābhisamayakālaṁ (Ka) 3. Saṁ 3. 382 piṭṭhe.

Pāpuṇātīti adhigacchati. Svāyaṁ adhigamo dassanapaṭivedhoti āha **"passati paṭivijjhatī"**ti.

"Nirodhaṁ -pa- paṭivijjhatī"ti etena nirodhasaccamekaṁ ārammaṇapaṭivedhena cattāripi saccāni asammohapaṭivedhena maggañāṇaṁ paṭivijjhatīti evaṁ yuttivasena vibhāvitaṁ ekapaṭivedhaṁ āgamenapi sādhetuṁ **"vuttampi cetan"**ti-ādi vuttaṁ. **"Sabbaṁ veditabban"**ti iminā "yo dukkhasamudayaṁ passati, so dukkhampi passatī"ti-ādinā āgataṁ samudayaṁ saccādimūlakaṁ yojanaṁ saṅgaṇhāti.

Na cetaṁ kālantaradassanaṁ sandhāya vuttaṁ, atha kho ekapaṭivedhamevāti dassentena "maggasamaṅgissa ñāṇaṁ, dukkhepetaṁ ñāṇan"ti-ādinā[2] aparaṁ suttapadaṁ ānītaṁ. Tathā hi "yo nu kho āvuso dukkhaṁ passati, dukkhasamudayampi so passati -pa- paṭipadampi so passatī"ti[3] ekasaccadassanasamaṅgino aññasaccadassanasamaṅgibhāvavicāraṇāya tamatthaṁ sādhetuṁ āyasmatā **gavampati**ttherena vuttaṁ, paccekañca saccattayadassanayojanā katā. Aññathā kamābhisamaye parimadiṭṭhassa puna adassanato[4] samudayādiṁ passato dukkhādidassanaṁ puna avattabbaṁ siyā, vuccamāne ca sabbadassanaṁ dassanantaraparamanti dassanānuparamo eva siyāti.

Nissayabhāvahetutāya dukkhapariññāya vaṭṭijhāpanasadisatā, paṭipakkhaviddhaṁsanatāya samudayappahānassa andhakāravidhamanasadisatā, ñāṇālokaparibrūhanatāya maggabhāvanāya ālokaviddhaṁsanasadisatā, tena tena maggena yathā yathā nirodhassa sacchikiriyā, tathā tathā kilesasnehapariyādānaṁ hotīti nirodhasacchikiriyāya snehapariyādānasadisatā kāraṇūpacārena vuttā.

840. **Obhāsetī**ti pakāseti. **Kilesapaṭippassaddhin**ti sabbakilesadarathapariḷāhavūpasamabhāvato kilesānaṁ paṭippassaddhibhūtaṁ.

841. **Appetī**ti pappoti. Dukkhapariññāya sakkāyatīrasamatikkamabhāvato orimatīrappahānasadisatā, maggabhāvanāya sattattiṁsa bodhipakkhiyadhammāvahanatāya bhaṇḍavahanasadisatā.

---

1. Saṁ 3. 382 piṭṭhe.
2. Abhi 2. 341; Khu 9. 114 piṭṭhesu.
3. Saṁ 3. 382 piṭṭhe.
4. Dassanato (Syā)

842. Pavattaṁ ñāṇaṁ assāti **pavattañāṇo**, maggo. **Assa** maggassa.

Tathaṭṭhenāti tathasabhāvena, pīḷanādi-aviparītasabhāvenāti attho. **Ekapaṭivedhānī**ti ekajjhaṁ paṭivijjhitabbākārāni.

Dukkhassa pīḷanaṭṭhoti-ādīsu yaṁ vattabbaṁ, taṁ heṭṭhā **buddhānussativaṇṇanāyaṁ**[1] vuttameva. **Ekasaṅgahitānī**ti ekeneva saṅgahitāni. Kena? Tathaṭṭhena, saccaṭṭhenāti attho. **Yaṁ ekasaṅgahitan**ti-ādi ñāṇassa ekapaṭivedhadassanaṁ. Maggañāṇañhi nirodhameva ārammaṇaṁ karontampi yo so dukkhādīsu tacchāvipallāsabhūtabhāvasaṅkhāto saccaṭṭho, tappaṭicchādakasammohaviddhaṁsanena taṁ yāthāvato paṭivijjhantaṁ paccakkhaṁ karontameva pavattati. Yato aparabhāge pīḷanādayo soḷasapi saccaṭṭhā ariyassa hatthāmalakaṁ viya yāthāvato upaṭṭhahanti.

843. **Atthā**ti ñāṇena araṇīyato atthāti laddhasamaññā ākārā. **Aññasaccadassanavasenā**ti samudayādisaccantaradassanavasena. **Āvibhāvato**ti pakāsabhāvato. Idaṁ vuttaṁ hoti—ye ākārā dukkhādīsu sabhāvavasena, saccantaradassanavasena ca āvibhavanti, te pīḷanādayo cattāroyevāti soḷaseva vuttā, na aññeti. Ayamattho idhādhippetoti kathamidaṁ viññāyatīti āha **"tattha katamaṁ dukkhe ñāṇan"**ti-ādi. Tenetaṁ dasseti—yasmā pāḷiyaṁ visuṁ visuṁ ārammaṇakaraṇavasenapi saccañāṇaṁ vuttaṁ kiccanibbattivasenapi, tasmā viññāyati "sabhāvato, saccantaradassanato ca saccānaṁ ākārā āvibhavantī"ti.

Kiccanibbattivasena dassanaṁ āvibhāvato dassanasadisanti taṁ anāmasitvā itarameva dassento **"tatthā"**ti-ādimāha. **Tatthā**ti tesu dvīsu dassanesu. **Āyūhitan**ti piṇḍavasena nibbattitaṁ. Yañhi kiñci paccayuppannaṁ nāma, tabbaṁ taṁ samuditameva nibbattatīti. **Saṅkhatan**ti paccayantarehi samecca sambhūya kataṁ. **Rāsikatan**ti puñjakataṁ. Anekameva hi paccayuppannaṁ ekajjhaṁ nibbattamānaṁ attano paccayehi rāsikataṁ viya hotīti. **Tasmā**ti samudayena āyūhitattā. **Assā**ti dukkhasaccassa. Yasmiṁ santāne

1. Visuddhi-Ṭī 1. 257 piṭṭhe.

uppanno, tassa **kilesasantāpaharo**. Sayampi kilesapariḷāhābhāvato **susītalo. Santāpaṭṭho āvibhavati** uḷāradassanena tadaññassa anuḷārabhāvo viyāti dassento āha **"āyasmato"**ti-ādi. **Avipariṇāmadhammassa** niccasabhāvassa **vattabbameva natthi** paṭipakkhato āvibhavanākārassa sukhasiddhito.

Nidānaṭṭho āvibhavati idamassa nidadātīti. Saṁyogapalibodhaṭṭhā paṭipakkhavasena āvibhavanākārāti dassento āha **"visaṁyogabhūtassā"**ti-ādi. Kilesadukkhehi saṁyojanaṭṭho **saṁyogaṭṭho**. Saṁsāracārake palibuddhanaṭṭho **palibodhaṭṭho**.

Kilesasaṅgaṇikādivasena **avivekabhūtassa. Vivekaṭṭho** upadhivivekatā. Sabbasaṅkhāravivittatā asaṅkhatabhāvoti evaṁ acchariyabbhutasabhāvopi ariyamaggo saṅkhato eva, ayameva ca eko asaṅkhatoti nirodhassa asaṅkhatabhāvo supākaṭo hoti. **Dukkhaṁ visaṁ** maraṇadhammato tassa agadabhūtaṁ **amataṁ nibbānaṁ**.

"Maggo"ti sambhāvetabbataṁ patto sukhumasantabhāvena upaṭṭhito nikantibhūtopi **nāyaṁ** samudayo **hetu nibbānassa pattiyā. Ayaṁ** ariyamaggo **hetū**ti maggāmaggañāṇadassane vuttanayena maggassa **hetuṭṭho āvibhavati. Nirodhadassanenā**ti ativiya nipuṇassa paramagambhīrassa nirodhasaccassa dassanena. Tenāha **"paramasukhumānī"**ti-ādi. **Dukkhadassanenā**ti ativiya ādīnavappattiyā vipulatarādīnavassa dukkhasaccassa dassanena. Tappaṭipakkhato **ādhipateyyaṭṭho**[1]. Tenāha **"anekarogātura -pa- uḷārabhāvo viyā"**ti. Evamete yathārahaṁ anvayato, byatirekato ca saccesu āvibhavanākārā vibhāvitā.

Ekekassāti ekekassa atthassa, pīḷanāyūhananissaraṇaniyyānaṭṭhe sandhāyāha. **Tiṇṇaṁ tiṇṇan**ti saṅkhatādi-atthe. **Ye pana** vādino. **Nānābhisamayan**ti nānāñāṇena abhisamayaṁ, catunnaṁ saccānaṁ nānākkhaṇe nānāñāṇena paṭivijjhananti attho. Yadi hi maggañāṇassa catūsu saccesu nānābhisamayo siyā, dukkhadassanādīhi paṭhamamaggādīhi pahātabbānaṁ

1. Adhipateyyaṭṭho (Syā)

saṁyojanattayādīnaṁ ekadesappahānaṁ āpajjati. Tathā ca sati ekadesasotāpattimaggaṭṭhatādippasaṅgo. Taṁtaṁdassanānantarañca taṁtaṁphalena bhavitabbanti taṁtaṁpaheyyakilesapaṭippassaddhibhūtānaṁ phalānaṁ maggānaṁ viya catukkatā siyā. Tathā ca sati ekadesasotāpannatādippasaṅgo. Kiñcabhiyyo[1]—yadi maggañāṇassa nānābhisamayo siyā, aññena ñāṇena dukkhaṁ passati. Aññena samudayaṁ, aññena nirodhaṁ, aññena maggaṁ, evaṁ sati maggakiccaṁ aparipuṇṇameva siyā. Maggadassanena hi dvayagati, teneva vā tassa dassanaṁ, aññena vāti. Tattha paṭhamo tāva pakkho na yujjati attani pavattiyā asambhavato. Na hi teneva aṅgulaggena tameva parāmasituṁ sakkā. Atha aññena anavaṭṭhānappasaṅgo "yena maggaṁ passati, sopi maggo. Tampi yena passati, sopi maggo"ti. Tasmā ekābhisamayato yathāvutto asammohapaṭivedhova yutto. Apica paricchinditabbaṁ, samucchinditabbañca saccadvayaṁ ārabbha pavattamānassa maggañāṇassa paricchindanasamucchindanāni na sambhavanti tato anissaraṇato. Na hi dukkhapariññāsamudayappahānāni dukkhasamudayasaccārammaṇena ñāṇena kātuṁ sakkuṇeyyāni. Nibbānārammaṇena pana tattha, itaradvaye ca sammohaṁ viddhaṁsentena sakkā kātunti ekābhisamayo eva yutto. Ayaṁ pana[2] attho pāḷiyaṁ āgato evāti **"tesaṁ uttaraṁ abhidhamme kathāvatthusmiṁ vuttamevā"**ti.

Pariññādippabhedakathāvaṇṇanā

845. **Abhiññāpaññā**ti-ādīnaṁ attho heṭṭhā vuttoyeva. Apica sutamayāya, cintāmayāya, ekaccabhāvanāmayāya ca abhivisiṭṭhāya paññāya ñātā **abhiññātā. Āveṇikā bhūmi** pariññantarānaṁ avisayabhāvato. Na hi nāmarūpaparicchedapaccayapariggahaṇavasena tīraṇapariññādīnaṁ pavatti atthi.

846. Anulomañāṇampi aniccādivaseneva saṅkhāre ārabbha pavattati, pageva paṭisaṅkhānupassanādayoti āha **"yāva anulomā āveṇikā bhūmī"**ti. Kāmañcettha tīraṇapariññābhūmiyaṁ ñātappahānapariññāyopi laddhāvasarā, tattha pana yathā tīraṇapariññā sātisayaṁ kiccakārī, na tathā itarāti āveṇikaggahaṇaṁ.

1. Kiñci bhiyyo (Syā, Ka)
2. Ayaṁ panettha (Ka)

847. Nippariyāyena pahānapariññā nāma maggañāṇanti **"yāva maggañāṇā bhūmī"**ti vuttaṁ. **Ayaṁ idha adhippetā**ti idha abhisamayakāle kiccavicāre ayaṁ pahānapariññā adhippetā tadatthattā sesapariññānaṁ. Tenāha **"yasmā vā"**ti-ādi.

Tadatthāyevāti pahānapariññatthā eva. Atha vā **tadatthāyevā**ti pahānatthā eva. Atha vā **tadatthāyevā**ti maggatthā eva. Ñātatīraṇapariññā hi yāvadeva maggādhigamatthāya pavattā. **Niyamato ñātā ceva tīritā ca honti** ñātatīritabhāvehi vinā pahānābhāvato, pahānasiddhiyañca ñātatīritabhāvasiddhito. Maggañāṇañhi dukkhe pariññābhisamayavasena pavattamānaṁ tassa sabhāvalakkhaṇa viya sāmaññalakkhaṇampi paṭivijjhatīti vuccati tappaṭicchādakasammohaviddhaṁsanato. Tenāha **"pariññattayampi -pa- veditabban"**ti.

848. **Pariññā viyā**ti tividhatāsāmaññaṁ nidasseti, na pariññāpahātabbatāsāmaññaṁ vikkhambhanappahānassa aripaññākiccabhāvato. Kāmacchandādayo yathā na cittaṁ pariyuṭṭhāya tiṭṭhanti, evaṁ pariyuṭṭhānassa nisedhanaṁ appavattikaraṇaṁ vikkhambhanaṁ, vikkhambhanameva pahānaṁ **vikkhambhanappahānaṁ**. **Pākaṭattā**ti "ayaṁ abyāpannacitto vigatathinamiddho"ti-ādinā[1] paresampi pākaṭattā. **"Na sahasā cittaṁ ajjhottharantī"**ti idaṁ paṭiladdhamattassa jhānassa vasena vuttaṁ, subhāvite pana paguṇajjhāne yāva carimakacittampi na ajjhottharanteva. Atha vā **jhānassa pubbabhāgepī**ti jhānādhigamatthāya pubbabhāgapaṭipattiyā. **Pacchābhāgepī**ti jhānaṁ labhitvā aññakiccappasutassapi. **Vitakkādayo**ti vitakkavicārapītisukharūpasaññādayo. Dutiyajjhānādīnaṁ paṭipakkhā dutiyādīsu appitesuyeva vikkhambhanti, tato tato vuṭṭhitamattassa pana pavattanti parittacittavaseneva vuṭṭhahanato.

849. **"Padīpena andhakārassa viyā"**ti idaṁ paṭipakkhena pahīnabhāvadassanatthaṁ vuttaṁ. Paṭipakkho hi padīpo andhakārassa, ghaṭappahāro pana sevālassa na paṭipakkho, kevalaṁ pavattinivāraṇamattameva karotīti. Tena asatipi ujuvipaccanīkatāya dutiyajjhānādīnaṁ vitakkādīnaṁ vikkhambhanassa taṁ nidassanaṁ suṭṭhutaraṁ yujjati. **"Vipassanāya avayavabhūtenā"**ti idaṁ

---

1. Aṁ 1. 531 piṭṭhe.

idhādhikatatadaṅgappahānassa dassanatthaṁ vuttaṁ. Sīlavisodhanādināpi hi tadaṅgappahānaṁ hotiyevāti. **Ñāṇaṅgenā**ti ñāṇasaṅkhātena kāraṇena. Tadaṅgena tadaṅgassa pahānaṁ **tadaṅgappahānaṁ**. Sati vijjamāne khandhapañcakasaṅkhāte kāye, sayaṁ vā tattha sati diṭṭhi **sakkāyadiṭṭhi**, "rūpaṁ attato samanupassatī"ti-ādinā[1] nayena vuttā attānudiṭṭhi. Soḷasavatthukā, aṭṭhavatthukā ca kaṅkhāva malaṁ **kaṅkhāmalaṁ**. **Samūhagāhassā**ti "attā attaniyan"ti evaṁ pavattasamūhagahaṇassa pahānaṁ kalāpasammasanena ekādasasu okāsesu pakkhipitvā vikiraṇavasena khandhānaṁ dassanato. **Assādasaññāyā**ti pañcakkhandhe assādanavasena pavattamicchāsaññāya. **Appaṭisaṅkhānassā**ti paṭisaṅkhānapaṭipakkhassa mohassa. **Anupekkhanassā**ti apekkhāya. Saṅkhāresu niccādigāho **saccapaṭilomagāho** maggasaccādhigamassa vilomanato. Sādīnavesu anādīnavasaññitā, anādīnave ca sādīnavasaññitā **saccapaṭilomagāho**ti ca vadanti.

Evaṁ visuddhikkamena tadaṅgappahānaṁ dassetvā idāni aṭṭhārasamahāvipassanāvasenapi taṁ dassetuṁ **"yaṁ vā panā"**ti-ādi vuttaṁ. Tattha yaṁ vā pana pahānanti sambandho.

850. **Vuttameva** "sabbaṁ saṅkhāragataṁ aniccato anupassatī"ti-ādinā[2].

Santatisamūhakiccārammaṇānaṁ vasena ghanaggahaṇaṁ ghanasaññā, tassā **ghanasaññāya**.

Nirodhe adhimuttatā, tāyāti[3] tiyaddhagatānaṁ saṅkhārānaṁ nirodhameva disvā tattha adhimuccanavasena pavattapaññā, tāya[4]. **Āyūhanassā**ti abhisaṅkharaṇassa.

Taṁ taṁ paricchedanti ādānanikkhepādikaṁ taṁ taṁ paricchedaṁ. **Aññathāpavattidassanan**ti vuttaparicchedato pubbe, pacchā ca aññākārappavattiyā dassanaṁ, avatthāvisesappavattidassanaṁ vā. **Dhuvasaññāyā**ti thirabhāvaggahaṇassa.

---

1. Saṁ 2. 79, 80, 81, 478 piṭṭhesu.
2. Visuddhi 2. 279 piṭṭhe.
3. Adhimuttatāyāti (Syā)
4. Pavattasaññā tāya (Syā)

Sārādānābhinivesassāti asāresu sāragahaṇābhinivesassa.

Saṁsayamicchāñāṇānaṁ vasena sammuyhanaṁ sammoho, so eva abhinivesoti **sammohābhiniveso**. Saṅkhāresu leṇatāṇabhāvaggahaṇaṁ **ālayābhiniveso**, atthato bhavanikanti.

Yathā cittaṁ saṅkhāre muñcitvā vivaṭṭaṁ nibbānaṁ pakkhandati, tathā pavattanato saṅkhārupekkhā ca anulomañca "vivaṭṭānupassanā"ti vuttaṁ. Niviṭṭhabhāvena ogāḷhabhāvena pavattasaṁyojanādikilesā eva **kilesābhiniveso. Nibbedhabhāgiyaṁ samādhin**ti vipassanāsamādhimāha.

851. **Asanivicakkaṁ** asanimaṇḍalaṁ. **Evaṁ pahānan**ti anuppattidhammatāpādanamāha. Kammakilesānaṁ, sabbesampi vā saṅkhārānaṁ khayaṁ nirodhaṁ gacchatīti **khayagāmī**, ariyamaggo. Lokuttaraggahaṇeneva siddhepi khayagāmiggahaṇaṁ vaṇṇabhaṇanatthaṁ. **Samucchedappahānamevā**ti avadhāraṇaṁ nippariyāyataṁ upādāya. **Tadatthānevā**ti samucchedappahānatthāneva. Tena vikkhambhanatadaṅgappahānānaṁ maggasambhāratamāha tehi vinā asijjhanato. Atha vā **tadatthānevā**ti maggatthāneva. Tena tadatthatāya tesaṁ taṁkiccataṁ dasseti. Tenāha **"tasmā"**ti-ādi. Tamevatthaṁ upamāya dassetuṁ **"paṭirājānaṁ vadhitvā"**ti-ādi vuttaṁ. **Yampi tato pubbe katan**ti yaṁ tatorajjappattito pubbe kataṁ paccantasādhanaduggaviddhaṁsanādi. Yathā **idañcidañca raññā katantiyeva vuccati**, evaṁ lokiyañāṇena sādhitānipi vikkhambhanatadaṅgappahānāni samucchedappahānavasena pavattassa maggassa kiccabhāvena vuccanti, tadatthatāya, tesaṁ taṁsantatipatitatāya ca maggassāti veditabbā.

852. Lokiyassa, lokiyā vā sacchikiriyā **lokiyasacchikiriyā**. Evaṁ **lokuttarasacchikiriyā** veditabbā. **Lābhīmhī**ti lābhī amhi. Tathā **vasīmhī**ti etthāpi. **Paccakkhato ñāṇaphassenā**ti paccakkhato ārammaṇakaraṇasaṅkhātena ñāṇaphassanena. **"Paccakkhato"**ti ca iminā anumānato ārammaṇakaraṇaṁ nivatteti, "īdisamidan"ti paccavekkhaṇavasena paccakkhato jānanaṁ hettha "ñāṇaphasso"ti adhippeto. **Phassitā**ti[1] ñāṇena phuṭṭhā.

1. Phusitāti (Syā)

Jhānamaggaphalāni viya attano santāne anuppādetvāpi tappaṭicchādakasammohaviddhaṁsanavasena tathāviddhaṁsanapavattañāṇaṁ **aparappaccayañāṇaṁ**.

Passanto paccakkhato jānanto. **Amatogadhan**ti amatapariyāpannaṁ, amatasaṅkhātanti attho.

Sotāpattimaggo paṭhamaṁ nibbānadassanato dassanaṁ, tena dassanena sacchikiriyā **dassanasacchikiriyā**. Kiñcāpi gotrabhuñāṇaṁ tato paṭhamataraṁ nibbānaṁ passati, ālambanakaraṇato disvā kattabbakiccākaraṇato pana na dassananti vuccati. **Sā dhuvidhāpī**ti sā dassanabhāvanāvasena duvidhāpi sacchikiriyā. **Dassanabhāvanāvasenā**ti dassanamaggabhāvanāmaggavasena. Tena amaggavasena pavattanibbānassa paccavekkhaṇasacchikiriyaṁ nivatteti. **Nibbānassā**ti pana iminā maggaphalesu paccavekkhaṇasacchikiriyaṁ. **Imassa ñāṇassā**ti imassa yathādhigatassa lokuttarañāṇassa.

853. **Abhimatā**ti adhippetā. Bhāvanā nāma uppādanā, santānaparibhāvanā cāti tadubhayaṁ dassento **"lokiyānan"**ti-ādimāha. Yadaggena hi lokiyā kusalādayo uppāditā, vaḍḍhitā ca, tadaggenassa sīlabhāvanā, kāyabhāvanā, cittabhāvanā, paññābhāvanā ca lokiyā nipphāditā hoti, tāya ca santānopi paribhāvitoti. **Tāsu** lokiyalokuttarabhāvanāsu **idha** ñāṇadassanavisuddhikathāyaṁ **lokuttara**bhāvanā **adhippetā**, na itarā tassā sambhārabhāvato. **Catubbidhampetaṁ ñāṇan**ti etaṁ catubbidhampi ariyamaggañāṇaṁ lokuttarāni sammāvācādibhedāni **sīlādīni uppādeti**. Kathaṁ? Sahajātādipaccayatāya. **Sīlādīnī**ti ettha **ādi**-saddena samādhissa gahaṇaṁ, na paññāya. Na hi tadeva taṁ uppādeti, maggacittuppādo pana uppādeti. Tadantogadhabhāvā sammāsaṅkappo. So hi pañcakkhandhasaṅgahitoti vadanti. **Sīlādīnī**ti vā phalasīlādīnampi gahaṇanti paññāyapi gahaṇaṁ yujjatiyeva. **Sahajātapaccayāditāyā**ti ettha **ādi**-saddena anantarapaccayāditāyapi saṅgaho daṭṭhabbo. **Tehi ca santānaṁ vāsetī**ti tehi samucchindanapaṭipassambhanavasena pavattehi lokuttarehi sīlādīhi ariyapuggalo attano santānaṁ paribhāveti. Yaṁ nissāya parāvuttīti vadanti. Yathā

pariññattayampi pahānattayampi maggañāṇassa kiccanti vuttaṁ pariyāyena, na evamidha. Idha pana **lokuttarabhāvanāva assa** maggañāṇassa **kiccaṁ**. Na hettha bhāvanāya pariyāyo labbhatīti avadhāraṇaṁ. Tena lokiyabhāvanaṁ nivatteti.

Evaṁ **sarūpeneva āgatāyā**[1]ti "cittaṁ bhāvayan"ti samādhi viya cittasīsena anāgantvā "paññaṁ bhāvayan"ti evaṁ sarūpeneva āgatāya[1] paññāya. **Yaṁ vuttaṁ** uddesavasena. **Ettāvatā taṁ vitthāritaṁ**[2] **hoti**. Ayañca pañho vissajjito hotīti sambandho.

Ñāṇadassanavisuddhiniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

Iti bāvīsatimaparicchedavaṇṇanā.

1. Ābhatāya (Ka) 2. Vissajjitaṁ (Syā, Ka)

23. Paññābhāvanānisaṁsaniddesavaṇṇanā

Ānisaṁsapakāsanāvaṇṇanā

854. **Anekasatānisaṁsā** sāvakabodhi-ādivipulodātaguṇa[1]visesāvahattā. **Vitthāratoti** nayadassanaṁ akatvā "ayampi paññābhāvanāya ānisaṁso, ayampī"ti anupadadassanavasena vitthārato kāsetuṁ na sukaraṁ atibahu**bhāvato. Assāti** paññābhāvanāya. **Nānākilesaviddhaṁsanan**ti sakkāyadiṭṭhivicikicchādivasena nānāvidhānaṁ kilesadhammānaṁ tadaṅgādivasena pajahanaṁ. **Ariyaphalarasānubhavanan**ti sotāpattiphalādiphalasukhapaṭisaṁvedanaṁ.

Nānākilesaviddhaṁsanakathāvaṇṇanā

855. "Ariyaphalarasānubhavanan"ti eteneva kilesānaṁ paṭippassaddhippahānaṁ dīpīyatīti **"ariyamaggakkhaṇe"**ti visesavacanaṁ, tabbhāvabhāvato vā. Siddhe hi samucchedappahāne paṭippassaddhippahānaṁ siddhameva hotīti.

Bhīmavegānupatitāti sakalaṁ lokaṁ bhindantena viya bhīmena bhayānakena vegena sahasā patitā. **Siluccaye**ti pabbate selaputhule[2]. **Satejujjalamaṇḍalo**ti saradakālasamiddhena attano tejasā samujjaladuddikkhamaṇḍalo. Vadhabandanādiduggatiparipakkilesādijāti-ādi**sabbānatthavidhāyakaṁ. Sandiṭṭhikan**ti paccakkhabhūtaṁ. **Jaññā**ti jāneyya. **Idhā**ti imissaṁ paññābhāvanāyaṁ.

Phalasamāpattikathāvaṇṇanā

856. Ariyassa maggassa phalaṁ **ariyaphalaṁ**, ariyañca taṁ visuddhattā phalañcātipi **ariyaphalaṁ**, tassa **raso**, paṭippassaddhivimuttisukhaṁ, **anubhavanaṁ** nibbānārammaṇassa tassa paṭisevanaṁ. **Tatrā**ti tesu dvīsu ākāresu. **Assā**ti ariyaphalassa.

---

1. Vipuloḷāraguṇa (Syā) 2. Puthusele (Syā)

857. Saṁyojanesu pahīnesu sabbepi kilesā pahīnāyeva hontīti saṁyojanānaṁyeva gahaṇaṁ. **Saṁyojanappahānamattameva** ariyamaggassa **phalaṁ nāma**, na aññaṁ kiñci atthantaraṁ vipākabhūtanti adhippāyo. Tenāha **"phalaṁ nāma na koci añño dhammo atthī"**ti. Te panetaṁ[1] vadantīti? Andhakādayo. Te hi "arahattaṁ arahattanti āvuso vuccati -pa- mohakkhayo"ti suttapadassa atthaṁ aññathā gahetvā nippariyāyato "arahattaṁ nāma kiñci natthi, kilesappahānameva tathā voharīyatī"ti vadantā sesaphalepi paṭikkhipanti. **Idaṁ suttampī**ti paṭisambhidāmaggapāḷimāha. Pakaṭṭho ukkaṭṭho yogeti payogo, ariyamaggo, payoganimittaṁ jātakilesānaṁ paṭippassaddhi **payogapaṭippassaddhi**. Yā pana ariyamaggassa bhāvitattā labbhamānāpi yassā vipākapaññāya nippajjamānāya nippajjati, sā paṭippassaddhiyaṁ nipphādetabbāyaṁ paññāti **paṭippassaddhipaññā**ti vuttā. **Sammādiṭṭhi micchādiṭṭhiyā vuṭṭhātī**ti sammādiṭṭhiyā ujuvipaccanīkadassanavasena vatvā tadaññatopi vuṭṭhānaṁ dassetuṁ **"tadanuvattakakilesehī"**ti vuttaṁ, tassā micchādiṭṭhiyā sampayogato, upanissayato ca anuvattakakilesehi. Tena tadekaṭṭhappahānamāha. **Khandhehī**ti tadanuvattakakkhandhehi, tāya micchādiṭṭhiyā sampayuttakkhandhehi ceva tappaccayā āyatiṁ uppajjanakkhandhehi cāti attho. **Bahiddhā ca sabbanimittehī**ti yathāvuttakilesakkhandhehi bahiddhābhūtehi vipassanāya gocarabhūtehi sabbasaṅkhāranimittehi.

Evaṁ maggakiccaṁ dassetvā idāni tassa vasena phalaṁ dassetuṁ **"tampayogapaṭippassaddhattā"**ti-ādi vuttaṁ. Tattha **tampayogapaṭippassaddhattā**ti tassa ajjhattabahiddhā vuṭṭhānādipayogassa paṭippassaddhattā. Maggo hi nimittato, pavattato ca vuṭṭhahanto kilese pajahatīti attano khaṇe taṁ payogaṁ karoti nāma, phalakkhaṇe panassa so payogo paṭippassaddho vūpasanto nāma hoti. Tena vuttaṁ "tampayogapaṭippassaddhattā"ti. **Uppajjatī**ti maggānantaraṁ dvikkhattuṁ vā tikkhattuṁ vā uppajjati. Phalasamāpattikāle pana bahukkhattuṁ, nirodhā vuṭṭhahantassa dvikkhattuṁ uppajjati. Sabbampi yathāvuttapayogapaṭippassaddhiminittaṁ uppajjanato "tampayogapaṭippassaddhattā uppajjatī"ti vuttaṁ. **Maggassetaṁ phalan**ti yathāvuttā vipākā sammādiṭṭhi nāma, etaṁ

1. Ke panevaṁ (Syā) 2. Saṁ 2. 447 piṭṭhe.

ariyamaggassa phalanti veditabbaṁ. **Vitthāretabban**ti "sotāpattimaggakkhaṇe abhiniropanaṭṭhena sammāsaṅkappo micchāsaṅkappā"ti[1] ādinā saṅkappādivasena, sesamaggavasena ca vitthārato veditabbaṁ.

Cattāri ca sāmaññaphalāni, ime dhammā appamāṇārammaṇāti appamāṇārammaṇatāya maggehi nibbisesatāya. Tathā nevasaññānāsaññāyatanasaṅkhāto mahaggato dhammo nirodhato vuṭṭhānavelāyaṁ appamāṇassa dhammassa anantarapaccayena paccayoti ariyaphalassa anantarapaccayatāya ca dīpanāti **evamādīnipi ettha** ariyaphalassa sabhāvadhammabhāvena atthitāya **sādhakāni**, na yathādassitapaṭisambhidāmaggapāḷiyevāti adhippāyo.

858. **Phalasamāpattiyan**ti phalapavattisaṅkhātāya samāpattiyaṁ. **Assā**ti ariyaphalassa. Sarūpakattukāraṇākāraṭṭhitivuṭṭhānānantaravasena **idaṁ pañhākammaṁ**.

859. **Ariyaphalassa nirodhe appanā**ti ariyassa phalajhānassa nibbāne ārammaṇabhūte appanākārena pavatti.

860. **Sabbepi puthujjanā**ti jhānasamāpattilābhinopi puthujjanā na samāpajjanti, pageva itare. **Ariyā sabbepi** phalasamāpattiṁ **samāpajjantī**ti kāmaṁ sāmaññajotanā, sā pana visesaniviṭṭhāyeva hoti. **Adhigatattā**ti pana hetukittanaṁ. Uparimānampi heṭṭhimāya lokiyasamāpattiyā viyā sammāpajjanaṁ sādhentaṁ viya ṭhitanti taṁ nivattento **"uparimā panā"**ti-ādimāha. Tattha **uparimā**ti sakadāgāmi-ādayo. **Heṭṭhiman**ti sotāpattiphalādiṁ. **Na samāpajjanti** satipi adhigatatte. Kasmāti ce? Kāraṇamāha **"puggalantarabhāvūpagamanena paṭippassaddhattā"**ti. Etena uparimo ariyo heṭṭhimaṁ phalasamāpattiṁ samāpajjati attanā adhigatattā, yathā taṁ lokiyasamāpattinti, evaṁ pavattaṁ hetuṁ byaticāreti. Na hi lokiyajjhānesu puggalantarabhāvūpagamanaṁ nāma atthi visesābhāvato. Idha pana asamugghāṭitakammakilesanirodhanena puthujjanehi viya sotāpannassa, sotāpannādīhi sakadāgāmi-ādīnaṁ puggalantarabhāvūpagamanaṁ atthi. Yato heṭṭhimā heṭṭhimā phaladhammā uparūpari

1. Khu 9. 68 piṭṭhe Paṭisambhidāmagge.

maggadhammehi nivattitā paṭipakkhehi viya abhibhūtā appavattidhammataṁyeva āpannā. Tenāha "paṭippassaddhattā"ti.

Apica kusalakiriyapavatti nāma aññādisī, vipākapavatti ca aññādisī, anantaraphalattā ca lokuttarakusalānaṁ heṭṭhimato uparimo bhavantaragato viya hoti. Taṁtaṁphalavaseneva hi ariyānaṁ sotāpannādināmalābho. Te sace aññaphalasamaṅginopi honti, sotāpannādināmapi tesaṁ avaṭṭhitaṁ siyā, tena tena jhānena gahitapaṭisandhiko viyāti tassa tassa ariyassa taṁ taṁ phalaṁ bhavaṅgasadisanti na uparimassa heṭṭhimaphalasamaṅgitāya lesopi sambhavati, kuto tassa samāpajjananti daṭṭhabbaṁ. **Heṭṭhimā ca upariman**ti heṭṭhimā ca sotāpannādayo ariyā uparimaṁ sakadāgāmiphalādiṁ na samāpajjantīti sambandho. Tattha kāraṇamāha **"anadhigatattā"**ti. Na hi anadhigatasamāpattiṁ samāpajjituṁ sakkā.

"Attano attanoyeva pana phalaṁ samāpajjantī"ti iminā sabbepi ariyā attano attano phalasamāpattiṁ samāpajjantīti atthe āpanne tattha kesañci matibhedaṁ dassetuṁ **"keci panā"**ti-ādi vuttaṁ. **Ete hi samādhismiṁ paripūrakārino**ti yasmā hi te "uparimā dve"ti vuttā anāgāmino, arahanto ca samādhismiṁ paripūrakārino, itare pana sīlesu paripūrakārino, tasmā dve eva phalasamāpattiṁ samāpajjantīti. Na hi samādhipāripūriyā vinā samāpattivaḷañjanaṁ sambhavatīti adhippāyo. Tanti "samādhismiṁ paripūrakārino"ti tehi vuttakāraṇaṁ. **Akāraṇamevā**ti ayuttiyeva. Kasmāti ce? Āha **"phuthujjanassāpī"**ti-ādi. Tassattho—sabbaso asamucchinnakilesassa puthujjanassāpi attanā paṭiladdhalokiyasamāpattisamāpajjanaṁ[1] labbhati, kimaṅgaṁ pana samucchinnekaccakilesānaṁ heṭṭhimānaṁ ariyānaṁ, tasmā tesaṁ samādhismiṁ aparipūrakāritā attano phalasamāpattiṁ asamāpajjanassa akāraṇanti. Yutticintā nāma pāḷi-anāruḷhe atthe yuttā, ayaṁ panattho pāḷi-āruḷhoti kāraṇāpadese anādarakaraṇamukhena pāḷiṁ dassento **"kiñcetthā"**ti-ādimāha. **Sotāpattimaggapaṭilābhatthāyā**ti sotāpattimaggassa samadhigamāya. **Sotāpattiphalasamāpattatthāyā**ti sotāpattiphalasamāpattiyā samāpajjanatthaṁ. Esa nayo sesesupi.

---

1. Samādhisamāpajjanaṁ (Syā)

Ettha ca "suññatavihārasamāpattatthāya animittavihārasamāpattatthāyā"ti-ādinā sarūpato uddhaṭattā tato pubbe āgatā maggaphalavārā appaṇihitavasena vuttā. Tattha anattānupassanāmukhena, aniccānupassanāmukhena ca pavattānaṁ phalasamāpattīnaṁ purecarā gotrabhudhammā navadasabhāvena vuttāti veditabbā. "Sotāpattiphalasamāpattatthāyā"ti-ādinā pana catūsupi phalesu ekasadisaṁ desanāya āgatattā sotāpannasakadāgāminopi attano phalaṁ samāpajjantīti viññāyati. Maggānantaraphalavasena taṁ vuttanti ca na sakkā vattuṁ vipassanāvasena dasannaṁ gotrabhudhammānaṁ dassanavasena desanāya āraddhattā, maggavāreneva ca tadatthasiddhito. Na ca maggānantaraṁ phalaṁ "phalasamāpattī"ti vuccati visuṁ parikammābhāvato. Tasmā phalasamāpattivacaneneva sotāpannādīnampi phalasamāpattisamāpajjanaṁ siddhaṁ. Tenāha **"tasmā"**ti-ādi.

861. Payojanampi tadatthāya paṭipattiyā kāraṇaṁ hoti tannimittaṁ paṭipajjanatoti **"kasmā samāpajjantī"**ti kāraṇaṁ pucchitvā **"diṭṭhadhammasukhavihāratthan"**ti payojanaṁ vissajjitaṁ. **Kasmā**ti vā sampadāne nissakkavacanaṁ, kissāti vuttaṁ hoti. **Diṭṭhadhammasukhavihāratthan**ti diṭṭheva dhamme kilesadarathapariḷāhavūpasamena santena sukhavihārena viharaṇatthaṁ. Satipi vipākabhāve parikammena vinā anuppajjanato phalasamāpattidhammānaṁ tassa tassa ariyassa rucivaseneva pavatti, yato nesaṁ sādhipatitāti āha **"addhāna -pa- samāpajjantī"**ti.

862. **Dvīhi ākārehī**ti dvīhi kāraṇehi. Yathā hi lokiyajjhānānaṁ samadhigamo sampayogasamaṅgibhāvena sijjhamāno pahānaṅgasamatikkamamukhena vuccati tathā samadhigantabbattā, evaṁ phalasamāpattipi nibbānamanasikārena sijjhamānā tadaññārammaṇāmanasikāramukhena vuccati sabbasaṅkhārato vinivaṭṭitamānasatāvasena samijjhanato. Tenāha **"nibbānato"**ti-ādi. Udayabbayañāṇādiñāṇaparamparavasena hi sabbaphalacittaṁ saṅkhārato sabbaso nibbinnavirattacittassa tato vinissaṭanibbānārammaṇaṁ pavattati. Evaṁ pavattamānañca taṁ **nibbānato aññassa ārammaṇassa amanasikārā, nibbānassa ca manasikārā** pavattatīti vuccati.

Animittāya cetovimuttiyāti animittavimokkhadvayāya phalasamāpattiyā, aniccānupassanāmukhena vā samāpajjitabbāya phalasamāpattiyā. **Samāpattiyā**ti samāpajjanatthāya. **Sabbanimittānan**ti rūpādisabbasaṅkhāranimittānaṁ. **Amanasikāro**ti ādīnavato disvā vissaṭṭhatāya anāvajjanaṁ asamannāhāro. **Animittāya ca dhātuyā manasikāro**ti sabbasaṅkhāranimittābhāvato animittāya. Kehici paccayehi na saṅkhatattā ca asaṅkhatāti laddhanāmāya asaṅkhatāya dhātuyā phalasamāpattisahajātena manasikārena manasikaraṇaṁ, tassā vā dhātuyā phalasamāpatticittasaṅkhāte manasikaraṇaṁ.

863. **Udayabbayādivasenā**ti udayabbayabhaṅgabhayatupaṭṭhānādivasena pavattanakānaṁ navannampi ñāṇānaṁ byāpāraṁ vadati. Tenāha **"pavattānupubbavipassanassā"**ti. **Saṅkhārārammaṇagotrabhuñāṇānantaran**[1]ti saṅkhārārammaṇassa "vodānan"ti laddhanāmassa gotrabhuñāṇassa anantaraṁ. Kasmā panettha gotrabhuñāṇaṁ maggañāṇapurecārikaṁ viya nibbānārammaṇaṁ na hotīti? Phaladhammānaṁ aniyyānikabhāvato. Ariyamaggadhammā eva hi niyyānikā. Vuttañhetaṁ "katame dhammā niyyānikā? Cattāro maggā apariyāpannā"ti[2]. Tasmā ekantena niyyānikasabhāvassa ubhatovuṭṭhānabhāvena pavattamānassa maggañāṇassa anantarapaccayabhūtena ñāṇena nimittato vuṭṭhiteneva bhavitabbanti tassa nibbānārammaṇatā yuttā, na pana ariyamaggassa bhāvitattā tassa vipākabhāvena pavattamānānaṁ kilesānaṁ asamucchindanato aniyyānikattā avuṭṭhānasabhāvānaṁ phalañāṇānaṁ purecārikañāṇassa kadācipi nibbānārammaṇatā ubhayattha anulomañāṇānaṁ atulyākārato. Ariyamaggavīthiyañhi anulomañāṇāni anibbiddhapubbānaṁ thūlathūlalobhakkhandhādīnaṁ sātisayaṁ padālanena likiyañāṇesu ukkaṁsapāramippattāni maggañāṇānuguṇāni uppajjanti. Phalasamāpattivīthiyaṁ pana tāni tena tena magena tesaṁ tesaṁ kilesānaṁ samucchinnattā tattha kilesavikkhambhane nirussukkāni kevalaṁ ariyānaṁ phalasamāpattisukhasamaṅgibhāvassa parikammamattāni hutvā uppajjantīti na tesaṁ kutoci vuṭṭhānasambhavo, yato nesaṁ pariyosānañāṇaṁ saṅkhāranimittavuṭṭhānato nibbānārammaṇaṁ siyā.

---

1. Ñāṇānantarā (Ka) 2. Abhi 1. 254, 298 piṭṭhesu.

Evañca katvā "sekkhassa attano phalasamāpattivaḷañjanatthāya udayabbayādivasena saṅkhāre sammasantassa vipassanāñāṇānupubbiyā phalameva uppajjati, na maggo"ti idañca aṭṭhakathāvacanaṁ samatthitaṁ hoti. Tenāha **"sekkhassāpi phalameva uppajjati, na maggo"**ti. Nibbānārammaṇe appanajjhānavasena yathāparicchinnakālaṁ nirantaraṁ phalacittasseva pavattanaṁ samāpajjanaṁ phalasamāpattīti āha **"phalasamāpattivasena nirodhe cittaṁ appetī"**ti. Yadi anupubbavipassanānaṁ vasena phalasamāpattisamāpajjanaṁ, tena nīhārena sekkhassa uparimaggenāpi bhavitabbanti anuyogaṁ sandhāyāha **"phalasamāpattininnatāyā"**ti-ādi. Tena aññoyeva vipassanācāro ariyamaggāvaho, añño phalasamāpatti-āvahoti dasseti, svāyaṁ vipassanāya vibhāgo vutto eva.

Ye panāti abhayagirivāsino sandhāyāha. Te hi maggaphalavipassanāya āloḷetvā vadanti. Teneva hi **"evaṁ satī"**ti-ādi vuttaṁ. **Arahā paccekabuddho bhavissati** yadi itaratthāpi vipassanā tadatthāya saṁvatteyyāti adhippāyo. **Pāḷivaseneva ca paṭikkhittan**ti "dasa gotrabhudhammā vipassanāvasena uppajjantī"ti maggatthā phalatthā vipassanā visuṁ katvā pavattapāḷivaseneva tesaṁ vacanaṁ paṭikkhittantipi na gahetabbaṁ, aññathā "dasa gotrabhudhammā"ti vacanaṁ virujjheyyāti. **Idameva pana gahetabban**ti vuttassevatthassa nigamanaṁ. **Phalañcassā**ti-ādi mahaggatavipākānaṁ viya lokuttaravipākānañca kusalasarikkhatādassanaṁ. Jhānato sarikkhatādassaneneva cettha bojjhaṅgamaggaṅgavasenāpi sarikkhatā dassitāyevāti veditabbaṁ.

864. **Ṭhitiyā**ti pabandhaṭṭhitiyā. Yathāparicchinnakālañhi samāpattiyā bandhavasenāvaṭṭhānaṁ idha **ṭhitī**ti. "Cande vā sūriye vā ettakaṁ ṭhānaṁ gate vuṭṭhahissāmī"ti kālāvadhiggahaṇavasena samāpajjanaṁ cittassa abhisaṅkharaṇaṁ **abhisaṅkhāro**.

865. **Sabbānevetānī**ti rūpanimittādisabbāneva etāni ekato kāmaṁ na manasi karoti asambhavato. **Sabbasaṅgāhikavasenā**ti anavasesapariyādānavasena. Samudāyasaddā[1] hi avayavesupi

1. Samudāyasiddhā (Ka)

pavattanti, avayavabyatirekena ca samudāyo na labbhatīti avayavagatampi kiccaṁ samudāyavasena vuttaṁ. **Tasmā**ti sabbesaṁ saṅkhāranimittānaṁ ekato manasikārābhāvato. Yasmā bhavaṅgacitte uppanne phalasamāpattito vuṭṭhito nāma hoti, tasmā vuttaṁ **"yaṁ bhavaṅgassā"**ti-ādi. **Bhavaṅgassa ārammaṇaṁ** nāma kammādi. **Manasi karoto**ti bhavaṅgasahagatena manasikārena manasi karoto, taṁ vā ārammaṇaṁ bhavaṅgamanasi karoto.

866. **Phalassa phalameva vā anantaraṁ hoti**[1] purimassa purimassa pacchimaṁ pacchimaṁ. **Bhavaṅgaṁ vā** sabbapacchimassa. **Phalānantaraṁ** maggavīthiyaṁ phalasamāpattiyañca. **"Yena phalena nirodhā vuṭṭhānaṁ hotī"**ti idaṁ phaluppattiyā nirodhā vuṭṭhānabhāvato vuttaṁ. **Tan**ti nirodhāvuṭṭhānabhāvena vuttaṁ anāgāmiphalaṁ vā aggaphalaṁ vā. **Nevasaññānāsaññāyatanānantaran**ti nevasaññānāsaññāyatanassa kusalassa, kiriyassa vā anantaraṁ satipi sattāhātikkame vijātiyena antarikattā.

Paṭippassaddhadarathanti sabbaso passaddhakilesadarathaṁ. **Amatārammaṇan**ti nibbānārammaṇaṁ. **Subhan**ti asobhanatāya kilesassāpi abhāvato sotanaṁ. Taṇhāsaṅkhātaṁ lokāmisaṁ vantaṁ chaḍḍitaṁ etenāti **vantalokāmisaṁ**. Vūpasantakilesatāya, susantatāya ca **santaṁ**. Yena dhammena yogato samaṇo nāma hoti, tassa ariyamaggasaṅkhātassa sāmaññassa phalanti **sāmaññaphalaṁ**.

Ojavantenāti sabhāvasampannena. **Sucinā**ti kilesāsucivirahato parisuddhena. **Sukhenā**ti anuttarasukhena. **Abhisanditan**ti sabbaso lūkhabhāvāpagamanena sinehitaṁ. **Sātātisātenā**ti mahaggatasātato lokuttarakusalasātato ca ativiya sātena madhurena. Maggasukhatopi hi phalasukhaṁ santataratāya paṇītataraṁ. **Amatena** sammoditaṁ **"Madhuṁ viyā"**ti iminā sātātisātatamyeva vibhāveti.

Tassa ariyassa phalassa rasabhūtaṁ sārabhūtaṁ taṁ sukhaṁ paññaṁ bhāvetvā yasmā paṇḍito vindati paṭilabhatīti yojanā.

---

1. Phalameva vā anantaraṁ hoti (Syā, Ka)

Nirodhasamāpattikathāvaṇṇanā

867. **Tatrā**ti tasmiṁ "nirodhasamāpattiyā samāpajjanasamatthatā"ti saṁkhittavacane. **Idaṁ** sarūpādivasena **pañhākammaṁ**. **Katthā**ti kasmiṁ bhave.

868. **Anupubbanirodhavasenā**ti vipassanānugatā aṭṭha samāpattiyo ārohantena taṁtaṁpaṭipakkhanirodhamukhena tiṇṇaṁ saṅkhārānaṁ anupubbato nirodhavasena. Yathāparicchinnakālaṁ yā cittacetasikānaṁ appavatti, ayaṁ nirodhasamāpattīti attho. **Ke samāpajjanti, ke na samāpajjantī**ti kāmaṁ samāpajjanasamatthā padhānatāya paṭhamaṁ pucchitā, tabbissajjanaṁ pana garubhāvato pacchā vissajjetuṁ asamāpajjanake tāva dassento **"sabbepi -pa- na samāpajjantī"**ti āha yathā "vāmaṁ muñca, dakkhiṇaṁ gaṇhā"ti. Tattha **"sabbepī"**ti idaṁ puthujjanādīnaṁ tiṇṇaṁ visesanaṁ. Te hi aṭṭhannaṁ samāpattīnaṁ lābhinopi alābhino viya samādhismiṁ aparipūrakāritāya nirodhaṁ samāpajjituṁ na sakkonti. Kāmacchandādisamucchindanena hi samādhismiṁ paripūrakāritā, na jhānādhigamamattena. **Anāgāmino, arahanto**ti ettha sukkhavipassakā ca anāgāmino, sukkhavipassakā ca arahantoti sukkhavipassakasaddo paccekaṁ yojetabbo. Ubhayepi cete satipi vipassanābale samādhibalassa abhāvato nirodhaṁ na samāpajjanti. Anupubbavihārasambhavataññevettha samādhibalaṁ icchitabbaṁ. Purimakā pana tayo satipi samādhibale vipassanābalassa abhāvato, aparipuṇṇattā ca samāpajjituṁ na sakkonti. Aparipuṇṇakā cassa saṅkhārānaṁ na sammā parimadditattā. **Aṭṭha samāpatti -pa- samāpajjantī"**ti vatvā tattha kāraṇaṁ pāḷivaseneva dassetuṁ **"dvīhi balehī"**ti-ādi vuttaṁ. **Tayo ca saṅkhārānan**ti ettha **tayo**ti sāmi-atthe paccattavacanaṁ, tiṇṇanti attho. **Ñāṇacariyāhī**ti ñāṇappavattīhi. **Nirodhasamāpattiyā**ti nirodhasamāpajjanāya ñāṇaṁ. **Ayañca sampadā**ti ayaṁ baladvayasamannāgamādikā yathāvuttanirodhasamāpatti-āvahā sampatti. **Anāgāmikhīṇāsave**ti anāgāmino ceva khīṇāsave ca.

869. **Samathabalan**ti kāmacchandādike paccanīkadhamme sametīti samatho, so eva paṭipakkhehi akampiyaṭṭhena balaṁ. Aniccādivasena

vividhehi ākārehi passatīti vipassanā, sā eva vuttanayena balanti **vipassanābalaṁ. Nekkhammavasenā**ti-ādīsu kāmacchandavikkhambhanassa nekkhammasaṅkappassa, alobhapadhānassa vā tathāpavattakusalacittuppādassa vasena cittassa ekaggatāsaṅkhāto yo avikkhepo, taṁ **samathabalaṁ**. Byāpādavikkhambhanassa abyāpādavitakkassa, adosapadhānassa vā tathāpavattakusalacittuppādassa vaseneva. Thinamiddhavikkhambhikāya vibhūtaṁ katvā manasikaraṇena upaṭṭhita-ālokasaññāya vasena. Uddhaccavikkhambhanassa avikkhepassa samādhānassa vasena. Sakalamicchāvitakkavikkhambhanassa sikhāpatta-ānāpānassatisiddhapaṭinissaggānupassi-assāsapassāsānaṁ vasena cittassa ekaggatāsaṅkhāto yo avikkhepo, taṁ **samathabalan**ti atthayojanā.

Evaṁ upacārassa jhānassa vasena samathabalaṁ dassetvā idāni taṁ aṭṭhannaṁ samāpattīnaṁ vasena paṭipakkhehi anabhibhavanīyatāya ca balappattivasena dassetuṁ **"paṭhamajjhānenā"**ti-ādi vuttaṁ. Tattha **nīvaraṇe**ti nīvaraṇanimittaṁ nīvaraṇapaccayā. **Na kampati** jhānasamaṅgipuggalo, jhānasampayuttasamādhi vā. So hi visesato idha "samathabalan"ti adhippeto. Tathā hi **kenaṭṭhena samathabalan**ti balaṭṭho pucchito. **Uddhacce**ti uddhaccanimittaṁ. **Uddhaccasahagatakilese**ti uddhaccena sampayuttamoha-ahirikādikilesahetu. **Khandhe**ti uddhaccasampayuttacatukkhandhanimittaṁ. **Na kampatī**ti-ādīni aññamaññavevacanāni. **Kampanaṁ** vā ṭhānāpagamo. **Calanaṁ** paribbhamanaṁ. **Vedhanaṁ** sandhāvanaṁ. **Uddhacce** na kampati, uddhaccasahagatakilese na calati, uddhaccasahagatakkhandhe na vedhatīti vā yojetabbaṁ. Uddhaccaggahaṇañcettha samathassa ujupaṭipakkhatāya tadabhibhavena balappattidassanatthaṁ. Tenetaṁ aṭṭhannampi samāpattīnaṁ sādhāraṇato kiccātisayadassanaṁ daṭṭhabbaṁ. **Idaṁ samathabalan**ti yā'yaṁ nekkhammādivasena laddhāya cittekaggatāya nīvaraṇādīhi akampanīyatā, tāni ca abhibhavitvā avaṭṭhānaṁ, idaṁ samathabalaṁ.

Idāni vipassanābalaṁ niddisanto yasmā vipassanā saṅkhepato sattahi anupassanāhi saṅgahitā, tasmā tato tato samāpattito vuṭṭhāya tāsaṁ vasena anupassanā kātabbā, tattakeneva cettha anupassanākiccaṁ paripuṇṇaṁ hotīti **"aniccānupassanā vipassanābalaṁ -pa- paṭinissaggānupassanā vipassanābalan"**ti sarūpato dassetvā puna tā

heṭṭhā vuttanayena visayavibhāgena dassetuṁ **“rūpe aniccānupassanā”**ti-ādi vuttaṁ. Idhāpi paṭipakkhehi anabhibhavanīyatāva balaṭṭhoti dassetuṁ **“kenaṭṭhena vipassanābalan”**ti-ādi āraddhaṁ. Tattha **avijjāyā**ti dvādasasu akusalacittuppādesu avijjānimittaṁ. **Avijjāsahagatakilese**ti avijjāya sampayuttalobhadosādikilesavatthunimittaṁ. Sesaṁ heṭṭhā vuttanayattā suviññeyyameva. Avijjaggahaṇañcettha vipassanāya ujupaṭipakkhatāya tadabhibhavena balappattidassanatthaṁ. Tenetaṁ sattannampi anupassanānaṁ sādhāraṇato kiccātisayadassanaṁ daṭṭhabbaṁ. **Idaṁ vipassanābalan**ti yā'yaṁ aniccānupassanādivasena laddhassa vipassanāñāṇassa niccasaññādinimittaṁ akampanīyatā, tā ca abhibhavitvā avaṭṭhānaṁ, idaṁ vipassanābalaṁ.

Vitakkavicārā vacīsaṅkhārā vācaṁ saṅkharonti pavattentīti katvā. Tenāha “pubbe kho āvuso visākha vitakketvā vicāretvā pacchā vācaṁ bhindati, tasmā vitakkavicārā vacīsaṅkhāro”ti[1]. Te pana dutiyajjhāne vūpasantā hontīti āha **“dutiyajjhānaṁ -pa- paṭippassaddhā hontī”**ti. Kāyena saṅkharīyantīti **kāyasaṅkhārā**, assāsapassāsā. Tathā hi vuttaṁ “assāsapassāsā kho āvuso visākha kāyikā ete dhammā kāyappaṭibaddhā, tasmā assāsapassāsā kāyasaṅkhāroti[2]. Te pana yasmā catutthajjhāne vūpasantā honti, tasmā āha **“catutthajjhānaṁ -pa- paṭippassaddhā hontī”**ti. Cittena saṅkharīyantīti **cittasaṅkhārā**, saññā vedanā. Tathā hi vuttaṁ “saññā ca vedanā ca cetasikā ete dhammā cittappaṭibaddhā, tasmā saññā ca vedanā ca cittasaṅkhāro”ti[3]. Te pana yasmā nirodhaṁ samāpannassa vūpasamanti, tasmā vuttaṁ **“saññāvedayita -pa- paṭippassaddhā hontī”**ti.

Ñāṇacariyāsu vivaṭṭānupassanāggahaṇeneva tassa ādibhūtā sesānupassanāpi gahitāva honti tadavinābhāvato. **Maggo ñāṇacariyā, phalasamāpatti ñāṇacariyā**ti maggaphalasamāpattīnaṁ ñāṇacariyābhāvavacanaṁ maggaphaladhammānaṁ ñāṇapadhānattā, ñāṇena vā indriyādhipatihetumaggapaccayādivasena sātisayapaccayabhūtena sesā maggaphaladhammā caritā pavattitāti katvā tathā vuttaṁ. Samādhicariyāsupi eseva

---

1. Ma 1. 376; Saṁ 2. 413 piṭṭhesu.
2. Ma 1. 375; Saṁ 2. 483 piṭṭhesu.
3. Ma 1. 376; Saṁ 2. 483 piṭṭhesu.

nayo. **Imāhi soḷasahī**ti aṭṭhannaṁ anupassanānaṁ, aṭṭhannañca maggaphalañāṇānaṁ vasena imāhi soḷasahi ñāṇapavattīhi.

Navahi samādhicariyāhīti aṭṭha samāpattiyo aṭṭha samādhicariyā, tāsaṁ upacārasamādhi upacārasamādhibhāvanāsāmaññena ekā samādhicariyāti evaṁ navahi samādhicariyāhi. Tenāha **"paṭhamajjhānaṁ samādhicariyā"**ti-ādi. **Paṭhamajjhānapaṭilābhatthāya vitakko cā**ti-ādi nānāvajjanupacāravasena vuttanti daṭṭhabbaṁ, uparisamāpattīnampi upacārassa tatheva vuttattā. Na hi ekāvajjane catutthajjhānādi-upacāre pīti-ādayo sambhavanti. Ettha ca "paṭhamajjhānapaṭilābhatthāyā"ti-ādivacanena upacārasamādhissāpi pāripūrī icchitabbāti dasseti. Kiṁ panettha samathabalasamādhicariyānaṁ nānattaṁ, kiṁ vā vipassanābalalokiyañāṇacariyānaṁ. Yathā samathabalepi "nekkhammavasenā"ti-ādinā upacārasamādhinā saddhiṁ aṭṭhasu samāpattīsu appanāsamādhiyeva vutto, tathā samādhicariyāsu, vipassanābalalokiyañāṇacariyāsu ca vipassanāva vuttāti? Kiñcāpi vuttā, vivaṭṭānupassanā pana[1] purecarañāṇādivipassanābale avuttā eva ñāṇacariyāsu vuttā. Apica paṭipakkhehi akampiyaṭṭho **balaṭṭho**, pañcannaṁ vasībhāvānaṁ vasena suciṇṇatā **cariyaṭṭho**, eteneva samathabalasamādhicariyānampi nānattaṁ saṁvaṇṇitanti daṭṭhabbaṁ.

Vasībhāvatā paññāti ettha vaso etassa atthīti vasī, tassa bhāvo vasībhāvo, sā eva vasībhāvatā. **"Vasiyo"**ti pana pāḷiyaṁ itthiliṅgavasena vuttattā tāyo dassetuṁ **"vasīti pañca vasiyo"**ti-ādi vuttaṁ. Tattha jhānaṁ āvajjantassa nirantaraṁ jhānaṅgesu cittappavattanasamatthatā **āvajjanavasī**. Samāpajjitukāmassa sīghaṁ jhānaṁ samāpajjanasamatthatā **samāpajjanavasī**. Accharāmattaṁ vā katipayaccharāmattaṁ vā khaṇaṁ jhānaṁ ṭhapetuṁ samatthatā **adhiṭṭhānavasī**. Tatheva lahuṁ vuṭṭhātuṁ samatthatā **vuṭṭhānavasī. Paccavekkhaṇavasī** pana āvajjanavasiyā eva sijjhati. Paccavekkhaṇajavanāneva hi tattha āvajjanānantarānīti. Ayamettha saṅkhepo. Vitthāro pana heṭṭhā āgato eva. Ayañca vasībhāvo samādhicariyānaṁ vasena vutto. Ñāṇacariyāsu pana lokuttarānaṁ ñāṇacariyānaṁ vasībhāvāpādanakiccaṁ nāma natthi. Paṭipakkhassa suvihatattā sabhāvasiddho

---

1. Panassa (Syā)

tattha vasībhāvo, lokiyānaṁ pana paguṇabalavabhāvāpādanena vasībhāvo labbhateva.

870. **Ukkaṭṭhaniddeso**ti anavasesaniddeso. **Cuddasahi ñāṇacariyāhi hoti** aggamaggaphalānaṁ anadhigatattāti. **Yadi evan**ti yadi ukkaṭṭhaniddesavasena "soḷasahi ñāṇacariyāhī"ti vuttaṁ, tato avakaṁsavasenapi icchitabbaṁ, **evaṁ** sante **kiṁ na hoti** nirodhasamāpajjananti adhippāyo. Pañca kāmaguṇā vatthubhūtā etassa santīti **pañcakāmaguṇiko**, kāmarāgo. **Appahīnattā** asamucchinnattā. Na hi kāmarāgassa vikkhambhanappahānamattaṁ nirodhassa adhiṭṭhānaṁ bhavituṁ sakkoti. **Tasmā**ti samādhipāripanthīkassa[1] kāmarāgassa supahīnattā. Etena kāmaṁ maggaphalañāṇacariyā lokiyañāṇasamādhicariyā viya nirodhasamāpajjane sarūpena na viniyujjanti tadā appavattanato, tassa tassa pana paṭipakkhassa samucchindanena balacariyānaṁ visesapaccayatāya nirodhasamāpattiyā adhiṭṭhānaṁ hotīti dasseti. **Esā**ti anāgāmī. Idañhi "nirodhā vuṭṭhahantassā"ti-ādivacanaṁ anāgāminova nirodhā vuṭṭhānaṁ sandhāya vuttaṁ "nevasaññānāsaññāyatanakusalan"ti[2] vacanato, aññathā "nevasaññānāsaññāyatanakiriyā"ti vucceyya.

871. **"Pañcavokārabhave"**ti kasmā vuttaṁ, nanu catuvokārabhavepi arūpajjhānavasena yathārahaṁ anupubbasamāpatti labbhatīti? Kāmaṁ labbhati, sā pana "anupubbasamāpattī"ti na vuccati ekadesabhāvato. Aṭṭhasamāpattivaseneva ca "anupubbasamāpattī"ti vuccatīti dassento āha **"paṭhamajjhānādīnaṁ uppatti natthī"**ti. **Vatthussa abhāvā**ti hadayavatthuno abhāvāti vadanti, karajakāyasaṅkhātassa pana vatthuno abhāvāti attho. Yadi hi āruppe nirodhaṁ samāpajjeyya, cittacetasikānaṁ, aññassa ca kassaci abhāvato apaññattikova bhaveyya anupādisesāya nibbānadhātuyā parinibbutasadiso. Kiñcāyaṁ upādāya nirodhaṁ samāpannoti vucceyya, kiṁ vā etāya vatthucintāya. Aṅgavekallatova natthi āruppe nirodhasamāpattisamāpajjanaṁ.

---

1. Samādhipāribandhikassa (Ka)
2. Abhi 8. 138 piṭṭhe Paṭṭhāne.

872. **Saṅkhārānaṁ pavattibhede**ti saṅkhatadhammānaṁ khaṇe khaṇe uppajjane, bhijjane ca, tesaṁ vā kusalādibhedabhinne yathārahaṁ tīhi dukkhatāhi upaddute pavattivibhāge. Cittacetasikavigamehi rūpadhammesu labbhamānāpi saṅkhāradukkhatā abbohārikataṁ āpajjati. **Ukkaṇṭhitvā**ti nibbinditvā. **Nibbānaṁ patvā**ti anupādisesanibbānaṁ patvā viya. **Sukhan**ti niddukkhaṁ.

873. **Samathavipassanāvasenā**ti yuganaddhānaṁ viya aññamaññūpakāritāya sahitānaṁ vasena. **Ussakkitvā**ti ukkaṁsaṁ patvā yāva nevasaññānāsaññāyatanā, yāva ca anulomañāṇā āruhitvā. **Nirodhayato**ti nevasaññānāsaññāyatanaṁ samāpajjitvā taṁ nirodhentassa. Aññassa kassacipi cittassa anuppajjanena **evamassā** nirodhasamāpattiyā **samāpajjanaṁ hoti. "Yo hī"**ti-ādinā "samathavipassanāvasenā"ti vuttamevatthaṁ byatirekamukhena vivarati. **Nevasaññānāsaññāyatanasamāpattiṁ patvā tiṭṭhati** taduddhaṁ suddhasamathavipassanāya abhāvato. **Yo vipassanāvaseneva ussakkati** sace ariyo phalasamāpattatthiko, so attano **phalasamāpattiṁ patvā tiṭṭhati**. Atha puthujjano, sekho vā maggatthiko tāya ce vipassanāya maggaṁ patvā phale ṭhito, sopi phalasamāpattiṁ patvā tiṭṭhaticceva vuccati. **So**ti ubhayavasena paṭipanno. **Tan**ti nirodhasamāpattiṁ.

874. Yena phaladvayasamannāgamādinā nirodhaṁ samāpajjituṁ samattho hoti, so vidhi pageva vibhāvitoti samāpajjanākārameva dassento **"katabhattakicco"**ti-ādimāha. Tañhi sabbāsampi bhāvanānaṁ sādhāraṇaṁ pubbakiccaṁ. **Tattha saṅkhāre**ti tasmiṁ paṭhamajjhāne, paṭhamajjhānacittuppāde vā saṅkhāre.

"Vipassatī"ti vuttaṁ, kīdisī panettha vipassanā icchitabbāti taṁ niddhāraṇatthaṁ **"vipassanā panesā"**ti-ādinā tameva vipassanaṁ tidhā bhinditvā dasseti. **Mandā** ce vipassanā, dandhābhiññaṁ maggaṁ sādheti. **Tikkhā** ce, khippābhiññanti ayaṁ mandatikkhatāya viseso. Lakkhaṇappattā pana vipassanā maggassa paccayo hotiyevāti imamatthaṁ dassento āha **"saṅkhāra -pa- hotiyevā"**ti. **Tikkhāva vaṭṭati** saṅkhārārammaṇepi sati sabbasaṅkhārehi vivaṭṭanākāreneva pavattanato, maggo viya visaṅkhāragatassa

phalassa paccayabhāvato ca. Tenāha **"maggabhāvanāsadisā"**ti. Yasmā atimandā samathādikā saṅkhārānaṁ nirodhane asamatthā samathaniṭṭhā hoti, atitikkhā ñāṇādikā sātisayaṁ saṅkhāresu dosadassane phalasamāpattiniṭṭhā hoti, tasmā vuttaṁ **"nātimandanātitikkhā vaṭṭatī"**ti. **Esa** nirodhasamāpajjanako. **Te saṅkhāre**ti te paṭhamajjhānasaṅkhāre.

"Tathevā"ti iminā "nātimandāya nātitikkhāyā"ti imamatthaṁ ākaḍḍhati. Esa nayo sesesupi. "Ākiñcaññāyatanaṁ samāpajjitvā vuṭṭhāya tattha saṅkhāre tatheva vipassatī"ti vattabbaṁ, heṭṭhā vuttanayattā pana taṁ avatvā **"catubbidhaṁ pubbakiccaṁ karoti"**cceva vuttanti keci, taṁ tesaṁ matimattaṁ. Vipassanācārato hi samādhicāro, tasmā samāpattito vuṭṭhāya pubbakiccaṁ kātabbaṁ. Tathā hi paratopi "ākiñcaññāyatanaṁ samāpajjitvā vuṭṭhāya imaṁ pubbakiccaṁ katvā"ti-ādiṁ vakkhabhi[1], na pana "tattha saṅkhāre tatheva vipassitvā"ti. **Nānābaddha-avikopanan**ti attanā asambaddhassa parikkhārassa avināsanaṁ. Yathā taṁ na vinassati, tathā adhiṭṭhānaṁ. **Saṁghapaṭimānanan**ti saṁghassa paṭimānanāvajjanaṁ. **Satthupakkosanan**ti satthu pakkosanāvajjanaṁ. **Addhānaparicchedan**ti jīvitaddhānaparicchedaṁ pubbakiccaṁ karotīti sambandho.

875. **Adhiṭṭhātabban**ti cittaṁ uppādetabbaṁ. Tathā cittuppādanameva hettha adhiṭṭhānaṁ.

Cittajarūpādīnaṁ anuppajjanato, pacchājātapaccayādi-upatthambhābhāvato ca sattāhameva tathā sarīraṁ pavattati, tato paraṁ kilamatīti sattāhameva paricchinditvā nirodhaṁ samāpajjantīti vadanti.

Samāpattivasenevāti nirodhasamāpattivaseneva. **Naṁ** aggi-ādi-antarāyaṁ **rakkhati** samāpannako adhiṭṭhānavasenāti adhippāyo. **Āyasmato sañjīvassā**ti-ādīsu yaṁ vattabbaṁ, taṁ heṭṭhā **iddhikathāyaṁ**[2] vuttameva.

---

1. Visuddhi 2. 350 piṭṭhe. 2. Visuddhi 2. 9 piṭṭhe.

876. **Etassā**ti nirodhaṁ samāpajjantassa, nirodhasamāpajjanassa vā. **Tasmiṁ samaye**ti tasmiṁ tassa bhikkhuno upasaṅkamanasamaye vuṭṭhātiyeva. Kālaparicchedasadisañhetaṁ.

Evaṁ garukāti aggi-ādīhipi anabhibhavanīyaṁ nirodhaṁ samāpannaṁ samāpattito vuṭṭhāpanato evaṁ garukā hi **saṁghassa āṇā nāma**, tasmā attano hitasukhaṁ ākaṅkhantena jīvitahetupi saṁghassa āṇā na atikkamitabbāti adhippāyo.

877. **Na pakkosati** "satthā taṁ āvuso āmantetī"ti. "Vuṭṭhahissāmī"ti āvajjitabbanti sambandho.

878. **Jīvitaddhānassā**ti attano jīvitakālassa jīvitappavattiyā. Āyu eva **āyusaṅkhārā**. "Āyu-usmāviññāṇānī"ti ca vadanti, te cassa pakaticittasseva ārammaṇaṁ honti. **Antonirodhe** maraṇaṁ natthi carimabhavaṅgena mīyanato. **Āvajjitvāva samāpajjitabbaṁ** "sahasā maraṇaṁ mā ahosī"ti. Sahasā hi maraṇe aññabyākaraṇabhikkhu-ovādadānasāsanānubhāvadīpanānaṁ anissaro siyā, anāgāmino vā aggamaggānadhigamo siyā. **Avasesan**ti nānābandha-avikopanāditividhampi pubbakiccaṁ. **Vuttaṁ** aṭṭhakathāyaṁ.

879. Kiñcāpi "ekaṁ vā dve vā"ti aniyametvā viya vuttaṁ, dve vāre eva pana niyamato vadanti. **Cittavāre**ti nevasaññānāsaññāyatanacittavāre. **Nirodhaṁ phusatī**ti acittakabhāvamevāha. **Nirodhassa payogattā**ti cittanirodhāya payogabhāvato, baladvayasambharaṇādipayogassa cittanirodhattāti attho. Samathavipassanābalasamannāgamo, ñāṇasamādhicariyāvasībhāvo cettha aññamaññānativattanavaseneva icchitabboti āha **"dve samathavipassanādhamme yuganaddhe katvā"**ti. **Anupubbanirodhassa payogo**ti paṭhamajjhānādīnaṁ, tadanupassanānañca anupubbato nirodhanassāyaṁ payogo. **Idaṁ** vuttanayena **aṭṭhasamāpatti-ārohanaṁ na nevasaññānāsaññāyatanasamāpattiyā** samāpajjanassa. Tasmā dvinnaṁ cittānaṁ upari cittāni na pavattantīti yojanā[1].

---

1. Cittaṁ na pavattatīti yojanā (Syā)

Parato acittako bhavituṁ na sakkotīti sakalaṁ yathāparicchinnakālaṁ acittako bhavituṁ na sakkoti. Tañca kho saṁghapaṭimānana satthupakkosana addhānaparicchedāvajjanānaṁ akaraṇena, na nānābaddha-avikopanassa. Tassa hi akaraṇena kadāci kevalaṁ tādisassa parikkhārassa avināso na siyā, na nirodhasamāpattivibandho. Ayañca attho **mahānāgattheravatthunā** vibhāvito eva. Evaṁ sante tīhi ākārehi nirodhasamāpattiyā vuṭṭhānaṁ hotīti āpajjati, tasmā taṁ na sārato paccetabbaṁ. **Paṭinivattitvā puna ākiñcaññāyataneyeva patiṭṭhātī**ti iminā[1] samāpattiyā vibandhe jāte evaṁ hotīti dasseti, avibandheneva pana yathāparicchinnakālavītikkamane phalacittuppattiyā vuṭṭhānaṁ hoti. Evañca katvā gambhīrakandaroruḷhatattapāsāṇakkantapurisanidassanampi samatthitaṁ hotīti keci vadanti. Apare pana "pubbakiccassa akatattā nevasaññānāsaññāyatanaṁ samāpannamattova 'paṭinivattitvā ākiñcaññāyatane patiṭṭhātī'ti vuttattā saṁghapaṭimānanādi-ekaccapubbakiccākaraṇe aṅgavekallato nirodhasamāpattisamāpajjanaṁ na ijjhatevā"ti vadanti. Vattasadisañhetaṁ nirodhasamāpattiyā, yadidaṁ pubbakiccakaraṇaṁ. Tasmā tattha yaṁ garutaraṁ, tassa akaraṇaṁ samāpajjanaṁ vibandhatīti apare. Vīmaṁsitvā gahetabbaṁ. "Ākiñcaññāyatane patiṭṭhātī"ti ca idaṁ puna ākiñcaññāyatanassa samāpajjitabbattā vuttaṁ. Samāpajjitvā hi vuṭṭhāya pubbakiccassa kātabbattā.

Yathā panāti-ādi katapubbakiccatāsāmaññena upamāsaṁsandanaṁ.

880. **Assā**ti nirodhasamāpattiyā. **"Kālaparicchedavasenā"**ti-ādinā catūhi ākārehi nirodhasamāpattiyā ṭhānaṁ dasseti.

882. **Vivekaninnan**ti nissaraṇavivekaninnaṁ, pageva saṅkhāravimukhatāya, phalacittuppattiyā cāti veditabbaṁ.

883. Saṅkhārattayapaṭippassaddhiyā, avasesacetasikaviññāṇābhāvena rūpadhammamattāvasesatāya ca matanirodhasamāpannānaṁ avisesaṁ gahetvā pucchā **"matassa ca samāpannassa ca ko viseso"**ti. Kāmaṁ nesaṁ

---

1. Paṭinivattitvā pana ākiñcaññāyatane patiṭṭhātīti iminā (Syā, Ka)

saṅkhārattayapaṭippassaddhi-ādīhi aviseso, rūpadhammamattāvasesatāya pana āyu-usmā-indriyānaṁ apagamānapagamanaṁ visesoti dassetuṁ **"yvāyan"**ti-ādi vuttaṁ.

884. **Sabhāvato**ti sabhāvadhammato, paramatthatoti attho. Paramatthato hi vijjamānānaṁ saṅkhatādibhāvena vattabbataṁ labhati, na avijjamānaṁ. **Samāpajjantassa vasenā**ti yasmā samāpajjantassa ariyapuggalassa samathavipassanādhamme yuganaddhe katvā aṭṭha samāpattiyo ārohantassa anukkamena saṅkhārānaṁ paṭippassambhanapayoganibbattiyā nirodhasamāpatti nipphannā nāma hoti, tasmā taṁ payoganibbattiṁ upādāya **"nipphannā"ti vattuṁ vaṭṭati.**

Saṅkhāravūpasamato, santadhammasamanvayato ca **santaṁ**. Ariyehi eva nisevitabbattā **ariyanisevitaṁ.** Tissannampi dukkhatānaṁ nibbutabhāvato **nibbānamiti saṅkhaṁ upāgataṁ. Ariyaṁ paññan**ti suvisuddhaṁ maggaphalapaññaṁ. **Imissāpī**ti nirodhasamāpattiyā. **Samāpattisamatthatā**ti samāpajjanasamatthatā.

Āhuneyyabhāvādisiddhikathāvaṇṇanā

885. **Āhuneyyabhāvādisiddhī**ti āhuneyyapāhuneyya dakkhiṇeyya añjalikaraṇīya anuttarapuññakkhettabhāvasiddhi. **Avisesenā**ti dassanamaggapaññādivisesena vinā, **etissā** lokuttarapaññāya. Ānetvā hunitabbanti āhunaṁ, dūratopi ānetvā dātabbadānaṁ, taṁ paṭiggahetuṁ yuttoti **āhuneyyo.** Pāhunaṁ vuccati āgantukadānaṁ, taṁ paṭiggahetuṁ yuttoti **pāhuneyyo**. Dakkhiṇaṁ ārahatīti **dakkhiṇeyyo,** añjalikaraṇaṁ añjalikammaṁ, taṁ arahatīti **añjalikaraṇīyo**. Anuttaraṁ uttamaṁ sattānaṁ puññaviruhanaṭṭhānanti **anuttaraṁ puññakkhettaṁ lokassā**ti ayamettha saṅkhepo. Vitthāro pana heṭṭhā vuttoyeva.

886. **Mandāya vipassanāya āgato**ti atikkhāya vipassanāya vasena paṭhamamaggapaññaṁ bhāvetvā sotāpannabhāvaṁ āgato. Saddhādīnaṁ mudūnaṁ indriyānaṁ vasena **mudindriyopi** samāno. **Sattakkhattuparamo**ti sattakkhattuṁ paramā bhavūpapatti attabhāvaggahaṇaṁ, tato paraṁ aṭṭhamaṁ bhavaṁ

nādiyatīti sattakkhattuparamo. **Saṁsaritvā**ti paṭisandhiggahaṇavasena aparāparaṁ gantvā. **Dukkhassantaṁ karotī**ti vaṭṭadukkhassa pariyantaṁ pariyosānaṁ karoti. Ayaṁ kālena devalokassa, kālena manussalokassāti missakassa bhavassa vasena **"sattasugatibhave saṁsaritvā"**ti vutto. Kulato kulaṁ gacchatīti **kolaṁkolo**. Sotāpattiphalasacchikiriyato paṭṭhāya hi nīcakule upapatti nāma natthi, mahābhogakulesuyeva nibbattatīti attho. **Dve vā tīṇi vā kulānī**ti devamanussavasena dve vā tayo vā bhave. Iti ayampi missakabhaveneva kathito. Desanāmattameva cetaṁ "dve vā tīṇi vā"ti. Yāva chaṭṭhabhavā saṁsarantopi kolaṁkolova hoti. Attabhāvaggahaṇasaṅkhātaṁ ekaṁyeva khandhabījaṁ etassa atthīti **ekabījī**. **"Mānusakaṁ bhavan"**ti idampi desanāmattaṁ. "Devabhavaṁ nibbattetī"tipi vattuṁ vaṭṭatiyeva. Ko panetesaṁ imaṁ pabhedaṁ niyametīti? Tiṇṇaṁ maggānaṁ vipassanā. Sace hi uparitiṇṇaṁ maggānaṁ vipassanā balavatī hoti, ekabījī nāma hoti. Tato mandāya kolaṁkolo, tato mandatarāya sattakkhattuparamo.

887. Paṭisandhivasena sakiṁ āgacchatīti sakadāgāmī. **Sakidevā**ti ekavāraṁyeva. **"Imaṁ lokaṁ āgantvā"**ti iminā pañcasu sakadāgāmīsu cattāro vajjetvā ekova gahito. Ekacco hi idha sakadāgāmiphalaṁ patvā idheva parinibbāti, ekacco idha patvā devaloke parinibbāti, ekacco devaloke patvā tattheva parinibbāti, ekacco devaloke patvā idhūpapajjitvā parinibbāti. Ime cattāropi idha na gahitā. Yo pana idha patvā devaloke yāvatāyukaṁ vasitvā puna idhūpapajjitvā parinibbāti, ayaṁ idha gahito.

888. Paṭisandhivasena idha anāgamanato **anāgāmī. Indriyavemattatāvasenā**ti saddhādīnaṁ vimuttiparipācaka-indriyānaṁ paropariyattena. **Pañcadhā idha vihāya niṭṭho hotī**ti so anāgāmī antarāparinibbāyi-ādibhāvena pañcapakārena imaṁ lokaṁ pajahitvā parinibbāyanako hoti. Āyuvemajjhassa antarāyeva kilesaparinibbānena parinibbāyanato[1]

1. Parinibbāyanako (Syā)

antarāparinibbāyī. Upahaccāti vā upagantvā kālakiriyaṁ. **Appayovenā**ti adhimattapayogena vinā appakasireneva tikkhindriyatāya sukheneva. **Sappayogenā**ti ettha vuttavipariyāyena attho veditabbo. Uddhaṁ vāhibhāvena uddhamassa taṇhāsotaṁ, vaṭṭasotaṁ vāti **uddhaṁsoto**. Uddhaṁ vā gantvā paṭilabhitabbato uddhamassa maggasotanti **uddhaṁsoto.** Paṭisandhivasena akaniṭṭhabhavaṁ gacchatīti **akaniṭṭhagāmī**.

Yatthupapannoti avihādīsu yattha yattha upapanno. Imesaṁ pana anāgāmīnaṁ pabhedajānanatthaṁ uddhaṁsota-akaniṭṭhagāmicatukkaṁ veditabbaṁ—yo hi avihato paṭṭhāya cattāro devaloke sodhetvā akaniṭṭhaṁ gantvā parinibbāti, ayaṁ **uddhaṁsoto akaniṭṭhagāmī** nāma. Yo pana heṭṭhā tayo devaloke sodhetvā sudassīdevaloke ṭhatvā parinibbāti, ayaṁ **uddhaṁsoto na-akaniṭṭhagāmī** nāma. Yo ito akaniṭṭhameva gantvā parinibbāti, ayaṁ **na-uddhaṁsoto akaniṭṭhagāmi** nāma. Yo pana heṭṭhā catūsu devalokesu tattha tattheva parinibbāti, ayaṁ **na-uddhaṁsoto na-akaniṭṭhagāmī** nāma. Ete pana avihesu upapannasamanantarā āyugemajjhaṁ appatvā, patvā ca parinibbāyanavasena tayo antarāparinibbāyino, eko upahaccaparinibbāyī, eko uddhaṁsototi pañca. Te asaṅkhārasasaṅkhāraparinibbāyivibhāgena dasa honti. Tathā atappa sudassa sudassīsūti cattāro dasakā cattālīsaṁ. Akaniṭṭhe pana uddhaṁsoto natthi. Tayo antarāparinibbāyino, eko upahaccaparinibbāyīti cattāro. Te asaṅkhārasasaṅkhāraparinibbāyivibhāgena aṭṭhāti aṭṭhacattālīsaṁ anāgāmino.

Sotāpannā pana paṭipadābhedena cattāro sattakkhattuparamā, cattāro kolaṁkolā, cattāro ekabījinoti saddhādhurena paṭipannā dvādasa, tathā paññādhurenāti catuvīsati.

Sakadāgāmino suññatavimokkhena vimuttā paṭipadāvasena cattāro, tathā animitta-appaṇihitavimokkhehīti dvādasa.

889. Tathā arahanto. Te pana dvādasa paññāvimuttā, dvādasa ubhatobhāgavimuttā, dvādasa tevijjā, dvādasa chaḷabhiññā, dvādasa

paṭisambhidāppattāti samasaṭṭhi honti. Evamete saddhiṁ paccekasambuddhasammāsambuddhehi chacattālīsādhikasataṁ ariyā. Yasmā tesaṁ ariyabhāvasiddhi ariyāya paññābhāvanāya, tena vuttaṁ "āhuneyyabhāvādisiddhipi imissā lokuttarapaññābhāvanāya ānisaṁso"ti. Lokiyavijjābhiññāhi vināpi ubhatobhāgavimuttatā hotīti ubhatobhāgavimutto visuṁ gahito. **Yaṁ sandhāya vuttan**ti yaṁ catutthamaggapaññābhāvanaṁ sandhāya heṭṭhā saṅkhepato gāthāvaṇṇanāyaṁ vuttaṁ, taṁ pana vuttākāraṁ nigamanavasena dassetuṁ **"maggakkhaṇe"**ti-ādi vuttaṁ. Kāmaṁ catūsupi maggakkhaṇesu taṁ jaṭaṁ vijaṭeti nāma, phalakkhaṇesupi yathārahaṁ vijaṭitajaṭo, aggaphalakkhaṇeyeva[1] pana sabbaso vijaṭitajaṭo tato paraṁ vijaṭetabbāya jaṭāya abhāvato. Tenettha heṭṭhā heṭṭhimamaggapaññābhāvanānisaṁsassa vuttattāva catutthamaggapaññābhāvanāvasena attho vutto.

Ratinti abhiratiṁ, abhirucinti attho. **Tatthā**ti ariyāya paññābhāvanāya.

890. **Imissā gāthāyā**ti imissaṁ gāthāyaṁ. Gāthā hi attano atthabhūtassa visuddhimaggassa ādhārabhāvena vuttā, sāmivacanaṁ vā etaṁ atthassa taṁsambandhibhāvato.

Paññābhāvanānisaṁsaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

Iti tevīsatimaparicchedavaṇṇanā.

1. Maggaphalakkhaṇeyeva (Syā, Ka)

Nigamanakathāvaṇṇanā

891. **Imissā dāni gāthāyā**ti-ādīnaṁ gāthānaṁ attho heṭṭhā vutto eva. Svāyaṁ "visuddhimaggaṁ bhāsissan"ti evaṁ paṭiññāto visuddhimaggo ettāvatā bhāsito hotīti sambandho.

892. **Tatthā**ti-ādīsu ayaṁ padasambandhena saddhiṁ saṅkhepattho—**tesaṁ** "sīle patiṭṭhāyā"ti gāthāyaṁ vuttānaṁ sīlādippabhedānaṁ **atthānaṁ pañcannampi mahānikāyānaṁ aṭṭhakathānaye** aṭṭhakathātantiyaṁ tattha tattha **vutto yo vinicchayo, yebhuyyena taṁ sabbaṁ samāharitvā** samānetvā nikāyantarassa nikāyagatavādadosasaṅkarehi **mutto** so **nicchayo yasmā pakāsito, tasmā visuddhikāmehi yog**īhi **etasmiṁ**[1] **visuddhimagge ādaro karaṇīyo**yevāti.

1. Tattha (Syā, Ka)

Nigamanagāthāyo

Ettāvatā ca—

Suvisuddhasamācāro[1], visuddhanayamaṇḍitaṁ.
Visuddhimaggaṁ lokassa, yadaccantavisuddhiyā.
Abhāsi karuṇāvega-samussāhitamānaso.
Mahesi vipulodāta[2]-visuddhimatipāṭavo.

Tassa atthaṁ pakāsetuṁ, kathāmaggaṁ purātanaṁ.
Nissāya yā samāraddhā, atthasaṁvaṇṇanā mayā.
Āyācito siddhagāma-pariveṇanivāsinā.
Therena **dāṭhanāgena**, suddhācārena dhīmatā.

Sā esā paramatthānaṁ, tattha tattha yathārahaṁ.
Nidhānato **paramattha-mañjūsā** nāma nāmato.
Sampattā pariniṭṭhānaṁ, anākulavinicchayā.
Aṭṭhāsītippamāṇāya, pāḷiyā bhāṇavārato.

Iti taṁ saṅkharontena, yaṁ taṁ adhigataṁ mayā.
Puññaṁ tassānubhāvena, lokanāthassa sāsane.
Ogāhetvā visuddhāya, sīlādipaṭipattiyā.
Sabbepi dehino hontu, vimuttirasabhāgino.

Ciraṁ tiṭṭhatu lokasmiṁ, sammāsambuddhasāsanaṁ.
Tasmiṁ sagāravā niccaṁ, hontu sabbepi pāṇino.
Sammā vassatu kālena, devo, rājā mahīpati.
Saddhammanirato lokaṁ, dhammeneva pasāsatūti.

Badaratitthavihāravāsinā ācariyadhammapālena katā paramatthamañjūsā nāma visuddhimaggamahāṭīkā samattā.

Visuddhimaggamahāṭīkā samattā.

1. Suvisuddhisamācāro (Syā) 2. Vipuloḷāra (Syā)

Visuddhimaggamahāṭīkāya dutiyabhāge

Saṁvaṇṇitapadānaṁ anukkamaṇikā